

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆ
THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

هايكازيان
مجلة الدراسات الأرمنية

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL
REVIEW

Volume 43/2

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ **Առաքելություն եւ Տեսլական**

Հրատարակել հայության անցեալի ժառանգի, այժմու կենսագործունէութեան եւ ապագայի տեսլականին վերաբերող գիտական հիմքերով, կարծիքի ազատութեան վրայ կառուցուած բազմաումունքային եւ բազմալեզու աշխատութիւններ:

Այժմէականացնել հայագիտութեան վաղեմի ամանդը. գիտական նորագոյն իրագործումներով ամրապնդել հայագիտութեան տեղն ու դերը համաշխարհային հասարակագիտութեան քարտէսին վրայ:

Կարելորել եւ զարգացնել հայագիտութեան ռազմավարական նշանակութիւնը, քանի որ ան կը նպաստէ ազգային ինքնաճանաչողութեան եւ հաւաքական յանձնառութեան բարձրացման: Համագործակցական ամբիոն դառնալ՝ Միջին Արեւելքէն, եւ սատարել երիտասարդ ուժերու, ինչպէս նաեւ՝ գիտական հայերէնի, մանաւանդ արեւմտահայերէնի զարգացման:

Հայկազեան հայագիտական հանդէսի հատորներուն թուայնացած տարբերակը կարելի է ունենալ հետեւեալ կայքէջերէն.-

<https://www.haigazian.edu.lb/research/publications/armenological-review/>

<https://tert.nla.am/mamul/HAIGAZIAN/Table.html>

<https://www.flib.sci.am/journal/haigazian/Frame.html>

<https://arar.sci.am/dlibra/publication/308657#structure> .

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW **Mission Statement**

To publish research articles related to the heritage, current output and future prospects of the Armenian nation. These multidisciplinary papers should be based on freedom of thought and can be written in diverse languages.

To revisit past accomplishments of the Armenian Studies; to consolidate the place and role of Armenian Studies on the map of world social sciences through modern technological means.

To drive forward the importance of Armenian Studies and develop its strategic role, as it contributes to national identity and the promotion of collective commitment.

To be a forum of cooperation in the Middle East; to support young scholars and to stimulate the development of Western Armenian scientific language in particular.

The *Haigazian Armenological Review* volumes are accessible on the following websites:

<https://www.haigazian.edu.lb/research/publications/armenological-review/>

<https://tert.nla.am/mamul/HAIGAZIAN/Table.html>

<https://www.flib.sci.am/journal/haigazian/Frame.html>

<https://arar.sci.am/dlibra/publication/308657#structure> .

**ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄԻ,
ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԴԵՐԻ, ՄԱՐՏԱՀՐԱԷՐՆԵՐՈՒ ԵՒ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵԴՐՈՆՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ
ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅԵՐ**

Հայկազեան հայագիտական հանդէսի 42րդ հատորի երկրորդ գիրքով, խմբագրութիւնս նախաձեռնեց նոր ասանդոյթի մը, որով Հանդէսի իւրաքանչիւր հատորի երկրորդ գիրքը սկսի հայագիտութիւնը շահագրգռող այժմեական նիւթի մը շուրջ հայագիտութեան վաստակաւոր մշակներու ուղղումը հարց-պատասխաններով: Ստորեւ կը ներկայացնենք դոկտորներ Վարդան Մատթէոսեանի, Կարէն Մաթեոսեանի եւ Աշոտ Մելքոնեանի տեսակէտերը՝ հայագիտութեան ուսմունքին մասին – **Խ.**:

Դոկտոր Վարդան Մատթէոսեանի պատասխանները.-

- 1) Ի՞նչպիսի սահմանում պիտի փափաքէիք որ հայագիտութիւնը ունենայ ԻԱ. դարուն:**

Պիտի փափաքէի, որ հայագիտութիւնը իբրեւ մեկնակէտ ընդունի Գարեգին եպս. Սարգիսեանի (յետագային՝ մեծի տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Բ. եւ ամենայն հայոց Գարեգին Ա. կաթողիկոս) 1966ին բանաձեւած սահմանումը.

Հայագիտութիւնը գիտական ուսմանց այն ամբողջութիւնն է, որուն նպատակն է կարելի յստակութեամբ, ճշգրտութեամբ եւ ամբողջականութեամբ մարդկային գիտութեան լոյսին տակ բերել հայ ժողովուրդի անցեալի կեանքը իր բոլոր երեսներուն եւ երեւոյթներուն մէջ՝ նախապատմական ժամանակներէն մինչեւ մեր արդի կեանքը:

Վերջին երկու-երեք տասնամեակներուն, հայագիտութիւնը ապրած է բնաշրջում մը: Ասանդական կալուածներուն կողքին, որոնք շարունակած են իրենց ծանրակշիռ նպաստը բերել անոր զարգացման, արդիական կեանքի հետ կապուած գիտութիւնները սկսած են նկատառելի դեր մը ունենալ: Բայց շփոթ մը գոյութիւն ունի, թէ ի՞նչ կը ներառէ հայագիտութիւնը: Այսպէս, օրինակ, եթէ ֆրանսահայ համայնքի 1930ականներու տնտեսական վիճակի ուսումնասիրութիւնը մաս կը կազմէ Սփիւռքի պատմութեան եւ հետեւաբար հայագիտական արժէք ունի, վստահ չեմ, թէ Խորհրդային Հայաստանի 1960ականներու երիտասարդութեան արդիականացման միտումներուն վերլուծումը հայագիտութեան մաս կը կազմէ:

- 2) Ի՞նչպէս կը բնորոշէք հայագիտութեան գործնական դերակատարութիւնը, կամ ի՞նչ նպատակներ պէտք է հետապնդէ հայագիտութիւնը:**

Հայագիտութեան դերակատարութիւնը պէտք է կեդրոնանայ հեռաւոր ու մօտաւոր անցեալը մեր օրերուն բերելու եւ ըստ կարելոյն ներկային հետ

կամրջելու գործին մէջ: Ասիկա կ'ենթադրէ այդ անցեալի պեղումը եւ անաչառ մեկնաբանութիւնը, որ պէտք է հիմնուած ըլլայ առարկայական հիմքերու եւ ո՛չ թէ շահախնդրական, փառաբանական կամ գաղափարաքաղաքական մեկնակէտերու վրայ:

3) Ի՞նչպէս կը բնութագրէք հայագիտութեան մերօրեայ մարտահրաւերները (մեթոտ, արխիւ, բազմաուսմունքային մօտեցում, գործակցութիւն եւն.):

Յիշեալ մարտահրաւերները միշտ գոյութիւն ունեցած են, սակայն ներկայիս ա՛լ աւելի հրատապ դարձած, նկատի ունենալով ընկերային գիտութիւններու յեղաշրջումը: Այսպէս, մեթոտաբանական հակամարտութիւն մը սկսած է նկատելի դառնալ, ուր մէկ կողմէ հայագիտական նիւթերը կը նկատուին կեդրոնական առարկան, որոնք կը դառնան մեկնակէտը՝ ինչ-ինչ եզրակացութիւններու յանգելու, իսկ միւս կողմէ անոնք կ'օգտագործուին իբրեւ կողմնակի նիւթ՝ արդէն իբրեւ թէ ապացուցուած իրականութիւններ հիմնաւորելու համար: Հայութեան հետ կապուած արխիւներու ցրումը աշխարհի չորս կողմերը, միջազգային թէ ազգային պատկանելիութեամբ, յաճախ նիւթի մը համապարփակ ուսումնասիրութեան խոչընդոտ կը հանդիսանայ, թէեւ վերջին երկու տասնամեակներուն համացանցի տարածումը առիթը տուած է նաեւ, որ արխիւային կարգ մը նիւթեր թուայնացուին եւ ցուցակներ կազմուին ու տրամադրելի դառնան համակարգիչի քանի մը ստեղծներու սեղմումով: Բազմաուսմունքային մօտեցումը կը պահանջէ, անշուշտ, որ մասնագէտները հիմնաւոր կրթութիւն ստանան քանի մը ուսմունքներու մէջ, կամ գոնէ անոնցմէ իրաքանչիւրի հիմնական մօտեցումներու ծանօթ ըլլան, պակաս մը, որ յաճախ նկատելի է:

4) Անհրաժեշտ է հայագիտական կեդրոններու գործակցութիւնը, ինչու՞:

Հարցումը միայն մէկ պատասխան կրնայ ունենալ. այո՛: Իսկ պատճառը պարզ է. հայագիտական կեդրոն մը չի գոյանար ու չի զարգանար դատարկութեան մէջ, այլ մաս կը կազմէ նմանօրինակ կեդրոններու շղթայի մը, որուն մէջ ան կրնայ իր փորձառութեան բաժնեկից դարձնել եւ ուրիշներու փորձառութենէն օգտուիլ, ինչպէս եւ հասարակաց հարցերու առնչութեամբ միասնական կեցումածք որդեգրել:

Փրոֆեսոր Կարէն Մաթեոսեանի պատասխանները.-

1) Ի՞նչպիսի սահմանում պիտի փափաքէիք որ հայագիտութիւնը ունենայ ԻԱ. դարուն:

Հայագիտութիւնը՝ դասական իմաստով, հայ միջնադարեան պատմութեան, բանասիրութեան եւ մշակոյթի ուսումնասիրութիւնն է: Սակայն ԻԱ. դարում մի կողմից տեղեկատուական եւ գիտատեխնիկական դաշտի եւ հնարատրութիւնների անսախաղէպ ընդլայնումը, եւ միւս կողմից հասարակական եւ հումանիտար գիտութիւնների զարգացումը եւ դրանց դերի մե-

ծացումը թելադրում են ժամանագրական ընդգրկման մեծացում եւ հետագոտական թեմաների ու նիւթերի ընդլայնում: Ըստ այդմ, կարող ենք հետեւեալ նոր կարճ ձեւակերպումն առաջարկել. հայագիտութիւնը հայոց պատմութեան, հայոց լեզուի եւ բանասիրութեան, ազգագրութեան եւ մշակոյթի բոլոր ճիւղերի ուսումնասիրութիւնն ու հանրահռչակումն է:

2) Ի՞նչպէս կը բնորոշէք հայագիտութեան գործնական դերակատարութիւնը, կամ ի՞նչ նպատակներ պէտք է հետապնդէ հայագիտութիւնը:

Հայագիտութիւնն առաջին հերթին գիտական նպատակներ է հետապնդում, բայց նրա արդիւնքները կարող են ծառայել նաեւ կրթական, ուսումնական, լայն առումով՝ մշակութային եւ անգամ հասարակական-քաղաքական նպատակների:

Հայագիտութեան տրամադրած տուեալները կարող են օգտագործուել Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնուող հայկական մշակութային ժառանգութեան (յուշարձաններ եւ այլ նիւթեր) պատկանելութեան հաստատման եւ պահպանութեան գործի կազմակերպման համար:

Հայագիտութեան գործնական, կիրառական արդիւնք կարող է լինել, օրինակ, արդէն յայտնի կամ նորայայտ նիւթերի հիման վրայ տարբեր բնոյթի թանգարանների հիմնումը, զբօսաշրջային ոլորտի համար նոր երթուղիների եւ ծրագրերի մշակումը եւն.:

3) Ի՞նչպէս կը բնութագրէք հայագիտութեան մերօրեայ մարտահրաւերները (մեթոտ, արխիւ, բազմաուսմունքային մօտեցում, գործակցութիւն եւն.):

Հայագիտութեան արդի մարտահրաւերները տարբեր կարգի են: Առաւել մտահոգիչը հումանիտար գիտութեան քաղաքականացման հետեւանքով այժմ Հայաստանի հարեւան որոշ երկրների կողմից իրականացուող ագրեսիւ գործունէութիւնն է, որի նպատակը պատմական եւ մշակութային իրողութիւնների կեղծումն ու հայկական ժառանգութեան ապօրինի սեփականումն է: Հայագիտութեան դերն այս պարագայում գիտական չափանիշերի անխախտ պահպանութեամբ համապատասխան ուսումնասիրութիւնների, հրատարակութիւնների, տեղեկատուական տարբեր հարթակների միջոցով ճշմարիտ պատմութեան եւ հայկական մշակութային ժառանգութեան ներկայացումն ու հանրահռչակումն է, ինչպէս նաեւ որոշ օտար կենտրոններից տարածուող կեղծ գիտական պնդումների բացայայտումը:

Հայագիտութեան զարգացման տեսանկիւնից, գործնական մարտահրաւեր կարելի է համարել նաեւ թոյլ կապերն ու սահմանափակ համագործակցութիւնը հայագիտական հաստատութիւնների միջեւ, անհրաժեշտ աղբիւրագիտական եւ տեղեկատուական շտեմարանների, թուայնացուած նիւթերը (ծեռագրեր, արխիւային նիւթեր, մասնագիտական գրականութիւն) սակաւութիւնը, եղածների նկատմամբ հասանելիութեան դժուարութիւնները եւն.: Այս հարցերի կարգաւորման համար անհրաժեշտ են համա-

պատասխան նախաձեռնություններ եւ գործի բանիմաց կազմակերպում, միաժամանակ շատ կարեւոր է նաեւ հայագիտական հետազոտությունների եւ ընդհանրապէս այս ամբողջ ոլորտի նիւթական եւ տեխնիկական պատշաճ ապահովումը, որի առկայութեան դէպքում միայն հնարատոր կը լինի ցանկալի արդիւնքներ ակնկալել:

4) Անհրաժեշտ է հայագիտական կեդրոններու գործակցութիւնը, ինչու՞:

Հայագիտական հաստատութիւնների եւ կենտրոնների գործակցութիւնը չափազանց կարեւոր խնդիր է, որն այժմ իրականացում է միայն մասամբ եւ հիմնականում գիտութեան առանձին ճիւղերի շրջանակում:

Գործակցութիւնը, որի կարեւորութիւնն անվիճարկելի է, շատ անելի արդիւնաւետ կարող է լինել միմեանց գործունէութեան եւ ծրագրերի մասին իրազեկ լինելու պայմաններում: Կարծում եմ, օգտակար կը լինէր, եթէ ստեղծուէր Հայաստանի եւ արտերկրի հայագիտական հաստատութիւնների եւ կենտրոնների գործունէութեան, հրատարակութիւնների, հետազոտական թեմաների ու ծրագրերի մասին ընդգրկուն տեղեկատուութիւն պարունակող՝ մշտապէս թարմացուող, միաժամանակ հայագիտական նիւթերի շտեմարաններ պարունակող կամ դրանց մասին յղումներ ներառող մի հարթակ, թերեւս համացանցի կայք, որի միջոցով հնարատոր կը լինէր նոր կապեր ստեղծել եւ գործակցութեան արդիւնաւետ համատեղ ծրագրեր կազմել:

Փրոֆեսոր Աշոտ Մելքոնեանի պատասխանները¹.-

Հայագիտութիւնը հասարակական գիտութիւնների մի համակարգ է, որը զբաղւում է հայոց պատմութեան, հայ բանասիրութեան, հայ ժողովրդի հոգեւոր ու մշակութային ժառանգութեան ուսումնասիրութեամբ: Այն ներառում է հայ լեզուաբանութիւնը, գրականագիտութիւնը, պատմագիտութիւնը՝ իր բազմաթիւ ճիւղերով (հնագիտութիւն, ազգագրութիւն, աղբիւրագիտութիւն, պատմագրութիւն, մատենագիտութիւն, վիմագրագիտութիւն, Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւն ու ժողովրդագրութիւն են.), հայ իմաստասիրութիւնը, արուեստաբանութիւնը, մշակութաբանութիւնը եւ այլ ոլորտներ:

Հայագիտութիւնը ինչպէս նախկինում, այնպէս էլ մեր օրերում ունի արդիական մեծ նշանակութիւն, մասնաւորապէս՝ Հայաստանի քաղաքական անկախութեանը, երկրի ինքնիշխանութեանը սպառնացող ներկայ վտանգների ու մարտահրաւերների պայմաններում: Հետեւաբար, դժուար է գերա-

¹ Մելքոնեան «Հայագիտութիւնը Հայաստանի ազգային անվտանգութեան համակարգում» վերնագրի տակ պատասխանած է խմբագրութեանս յղած չորս հարցումներուն:

գնահատել նրա դերը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացու ձեռնարկման ու դաստիարակության, հայրենի երկրի պաշտպանունակությունը բարձրացնելու, համազգային խնդիրներում հայեցակարգային մոտեցումներ բանաձեւելու հարցերում:

Կարծում ենք, որ ներկայ փուլում Արցախի եւ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ վերջին տարիներին թուրք-ադրբեջանական տանդեմի թշնամական քաղաքականությանը դիմակայելու եւ դրան հակադարձելու ուղին զարգացման ազգային մոդել ձեւաւորելու մէջ է, որի հիմքում դրուած են լինելու կրթական ազգային համակարգի զարգացումը, մատաղ սերնդի հայեցի դաստիարակությունը: Հայագիտությունը պետք է դառնայ պետության ազգային քաղաքական հայեցակարգի անբաժան մասը, նպատակաւոր Վայաստանի անկախ պետականության ամրապնդմանն ու հզօրացմանը, նպաստի հայոց ազգային գաղափարախօսության ձեւաւորմանը, հակահարուած տայ օտարների կողմից հայոց պատմության նենգափոխումներին: Նման խնդիրների կենսագործումն այժմէականութիւն է հաղորդում հայագիտութեանը, ճանապարհ հարթում նրա յետագայ զարգացման համար, այն վերածում ազգային անվտանգութեան ապահովման յոժկու ազդակի ու գործօնի:

Հայագիտութիւնն ազգային անվտանգութեան հզօր միջոցի վերածելու համար պահանջում է լուծել բազմաթիւ հիմնարար եւ կիրառական խնդիրներ: Առաջին հերթին անհրաժեշտ է, որ այն դառնայ պետական յատուկ հոգածութեան առարկայ. նրա համար ստեղծուեն արդիւնաւէտ գործունէութեան պայմաններ, տրամադրուեն անհրաժեշտ ֆինանսական ու նիւթատեխնիկական միջոցներ:

Հայագիտութեան գլխաւոր կենտրոնը Հայաստանն է: Սակայն դեռ 19րդ դարից այն վերածուել էր միջազգային գիտութեան: Ներկայումս եւս Հայաստանի պատմութեան, հայոց լեզուի, հայ մշակոյթի ուսումնասիրութեամբ զբաղում են աշխարհի շատ երկրների մասնագէտներ: Տարբեր երկրներում գործում են հայագիտական ամբիոններ ու կենտրոններ, որոնց հետ համատեղ աշխատանքը կը նպաստի հայ ժողովրդի հարուստ մշակութային ժառանգութեան ուսումնասիրութեանն ու նուաճումների քարոզչութեանը, աշխարհում նրա քաղաքակրթական տեղի ու դերի ընկալմանը:

Հայ ազգային մշակոյթի, պատմութեան, հայերէնագիտութեան, ժամանակակից հայ տնտեսագիտութեան ճիւղերի՝ մեր երկրի իւրայատկութիւններից բխող խնդիրների ուսումնասիրութիւնը եւ գիտական ընդհանրացումն իրենց բարերար ազդեցութիւնը կ'ունենան Հայաստանի Հանրապետութեան տնտեսական ու հասարակական կեանքի զարգացման վրայ, կը նպաստեն սեփական դիւանագիտական, իրաւագիտական, ընկերային եւ այլ դպրոցների զարգացմանը:

Հայագիտական հիմնարար հետազօտութիւններն ու նոաճումները մեծապէս կը նպաստեն Հայաստանի Հանրապետութեան ներքին եւ արտա-

քին քաղաքականության ճկուն հայեցակարգի մշակմանը, ազգային անվտանգության ապահովմանը, կրթական համակարգը բարելավելու եւ հայրենիքի զարգացած ու նուիրեալ քաղաքացի դաստիարակելու գործին:

Ներկայ փուլում Հայաստանում իրականացում են բարեփոխումներ կրթության ու գիտության ոլորտում: Այդ փոփոխութիւնների իրականացումը պատճառաբանում է կրթության ու գիտության ոլորտի մերձեցման անհրաժեշտութեամբ: Կառավարության կողմից շրջանառուող մի նախագծի համաձայն նախատեսւում է հանրապետութիւնում գործող երկու տասնեակից ավելի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւնների թիւը խիստ կրճատել եւ խոշորացուած այդ բուհերի գիտական ներուժը հարստացնել գիտահետազոտական հիմնարկների աշխատակիցներին հաշուին: Սակայն նման մօտեցումը կարող է յանգեցնել զուտ գիտահետազոտական հիմնարկների եւ ընդհանրապէս ազգային արժէք հանդիսացող ՀՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի լուծարմանը, ինչը կը նշանակի լուրջ հարուած հայոց գիտութեանը:

Մասնագիտական առումով հանրապետութիւնն ունի մեծ ներուժ, սակայն հարկ է նշել, որ եթէ այսօր լուրջ քայլեր չձեռնարկուեն, ապա հայագիտութիւնը չի կարողանայ դուրս գալ ներկայիս ճգնաժամային վիճակից: Կ'ընդհատուի հայագիտական դպրոցի վերարտադրութեան գործընթացը: Ուստի անհրաժեշտ է առաւելագոյնս նպաստել երիտասարդ կադրերի պատրաստման գործին: Հարկ է լուրջ քայլեր ձեռնարկել նաեւ արտասահմանեան գիտական կենտրոններում երիտասարդ կադրերի պատրաստման ուղղութեամբ:

ISSUES RELATED TO THE DEFINITION OF ARMENIAN STUDIES, ITS ROLE AND ITS CHALLENGES, AS WELL AS TO THE COOPERATION BETWEEN ARMENIAN STUDIES CENTERS (SUMMARY)

In an attempt to better formulate the subject matter and field of Armenian Studies and to better visualize its scope, role and challenges four questions related to the discipline were addressed to three scholars of Armenian Studies, namely Drs. Vartan Madteossian, Garen Matevossian and Ashod Melkonian.

This paper is a compilation of the answers given by the above-mentioned scholars to the following questions: a) What type of a definition should Armenian Studies have in the 21st century? b) What is the practical role of Armenian Studies (or) what objectives should Armenian Studies have? c) What are the current challenges of Armenian Studies (methodology, archival research, multidisciplinary approaches, cooperation, etc.)? d) Is cooperation among Armenian Studies Centers important? Why?

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԸՆԿՈՒՋԵՆՈՒ ԾԻՍԱՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱՌՈՅԹՆԵՐ ԵՒ ՀԱՒԱՏԱԼԻՔՆԵՐ (ԸՍՏ ՍԻՆՆԻՔԻՑ ԳՐԱՌԱԾ ՆԻԹԵՐԻ)¹

ՅԱՍՄԻԿ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ
hasmikabrahamyanihasc@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Նախնադարեան ժամանակներից սերող բնապաշտական երեւոյթները կրօնամշակութային տարբեր շրջափուլերում շարունակել են մնալ որպէս հոգեւոր մշակոյթի կարեւոր բաղադրիչ: Բնապաշտական սովորոյթների առանձին խումբ են բոյսերին առնչուող հաւատալիքները եւ ծէսերը: Բուսաշխարհի - այդ թւում ծառերի - տարատեսակ կիրառումը մարդու կենցաղում յատուկ վերաբերմունք է ձեւաւորել դրանց նկատմամբ²: Սուրբ ծառեր են համարուել փռշին, սօսին, բարտին, ուռենին, թխկին, թեղին, բոխենին, հաճարենին, ընկուզենին, սալորենին, տանձենին, մասրենին եւ այլ ծառատեսակներ³: Վերջիններիս վերաբերեալ հաւատալիքները տարածուած են Հայաստանի տարբեր շրջաններում, ինչը վկայում են ազգագրական եւ բանագիտական գրաւոր ու բանաւոր սկզբնաղբիւրները: Սինիքում ամենատարածուածներից են ընկուզենուն առնչուող հաւատալիքները:

Ընկուզենին Հայաստանում գրեթէ համատարած աճեցում է, սակայն շատ են նաեւ վայրաճ ընկուզենիները, որոնք հանդիպում են հիմնականում բնակատեղիների յարակից տարածքներում, անտառներում⁴:

¹ Յօդուածը պատրաստուել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտութեան կոմիտէի 20TTSH-053 «Բնական բուսական ռեսուրսների օգտագործումը Սինիքում. ասանդոյթները, ժամանակակից միտումները եւ հեռանկարները» գիտական նախագծի շրջանակում: Վերոնշեալ վերնագրով զեկուցում է ներկայացուել «Սինիքը՝ կրթութեան եւ մշակոյթի օջախ» խորագրով գիտաժողովին (Գորիս, 27-28 Հոկտեմբեր 2022):

² Ծառերի պաշտամունքի մասին տե՛ս՝ Լ. Սիմոնեան, *Ծառ-ծաղկաբաղիկ*, ՎՄՎ Պրինտ, Երեւան, 2017, էջ 241-71. նաեւ՝ Ա. Սարգսեան, «Ծառերի պաշտամունքի դրսեւորումները հայոց հաւատալիքային համակարգում», *Շիրակի հայագիտական հետազոտութիւնների կենտրոն, գիտական աշխատութիւններ*, III:2000, էջ 73-79:

³ Տե՛ս, օրինակ՝ Սարգսեան, էջ 74:

⁴ Ե. Լալայեան, «Զանգեզուր, ընտանեկան բարք. ամուսնութիւն եւ հարսանեաց սովորութիւններ», *Ազգագրական հանդէս, գիրք Դ, Թիֆլիս*, տպարաններ Մ. Դ. Ռօտինեանց եւ Կ. Մարտիրոսեանց, 1898, էջ 132. նաեւ՝ Ա. Մարգարեան, «Ընկուզենի», *Հայկական սովետական հանրագիտարան, հոր. 4, Յակոբ Մեղա-*

Ընկուզենու պտուղը, բնափայտը լայնօրէն օգտագործում են. պտուղն օգտագործում է ուտեստի մէջ (գիտական նախագծի շրջանակում գրառած նիւթերը փաստում են, որ Սիւնիքում ընկոյզն օգտագործում է գերազանցապէս վայրի ուտելի բոյսերից պատրաստուող ճաշատեսակների մէջ, հազուադէպ՝ իւղի փոխարէն), բուժական նպատակով⁵, որպէս ապրանքափոխանակման մթերք⁶, մանկական խաղերի ուսուցողական պարագայ⁷, կեղեւը եւ միջի պատեանը՝ որպէս ներկանիւթ կամ շպարի հումք, փայտը՝ շինանիւթ եւ վառելափայտ⁸, ծառաբնի կեղեանիւթը՝ որպէս կրակ ստանալու հումք⁹ են։ Իսկ ընկոյզի հասնելու ժամանակը ծառայել է որպէս տոմարական ցուցիչ (Ալափարսի Ս. Վարդան եկեղեցու ուխտի օրինակով)¹⁰։ Գրանցուած օգտագործման տարբերակները եւ ծիսապաշտամունքային գործառոյթները նոյնն են մշակուող եւ վայրի ընկուզենիների համար։

պարտի անուան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երեւան, 1978, էջ 108. նաեւ՝ Ս. Խանգադեան, *Հայրենապատում, գիրք Ա, 1929-1970*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1980, էջ 91. նաեւ՝ *գիրք Բ, 1945-1979*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1981, էջ 432, 513. նաեւ՝ Ս. Հախվերդեան, *Գորիսի ամփոփ պատմութիւն*, «Զանգակ-97» հրատ., Երեւան, 2005, էջ 12. նաեւ՝ Կ. Ալեքսանեան, *Հայաստանի քաղաքները. Ագարակ*, հեղինակային հրատ., Երեւան, 2009, էջ 4. նաեւ՝ Լ. Յակոբջանեան, *Ներքին Հանդ. 190*, «Լուսաբաց» հրատ., Երեւան, 2010, էջ 29. նաեւ՝ Գ. Մանուկեան, Ս. Սաֆարեան, *Սիւնիքի մարզի Կապանի եւ նրա տարածաշրջանի համայնքների պատմութիւնից*, «Դաւիթ թագաւոր» հրատ., Երեւան, 2013, էջ 139, 410. նաեւ՝ Ս. Մելիքստեփանեան, *Կապան (ուրուագծեր երկրամասի պատմութեան)*, «Անտարէս» հրատ., Երեւան, 2015, էջ 206:

⁵ Տե՛ս, օրինակ՝ Ե. Լալայեան, «Արցախ. Վարանդա», *Երկեր, հտր. 2*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1988, էջ 162, 163: Գիտական նախագծի շրջանակում գրառուած դաշտային նիւթը վկայում է, որ մեր օրերում թաց ընկոյզը, որպէս բուժամիջոց, օգտագործում է վահանաձեւ գեղծի խնդիրների դէպքում:

⁶ Գ. Խաչատրեան, Գ. Մուրադեան, *Շաղալ*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 2003, էջ 114:

⁷ Տե՛ս, օրինակ՝ Վ. Բդոյեան, *Հայ ժողովրդական խաղեր, պրակ II*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1980, էջ 131, 136, 143. նաեւ՝ Մ. Գրիգորեան-Սպանդարեան, *Լեռնային Ղարաբաղի բանահիւսութիւնը*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1971, էջ 464. նաեւ՝ Ա. Ղազիեան, Ս. Վարդանեան, *Բաքուի հայոց բանահիւսութիւնը*, «Զանգակ-97» հրատ., Երեւան, 2004, էջ 304:

⁸ Ռ. Հայրապետեան, «Մեռնող ձորերը», *Սիւնեաց երկիր*, 29 Հոկտեմբեր 2016, էջ 2:

⁹ Հ. Մարգարեան, «Խիզանի գաւառի ազգագրական նիւթեր», Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի ազգագրութեան եւ բանահիւսութեան արխիւ (ՀԱԻ ԱԲԱ), ֆոնդ 96, թերթ 209, հմմտ.՝ Ա. Յարութիւնեան, «Տարօնի ազգագրութիւնը», ա.թ., ՀԱԻ, ԱԲԱ, ֆոնդ 69, թերթ 24:

¹⁰ Սիմոնեան, *Ծառ*, էջ 263:

ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԱԾ ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Սերունդների միջև գիտելիքի փոխանցումը ոչ միշտ է համակարգում եւ նպատակային կատարում, ինչի հետեւանքով գիտելիքն ու յիշողութիւնը յաճախ մոռացում կամ ձեւափոխում են: Ուստի՝ սոյն յօդուածի հիմնական նպատակներն են.-

ա) հաւաքագրում դաշտային նիւթերը գիտական ու հանրային գործածութեան դաշտ բերելով՝ ժողովրդի հոգեւոր մշակութային արժէքների մոռացումը կանխել,

բ) դաշտային նիւթի եւ գրականութեամբ առկայ նիւթերի եւ ուսումնասիրութիւնների համադիր վերլուծութեամբ վեր հանել եւ համակարգել ընկուզենու ծիսապաշտամունքային գործառոյթները եւ դրան առնչուող հաւատալիքների ընդհանրական պատկերը:

Ըստ այդմ՝ հետազոտութեան խնդիրն է մերօրեայ հաւատալիքները համեմատել աւանդական կենցաղում տարածուած հաւատալիքների հետ եւ արձանագրել, թէ վերջիններից ո՛րն է պահպանուած մեր օրերում՝ ա) որպէս կենսունակ հաւատալիք, բ) որպէս յիշողութիւն, գ) որպէս մոռացուած հաւատալիք, դ) ինչ նոր հաւատալիքներ են ձեւաւորում մեր օրերում:

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Յօդուածի համար որպէս սկզբնաղբիւր են ծառայել «Բնական բուսական ռեսուրսների օգտագործումը Սիւնիքում. աւանդոյթները, ժամանակակից միտումները եւ հեռանկարները» գիտական նախագծի շրջանակում մեր¹¹ աշխատանքային խմբի՝ 2021-23ին Սիւնիքի մարզի հինգ խոշորացուած համայնքների (Խ/հ) 19 բնակավայրերում գրառուած դաշտային ազգագրական նիւթերը¹². Գորիս Խ/հ (ք. Գորիս, գ. Ակներ (Բռուն), Խնձորեսկ, Քարահունջ), Տեղ Խ/հ (գ. Տեղ, Քարաշէն, Խնածախ), Սիսիան Խ/հ (գ. Անգեղակոթ, Շաքի, Ախլաթեան, Ոյծ, Շէնաթաղ), Կապան Խ/հ (գ. Անտառաշատ, Առաջաձոր, Շիկահող, Ծաւ, Դաւիթ Բէկ), Մեղրի Խ/հ (գ. Շուանիձոր, Լիճք): Սկզբնաղբիւր են հանդիսացել նաեւ ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ նախկին գիտաշխատող Սաթենիկ Մկրտչեանի «Գորիսի տարածաշրջանի ազ-

¹¹ Նիւթերը - 2021-23ին - գրառել են արշաւախմբի անդամներ Ռոման Յովսէփեանը (ծրագրի ղեկավար), Յասմիկ Աբրահամեանը, Անի Սարատիկեանը, Նինա Ստեփանեան-Ղանդիլեանը: Արխիւային եւ գրաւոր աղբիւրներից նիւթեր է տրամադրել ծրագրի անդամ Ռաֆիկ Գաբրիէլեանը: Խորին շնորհակալութիւն՝ Ռ. Յովսէփեանին, սոյն թեման առաջարկելու եւ կարեւոր դիտարկումների համար, ինչպէս նաեւ ծրագրի միւս մասնակիցներին՝ համագործակցութեան համար:

¹² Խումբն աշխատել է Սիւնիքի մարզի բոլոր խոշորացուած համայնքներում՝ քաղաքային եւ գիւղական աւելի քան երեսուն բնակավայրերում, սակայն թեմային առնչուող նիւթեր առայժմ գրանցուել են վերը նշուած բնակավայրերում:

գագրական ուսումնասիրության արդիւնքները ամփոփող հաշուետուութիւն»¹³, որից տուեալներ ենք վերցրել Վերիշէն գիւղի վերաբերեալ:

Ազգագրական նիւթի գրառման համար կիրառուել է հարցազրոյցի մեթոդը (անհատական խորացում եւ խմբային): Հաաքագրուած նիւթը վերլուծուել է եւ մշակուել՝ համադրուելով գրաւոր սկզբնաղբիւրների եւ ուսումնասիրութիւնների հետ: Որոշ դէպքերում օգտուել ենք նաեւ այլ բնակավայրերին առնչող աղբիւրներից՝ նիւթը համեմատելու եւ փոխլրացնելու նպատակով:

Միեւնոյն նիւթը երեքից անելի կրկնուելու դէպքում բանասացի չենք յղել՝ այն տրամաբանութեամբ, որ ասուածն ընդհանրական բնոյթ է կրում: Հարցազրոյցները համարակալուել են ըստ տարեթւոի, ամիս-ամսաթւոի եւ բանասացի՝ օրուայ հերթական համարի¹⁴:

Ժամանակագրական առումով նիւթն ընդգրկում է Ի. դարասկզբից մինչեւ մեր օրերի պատկերը՝ հիմք ընդունելով այն, որ 85ամեայ բանասացը հաղորդում է տատի հետ կապուած յիշողութիւններ¹⁵: Թեմայի վերաբերեալ նիւթեր են հաղորդել հարցմանը մասնակցած բանասացներից 35ը, որոնց տարիքը 30ից 86 է: Բանասացներից 6ը տղամարդիկ են, 29ը՝ կանայք:

ԸՆԿՈՒԶԵՆՈՒ ԾԻՍԱՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱՌՈՅԹՆԵՐԸ

Սոյն աշխատանքային խմբի գրառած նիւթերի ու Սիւնիքին առնչող տպագիր սկզբնաղբիւրների եւ ուսումնասիրութիւնների համադիր վերլուծութեան հիման վրայ ընկուզենին սրբազան ծառ լինելու երկու հիմնական ուղղութիւն ենք առանձնացրել.- 1) Ընկուզենու կապը սրբավայրի հետ, 2) Ընկուզենու հետ կապուած հաատալիքներ:

¹³ Սթ. Մկրտչեան, «Սիւնիքի մարզի Գորիսի տարածաշրջանի ազգագրական ուսումնասիրութեան արդիւնքները ամփոփող հաշուետուութիւն», անտիպ, 2017, Երեւան, 282 էջ: Շնորհակալութիւն ենք յայտնում Մկրտչեանին՝ գործակցութեան համար:

¹⁴ Օրինակ՝ հարցազրոյց թիւ (հ/թ) 210807-3-ում 21ը տարեթիւն է, 08ը՝ ամիսը, 07ը՝ օրը, 3ը՝ տուեալ օրուայ երրորդ հարցազրոյցը, իսկ ձև հարցազրոյցի մասնակից բանասացի անձնական նիշը: Եթէ a, b կամ այլ փոքրատառեր չկան, նշանակում է, որ հարցազրոյցին մէկ բանասաց է մասնակցել: Որոշ հարցազրոյցների հ/թներում առկայ են բանահաաքի անուան սկզբնատառերը՝ օրինակ՝ HA՝ Յասմիկ Աբրահամեան, AS՝ Անի Սարատիկեան (դրանց բացակայութիւնը նշանակում է, որ նիւթը հաաքուել է ամբողջ թիմի մասնակցութեամբ կամ Ռ. Յովսէփեանի կողմից):

¹⁵ Դաշտային ազգագրական նիւթեր (ԴԱՆ). 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Խնձորեակ, հ/թ 210805-4a, բանասաց՝ Կին (ասուիւետել՝ Կին կամ տղամարդ), 85 տարեկան:

1) ԸՆԿՈՒԶԵՆՈՒ ԿԱՊԸ ՍՐԲԱՎԱՅՐԻ ՀԵՏ

Ընկուզենի հանդիպում է Է՛լ կանոնական¹⁶, Է՛լ ոչ-կանոնական¹⁷ սրբավայրերում: Սինիքում կանոնական սրբավայրերում կամ դրանցից ոչ հե-

¹⁶ Կանոնական սրբավայրերից սրբազան համարուող 700ամեայ ընկուզենի կար Հաղարծինի վանքի (ԺԲ-ԺԳ. դդ.) տարածքում: Ասում են, որ եթե մարդը ծառաբնի խոռոչով անցնէր, ապա երազանքը կը կատարուի (A. Asatryan, *Remarkable Trees of Armenia*, S. N., Yerevan, 2012, էջ 41-42. նաեւ՝ Հ. Խաչատրեան, *Սուեաց*

ռու ընկուզենիներ գտնուելու մասին տուեալներ մեզ առայժմ հանդիպել են Լիճք գիւղում՝ եկեղեցու մօտ¹⁸, Տաթեւում՝ յայտնի Ընկուզուտ կոչուող այգիները¹⁹, Բարձրաւան գիւղի Ս. Մինաս եկեղեցուց վերել՝ Ընկուզուտ վայրում²⁰, Հարանց անապատում՝ աղբիւրի մօտ²¹, բայց վերջիններիս սրբազան ծառ լինելու մասին վկայութիւններ դեռեւս չենք գրառել կամ գտել:

Մեր օրերում գործող ոչ-կանոնական սրբավայրերից ընկուզենիներ կան Խնձորեսկում, Տեղ գիւղի մօտ, Գորիսում, Վերիշէնում, Ակներում:

Ըստ խնձորեսկի բանասացի՝ հնուց ասում են, որ բոլոր խաչերի²² կողքին ընկուզենի է տնկած, ապա յաւելում, որ եթէ օրինակ, կեռասենի

անտառ, «Արեւիկ» հրատ., Երեւան, 1988, էջ 171): Վայոց Ձորի Շատին գիւղում գտնուող Թագ ինգոյզ սրբավայրում միանաւ բազիլիկ եկեղեցի կայ, որի մէջ միեւնոյն արմատից չորս բնով աճած ընկուզենին սուրբ է համարում: Ըստ աւանդութեան՝ այդտեղ ամփոփուած են Վարդան Մամիկոնեանի զինուորները (Լ. Սիմոնեան «Եկեղեցի» եւ «Ուխտավայր» մշակութային երեւոյթների յարաբերակցութիւնը հայ ժողովրդական քրիստոնէութեան մէջ», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 2(656):2019, էջ 254-55: Ընկուզենու լուսանկարը տե՛ս՝ Տ. Ալեքսանեան, «Վարդանանց սրբավայրերը Վայոց Ձորի տարածքում», *Հայագիտութեան հարցեր հանդէս*, 1(19):2020, էջ 83): Որոշ վանքեր, պաշտօնական անուանումից զատ, ունեն նաեւ ընկոյզի հիմքով անուանում, օրինակ՝ Ընկուզագոմի վանք, Ընկուզեաց վանք, Ընկուզուտ (Թադեոս Յակոբեան, Ստեփան Մելիքբախշեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, *հղր.* 2, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1988, էջ 378-79), սակայն տեղեկութիւն չենք գտել նշուած սրբավայրերում ընկուզնի լինելու վերաբերեալ:

¹⁷ Կանոնական ենք անուանում այն սրբավայրերը, որոնք սրբագործուած են ըստ Հայ առաքելական եկեղեցու եկեղեցաշինական աւանդութների, իսկ ոչ-կանոնական՝ այն սրբավայրերը, որոնք որոշակի տիպաբանութիւն չունեն, այլ ժողովրդի կողմից ընկալում են որպէս սրբավայր-ուխտատեղիներ: Դրանք կարող են լինել սրբազան համարուող ծառ, քար, աղբիւր, քարայր եւն. (Յասմիկ Աբրահամեան, «Վարդավառեան ուխտավայրերի տիպաբանութեան փորձ», *ԵՊՀ Աստուածաբանութեան ֆակուլտէտի տարեգիրք*, Գիտական յօդուածների ժողովածու, ԺԱ:2016, էջ 177-206):

¹⁸ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիք, գ. Լիճք, հ/թ 210623-2, 3a, կին, 65 տ.:

¹⁹ Ս. Վարդանեան, *Հինաւորց Տանձաւարաի*, «Էդիթ պրինտ» հրատ., Երեւան, 2015, էջ 22:

²⁰ Է. Զոհրաբեան, Հ. Միրզոյեան, *Գորիսի հանրագիտարան*, «ՎՄՎ-Պրինտ» հրատ., Երեւան, 2008, էջ 163:

²¹ Խանզադեան, *Հայրենապատում*, *գիրք Բ*, էջ 514:

²² Մի շարք շրջաններում *խաչն* օգտագործում է նաեւ եկեղեցի, մատուռ, աղօթատեղի, սրբավայր նշանակութեամբ (*Հայոց լեզուի բարբառային բառարան*, *հղր.* 2, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2002, էջ 285): Սիւնիքում շատ տարածուած է ոչ-կանոնական սրբավայրին խաչ անուանել: Այս երեւոյթի առնչութեամբ ուշագրաւ է հետեւեալ կանոնը. «Ուխտի տեղ զինչ ու լինի՝ թէ եկեղեցի եւ

կամ ուրիշ ծառ տնկած չէ, այլ՝ հենց ընկուզենի, ապա «...պոպոքի ծառին մը նըշնակութիւն օնի»²³:

Տեղ գիւղից դէպի Կոռնիծոր տանող ճանապարհին՝ մի ընկուզենու ստուերում, նոյնպէս խաչ կայ: Այն կոչում է Միլիի (բանասաց՝ Մայիլեանների տոհմից) ծառի տակի խաչ, որտեղ մոմ են վառում: Հաւանական է, որ այդ տոհմի ներկայացուցիչներից մէկն է ծառը տնկել: Թէեւ սրբատեղին տոհմի անունն է կրում, սակայն այն ծառայում է բոլորին²⁴: Այդ խաչին են գնում տարբեր նպատակներով՝ իրաքանչիւրն իր սրտի ցանկութեամբ:

Որոշ սրբավայրերի հիմնադրման պատմութիւններ յուշում են, որ ընկուզենու եւ աղբիւրի՝ կողք-կողքի գտնուելը սրբավայր լինելու նշան է: Օրինակ՝ Գորիսի Հին Կյորէս թաղամասում մի ընկուզենու մօտով անցնող խողովակը վնասուել է, եւ ջուրը սկսել է արտահոսել: Բնակիչները խողովակ են տեղադրել եւ մի անշուք աղբիւր պատրաստել, իսկ կողքին մետաղեայ խաչ են տեղադրել: Ըստ հիմնադիրների՝ այն սրբատեղի չէր, բայց քանի որ ընկուզենի կար, որի կողքով անցնող խողովակի վնասուելու պատճառով սկսել է ջուր հոսել, որոշել են աղբիւր կառուցել եւ խաչ տեղադրել²⁵: Տուեալ դէպքում սկզբում եղել է ընկուզենի, որի մօտ պատահականօրէն առաջացած աղբիւրը յուշել է, որ այդ վայրը սուրբ է, ուստի պէտք է ամբողջացնել՝ տեղադրելով նաեւ խաչքար:

Խնձորեսկի նշանատր Ինը Մանուկի աղբիւրի դէպքում ընկուզենու արմատներից բխող ջուրը բաական է լինում՝ այդ համալիրը սուրբ համարելու, այն սրբացնելու եւ հրաշագործ յատկութիւն վերագրելու համար: Ինը Մանուկ սրբավայրի հիմնադրումը (1800ականներ), ըստ ժողովրդական պատումների, կապուած է մի այրի կնոջ՝ Սոնայի հետ, ով Խնձորեսկի կանանց եւ աղջիկների հետ միանում է տղամարդկանց, կոփ տալիս թշնամու դէմ եւ նահատակում՝ որբ թողնելով իր ինը զաւակներին: Սոնայի հայրը՝ ուստա Օհանը, ի յիշատակ դստեր, գիւղի նշանատր թաղերից մէկում՝ Պիծիծէկում, հսկայ ընկուզենու արմատներից ցայտող ջրի²⁶ շուրջ զարդա-

թէ խաչ» (Սմբատ Սպարապետ, *Դարասպանագիրք*, հաւաքական տեքստը, ուսերէն թարգմ., առաջաբան եւ ծանօթ.՝ Ա. Գ. Գալստեան, Հայպետհրատ, Երեւան, 1958, էջ 79, կանոն ՀԴ (74)):

²³ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Խնձորեսկ, հ/թ 210805-4a, կին, 85 տ.:

²⁴ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Տեղ, հ/թ 220516-5HA, կին, ծն. 1969:

²⁵ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, ք. Գորիս, հ/թ 221026-2, տղամարդ, ≈ 50 տ.: Վայոց Ձորի Խաչիկ գիւղում էլ 2003ին գրանցել ենք պատմութիւն, երբ գիւղի աղբիւրներից մէկի մօտ գիւղացիներից մէկն ընկուզենի է տնկել, եւ աղբիւրը տնկողի անունով են սկսել կոչել Մեսրոպի աղբիւր (Յ. Աբրահամեան, ԴԱՆ, 2003, Վայոց Ձորի մարզ, գ. Կեչուտ, հ/թ 2): Այս պատմութեան տարբերակը տե՛ս՝ Խաչատրեան, էջ 174:

²⁶ Ս. Խանզադեանի «Սպիտակ գառը» պատմուածքում եւս յիշատակում է ընկուզենի, որի արմատներից ջուր է բխում (Ս. Խանզադեան, «Սպիտակ գառը»,

նախշ կամարով ու կնոջ կուրծք յիշեցնող թասով մի աղբիւր է կառուցում: Օհանը խնդրում է, որ աղբիւրի ջուրը Սոնայի կրծքի կաթը դառնայ եւ պահպանի նրա որբացած զաւակներին²⁷:

Խնձորեսկի Կլազի Նովի՝ աղբիւրի կողքին մի կիսափուլ, հեթանոսական աղօթատեղի յիշեցնող մատուռ կայ, որին շատ մօտ մի վիթխարի դարատուր ընկուզենի կայ²⁸:

Վերիշէնում 1979ին հողաբարելաման աշխատանքների ընթացքում խաչքար է յայտնաբերուել, որի կողքին որոշ ժամանակ անց ընկուզենի է աճել: Դրանից յետոյ տարածքը վերածուել է սրբավայրի: Գիւղացիներից մէկը որոշել է այնտեղ «Մադարների աղբիւր» (մադար՝ մինուճար գաւակ)²⁹ կառուցել: Սակայն սկսած աշխատանքները չեն աւարտուել, իսկ 500 մետր հեռուից անցկացուած ջուրը, որը նախատեսուած էր միացնել աղբիւրին, ինչ-ինչ պատճառներով այդպէս էլ չի հոսել: Չնայած դրան, քարն ընկալում է որպէս սրբատեղի:

Էդ սուրբը ժողովրդի համար մնացել է սուրբ, սրբատեղի, ու ամէն Կիրակի գնում ենք, մոմ վառում: Շաբաթ օր չենք գնում, միայն Կիրակի, գնում են առաւօտը շուտ մոմ վառում: Եթէ կոֆէի պրիպաս (նշանակում է ի՞նչ - Յ.Ա.) չունես, կարաս կիլոյով շոկոլադ բերես, կոֆէդ խմես գեղեցիկ: Որովհետեւ հանգանակութիւն կայ կոնֆէտի, ով գալիս է, կոնֆէտ է թողնում: Անասնապահը, եթէ անցնում է, սոված է լինում, մտնում է, իր համար կոնֆէտ է վերցնում ու գնում: Ես, օրինակ, իմ ձեռքով գրանիտի վրայ թաքալ եմ խաչը, տարել-դրել եմ, որ բանակից մի կերպ պրծել եկել եմ, տարել եմ դրել էնտեղ, մինչեւ հիմա մնում է, ոչ մէկը չի կոտրում, դրա համար եմ ասում, որ դա իմ սրբատեղին է: Բայց թէ Երիշէնը սաղ էլ էնտեղ են գնում³⁰:

Ակներ գիւղի բնակիչներից մէկը՝ Կուքերը, իմանալով, որ գիւղից ոչ հեռու մի խաչ՝ սրբավայր կայ, այնտեղ ընկուզենի է տնկել³¹: Յետոյ էլ սկսել են սուրբ համարուող ընկուզենուց տոպրակներ կապել. *«Մեզ խաչին կողքին պոպոքի ծառ օճենք, որ մոմը ցելեֆանում տիրած քիւմ ենք, ասում են՝*

Երկերի ժողովածու, հպր. 6, «Սովետական գրող» հրատ., Երեւան, 1983, էջ 77). նաեւ՝ Խաչատրեան, էջ 169-70:

²⁷ Ա. Ծատուրեան, *Ներքին Խնձորեսկ*, «Գրիգոր Տաթեւացի» հրատ., Երեւան, 2012, էջ 188: Պատումի տարբերակները տե՛ս՝ Մկրտչեան, էջ 247:

²⁸ Շ. Սաֆեան, *Հի՛ն Խնձորեսկ, ի՛մ Խնձորեսկ*, «Զանգակ-97» հրատ., Երեւան, 1998, էջ 41:

²⁹ Մկրտչեան, էջ 207, 260: Գրառուել է Վերիշէնում, բանասաց՝ տղամարդ, ծն. 1973ին: Մադարների աղբիւրների մասին մանրամասներ տե՛ս՝ նոյն տեղում:

³⁰ Մկրտչեան. էջ 207, 260: Գրառուել է Վերիշէնում, բանասաց՝ տղամարդ, ծն. 1973ին:

³¹ ԴԱՆ. 2022, Սինիքի մարզ, գ. Ակներ, հ/թ 220517-6HAc, տղամարդ, ծն. 1976ին, 220517-6HAa, կին, ծն. 1944ին:

էդ ծառից կապեցէք, սուրբ ծառ ա: ... Էդ ցելեֆանը ծառին յերան կապում ենք»³²: «Տենց սուրբ փեղա ա, մենք խաչ ենք ասում: Էդ ծառը ընդեղ ա»³³:

Հին Կյորէսի դէպքում տեսնում ենք ընկուզենի, յետոյ՝ աղբիւր, ապա՝ խաչքար, Խնձորեսկի Ինը Մանուկի դէպքում՝ ընկուզենի+ջուր, ապա՝ հրաշագործ աղբիւր, Կլազի Նովի (աղբիւրի - Յ.Ա.) դէպքում՝ աղբիւր+մատուռ, ապա՝ ընկուզենի, Վերիշէնի դէպքում՝ խաչքար, ապա՝ ընկուզենի, յետոյ՝ աղբիւր, Ակների դէպքում՝ խաչ/սրբավայր, ապա՝ ընկուզենի փոխկապակցման յաջորդականութիւն: Այսպիսով՝ ընկուզենին եւ աղբիւրը հիմնականում սերտաճած են, իսկ ընկուզենու առկայութիւնը յուշում է տարածքի սրբազան լինելու մասին կամ դառնում է սրբազան տարածքի մի մասը:

Այլ բնակավայրերում գտնուող ոչ-կանոնական սրբավայրերում եւս սրբազան համարուող ընկուզենիներ են եղել³⁴:

Հայոց մէջ տարածուած բուսապաշտական հաւատալիքներից էր այն, որ ծառերին զոհաբերութիւններ անելով՝ հնարատը է ձերբազատուել տարատեսակ աղէտներից (երաշտ, կարկուտ, հեղեղ, մորեխ եւն.)³⁵: Ընկուզենու տարածքը սուրբ ընկալուելու մի դրսերում է ընկուզենու ստուերում մատաղ անելը: Նախորդ՝ Ի. դարում կենսունակ է եղել երկակի՝ անձրեաբեր եւ անձրեախափան գործառոյթ ունեցող կաթնատվ մատաղի (կաթով եւ բրնձով կամ հաճարի ձաարով կերակուր) ծէսը, որը Գորիսի շրջանում յայտնի է նաեւ մեր օրերում, սակայն խիստ մասնակի կենցաղավարմամբ³⁶: Քարաշէնում կաթնաւ մատաղն արել են գիւղի ճանապարհի խաչմերուկում գտնուող ընկուզենու ստուերում³⁷:

³² ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Ակներ, հ/թ 220517-6HAd, կին, ծն. 1980ին:

³³ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Ակներ, հ/թ 220517-6HAc, տղամարդ, ծն. 1976ին:

³⁴ Ակոռիում Ընկզարաթ կամ Հազարանփրկիչ կոչուող մի վեմ է եղել, որի ուխտի օրը եղել է Համբարձման տօնը (Ղեւոնդ Ալիշան, *Սիսական*, «Հայագիտակ» հրատ., Երեւան, 2009, էջ 172): Յայտնի ուխտավայր է եղել Քոյի վանքերից մէկում գտնուող Խաղափոր գերեզմանը, որտեղ բոշնիներ եւ ընկուզենիներ են եղել (Արսէն, «Խաղափոր գերեզմանը», *Քիւրակն*, թիւ 6, 22 Յունուար, 1898, Կ. Պոլիս, էջ 88-89): Խանազահ գիւղի մօտակայ ձորակներից մէկում բազմադարեայ համարուող մի ընկուզենի է եղել, որի բնի վրայ կանայք միշտ մոմեր են վառել (Հ. Յովսէփեան, *Ղարադաղի հայերը, I, Ազգագրութիւն*, աշխ.՝ Սուրէն Հոբոսեան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2009, էջ 430): Ս. Տերսկան որդու սրբայրը նշանաւոր է եղել նաեւ իր ընկուզենիներով (Սիմոնեան, *Ծառ*, էջ 263):

³⁵ Սարգսեան, էջ 78:

³⁶ Ռ. Յովսէփեան, Հ. Աբրահամեան, «Կաթնատվ մատաղ». անձրեաբեր եւ անձրեախափան ծէս Սիւնիքում», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 3(666):2022, էջ 262:

³⁷ Նոյն:

Կաթնատվ մատաղից՝ անարին զոհաբերությունից բացի, սրբազան համարուող ընկուզենու ստուերում նաեւ կենդանական մատաղ է արուել: Գորիսեցիները մատաղ են արել Կանաչ Եկեղեցու ընկուզենիների տակ³⁸:

Այս սրբավայրեր այցելում են տարբեր նպատակներով, մոմ են վառում, ընկուզենուց որեւէ իր են կապում, ինչ-որ բան են թողնում, ընկուզենու ստուերում մատաղ են անում եւն.: Սրբավայրում ընկուզենի լինելը եւ ընկուզենուն սրբազան ուժ վերագրելը լաւագոյնս արտացոլուած է «... *սրսկոքը Աստուծո փրօած ծառն ա*»³⁹ ձեւակերպման մէջ: Ուշագրաւ է, որ Եակոբ Գրիմմը, ուսումնասիրելով տեւոտներէն տաճար բառը, յանգել է այն մտքին, որ գերմանների հնագոյն սրբավայրերը եղել են բնական անտառներ⁴⁰: Գուցէ այս ենթախորքում կարելի է դիտարկել այն, որ ընկուզենին սերտաճած է սրբավայրի հետ, եւ յաճախ հենց ծառի, տուեալ դէպքում՝ ընկուզենու գոյութեամբ է բացատրուում տուեալ վայրը սրբազան դիտարկելու եւ սրբազան գործառոյթ վերագրուող այլ առարկաներով (աղբիւր, խաչքար) համալրելու անհրաժեշտութիւնը⁴¹:

ԸՆԿՈՒԶԵՆՈՒ ՀԵՏ ԿԱՊՈՒԱԾ ՀԱԻԱՏԱԼԻՔՆԵՐ

Ընկուզենուն առնչուող հաւատալիքները տարբեր են եւ կապում են ինչպէս ծառի, այնպէս էլ պտղի հետ: Ստորեւ ներկայացնում ենք Սիւնիքի մի շարք բնակավայրերում յայտնի մի խումբ հաւատալիքներ:

Ա) Ընկուզենի չի կարելի կտրել եւ տնկել:

³⁸ Ա. Բակունց, *Կյորէս*, «Անտարէս» հրատ., Երեւան, 2022, էջ 13: Այս սրբավայրը յայտնի է նաեւ Կանաչ խաչ անունով: Զատկին յաջորդող Կանաչ կիրակի գորիսեցիներն այնտեղ ուխտի են գնացել (Լ. Սիմոնեան, *Տոմարային ծիսաշար, հպր. 3*, «ՎԽՎ-Պրինտ» հրատ., Երեւան, 2023, էջ 336-37): Այս ուխտագնացութեան ասանդոյթը, սակայն, չի պահպանուել: Սրբավայրը քաջ յայտնի է նաեւ Գորիսի անմիջական հարեանութեամբ՝ դէպի հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Վերիշէն գիւղի բնակիչներին: Ներկայում, անվտանգութիւնից ելնելով, այնտեղ այցելելը չի խրախուսուում (խորին շնորհակալութիւն՝ պատմական գիտութիւնների թեկնածու Լիլիթ Սիմոնեանին՝ ոյն տեղեկութիւնները մեզ հաղորդելու համար):

³⁹ ԴԱՆ. 2021 Սիւնիքի մարզ, գ. Խնձորեսկ, հ/թ 210805-4a, կին, 85 տ.:

⁴⁰ Զ. Ֆրեզեր, *Ոսկէ ճիւղը*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 10989, էջ 135:

⁴¹ Տարբեր բնակավայրերից գրառուած բանահիւսական սկզբնաղբիւրներում ընկուզենու եւ ընկոյզի սրբազան լինելը դրսեւորում է նաեւ համեմատութիւններում, երբ այն համեմատում է տարբեր իրերի, այդ թւում՝ «սրբազան գործառոյթ ունեցող» թոնրի, հացի, տան, գաթայի, Աւետարանի, ինչպէս նաեւ երէցկնոջ հետ (տե՛ս օրինակ՝ Գրիգորեան-Սպանդարեան. էջ 400. նաեւ՝ Ս. Յարութիւնեան, *Հայ ժողովրդական հանելուկներ*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1965, էջ 146), ինչպէս նաեւ օրինանքներում եւ անէծքներում (տե՛ս օրինակ՝ Վ. Սվազեան, *Կիլիկիա. արեւմտահայոց բանասիր ասանդութիւնը*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 1994, էջ 235. նաեւ՝ Ս. Մանուշարեան *Կապանի փարածաշրջանի խօսուածքները*, «Արմաւ» հրատ., Երեւան, 2020, էջ 222): Սիւնիքում նմանօրինակ նիւթեր մեզ չեն հանդիպել:

Ինչպես հայոց, այնպես էլ այլ ժողովուրդների մօտ սուրբ համարուող ծառերն անձեռնմխելի են եղել: Հայոց մէջ այս երեւոյթները հանդիպում են ընդհուպ մինչեւ Ի. դարի գրատար աղբիւրներում, նաեւ մեր օրերում արձանագրուող դաշտային ազգագրական նիւթերում: Բազմաթիւ պատմութիւններ են պահպանուել, ըստ որոնց՝ սուրբ ծառը կտրողը կամ դրանից թէկուզ մի ճիւղ կամ տերեւ պոկողը պատժուել է՝ հիւանդացել, նոյնիսկ մահացել, իսկ նրա սերունդը՝ ոչնչացել: Արգելուել է նաեւ թափուած չոր ճիւղեր հաւաքելը եւ որպէս վառելափայտ օգտագործելը⁴²: Ծառ կտրելու դէպքում ոչ միայն կտրողը կամ նրա սերունդն է պատժուել, այլ նաեւ կարող էին առաջանալ տարերային բնոյթի աղէտներ՝ ամպրոպ, կարկուտ, ջրհեղեղ եւն.⁴³: Հնում հայոց մէջ սուրբ ծառեր կամ դրանցից ճիւղեր կտրելն ուղեկցուել է որոշակի ծէսերով ու աղօթքներով, որոնք ժողովրդի յիշողութեան մէջ չեն պահպանուել⁴⁴:

Սնահաատական բնոյթի արգելքներից զատ, միջնադարում ծառ հատողը պատասխանատուութեան է ենթարկուել նաեւ օրէնքով, ինչն ամրագրուել է օրէնսդրական ժողովածոներում՝ Մխիթար Գօշի *Դատաստանագիրքի* (կազմուած 1184ին) ՁԵ (75)⁴⁵, եւ Սմբատ Սպարապետի *Դատաստանագիրքի* (կազմուած 1265ին⁴⁶) 189րդ կանոններով⁴⁷: Ըստ ամենդրեան՝ Ծննդոց անտառից նոյնիսկ մէկ ծառ կտրողը Երուանդ արքայի հրամանով նետուել է յանցանաց խուց եւ մէկ տարի զրկուել հաց ստանալու իրաւունքից, քանի որ ծառը բնութեան համար նոյնն է, ինչ մարդու համար հացը⁴⁸: Ուշագաւ է այն, որ հայոց մէջ, եթէ ծառն է մարդու մահուան պատճառ դարձել, ապա արգելուել է այն հատել⁴⁹, սակայն այլ ժողովուրդների մօտ նման դէպքերում ծառին են «պատժել»՝ այն կտրելով⁵⁰:

Ընկուզենի տնկելու եւ կտրելու արգելքի հետ կապուած հաւատալիքները կենսունակ են նաեւ մեր օրերում թէ՛ որպէս յիշողութիւն եւ թէ՛ որպէս գործող հաւատալիք: Մեր դաշտային աշխատանքների ընթացքում այդպիսիք գրանցել ենք Սիւնիքի մարզում՝ Գորիսում, Ակներում, Խնձորես-

⁴² Սարգսեան, էջ 76:

⁴³ Նոյն, էջ 77:

⁴⁴ Նոյն, էջ 76:

⁴⁵ Մխիթար Գօշ, *Գիրք դատաստանի*, աշխատ.՝ Խ. Թորոսեան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների ակադեմիայի հրատ., Երեւան, 1975, էջ 66-67, 335:

⁴⁶ Սմբատ Սպարապետ, էջ XXVI:

⁴⁷ Նոյն, էջ 161:

⁴⁸ Սարգսեան, էջ 76:

⁴⁹ Մխիթար Գօշ, էջ 128, 391-392, կանոն ՄԺԹ (219):

⁵⁰ Հարաւային Ասիայում եւ Հարաւային Ամերիկայում, եթէ մարդը ծառից ընկնելով մահացել է, ապա ծառը կտրել են, իսկ, օրինակ, յունական դատարանը դատի է եւթարկել մարդու մահուան մէջ մեղաւոր քարը կամ փայտի կտորը, եւ դրանք հրապարակայնօրէն նետուել են երկրի սահմաններից դուրս (Սարգսեան, էջ 75):

կում, Քարահունջում, Տեղում, Քարաշենում, Խնածախում, Շաքիում, Ոյծում, Անգեղակոթում, Դալիթ Բէկում, Ծաւում, Շիկահողում, Անտառաշատում, Առաջածորում, Շուանիծորում, նաեւ՝ ՀՀ այլ մարզերի բնակատեղիներում:

ՀՀ բազմաթիւ բնակավայրերում, այդ թւում՝ Սիւնիքում, ընկուզենուն առնչուող հաւատալիքներից ամենատարածուածն այն է, որ ընկուզենի չի կարելի կտրել կամ տնկել: Ընդ որում, թէ՛ կտրելու եւ թէ՛ տնկելու արգելքի պատճառները տարբեր են, որոնք խմբաւորել ենք հետեւեալ կերպ.-

Ընկուզենի կտրելու հետ կապուած հաւատալիքներ

ա) Ընկուզենի առհասարակ չի կարելի կտրել:

Համատարած բնոյթ է կրում այն հաւատալիքը, թէ՛ չի կարելի ընկուզենի կտրել, քանի որ կտրողին դժբախտութիւն, անյաջողութիւն, մահ է սպառնում: Օրինակ՝ *«Գորիսում, ես ասեմ ձեզ, ցանկացած մարդու, որ հարցնէք, Գորիսում պոպոքի ծառ կտրող չկայ, որպէս ինքը դժբախտութիւն ա բերում»*⁵¹: Ոյծում եւ Դալիթ Բէկում ընկուզենու մասին ասում են, որ չի կարելի կտրել, որովհետեւ անյաջողութիւն, մահ կը բերի⁵²:

Լծէնում մի ընկուզենի կայ, որը տնկել են տան նախկին տէրերը 1922ին: Որոշակի վերակառուցումներից յետոյ ծառը յայտնուել է դարբասից դուրս՝ ճանապարհի վրայ, կորցրել բնի հիմնական մասը եւ թեքուել դէպի դարպասը՝ ճիւղերը փռելով գոմի վրայ: Անգամ գիտակցելով, որ ծառը կարող է վնասել անասնագոմը՝ տան այժմու տէրը ծառը չի կտրում՝ հաւատալով, որ կտրելու դէպքում կարող է անյաջողութիւն լինել⁵³:

Սակայն ոչ բոլորն են արժանահաւատութիւն ընծայում այս հաւատալիքին: Օրինակ՝ Քարաշենում մի բանասաց ասաց, որ ինքը կտրել է. *«... Դէ, ԺՐՄԽԵԱով (բենզինով աշխատող սղոցների ժողովրդական հաւաքական անուանում - Յ.Ա.) գործ եմ անում, կըտրալ եմ: Բայց էլի սաղ եմ: Սոյր պեաներ ա, է՛լի, դէ ասում են, է՛լի»*⁵⁴:

Շիկահողում եւս, ըստ հաւատալիքի, ընկուզենի կտրողը կարող է մահանալ, *«Բայց հիմա դրած կտրում են, տանում»*⁵⁵:

բ) Երիտասարդներին չի թոյլատրում ընկուզենի կտրել:

Ըստ խնձորեսկցի բանասացի՝ աւագ սերնդի մարդիկ թոյլ չեն տալիս, որ երիտասարդն ընկոյզի ծառ կտրի՝ ասելով, որ իրենք դա կ'անեն: Այդ արգելքը բացատրում են նրանով, որ *«... պոպոքը Աստուծու տրուած ծառն*

⁵¹ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, ք. Գորիս, հ/թ 210805-1, կին, ծն. 1973ին:

⁵² ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Ոյծ, հ/թ 220710-3AS, կին, 57 տ.: Հմմտ. ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Դալիթ Բէկ, հ/թ՝ 220708-6ASa, տղամարդ, 71 տ.:

⁵³ Asatryan, էջ 32-33:

⁵⁴ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիք մարզ, գ. Քարաշեն, հ/թ 210805-2a, տղամարդ, ≈65 տ.:

⁵⁵ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Շիկահող, հ/թ 220707-4HA, կին, 86 տ.:

ա»⁵⁶: Հարցին՝ թե ումից էք լսել այդ մասին, բանասացը պատասխանեց՝ «Կեանքի փորձից», ապա յաւելեց՝ մօրից, պապից, աւելի շատ՝ տատիկներից⁵⁷:

Քարահունջում այսպէս չմեկնաբանեցին, սակայն այստեղ եւս հաւատալիքը յայտնի է եւ փոխանցում է երիտասարդներին: Մի կին պատմեց, որ մի անգամ իր որդին պատանի տարիքում ընկուզենի է կտրել: Իմանալով այդ մասին՝ հարեւաններից մէկը նախատել է՝ ասելով, որ ով ընկուզենի է կտրում, մահանում է: Դրանից յետոյ պատանին ամիսներ շարունակ ապրել է իր արարքի հետեւանքի վախով. «Չի՛ կարելի, Արա՛մ, ծառը չի՛ կարելի պոպոքի կտրել: Որ կտրում են, եանքը վաւր պեան ա, մահանում են»: Է՛, զղաս քանի ամիս պեաների մէջ ա ընկնում, փիւ վախենում ա: Դէ՛, էրեխայ էր, է՛լի»⁵⁸:

Քարաշէնում եւս յայտնի էր այն հաւատալիքը, որ երիտասարդները չպէտք է ընկոյզի ծառ կտրեն. «Ընկոյզի ծառի հետ կապուած այսպէս հաւատալիք ունենք, որ ջահէլները չեն կտրում էդ ծառը: ... Որ կտրելու կարիք ա լինում, ջահէլների չեն թողնում, իբր անյաջողութիւն, մահ ա: ... Ջահէլը ո՛չ տնկում ա, ո՛չ կտրում: ... Մեծահասակները [կտրում են]՝ հիմնականում»⁵⁹:

Քարաշէնում ամազ սերնդի կին բանասացներից մէկը պահպանողական էր յատկապէս ընկուզենին չկտրելու հարցում. «Սու՛ր չի տա: ... Էլի տնկելը՝ ոչինչ: Կտրելը չի՛ կարելի, ջահէլը չի՛ կարելի ճղուպերի ծառը կտրա»⁶⁰:

գ) Եթէ ընկուզենի կտրելու անհրաժեշտութիւն է առաջանում, ապա այն պէտք է կտրի ընտանիքի անդամ չհանդիսացող մարդ:

Որքան էլ ընկուզենի կտրելը համարում է դժբախտութիւն բերող երեւոյթ, այդուհանդերձ երբեմն անխուսափելի անհրաժեշտութիւն է առաջանում այդ անել, քանի որ այն վնասակար նիւթեր է արտադրում, որոնք բացասաբար են անդրադառնում թէ՛ մարդու ինքնազգացողութեան, թէ՛ ծառի ստուերում մշակուող բոյսերի վրայ, իսկ արմատները վնաս են հասցնում յարակից շինութիւններին: Նման դէպքերում ընտանիքի անդամ չհանդիսացող մարդու են խնդրում այդ գործն անել: Գորիսում ոչնչից չվախեցող մարդը կարող է համարձակուել ընկոյզի ծառ կտրել. «Օրինակ՝ Գորիսում, ես ասեմ ձեզ, ցանկացած մարդու, որ հարցնէք, Գորիսում պոպոքի ծառ կտրող չկայ, որտեւ ինքը դժբախտութիւն ա բերում: Տուեալ մար-

⁵⁶ ԴԱՆ. 2021 Սիւնիքի մարզ, գ. Խնձորեսկ, հ/թ 210805-4a, կին, 85 տ.:

⁵⁷ ԴԱՆ. 2021 Սիւնիքի մարզ, գ. Խնձորեսկ, հ/թ 210805-4a, կին, 85 տ.:

⁵⁸ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Քարահունջ, հ/թ 210804-5c, կին, ≈60 տ.:

⁵⁹ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Քարաշէն, հ/թ 210805-2c, տղամարդ, ծն. 1991ին:

⁶⁰ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Քարաշէն, հ/թ 210805-2d, կին, ծն. 1959ին:

դը, օրինակ, իմ այգում կայ պուպոքի ծառեր, որ ինձ խանգարում են, մենք չենք կարա մեր տան անդամներից կտրենք, վնասենք էդ ճիւղը, պէտք ա մի օտարը լինի, որ էդ ընտանիքում բան չլնի, է՛լի, դժբախտութիւն չըլնի»։ Հարցին՝ որ եթէ օտարը կտրի, նրան դժբախտութիւն չի՞ պատահի, բանասացը պատասխանեց՝ ոչ, քանի որ ուրիշի այգու ծառն է կտրում։ Բացի այդ, «... տըհենց մարդիկ յարուկ են։ ... Էն որ ասում ա՝ կիւլի (գայլի - Յ.Ա.) ջիգյար կերած, է՛։ ... Այսինքն՝ ոչ միայն քաջ, այլեւ ոչ մի բանից չվախենայ, թէկուզ Աստուծոց չվախենայ։ Տըհենց մարդկանց են կանչում, է՛լի, որ կյա, պեան անի, կտրի, է՛լի»⁶¹։

Ակներում մինչեւ հիմա պահպանուած է այն հաւատալիքը, որ տան տէրը չի կարող իր այգու կամ բակի ընկոյզի ծառը կտրել։ «Տանը տէրը չի կարա կտրի։ ... Բայց ուրիշին կանչում ա, կյամ ա, կտրում։ ... Ասում են յաւ չի, լի՞, չի կարելի»⁶²։

Տեղ գիւղում մի հետաքրքիր օրինակով եւս գրանցուել է այդ հաւատալիքը. «Կոնկրէտ էլի մի հատ հարեան ունէինք գերեզմանոցի մօտ։ Իրանց էդ ընկոյզի ծառին միշտ էրեխէքը քարով խփում էին, որ գցէին, մեր գերեզմանաքարերին էին կպնում, ասեցի՝ կտրի, ասեց՝ խնդրեմ, սղոցը՝ տեղ, կացինը՝ տեղ, դուք կտրէ՛ք, դուք էլ մահացէք, ես չե՛մ կտրի»⁶³։

Ծառում էլ ասում են, որ «Դու քո դրած ընկուզնեւ ծառը իրատունք չուենա կտրես»⁶⁴։ Սակայն համագիւղացի ամուսինները պնդում էին, որ կարելի է կտրել, եթէ այն խանգարում է։

Ընկուզենի տնկելու հետ կապուած հաւատալիքներ

ա) Չի կարելի ընկուզենի տնկել (յատկապէս՝ երիտասարդներին), քանի որ տնկողը բերքը չի հասցնի վայելել։

Ինչ վերաբերում է հաւատալիքին, ըստ որի՝ երիտասարդին չի կարելի ընկոյզի ծառ տնկել, ապա հիմքում ընկած է այն մտայնութիւնը, որ ընկոյզի ծառ տնկողը բերքը չի ուտում՝ նկատի ունենալով այն, որ ընկուզենին ուշ է բերք տալիս, եւ մինչ այդ, տնկողը մահանում է։ Դեռեւս ԺԹ. դարի վերջերին տարածուած հաւատալիք էր, որ եթէ մէկն ընկուզենի տնկի, եօթ տարուց կը մեռնի⁶⁵։ Այս հաւատալիքը մեր օրերում եւս շատ յայտնի է, սակայն սակաւաթիւ մարդիկ են դրան հետեւում, ընդ որում՝ ոչ միայն երի-

⁶¹ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, ք. Գորիս, հ/թ 210805-1, կին, ծն. 1973ին։

⁶² ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Ակներ, հ/թ 220517-6HAA, կին, ծն. 1944ին։

⁶³ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Տեղ, հ/թ 220516-5HA, կին, ծն. 1969ին։ Ուշագրաւ է այն, որ ինչպէս օտարը պէտք է կտրի, այնպէս էլ օտարը պէտք է տնկի։ Արարատեան դաշտի բնակիչներն օտար մարդկանց են հրաւիրել իրենց համար ընկուզենի տնկելու, քանի որ հաւատացել են, որ եթէ տէրը տնկի, ապա կը մահանայ՝ չհասցնելով տեսնել պտուղները (Սիմոնեան, Ծաղ, էջ 262-63)։

⁶⁴ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիք մարզ, գ. Ծաւ, հ/թ 220707-3HAd, տղամարդ, շուրջ 60 տ.։

⁶⁵ Ե. Լալայեան, «Արցախ. Գանձակի գաւառ», Երկեր, հրդ. 2, էջ 192։

տասարդ, այլ երբեմն՝ նաեւ ամազ սերնդի ներկայացուցիչները: Անգեղակոթում հետեւեալն ասացին. «... Ասում ա՛ր հիմնականը պոպոքըն էն ձեւի ծառ ա, որ ծառ տնկողը իբր թէ տրա բերքը չի ուտում: ... Ուշ ա հասունանում: Բայց հե՛ն ա, իմ էրեխէքը տնկել են, լաւ էլ հասունացել ա, էկել ա: Դէ հիմա, թէ՛ր էդպէս են ասէ, որ չկտրեն, թէ ի՞նչ չանեն, չգիտեմ: ... Մնացած ծառերի մասին՝ չգիտեմ»⁶⁶:

Նոյն բացատրութիւնը տուեցին նաեւ Ոյծում. «... ասում են՝ ջահէլը թող չտնկի, որովհետեւ ընկուզենի տնկողն էդ ընկուզները չի կարողանում ուտել: Իհարկէ, դա պայմանաւորուած ա նրանով, որ ընկուզենու պտուղը մի քիչ ուշ ա լինում: Դէ հիմա տենց շատ տեսակներ կան, որ 3-4 տարեկան ծառ ա, որ շուտ պտուղ ա տալիս, իսկ էն հին ընկուզենիները, որ առաջ աճեցնում էին, դրանք մի տասը տարեկան դառնում էին, նոր պտուղ էին տալիս»⁶⁷:

Շաքիում եւս ընկուզենի տնկելու արգելիք հետ կապուած հաւատալիքը յայտնի է. «Ես յիշում եմ, որ ասում են պոպոքի ծառը տնկողը իրա պոպոքի բերքը չի ուտում, էդքան ուշ ա ըլնում: Էդի սուտ պան ա, բայց, է՛լի: ... Էդ նախապաշարմունքի պատճառով մեր պապերը չեն տնկի, մենք ենք տնկի վերջի տարիներին, մեր ծնողներն են տնկի: ... Իբր թէ էնքան ուշ... տնկողը մահանում ա, է՛լի, չի հասցնում էդ բերքից...»⁶⁸:

Խնածախում նոյնն է. «Ջահէլներին էն ժամանակ թոյլ չեն տուալ, որ պոպոք տնկի: ... ասալ են կեանքդ կարճ ա լինելու: ... Մըհէնգ (հիմա – Յ.Ա.) տնկում են»⁶⁹:

Քարաշէնում այս հաւատալիքին վերապահումով են մօտենում. «... Ասում են՝ ով որ պոպոքի ծառ ա տնկում, բերքը չի ուտում: Ես էլ եմ կերալ: ... Ես հազար յար (ծառ – Յ.Ա.) պոպոքի ծառ կտրած կը լինեմ, բայց հլա սաղ եմ»⁷⁰: Նոյն կարծիքն ունէր նաեւ Անգեղակոթի մի բանասաց: Հարցին՝ թէ արդեօ՞ք երիտասարդը չպէտք է ընկուզի ծառ տնկի, պատասխանեց. «Չէ: Է՛, տի՛, պոպոքի ծառերը ես եմ տնկել: ... Ջահէլ ժամանակ, հեն, է՛ն, կտրուած, էն եանինը, ... շա՛տ մեծ էր, ջահէլ վախտս եմ տնկել, բայց խանգարում էր, կտրանք: Բայց հենա, նորից աճել ա: ... Խանգարում էր, հա, շատ մեծ էր»⁷¹:

Հարցին՝ արդեօ՞ք երիտասարդին չի թոյլատրում ընկուզի ծառ տնկել, ականերցի բանասացն ասաց, որ տնկել թոյլատրում է, իսկ կտրել՝ ոչ⁷²: Ա-

⁶⁶ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-5, կին, ծն. 1959ին:

⁶⁷ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Ոյծ, հ/թ՝ 220710-3AS, կին, 57 տ.:

⁶⁸ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Շաքի, հ/թ 210807-8e, կին, ծն. 1962ին:

⁶⁹ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Խնածախ, հ/թ 220517-4HAa, կին, 83 տ.:

⁷⁰ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Քարաշէն, հ/թ 210805-2a, տղամարդ, ≈65 տ.:

⁷¹ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-3a, կին, ծն. 1940ին:

⁷² ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Ակներ, հ/թ 220517-6HAa, կին, ծն. 1944ին, 220517-6HAd կին, ծն. 1980ին:

ռաջաձորում էլ նոյնկերպ պատասխանեցին. «Կտրում են, սուր պան ա տա: ... Տնկել, տնկում էլ են»⁷³: Դավիթ Բէկում հաւատալիքը ծանօթ է, բայց սեփական օրինակով «փորձարկուած» չէ. «Ասում են, բայց դէ, նաղդի, ես տնկած չկամ»⁷⁴:

Շիկահողի 86ամեայ կինը մեզ հանդիպած փոքրաթիւ բանասացներից էր, ով ասաց, որ ընկուզենի տնկողը երկար է ապրում. «Իսկ ով որ տնկում ա, երկար ա ապրում»⁷⁵: Ծառ, այդ թւում ընկուզենի տնկելն օրինութիւն որակեց նաեւ ականերցի մէկ այլ բանասաց. «Դա տնկողին օրինում են»⁷⁶:

բ) Սրբավայրում բոլորը կարող են ընկուզենի տնկել.

Վերետում Ակների օրինակներով տեսանք՝ իմանալով սրբավայրի մասին՝ դրա կողքին ընկուզենի են տնկել:

գ) Տան բակում չի կարելի ընկուզենի տնկել.

Ընկոյզի ծառը տնամերձ հողամասում չեն տնկում այն հիմնատրմամբ, որ տանը դժբախտութիւն է բերում: Առհասարակ, այգում ընկուզենի չեն տնկել՝ չար հրեշտակից «չխփուելու» համար⁷⁷: Սալմաստում հաւատում էին, որ ընկուզենին չի կարելի տան մօտ տնկել, որովհետեւ վրան սատանա կայ⁷⁸: Դսեղցիներն ընկուզենին չարագուշակ էին համարում: Ընդունուած չէր այն տան առաջ տնկել, քանի որ հաւատում էին, որ կակալի (ընկոյզի - Յ.Ա.) ծառ տնկողը կը մեռնի⁷⁹: Քարահունջում ասում են, որ ոչ մէկի բակում ընկոյզի ծառ չկայ, եթէ անգամ կայ՝ ապա հեռու է. «Չի կարելի, է՛լի: Ոչ մէկի բակում չես տեսնա պոպոքի ծառ, հեռու ա: Եթէ կայ էլ, հեռու ա»⁸⁰: Շուանիձորում եւս ասում են, որ ընկուզենին տան բակում չեն տնկում, քանի որ դժբախտութիւն է բերում⁸¹:

Սակայն կան նաեւ տնամերձ հողակտորում ընկուզենի տնկողներ, ովքեր ծառ կտրելու արգելքը սնահաւատութիւն են որակում: «Մեր բոստանում ախպերս էլ ա տնկալ, ես էլ եմ տնկալ: Ես նոր էլ եմ տնկալ էրկու յար: ... Քանի էրեխա ունես, էնքան ծառ պիտի տնկես: Էրեխէքիս էլ եմ ես դաժէ բաներ սովորացնում, որ տնկեցէք»՝ պատմեց ականերցի մի տղա-

⁷³ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Առաջաձոր, հ/թ 220709-11HAb, կին, ծն. 1949ին:

⁷⁴ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիք մարզ, գ. Դավիթ Բէկ, հ/թ՝ 220708-6 AS, տղամարդ, 71 տ.:

⁷⁵ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Շիկահող, հ/թ 220707-4HA, կին, 86 տ.:

⁷⁶ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Ակներ, հ/թ 220517-6HAc, տղամարդ, ծն. 1976ին:

⁷⁷ Սիմոնեան, Ծառ, 263:

⁷⁸ Ա. Աթայեան, Սալմաստ, Ս. Ամենափրկիչ վանքի տպարան, Նոր-Զուղա, 1906, էջ 91-92:

⁷⁹ Սիմոնեան, Ծառ, 263:

⁸⁰ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Քարահունջ, հ/թ 210804-5c, կին, ≈60 տ.:

⁸¹ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Շուանիձոր, հ/թ 220513-7HAa, կին, ծն. 1967ին:

մարդ⁸²: Խնածախում եւս ասացին, որ ընկոյզի ծառ տնկում են⁸³: Անտառաշատում էլ ասացին, որ եթէ ծառ կայ, բայց չգիտեն, թէ որտեղից է, ապա «... շար խիստ չեն հետեւում: Իրենց փան շրջակայքում կան, բայց իրենք չեն տնկել»⁸⁴:

Ծառում եւս երիտասարդն ընկուզենի տնկել է⁸⁵:

դ) Ընկուզենին չի կարելի էտել, թափ տալ, բարձրանալ:

Գորիսում ասացին, որ ընկոյզի ծառը չի կարելի նաեւ էտել⁸⁶:

Սրաշէնում ոչ միայն ընկոյզի ծառը չի կարելի կտրել, այլ նաեւ արգելում է ընկուզենուն բարձրանալ: Բանասացն ասաց, որ դա լսել է իր տատից, ով զգուշացրել էր, որ ընկուզենին չեն կտրում, չեն թողնում, որ ծառը բարձրանան, քանի որ դա դժբախտութիւն է բերում: Բացի այդ, «... ասում էր մի՛ բարձրացէք, մի՛ թափէք, ւաւելի լաւ ա, ինչքան ընկնում ա, դա հաւաքէք, է՛լի»⁸⁷: Շաքիում եւս պատմեցին, որ երիտասարդներին թոյլ չեն տալիս ընկուզենուն բարձրանալ⁸⁸:

Ընկուզենի կտրելու եւ տնկելու առնչութեամբ *սնահաւապական մօտեցումներին*, սակայն, ոչ բոլորն են արժանահաւատութիւն ընծայում եւ հետեւում, ընդ որում՝ անկախ տարիքից:

Այդ *սնահաւապական մօտեցումներից զար, կան նաեւ բանական հիմնատրումներ*: Այդպիսիք գրանցել ենք Շաքիում, Տեղում, Շիկահողում, Անտառաշատում: Բանասացներից մէկը, ով բազմաթիւ ծառեր էր տնկել, այդ թում՝ ընկուզենի, ասաց, որ երիտասարդներին ընկոյզի ծառ կտրելն արգելելը պայմանատրուած է այն բանով, որ ծառը կարող է կտրուել եւ երիտասարդին վնասել⁸⁹: Մեր հարցին՝ Շիկահողի արգելոցից⁹⁰ կարելի՞ է ծառ կտրել, բանասացը պատասխանեց, որ եթէ ծառերը կոռ են (այսինքն՝ ընկոյզների կեղեմները շատ պինդ են - Յ.Ա.), իսկ ընկոյզները պինդ են եւ առողջ չեն, ապա կարելի է կտրել տալ⁹¹:

⁸² ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Ակներ, հ/թ 220517-6HAc, տղամարդ, ծն. 1976ին:

⁸³ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Խնածախ, հ/թ 220517-4HAa, կին, 83 տ.:

⁸⁴ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Անտառաշատ, հ/թ 220709-2HAa, կին, ≈60 տ.:

⁸⁵ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Շենաթաղ, հ/թ 220711-7HAb, կին, ծն. 1974ին:

⁸⁶ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, ք. Գորիս, հ/թ 210805-1, կին, ծն. 1973ին:

⁸⁷ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Ծաւ, հ/թ 220707-1HAa, կին, ծն. 1984ին: Բանասացն ապրում էր Ծառում, սակայն պատմում էր Սրաշէնում ապրող տատիկից լսածը:

⁸⁸ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Շաքի, հ/թ 210807-4a, կին, ծն. 1984ին:

⁸⁹ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիք մարզ, գ. Շաքի, հ/թ 210807-4a, կին, ծն. 1984ին:

⁹⁰ Տուեալ դէպքում նկատի է առնուած նաեւ Շիկահող գիւղը, քանի որ այն սահմանակից է «Շիկահող» արգելոցին:

⁹¹ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Շիկահող, հ/թ 220707-4HA, կին, 86 տ.:

Ընկուզենու բնափայտը շուտ է կոտրում, հենց այդ պատճառով երիտասարդը չի կտրում. «*Ինքը շուտ ա կոտրում ծառը պոպոքի: ... Որ ընկնում են, կարող ա մարդ մեռնի: Պոպոքի ծառից ով ընկաւ՝ մահանում ա: Էդ ձեւի են ասում՝*» ասացին Շաքիում⁹²: Հարցին՝ որ ընկուզենի տնկողը մահանում է, հաւատալիքի հետ կապ ունի՞, թե՞ ոչ, բանասացը պատասխանեց. «*Չէ, էնքան որ ասել են, է՛լի, էտի մեծական խօսք ա, եսի՞մ: Ես որ հելել եմ* (բարձրացել եմ - Յ.Ա.), *քանի տարի ա, թափ եմ տալիս: ... ասում են՝ իջի՛, կընգնես, մի բան կըլնես*»: Հարցին՝ արդեօ՞ք երիտասարդին այլ ծառ բարձրանալ եւ թոյլ չեն տալիս, պատասխանեցին, որ միայն ընկուզենի բարձրանալն է արգելում, քանի որ այն շատ բարձր է, անգամ ներքեւում կանգնած մարդիկ չեն երեւում⁹³:

Տեղում եւ Անտառաշատում ասում են, որ ընկուզենին չի կարելի կտրել, քանի որ պետականօրէն չի թոյլատրում. «*Կտրել եմ, որը իրաւունք չունէի: Ես լսել եմ, որ իրաւունք չունես պոպոքի ծառը կտրես: ... Ասում ա՝ Կարմիր գորքում գրուած ա, իրաւունք չկայ, որ էդ ծառը կտրուի*»⁹⁴: Մի բանասաց էլ ասաց, որ օրէնքը թոյլ չի տալիս ընկուզենի կտրել⁹⁵: Սակայն թէ՛ «Բուսական աշխարհի մասին» ՀՀ օրէնքում (ընդունուել է 1999 Նոյեմբերին), թէ՛ Հայաստանի Հանրապետութեան բոյսերի Կարմիր գիրքում սովորական ընկուզենին (*Juglans regia*) յիշատակուած չէ⁹⁶: «Օրէնքը» հաւանաբար «Շիկահող» պետական արգելոցի համար սահմանած արգելքն էր: Ծառում ասացին, որ նոյնիսկ սեփական այգու ընկուզենին կտրելու համար պէտք է բնապահպաններից թոյլտուութիւն ունենալ⁹⁷:

Յաջորդ *բանական* մօտեցումն այն է, որ ընկուզենու արմատները խորն են գնում, եւ տան մօտ գտնուելու դէպքում կարող են շինութեան հիմքն ու պատերը վնասել: Բացի այդ, ընկուզենին արտադրում է այլ բոյսերի եւ ընդհանրապէս կենդանի օրգանիզմների աճը եւ գործունէութիւնը արգելակող նիւթեր, որով ճնշում է իր ստուերում կամ հարեանութեամբ աճող միա բոյսերին եւ ազդում իր սաղարթի տակ տեւական ժամանակ անցկացնող մարդկանց ու կենդանիների առողջութեանը:

Հիմնականը կարաս դրսի մաս անես: Ճաղերից ներս ունենք էն մի բոստանը, բայց ցանկալի ա դրսի մասը: Որ ներսը մեծանում ա շատ, արդէն բոստան չես կարայ անես, է՛լի, փակում ա: Ինքը իողը շատ ունի, իրա տակը չես կարայ ոչ մի բան ցանես: ... Ինքը իող ա, է՛լի, չի թողում բոյսը աճի: Զրում ես, չէ՞, բայց

⁹² ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Շաքի, հ/թ 210807-4a, կին, ծն. 1984ին:

⁹³ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Շաքի, հ/թ 210807-4a, կին, ծն. 1984ին:

⁹⁴ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիք մարզ, գ. Տեղ, հ/թ 220516-5HA, կին, ծն. 1969ին:

⁹⁵ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Անտառաշատ, հ/թ 220709-2HAA, կին, ≈60 տ.:

⁹⁶ Տե՛ս <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=44184>, մատչում՝ 03.03.2023:

Կ. Թամանեան, Հայաստանի Հանրապետութեան բոյսերի Կարմիր գիրք, ՀՀ Բնապահպանութեան նախարարութիւն, Երեւան, 2012:

⁹⁷ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գիւղ Ծաւ, հ/թ 220707-3HAd, տղամարդ, ≈60 տ.:

լորի ես անում, լորին չի ծաղկում տակը իրա, չի աճում: Կանաչում ա, բայց չի աճում»⁹⁸:

Ուստի՝

... տնամերձում ընկուզենի ունեն, բայց հողամասի ծայրին է տնկած⁹⁹:

Պոպոքը, ընդհանրապես, տարածքով ծառ ա, ... էն, է՛, մի ամբողջ տարածք ա զբաղեցնում: Իրան պետք է ընդհանրապես ազատ տեղ տնկել...: Ու իրա տակ իողըն էնքան շատ ա, ո՛չ մի բան չի աճում: Ուզում ես լորի տնկի, ... ուզում ես՝ կարտոշկա, ո՛չ մի բան չի լնըմ: ... Վառում ա, հա՛, վառում ա, չի՛ լնըմ: ... Կո՛ղքն էլ, տա՛կն էլ¹⁰⁰:

Ընկուզենի տնկելու եւ կտրելու նախապաշարմունքները, ըստ ամենայնի, առնչում են այն մտայնությանը, որ ընկոյզի ծառը տէր չունի: Բնութեան հետ սերտ առնչություն ունեցողները ճիշտ դիտարկել են, որ ընկուզենին աճում է առնետի, ագռաւի, սկիւռի ծմեռուայ պաշարի համար հողի տակ պահուած¹⁰¹ կամ պատահականօրէն հողում յայտնուած ընկոյզից¹⁰²:

Եթէ ասում է, որ ընկոյզի ծառը տէր չունի, այսինքն՝ տնկողն անյայտ է, միգուցէ հենց սրանով էլ դրսեւորում է ընկուզենու սրբազան ծագում ունենալը, ինչն ուշագրաւ ձեւով արյատայտում է խնձորեսկցի մի բանասացի հետեւեալ ձեակերպման մէջ. «... պոպոքը Աստու պուած ծառն ա»¹⁰³: Ուստի՝ կտրողը կը մահանայ, նրա հետ դժբախտություն կը պատահի, քանի որ հատում է «սրբազան ուժի կողմից արարուածը»: Տնկողն էլ պտուղը չի վայելի, քանի որ այն տնկելու «իրաւասութիւնը» սրբազան ուժինն է: «Ինքնուրոյն էլ ա դուրս գալիս, մէկ էլ տեսնում ես մի ճիւղ դուրս ա եկած իրան կողքից, ոնց որ մայրը երեխայ ունենայ, ա՛յ էդ ձեւի՝» ասացին Առաջածորում¹⁰⁴: Դաւիթ Բէկում ասում են, որ «Պոպոքի ծառը չի կարելի տնկել, ոչ էլ կարելի ա կտրել, առաջ չէին տնկում, ինքն իրան աճում էր: ... ինքն իրան դուրս ա գալի, պոպոքը որ թափում ա, դուրս ա գալիս»¹⁰⁵: Տնկելու եւ կտրելու արգելքը, այսպիսով, ցոյց է տալիս անձեռնմխելիութիւն, ինչն էլ «սրբազան լինելու» ցուցիչ է:

⁹⁸ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիք մարզ, գ. Շաքի, հ/թ 210807-4a, կին, ծն. 1984ին:

⁹⁹ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Ծաւ, հ/թ 220707-1HAa, կին, ծն. 1984ին:

¹⁰⁰ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-5, կին, ծն. 1959ին, հմմտ. ԴԱՆ. 2022, Սիւնիք մարզ, գ. Տեղ, հ/թ 220516-5HA, կին, ծն. 1969ին, ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Մխլաթեան, հ/թ 220712-3HAa, կին, ծն. 1981ին:

¹⁰¹ Կ. Գաբիկեան, Հայ բուսաշխարհի, Սրբոց Յակոբեանց տպարան, Երուսաղէմ, 1968, էջ 61. նաեւ՝ Սիմոնեան, Ծառ, էջ 262:

¹⁰² Ա. Բակունց, Եղբայրութեան ընկուզենիները, պատմութիւններ, «Էդիթ Պրինտ», Երեւան, 2018, էջ 217-26:

¹⁰³ ԴԱՆ. 2021 Սիւնիքի մարզ, գ. Խնձորեսկ, հ/թ 210805-4a, կին, 85 տ.:

¹⁰⁴ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Առաջածոր, հ/թ 220709-11HAb, կին, ծն. 1949ին:

¹⁰⁵ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ գ. Դաւիթ Բէկ, հ/թ՝ 220708-6AS, տղամարդ, 71 տ.:

Վերոգրեալի ամփոփումը թոյլ է տալիս ասել, որ ընկուզենի տնկելը եւ կտրելն ունեն ինչպէս սնահաւատական, այնպէս էլ բանական բացատրութիւններ: Ընկուզենին չի կարելի *տնկել, կտրել, էրել, բարձրանալ, թափ տալ*, քանի որ դա կարող է անյաջողութիւն, դժբախտութիւն, մահ բերել: Բացառութիւնն այն է, երբ ծառը կտրում է ընտանիքի անդամ չհանդիսացող անձը: Ինչ վերաբերում է տնկելուն, ապա այն արգելում է երիտասարդներին, քանի որ հնուց եկած հաւատալիք կայ, թէ՛ ընկուզենին ուշ է բերք տալիս, եւ մինչ այդ, *տնկողը մահացած կը լինի եւ չի հասցնի բերքը վայելել*: Տուեալ դէպքում խօսքը տնամերձ հողակտորներում կամ բնակելի վայրի հասարակական նշանակութեան տարածքներում ընկուզենի տնկելու կամ կտրելու մասին է, իսկ սրբավայրում ընկուզենի տնկելն ընդունելի երեւոյթ է: Ընկուզենի կտրելու հետ կապուած բանական բացատրութիւն է համարում այն, որ ծառը կարող է ընկնել կտրողի վրայ եւ վնասել:

Տնկելու եւ կտրելու հաւատալիքները կենսունակ են թէ՛ որպէս յիշողութիւն, թէ՛ որպէս գործող հաւատալիք: Այդուհանդերձ, ընկուզենին կտրելու հաւատալիքը, տնկելու հաւատալիքի համեմատ, առաւել կենսունակ է, իսկ տնամերձ հատուածներում տնկելու արգելքն աստիճանաբար վերանում է՝ պայմանաւորուած ծառ տնկելը որպէս դրական երեւոյթ դիտարկելու տրամաբանութեամբ:

Բ) Ընկուզենուն վախեցնում են, որպէսզի բերք տայ

ՀՀ տարբեր շրջաններում ծառերի բերքատուութիւնը խթանելու նպատակով յատկապէս Ամանորի գիշերը, Ծաղկազարդին, Աւագ Չորեքշաբթի, մօտեցել են պտուղ չտուող ծառին եւ «վախեցրել»՝ «սպառնալով» կտրել¹⁰⁶: Այս սովորոյթը եղել է նաեւ Կովկասի տարբեր էթնիկ հանրոյթների, եւրոպական շատ ժողովուրդների մօտ, ճափոնում եւ այլուր¹⁰⁷:

Հետաքրքրական է, որ հաւատալիքը կենսունակ է նաեւ մեր օրերում: Անգեղակոթցի մի բանասաց պատմեց.

Պոպոքի ծառեր կան, որ հասունանում են, դառնում են մեծ ծառեր, բայց ոչ մի հատիկ բերք չեն բերում: Հիմա, ըստ տակու (հնուց եկած - Յ.Ա.) ժողովրդական ասանդոյթի, սովորութեան, ասում են՝ կացինը վերցրու, ասա. «Հեսա կը կտրե՛մ, կ'իմանաս»: Մի երեք անգամ ա, ասում ա, հա՛, որ խփում ես, ասում ես՝ հեսա՛ կը կտրեմ, կ'իմանաս, ... տրանից ծառը սթափում ա, յաջորդ տարի բերք ա ունենում»¹⁰⁸: Այդ գործողութիւնը կարող է կատարել ընտանիքի ցանկացած անդամ. «Օրինակ՝ ես ջղայնանամ, ասեմ ախր էս ծառը ինչի՞ պիտանի ա, ոչ մի բանի պիտանի չի, մէ՛ կացինը տուր, էթամ, սրան վախացնեմ: Վեր-

¹⁰⁶ Լալայեան, «Արցախ. Գանձակի գաւառ», էջ 420-21: Հմմտ.՝ Լալայեան, *Արցախ. Վարանդա*, էջ 193. նաեւ՝ Սարգսեան, էջ 77. նաեւ՝ Յովսէփեան, էջ 458:

¹⁰⁷ Սարգսեան, էջ 78:

¹⁰⁸ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-5, կին, ծն. 1959ին, հմմտ.՝ Խաչատրեան. 1988, էջ 222-23:

ցնեմ, գնամ ասեմ՝ հեսա չոքիցդ կը կտրեմ, ինչի՞ էրկու հապիկ բերք չես ունեւնում: ... Հա՛: Ու էս ծառը, հէ՛ն ա, էն մեր ներքեւն ա, էս քարի միքանի պոպոք ա բերեք»¹⁰⁹:

Ըստ բանասացի՝ կարեւոր չէ՝ ընկուզենուն «վախեցնողը» կին է, թէ տղամարդ: Բանասացն այս հաւատալիքը երկրորդեց հարեանի օրինակով: Նա պատմեց, որ մի անգամ հարեանը որոշել է բերք չտոտղ ընկուզենին գալիք աշնանը հատել, սակայն ինքը, յիշելով տարածուած հաւատալիքը՝ *«էս քարի փորձի համար մի՛ կտրի, թող մնա, ... մեծամեծերն ասել են, որ պոպոքի ծառը, երբեմն, որ վախցնում ես, ասում ա, ինքը սթափում ա»*, թոյլ չի տուել, որ հարեանը կտրի, եւ յաջորդ տարի ընկուզենին «բերք ա վերցրել»¹¹⁰:

Այսպիսով՝ երբեմնի տարածուած այս հաւատալիքը, որպէս կենսունակ, գրանցել ենք միայն Անգեղակոթում:

Գ) Ընկոյզի մուրաբան պէտք է եօթ տարի անընդմէջ եփել:

Տեղում, Ակներում, Դափթ Բէկում, Ծաւում, Շէնաթաղում գրառել ենք հաւատալիք, ըստ որի, եթէ մէկն ընկոյզի մուրաբա է եփում, ապա պէտք է եօթ տարի անընդմէջ եփի, այլապէս տուեալ ընտանիքում դժբախտութիւն կը պատահի. *«... եթէ ընկոյզի մուրաբան մի քարի էփում ես, եօթ քարի իրար հետեւից պիտի էփես»¹¹¹:*

Անտառաշատում եւ Ծաւում, սակայն, կան նաեւ այդ հարցում վերապահում ունեցողներ: *«Ա՛, սու՛ր բան ա, սու՛ր բան ա քա: ... Ի՛, ով օզում ա, էփում ա, ով օզում չի, չի էփում»¹¹²:* *«Անցած քարի էփել եմ, էս քարի չեմ էփել ու անընդհատ դա մտածում էի: Բայց ասենք թէ քարի ա լինում, ընկոյզ չի լինում: Հը՛: Որտեղի՞ց էփես: Չի՛ լինում, բացարձակ չի՛ լինում: Որտեղի՞ց էփես»¹¹³:*

Այս հաւատալիքը որեւէ գրառք աղբիւրում չենք գտել: Հիմք ընդունելով այս մասին մեզ հաղորդած բանասացների տարիքը՝ կարող ենք ասել, որ Ի. դարի կեսերին այն յայտնի է եղել:

¹⁰⁹ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-5, կին, ծն. 1959ին:

¹¹⁰ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-5, կին, ծն. 1959ին:

¹¹¹ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Տեղ, հ/թ 220516-5HA, կին, ծն. 1969ին: Հմմտ.՝ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Ակներ, հ/թ 220517-7HAa, կին, ծն. 1961ին, ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Դափթ Բէկ, հ/թ 220708-4HA, կին, ծն. 1956ին, ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Դափթ Բէկ, հ/թ 220708-6AS, տղամարդիկ՝ 71 տ., ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Ծաւ, հ/թ 220707-3HAa, կին, 71 տ., 220707-3HAc, կին, ≈ 65 տ., ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Շէնաթաղ, հ/թ 220711-7HAa, կին. ծն. 1963ին:

¹¹² ԴԱՆ. Սիւնիքի մարզ, գ. Անտառաշատ, հ/թ 220709-2HAa, կին, ≈60 տ.:

¹¹³ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Ծաւ, հ/թ 220707-1HAa, կին, ծն. 1984ին:

Դ) ընկուզենու ստուերում պառկողի գլուխը ցատում է, նիհարում է, հիանդանում են.:

ՀՀ տարբեր պատմագագագրական մարզերում ընկուզենու ստուերում նստելը վտանգատու, նոյնիսկ հիանդաբեր ու մահաբեր է համարվել¹¹⁴: Հնում Արարատեան Դաշտի բնակիչները հաւատացել են, որ ընկուզենու տակ սիրում են ապրել սատանաները, հետեւաբար՝ վտանգատու է քնել այդ ծառերի տակ, յատկապէս՝ քամոտ օրերին¹¹⁵: Քաջքերը սիրում են լինել նաեւ ծառերի վրայ կամ ծառերի տակ, յատկապէս ընկուզենիների վրայ, եւ վնասում են նրան, ով դրանց տակ է քնում¹¹⁶: Երբեմն բնական աղէտների առաջացրած բացասական հետեւանքները վերագրուել կամ շաղկապուել են հաւատալիքների հետ: Ասուածի օրինակ կարող է լինել Սիւնիքի Դաւիթ Բէկ գիւղում 1960ականների վերջի դէպքը, երբ քոյր եւ եղբայր, նստած լինելով ընկուզենու սաղարթի տակ, կայծակնահար են եղել: Եղբայրը մահացել է, իսկ քոյրը մտային խնդիրներ է ձեռք բերել: Բանասացը կատարածը բացատրեց հետեւեալ կերպ. «*Իրա մօտ էր քանի փայլող ուժեղ մագնիսական ա, որ կայծը ցուել ա, մագնիսը քաշել ու խփել ա իրանց*»¹¹⁷: Ապա յաւելեց, որ կայծակի եւ առհասարակ անձրեւային օրերին խորհուրդ չի տրուում ընկուզենու ստուերում լինել:

Մեր օրերում այսօրինակ հաւատալիքներ գրանցել ենք Շուանիծորում, որտեղ ասացին, որ եթէ մարդ ընկոյզի ծառի տակ քնի, *կը հիւանդանայ*¹¹⁸, *գլխացաւ կ'ունենայ*¹¹⁹: Քարահունջում էլ յայտնի էր այն հաւատալիքը, թէ եթէ ընկուզենու հովին պառկում են, *նիհարում են*¹²⁰: Շաքիում էլ յայտնի էր, որ ընկուզենու ստուերում *սեղան չեն դնում, չեն նստում*¹²¹, քանի որ «... *ածխաթթու գազ ա արտադրում*»¹²²: Եթէ անգամ ընկուզենու ծառի տակ օձը մօտենում է մարդուն, ասում են, որ օձն արդէն խփում է, այսինքն՝ ընկուզենու ծառի ազդեցութիւնից թուլացել է եւ այլեւս չի կարող մարդուն վնասել¹²³:

Հետաքրքիր է, որ նման սնահաւատութիւնները նաեւ բանական յենք են պարունակում, քանի որ ընկուզենին արտադրում է այլ կենդանի օրգանիզմների գործունէութիւնը ճնշող նիւթեր:

¹¹⁴ Սարգսեան, էջ 75:

¹¹⁵ Սիւննեան, *Ծառ*, էջ 262:

¹¹⁶ Մ. Աբեղեան, *Երկեր, հրդր. 7*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1975, էջ 86:

¹¹⁷ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Դաւիթ Բէկ, հ/թ 220708-4HA, կին, ծն. 1956ին:

¹¹⁸ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Շուանիծոր, հ/թ 220513-7HAa, կին, ծն. 196ին:

¹¹⁹ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Քարահունջ, հ/թ 210804-5c, կին, ≈60 տ.:

¹²⁰ ԴԱՆ. 2022, Սիւնիքի մարզ, գ. Շուանիծոր, հ/թ 220513-7HAa, կին, ծն. 1967ին:

¹²¹ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Շաքի, հ/թ 210807-8b, կին, ծն. 1987ին:

¹²² ԴԱՆ. 2021 Սիւնիքի մարզ, գ. Շաքի, հ/թ 210807-8c, կին, ծն. 1991ին, 210807-8e, կին, ծն. 1962ին:

¹²³ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիքի մարզ, գ. Շաքի, հ/թ 210807-4a, կին, ծն. 1984ին:

Ընկուզենու վնասակարության շուրջ հաւատալիքներ տարածուած են եղել կովկասեան, միջինասիական եւ այլ ժողովուրդների մէջ¹²⁴:

Ե) Ընկոյզի ծառը՝ որպէս չարխափան

Թէ՛ անցեալում, թէ՛ մեր օրերում չարխափան յատկութիւն վերագրում է փռշնի ծառին. առաւել յայտնի է փռշնու բնափայտից թալիսմաններ պատրաստելու երետոյթը, որոնք «չար աչքից» պաշտպանում են երեխաներին, ընտանի կենդանիներին, վարորդներին եւն.¹²⁵: Ընկուզենու չարխափան յատկութեան մասին մեր ունեցած միակ տուեալը հաղորդել է Քարահունջի բանասացներից մէկը. «*Մեր մօտ էդի պոպոքի ծառն ա: Որ կորում են, ասում են՝ էդի չարխափան ծառ ա*»¹²⁶:

Զ) Ընկուզենին կապում է պտղաբերութեան հետ

Ընկոյզի պտղաբերութեան գործառոյթը վաղուց է յայտնի: Այն դրսեւորում է հիմնականում նորապսակների գլխին ընկոյզ շաղ տալով եւ ընկուզենուց կապուած ճօճանակից ճօճուելով: Ճօճանակի ծէսը բնորոշ է Ս. Սարգսից մինչեւ Վարդավառ ընկած բոլոր տօներին¹²⁷: Այն հայերի, ինչպէս նաեւ շատ ժողովուրդների մօտ կապուել է արգասատրման, սիրային դրսեւորումների հետ: Տուեալ դէպքում առաջնայինը ճօճանակի երետոյթն է, այլ ոչ՝ ծառատեսակը, որից այն կապուել է: Սակայն կան տուեալներ, որ ճօճանակը նաեւ ընկուզենուն է կապուել: Գորիսում եւ շրջակայքում եղել են բազմաթիւ խաչեր (օրինակ՝ քար, աղբիւր եւն.), որտեղ տեղացիները յաճախ են ժամանց կազմակերպել: Դուրս գալով Կանաչ Եկեղեցուց՝ ընկուզենիների տակ մատաղ են մորթել, «*իսկ նրանք, ովքեր կորէսեցի էին, քաշում էին վեր իրենց զուռնա նաղարայով, հին պարերով, եւ հարս ու աղջիկ ծառերից կախելով պարանները՝ ճօճում էին խոր անդունդի վրայ*»¹²⁸: Խնձորեսկցի բանաստեղծուհի Շողիկ Սաֆեանը «*Մեր աղբիւրնովերը*» բանաստեղծութեան մէջ գրում է, որ Կլազի Նովի կողքին մի կիսափով մատուտ կայ, որը յիշեցնում է «*Պարզ ու անճառ հեթանոսական աղօթապնդի, // Զրերի աստծու մի լքուած տաճար*»: Այդ մատուտին կապած դարատր վիթխարահասակ մի ընկուզենի է եղել՝ «*Ճիւղերը կորած երկնի մովերում, արմաւրը՝ ծորում*»: Այդ ծառն աղջիկների, ջահել հարսների ճինջի (ճօճ)՝ ճլորթի գցելու ծառն է¹²⁹:

¹²⁴ Սարգսեան, էջ 75:

¹²⁵ Ա. Սարգսեան, էջ, 76: Այդ են փաստում նաեւ Սիւնիքում գրառուած նիւթերը:

¹²⁶ ԴԱՆ. 2021, Սիւնիք մարզ, գ. Քարահունջ, հ/թ 210804-5b, կին, ծն. 1982ին:

¹²⁷ Լ. Սիմոնեան, *Տոմարային ծիսաշար, հոյր. 2, Սուրբ Սարգիս, Տըրնդէզ, Բարեկենդան*, ՎՄՎ պրինտ հրատ., Երեւան, 2007, էջ 129:

¹²⁸ Բակունց, *Կորէս*, էջ 13, 14:

¹²⁹ Սաֆեան, էջ 41:

Խանազահ գիւղի¹³⁰ մօտակայ ծորակներից մէկում մի բազմադարեան ընկուզենի է եղել, որը սուրբ ծառ է համարուել: Ծառի վրայ կանայք մօմեր են վառել, որի հետեւանքով հրդեհ էր բռնկուել, եւ առաջացել խոշոր փչակ: Ծառի հարաային ճիւղի ստուերում եղել է ճօճուելու համար ընդարձակ ազատ տարածք, եւ Բարեկենդանի օրերին ճինջի խաղի համար պարանը դրանից են կախել¹³¹:

Զանգեզուրում փեսայի տան շէմին հարս ու փեսայի գլխին ընկոյզ են շաղ տուել¹³²: Հաւատացել են, որ այն բեղմնատրելու եւ բազմանալու ուժ ունի¹³³: Ընկուզենու այս «գործառոյթի» մասին վկայող հաւատալիքներ դաշտային աշխատանքների ընթացքում մեր հետազօտական խմբին չեն հանդիպել:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Այսպիսով՝ առաջադրուած խնդիրների շուրջ կատարուած ուսումնասիրութիւնը թոյլ է տալիս արձանագրել հետեւեալը.-

1) կենսունակ հաւատալիքներ

Սիւնիքում ոչ-կանոնական սրբավայրերում ընկուզենի տնկելու կամ ընկուզենու շուրջ սրբավայր «հիմնելու» ասանդոյթը շարունակուած է նաեւ այսօր: Ընդ որում՝ նման սրբավայրերն «ամբողջանում» են ընկուզենու, աղբիւրի/ջրի եւ/կամ խաչի կամ խաչքարի համադրմամբ, ինչը ժողովրդական քրիստոնէութեան ուրոյն դրսեւորում է:

Ինչպէս ասանդական կենցաղում եւ Ի. դարում, այնպէս էլ մեր օրերում, ամենատարածուածն ընկուզենին տնկելու եւ կտրելու հաւատալիքներն են, որոնք սնահաատական յենքից զատ, ունեն նաեւ բանական հիմնաւորումներ:

Մասնակիօրէն կենցաղավարում է նաեւ այն հաւատալիքը, թէ՛ ընկուզենուն «վախեցնում» են, որպէսզի բերք տայ:

Ընկուզենին տնամերձում չտնկելը, ընկուզենու ստուերում չպառկելը, սեղան չդնելը ոչ միայն հնուց եկած յիշողութիւն է, այլ նաեւ գործող (թէեւ մասնակիօրէն) հաւատալիք:

2) միայն յիշողութիւններում պահպանուած հաւատալիքներ.

Զենք գրանցել որեւէ հաւատալիք, որի մասին յիշողութիւնը պահպանուած լինէր, սակայն, գոնէ մասնակիօրէն, չկենսագործուէր:

¹³⁰ Գիւղ Երեւանի նահանգի Նախիջեւանի գաւառում (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հղ. 2, Դ-Կ, ԵԴՀ* հրատ., Երեւան, 1988, էջ 640):

¹³¹ Յովսէփեան, էջ 430:

¹³² Լալայեան, *Զանգեզուր*, էջ 81:

¹³³ Ստ. Լիսիցեան, *Զանգեզուրի հայերը*, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների ակադեմիայի հրատ., Երեւան, 1969, էջ 196. տե՛ս նաեւ՝ ծնթ. 16:

3) մոռացուած հաւատալիքներ (գրաւոր աղբիւրներում պահպանուած). ընկուզենու պտղաբերութեան գործառոյթի մասին դաշտային աշխատանքների ընթացքում տուեալներ չենք արձանագրել, թէւ գրաւոր աղբիւրներում այդպիսիք հանդիպում են:

4) մեր օրերում ձեւատրուած/ձեւատրուող հաւատալիքներներ.

Գրաւոր աղբիւրներում չի հանդիպում, սակայն մերօրեայ կենցաղում հանդիպում է ընկուզենու մուրաբան եօթ տարի անընդմէջ եփելու հաւատալիքը, ինչը թոյլ է տալիս կարծել, որ այն աւելի ուշ է ձեւատրուել:

Մերօրեայ գրանցուած դրսեւորում է նաեւ ընկուզենի ունեցող սրբավայրում շաքարեղէն (մասնատրաբար՝ շոկոլադ) թողնելը, ընկուզենուց տոպրակ կախելը:

Ընկուզենու չարխափան յատկութիւնը եւս նորոյթ է:

Այս համառօտ ուսումնասիրութիւնը ուրուագծում է նաեւ միքանի դրուագ. 1) ընկուզենի չի կարելի տնկել տնամերձում, բայց կարելի է տնկել սրբավայրում, ընդ որում՝ ոչ-կանոնական: 2) Տան տէրը չի կարող իր բակի ընկուզենին կտրել, բայց այլ անձը կարող է: 3) Ընկուզենին տէր չունի եւ առանց խնամքի է աճում (որով այն մասամբ ընկալում է որպէս վայրի): Միգուցէ հենց տէր չունենալու եւ սրբազան լինելու հանգամանքով է բացատրում ընկուզենու անձեռնմխելիութիւնը՝ տնկելու եւ կտրելու արգելքը: Վերը բերուած դրուագների պատասխանները պահանջում են առանձին ուսումնասիրութիւն:

Այսպիսով՝ ընկուզենուն առնչուող մի շարք հաւատալիքներ Սիւնիքում շարունակում են կենցաղավարել կամ փոխանցում են յիշողութեամբ:

**RITUAL FUNCTIONS AND BELIEFS ABOUT THE WALNUT TREE
(BASED ON MATERIALS RECORDED IN SYUNIK)
(SUMMARY)**

HASMİK ABRAHAMYAN
hasmikabrahamyanhasce@gmail.com

Pantheistic phenomena have always been an important component of spiritual culture due to various uses of natural resources in general and vegetation in particular, including the use of different types of trees. The rituals and beliefs connected to the walnut tree are among the most common in the Syunik region in Armenia.

The paper is based on ethnographic field work conducted between 2021 and 2023 in thirty urban and rural settlements of the Syunik. Collected ethnographic materials and published sources testify that the sanctity of the walnut tree in Syunik has two main expressions: 1) the connection of the tree to canonic and non-canonical shrines around which rituals are performed; 2) the beliefs connected to the tree. The walnut-related beliefs may be grouped as a) viable beliefs, b) beliefs present only in memories, c) forgotten beliefs (recorded in publications), d) beliefs formed in the present days.

This study concludes that the non-material cultural traditions connected to the walnut tree in Syunik continue existing in the form of passive beliefs transmitted by oral lore and in the form of living practices.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԷՓ

ՄՈՒՇԵՂ ՏՕՆՈՅԵԱՆ
mushotonoyan0440@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

1970ականների վերջին, Միացեալ Նահանգներում հիմնք դրուեց *Հիփ-հոփի* եւ *Ռէփի* ստեղծմանն ու զարգացմանը: Ռէփը իրար յաջորդող լան-գատորոժ երկտողերի հերթականութիւն է, որը արտասանում է կշռութաւոր որոշ եղանակաւորումով: Իսկ թէ որտեղից են եկել Ռէփ եւ Հիփ-հոփ ան-ուանումները՝ որեւէ յստակեցում չկայ¹:

Հիփ-հոփ անուան յառաջացումին մասին վարկածները բաականին շատ են, քանի որ այն, որպէս երաժշտական ժանր նաեւ պարային ուղղու-թեան անուանում է: Ընդունված է, որ Հիփ-հոփը պարզապէս ծայնարկու-թիւն է, որը նկարագրել է ժանրի կշռոյթը եւ տեմպը: Ըստ ոմանց այդ ծայ-նարկութիւնը առաջացել է զինուորականների համահունչ քայլքից եւ ոտ-նաձայներից: Իսկ աֆրոամերիկեան բարբառում դեռ հնուց «hip» են կոչուել մարդու մարմնի շարժումակ մասերը. նոյն բարբառով «Hop» նշանակել է շարժում:

Ռէփը Հայաստանում նոր զարգացող մշակոյթ է: Այն աւելի երիտասարդ է, քան երգարուեստի միա ժանրերը: Հիմնադրումից մինչեւ այսօր հայաս-տանեան ռէփի մասին հնչող կարծիքները հակասական են եւ քննադատա-կան: Հայկական *ռէփի* մակարդակն ու որակական աճը հասկանալու եւ գնահատելու համար պէտք է իմանալ դրա ստեղծմանն ու զարգացման պատմութիւնը, զուգահեռել հայաստանեան եւ արտասահմանեան *ռէփերը*: Սոյն ուսումնասիրութիւնը նպատակ ունի լուսարձակի տակ առնել հայաս-տանեան *ռէփի* ծնունդն ու զարգացումը եւ հեռանկարները, քննարկել բա-ռապաշարը, անդրադառնալ բարձարաձայնուած խնդիրներին եւն.:

Հայկական *ռէփի* պատմութիւնը կարելի է բաժանել երեք փուլի՝ հիմ-նադրում, զարգացում եւ ներկայ:

Հիփ-հոփ մշակոյթը Հայաստանում առաջին անգամ արտայայտուել է «TOP 10 OF RABIZ» նախագծում: Այն նախաձեռնել էր Արթուր Զանիբեկ-եանը: Նախագծի կայացման գլխաւոր դերակատարների կազմում էին Գրիշա Աղախանեանը, Վարդան Զադոյեանը, Հայկօն (Հայկ Յակոբեան) եւ այլք: Նախագիծը ներկայացնում էր *ռափս* երգերի վերամշակում եւ համատեղում ժամանակի *հիթ* դարձած արտասահմանեան երգերի հետ, որոնց մէջ կային *ռէփային* հատուածներ:

Այդուհանդերձ, որպէս առանձին ժանր՝ ռէփը Հայաստանում սկսել է ձեւաւորուել երկուհազարկականներին, այսինքն 30-40 տարի աւելի ուշ, քան Ամերիկայում, որտեղ *ռէփ* մշակոյթն արդէն կայացած էր, իսկ նրա հիմքերը

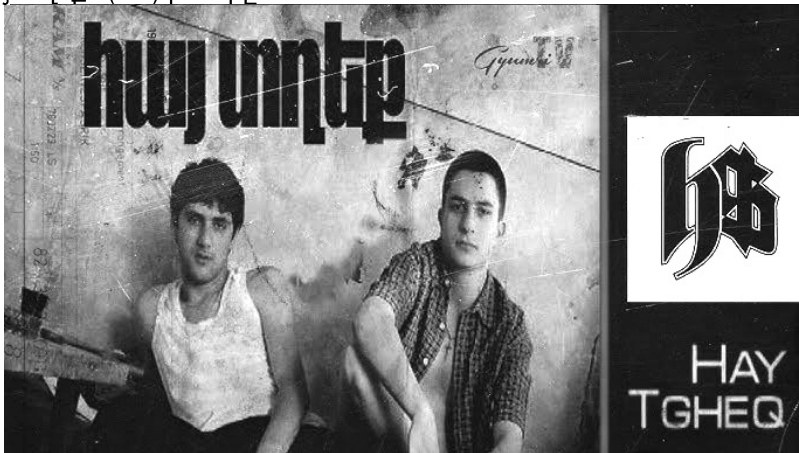
¹ Կայ տեսակէտ, որ ռէփը անգլերէն «rap-rapping» բառն է, որ նշանակում է զարկել, բախել: Ուրիշներ այն դիտում են որպէս յապաւում (Rhythm and Poetry):

կային դեռեա 1960ականներին: Դա է պատճառը, որ *ռէփը* Հայաստանում համարում է երիտասարդ եւ նոր զարգացող ժանր: Սա է վկայում նաեւ այն փաստը, որ Հայաստանում *ռէփի* հիմնադիր արուեստագետներից շատերը մինչեւ օրս էլ ասպարէզում են, վարում են աշխուժ գործունէութիւն եւ շարունակում երգեր թողարկել:

ՌԷՓԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

Հայկական առաջին *ռէփ* խումբը ստեղծուեց 2000ին: Խմբի անունն էր «Selected from...», հիմնադիրը Միքայէլ Աբրահամեանն էր՝ Միշօն: Սակայն խումբը երկար կենսագրութիւն չունեցաւ, շուտով դադարեցրեց գործունէութիւնը՝ այդպէս էլ թողարկելով ոչ մի ալբոմ:

2001ի աշնանը Միշօն եւ Հայկ Մարգարեանը՝ Հայկօն, հիմնադրեցին «Հայ տղերք» (ՀՏ) խումբը:

2003 Դեկտեմբերի 26ին թողարկուեց առաջին հայկական *ռէփը*՝ «Հայ տղեն տղա ա» վերնագրով: Նրանց այս առաջին ռէփից ետք, 2004ին նրանք հրապարակեցին իրենց առաջին ալբոմը, որը կոչում է «Հայ տղերք»: Այն կազմուած էր 9 երգից: Ալբոմի մէկ ծայներիզն արժէր 500 դրամ:

2006ին թողարկում է «Հայ տղերք»ի երկրորդ ալբոմը՝ «Մի կաթիլ մեղր» անուանմամբ: Այն կազմուած էր 18 երգից: Ալբոմը յայտնի դարձաւ «Ընկերուի չունեն», «Մենք ենք մեր մաշնեքը» «Ամառ ա» երգերով: «Հայ տղերք»ի երգերը երգիծական էին, յաճախ նաեւ ծաղրական, եւ այդ դիտանկիւնից էին ներկայացնում հայերի կեանքը: Ամէն ինչ հայերի ու հայկականութեան մասին էր: Նրանք կողմ էին պահպանողական գաղափարներին, պարսաւում էին ազատութիւն քարոզող, բայց իրականում դատարկ ու կեղծ գաղափարներն ու երեւոյթները թէ՛ անհատի արժէհամակարգում, թէ՛ հասարակութեան տարբեր շերտերում: Նրանց քննադատութիւններից չէին խուսափում նոյնիսկ շատ պետական կառոյցներ:

«Հայ տղեք»ի քննադատությունը ոճական տարբեր ձեւերով էր դրսևորւում. արատատուր երեւոյթները նրանց երգերում կա՛մ ծաղրում էին, կա՛մ պարզապէս կոպիտ խօսքերով պարսաւանքի արժանանում: «Հայ տղեք»ի ոճին յատուկ էին ռէփ-պատմութիւնները (storytelling), քանի որ այդ ոճով ասելիքն անելի պատկերատու էր երեսում: Այդպիսի երգ էր «Մի կաթիլ մեղ-ր»ը, որը ծիծաղաշարժ պատկերատւումներով նկարագրում էր մի կոռւի պատմութիւն:

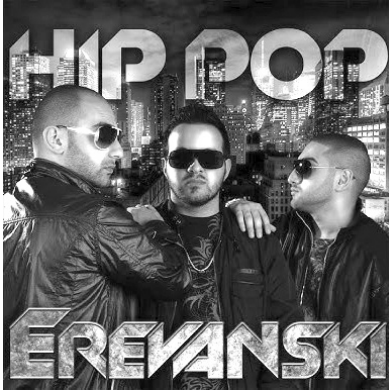
«Հայ տղեք»ը քարոզում էին արդարամտութիւն, ընկերասիրութիւն, բարոյականութիւն եւ այլ մարդկային արժէքներ, կարեւորում էին հոգեւորը եւ դատապարտում նիւթականը առաջնային համարող եւ յանուն դրա բարոյական օրէնքները շրջանցող մարդկանց: «Հայ տղեք»ի երգերը կենցաղա-յին-խօսակցական ու շեղալեզու (Jargon) ոճով էին, ինչն էլ ռէփի հանդէպ եղած հակասական արձագանգների գլխաւոր պատճառն էր: Սակայն երբ տուեալ ռէփն ունենում էր իմաստի ու ասելիքի գեղարուեստական կշիռ, մարդիկ հաւանում էին այն: Շատ երգեր յաճախ թողարկւում էին երկու ձե-տով՝ հիմնական-ամբողջական եւ, ապա, հայիոյանքները հանած: Այսպի-սով՝ «Հայ տղեք»ի ստեղծած արուեստը՝ հայկական ռէփը, թէեւ ոճական ա-ռումով զիջում էր սովորական բանաստեղծութեանն ու երգին, այդուհան-դերձ, երիտասարդութեան մէջ գաղափարական քարոզչութեան միջոց էր:

Ռէփերի գործիքատրումները, հիմնականում ստեղծում էին յայտնի եր-գերից եւ երաժշտութիւններից ընտրուած հատուածներով, ինչպէս այսօր անում են շատ յայտնի ռէփ հեղինակներ: Օրինակ՝ նրանց ամենասիրուած ստեղծագործութիւններից մէկի՝ «Հարազատ քույր» երգի գործիքատրումը ստեղծուել է հայ հռչակաւոր յօրինող Առնօ Բաբաջանեանի «Մեղեդի» կոչ-ուող երաժշտութիւնից առանձնացրած հատուածի հիման վրայ: Ըստ Միշո-յի՝ իրենց համար ամենադժուար ու բարդ բանն այն էր, որ հայկական աս-պարէզում առաջինն էին, եւ չկար նախորդող որեւէ խումբ, որը կարող էր օրինակ լինել իրենց համար:

2000ականներին ստեղծում են եւս միքանի ռէփ խմբեր, որոնցից յայտ-նի են «Երեւանսկի»ն եւ Նարեկ Պետրոսեանի հիմնադրած «Հայք»ը:

«Երեւանսկի»ն իր գործունէութիւնը ծաւալում էր ԱՄՆում: Խմբի անդամ-ները ներկայացնում էին օտարութեան մէջ ապրող հայերի կեանքը, յաճախ նաեւ հոգեվիճակը, կարօտը, եւ յիշում ու յիշեցնում էին այն ամէնը, ինչը նրանց կապում էր հայրենիքին՝ Հայաստանին: «Երեւանսկի»ի ոճը նոյնպէս ուղղակի տրամադրութիւն ապահովող ու խաղարկային երգերն էին:

«Երեւանսկի»ն ու «Հայք»ը նոյնպէս ալբոմներով հանդէս եկան: «Հայք»ը 2006ին թողարկեց «Չեմ տեսել, չեմ լսել, ի՞նչ ասեմ» ալբոմը: 2007ին «Երե-ւանսկի»ն թողարկեց «Մի անգամ Ամերիկայում» ալբոմը: 2006ին «Հայք»ի կատարմամբ հրապարակուեց «Քամի՛, փչի՛» երգը, որը համարւում է հիթ դարձած առաջին հայկական հիփ-հոփ երգը:

«Քամի փչի» երգի գլխատու նկարը

Այն «Չեմ տեսել, չեմ լսել, ի՞նչ ասեմ» ալբոմի երգերից մեկն էր եւ հասել է լուրջ յաջողությունների՝ գրանցելով ամենաշատ դիտումները, եւ այսօր էլ անպակաս է երիտասարդների հաւաքոյթներից: «Երեւանսկի»ն նոյնպէս ետ չմնաց հիթ ունենալու գործում եւ թողարկելով «Անիծուած սէր», «Երեւանն իմ սրտում» երգերը՝ նոյնպէս ընդլայնեց իր լսարանը: Այս խմբերը եւս ունէին հայկական ընդգծուած դիմագիծ եւ մտածելակերպ:

2007ին Միշոն թողարկեց իր «Եկա տեսա...ի» ալբոմը, որի ամենայայտնի երգը «Քո համար»ն է: Այն ըստ ժամանակակիցների՝ առաջին երգն էր, որ կարելի էր լսել փողոցում բազմաթիւ մեքենաների լայնօրէն բաց պատուհաններից:

2008ին թողարկում է ՀՏ Հայկոյի սոլօ ալբոմը՝ «Անցած էտապ»ը: Այն դարձաւ ժամանակի ռէփի երկրպագու երիտասարդութեան ամենասիրուած ալբոմներից մէկը եւ ճանաչուեց տարուայ լաւագոյն ալբոմ: Ալբոմի յայտնի երգերն էին՝ «Քոչարի», «Անցած էտապ», «Քո ցաւը տանեմ»:

2000ականները, փաստորէն, դարձան հայկական ռէփի հիմնադրման տարիները: Ստեղծուած խմբերը հասցրեցին սիրուել եւ ընդունուել հասարակութեան կողմից:

Այսպիսով՝ հայկական ռէփի հիմնադրման պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ այն ստեղծուել է հասարակ հայ տղաների կողմից, ովքեր սիրում էին իրենց ժողովրդին, իրենց հայրենիքը, եւ նրանց մտահոգութիւնը իրենց հասարակութեան բարքերն էին: Նրանք անում էին ամէն ինչ, որպէսզի երիտասարդների օրը լինի կեանքով լեցուն: Ինչպէս ասում է ռէփի հիմնադիր Միշօն, ռէփը հրաշալի գէնք է երիտասարդութեանը ճիշտ եւ օգտակար գաղափարներ քարոզելու համար, եւ եկել է մի սերունդ, որի փամփուշտը տառն է:

Հայկական ռէփի սկզբնաւորման շրջանը նման է արտասահմանեան, յատկապէս ամերիկեան ռէփի սկզբնաւորման ժամանակաշրջանին, քանի որ այս շրջանի երգերն ունէին ասելիք, հետաքրքրութիւն, քննադատականութիւն, բարոյական ու մարդկային արժէքների քարոզ:

ԶԱՐԳԱՅՈՒՄ

2008ին «Հայ տղեք» խումբը լուծարում է, ու սկսում է Միշօ - ՀՏ Հայկօ մրցակցութիւնը:

2009ին ՀՏ Հայկօն հրապարակում է «Քուանշ» ալբոմը, որտեղ բոլոր երեսոյների հետ կողին թիրախատում է նաեւ իր նախկին խմբակիցներին: Ալբոմը տարբերում-առանձնանում էր խիստ քննադատական բնոյթով: Քննադատութիւնները վերաբերում էին նոյնիսկ քաղաքական ոլորտին, քաղաքական ուժերին, պետական եւ մասնաւոր շատ կառոյցներին՝ բանկերին եւ հիւանդանոցներին, կրթական հաստատութիւններին, որոնք անգրագէտ մարդկանց դիպում էին տալիս:

Քուանշ, ես չեմ հաւատում բանկերին, բանկը քո նեռվերն ա խմում տոկոսով ամէն ամիս, դու էտ իսկի չես նկատում, դու գիտես փող ես դուրս տալիս, բայց իրականում դու սաղ կեանք մնում ես իրանց գերի, գերին ես սիստեմի, գերի մեր կառավարութեանը ու բոլոր պետական հիմնարկներին...

Իմ առողջաւան վիճակը իմ համար թանկ ա, բայց բանից պարզում ա հիւանդանոցն աւելի թանկ ա, ես վախում եմ գնամ բժիշկների մօտ, որտեւ կարող ա հանդիպի ինձ փողո դասաւորուած մի հատ ***, որ ամէն պահի կարող ա մարդ սպանի, իրա անգիտութեամբ, իրա տգիտութեամբ... Ո՛վ ես դու, ո՛վ ա քեզ դիպում տույ...

Քաղաքական իրադարձութիւնները պատրուակ ու առիթ են դառնում, որ ՀՏ Հայկօն 2012ին թողարկի «Անտիսիստէմ» երգը: Մէկ տարի յետոյ նա դադարեցնում է ռէփի ասպարէզում իր գործունէութիւնը:

Ալբոմային աւելի աշխուժ գործունէութիւն է ծաւալում Միշօն: Նա թողարկում է «Քաղաքը խօսում ա, լսէք...» (2009), «Զրօ» (2010), «Իմ լեզուն» (2011) ալբոմները:

Միշտ բարձրաձայնում էր իր երկրի ընկերային խնդիրները եւ արգելքները: Նրա աշխատանքն աչքի էր ընկնում ոչ միայն Հայաստանում հիփ-հոփը տարածելով, այլեւ ստեղծագործությունների քաղաքական, քնարական բովանդակությամբ:

2011ին «Հայք» խումբը վերածում է «Մեծ Հայք» հարթակի, որի հիմնադիր Նարեկ Մեծ Հայքը թողարկում է իր «Հայաֆիկացում» ալբոմը: Այն տարբերուող եւ հետաքրքիր է նրանով, որ երգերի գործիքատրումներում օգտագործուել են հայկական ազգային երգերից ու երաժշտություններից հատուածներ:

2010ականների սկիզբը յատկանշական է նրանով, որ ասպարէզում աշխուժացան միքանի ռէփերներ, որոնք լսարանի քանակով չէին զիջում միմեանց եւ կարողանում էին նաեւ համագործակցել: Նրանցից ամենաաշխուժներն էին Սենչօն, Ֆեկան, Էդգարը, Մոսը, Էմտիկօն:

Ալբոմային քաղաքականությունը աստիճանաբար փոխուեց առանձին երգերի ձայնագրման քաղաքականութեան: Թողարկում էին երգեր, որոնք բաականին շատ դիտումներ էին հաաքում եւ լսում են մինչեւ այսօր: Այս ժամանակաշրջանում ռէփի մէջ տեղի ունեցաւ թեմատիկ փոփոխություն: Ռէփերները սկսեցին անելի շատ պատմել այն, ինչ իրենք ապրում են՝ իրենց օրը, կեանքը, աշխարհին իրենց աչքերով, սկսեցին շատանալ սիրային թեմայով ռէփերը: Համեմատած «Հայ տղերք»ի երգերի՝ այս երգերն անելի քիչ էին ընդհանրական, թեմատիկ առումով այդքան էլ ընդգրկուն չէին: Քչացան ընկերային բարքերին վերաբերող ռէփերը:

2010ականների սկզբին աշխուժացաւ դեռ 2008ին ստեղծուած «Ռեդ լայթ» խումբը, որի կազմում հանդէս էր գալիս Սենչօն, ով յայտնի է ռէփի

իր բերած նոր ոճով՝ underground: «Ռեդ լայթ»ը, որի թեմատիկայի մեջ գերակշռում է բակային կեանքի թեման, յաճախ նաեւ գործակցում էր «Մեծ Հայք» խմբի հետ:

Հայկական ռեփի ականաւոր դեմքեր, վերը, ձախէն աջ՝ Սենչօ, Մոս, ԷմՏիկօ, Ֆեկա, Էտկար

2010ականների սկիզբը յատկանշական էր նաեւ Աշոտ Արսէնեանի՝ Ֆեկայի, ասպարէզ մտնելով: Նա յայտնի է իր արագ ընթերցանութեամբ, որի շնորհիւ ռեփերին յաճախ համեմատում են ամերիկեան հիփ-հոփ աստղ Էմինէմի (Մարշալ Քրիս) հետ: Ֆեկայի գործունէութիւնը յիշեցնում էր «Հայ տղեք»ի երգերը, քանի որ նա էլ ուներ պահպանողական գաղափարներ եւ յաճախ կոպտօրէն կամ ծաղրանքով բարձրացնում էր այն խնդիրները, որոնք կապուած էին հասարակութեան բարքերի հետ. չէր ընդունում յետամնացութիւնը, ծաղրում էր յետամնաց բարքերը: Այդ երգերից են «Գեղցի տղա» եւ «Գեղցի աղջիկ» երգերը. դրանք ծաղրում էին անտաշ, անդաստիարակ եւ անկիրթ մարդկանց:

2012ին հիմնադրուեց «Մի քանի հոգի» խումբը, որի անդամներն են Ֆելիքս Խաչատրեանը՝ Ֆելօն, Նարեկ Յովսէփեանը՝ Աշիլլան, Միշօն, Ռուանդ Գասպարեանը եւ Սերժ Սիմոնեանը՝ Սերժօն: Այս խումբը իր մեծ դերն ունեցաւ հայկական ռեփի զարգացման մէջ, քանի որ առաջին հերթին միջանի առաջատար ռեփրոնների միութիւն էր, եւ բացի այդ՝ նրանք թողել են բաականին հարուստ երգացանկ, որի գրեթէ բոլոր երգերը սիրուել են ունկնդրի կողմից:

2010ականների երկրորդ կէսից ասպարէզում սկսեցին հանդէս գալ Վնասը եւ Կարը, որոնք այս պահին Հայաստանի ամենայայտնի ու ժողովր-

դականություն ունեցող ռեփլերների շարքում են, Յովհաննէս Գաալեանի՝ Սիրիուսի, եւ «Մի քանի հոգի» խմբի արուեստագէտների հետ:

ՆԵՐԿԱՆ

Վնասը եւ Կարը սկսեցին հանդէս գալ երկուսով, որը կոչում է «Վնասակար»՝ վնաս-ակար: Դա առաջին զոյգն էր, որ միանգամից լայն տարածում գտաւ հայկական ռեփում, իսկ այն երգը, որը ճանաչում բերեց նրանց «Trap House»-ն էր:

«Վնասակար»-ի մուտքը յեղափոխական դարձաւ հայկական ռեփի պատմութեան մէջ: Այն ե՛ւ դրական, ե՛ւ բացասական կերպով անդրադարձաւ ռեփի մասին եղած կարծիքների վրայ: Գրեթէ ամբողջովին փոխուեց ռեփի բնոյթը, ռեփ լսողների քանակը կտրուկ մեծացաւ, եւ եթէ մինչ այս թողարկուած երգերը տարիների ընթացքում էին անցնում մէկ միլիոն դիտումի շէմը, ապա այս շրջանի երգերը երկու-երեք շաբաթում գրաւում են միլիոն եւ անելի լսարան: Սակայն չենք կարող վստահաբար ասել, որ «Վնասակար»-ի երգերն անելի լան են, քան մինչ այդ թողարկուած երգերը, որովհետեւ ռեփի այսքան տարածմանը մեծամասամբ նպաստում է այն, որ ռեփերը սկսել են յայտնուել ոչ միայն Եւրօիւրօում այլեւ ինստագրամում, Տիկտոկում եւ այլ նմանատիպ հարթակներում: Այսինքն՝ այս երգերը մեծ լսարան են ձեռք բերում՝ անելի շատ ոչ թէ իմաստային, գաղափարական, մատուցման, գործիքատրման, ընդհանրապէս որակի առումով անելի լաւը լինելով, այլ մեղեդու, *պիթի* եւ ընթերցման վարակիչ լինելով: Այսինքն՝ հիմա հիփ-հոփ հիթ ունենալու համար ոչ թէ պէտք է միայն գեղեցիկ ու իմաստալից երգ թողարկել, այլ նաեւ այն տալ որեւէ յայտնի տիկտոկլերի, ով դրանով տիկտոկ կը նկարի՝ տարածելով երգը:

Սակայն բացի այն երգերից, որոնցում շեշտը դրուած է վարակիչ լինելու համար, «Վնասակար»-ը որպէս զուգերգողներ եւ Վնասն ու Կարը, որպէս առանձին արուեստագէտներ ունեն ալբոմներ, որոնցում շատ երգեր են ճանաչուել ու սիրուել լսարանի կողմից: 2020ին Վնասը թողարկեց «Ergaran» ալբոմը, իսկ Կարը 2019-20ականներին՝ «Anporcank» ալբոմը:

Բացի այդ, այժմեան ռեփում կարող ենք նկատել, որ տեղծագործութեան իմաստը, գնում է այնտեղ, ուր տանում է յանգը, այսինքն՝ *տեմպ* եւ յանգ ստեղծելու համար ռեփլերները զոհում են տողերի իմաստը եւ դրանց իմաստային կապակցութիւնը, որի պատճառով ստեղծում է տպաւորութիւն, թէ տողերը միմեանց հետ իմաստային կապ չունեն, մինչդեռ հիմնադրման ժամանակաշրջանի երգերում յաճախ կարող ենք տեսնել, որ արուեստագէտը չի կատարել լաւ յանգաւորում, բայց պահպանել է ռեփի ասելիքը, իմաստը եւ տողերի միջեւ իմաստային փոխկապակցութիւնը:

2010ականների երկրորդ կէսին՝ փոխուեց ռեփի թեմատիկան: Հիմա անելի շատ խօսում է առօրեայի, կենցաղի, աղջիկների հետ սիրային ու ոչ-սիրային կապերի մասին, քան քարոզում են հոգեւոր ու մարդկային ար-

ժեքներ: Թերեա սա է պատճառը, որ շատերն այսօր նախընտրում են լսել հայկական ռէփի սկզբնատրման կամ զարգացման շրջանի երգերը:

Ժամանակաշրջանների տարբերությունը տեսնելու համար բաական է համեմատել «Հայ տղերք»ի «19» երգը «Վնասակար»ի՝ յաջողութեան հասած երգերից մէկի հետ: «19»ը երգ է, որը պատմում է 19 տարեկան հասարակ հայ տղայի մասին: Երգի գաղափարն այն է, որ 19 տարեկան տղան պէտք է վայելի կեանքն առանց շտապելու, քանի որ այն նոր է սկսում, ու որքան էլ դժուարություններ լինեն, նա չպէտք է կոտրուի, եւ պէտք է կարողանայ տեսնել ու զգալ կեանքի գեղեցկությունները, սէրը: Երգում ասում է, որ այդ տարիքում պէտք չէ դժուարությունների պատճառով անընդհատ հարբել ու կործանել կեանքը: Սրան զուգահեռ ուսումնասիրելով «Վնասակար»ին՝ տեսնում ենք, որ յայտնի երգերից մէկում ասում է՝ «Ես ուզում եմ մահանալ, քորի ինձ դռագ»:

Այս շրջանի ռէփի հանդէպ ամենամեծ քննադատությունների պատճառը դարձաւ մարիխուանայի եւ այլ տեսակի թմրանիւթերի, խաղամոլութեան անհիմն քարոզը, որը կար նաեւ նախորդ շրջանի ռէփերում, սակայն ոչ այն աստիճան, որքան այս շրջանում: Հայկական ռէփը նմանուեց ամերիկեան *նիւսքու* ռէփին, այսինքն՝ գրեթէ լրիւ «որդեգրեց» մեծմասամբ կենցաղային թեմատիկայով ստեղծագործական ոճ, որը կարող էր վատ ազդեցութիւն ունենալ լսարանի վրայ, քանի որ արուեստը, մշակոյթը նաեւ կրթադաստիարակչական գործառոյթ ունեն, եւ մարդկային արժէքների մասին երգերով մեծացած մարդիկ ու թմրամոլութեան մասին երգերով մեծացած մարդիկ չեն կարող նոյն արժէքները կրել ու դաւանել:

Բայց պէտք է արդար գտնուել ու ասել, որ «Վնասակար»ի անդամները՝ Վնասը եւ Կարը, նոյնպէս ունեն երգեր, որոնք գեղեցիկ են, ունեն ասելիք ու իմաստ: Աղջիկների շրջանում անելի շատ տարածուած են նրանց սիրային երգերը, որոնցից յայտնի են Տարօն Իսպիրեանի՝ Պոնչի հետ համատեղ երգերը՝ «Չեմ կարում քնեմ»ը «Վազում եմ»ը «Իզաբէլ»ը եւն.: Բացի այդ, Վնասը իր յատկապէս նոր երգերում նաեւ թմրամոլութեանը դէմ գաղափարներ է ասում:

«Վնասակար»ի հակառակ բեւեռում Սիրիուսն է: Նրանք երբեք միասին որեւէ երգ չեն թողարկել, սակայն ունեն գրեթէ հաասար քանակի լսարան: Ունկնդիրներն այն կարծիքին էին, որ երկու հանրածանօթ արուեստագետները իրար հակառակորդներ են, բայց 2023ի ամարտին նրանք անակնկալ մատուցեցին ռէփի սիրահարներին և ֆիթ² թողարկեցին:

Սիրիուսի երգերը նախկինում անելի շատ արժէքային էին եւ սիրային, իսկ հիմա՝ սիրային, առօրեական եւ կենցաղային: Սիրիուսի երգերում թմրամոլութեան ու խաղամոլութեան քարոզչութեան տարրեր եւս նկատ-

² Ֆիթը հիփ-հոփ ժանրում զուգերգն է:

տում են, սակայն դրանք անհամեմատ անելի քիչ են: «YKCB» խմբից դուրս գալով՝ Սիրիուսը ստեղծում է «Street Stars» հարթակը, որի շրջանակում գործակցում է այլ ռեփերների հետ:

Հիմնադրման ու զարգացման ժամանակաշրջանի եւ ներկայիս ռեփի միջեւ յանգակառուցման, բառագոյնագործման, ռնային եւ, իվերջոյ, մակարդակային տարբերութիւնները եւ նմանութիւնները տեսնելու համար կարելի է համեմատել նոյն թեմատիկայով գրուած ստեղծագործութիւնները: Միշոյի «Չիմանայիր ինձ» երգը՝ թողարկուած 2011ին, եւ Սիրիուսի «EX» (նախկին սէր) երգը՝ թողարկուած 2021ին, նոյն թեմատիկայի սահմաններում են: Երկուսի հիմքում էլ ընկած են աղջկայ հետ ձախողուած յարաբերութիւնները, սակայն ռճական առումով բաականին տարբեր են:

Միշո. «Չիմանայիր ինձ»

Աւելի լաւ ա չիմանայիր ինձ, Որովհետեւ մէկ ա բարդ ա, թէկուզ կեանքդ վարդ ա, թէկուզ մարդդ մարդ ա,
չիմանայիր ինձ, Որովհետեւ չես ջնջի իշքան էլ տաս լոջին, ու դու գիտես՝ արժի, որ չիմանայիր ինձ,
Չիմանայիր անտեղի դիմանայիր ինձ, քո բառերն ա հանած սրտիս տակից Կամ տակից կարեւորը հասկացար ինձ, բամբակից էր սաղ,
Մտքով անցաւ ինձ, մի վախտ սիրողը հիմա դառել ա երգասէր Հիւրասիրողը էտ ես էի բա էլ ո՛վ ա, դէմովդ անցաւ,
Ու միտքը դրանից սկսեց, որ միացա, ու մէկ ա, հիացա, որ քո հետ ա անգինդ, Չգիտեմ՝ հաւայի գյադա ա, թէ դայդին ա, անհամեմատելի ա, չհամեմատես, Բայց որ չիմանաս դու՝ հանգիստ թէ կ'ապրես, բայց ապրես:

Որ չիմանայիր ինձ, չէիր համեմատի,
Որ դիմանայիր ինձ, չէիր հիմա ասի,
Էտ մտքերից գիշերները քեզ չէիր տանջի ու չիմանայիր՝
Սենց արժի թէ հաստատ չարժի, որ իմանայիր ինձ,
Ոնց որ պէտք ա, կարող ա միանայիր ինձ,
Եթէ պէտք գար յետոյ էլ զարմանայիր իմ ու քո վիզ դրած ուժին,
Որ կողից էլ ասէին, իրանք իրար բուժին մի բաժին,
Ընկածը քոնն ա, էն միսն էլ իմ վզին մնաց,
Էտ միա կողմն ա, ու եթէ չիմանայիր ինձ, ու ես չիմանայի քո մասին,
Չէին կռուի իմ մէջ ամբիցիա ու թասիբ,
Որ չիմանայիր ինձ էն վախտ, չէր լինի սենց պարտութիւն ու երախտ, Կարող ա սենց էլ լաւ ա, երեւի համ ինձ, համ քեզ հալալ ա,
Հա լաւ սառուց ու չեմ էլ տաքացած, հա, լաւ, էտ վաղուց էր,
Ու լիքը բան մանկուց էր մէջս, բայց անցաւ, մի քիչ դէմից ցաւում էր,
Հիմա անցաւ, որտեւ կայացաւ լիքը բան իմ կեանքում է,
Կեանքը մէջս էնքան բանա ք**է,
Ինչից ծնուել ա անելի շատ բան, թեմաներ շփման,
Կամ անելի շուտ համ մնաց դառը, գործերս խառը,
Մէնակ ռեփն ա քո մօտ լաւ ստացում,

վերջին բառը յիշում եմ,
 Դու ինձ տուել ես յուշեր, որ ինչ-որ մէկը նոյն ձեւի չտուժէր,
 Յետոյ որ մէկը իմանա ինձ, հաստատ կ'դիմանա ինձ,
 Ու եթէ դաժէ մտքովդ անցնի, ինչ իմանայիր,
 Անլի լաւ ա չիմանայիր, անլի լաւ ա:

Սիրիում. «EX»	
Կրկներգ. Գիտես իմ տեսակը՝ Քո հակառակը, Թէ գնում ես, գնա, Լսել եմ մէնակ ես Չեմ ուզում տենամ քեզ, Գնում ես՝ գնա, Դու լռիւ կրակ ես, Տալիս եմ գազ, Զգուշ՝ չորաքես, Ընի քեզ դաս, Դառել ես գնդակ, Քեզ տալիս են պաս, Կյանքի գոյները Ընկալում ես թարս: Ռէփային հարուած. Լաւ է՝ հեղաք-հեղաք, Գոնէ ձեր հետ տանէիք Մտքերս-տեքստերս, Խառը՝ ձեր նման էին, Ինչքան էլ EXերս Ինձ վատաբանեն, Ես մնում եմ լուռ, Դժուար մեկնաբանեմ, Սրտիդ մետկա կ'անեմ, Բայց անպէտքական եմ, Կարօտած էս երգի տակ Tik Tok կ'անեն, Հեշտ կապնում են, Դժուար նիստ պահեն, Հետո կարօտում են, Տենց մի կիօ բառեր, Ջերմ սաղիդ բարեւ, Սաղիդ վառ արեւ, Sorry, թէ անիմաստ Զգացմունք եմ վառել, Կյանքս ես եմ վառ	Ափսոս՝ էդ գոյները Անգոյն էք ընկալել... Երէկ կար՝ սօր չկար էլ, Իմ ներկան՝ Ասէք չգան էլ, կ'ժպտամ Ջերս ժպիտս Վկան էր: Օփշի սաղիդ ցաւը տանեմ: Ասում են բարդ ա հետդ, Շուտ ա վերջակէտը, Ես թքած էթամ Ստուդիա, կարդամ ռէփը, Գիտեմ ուշադրութիւն, Ոչ թէ վարդ ա պէտք, Սրտումս ինչ կա՝ Վաղուց դատարկել եմ, Չեմ հանդարտուել է կատակել եմ, Թո ըլնեմ անառողջ, Ուժեղ փաթաթել եմ, Հայելուն նայելուց չտենամ Սթափուել եմ, Ուզում եմ՝ խփեմ գոլ, Թո ինձ պաս տա Պելէն, Ես հիասթափուել եմ, Ինձ մի ասա տէր եմ, Ճանաչում եմ վաղուց՝ Ժամկէտն անց ստեր են Ինչքանով ջոգէ, Էտքանով բացատրել եմ Սաղ չորը թողէ գնացէ, Թացն ընտրել եմ, Ինքս ինձ կորցրել, Հազիւ գտել եմ Սեփական եսից շատ, Հաւայի կտեր են, Նենց չի՝ բողբոջում եմ, Ուզեցէ, ընտրել եմ Էս սաղ կյանք՝

Գուներով նկարել,	Հաաքաճ սաղից, Զգուաճ մտքեր են:
------------------	-----------------------------------

Այս երկու երգերի լեզուն, մասնատրապէս՝ բառերը ուսումնասիրելով, կարելի է տեսնել հայկական ռէփի վերոնշեալ բնութագրումները:

Առաջին երեսոյթը, որ նկատում է՝ ռէփի շեղալեզու լինելն է. Միշտն իր տողերից մէկում հեշտօրէն կարող էր ասել *«իՆՉքան էլ տաս տըջին»*, բայց նախընտրում է կարդալ փողոցի շեղալեզուով՝ ասելով՝ *«իՇՔան էլ տաս տըջին»*:

Սիրիուան էլ կարող էր *«Թքած, էԹԱՄ ստուդիա»* արտայայտութեան փոխարէն ասել՝ *«Թքած, ԳՆԱՄ ստուդիա»*:

Միշոյի գրոյթում կարող ենք նաեւ հայիոյանք տեսնել, որը շատերի համար սուր քննադատութեան առիթ է, իսկ շատերի համար էլ զգացմունքի աւելի վառ արտայայտման ծեւ: Շեղալեզու հասարակաբան առանձնայատկութիւնը առաջին երեսոյթն է, որը խանգարում է ռէփը համարել բարձր արուեստ՝ ոճային աստիճանով խօսքային միւս ժանրերին հաւասար:

Երգերի բառերն ուսումնասիրելիս կարող ենք հանդիպել նաեւ յանգի համար միտքը, ասելիքը զոհաբերելու երեսոյթին. *«Փաթաթել եմ», «Սթափուել եմ», «Հիասթափուել եմ»* արտայայտութիւնների հետ յանգ ստեղծելու համար Սիրիուան ռէփի մեջ յիշում է ֆուտբոլի արքային, եւ ստացում է հետեւեալը՝ *«Թո ըլնեմ անառողջ, Ուժեղ փաթաթել եմ./Հայելուն նայելուց չտենամ՝ Սթափուել եմ./Ուզում եմ խփեմ գոլ, Թո ինձ պաս տա Պելէն, /Ես հիասթափուել եմ»...*

Ահա, թէ ինչ է ստացում, երբ իմաստը գնում է այնտեղ ուր տանում է յանգը: Ոմանց համար սա սրամտութիւն է կամ բարի մեծամտութիւն, բայց ուրիշներ կարծում են, որ ռէփը չի կարողացել յանգը եւ իմաստը համապատասխանեցնել:

Իսկ որտե՞ղ է մարիխուանայի եւ թմրամոլութեան քարոզը, որը բացակայում է 12 տարի առաջուայ հայկական ռէփից եւ ահագնացող է նորօրեայ ռէփում, յատկապէս Վնասակարի գրոյթներում, եւ թեթեւ նկատելի է Սիրիուի որոշ երգերի մէջ: *«Թող ըլնեմ անառողջ, ուժեղ փաթաթել եմ»*: Ի՞նչ է փաթաթել ռէփը, որի պատճառով պէտք է «անառողջ» լինի: Սա հենց մարիխուանայի կենցաղային քարոզն է: Քանի որ ռէփի եւ փողոցային կեանքի լեզուն հասկացողների համար միանգամայն պարզ է, թէ ինչ է փաթաթել ռէփը:

Արդէն ասուեց, որ այն արուեստագէտները, որոնք հայկական ռէփի հիմքն են դրել, մինչեւ հիմա էլ երգեր են թողարկում: Նրանք՝ Միշոն, Ֆելօն, Աչիլլան, միատրուած են «Մի քանի հոգի» խմբում: Այս խմբի երգերը ոճական աւելի բարձր դիրք ունեն, փիլիսոփայական են եւ աւելի եթերային, քան ժամանակակից միւս արուեստագէտների երգերը: «Մի քանի հոգի»ն տարբերում-առանձնանում է՝ շնորհիւ երգիչ Ռոլանդ Գասպարեանի մեղեդային

հատուածների, Միշոյի փիլիսոփայական եւ քննադատական սուր մտքերի, Ֆելոյի գրոյթների բանաստեղծական եւ բառախաղային յագեցուածութեան, Աչիլլայի հետաքրքիր պատկերաւորումների եւ Սերժոյի ստեղծած ականջահաճոյ պիթերի:

«Մի քանի հոգի»ն աւելի շատ մատուցում է սիրային եւ փիլիսոփայական երգեր: Նրանց երգացանկից գրեթէ բացակայում են կենցաղային, առօրեայի մասին պատմող երգերը:

ՌԷՓԻ ԱՊԱԳԱՆ

Ռէփի հմնադրումից, զարգացումից եւ այժմեան շրջանից խօսելով կարող ենք հարցադրել՝ ի՞նչն է պակասում հայկական ռէփին, ո՞ր ուղղութեամբ այն դեռ զարգանալու տեղ ունի, ինչպէ՞ս են տրամադրուած նոր ստեղծագործող, եւ առայժմ յայտնիութիւն չունեցող ռէփըրները, ի՞նչը կարող է այս ոլորտում յեղափոխական լինել, այսինքն մի մակարդակ եւ բարձրացնել հայկական ռէփը:

Drill, Underground ոճերն այժմ ազատ են, որովհետեւ շատ քիչ են արտիստները, որոնք մէկ որոշակի ուղղութեամբ են ստեղծագործում: 2010ականների սկզբին Underground ոճում առաջատար էր Սենչօն: Նրանից յետոյ «Վնասակար»ը սկսեց ստեղծագործել այդ ոճով, սակայն Undergroundը, եթէ համեմատենք այլ ժանրերի հետ, այսօր այնքան էլ շատ չի լսում, իսկ խնդիրը, իհարկէ, նաեւ այդ ժանրում արտիստների պակասն է: Drill ոճում ստեղծագործող եւ այդ ոճը մեծմասամբ իր անուան հետ կապող արտիստ եւ չկայ, եւ եթէ Undergroundում Սենչօն եւ որոշ չափող «Վնասակար»ը ստեղծել են երգեր, որ կարող են մինչ այսօր լսուել, ապա

Drill ոճը կարող է ազատ դաշտ համարուել նոր արտիստների համար: Կան ժանրեր, որոնք, լինելով արտասահմանեան եւ յատկապէս ամերիկեան ռէպում, արտայայտուած չեն հայկական ռէփում, օրինակ՝ Ռեգի, Ջազ, Ֆանկ, Դիսկօ եւն.: Այս ժանրերը հիանալի հարթութիւններ են նորը ստեղծելու եւ ռէփում յեղափոխական նոր խօսք ասելու համար:

Ռէփը երգարուեստի այլ ժանրերի չափ զանգուածայնացնելու ճանապարհներից մէկը գետնօններից դուրս բերելն է: Եթէ այն ամէլի բանաստեղծական լինի, յատկապէս բառապաշարի, արտայայտչամիջոցների եւ իմաստային առումով, ամէլի մեծ զանգուածայնութիւն կը վայելի եւ ինչու ոչ, կը համարուի երգարուեստի ճիւղ, որը արժէքային որակներով չի զիջի միւս ճիւղերին: Այս ուղղութեամբ լաւ նախադէպ են Ֆելոյի՝ «3.33»-ի եւ «Մի քանի հոգի»-ի երգերը, դրանք առանձնանում են իրենց պոետականութեամբ:

Ռէփում այսօր նոր ստեղծագործողների պակաս չկայ, բայց եւ կարիք կայ նոր խօսքի:

Կան արուեստագէտներ, որոնք ոլորտում նոր լինելու պատճառով ունեն ամէլի քիչ լսարան, սակայն զարգացում են ապրում եւ նոր երգեր ու ալբոմներ թողարկում, ու մենք կարող ենք նաեւ նրանց պատկերացնել, երբ խօսում ենք ռէփի ապագայի մասին: Այդ արուեստագէտներն են **47**ը, Դանա-կը, Դաւ Համբարձումեանը, **Չօն**, Էնոմենալը եւ այլք:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Այսօր ոմանք կարծում են որ, ռէփը Հայաստանում զարգացած չէ, բայց մեր երկրի չափերի համեմատ՝ ռէփի զարգացումը, կարելի է ասել, այնքան է, որքան երբեք չի եղել իր ստեղծման օրից, քանի որ, բացի շատ դիտումներից, նաեւ ռէփով զբաղուողների թիւն է շատացել: Բայց քանակն այս արուեստում դեռ որակի գրաւական չէ, թէեւ այժմ մարդկային արժէքների պաշտպանութեամբ եւ դաստիարակչական ու փիլիսոփայական ասելիքով ներկայացող ռէփերները ամէլի քիչ լսարան ունեն, քան առօրեական ու կենցաղային թեմաներով, յաճախ նոյնիսկ անճաշակ ներկայացողները: Այսօրուայ երիտասարդութիւնը կարծես թէ ամէլի շատ կարեւորում է պիթը, տեմպը, տրամադրութիւնը, քան ասելիքն ու իմաստը: Այս պատճառով էլ ստեղծում է թիւր կարծիք, թէ հայկական ռէփ չկայ:

Իսկ իրականում կա՛յ ստեղծագործողին գտնելու ու ճանաչելու խնդիր: Երբ ոմն ասում է, որ հայկական ռէփն անիմաստ է, դատարկ է ու զուտ կենցաղային, նրան պէտք է ուղղորդել, որպէսզի նա լսի այն ռէփերների երգերը, որոնք կարող են միքանի անգամ փոքրաթիւ լսարան ունենալ, բայց իմաստային եւ այլ որակներով գերազանցել մեծ լսարան ունեցող ռէփերներին: Իսկ արտասահմանեան ռէփերների հետ համեմատելով՝ կարող ենք տեսնել, որ Հայաստանում ռէփը բաական իմաստալից է, եւ յաճախ միայն արտասահմանեան ռէփերների անուններն են, որ մարդկանց ստիպում են կարծել, թէ օտար ռէփի համեմատ հայկական ռէփը ամէլի թոյլ զարգացած

է: Ինչպէս ասում է ռէփի հիմնադիր Միշոն՝ այսօր շատ սխալ կարծրատիպեր կան հայկական ռէփի մասին, քանի որ շատերը միայն հեռուից են տեսնում հայկական ռէփը:

Ստորեւ հայկական չէփի միքանի երգիչուպեան հասցէներ³:

³ Առաջին հայկական պաշտօնական ռէպ՝ «Հայ տղեն տղա ա» <https://youtu.be/56UnOILZ2CU?si=qjWWGVvQ2lxmo9Gk> , Հայ տղեքի երգերից՝ խօսք երիտասարդութեանը («Հայ ճժեր», <https://youtu.be/9MTElfjAoo?si=r3zu9qSqW2FosEWv> , տեսահոլովակով առաջին ռէփը՝ «Հարազատ քույր», <https://youtu.be/0fppCnjlr3A?si=sukplv8-ExvV3rQd> , Հայք խմբից, «Քամի փչի»՝ https://youtu.be/BBVormp60N0?si=vcTy69Rb198LAU_ , «Մի պատմութիւն»՝ https://youtu.be/eePI9riu0r4?si=54awidK20vyhR_pT , Red Light խմբից «Մութ փողոցներ»՝ https://youtu.be/H1Dvj_SH470?si=NtiHS1RmKRqTgtmw , Սենչոյից «Անձրեւ»՝ https://youtu.be/OZXkVICTZj8?si=uS_fQvW-9PYgTOtl , Մեծ Հայք խմբից՝ «Մեզ մի նախանձի»՝ <https://youtu.be/5F22b8lw9dA?si=Eq3A3lo-FMRSwUq-> , Էդգարից՝ «Ասա դերասան»՝ https://youtu.be/ZWAgH0NiUGY?si=0_r6DuGe3itgl86Z , Մօսից՝ «Արեւը կը բացուի»՝ <https://youtu.be/tFht-ZUx9o?si=Sv9i71DKmLr2iZP> , ԷմՏիկօ եւ Էդգարի ժամանակի հիթ դարձած ռէպերից՝ «Վայրենի»՝ <https://youtu.be/n8xDgIHf-2w?si=9dfBbKsKgkdAZqE1> , ԷմՏիկից՝ «Դորիան», <https://youtu.be/B5fv8UawGRs?si=BIRxQkQ0-I6ud7xh> , Վնասակարից՝ «Չեմ ուզում ասեմ», https://youtu.be/OSH9XTgF5fU?si=867oq_2e5i3YDXIK , Վնասակար եւ Պոնչից՝ «Վազում եմ»՝ https://youtu.be/DcSPVh-V_24?si=868ZRL7QFibtw0Bz , Սիրիուսից՝ «Ինչ ա պատահել 2»՝ <https://youtu.be/E22ag1nVNwE?si=YqBZI7Y1Nyhq8HOu> , «Տաքսի»՝ https://youtu.be/7oyFT1gSy-w?si=e2Jl_V8j5NpiyaV3 , Վնաս՝ «Չկայ զարուն», <https://youtu.be/5MjB1aa9yvQ?si=GFC0ougsw30h1yKJ> , «Իմ ընդերը», https://youtu.be/1l0t7Y-yRNo?si=GzUYXqfes01BCw_6 , ՀՏ Հայկո՝ «Ես յոգնել եմ», <https://youtu.be/cCsk1no5cJQ?si=nfZGWZxqDVWlatz7> , «Անցած էտապ», <https://youtu.be/RFiOZvaWWOM?si=vjmeWKLw7Sbom0AG> , Հտ Հայկո եւ Շիրազ «Փշացած սէր» (դաստիարակչական, ռէփ պատմութիւն)՝ <https://youtu.be/HwG573qkimE?si=p99MzKXkqk8rwx5> , Միշո՝ «Եթէ իրար լսենք»՝ <https://youtu.be/V84IycATdvA?si=u6lcQoeu0ve2am-V> , «Չիմանայիր»՝ <https://youtu.be/BdgLOeDH1x0?si=CX8AnDfjouI9dN6I> , «Ուլ ենք»՝ https://youtu.be/vWspYKbKz-I?si=Q96j1V1hsg_wmhtN :

ARMENIAN RAP
(Summary)

MUSHEGH TONOYAN
mushotonoyan0440@gmail.com

The paper is a path-breaking study on Armenian rap. It narrates the birth and the development of Armenian rap, from its inception in the early 2000s. The study focuses on the different Armenian groups that emerged in Armenia as well as the different albums they produced and dwells on their texts, their content and the messages they carry. The study examines the shifts in the wording, expressions, and language used in the texts within the two decades of the existence of Armenian rap, how it was accepted by the public and the reaction of the young generation.

The paper affirms the existence of Armenian rap and raises some questions on its prospects and the directions it may take.

STREET ARTԸ՝ ՈՐՊԷՍ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԿՐՈՂ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕՐԻՆԱԿԸ

ՄԱՆԷ ԽԱՌՄԱՏԵԱՆ
art.phil.maneh@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Յօդուածի նպատակն է ցոյց տալ, ինչպէս է փողոցի արուեստը¹, յատկապէս սթրիթ-արտը, ինչպէս աշխարհում, այնպէս էլ Հայաստանում, դառնում պատմական իրադարձութիւնների կրող եւ արտացոլող, ու ինչպէս են նրանում արտայայտում հասարակական ընկալումների փոփոխութիւնները: Ամենակարեւորը՝ դարձնել սթրիթ-արտը² գիտական հետաքրքրութեան առարկայ:

Վերջին տարիների փողոցի արուեստի օրինակների զննման եւ համեմատական դիտարկման միջոցով փորձել ենք հասկանալ պատմական իրադարձութիւնների եւ հասարակական տրամադրութիւնների փոփոխութիւնները եւ վերլուծել դրանք:

Փողոցի արուեստի տարբեր տեսակներ կրում են իրենց մէջ այն նոյն հաղորդակցութեան մեթոդները, ինչ որ ժայռապատկերները կամ տաճարային որմնանկարները՝ պատկերների միջոցով փոխանցելով որոշ տեղեկոյթներ, որոնք կարելի էր են խաղում հասարակական, կրօնական եւ ընտանեկան կեանքում: Ի տարբերութիւն վերջիններիս, սթրիթ-արտը բաականին նոր երեւոյթ է ՀՀ-ում: Եթէ Արեւմուտքում այն արդէն կէս դար զանգուածային մշակոյթի մաս է կազմում, ապա յետխորհրդային երկրներում այն յայտնուել է բաականին ուշ: Այն էլ սկզբնական շրջանում, թերեւս, միայն Արեւմուտքին նմանակելու փորձ էր, եւ միայն վերջին տարիներին է, որ սթրիթ-արտը վստահաբար ձեռք է բերել իր ուրոյն տեղն ու նշանակութիւնը: Լինելով հասարակական տրամադրութիւնների եւ կարծիքների կրող՝ փողոցի արուեստի տեսակները չեն կարող մնալ ստուերում եւ պէտք է հետազօտուեն, ընդ որում՝ տարբեր տեսանկիւններից: Սթրիթ-արտի երեւոյթը ուսումնասիրում են ինչպէս արուեստաբանները, այնպէս էլ մարդաբանները, ընկերաբանները, փիլիսոփաները, որպէս մարդկութեան կենսական միջավայր՝ ստեղծուած մարդու համար, մարդու կողմից: Օրինակ փիլիսոփայ Ժան Բոդրիարի *L'échange symbolique et la mort*³ գրքում մի ամբողջ գլուխ

¹ Այս յօդուածում փողոցի արուեստի տեսակներ արտայայտութիւնը գործածում է որպէս ընդհանրական բնորոշիչ փողոցի արուեստների տարբեր դրսեւորումների համար, իսկ հենց Սթրիթ-արտ եզրը՝ որպէս որոշակի տեսակի անուանում:

² Ծագել է անգլերէն Street-art արտայայտութիւնից, բառացիօրէն նոյնպէս նշանակում է փողոցի արուեստ: Հանդիպում է ե՛ւ գրառումների, ե՛ւ պատկերների տեսքով ու արտայայտում է յստակ այդ պահին հասարակութեան համար կարելի իմաստ ու նշանակութիւն:

³ Jean Baudrillard, *L'échange symbolique et la mort*, Կալիմար, Փարիզ, 2017:

նուիրում և հենց փողոցի արուեստին, որը նա դիտարկում է որպես տարերային եւ անբովանդակ մի բան, որն իր դատարկութեամբ անգամ *սիմուլեակր*⁴ լինել չի կարող: Փողոցի արուեստը գնտնում է նաեւ այնպիսի հետազոտողների ուշադրութեան կենտրոնում, ինչպիսիք են Մ. Ֆրանսերգը, Ա. Հոյթը եւ մարդաբանութեան դոկտոր Կ. Բ. Կրէյգը:

ՀՀում այս արուեստի տեսակը դեռ նոր է սկսում իր ուղին՝ որպէս ուսումնասիրութեան առարկայ եւ դեռեւս ուսումնասիրում է քչերի կողմից, փոխարէնը՝ սակայն, գտնում է լրագրողների ուշադրութեան կենտրոնում: Դա է պատճառը թերեւս, որ ՀՀում մեծ մասամբ առկայ են ոչ թէ հիմնական ուսումնասիրութիւններ, այլ լրագրական յօդուածներ, ակնարկներ, կամ հարցազրոյցներ: Փողոցի արուեստի մասին յօդուածներ գրում են մեծմասամբ մշակութային լրագրողների կողմից: Իսկ յօդուածները մեծմասամբ լրատուական են եւ նկարագրական: Արուեստի մասին էջեր ունեն որոշ լրատուական կայքեր յատկապէս համացանցային հարթակում *Դիցուք՝ Արտկոյաժ էջ*⁵: Արուեստի եւ մշակոյթի մասին մշտական էջ ունի օրինակ *Երեւան* ամսագիրը: Արուեստի այս տեսակների նկատմամբ աճող հետաքրքրութիւնը պայմանաւորում է նաեւ սերնդափոխութեան հետ. երիտասարդներն, ի տարբերութիւն դասականի կողմնակից աւագ սերնդի, աւելի հեշտ են ընկալում այս նոր արուեստի միտումները:

Արուեստը բոլոր ժամանակներում, ժայռապատկերներից սկսած, ուղղակի եւ ոչ ուղղակի կրում է իր մէջ այն ժամանակաշրջանը, որում առաջացել է: Եթէ ժայռապատկերները ժամանակի հասանելի, այսինքն պարզագոյն գործիքներով արտայայտում էին այդ ժամանակի մարդու զբաղմունքներն ու հետաքրքրութիւնները, օրինակ՝ որսի տեսարան, ապա ժամանակակից արուեստը ժամանակակից բոլոր գործիքներով արտայայտում է ԻԱ դարի մարդու խնդիրները: Արուեստի ուսումնասիրութիւնը ոչ միայն լրացնում է պատմութեան ուսումնասիրութիւնը, այլեւ ներկայանում է իր ոլորտին յատուկ մեթոդաբանութեամբ եւ խնդիրներով: «*Արուեստի գործը ծնւում է ասես, վոլտեան աղեղի մէջ՝ սրեղծագործողի «տեսակէտերի»* (նրա սրեղծագործելու տրուել պահերին) եւ այն նպատակի միջեւ, որը նրա առջեւ դրել է այն համայնքը, որում նա սրեղծագործում է, եւ պարտադիր չէ, որ դա կարարուի առաջադրանքի տեսքով»⁶:

⁴ Սիմուլեակր.- ֆրանսական յետարդիական փիլիսոփայութեան առանցքային հասկացութիւններից: Ծագել է նախատիպի եւ պատճէնի յարաբերութեան, ինքնութեան եւ տարբերութեան հարցերից: Այն գիտակցութեան պատրանք է, որը վերարտադրում է նախատիպի պատկերը, նրա էական յատկութիւններից դուրս:

⁵ Տե՛ս՝ <http://art-collage.com/> :

⁶ Ганс Зельдмайр, *Искусство и истина: теория и метод истории искусства* (Հանս Ջելդմայր, Արուեստը եւ ճշմարտութիւնը. Արուեստի պատմութեան տեսութիւնն ու մեթոդը), Աքսիոմա, Սանկտ Պետերբուրգ, 2000, էջ 120:

Պատմության հետազոտողները յաճախ դիմում են արուեստին, որպեսզի հասկանան կամ հիմնաւորեն այս կամ այն իրադարձութիւնները՝ նորածնութեան փոփոխութիւններից, մինչեւ ընկերաքաղաքական գործընթացների ընկալումները: Չնայած բովանդակային եւ արհեստագիտական փոփոխութիւններին՝ պատերին գրելն ու նկարելը մինչ օրս մնում է տեղեկութեան փոխանցման ամենավստահելի միջոցներից մէկը: Պատերն առաջինն են, ինչի վրայ դեռ նախամարդը սկսել է ինչ-որ բան պատկերել, սկսած այն պահից երբ *homo erectus*⁷ կանգնել է ոտքերի վրայ: Եթէ մինչ այդ մարդանման կապիկը նայում էր միշտ ցած եւ գործ ունէր հողի հետ (ընկած պտուղներ, կենդանիների հետքեր, զգուշութիւն՝ ծառից կամ փոսի մէջ չընկնելու համար), ապա ետեւի ոտքերին կանգնելուց յետոյ նախամարդու առաջ բացուեցին նոր հարթութիւններ եւ նրա հայեացքը կլանեց անելի շատ տարածութիւններ: Նա սկսեց տեսնել անելի հեռուն, անելի շատ եւ իհարկէ անելի բարձր: Այդ ժամանակներից սկսած նախամարդու աշխարհը նկալման համակարգում անելացան նաեւ վերջինիս տեսադաշտում յայտնուած պատերը: Այնուհետեւ քարը դարձաւ ոչ միայն կտրելու, մշակելու, որսալու գործիք, այլեւ գործիք, որի վրայ յայտնուում էր տեղեկութիւն (իհարկէ մեծմասամբ ժայռերի քարէ պատերին): Նախ եւ առաջ քարերն ամենահասանելի հարթութիւններ են ամենատարբեր նշումների համար. լինեն դրանք կղզու վրայ անցկացրած օրերի քանակի նշումները, սրբերի կեանքից պատկերներ՝ հաւատացեալների համար, թէ փակցուած թռուցիկներ՝ գովազդերով կամ յեղափոխական կոչերով: Նաեւ՝ պատերը մշտապէս աչքի առաջ են ոչ միայն ստեղծագործելու, այլեւ ստեղծագործութիւնն ընկալելու համար: Անգամ ժամանակակից աշխարհում ոչ միայն նկարելը, այլեւ այլ նիւթերի վրայ արուած նկարները (կտաւ, տախտակ, ապակի են...) եւս փակցում են պատերին: Ապա նաեւ՝ պատերը, այսինքն քարերը, իրենց մակերեսի հարթութեան շնորհիւ, յարմար են գործածման համար եւ անելի դիմացկուն, ի տարբերութիւն պատռուող եւ այրուող մագաղաթի կամ թղթի: Ահա թէ ինչու, անգամ թեթեւ ու յարմար թղթի գիւտից յետոյ էլ պատերը չեն կորցրել իրենց նշանակութիւնը որպէս տեղեկութեան կրիչ: Այս ամէնը պատային գրառումները դարձնում են գործնականօրէն կիրառելի եւ բազմաբնոյթ: Դա հասկանում էր ինչպէս մարդու քարանձաւային նախնին, այնպէս էլ ժամանակակից մարդը:

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՍԹՐԻԹ-ԱՐՏ.

ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Համաշխարհային սթրիթ-արտի թեման այնքան լայն է, որ առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ է, իսկ մեզ այն պէտք է այս յօդուածի շրջանակներում հայաստանեան իրականութեան հետ զուգահեռներ տանելու համար:

⁷ Ուղիղ քայլող մարդ:

Թէէն սթրիթ-արտը համարում է Ի. դարի ծնունդ, բայց նրա դրսեւորումները առկայ են նոյնիսկ Պոմպէյում⁸: Այդ քաղաքի պատերին առկայ են թէ՛ գրաֆիտի⁹, թէ՛ սթրիթ-արտ: Այստեղ ոչ միայն անուններ եւ կեղծանուններ են, այլեւ՝ քաղաքացիական դիրքորոշման դրսեւորումներ, եւ որոշ հասարակական վայրերում ծառայութիւնների մասին կարծիքներ, մտերմիկ բնութիւն գրառումներ եւ նոյնիսկ բանաստեղծութիւններ: Ընդհանուր առմամբ, ոչնչով չեն տարբերում ժամանակակից սթրիթ-արտից, բայց եւ այնպէս, դա մէկանգամայն դրսեւորում է եւ չի ունեցել շարունակութիւն կամ տարածման ուղի, որպէսզի մենք այն համարենք սթրիթ-արտի սկիզբ: Բացի այդ, այն ժամանակ արուեստի գեղագիտական չափանիշերը բոլորովին այլ էին, եւ Պոմպէյի փողոցի արուեստը հենց արուեստ համարելու համար անհրաժեշտ է, որ այն նաեւ Ա. դարում համարուէր արուեստ, ինչն այդպէս չէ:

Պաշտօնապէս սթրիթ-արտի հայրենիքը համարում է Ի. դարի 60-ականների Ֆիլադելֆիան: Հիմնադիրներից մէկը Cornbreadն էր, ով իր կեղծանունը գրում էր ամէնուր, որտեղով անցնում էր: Բայց շուտով այդ նոր միտումը արագ տեղափոխուեց Նիւ Եորք, որն այդ տարիներին լրջագոյն ճգնաժամի մէջ էր: Այն ոչ միայն բազմազգ եւ բազմամշակոյթ մեծաքաղաք էր, այլեւ քաղաք, որ բախուել էր բաաականին ծանր տնտեսական խնդիրների: 1960ականների երկրորդ կէսից սկսած հասարակական եւ մշակութային փոփոխութիւնները, ինչպիսիք էին հակամշակոյթների¹⁰ ծաղկումը, մարդու իրաւունքների համար տարատեսակ պայքարները, հիպպիներն ու նրանց նորամուծութիւնը՝ թմրամիջոցների զանգուածայնացումը, եւն. լիովին փոխեցին քաղաքի հասարակական դիմագիծը: Իսկ երբ քաղաքային իշխանութիւններն անցան միջոցների տնտեսման քաղաքականութեանը, դա իհարկէ օգնեց տնտեսումին, բայց որպէս հետեանք յանգեցրեց գործազրկութեան կտրուկ աճի այդ թւում եւ օրինապահ համակարգում: Սա դիտարկուեց որպէս անպատժելիութեան հնարաւորութիւն եւ արդիւնքում տեղի ունեցաւ յանցագործութիւնների կտրուկ աճ:

Դա Նիւ Եորքի առաջին ճգնաժամը չէր: Այդ քաղաքի պատմութիւնը բաականին շատ ցնցումների միջով է անցել: Քաղաքն իրար մէջ բաժանած

⁸ Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ <http://ancientgraffiti.org/Graffiti/> :

⁹ Գրաֆիտի.- իտալերէն Graffiato բառից, նշանակում է՝ քերծուած - անունների եւ կեղծանունների գեղագիտական գրառումներ. ունի իր ոճերը՝ ֆլուպ, բաբլէթըրզ, թէգ, թոյ, չիկոկըր եւն.:

¹⁰ «Հակամշակոյթ» եզրն առաջին անգամ օգտագործել է հասարակագէտ Թէոդոր Ռոզակը, որպէսզի անուանակոչի նոր ձեւաւորուած շարժման տեսակը, որը հակադրում է աւանդական մշակոյթին: Հակամշակոյթը թոյլ տուեց կենտրոնանալ զգացմունքայնության վրայ՝ տրամաբանականի շրջաններից դուրս: Այն ոչ միայն տարբերում է գերիշխող մշակոյթից, այլեւ բացայայտ հակադրում նրան, կասկածի տակ դնում դրա արժէքները եւ բարոյական հիմքերը՝ ստեղծում է չափանիշերի եւ արժէքների իր սեփական համակարգը:

հրոսակախմբերը Ի. դարասկզբին քաղաքի պատերին գրում էին իրենց խմբատրման անունն՝ ի նշան սեփականության: Հենց այդ հաղորդակցության միջոցին էլ վերադարձան 70ականների հրոսակախմբերը: Եւ ոչ միայն քաղաքի պատերը, այլեւ միա բոլոր հնարատր մակերեսները՝ մետրոյի վագոնները, ատոկանգանները, խանութները, ծածկուել էին անուններով:

Շատ արագ գրառումներում սկսեցին ընդգծուած երեալ որոշ անուններ, որոնք պարբերաբար յայտնուում էին քաղաքի տարբեր մասերում: Դրանցից էր «Taki - 183»¹¹ անունը, որն աշխատանքի բերումով (հեղինակը աշխատում էր որպէս առաքիչ) օրուայ ընթացքում միքանի անգամ քաղաքի տարբեր մասերում էր լինում եւ գրում էր իր անունն ու տան համարը (Cornbreadի օրինակով): Աստիճանաբար սկսեցին յայտնուել ուրիշ անուններ: Դրանք կոչուեցին թէգեր (Tags): Տարբերուելու ցանկութիւնը դրդեց ոմանց գրառումները լրացնել գեղարուեստական տարբեր միջոցներով, որով սկսուեց փողոցի արուեստի ձեւատրման առաջին փուլը՝ գրաֆիտին, ինչը լայն հնարատրութիւններ էր տալիս ինքնադրսետրման համար ոչ միայն գրառումների, այլեւ դրանց միջոցով կատարուած պատկերազարդումների միջոցով: Գործագուրկ նկարիչներն արագ դարձան այս նոր միտումների կրողը: Նրանք իրենց ստեղծագործական հնարատրութիւնները սկսեցին դրսետուել մետրոյի վագոնների եւ այլ քաղաքային մակերեսների վրայ, ինչի շնորհիւ նրանց «ստեղծագործութիւնները» ամիսներով պտտուում էին քաղաքում: Ի համեմատութիւն պատերի՝ սա նորոյթ էր: «Նիւ Եորքի գրաֆիտիի դէպքում առաջին անգամ, այդքան լայնօրէն եւ այդքան ազաւորէն, օգտագործուեցին քաղաքային երթուղիները եւ շարժական փոխադրամիջոցները»¹²: Ինչը նպաստեց գրաֆիտիի տարածմանը եւ զանգուածայնացմանը: Պատմութեան մէջ առաջին անգամ սարն ինքն էր գնում մարգարէի մօտ, եւ դիտորդը կարիք չունէր ինչ-որ տեղ գնալու արուեստ տեսնելու համար: Փողոցի արուեստը այդքան մեծ ճանաչում ձեռք բերեց մեծապէս հենց շարժական լինելու շնորհիւ: Դա նաեւ ըմբոստութեան հետաքրքիր դրսետրում էր, գրաֆիտի նկարիչներն ասես խաղում էին իրաւապահների հետ. ուզու՞մ էք ջնջել մեր անունները, ուրեմն վագէք գնացքի ետեւից:

¹¹ 1971 Յուլիսի 21ին *New York Times* թերթում յայտնուեց յօդուած՝ “‘Taki - 183’ Spawns Pen Pals” վերնագրով, որն ընթերցելուց յետոյ հարիւրատր դեռահասներ սկսեցին իրենց անունները գրել ամբողջ Նիւ Եորքում: Թէեւ ‘Taki - 183’ը առաջին ճանաչում ձեռք բերած գրողն էր, նա հաստատել է, որ ոմն «Julio 204» իրենից առաջ էր անունը գրում, բայց քանի որ վերջինս գրում էր միայն այն թաղամասի տարածքում, որտեղ բնակուում էր, ճանաչում ձեռք չբերեց (*New York Times*, July 21, 1971, էջ 37, http://www.ni9e.com/blog_images/taki_183.pdf):

¹² Жан Бодрийяр, *Символический обмен и смерть* (Ժան Բորիյար, խորէրդանշական փոխանակում եւ մահ), 4րդ հրատ., Մոսկուա, 2011, էջ 160:

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

1980ականներից Նիւ Եորքում սկսուեց բուռն պայքար գրաֆիտիի դէմ, քանի որ դա փչացնում էր քաղաքի տեսքը, ինչը ստիպեց որոշ հեղինակների փողոցից հեռանալ արուեստանոցներ՝ դառնալով նկարիչներ: «Երբ քաղաքային իշխանությունները սկսեցին զանգուածային պայքար գրաֆիտիի դէմ, շատ գործեր սկսեցին անխնայ ոչնչացուել. նոր կատարուած աշխատանքների կեսնքը նկատելիորէն կրճատուեց, իսկ մետրոյում անվտանգութեան աշխատակիցների եւ փողոցներում ոստիկանների թիւը զգալիօրէն աւելացաւ¹³: *Ռայթըրներ*¹⁴ դէմ պայքարելու համար քաղաքային իշխանությունները նոյնիսկ մի շարք օրէնքներ մտցրեցին, որոնք արգելում էին ներկ վաճառել անչափահասներին, իսկ ներկերը, զէնքերի պէս, պահում էին չիրկիզուող պահարաններում¹⁵: Որոշ հեղինակներ էլ իրենք գործունէութեան մէջ ներդնելով որոշակի գաղափարախօսութիւն շարունակում էին նկարել՝ վտանգելով ազատութիւնը: Գրաֆիտիի անօրինականութիւնը ստիպեց հեղինակներին թաքցնել իրենց անձը եւ հանդէս գալ կեղծանուններով: Անօրինականութեան երկրորդ հետեանքն այն էր, որ հեղինակները սկսեցին նաեւ աւելի լուրջ խնդիրներ բարձրացնել պատկերների միջոցով (օրինակ սուր հասարակական կամ քաղաքական), որպէսզի կրած պատասխանատուութիւնը չլինէր միայն անուան համար: Այդպէս սկսուեց սթրիթ-արտը:

Հեղինակի անձի անհետացումը վերջինիս հնարատրութիւն տուեց աւելի անկեղծ դրսեւորել իրեն արուեստի միջոցով: Թէեւ գրաֆիտին ըմբոստութեան հետեանք էր, բայց չէր պարունակում ըմբոստութեան ուղղակի տարրեր: Իսկ սթրիթ-արտն իր ողջ բնոյթով ըմբոստ է, քանի որ հանդիսանում է պայքարի գործիք: Այն առանց վախի կարող է քննադատել, ծաղրել, բացայայտել այն իրադարձութիւնների կամ անձերի բուն էութիւնը, որի մասին չեն համարձակում խօսել ԶԼՄները կամ անհատները: Իսկ գրաֆիտին պարզապէս ամրագրում է անունը՝ յիշեցնելով հեղինակի գոյութեան մասին: Այսպէս, գրաֆիտին վերաճեց սթրիթ-արտի՝ վերածուելով դիրքորոշման արտայայտման միջոցի, քուէարկութեան, կոչի՝ ներառելով հասարակութեան ձգտումներն ու նպատակները: Այսօր փողոցի արուեստի թեմաները պտտում են քաղաքականութեան, բնապահպանութեան եւ հասարա-

¹³ Հետաքրքիր է, որ եթէ գրաֆիտիի առաջացումը կապում ենք գործազրկութեան հետ, ապա հենց գրաֆիտիի դէմ պայքարի շնորհիւ էլ կրկին աւելացաւ ոստիկանութեան աշխատակիցների թիւը:

¹⁴ Այդպէս անուանում են գրաֆիտի նկարիչներին:

¹⁵ Андрей Мажар, “Краткая История Граффити: От Вандализма К Искусству” (Անտրէյ Մաժար, Գրաֆիտիի համառոտ պատմութիւնը. վանդալիզմից արուեստ), (<https://donttakefake.com/> - 16/05/2018) (<https://donttakefake.com/kratkaya-istoriya-graffiti-ot-vandalizma-k-iskusstvu/>) :

կական սուր խնդիրների շուրջ՝ դառնալով մարդկության ապագայի քննարկման հարթակ:

1990ին երբ քանդուեց Պերլինի պատը, պահպանուեց մի հատուած 1361 մետր երկարութեամբ՝ որպէս յուշ այդ պատմական իրադարձութիւնների մասին: Այսօր այդ հատուածն ամբողջութեամբ պատուած է փողոցի արուեստի գործերով, որոնց ոչ միայն հիմքը, այլեւ թեմաներն են պատմական: Այն դարձել է աշխարհի ամենամեծ բացօթեայ պատկերասրահը, որի ամենայայտնի ստեղծագործութիւնը թերեւս Դմիտրի Վրուբէլի «Տէ՛ր Աստուած, օգնի՛ր ողջ մնամ այս մահկանացու սիրոյ մէջ» աշխատանքն է (նկ. 1) ստեղծուած Պրեժնեւի եւ Հոննեքէրի յայտնի հանդիպման ժամանակ արուած համբոյրի լուսանկարի հիման վրայ¹⁶ (լուսանկարիչ Բարբարա Կլէմ): Դա պատմական թեմայով միակ աշխատանքը չէ. պահպանուած հատուածի վրայ եւ դրա շուրջ ընթացքում աւելացել են եւ այլ պատկերներ, նաեւ փողոցի քանդակներ, ինչը դարձրել է փողոցի արուեստի տեսակներն աւելի բազմազան: Այնտեղ կանգնած է «Պատի վրայով ցատկողը» քանդակը (հեղ. Միկայէլ Բրաուէր), որի հիմքում այն պահն է, երբ զինուոր Կոնրադ Շումանը ցատկելով փշալարերի վրայով փախել է ԳԴՀից (նկ. 2 ա), եւ «Պետէր Ֆեխտերի մարմինը տանող ոստիկանը»¹⁷ քանդակը (նկ. 2 բ): Յատկապէս վերջինը պարզապէս քանդակ չէ: Այդ ողբերգութեան վայրում նաեւ կանգնած է յուշաքար, որի մօտ պերլինցիները ամէն տարի ծաղիկներ են դնում: Այդ երիտասարդի պատմութիւնը յետպատերազմեան Գերմանիայի ողբերգութիւններից մէկն է: 1962 Օգոստոսի 17ին պատի վրայով դէպի Արեւմտեան Պերլին անցնելու պահին 18ամեայ Պետէրը վիրատուրում է ստացել սահմանապահների կողմից. ծանր վիրատուր վիճակում, առանց բուժօգնութիւն ստանալու, նա պառկած է մնացել պատի տակ: Արեւմտեան կողմի ոստիկաններն իրաւունք չունէին միջամտելու, իսկ Checkpoint Charlie անցակէտի ժամապահները եւս ոչինչ չարեցին¹⁸: Եւ միայն ժամեր անց արնահոսող երիտասարդին սահմանապահները տաւրան այդտեղից: Նոյն օրը բնակիչները նոյն վայրում ծաղիկներ դրեցին՝ ստեղծելով յիշատակի վայր, որը կայ մինչ օրս:

¹⁶ Լէոնիդ Պրեժնեւի եւ Էրիք Հոննեքէրի համբոյրը տեղի է ունեցել Շերեմետեւօ օդակայանում: Լուսանկարչուհին կարող էր առհասարակ ներկայ չլինել այդ հանդիպմանը, բայց թիրիմացութեան պատճառով նա մեկնել էր որպէս *Frankfurt alceymene caitung* թերթի լուսանկարիչ եւ կարողացել էր յաւերժացնել այդ երկու առաջնորդների հանդիպումը (<https://www.boumbang.com/barbara-klemm/>):

¹⁷

<https://web.archive.org/web/20130328023833/http://www.ajaloomuseum.ee/huvasti-charlie/index.php?id=1103> :

¹⁸ Սահմանապահներ Ռոլֆ Ֆրիդրիխն ու Էրիխ Շրէյբերը յետագայում դատապարտուեցին այդ երիտասարդի սպանութեան համար 20 եւ 21 տարուայ պայմանական ազատազրկման:

ՍԹՐԻԹ-ԱՐՏԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Սթրիթ-արտն ունի 4 հիմնարար գործոն. գաղափար, վայր, հրատապություն, նպատակ: Այն չի սահմանափակում միայն պատկերներով կարող է համադրուել գրառումների հետ կամ բաղկացած լինել միայն գրառումներից՝ պարզ ձեռագրով (ի տարբերություն գրաֆիտիի): Աւելի յաճախ հանդիպում են նկարներ քաղաքականության եւ քաղաքական առաջնորդների հանդեպ անձնական վերաբերմունքի մասին: Նախ պատին յայտնում է հրատապ խնդրի նկատմամբ վերաբերմունք, ապա այն դառնում է իրականություն:

Ըստ էության սթրիթ-արտը կատարում է օրաթերթի լրատուական եւ քարոզչական գործառույթը՝ ավելի հակիրճ եւ խտացրած: Ընդ որում, դա անում է ե՛ւ բառային ե՛ւ պատկերային գործիքներով: Իսկ եթե տպագիր մամուլը կարող է իրականացուել քաղաքական ուժերի պատուիրով, սթրիթ-արտն ազատ է գործում եւ հետեւաբար՝ ավելի անկեղծ: Բաարարելով օրուայ տեղեկատուական-բովանդակային պահանջարկը՝ այն նաեւ պարպում է զգայական-զգացմունքային լարոածությունը: Միաժամանակ, պայքարող կողմին տալիս է որոշակի բաարարոածություն՝ կատարոած անհրաժեշտ աշխատանքի առումով:

Պարմություն

ԽՍՀՄի փլուզումից յետոյ, եւ վերջին տարիներին մինչեւ այդ, արեւմտեան մշակոյթը հանգիստ եւ աստիճանաբար ներթափանցում էր խորհրդային երկրներ: Նորաձեւութիւնը, ֆիլմերը եւ երաժշտութիւնը այն ուղիներն էին, որոնցով խորհրդային երիտասարդութիւնը ծանօթանում էր Արեւմուտքի հետ: Այդ ծանօթութեանը հետեւեցին մշակութային նմանակման փորձերը: Արդիւնքում այն զարգացման ուղին, որ անցել էր արմտեան սթրիթ-արտը կայացման ճանապարհին, բաց թողնուեց, եւ այն յայտնուեց խորհրդային երկրներում արդէն պատրաստի վիճակում: Թերեա առաջին վառ օրինակը Ցոյի պատն¹⁹ է Մոսկուայում՝ Արբատ փողոցում: Այն առաջացել է ինքնաբուխ. երաժիշտ, «Կինօ» խմբի մեներգիչ՝ Վիկտոր Ցոյի²⁰ մահից յետոյ, երկրպագուները պատին գրառումներ են արել՝ մէջբերելով սիրելի եր-

¹⁹ Արբատ փողոցի 37 համարի հասցէում գտնուող տան պատը, որը դուրս է գալիս դէպի Մոսկուայի Կրիվոարբատսկի նրբանցք:

²⁰ Վիկտոր Ցոյը ԽՍՀՄ ոռք երաժշտութեան ամենավառ եւ ինքնատիպ ներկայացուցիչներից էր: Նրա հիմնաձ «Կինօ» ոռք խումբը բաաականին համարձակ երգեր էր երգում (օր. «Перемен-требуеот наши сердца» (Մեր սրտերը փոփոխութիւններ են ուզում), որոնք մինչ այսօր չեն կորցրել հրատապութիւնը, եւ քաղաքացիական հաաքների ժամանակ ամբոխների կողմից կատարում են՝ որպէս իշխանութիւնների ներկայացուող պահանջներ: Ցոյը մահացել է ինքնաշարժի արկաժից 1990 Օգոստոսին, բայց մինչեւ հիմա նրա երկրպագուների թիւը ոչ միայն չի պակասում, այլեւ աւելանում է՝ համալրուելով երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչներով:

գերից տողեր: Պատը դարձել է յուշարձան, Արբատ փողոցի խորհրդանիշ եւ Մոսկուայի տեսարժան վայր: Այն յայտնուել է 1990ին, երբ ինչ-որ մէկը Յոյի մահուան մասին լուրն իմանալուց յետոյ սեւ ներկով ու ամբողջ պատի երկայնքով գրել է «Այսօր մահացաւ Վիկտոր Յոյը»: Որպէս պատասխան՝ մէկ ուրիշը գրել է «Յոյը ողջ է»²¹ :

Պատը ոչ միայն երաժիշտին մատուցուած յարգանքի տուրք էր եւ ինքնաբոյս փողոցի արուեստ, այլեւ այն ժամանակուայ երիտասարդութեան հանդիպման եւ հաղորդակցման միջոց: Ընդ որում այդ հաղորդակցութիւնը ոչ միայն ինքնաբոյս էր եւ բնորոշ փողոցի արուեստին, ինչպէս Նիւ Եորքում, այլեւ բացարձակ նորոյթ էր ԽՍՀՄ տարածքում:

Փողոցի արուեստների վերլուծութիւնը վերջին տարիներին եւս փոխուել է. եթէ սկզբում առանձնանում էին գրաֆիտի եւ սթրիթ-արտ հասկացութիւնները, ապա այսօր արդէն աւելի բազմազան հայեցակարգեր եւ դասակարգումներ կան: Այդ ամէնը ներկայումս ուսումնասիրում է եւ յստակեցւում, ու չի բացառում որ շուտով կը յայտնուեն նոր եզրեր կամ կը միատրուեն նախկինները: Բայց այս ամէնը ներկայումս ընթացիկ է եւ վերլուծութիւններն էլ կատարում են այն եզրաբանութեամբ, որը յստակ է հիմա: Արդէն նկատում է միտում՝ ներառել փողոցի երաժիշտների գործունէութիւնը եւս այս արուեստի ձեւերի մէջ ու չի բացառում, որ շուտով փողոցի արուեստը կ'ընդլայնի իր սահմանները ոչ միայն *ֆլէշ-մոբերի*, բացօթեայ ներկայացումների եւն. հաշովին, այլեւ արհեստագիտական զարգացմանը զուգահեռ ձեռք կը բերի նոր հնարաւորութիւններ: Անգամ հիմա հասկացութիւնների բազմազանութիւնից բացի նաեւ տեսողական նմանութիւնների պատճառով առաջանում են շփոթմունքներ, ինչպէս փաբլիք-արտին²² եւ միւրըլ-ար-

²¹ Իդէպ, «Միակ դէպքը, երբ Յոյն ու «Կինօն» հանդէս են եկել բարեգործական համերգով, եղել է յօգուտ Հայաստանի: Արտասահմանում ելոյթ ունենալու բոլոր հրաւերները Յոյը մերժում էր՝ մտածելով, որ խումբը դեռ պատրաստ չէ: Բայց 1988 Դեկտեմբերի 7ի Սպիտակի երկրաշարժից յետոյ դանիական «Next Stop» երիտասարդական շարժումը նախաձեռնում է փառատօն, որից ստացուած հասոյթը պիտի տրամադրուէր Հայաստանի երկրաշարժից տուժածների հիմնադրամին: ԽՍՀՄից հրաւիրում է «Կինօ» խումբը:

Ահա Վիկտորի խօսքերը այդ առթիւ.- «Հայաստանում րեղի ունեցած երկրաշարժը մեզ հասցրեց այն սահմանագծին, երբ ծնում է նախկինի պէս ապրելու անհնարինութեան գաղափարը: Սա էր այն սահմանը, որը մղում էր շրկել այն ամէնը, ինչը կուրակուել է ամբողջ պայմութեան ընթացքում: Հակառակ դէպքում, ես չգիտեմ, թէ ինչ կարող է պատահել» (Ա. Գրիգորեան, «Յոյն ու Կինօն» յանուն Հայաստանի» (18.08.2020թ. <http://art-collage.com/post/Victor-Coy>) :

²² Փաբլիք-արտ (Public-art).- հանրային արուեստ. զուտ յարգարանքային նկարազարդումներ քաղաքի պատերի տարբեր հատուածներում: Դրանք չեն բարձրացնում սուր հարցեր եւ չեն պարունակում ըմբոստութիւն կամ բողոք:

տին²³ եւս կարող են անուանել սթրիթ-արտ, ինչն այդպէս չէ: Միւրըլ-արտը ծագել է շատ աւելի վաղ, դեռ Ի. դարի 20ականներին՝ Մեքսիկայում, յեղափոխական իրադարձութիւնների հետեանքով, ինչով նաեւ պայմանաւորուած է կոթողայնութիւնը: Դրանք ե՛ւ պատմական իրադարձութիւնների կրողն են, ե՛ւ դրանց հետեանքը: Այն բաականին տարածուած էր նաեւ ԽՍՀՄում սոցիալիստական ռէալիզմի²⁴ ոճով խճանկարների եւ որմնանկարների տեսքով՝ արդիւնաբերական եւ մշակութային նշանակութեան շինութիւնների պատերին: Այսօր այն աւելի յարդարանքային է, իսկ փաբլիք-արտն այդքան կոթողային չէ, բայց եւս յարդարանքային է ու չի կրում քաղաքական կամ այլ ենթախորք:

Այսօր սթրիթ-արտի հեղինակներն աւելի ազատ են ինքնաարտայայտում եւ նաեւ մասնակցում են փառատօների: Հայկական իրականութեան մէջ սթրիթ-արտը ետ չի մնում համաշխարհային միտումներից: 2020ի Covid-19 համավարակի պայմաններում ամբողջ աշխարհում եւ ՀՀում յայտնուեցին հետաքրքիր եւ բովանդակային ընդհանրութիւններով թէ՛ սթրիթ-արտի, թէ՛ միւրըլ-արտի աշխատանքներ (նկ. 3): Միեւնոյն ժամանակ նկատելի են հասարակական ընկալումների հետ կապուած առանձնայատկութիւններ (օրինակ Հնդկաստանում հանրային վայրերում համբոյրներն արգելուած են, այդ պատճառով Դելիի սթրիթ-արտի օրինակում բժշկական դիմակը ոչ թէ համբուրող զոյգի այլ, Բուդդայի դէմքին է (նկ. 3ե)): ՀՀում թէեւ չկայ նման վերաբերմունք համբոյրի նկատմամբ, բայց կայ անվստահութիւն ամէն նոր բանի հանդէպ, ուստի երեանեան օրինակի ստեղծումն ունէր խոչընդոտներ: Այս հակաքովիտային արուեստի գործը զբաղեցնում է ամբողջ պատ բնակելի շէնքի վրայ (անմիջապէս Հանդիպման կամուրջի կողքը՝ հաշուի առնելով նկարի անունը՝ Kiss2020²⁵), ինչը դժգոհութիւններ առաջացրեց բնակիչների շրջանում, ինչ-որ մէկը նաեւ ստորագրահաւաք էր կազմակերպել նկարն արգելելու նպատակով: Բարեբախտաբար, ամէն ինչ լաւ աւարտուեց եւ մենք հիմա ունենք սեփական Մուրալ-արտը, որը մեզ յիշեցնում է առողջութեան համար մղած մեր պայքարի մասին: Իդէպ, նկա-

²³ Միւրըլ-արտ (Mural-art).- պատային արուեստ: Փողոցի արուեստի միւս ձեւերից տարբերում է առաջին հերթին կոթողայնութեամբ:

²⁴ Սոցիալական ռէալիզմ.- հասարակական իրապաշտութիւն. գրականութեան եւ արուեստի ստեղծագործական մեթոդ, որ առաջնորդում է իրականութիւնը հասարակապաշտական գաղափարների լոյսի տակ պատկերելու սկզբունքով: Այն խորհրդային արուեստի ձեւ էր, որը պաշտօնապէս ընդունուել է 1934ին, ԽՍՀՄ առաջնորդ Իոսիֆ Ստալինի կողմից, իսկ յետագայում ընդունուել ամբողջ աշխարհում՝ դաշնակից համայնավար երկրների կողմից: Այն նպատակ ունէր արուեստի միջոցով տարածել համայնավար իրականութիւնը եւ գաղափարախօսութիւնը:

²⁵ Յասմիկ Բարխուդարեան, «Շատ կարգապահ սիրահարները 'Վստրեչի' կամրջի մօտ», *Երեւան ամսագիր*, 26.12.2020, <https://evnmag.com/articles/kiss2020.html> :

րի հեղինակը Արման Ստեփանեանն է, ինչն արդէն վկայում է այն մասին, որ հեղինակներն այլեւս ծածկանունների ետեւում թաքնուելու կարիք չունեն, իսկ օրէնքները խնդիրներ չեն ստեղծում հեղինակների համար: Քովիդ-19 թեմատիկ աշխատանքների կարելի է հանդիպել Երեւանի տարբեր վայրերում, օրինակ՝ Ծիծեռնակաբերդի խճուղու պատերին՝ «Ժպտա թէկուզ դիմակի տակից» եւ այլ գրառումների տեսքով:

Հեղինակները եւ կայացումը

Ժամանակի ընթացքում մակերեսները, որոնց վրայ գրուել են կորցնում էին իրենց տեսքն ու դառնում օգտագործման համար անպէտք: Հենց այդ պատճառով էլ գրաֆիտին ու սթրիթ-արտը նոյնանում էին վանդալիզմի հետ: Այսօր դա վանդալիզմ է համարում միայն այն դէպքում, եթէ գրառումներն արւում են մշակութային արժէք ունեցող շինութիւնների եւ յուշարձանների վրայ: Այդ դէպքում վնաս է հասցւում յուշարձանի տեսքին, ինչի համար տարբեր պատժամիջոցներ են նախատեսուած: Դրանից բացի սթրիթ-արտն էլի որոշ դէպքերում կարող է խնդիրներ առաջացնել օրէնքի հետ, մեծ մասամբ հեղինակային իրաւունքի տեսանկիւնից, քանի որ հեղինակների իրական անունները մեծմասամբ անյայտ են եւ պատկերների իւրացման դէպքում դժուարանում է ճշմարտութեան բացայայտումը: «*Իրաւական հիմքերի բացակայութիւնը խոչընդոտ է դառնում ոչ միայն փողոցի նկարների տարբերակման, դասակարգման, այլ նաեւ ստեղծագործութեան այս տեսակի պահպանման եւ հեղինակութեան հաստատման գործում: Հեղինակային իրաւունքը իրականում չի տարածւում փողոցի նկարների վրայ, քանի որ ստեղծագործութեան համար իրական պաշտպանութիւն չկայ: Աշխատանքի անվտանգութիւնն ապահովուած չէ նաեւ օրէնքով, քանի որ պատկերների մեծ մասը, օրէնքի տեսանկիւնից, անօրինական է: Միեւնոյն ժամանակ, այդ ստեղծագործութիւնների գոյութեան միջավայրը (փողոցը) նպաստում է դրանց արագ ոչնչացմանը եւ անհետացմանը»²⁶:*

Նշուեց արդէն, որ հեղինակները թաքնւում էին կեղծանունների ետեւում գրաֆիտիի եւ սթրիթ-արտի անօրինականութեան պատճառով: Թէեւ Հայաստանի դէպքում անօրինականութեան փուլն արդէն յաղթահարուած էր, այնուամենայնիւ կեղծանունների աւանդոյթը պահպանւում է, յաճախ կարող են միայն անունը գործածել կամ անուն ազգանունան յապատումը: Անունների կարեւորումը յատուկ է թերեւս գրաֆիտիին, քանի որ գրառման համար այլ խօսքեր չեն օգտագործւում (ինչպէս սթրիթ-արտում) եւ անունը՝ ինչպէս անհատի, այնպէս էլ խմբատրման, դառնում է ստեղծագործութեան կենտրոնը եւ գլխատր միտքը: Գրաֆիտիի տեսակներն իրարից տարբեր-

²⁶ Амир Кадер, “Правовые аспекты Стрит – арта”5 *Эстетика Стрит - Арта, Сборник статей* (Ամիր Կադէր, Սթրիթ-արտի իրաւական կողմերը, *Սթրիթ-արտի գեղագիտութիւնը. յօդուածների ժողովածու*), Սանկտ Պետերբուրգ, 2018, էջ 74:

ում են ըստ տառատեսակների եւ պատի վրայ գտնուելու հատուածների (տանիքի տակ, հիմքին մօտ են.): «Այս անունների մէջ անհատականութիւն չկայ, ինչպէս որ չկայ գեղարդում. այն ապրում է առանց անձնական կեանքի, բայց ինտենսիւ կոլեկտիւ փոխգործութեան գործընթացում: Այս անունները ոչ թէ ինչ-որ մէկի ինքնութեան կամ անձի, այլ համայնքի, խմբի, յանգստանքի, տարիքային, էթնիկական կամ այլ խմբի արմատական բացառկութեան համար են, որոնց պատկանելութիւնը, ինչպէս գիտէք, իրականացում է անունի իրացման եւ այդ տրամաբան անուան անձնուրաց հաւատարմութեան միջոցով, նոյնիսկ եթէ այն առաջացել է անմիջապէս ընդ-յարակեայ կոմիքսներից»²⁷: Գրաֆիտին արում է զուտ փոքր խմբի անդամների համար, ովքեր ճանաչում են տուեալ հեղինակին, իսկ սթրիթ-արտը՝ բոլորի համար: Այն առաւելապէս հասկանալի է եւ ուղղում է մարդկանց մեծ խմբերին: Հայաստանում սթրիթ-արտը ամենաշատը սկսեց դրսևորուել յատկապէս բնապահպանական շարժումների ժամանակ՝ դառնալով պայքարի գործիք (նկ. 6): Միտումն ամէն քաղաքական ըմբոստութեան ժամանակ եւ ընդգծում է յայտ է գալիս՝ հասարակութեան տրամադրութիւններին զուգահեռ: Երբ ինչ-որ դէպքերի ենթախորքում բարձրանում է մարդու իրաւունքների պաշտպանութեան հարցը կամ քաղաքական անհամաձայնութիւն, անմիջապէս թեմային առնչուող գրառում կամ դիպուկ նկար յայտնում է քաղաքային պատերին: Մինչդեռ գրաֆիտին չունի նման հնարատրութիւններ:

Երեւանում, բացի վերոնշեալ միւրըլ-արտից, կան 2020ի մասին յիշեցնող նաեւ այլ օրինակներ: Օրինակ Ծիծեռնակաբերդի խճուղու կամուրջի պատերին առկայ են թէ՛ Covid-19ի թեմայով, թէ՛ այլ՝ հայրենասիրական թեմաներով սթրիթ-արտի օրինակներ (նկ. 4 ան միատրում է մէկ պատի վրայ ե՛ւ գրաֆիտի, ե՛ւ սթրիթ-արտ Արցախի թեմայով, ե՛ւ Փաբլիք-արտ՝ Գորգիսեանի դիմանկարով): Երեւանի շէնքերի պատերին, գրեթէ ամեն քայլափոխին կը տեսնենք 44օրեայ պատերազմի մասնակից զոհուած զինուորների դիմանկարներ: Դրանց հեղինակների անունները եւ յայտնի են՝ Ռոբերտ Նիկողոսեան, Արթուր Աւագեան, Արսէն Պետրոսեան եւ այլք: Թէեւ դիմանկարները իրապաշտական են եւ արտայայտում են երիտասարդ զինուորների կորստի համազգային ցաւը, բայց դրանք Փաբլիք-արտ են եւ սթրիթ-արտ լինել չեն կարող, քանի որ չեն պարունակում բոլոր եւ/կամ որեւէ կոչ: (նկ. 5) Նկարները կրկնօրինակում են Եռաբլուր զինուորական պանթէոնի՝ նրանց շիրմաքարերի նկարները՝ դրանով Պանթէոնը տեղափոխելով քաղաքային պատերին: Զինուորներին նուիրուած փողոցի արուեստի օրինակներ կարելի է գտնել ամբողջ աշխարհում, բայց դրանք զինուորի հաւաքական կերպար են, եւ դեռեւս միայն ՀՀում են հանդիպում նման դիմանկարներ՝ կարեւորելով զինուորի անհատականութիւնը եւ նշելով անունը: Ընդ ո-

²⁷ Бодрийяр, էջ 159:

րում, ոչ թե մէկ կամ երկու հոգու, այլ տասնեակ զինուորների եւ զինուորական բժշկաների: Այս միտումը նկատում է ոչ միայն Երեւանում այլեւ Հայաստանի այլ քաղաքներում, օրինակ Գիւմրիում, Իջեւանում եւն., ինչը շատ տրամաբանական է, քանի որ պատերազմի զոհերը ողջ Հայաստանի տարածքից են, հետեաբար եւ նկարները սփռում են ամէնուր: Որպէս կանոն այդ պատկերները զոհուած երիտասարդների բնակութեան վայրին մօտ են արում, եւ ոչ միայն: Երիտասարդների դիմանկարները բացի 44օրեայ պատերազմից ներառում են նաեւ 2016ի ապրիլեան մարտերի զոհերին եւ արցախեան առաջին պատերազմի հերոսներին: Այս միջոցով փորձ է արում ոչ միայն հերթական անգամ երախտիք դրսեւորել անձնագոհ զինուորների նկատմամբ, այլեւ պարպերաբար յիշեցնել նրանց մասին:

Ներկայումս թե՛ Արեւմուտքում, թե՛ Ռուսաստանում ամէլի յաճախ կարելի է տեսնել ռուս-ուկրայնական պատերազմի վերաբերեալ սթրիթ-արտ՝ նկարներ եւ գրառումներ ՌԴ առաջնորդին ծաղրող եւ/կամ Ուկրայնայի առաջնորդին հերոսացնող (հակառակ միտումը թէեւ անհամեմատ ամէլի քիչ է, իսկ եթէ հանդիպում է, ապա ամէլի սադրիչ գրառումների տեսքով): Իսկ ՀՀում, բնականաբար՝ հայ-ադրբեջանական հակամարտութեան եւ իհարկէ Յեղասպանութեան վերաբերեալ: Դա համաշխարհային խնդիրների տեղական ընկալումներն են՝ գլոկալիզմ²⁸. հասարակութեան համար սթրիթ-արտը գործիք է իր կամքը եւ կարծիքը հասցնելու իշխանութիւններին (նկ. 4, 6):

2018ին ՀՀում թաւշեայ յեղափոխութեան²⁹ օրերին, ամէնուրեք կարելի էր հանդիպել «Մերժիր Սերժին» գրառումը՝ արտայայտելով Ս. Սարգսեանի՝ վարչապետի պաշտօնում առաջադրուելու նկատմամբ բացասական վերաբերմունքը: Այդ գրառումը կարելի էր տեսնել նաեւ ՀՀից դուրս՝ Սփիտքի ջանքերով: Այնուհետ, 44օրեայ պատերազմից յետոյ, երբ արդիւնքները դասատրուեցին ի վնաս ՀՀի, այդ գրառումների կողքին ամեյացան «Նիկոլ-դաւաճան» գրառումները: Ինչպէս գրեթէ նոյն ժամանակ Արեւմուտքի երկր-

²⁸ Գլոկալիզմ (glocalism).- Global եւ local բառերի միացումից: Համաշխարհային եւ տեղային գործընթացների համադրում: Եզրը միատրում է համաշխարհայինը տեղայինի հետ, կենտրոնը ծայրամասերին՝ ծառայելով տեղայինի եւ համաշխարհայինի միջեւ կապի հաստատմանը:

²⁹ Թաւշեայ յեղափոխութիւնը 2018ին ՀՀում տարբեր քաղաքացիական խմբերի հակակառավարական բողոքի ցոյցերի շարք է՝ ՀՀ խորհրդարանի պատգամաւոր եւ «Քաղաքացիական պայմանագիր» կուսակցութեան նախագահ Նիկոլ Փաշինեանի գլխաւորութեամբ: Սկզբում բողոքի ցոյցեր ու երթեր էին անցկացում՝ ի պատասխան ՀՀ նախկին նախագահ Սերժ Սարգսեանի՝ վարչապետի թեկնածու առաջադրուելու, իսկ ամէլի ուշ՝ իշխող Հայաստանի Հանրապետական կուսակցութեան դէմ: Յեղափոխութիւնը հիմնականում յայտնի է «Քայլ արա, մերժիր Սերժին» կարգախօսով (ներառեալ #ՄերժիրՍերժին հեշթէգը, որը վիրուսային է դարձել ընկերային ցանցերում):

ներում յայտնում էին ԱՄՆ նախագահ Դոնալդ Թրամփի ծաղրանկարները՝ Քովիդի դեմ պայքարը տանուլ տալու պատճառով (օրինակ՝ Թրամփը մուլտիերոսի եւ Քովիդի կերպարով): Այս ամէնը սթրիթ-արտ է առաջին հերթին այն պատճառով, որ արտայայտում է քաղաքացիական դիրքորոշում, սրանով է այն տարբերում փողոցի արուեստի միա ձեւերից: Դրանք դատապարտող, կոչ անող, յիշեցնող գրառումներ են, որոնք ուղղուած են սեփական եւ համաշխարհային ղեկավարներին: Այն պիտի ունենայ ասելիք՝ ըմբոստ, համարձակ այնքան, որ հեղինակներին պատասխանատուութեան կանչելը զարմանք չի յարուցում: Հետաքրքիր է այն, որ, ջնջելով «Մերժիր Սերժին» գրառումը եւ գրելով «Նիկոլ-դաւաճան», սթրիթ-արտը արուեստից վերածում է հաղորդակցութեան միջոցի: Տարբեր ժամանակներում, տարբեր անձանց կողմից արուած գրառումները ոչ միայն վերածում են երկխօսութեան, այլեւ դառնում հասարակական տրամադրութիւնների փոփոխութիւններն արտայայտող հարթակ, եւ հետազօտողի համար շատ արագ հասկանալի է լինում՝ ինչ իրադարձութիւնների վերաբերեալ է տուեալ գրառումը: Կրկին յիշենք Յոյի պատը, որն իր գոյութեան առաջին պահից հաղորդակցութեան միջոց էր:

Նմանատիպ սթրիթ-արտ-երկխօսութիւններ կարելի է հանդիպել նաեւ վերոյիշեալ ռուս-ուկրայնական պատերազմի թեմայով: Նման շփումը հնարատրութիւն է տալիս առանց անմիջական մասնակցութեան բանավիճել անձանօթների հետ կամ մեկնաբանել իրենց խօսքերը: Այդ շփումը համեմատելի է ընկերային ցանցերի հարթակում շփման հետ. պատահական չէ «Պատ» հասկացութեան համընկնումը փողոցում եւ ընկերային ցանցերում: Բաականին շատ են նաեւ փիլիսոփայական կամ խթանող մտքեր գրող հեղինակները եւ, իհարկէ հրատապ թեմաներով: Յանկացած դէպքում այդ ամէնը ժամանակակից հասարակութեան ձգտումների, նպատակների, դժգոհութիւնների եւ մտահոգութիւնների արտայայտումն է: Արուեստագէտ Սահակ Պօղոսեանն ասում է. «...*փողոցի արուեստը չի կարող մասնատոր ֆինանսատրում սրանալ: Միակ խումբը Հայաստանում, որը կարծես թէ իրականում զբաղում է սթրիթ-արտով, 'Արտ լաբորատորիա'ն է: Նրանց աշխատանքները պարբերաբար ջնջւում են ոստիկանների կողմից, ինչը նշանակում է, որ դա մարտահրաւէր է իշխանութիւններին*»³⁰: Դա է կատարուել ինքնասպան զինուորի նկարի հետ, որն ի տարբերութիւն զինուորների դիմանկարների, հենց սթրիթ-արտ է եւ բարձրաձայնում է ինքնասպանութիւնների մեծ թոփ ցաւալի իրողութեան մասին: Այն իրականացուած է կաղապարանախշային հնարքով եւ առաջացրել է իշխանութիւնների դժգոհութիւնը, եւ նկարը ներկուել է (նկ. 7): Սա ժողովրդավարութեան անլիարժէ-

³⁰ Гоар Акопян, “Сложности личной культуры в Армении” (Գոհար Զակոբեան. Փողոցային մշակոյթի դժուարութիւնները Հայաստանում), *Առաւօր*, 1 Ապրիլ 2017 (<https://www.aravot-ru.am/2017/04/01/238565/>) :

քութեան մասին է վկայում. որքան էլ քաղաքական գործիչների ճառերում հնչեն ժողովրդավարական գաղափարներ, գործնականորեն ճշմարտութիւն փորձում են թաքցնել: Այդ խնդիրը ոչ միայն ՀՀ-ում է, այլև ամբողջ աշխարհում, ահա թէ ինչու սթրիթ-արտը դեռ ամէնուր հրատապ է: Այնուամենայնիւ, հեղինակները ելքը գտել են եւ ներկումս պատկերի կողքն ակալացրել են վերջինիս մասին գրառում: Գործողութիւն-արձագանգ. քաղաքականութիւնը եւ արուեստը նոյն երեւոյթին տարբեր կերպ են արձագանգում, ինչն էլ արտայայտում է քաղաքի պատերին՝ դառնալով հարթակ բանավիճող կողմերի համար:

Այստեղ նաեւ հետաքրքիր է իրականացման հնարքը: Բանն այն է, որ սթրիթ-արտի անօրինականութիւնը ստիպեց աշխատել հեղինակներին այնպէս, որ նկարի ստեղծման ընթացքը հնարատրինս արագ կատարուի (իրաւապահներից փախչելիս դա անհրաժեշտ է): Այսպէս առաջացաւ կաղապարանախշային հնարքը: Կաղապարանախշի պատրաստումն ակելի շատ ժամանակ է խլում, բայց պատկերի փոխանցումը պատին անհամեմատ արագ՝ վայրկեանների ընթացքում: Որպէս հետեանք, հասարակութեան եւ իշխանութիւնների միջեւ հակամարտութիւնը զարգացրեց ոչ միայն թեմաները, այլեւ գործիքակազմը: Այս միջոցը նաեւ հնարատրութիւն է տալիս նոյն նկարից անսահմանափակ քանակութեամբ օրինակներ ստեղծել: Սա կարելի է համեմատել տպագրամեքենայի կամ լուսանկարչամեքենայի գիտի հետ: Առաջինը հնարատրութիւն է տալիս տպել գիրքը անսահմանափակ քանակով, երկրորդը՝ ստեղծել նկար անսահմանափակ քանակով, իսկ կաղապարանախշը՝ ստեղծել սթրիթ-արտ անսահմանափակ քանակով: Այս միջոցի հեղինակը ֆրանսացի Բլէք-Լէ-Ռաթն է³¹. Երեւանում այդպիսի պատկերների հեղինակները, որպէս կանոն, վերոյիշեալ Արտ-Լաբորատորիա թիմն է, նկարներից բացի գրառումները եւս յաճախ կատարում են այդ հնարքով (նկ. 8, 13, 14):

Ինչ վերաբերում է փողոցի քանդակներին, ապա դրանց նոյնպէս կարելի է հանդիպել: Հենց Երեւանում, ամենամարդաշատ վայրերում, օրինակ՝ Մոսկուա կինոթատրոնի դիմաց, բոլորիս յայտնի Արա Ալեքեանի քանդակներն են, իհարկէ, բաականին իրապաշտական՝ դասական գեղագիտութեամբ, բայց դրանք ժամանակակից, առաջապահ գործեր են: (նկ. 9): Ի տարբերութիւն թանգարանային ցուցանմուշների եւ կոթողային արձանների, դրանք կարելի է շօշափել եւ մանրամասն զննել: Քանդակները պատրաստուած են մեքենայի պահեստամասերից եւ տարբեր գործիքներից. «Նման գեղարուեստական յարացոյցում քանդակագործն այլեւս հանդէս է գալիս ոչ թէ վերարտադրողի եւ պատկերողի դերում, այլ առարկայական աշխարհը, մարդու միջավայրը կառուցողի, կերտողի, գիտարարի եւ ստեղծողի դերում: Հետեաբար, այս աշխատանքի թեման դառնում է փո-

³¹ Տե՛ս՝ <https://blekleratoriginal.com/> :

ղոցի քանդակը՝ որպէս առօրեայ կեանքի արուեստ, եւ նպատակն է դիտարկել փողոցի քանդակագործների կողմից քաղաքի տարածքը իւրացնելու գեղարուեստական պրակտիկա»³²:

Իսկ Երեւանի Հիպիսային պողոտայում կարելի է տեսնել փողոցի քանդակի հետաքրքիր յօրինումաճը՝ կերպընկալ թափօններով (ցուած վանդակների տեսքով մարդկային երկու կերպարներ (նկ. 10ա): Ակնյայտ է շրջակայ միջավայրի, եւ որպէս հետեւանք՝ հենց մարդու աղտոտման բուն թեման: Կրկին հարց է բարձրանում կենսոլորտի, մարդու՝ որպէս աղտոտող ու աղտոտուած էակի մասին, այսպէս կոչուած. Homo Pollutoris:³³

ՀՀ մէկ այլ քաղաքում՝ Գիւմրիում, կան փողոցի արուեստի հետաքրքիր գործեր՝ հիմնականում մշակոյթի թեմայով՝ դրանով իսկ ապահովելով ՀՀ մշակութային կենտրոնի կոչումը: Կան ե՛ւ գրութիւններ, ե՛ւ գծանկարներ, ե՛ւ քանդակներ (նկ. 10, 13) հետաքրքիր է յատկապէս նարդի խաղացողների քանդակը եւ կերպընկալ շէրի կափարիչներից խճանկարը (Շարլ Ազնատուրի դիմանկարն է): Գիւմրիի փողոցի արուեստը կենտրոնացած է քաղաքի եւ նրա բնակիչների վերաբերեալ թեմաների վրայ: Այս քաղաքում բազմաթիւ ֆիլմեր են նկարահանուել, իսկ ինքը՝ քաղաքը, միշտ եղել է արհեստների ու արուեստի կենտրոն, որի վրայ հիմնուած է Գիւմրու փողոցի արուեստի թեման: Փողոցի արուեստի օրինակներ կան նաեւ ՀՀ միւս քաղաքներում եւ նրանց թիւը գնալով ամելանում է: Այլ քաղաքներում եւս այս արուեստի տեսակներն իրենց դրսեւորումներն ունեն: Բացի Գիւմրուց, նմուշներ կարող ենք տեսնել նաեւ Իջեւանում, Ապարանում, Դիլիջանում, եւն., հիմնականում զոհուած զինուորների դիմանկարների տեսքով: Ընդ որում ամելի շատ տարածուած են որմնային արուեստի եւ փաթիլք արտի նմուշներ: (նկ. 5) Այստեղ կրկին բախում ենք այն խնդրին, երբ բացօթեայ ստեղծուած արուեստը առանց տարբերակում դնելու անուանում է սթրիթ-արտ նոյնիսկ եթէ դա սխալ է: Անգամ հեղինակներից շատերը տարբերութիւն չեն տեսնում տեսակների միջեւ: Սա ընդամենը ժամանակի հարց է, այդ իսկ պատճառով նմանատիպ յօդուածների կարեւորութիւնը նաեւ սրանում է: Ինչեւէ, արուեստի առկայութիւնը ամելի կարեւոր է, քան նրա անունը, քանի որ յատկապէս պատմական կարեւոր փոփոխութիւնների ժամանակաշրջանում եւ տարածքներում արուեստը դառնում է գործիք, եւ նրա առկայութիւնը վկայում է հասարակութեան առողջ ընկալումների մասին: Այդ է պատճառը, որ փողոցի արուեստներն առաւել աշխուժ են լինում հենց

³² Ольга Судакова, “Скульптурный Стрит – арт, как художественная практика присвоения городского пространства,” *Эстетика Стрит – Арта. Сборник статей* (Օլգա Սուդակովա, Քանդակային սթրիթ-արտը որպէս քաղաքային տարածքի իւրացման գեղարուեստական պրակտիկա, *Սթրիթ-արտի գեղագիտական յօդուածների ժողովածու*), Սանկտ Պետերբուրգ, 2018, էջ 31:

³³ Homo Pollutoris.- աղտոտող մարդ: Եզրը ստեղծուել եւ առաջին անգամ օգտագործուել է այս յօդուածի շրջանակներում:

պատերազմական, յեղափոխական եւ միւս կարեւոր իրադարձութիւնների վայրերում, ինչպէս նաեւ հակամարտութեան գօտիներում: Որպէս վառ օրինակ դեռեւս 2014ի սեպտեմբերին Արցախում անցկացուած եռօրեայ սթրիք-արտ փառատօնը՝ նուիրուած Մեծ Եղեռնի 100ամեակին, որի ընթացքում արուել են բազմաթիւ նկարներ եւ որին այցելել են նաեւ պաշտօնատարներ: Սա թերեւս առաջին գրանցուած դէպքն է, երբ փողոցի արուեստին նուիրուած փառատօնին այցելում են նաեւ քաղաքական պաշտօնատարներ³⁴: Պատճառն այն է, որ այս փառատօնն ուղղուած էր ոչ թէ սեփական իշխանութիւնների, այլ ուրիշ՝ հարեան երկրի ցեղասպան քաղաքականութեան դէմ: Կարեւորն այն էր, որ այն ունէր համամարդկային ասելիք: (Նկ. 11 բ, գ): Այս փառատօնին բնորոշ էր նաեւ որոշակի դասական երանգը. փառատօնն ուղեկցում էր նաեւ հայ դասական բանաստեղծութեան ընթերցումներով: Սա ոչ միայն փառատօնը լրացնելու միջոց էր, այլեւ ժամանակակից արուեստին բնորոշ դասականի եւ արդիի համադրում: Նման մօտեցումը բավականին տարածուած է արեւմուտքի երկրներում եւս, յատկապէս ընդգծուած է երաժշտութեան մէջ:

Ինչ վերաբերում է փողոցի երաժշտութեանը, ապա պէտք է ընդգծել, որ կարեւոր է ոչ միայն վերարտադրել արդէն իսկ յայտնի երաժշտութիւնը, ինչպէս յաճախ ենք լսում, այլեւ ներկայացնել սեփական հեղինակային ստեղծագործութիւնները, որոնք Երեւանում դեռ լիարժէք ձեւաւորուած չեն: Ռուսաստանի եւ Ուկրաինայի միջեւ պատերազմի սկսուելուց յետոյ ՀՀ-ում կարելի է հանդիպել Ռուսաստանի բազմաթիւ քաղաքացիների, ովքեր տեղափոխուել են ՀՀ՝ չհամաձայնելով իրենց երկրի քաղաքականութեան հետ: Իրենց հետ «բերել» են նաեւ իրենց փողոցի երաժշտութիւնը, եւ ոչ միայն: Եթէ նախկինում, Հիւսիսային պողոտայում աւելի յաճախ հանդիպում էինք ժողովրդական երգարուեստի ներկայացուցիչներին, ապա այժմ այնտեղ

<https://www.pastinfo.am/hy/news/2014/10/13/%D5%93%D5%B8%D5%B2%D5%B8%D6%81%D5%A1%D5%B5%D5%AB%D5%B6-%D5%A1%D6%80%D5%BE%D5%A5%D5%BD%D5%BF%D5%AB-%C2%AB%D5%80%D5%A1%D5%BE%D5%A5%D6%80%D5%AA%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6%C2%BB-%D6%83%D5%A1%D5%BC%D5%A1%D5%BF%D5%B8%D5%B6%D5%AB-%D5%B7%D6%80%D5%BB%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%AF%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%B4-%D5%B6%D5%AF%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%A6%D5%A1%D6%80%D5%A4%D5%BE%D5%A5%D5%AC-%D5%A5%D5%B6-%D5%8D%D5%BF%D5%A5%D6%83%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%AF%D5%A5%D6%80%D5%BF%D5%AB-%D5%B7%D5%A5%D5%B6%D6%84%D5%A5%D6%80%D5%AB-%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%A5%D6%80/390468>

հնչում է ոռք եւ փոփ: Սա համապատասխանում է յայտնի օրինաչափությանը, որ ոռքը պայքարի եւ դիմակայութեան երաժշտութիւն է: Մինչ ռուս ներգաղթեալների գալը, Երեւանում ոռք էր նուագում հիմնականում Գէորգ Աղաջանեանը³⁵ (մահ. 30 Սեպտեմբերի 2023ին, քաղցկեղից):

Փողոցի արուեստը կարող է փոխանցել իր ուղերձը բոլոր թեմաների շուրջ՝ հիմնականում քաղաքական, ընկերաքանական, բնապահպանական եւն. միաժամանակ լինելով բաւականին գեղագիտական եւ մրցակցելով անգամ դասական գեղագիտութեան հետ եւ կարող է կրել հակագեղագիտական տարրեր, որոնք բնորոշ են միայն ժամանակակից արուեստին: Սա բաւականին լուրջ համադրութիւն է, որը ծնւում է երկար մտորումների եւ ստեղծագործական որոնումների արդիւնքում, աւելի քիչ՝ ինքնաբերաբար, ինչպէս յանկարծաստեղծութիւն:

Փողոցի արուեստի ազդեցութիւնն այնքան մեծ է, որ այն նոյնիսկ գրաւում է իսլամական աշխարհը՝ չնայած իսլամի արգելքներին: Բանն այն է, որ վերջինս արգելում է պատկերել կենդանի էակներ, մարդկանց կամ կենդանիներին, քանի որ համարում է, որ արարածին պատկերելը նշանակում է նրան մարմին տալ, հետեաբար նրան նաեւ պէտք է հոգի տալ: Եւ միայն Ալլահը կարող է դա անել, հետեաբար, նրան պատկերելով, դուք նրան դատապարտում էք տառապանքի: Այս արգելքը, թէեւ դանդաղ, բայց արդէն աստիճանաբար յաղթահարում է, ինչն ապացուցում է այս արուեստի պահանջարկը (նկ. 12), նոյնիսկ եթէ մահմետական երկրում ընկերային եւ քաղաքական հարցեր են բարձրացւում փողոցի արուեստի օգնութեամբ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ամփոփելով՝ միանշանակ կարող ենք ասել, որ.-

1. ՀՀ իրականութեան մէջ փողոցի արուեստը կրում է նոյն ուղերձը, ինչ ամբողջ աշխարհում: Նրանք կարող են համեմատաբար լուռ լինել՝ որպէս քաղաքական ու ընկերային պայքարի միջոց, բայց կարող են նաեւ աղմուկ բարձրացնել: Միեւնոյն ժամանակ, դրանք կարող են աւելի արդիւնաւէտ գործել՝ լինելով ազդեցիկ եւ հասանելի լայն զանգուածների համար:

2. Աւելի յաճախ կարելի է տեսնել ոճերի եւ կատարման միջոցների բազմազանութիւն. փողոցի արուեստը՝ միախառնուած կաղապարանախօսի հետ, հանրային արուեստի, քանդակի եւն.՝ նայած, թէ ինչ է պահանջում տուեալ աշխատանքը:

3. Արուեստը, յատկապէս փողոցի արուեստը, ինչպէս շատ տարիներ առաջ, այնպէս էլ այսօր կատարում է իր գործառնոյթները, ուղերձ է հասցնում հանրութեանը եւ հայելու պէս արտացոլում ժամանակի տրամադրութիւններն ու իրադարձութիւնները: Այն կարող է շատ արագ յարմարուել տուեալ ժամանակաշրջանի ցանկացած փոփոխութեանը եւ կատարել իրեն վերապահուած գործառնոյթը՝ օրգանիզմի պաշտպանական համակարգի պէս փորձելով նախապատրաստել, պաշտպանել եւ զգուշացնել հասարակութեանը գալիք փոփոխութիւնների եւ դրանց հետեանքների մասին:

Նկարներ 1, 2ա-բ, 4ա-գ

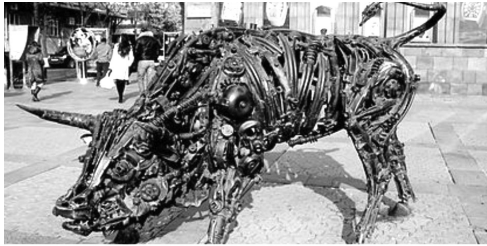
Նկարներ 3ա-է, 7, 8ա-գ

Նկարներ 15, 5ա-բ

Նկարներ 11ա-դ, 14ա-բ, 6ա-դ

Նկարներ 9ա-բ, 12ա

Նկարներ 10ա-բ, 13ա-դ, 12բ

STREET ART AS A CARRIER OF HISTORY: THE EXAMPLE OF ARMENIA (Summary)

MANÉ KHARATYAN
art.phil.maneh@gmail.com

From the moment of the formation of street art till today, the form is still going through a certain development process. It performs the same function as all forms of classical and contemporary art: it reproduces reality and interprets it in its own way, though the terminology is still undergoing changes.

Everywhere street art has been formed under conditions of historical change and is directly influenced by that change. This applies to both the whole world and Armenia. The active regions of street art in Armenia are Yerevan and Gyumri. Today we can record current processes, which after some time will help to analyse and understand the whole process in retrospect.

**ԼԻՔԱՆԱՆԱՀԱՅ
ԵՐԱԺՇՏԱՀԱՆ ՊՕՂՈՍ
ՃԵԼԱԼԵԱՆԻ
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ
ՄԵԹՈՏԻ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏ-
ԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ**

ԿԱՐՕ ԱԻԵՍԵԱՆ
maestro434@yahoo.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Լիբանանահայ յորինող, դաշնակահար, մանկավարժ եւ երաժշտական-հասարակական գործիչ Պօղոս Ճելալեանն (7 Յունուար 1927, Սուրիա--16 Դեկտեմբեր 2011, Լիբանան) իր կեանքի ընթացքում, ստեղծագործելուն զուգահեռ, զբաղուել է նաեւ մանկավարժական գործունէութեամբ, որի կարեւոր բաղադրիչն են եղել աշակերտական հաշուետու համերգերը:

Մեր նպատակն է քննութեան առնել Ճելալեանի սաների 1996 Մայիսի 12ին հայ կաթողիկէ պատրիարքարանի Արարատեան սրահում կայացած հաշուետու համերգը, ինչպէս նաեւ համերգի մասնակիցների (Անի Կատայեան, Անի Քերոբեան, Ալին Տանձիկեան, Էլտա Տեկիրմենճեան, Նայիրի Սերոբեան-Սեֆերեան) եւ այլ սաների (Ալին Թեքէլեան, Լիզա Թիպօնճեան, Սերուժ Գրաճեան) հետ հարցազրոյցների միջոցով բացայայտել նրա մանկավարժական դասաւանդման մեթոդի առանձնայատկութիւնները:

ՊՕՂՈՍ ԾԵԼԱԼԵԱՆԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Պօղոս Ճելալեանը 40 տարեկանում սկսել է դաշնամուրի դասաւանդութիւն College de la Sainte Famille Françaiseի Աշրաֆիէի, ապա՝ Ճունիի մասնաճիւղերում: Իսկ 1955-65՝ դասաւանդել է Les Pères Jésuites Collège Notre-Dame de Jamhourի մասնաճիւղում, իսկ 1955-60՝ Միշէլ Պուրժոյի¹ յանձնարարութեամբ՝ Ecole Supérieure des Lettres de Beyrouthում:

1958ի վերջերը, Պէյրուօի ազգային երաժշտանոցի ղեկավար Անիս Ֆուլէյհանը², Ճելալեանին նշանակում է նուագակցող սուպրանո Մարի Կուսե-

¹ Միշէլ Պուրժօ (Michel Bourgeot).- Ֆրանսացի դաշնակահար եւ 1950ականներին Լիբանանում Ֆրանսիական երաժշտական դպրոցի տնօրէն:

² Անիս Ֆուլէյհան (1900--1970).- Ամերիկացի երաժշտահան, դիրիժոր եւ դաշնակահար, որ 1953ին ստանձնել է Պէյրուօի երաժշտանոցի տնօրէնութեան պաշտօնը:

փցկի³, անլի ուշ՝ Անտոնիա Պերացի⁴ եւ տիկին Ալնի դասարաններում։ Նա մնում է այս պաշտօնում վեցից-եօթ տարի։

1960ականներին երաժշտանոցի նորանշանակ ռեկտոր Նիքոլաս Տալն իր նախկին գործընկերոջն է վստահում տեսական առարկաների՝ սոլֆեժ, ներդաշնագիտության, եւն. դասաւանդումը, ապա՝ դաշնամուրի դասարանը, որը ճեւալեանը վարել է մինչեւ հանգստեան կոչուելը՝ 30 Յունիս 1988⁵։

Որպէս մանկավարժ, ճեւալեանը դասաւանդել է նաեւ Համազգայինի Բարսեղ Կանաչեան երաժշտական քոլէճում՝ 1984-89ին, իսկ 1980-95՝ դասաւանդել է Թեքէլեան երաժշտական դպրոցում⁶։ Ճեւալեանն ունեցել է բազմաթիւ ուսանողներ⁷, որոնք համերգերով հանդէս են եկել տարբեր բեմերում, եւ նրանցից շատերը այսօր շարունակում են իրենց երաժշտական ճանապարհը եւ որպէս կատարող եւ որպէս մանկավարժ։

Նկատի ունենալով բազում համերգերի փաստը, մենք անդրադարձել ենք աշակերտական հաշուետու համերգերից մէկին, որ տեղի է ունեցել 12 Մայիս 1996ին։ Համերգին ելոյթ ունեցած տաս մասնակիցներից հնարաւոր եղաւ գտնել եօթին։ Մենք դիմեցինք նրանց՝ մեր հարցերին պատասխանելու խնդրանքով։ Եօթից երկուսը՝ Լարա Մարկոսեանն ու Ֆիլիպի Հաժը հրաժարուեցին պատասխանելուց։ Միաները սիրայօժար տրամադրեցին պատասխանները։

Հարցաթերթիկում ներառուել էին հետեւեալ 7 հարցերը, խնդրելով նաեւ տրամադրել արխիւային նիւթեր տարբեր համերգերից, փաստաթղթեր, գրքոյկներ, մամուլի ակնարկներ եւն...

1. Ձեր կարծիքը Պօղոս Ճեւալեան մանկավարժի մասին։
2. Որո՞նք էին այն երաժշտական բարձրագոյն խնդիրները, որոնք Ճեւալեանն անհրաժեշտ էր համարում ցանկացած մեկնաբանութեան համար։
3. Ինչպէ՞ս կը նկարագրէք դաշնակահար եւ յօրինող Պօղոս Ճեւալեանին եւ նրա ներդրումը լիբանանեան երաժշտական եւ մշակութային կեանքում։

³ Մարի Կուսեփցկի.- Սուպրանօ եւ երգի դասատու Պէյրութի ազգային երաժշտանոցում 1940ականներին։

⁴ Անտոնիա Պերացի.- Լա Սքալա միջազգային թատրոնի սուպրանօ եւ սուպրանօ Արփինէ Փեիլիանեանի դասատուն Լիբանանի երաժշտանոցում։

⁵ Արաքսի Ալթունեան, *Boghoss Gelalian L'Homme, Le Musicien, L'Oeuvre*, Université Saint-Esprit de Kaslik, դոկտորական թեզ, Լիբանան, 2002, էջ 23։

⁶ Ալին Թեքէլեանի հետ մեր անձնական զրոյցից (16 Մարտի 2023, Լիբանան)։

⁷ Երաժշտական միջավայրում նրա սաներից են քանատահայ դաշնակահար Սերուժ Գրաճեանը, Լիբանանում հանրաճանօթ երաժիշտ, երաժշտահան Զիատ Ռահպանին, Սեւան Քուրումեանը, որ յետագայում երաժշտական կրթութիւնը շարունակեց Երեւանի Կոմիտասի անուան պետական երաժշտանոցում, Արտա Քեքլիքեանը, Յարութ Պոշնաքեանը եւ այլօր։

4. Ինչպե՞ս կը բացատրէք Ճելալեանի ստեղծագործութիւնները կատարելու պատասխանատուութեան զգացմունքը՝ իր ներկայութեան եւ յետմահու:

5. Կատարե՞լ էք արդեօք նրա ստեղծագործութիւններից որեւէ մէկը:

6. Դուք մասնակցել էք 12 Մայիս 1996ին ՀԿՄ Արարատեան սրահում կայացած Ճելալեանի աշակերտների համերգին: Ինչպիսի՞ պատասխանատուութիւն էր երաժշտական կատարումով ներկայանալ նրա եւ հանրութեան ներկայութեան: Ինչպե՞ս կը բնութագրէք այսօր՝ ձեր յոյզերն ու զգացմունքները կապուած այն ջանքերի հետ, որոնք դուք գործադրել էք տպատրիչ եւ յաջողակ կատարում ձեռք բերելու համար այն ժամանակներում:

7. Եւ վերջապէս, ի՞նչ բան մնաց անաւարտ:

Վերոյիշեալ համերգի մասին ծաւալուն յօդուած է տպագրուել լիբանանեան *L'Orient-Le Jour* թերթում, որը ներկայացնում ենք ստորեւ:⁸

Այս տարի Պօղոս Ճելալեանի սաների հաշուետու համերգը կայացաւ հայ կաթողիկէ պատրիարքարանի Արարատեան համերգասրահում, որը գտնուում է Պէյրութի մերձակայքում՝ Աշրաֆիէ շրջանի Ժէթաուի թաղամասում:

Աւելի քան վեց ամիսների ընթացքում համերգային պատրաստութեան մէջ գտնուող սաները ներկայացրին դասական ստեղծագործութիւններից բաղկացած մի շատ գեղեցիկ ծրագիր՝ կատարելով Մոցարթի, Պախի, Պեթովէնի, Տեպիաիի, Աքարլաթիի, Շոփէնի երկացանկից մի շարք ստեղծագործութիւնների գեղեցիկ ընտրանի:

Հիմնականում ծնողներից, հարազատներից եւ ընկերներից կազմուած հանդիսատեսի ներկայութեամբ, 12-20 տարեկան տաս տաղանդաւոր պատանի եւ երիտասարդ կենսալից ուժեր հանդէս եկան հիանալի կատարումներով:

«Այս համերգի հիմնական եւ գլխաւոր նպատակներից է երիտասարդ դաշնակահարների բեմական փորձ ձեռք բերելը, ինչպէս նաեւ նրանց ծանօթացնելը միջազգային դասական ստեղծագործութիւններին եւ կատարումներին»՝ ակնարկում է Ճելալեանը:

Համերգի սկզբում Հորոյի առաջի *Լիան* հնչեց Քարլա Չամուրեանի կողմից: Լինելով խմբի ամենակրտսերը՝ ընդամենը 12 տարեկան, նա փայլուն մեկնաբանեց Քլեմենթիի *Սոնաթինի առաջին եւ երկրորդ մասերը*: Դրանք բաւականին թարմ հնչող ստեղծագործութիւններ էին, որոնք հիանալի կատարեց փոքրիկ պարմանուհին իր բոլորը արտայայտաչամիջոցներով եւ նրբերանգներով:

Դաւլար Մարկոսեանը մեծ ոգեւորութեամբ շարունակեց համերգի ընթացքը, կատարելով Քարլ Չեռնիի *վարժութիւններից համար 2ը եւ 3ը*, արագընթաց եւ ոգեւորող *երկրորդ եւ երրորդ էթիւդները*, աւարտելով Վեպէրի *La Dernière Pensée*-ով, որով անխուսափելիօրէն հմայեց հանդիսատեսին:

Ապա հանդէս եկաւ Ժան-Փոլ Աթալլան՝ կատարելով ինը վարիացիաներ Մոցարթի *Ah! Vous Dirai-Je, Maman* ստեղծագործութիւնից՝ գրուած թեմա եւ վարիաց-

⁸ Natacha Sikias, Les Eleves de Gelalian au Piano, “Un Recital Tres Printanier”, *L'Orient-Le Jour*, Mardi 14 Mai 1996 (ֆրանսերէնից թարգմանութիւնը իմն է – Կ.Ա.):

իաների կառուցումը, որը մեծ ոգեշնչությամբ եւ հիանալի ճկունությամբ կատարեց այս երիտասարդ դաշնակահարը:

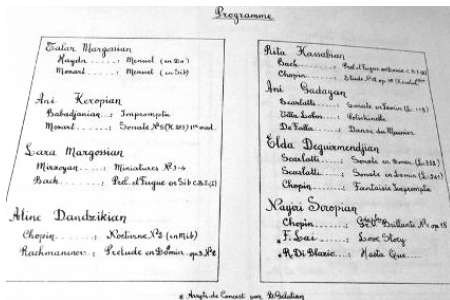
Դարձեալ Մոցարթի գրչից եւ այս անգամ *Սոնատ համար 16 K545 2րդ մասի Անտանթէն*, ապա *Սոնատ համար 2 K280 3րդ մասի Ալեկրոն* կատարեց Ֆիլիփ Հաժը:

Հնչեցին երկու ստեղծագործութիւններ՝ հարուստ եւ լեցուն ներդաշնակությամբ, հիանալիօրէն իրացուած, մեծ զգայնությամբ ու հոսուն երաժշտականությամբ: Երիտասարդ դաշնակահարը միաձուլուած էր գործիքի հետ: Փակում էր աչքերը, կռանում ու ճօճում՝ ասես տարուած լինի երաժշտութեան ամբողջական կախարդանքով:

Ինչ վերաբերում է Լարա Մարկոսեանին, ապա նա ընտրել էր Պախի *Ռէ մաժոր փրեյիւրը եւ ֆուգան*, ինչպէս նաեւ Մ. Մոշքովսքու *Սոլ մինոր էթիւրը*, որոնք պահանջում են կենտրոնացուած կատարում՝ յատկապէս ուժգնութեան արտայայտամիջոցների հարցում: Երկու հրաշալի ստեղծագործութիւններ, որոնք մեծ թարմութիւն փոխանցեցին իրենց տպավորիչ մեկնաբանութիւններով:

Համերգի երկրորդ մասը ընթացք ստացաւ կարճատեւ ընդմիջումից յետոյ, այն ներկայացրեց Անի Կատայեանը՝ կատարելով Սքարլաթի *Սոնատ No. 352 Longossu*, ապա Տեպիսիի *Clair de Lune*:

Անիի կատարումը հաասարակշռուած էր. տեմպը դանդաղ, հնչիւնները՝ ընդհատուած ճշգրիտ լուծութիւններով: Արձագանգներով ու հնչականութիւններով հարուստ մի ներկայացում, որը մտորումների առիթ էր ստեղծում:

Ճելալեանի մի խումբ աշակերտներ եւ յայտագիրն իր ծեռագրով

Հարցազրոյց Անի Կատայեանի հետ⁹

Երբ կը խօսին Պօղոս Ճելալեանի մասին, «դաշնակահար»ն ու «երաժշտահա-ն»ը միաձուլուած եւ փոխկապակցուած կը տեսնեն անոր մէջ:

*Ուստան*¹⁰ եռանդուն, խրախուսող եւ ոգեշնչող ուսուցիչ մըն էր: Անոր դասերուն նպատակը ոչ միայն կատարողական արուեստի միջոցներուն հմտօրէն տիրապետելն ու գեղարուեստական որակ ստեղծելն էր, այլեւ կիրթ երաժիշտ եւ ար-

⁹ Ե-նամակային հաղորդակցութիւն՝ Երեւան-Պէյրութ, 18 Յունուար 2023ին:

¹⁰ Ճելալեանին դիմում էին «Ուստա» անուանելով, փոխադարձաբար՝ ինքն էլ պատասխանում էր միեւնոյն արտայայտութեամբ, որ նշանակում է վարպետ:

ուեստագետ պատրաստելը, որ ինքնին պատշաճ բարձրությամբ պիտի գնահատեր եւ արժեւորէր արուեստի բնագաւառին պատկանող որեւէ աշխատանք: Երաժշտութեան դասաւանդման անոր մօտեցումը կ'ընդգրկէր ոճի, երաժշտականութեան եւ որակեալ ծայնի եւ հնչիւնի արտադրման միջոցներու կարեւորութիւնը:

Հմուտ մանկավարժ մը ըլլալով, ան մեծապէս օգտակար դարձաւ ինծի՝ երաժշտութեան խորիմաստ բացատրութեան եւ ընկալման առաքելութեան մէջ:

Ան յաճախ կը յուշէր, որ երաժշտութիւնը կը պահանջէ վիթխարի աշխատանք, նուիրումն ու անհրաժեշտութիւնը... վերջինիս բացակայութիւնը եւ «բաւարար ժամանակ չտրամադրելը» քննարկման նիւթ անգամ չէին կրնար ըլլալ: «Ուստա, եւարճ'մ», այսպէս կը դիմէր մեզ ... «Երաժշտութիւնը շատ աւելին է, քան պարզապէս Hobby մը: Եթէ կ'ուզես փայլուն դաշնակահար մը ըլլալ, ամբողջ կեանքդ պիտի տրամադրես անոր:

Կ'ուզեմ նաեւ յիշել, որ ան բազմատաղանդ, ստեղծագործ, խանդավառ եւ նուիրումած անձ մըն էր: Ան փայլուն ստեղծագործական երաժշտական միտք մըն էր, ով ոգեշնչեց զիս իր հիմնալի ստեղծագործութիւններով եւ նուագախմբային գործիքաւորումներով:

Լիբանանի մշակութային եւ յատկապէս երաժշտական կեանքը զգալիօրէն պիտի նկատէ անոր բացակայութիւնը, ոգեշնչումներն ու ուշադրութիւնը, խրախուսանքներն եւ նոր գաղափարներու բացակայութիւնը:

Իսկ այդ օրուայ ելոյթս՝ Մայիս 12, 1996ի, լեցուն էր լարուածութեամբ եւ անհանգստութեամբ, միեւնոյն ժամանակ հպարտութեամբ: Կ'ուզեմ անկեղծանալ եւ չխուսափիլ այն փաստէն, որ Ճելալեանի ներկայութեան հանդէս գալը այդքան ալ դիւրին չէր երկու տարբեր պատճառներով:

Մասամբ մը այն, որ միշտ կար վրիպելու հաւանականութիւն, եւ երկրորդ՝ արդեօք որքանո՞վ հնարաւոր պիտի ըլլար կատարել Ուստային ստեղծագործութիւնները՝ իր ներկայութեան, այնպէս՝ ինչպէս որ ինք կը ցանկար լսել եւ ոչ թէ այնպէս ինչպէս մենք կ'ուզէինք որ հնչէր:

Համերգերու ժամանակ կը փորձէի կեդրոնանալ այն բոլոր մանրամասնութիւններուն վրայ, որոնք կ'ուսուցանէր Ուստան եւ կը կրկնէր բազում անգամներ:

Համերգէն ետք՝ տօն էր, ուղղակի տօն... Մտահոգութիւնն ու տագնապը կը վերանային, ի բացառեալ մէկ հոգէ, այդ ալ Ուստայի կարծիքն էր, թէ ի՞նչ պիտի ըսէր ան... Ան շատ առարկայական էր իր քննադատութիւններուն մէջ եւ անպայման կ'ակնարկէր բոլոր մանրամասնութիւնները:

Ես սորվեցայ Ճելալեանի բոլոր դաշնամուրային ստեղծագործութիւնները, սակայն համերգային կատարումով միայն «Պարը» կատարած եմ, թէեւ միշտ կը ցանկայի անոր ներկայութեան կատարել *Tre Cicli*-ն, բայց հնարաւորութիւն եւ առիթ չեմ ունեցած ի ցաւ սրտի:

Ինծի համար մեծ պատիւ է կոչուիլ Ճելալեանի աշակերտը: Մինչեւ օրս մեծ հաճոյքով է, որ կը նուագեմ Տեպիաիի *Louise* լոյսը եւ Սքարլաթիի բոլոր ստեղծագործութիւնները, որոնք աշխատած ենք միասին: Անոր ծայնը մինչեւ այսօր լսողութեանս մէջ է, ինչպէս նաեւ անոր երգած ոճը, երբ երգելով կը բացատրէր երաժշտական հատուածները, որպէսզի կատարեալ հնչէ:

Անաւարտ մնաց այն, որ նման տաղանդաւոր երաժշտահանը, հոգատար եւ անգնահատելի անձնաւորութիւնը մնաց անյայտ ողջ աշխարհի համար...:

«Անի Քերոբեանը ընտրել է Սարաճեանի երկու ստեղծագործութիւնները՝ *Երգ առանց խօսքին եւ Հովութեան*՝ որոնք կատարեց մեծ աշխուժութեամբ: Այնուհետեւ, նա ոգետրեց հանդիսատեսին Պերթվէնի *Սոնատ համար 5, օր. 10 համար* Պ առաջին մասի իր հրաշալի մեկնաբանութեամբ»¹¹:

Հարցազրոյց Անի Քերոբեանի հետ¹²

Մայեստրօ Ճելալեանին ծանօթացել եմ ծնողներիս միջոցով, որոնք մեծ սիրահար էին դասական երաժշտութեան եւ տան մէջ նուագում էին նաեւ իրենք: Բազմիցս ներկայ եմ գտնուել իր համերգերին, ինչպէս նաեւ այլ երաժիշտների ելոյթներին, որոնք կատարում էին նրա ստեղծագործութիւնները:

Մեծ պատիւ է ինձ համար կոչուել նրա աշակերտը: Իսկ նուաճած միջազգային յաջողութիւններիս համար յաւերժ երախտապարտ կը մնամ սիրելի մայեստրօյին:

Նրա աշակերտը լինելը մեծ պատասխանատւութիւն էր, իսկ դասարանային հաշուետու համերգերում ելոյթ ունենալը նշանակում էր խիզախաբար հանդիսադրել դաշնամուրային մասնագիտական հմտութիւններն ու միջոցները, որ բժախնդրորէն պահանջում է կատարողական արուեստը:

Դաշնամուրի դասերի ժամանակ նոր դասական ստեղծագործութիւնների ունկնդրումները անհաւատալիորէն ոգեշնչող էին: Երբ նուագում էի, նա խորհուրդ էր տալիս, որ ոչ միայն կատարեմ այն ինչը գրուած է նոտաների մէջ, այլեւ այն բոլորը որ նոյնիսկ չի նշուել երաժշտահանի կողմից:

Նրա ստեղծագործութիւնները կատարելը սրբազան արարողութիւն է իմ համար, յատկապէս երբ հենց մայեստրօյի ցուցմունքներով եմ կատարում նրա գործերը:

Իրաքանչիւր դասից յետոյ երբ հեռանում էի՝ մի քայլ անելի մօտենում էի միջազգային կարիերային: Յաւօք մեր վերջին հեռախօսազրոյցը մայեստրօ Ճելալեանի հետ եղաւ իր մահից քիչ առաջ:

Ես ապրում էի Քանադայում եւ ուղարկել էի Հայտընի, Պրամսի, Ճելալեանի եւ Պարպըրի իմ վերջին ծայնագրութիւնները: Այն պահին, երբ զանգահարեցի, նա պատասխանեց եւ մեծ ուրախութեամբ ասաց, որ լսել է իմ ծայնագրութիւնները եւ դրանք համարում է յաջողուած: Ովկիանոսներից հեռու մի անգամ եւս Ուստայի ուրախ ծայնը լսելը շատ մեծ ոգեւորութիւն եւ թանկագին արժէք էր իմ համար:

«Ալին Տանձիկեանը իր հերթին կատարեց *Չայքովսքու Տարուայ եղանակներից «Յունիսն»* ու «*Օգոստոսը*»: Շրջադարձութիւններով եւ անակնկալներով լեցուն մի ստեղծագործութիւն, եւ կամ ինչպէս լինում է անսպասելի պատմուածքներում, կշռոյթը հանդարտում է միայն անելի ուժեղ եւ զօրեղ վերսկսելու համար: Այդ մենք ենք մեզ թոյլ տալիս հաճելիորէն ցնցուել մեղեդու քառասյին ալիքներով»¹³:

¹¹ Sikias:

¹² Ե-նամակային հաղորդակցութիւն՝ Լոս Էնճըլլոս-Պէյրոյթ, 27 Փետրուար 2023ին:

¹³ Sikias:

Հարցազրույց Ալին Տանձիկեանի հետ¹⁴

Պարոն Ճելալեանը կամ Ուստան, միանշանակ հրաշալի մանկավարժ էր: Յիշում եմ, որ Ուստայի համար կարետոր էր նաեւ մեկնաբանութեան զգացականութիւնը: Մի անգամ խնդրեց պատրաստել Շոփէնի *Նոքթիւրնը*՝ մի պեմոլ մաժոր, երկ 55/2 Մի պահ մտածեցի, որ այս ստեղծագործութիւնը կարծես հեշտ է իմ համար, յատկապէս երբ շատ անելի բարդ գործեր էի կատարել: Սակայն նա ստիպեց որ երկար ամիսներ մնամ այս «հեշտ» ստեղծագործութեան վրայ, ոչ միայն զարգացնելով այն տեխնիկայէս, այլ կենտրոնացնելով աշխատանքը նաեւ կատարողական խնդիրների վրայ:

Շատ անգամներ ստիպում էր կրկնել միեւնոյն հատուածը՝ միքանի անգամ ուղղորդելով, թէ ինչպէս արտացոլեմ տուեալ մասի ամենաբնական երաժշտական արտայայտչականութիւնը, մինչեւ որ ես ինքս կարողանայի այն հնչեցնել իր ականակալած արտայայտչականութեամբ եւ զգայունութեամբ: Երբեմն խօսք էր գնում ուղղակի մէկ նոտայի յատուկ շեշտադրման մասին, որը նոր կեանք էր հաղորդում մի ամբողջ երաժշտական պարբերութեանը: Այնուհետեւ, նա հիացմունքով եւ բաւարում ասում էր իր յայտնի «Եա՛ սալա՛մ»ը¹⁵ եւ թոյլ տալիս շարունակել ստեղծագործութիւնը: Ուստայի առաջնորդութեամբ նոյնիսկ ձախ ձեռքի նուագակցութիւնը դարձաւ շատ երգային եւ մեղեդային:

Սա հիմնալի փորձ էր իմ համար եւ թոյլ տուեց ինձ բացայայտել, թէ որքան կարետոր է զգայունութիւնը եւ թէ ինչքան այն կարող է զարդարել եւ հարստացնել երաժշտութիւնը: Այս *Նոքթիւրնի*ց առաջ ես անելի տպաւորում էի տեխնիկայէս դժուար ստեղծագործութիւններով: Որպէս հմուտ մանկավարժ՝ Ուստան լաւ գիտէր իմ թոյլ կողմերը եւ ստիպեց ինձ աշխատել դրանց վրայ, որից յետոյ սկսեցի դաշնամուրը նուագել բոլորովին այլ կերպ՝ շատ անելի խորը զգայնութեամբ:

12 Մայիս 1996. մի հրաշալի օր: Այդ տարին հնարաւորութիւն ունեցայ Ուստայի տարեկան երկու հաշուետու համերգերին էլ մասնակցել: Իւրաքանչիւր համերգի պատրաստութեան համար ամիսներ շարունակ պարապում էի, որպէսզի ամէն ինչ կատարուի եւ ներկայացուի յաւուր պատշաճի:

Նկատեցի, որ Ուստան իր ձեռագրով է գրել համերգի ամբողջ ծրագիրը: Յաջորդ համերգին նրան առաջարկեցի ծրագիրը պատրաստել համակարգչային տպագրութեամբ: Նա ինձ բացատրեց, որ իրեն դուր չի գալիս ծրագրի մեքենայագրում տարբերակը, եւ որ ձեռագիրը շատ անելի սիրուն է: Իսկ ես բացատրեցի նրան, որ մենք համակարգչով կարող ենք ունենալ գեղեցիկ տառատեսակներ, եւ ցոյց տուեցի մի օրինակ: Նա շատ ուրախացաւ տեսնելով արդիւնքը, եւ հաւանութիւն տուեց, որ իրեն տրամադրեմ համակարգչով մուտքագրում ծրագիրը գեղեցիկ տառատեսակով, որը շատ նման էր ձեռագրի:

Այսօր ես երգեհոն եմ նուագում ամէն կիրակի Պէյրուֆի Ս. Եղիա-Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցում հայկական պատարագի ժամանակ եւ օրինում եմ դաշնամուրի ուսուցիչներին՝ Արփի Զրոյեանին եւ Ուստային այն ամէնի համար, ինչ նրանք տուել են ինձ:

¹⁴ Այն տեղի ունեցաւ 15 Յունուար 2023ին, Լիբանան:

¹⁵ Դրուատական արաբերէն բացականչութիւն, որ նշանակում է «հրաշալի»:

«Եւ ահա շոփէնեան վալս՝ Էլտա Տեկիրմենճեանի կատարողութեամբ: Հրաշալի կատարումով հանդէս եկաւ Էլտա Տեկիրմենճեանը Շոփէնի *Վալս համար 2, Op. 34 համար 1*ով: Մի ստեղծագործութիւն, որն առանձնանում է իր իրայայտուկ բարդութեամբ եւ պահանջում մեծ երաժշտական պատրաստութիւն: Նրա մատները հանդիսատար արագութեամբ պարում էին ստեղնաշարի վրայ, այնուհետեւ առաւել գեղեցկանում կրկնուող հատուածի հետ»¹⁶:

Հարցազրոյց Էլտա Տեկիրմենճեանի հետ¹⁷

Ինչքան էլ պատմեմ կամ նկարագրեմ, դեռեւս շատ բարդ է ճիշտ ձեւով բնութագրել Պօղոս Ճելալեանին: Նա շատ նրբանկատ էր եւ բժախնդիր: Ինչքան էլ անսխալ եւ անսայթաք կատարէի երաժշտութիւնը, մէկ է՝ նա ոչ մի անգամ դրական չէր արտայայտուի: Նոյնիսկ իմ երկու անհատական համերգերը աւարտելուց յետոյ, երբ մի հոծ բազմութիւն ողջունում էր ինձ, նա մօտենում էր եւ շշուկով յուշում, որ տուեալ հատուածը անելի արագ է ստացուել... իսկ միւրը դանդաղ... դա մի տեսակ ինձ անհանգստացնում էր, սակայն անելի ուշ զգում էի, որ դա ինձ օգնում էր, որ անելի ուշադիր լինեմ եւ անելի շատ պատրաստուեմ փայլուն կատարումով հանդէս գալու համար յաջորդ համերգերում:

Նրա մահից բաւական տարիներ անցել էին երբ հայրս մի օր պատմեց, որ հենց այդ համերգերից որոշ ժամանակ անց, Ճելալեանը հանդիպել է նրան եւ ասել որ, «*Էլտան հրաշալի կատարեց ամբողջ ծրագիրը եւ յարկապէս Պախլը: Անմիջապէս համերգից յետոյ այն ասելը կարող էր իրեն մեծամրութեան պատճառ դառնալ: Կարող եմ ասել, որ իմ ուսանողներից ոչ ոք նման հիանալի մեկնաբանութեամբ Պախլ դեռեւս չի կատարեք*»: Այս մէկը բնականաբար ինձ առաւել ոգեւորեց: Եւ մի գուցէ պատճառներից մէկն էր, որ իմ համար անելի ուշ փոխադրեց Պախի հռչակաւոր Ռէ մինոր Թորքթաթա եւ ֆուկան դաշնամուրի համար եւ նուիրեց ինձ՝ իր ձեռագրով փոխադրուած այս հրաշալի ստեղծագործութիւնը: Ես այն կատարեցի իմ մենահամերգերից մէկի ընթացքում, որի համար խորապէս երախտապարտ եմ Ուստային:

«Եւ վերջապէս, համերգը եզրափակեց Նայիրի Սերոբեանը Կրանատոսի *Գոյեսկաս համար 4 (Գեղեցկոհին եւ տիսակը)* եւ *Սպանական պար համար 9* երկու ստեղծագործութիւնների ներդաշնակ եւ համաչափ կատարումով»¹⁸:

Հարցազրոյց Նայիրի Սերոբեան-Սեֆերեանի հետ¹⁹

Պօղոս Ճելալեանը ոչ միայն մեծ կոմպոզիտոր էր, այլ նաեւ գիտակ ռազմավար-երաժիշտ: Շատ լաւ գիտէր, ինչպէս ընտրել համապատասխան երկացանկ իւրաքանչիւր ուսանողի համար: Նա բոլորիս սովորեցրեց այն հմտութիւնները, որոնք անհրաժեշտ էին իւրաքանչիւր ստեղծագործութիւն փայլուն կատարելու համար: Իսկ ուսուցման մեթոդը որը նա կիրառեց, թոյլ տուեց մեզ բովանդակալից լուծումներով եւ գիտելիքներով իմաստաւորել մեր կատարած երաժշտութիւնը:

¹⁶ Sikias:

¹⁷ Այն տեղի ունեցաւ 28 Յունուար 2023ին, Լիբանան:

¹⁸ Sikias:

¹⁹ Այն տեղի ունեցաւ 11 Յունուար 2023ին, Լիբանան:

Նրա համար ամենակարևոր յատկանիշերից մէկը զգացմունքայնութիւնն էր: Բազմիցս յիշեցնում էր, որ դաշնամուրի իւրաքանչիւր ստեղին պէտք է դիպչել մեծ ուշադրութեամբ եւ զգուշութեամբ, որպէսզի երաժշտութիւնը լիարժէք հասնի ունկնդրի սրտին:

Ինձ համար մեծ պատասխանատւութիւն ու մարտահրաւէր էր նրա ստեղծագործութիւնները կատարելը յատկապէս հանդիսատեսի առաջ, ինչպէս նաեւ մեծ համարձակութիւն էր ելոյթից յետոյ ստանալ նրա անկեղծ կարծիքը:

1992ի համերգի ժամանակ նուագել եմ նրա ստեղծագործութիւններից *Նազ պարը*, որը գրել է 1983ին:

Անցնելով մայիսեան զարնանային համերգին, կ'ուզենայի յուշել որ այդ օրուայ մասնակիցներն անծանօթ էին, որովհետեւ ես ընդհանրապէս մասնակցում էի տարիքով անելի մեծ աշակերտների հետ, որն համարում էր «մեր խումբը»: Իսկ թէ ինչու էր նա ուզում, որ մասնակցեմ այս խմբի հետ... դա արդէն ես չգիտեմ: Ամէն դէպքում, ես ինձ տարօրինակ էի զգում, բայց ամէն ինչ անում էի, որ դա չզգացուի: Նաեւ Կրանատոս կատարելը մեծ պատասխանատւութիւն էր, եւ այն ստեղծագործութիւնները, որոնք պարոն Ճելալեանը ընտրել էր ինձ համար, պահանջում էին բժախնդիր աշխատանք եւ քրտնաջան պարապմունք: Դէ... ես սիրահարուած էի «Կոյեքաս»ին, եւ այդ ժամանակ ոչինչ կարելու չէր: Ես ամէն ինչ արեցի, որ Ուստային չհիասթափեցնեմ, եւ կարծում եմ, որ համերգի վերջում նա գոհ մնաց իմ ելոյթից եւ ասաց՝ «*պրաւօ՛, Ուստա՛*» եւ համբուրեց ճակատս:

Յիշում եմ մի անգամ դարձեալ համերգ ունէինք: Իմ հերթն էր եւ պէտք էր նուագել երկու ստեղծագործութիւն: Առաջինը ասարտելուց յետոյ, սկսեցի երկրորդը եւ յանկարծ նկատեցի, որ քթիցս արիւն սկսեց հոսել, եւ բնականաբար խուճապի մատնուեցի: Պարոն Ճելալեանը բեմ բարձրացաւ եւ խնդրեց որ կանգ առնեմ: Չգիտեմ ինչպէս եւ որտեղից սուրճ բերեցին ու քթիս մէջ դրեցին: Մինչ այժմ ես չեմ հասկանում, թէ որտեղից են այդ սուրճը ստացել: Մի տեսակ տհաճ երեւոյթ էր:

Կարծում եմ երաժշտութեան աշխարհում չկան սահմաններ: Ինչ վերաբերում է ինձ, ես չկարողացայ պարոն Ճելալեանի ժառանգութիւնը փոխանցել իմ դուստրերին, քանի որ նրանք դաշնամուր նուագել չսովորեցին: Ինչ վերաբերում է պարոն Ճելալեանին, ապա կարծում եմ, որ նրա երաժշտութիւնը պէտք է անելի շատ ներկայացնել աշխարհին եւ կատարել ոչ միայն դաշնամուրով, այլ նաեւ նուագախմբով:

ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑՆԵՐ ՊՕՂՈՍ ՃԵԼԱԼԵԱՆԻ ՄԻԻՍ ՍԱՆԵՐԻ՝ ԱԼԻՆ ԹԵՔԷԼԵԱՆԻ, ԼԻԶԱ ԹԻԻԹԻԻՆՃԵԱՆԻ ԵՒ ՍԵՐՈԻԺ ԳՐԱՃԵԱՆԻ ՀԵՏ

Այստեղ ասարտում են այն հինգ սաների հարցազրոյցները, որոնք մասնակցել էին 12 Մայիս 1996ին տեղի ունեցած համերգին: Ճելալեանի մանկավարժական մեթոդի առանձնայատկութիւնները պարզելու նպատակով մենք դիմեցինք նաեւ Ճելալեանի այլ ուսանողների, ովքեր եւս վայելել են նրա մանկավարժական հմուտ եւ բարձրորակ փորձը եւ այսօր երաժշտական կեանքում հասել են բարձունքների: Մեր խնդրանքով նրանք եւս խօսեցին Ճելալեանի ուսուցողական եւ մանկավարժական փորձի եւ գիտելիքի անսպառ զինանոցի մասին: Նրանց թում են Թեքէլեան երաժշտական

դպրոցի տնօրէնուհի Ալին Թեքէլեանը, Լիզա Թիֆֆինճեանը եւ Սերուժ Գրաճեանը:

Հարցազրոյց Ալին Թեքէլեանի հետ²⁰

Նրանց համար, ովքեր չեն ճանաչում Պօղոս Ճելալեանին, ասեմ որ, առաջին հանդիպումից նա կարող է թուալ վախեցնող, նեարդային, անհամբեր եւ խիստ հայեացքով մի անձնատրուփին: Սակայն ինձ համար, որպէս իր աշակերտը, նա երկրորդ հայր էր՝ բառիս բուն իմաստով:

Նա օժտուած էր մեծ եռանդով իր աշխատանքի նկատմամբ, որը յաճախ զարմացնում էր նաեւ իր շրջապատին: Ծով համբերութիւն ունէր եւ ճկուն քաղաքականութիւն էր վարում իր ուսանողների հետ: Քննութիւնների եւ համերգերի ժամանակ դասերի քանակը բազմապատկւում էր երկարածգում էր ինքնաբերաբար, առանց նոյնիսկ ստուգելու դասի տետրոյթիւնը:

Աշխատում էր ողջ գիշերուայ ընթացքում՝ նոր ստեղծագործութիւններ պատրաստելու իր աշակերտների համար, իսկ յետոյ մնում էր ստեղծագործում էր օրուայ մինչեւ վաղ ժամերը ընդհուպ մինչեւ արշալոյս:

Նա երբեք չի դադարել ինձ օգնել դաշնամուրային տեխնիկայի տիրապետելու հարցում, որի համար ունէր դասաւանդման իր իրայատուկ ոճն ու մեթոդը: Իսկ տեսութեան եւ ներդաշնագիտութեան գիտելիքները որ փոխանցում էր՝ կատարեալ օրինութիւն էին իմ համար:

Երաժշտական ասպարէզում նրա կատարելութեան ձգտելը յարգանք եւ վստահութիւն էր փոխանցում բոլորին: Նա համարում էր իր շրջապատի ազնիւ, հաւատարիմ եւ վստահելի ընկերը, յատկապէս իր բարձր քաղաքավարութեամբ, որի պատճառով վայելում էր շրջապատի մեծ յարգանքը:

Այն ժամանակ Թեքէլեան երաժշտական դպրոցի աշակերտուհի էի, երբ 1985ին յանձնեցի իմ 5րդ տարուայ վկայականի քննութիւնը տիկ. Նորա Ռումեանի մօտ եւ ընդունուեցի Լիբանանի ազգային երաժշտանոցը շարունակելու կրթութիւնս տիկին Մատլէն Մտաուարի մօտ, բայց միեւնոյն ժամանակ պարոն Ճելալեանի հետ մասնաւոր դասեր էի առնում, եւ ամէն Ուրբաթ եւ Շաբաթ այնտեղ դասաւանդում էի սկսնակ աշակերտներին նկատի ունենալով, որ Ճելալեանն էլ էր Թեքէլեանում դասաւանդում եւ հարցերի դէպքում անվարան դիմում էի նրան: Եւ այդպէս շարունակեցի նրա մօտ սովորել գրեթէ 10 տարի մինչեւ իմ 10րդ տարուայ դաշնամուրի վկայականը ստացայ Ազգային երաժշտանոցից:

Պարոն Ճելալեանը որպէս կոմպոզիտոր չափազանց կարեւոր տեղ ունի եւ լիբանանեան եւ միջազգային երաժշտական մշակութային ասպարէզում: Նրա ստեղծագործութիւնները միշտ արեւմտաեւրոպական երաժիշտների ուշադրութեանն են արժանացել, նրա իրայատուկ ոճն ու բնորոշ երաժշտական լեզուն, ոգեշնչել ու վերադարակաւորել են նրա ստեղծագործութիւնները:

Նրա գործերից կատարել եմ *Sonate Breve pour Piano, Tre Cicli, Sonate pour Pianoforté*:

²⁰ Այն տեղի ունեցաւ 16 Մարտի 2023ին, Լիբանան:

Հարցազրույց Լիզա Թիֆլինճեանի հետ²¹

Որպէս մանկավարժ՝ Ճելալեանի հիմնական խնդիրն եղել է այնպիսի ուսանող պատրաստելը, որ իր երաժշտական բոլոր հմտութիւններով կարողանայ ապագայում ինքնուրոյն կատարել ցանկացած բարդութեան ստեղծագործութիւն ամենաբարձր երաժշտական արժէշափերով:

Նա օժտուած էր մեծ համբերութեամբ, հաստատականութեամբ եւ վճռականութեամբ՝ ուսուցելու այն ուսանողը, ով բաականաչափ հետաքրքրուած է իմանալու երաժշտութեան մէջ թաքնուած բոլոր գաղտնիքների մասին:

Ուստային ճանաչում էի երաժշտանոցից որպէս շատ խիստ պրոֆեսոր: Ոչ ոք չէր համարձակուած լինել նրա դասարանում: Իմ նախկին պրոֆեսորի հետ մեծ քննարկումից եւ անհասկացողութիւնից յետոյ ես դուրս եկայ շէնքից եւ որոշեցի թողնել դաշնամուրը: Պատահաբար, նոյն կէսօրին տեսայ դիրիժոր Վաչէ Պարսումեանին²²: Ինչ-որ կերպ նա տեղեակ էր իմ խնդրի մասին եւ հեզմանքով ընդունելով իմ որոշումը, քաղցր ժպիտով ձեռքիցս բռնած գնացինք Բարսեղ Կանաչեան երաժշտական քոլէճ, որտեղ պրոֆ. Ճելալեանը նոր էր նշանակուել՝ ընդունելու առաջադէմ ուսանողներին իր դասարանում: Այնքան ամաչում էի եւ անվստահ էի, որ չկարողացայ ոչ մի բառով արտայայտուել: Իսկ ինք շատ մեղմ ժպիտով ինձ ծրագիր նշանակեց յաջորդ շաբաթ պատրաստուելու համար:

Հպարտութեամբ կարող եմ ասել, որ նրան աշակերտել եմ 1984ի Սեպտեմբերի իմ առաջին դասից մինչեւ 2011ի Հոկտեմբերի վերջերը, երբ նա ուղեղի կաթուած ստացաւ:

Նրա մանկավարժական մեթոտը ընդգրկում էր միմիկայի, դէմքի եւ ձեռքերի իւրայատուկ արտայայտութիւններ, որոնցով բացատրում էր մեկնաբանութեան նրբութիւնները: Դրանք օգնում էին ուսանողներին ասուածը արագ ըմբռնելու:

Ճելալեանը երբեք չէր ընդունում որ իր ստեղծագործութիւնները կատարուեն եւ բարձրաձայն յայտարարուեն: Երբ փորձում էի նրան համոզել, որ դրանք կարելի էր աշխատանքներ են՝ նա ասում էր «եւրում, այնքան գլուխգործոցներ կան մեր երկացանկում, որ ժամանակ չկայ այդ մանրութների համար»:

Մի անգամ համարձակուեցի միայնակ սովորել նրա *Tre Cicli*, եւ մինչ նա խոհանոցում իր կէսօրուայ սուրճն էր պատրաստում, սկսեցի այն նուագել: Նա մնաց այնտեղ: Աարտեցի ցիկլը, եւ ինքս գնացի նրա մօտ: Բացեց աչքերը, դէմքին հեզմական մի ժպիտով գլուխը բարձրացրեց եւ ո՛չ մի բառ...: Նրա սիրելի կինը՝ Ռայմոնտը, Էթիէն Քիսիլեանի²³ քոյրը, ներս մտաւ եւ ասաց. «Այսպեղ ասելու ոչինչ չկայ: Ցիկլը սրացուել է...»: Այդ պահից յետոյ ես ոչ մի անգամ չեմ կրկնել այդ ստեղծագործութիւնը:

Իսկ եթէ Ճելալեանի ուսմունքը մէկ բառով պիտի բացատրել այն էլ **հնչիւն** է...²⁴

²¹ Այն տեղի ունեցաւ 8 Ապրիլի 2023ին, Լիբանան:

²² Վաչէ Պարսումեան.- երաժշտագէտ, խմբավար, Պէյրութի Բարսեղ Կանաչեան երաժշտական քոլէճի եւ Կլենտլիի «Լարք» երաժշտական ընկերակցութեան հիմնադիր:

²³ Էթիէն Քիսիլեան.- Լիբանանի ֆիլհարմոնիք նուագախմբի գլխավոր հոպոյիսթ:

²⁴ Երաժշտագիտականօրէն հնչիւնը համարում է կատարողական արուեստի գերխնդիրներից մէկը: Այն վերաբերում է կատարողականութեան ընթացքում ամենաբարձր ձայնային որակ ստանալուն, որը նուաճում է արուեստագէտ կատարող:

Հացագրոյց Սերուժ Գրաճեանի հետ²⁵

Ճելալեանի մօտ սովորել եմ վաղ հասակում մինչեւ Քանաթա փոխադրուելս: Յիշում եմ, որ նա շատ խստապահանջ էր: Նրա ամենայատկանշական մանկավարժական կարողութիւններից մէկն այն էր, որ շատ լաւ կարողանում էր մշակել աշակերտի տաղանդն ու երաժշտական տուեալները:

Նա նաեւ շատ հետեւողական էր եւ գիտէր անուղակիորէն պարտադրելու ձեւը: Նրա դասերի մէջ միշտ ուժ եւ ոգեւորութիւն կար, իսկ իւրաքանչիւր աշակերտ ունէր իր յատուկ տեղն ու արժէքը:

Շատ էր աշխատում մատների հնարաւորութիւնները զարգացնելու հարցում, այդ իմաստով առաւելաբար կենտրոնանում էր Աքարլաթիի տոնաթների վրայ եւ իւրայատուկ ձեւով ապահովում էր մատների ճկունութիւնն ու արագութիւնը: Նա ընտրում էր Աքարլաթին իմանալով, որ հենց նա է գրել իր անձնական վարժութիւնները եւ այդ երեւոյթը նրան շատ էր տպաւորել:

Իր ուսուցմունքի մէջ նաեւ բացատրում եւ սովորացնում էր տեսութիւն եւ ներդաշնագիտութիւն, խորհուրդ տալով լսել տարբեր դաշնակահարների կատարումներին, սակայն ինք անձամբ նախընտրում էր Արթուրօ Պենետեթթի Միքէլանճելիի մեկնաբանութիւնները:

Շատ էր կարեւորում համերգերը եւ դրանց մասնակցութեան փաստը եւ միշտ փորձում ամէն գնով դրանք կազմակերպել, իսկ դահլիճ չլինելու դէպքում հնարաւորութիւն էր ստեղծում յարմարաւէտ տան պայմաններում:

Այլ պատճառներից մէկը, որ Ճելալեանին յարգում էին որպէս դաշնակահար, այն էր, որ նա բազմակողմանիորէն զարգացած երաժիշտ էր, նրա մօտ առկայ էր եւ հայկականը եւ միջազգայինը եւ արաբականը:

Ունէր մի շատ յայտնի նշանաբան, որ յաճախ կրկնում էր ասելով. «Երաժշտութիւնը սահմաններ չի ճանաչում»:

Իր ստեղծագործութիւններից կատարել եմ *Նազ պարը*, *Դաշնամուրի տոնապը* *Sonata Per Pianofortèu* եւ *Sonate Brever*:

Ճելալեանը բարձրաճաշակ անձնաւորութիւն էր գեղագիտական եւ յատկապէս երաժշտական ժանրում: Շատ կ'ուզէնայի նրա կարծիքը լսել իմ կատարած մշակումների, յատկապէս վերջերս իմ գրած *Հազարան բլբուլ* մանկական օպերայի մասին:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

1. Պօղոս Ճելալեանն իր մանկավարժական գործունէութեամբ նպաստել է Լիբանանում դաշնակահարների պատրաստմանը: Նրա սաների թում են եղել ինչպէս հայ, այնպէս էլ արաբ պատանիներ ու աղջիկներ: Դրանով իսկ նա կարեւոր ներդրում է ունեցել լիբանանեան կատարողական դպրոցի զարգացման գործում:

ըն հնչեցնելով իւրաքանչիւր երաժշտական բարձրութիւն (նոտա) ամենաբիրել, շողազարդ եւ լուսաւոր գոյներով՝ ապահովելով ծայնային թրթիռների ամենայագեցած հնչողութիւնը ցանկացած արագութեան պարագային:

²⁵ Ե-նամակային հաղորդակցութիւն, Քալիֆորնիա-Պէյրոյթ, 13 Մարտի 2021ին:

2. Նրբանկատ ու միաժամանակ՝ բծախնդիր, խստապահանջ, իր սաներին գովեստի խօսքեր երբեք չշռայլող, անգամ յաջողուած ելոյթից յետոյ նոյնիսկ աննշան թերութիւնները մատնանշող, միաժամանակ՝ նրանց կողմից որպէս երկրորդ հայր ընկալուող Ճելալեանի բոլոր սաները միաբերան իրենց երջանիկ են համարել Ուստային աշակերտելու համար եւ միշտ երախտապարտ են եղել նրան՝ իրենց ստացած գիտելիքների համար:

3. Լինելով հմուտ մանկավարժ՝ Ճելալեանն անմիջապէս պարզում էր աշակերտի թոյլ կողմերը եւ յատուկ ուշադրութիւն դարձնում դրանց վրայ: Նա բացայայտում էր աշակերտի երաժշտական տուեալներն ու կարողութիւնները եւ զարգացնում դրանք՝ նրան տալով իրեն համապատասխան ծրագիր:

4. Մեծ տեղ յատկացնելով ստեղծագործութեան կատարման արհեստագիտական կողմին, մասնաւորապէս՝ մատնային տեխնիկային, միեւնոյն ժամանակ Ճելալեանը պահանջում էր զգացմունքայնութիւն, ոչ միայն տեքստի անսխալ կատարում, այլեւ՝ մեկնաբանում: Ընդ որում՝ սովորեցնում էր կատարել ոչ միայն այն, ինչ գրել է յօրինողը նոտային տեքստում, այլեւ այն, ինչ չի գրել, բայց՝ ենթադրում է: Այն կարող է լինել միեւնոյն ուժգնութեան նշանների արտայայտչականութեան տարբեր դրսեւորումները միեւնոյն ստեղծագործութեան մէջ: Եւ կամ երաժշտական նախադասութեան ուղղութիւնը առաջնորդող ներդաշնագիտական շեշտադրութիւնները, ինչպէս նաեւ ստեղծագործութեան նկարագրի կերպարային եւ ճշգրիտ մեկնութեան պատկերաւոր մանրամասները:

5. Նա սովորեցրել է նաեւ արտայայտչականութեան զգացողականութիւնը եւ նրա նպատակներից է եղել ունկնդրի սրտին հասցնել երաժշտութիւնը եւ ոչ միայն կենտրոնանալ տեխնիկայի վրայ տպաւորելով եւ բաւարարելով հանդիսատեսին երաժշտութեան արտաքին երեւոյթներով: Նա նաեւ կարեւորել է գունագարդ համահնչիւնները լսելու ունակութիւնը, նրանց բազմաշերտ հնչերանգը՝ տեսական եւ վերլուծական տեսակէտից, ընդգծելով եւ բացայայտելով թաքնուած երաժշտական եւ գեղագիտական նրբութիւնները տուեալ ստեղծագործութեան մէջ:

6. Ճելալեանն իր սաներին սովորեցնում էր ոչ միայն տիրապետել կատարողական արուեստի զինանոցին, այլեւ ստեղծել գեղարուեստական որակ, ծանօթացնելով տարբեր դարաշրջանի գեղագիտական իւրայատկութիւնները, արժեքափերն ու ամանդոյթները:

7. Բնականաբար, նրա ոչ բոլոր սաներն են ընտրել երաժշտի մասնագիտութիւնը: Այդուամենայնիւ, Ճելալեանի մօտ պարապմունքների շնորհիւ զարգացել է նրանց գեղարուեստական ճաշակը:

8. Ճելալեանի աշակերտները համերգերով բազմիցս են հանդէս եկել: Դեռեւս պատանեկան տարիքում բեմ դուրս գալու հնարաւորութեան շնորհիւ՝ Ճելալեանն իր սաների մօտ զարգացրել է բեմում ելոյթ ունենալու փորձը եւ նրանց մէջ սերմանել ինքնավստահութիւն:

9. Աշակերտական այդ համերգերից շատերն իրենց երաժշտական բարձր մակարդակի շնորհիվ արժանացել են մամուլի ուշադրությանը, եւ դրանց մասին յօդուածներ են տպագրուել տեղական մամուլի էջերում:

10. Արեւմտաեւրոպական ստեղծագործութիւնների կողքին նա իր սաներին յանձնարարում էր նաեւ հայ երաժշտահանների ստեղծագործութիւնները, ինչը նաեւ համարում է Սփիւռքում հայապահպանութեան կարեւորագոյն քայլերից մէկը:

11. Ճելալեանի՝ որպէս մանկավարժի, հիմնական խնդիրն էր յետագայում ցանկացած բարդութեան ստեղծագործութիւն արհեստավարժ բարձր մակարդակով կատարելու համար անհրաժեշտ երաժշտական հմտութիւններով օժտուած երաժիշտ պատրաստելը:

THE CHARACTERISTICS OF THE PEDAGOGICAL METHOD OF THE LEBANESE ARMENIAN COMPOSER BOGHOS GELALIAN

(Summary)

GARO AVESSIAN
maestro434@yahoo.com

Over the course of his career as a composer, the Lebanese-Armenian Boghos Gelalian (1927--2011) made a remarkable contribution to the preservation of Armenian cultural heritage in the Diaspora as well as to the development of the Lebanese performing school of art and music. In addition, he prepared a significant number of piano performers and an educated circle of music lovers in Lebanese cultural society.

Gelalian was a devoted instructor and a skilled pedagogue, who revealed his students' musical abilities and developed their skills by informative and educational methods with painstaking care and unremitting attention.

This article studies and reveals the methods of his teaching and his pedagogical approaches through a set of interviews with some of his students who participated in a concert held on May 12, 1996 in Ashrafieh. The author has been able to conduct in-depth interviews with most of the participants in the said concert, including Ani Gadayian, Ani Keropian, Aline Dantzgian, Elda Deguirmenjian and Nayiri Seropian-Seferian. The author has also interviewed a number of other students of Gelalian who have become leading figures in the field of education and music performance, including Aline Tekelian, Lisa Tutunjian, and Serouj Krajian.

The basic answers of each interviewee to these seven-question interviews, which reflect their experience with their piano teacher, have been compiled separately.

Finally, the author has analyzed their statements and observations and compiled a general set of methods Gelalian used to apply in teaching his piano students.

ԳԵՂՈՒՆԻ ՉԹՉԵԱՆԻ ՄԱՆԿԱՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ԽՄԲԵՐԳԱՅԻՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ¹

ԶԱՔԱՐ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

kamilazakar@yahoo.com

Հայ մանկապատանեկան խմբերգային բազմաձայն երաժշտությունը սկիզբ կ'առնէ ԺԹ. դարու երկրորդ կիսուն: Իր հիմնադիրներ՝ Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի, Մակար Եկմալեանի եւ Կոմիտասի ստեղծած աւանդը յետագային կը շարունակուի ու զարգանալով մեր օրերը կը հասնի հարստանալով անելի քան 400 խմբերգերով, որոնք յօրինուած են առաւելաբար Հայաստանի եւ մասամբ ալ Սփիւռքի հայ երագահաններու կողմէ: Այս հսկայածաւալ ժառանգութեան մէջ իր ուրոյն տեղն ու դերն ունի Գեղունի Չթչեան, որուն ներդրումը լուսարձակի տակ առնել կը միտի այս յօդուածը:

Արդի հայ մանկապատանեկան խմբերգային երաժշտութեան ականատոր դէմքերէն, Հայաստանի Հանրապետութեան ժողովրդական *արտիստ*, ՀՍՍՀ արուեստի վաստակաւոր գործիչ, «Մովսէս Խորենացի» մետալի դափնեկիր փրոֆ. Գեղունի Չթչեան (ծն. 1929), իր սերնդակիցներ՝ Ռուբերթ Պետրոսեանի, Արեգ Լուսինեանի, Էմմա Միհրանեանի, Խաչատուր Մարտիրոսեանի եւ այլ երգահաններու հետ համատեղ, իր ստեղծագործական վաստակին մէջ մասնաւորաբար մանկապատանեկան երաժշտութեան կարեւոր տեղ տալով, հայ երաժշտական կեանքի պատմութեան մէջ քանդեց այն կարծրատիպը, որ նուազ կարեւորութիւն կը տաժէր երաժշտական այդ սեռին նկատմամբ: Անոնք, նուագարանային թէ մենեքզական ստեղծագործութիւններու զուգահեռ, առաւել զարգացուցին նաեւ *acapella* թէ նուագակցութեամբ խմբերգային մարզը:

Չթչեան իրաւամբ կը համարուի երաժշտական այս սեռին, թիւի ու որակի առումով, ամենէն նկատառելի նպաստ ունեցողներէն մէկը:

«*Երկրասարդ տարիներից զգացել եմ [թէ] երեխաների համար պէտք է գրել այնպէս՝ ինչպէս ստեղծագործում են մեծերի համար, բայց՝ անելի լաւ*»՝ կ'ըսէ Չթչեան մեզի տուած իր հարցազրոյցին մէջ: Իսկ իր մանկագրութեան մասին պատմող *Գեղունի Չթչեանը՝ մանուկներին* (Երեւան, 1973, կազմ.՝ Յ. Լ. Սիմոնեան) գրքոյկին մէջ ան կ'ըսէ. «*Սիրում եմ գրել մանկական երաժշտութիւն: Որքան էլ զբաղուած լինեմ այլ ստեղծագործութիւններով, չեմ կարող դրան զուգընթաց չգրել ձեզ (մանուկների - Զ.Ք.) համար: Առանձնայապառկ ոգեւորութեամբ եւ սիրով եմ գրել գրեթէ իմ բոլոր ստեղծագործութիւնները՝ նուիրուած երեխաներին...*»: Ստեղծագործական սկզբունք-յանձնառութիւն մը՝ որուն հաւատարիմ մնացած է միշտ:

¹ Ուսումնասիրութիւնը կատարուած է Գալուստ Կիլպենկեան հիմնարկութեան դրամաշնորհով:

Իր սերնդակիցներէն առաջ, քիչ թիւով երաժշտահաններ, ինչպէս՝ Երուանդ Սահառունի (1894–1967), Կարօ Զաքարեան (1895–1967) եւ ուրիշներ, արդէն իսկ մանկապատանեկան խմբերգային սեփին նախահիմքերը դրած էին, միա կողմէ, Խորհրդային Միութեան տարածքին հետզհետէ բազմացող մանկապատանեկան երգչախումբերն ու նուագախումբերը խթան կը հանդիսանային բազմալեզու ու առաւելաբար՝ ռուսալեզու նոր խմբերգերու ծննդեան: Սակայն Չթչեան, իր խմբերգերով եկաւ նոր շունչ ու որակ հաղորդելու այդ բոլորին, երկնելով ամէլի քան երեք տասնեակ հանրաճանաչ խմբերգեր, որոնք հայրենի թէ Սփիւռքի զանազան երգչախումբերու երգացանկին մէջ ուրոյն տեղ նուաճած են: *«Ռուսաստանում հանրակրթական դպրոցներն իսկ ունէին լաւ երգչախմբեր եւ պէտք էր Հայաստանի մէջ էլ զարկ տալ այս արուեստին, որովհետեւ անընդհապ նոյն միաձայն երգերն էին երգում Հայաստանի մեր (մանկապատանեկան - Զ.Ք.) երգչախմբերը»*: Ժամանակաշրջանի կացութեան մասին պատկերը այսպէս կը բնորոշէ Չթչեան, մեզի տուած նոյն հարցազրոյցին մէջ:

Առաւելաբար ստեղծագործելով Սուրէն Մուրատեանի, Եւրի Սահակեանի, Սիլվա Կապուտիկեանի, Նանսէն Միքայէլեանի, Վահագն Դաթեանի, Արամայիս Սահակեանի ու ժամանակակից այլ բանաստեղծներու ոտանատրոներուն հիման վրայ, Չթչեան կը դաւանի բանաստեղծութիւնը երաժշտատրելու սկզբունքին վրայ եւ ոչ թէ հակառակ ուղղութեան: Ան, իբրեւ սկզբունք, նախապէս յօրինած իր մեղեդիին համար համապատասխան բառեր չի փնտռեր: Այս պատճառով ալ բնաւ բռնազբօսիկ չեն իր երգերը, ու մեղեդին եւ խօսքը լաւապէս ընդելուզուած են իրարու հետ:

ԶԹՉԵԱՆԻ ՄԱՆԿԱՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ԽՄԲԵՐԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Խորաթափանց գիտակութեան զուգահեռ, Չթչեանի խմբերգերը յօրինուած են առանձնայատուկ նուիրումով: Առաջին իսկ ակնթարթին, անկեղծ ու բանաստեղծական շունչը կը համակէ նախ եւ առաջ պատանի կատարողը, ու այնուհետեւ ունկնդիրը: Կերպարներու, նիւթերու լայն շրջանակի ընդգրկումն ու ժանրային հարուստ բազմազանութիւնը յագեցած են խորապէս ազգային երաժշտական լեզուի զանազան դրսեւորումներով:

Չթչեանին բնորոշ են գրելաոճի ազգային հնչերանգը, զգացմունքայնութիւնը, մեղեդիի սահուն ճկունութիւնը, նուրբ քնարականութիւնը, բանաստեղծութիւններու բարձրաճաշակ ընտրութիւնը, իմաստի ու բովանդակութեան խորաթափանց երաժշտական մարմնատրումը: Բառն ու հնչիւնը, ընդհանրապէս երգչական - vocal - ու յատկապէս մանկապատանեկան խմբերգերու մէջ համահունչ ու ներդաշնակ են իրենց կերպարային ոճին: Ան իր խմբերգերուն մէջ վարպետօրէն կ'օգտագործէ այդ տարիքի կատարողներու ծայնային բնորոշ յատկութիւնները, ծայներանգները, ծայնածաւալը, ծայնի հնչողութեան ուժգնութիւնը, նկատի կ'առնէ մանուկներու պատկերային մտածողութեան ու հոգեբանական ըմբռնումի իւրայատկու-

թիւները: Իր խմբերգերը ոչ միայն հարուստ են կերպարային բազմազանութեամբ, ինչը շատ հաճելի է այդ տարիքի պատանեկան երգչախումբերու համար, այլեւ՝ երաժշտական այնպիսի արտայայտչամիջոցներով, որոնք կը ներառեն հայկական դասական երաժշտութեան յատկանիշերը՝ Կոմիտասէն մինչեւ Ի. դարու երաժշտական մտածողութեան ու գրելաոճի սկզբունքները:

Չթջեան ստեղծած է իր սեփական, ուրոյն երաժշտական ոճը մանկապատանեկան խմբերգային ասպարէզին մէջ եւս: Ան վարպետօրէն կ'ընտրէ տուեալ բանաստեղծութեան իմաստին ու բովանդակութեան ներդաշնակօրէն համապատասխան ձեւակառոյց (form), ըլլան անոնք գործիքային նուագակցութեամբ թէ ակապելլա, դաշնամուրային թէ նուագախմբային ոճով:

Բազմազան են իր երգերու թեմաները: Անոնք բոլորն ալ մանկապատանեկան վառ յոյզերու, ապրումներու, միտքերու, չարաճի տրամադրութիւններու նկարագրութիւններ, եւ բնութեան փառաբանում են, որոնք կը դադրին կրելէ մանկունակութեան ու պարզունակութեան կնիքը ու իբրեւ բառմեղեդի կը շղարշուին կերպարային հարուստ երանգներով:

Չթջեանի մանկապատանեկան խմբերգերու բանաստեղծութիւնները ընտրուած են այնպէս, որ պատանիներու աշխարհ ներմուծուին բարձրաճաշակ, լուսաւոր երաժշտական յոյզեր, ընկերոջ ու բնութեան նկատմամբ սէր տածել սորվեցնող ապրումներ:

Ոճական առանձինն դրսեւորում է մեղեդիի բազմաձայնեցման Չթջեանի իւրայատուկ վարպետութիւնը: Խմբերգերու ենթաձայները - երկրորդ սոփրանօ, առաջին եւ երկրորդ ալթեր - այնպիսի յիշուող մեղեդային գիծեր են, որ պատանի երգողներուն համար մեծապէս կը դիւրացնեն ու հաճելի կը դարձնեն երգին կատարումը: Առնենք քանի մը օրինակներ:

«Ձօն գիրքին»

Ղու, լույ - սի տա - ճար, ղու, լույ - սի տա -

մեր գրա - դա - րան, մըտ - քի, ե - րա - զի

ճար, մեր գրա - դա - րան, մըտ - քի, ե - րա - զի

Ե - րաժշ-տու-թյամբ թող միշտ ապ-րենք, ե - կեք սի-րով

«Եկէ՛ք երգենք»

Ստեղծագործական հետաքրքրական փաստ մը եւս, որ բնորոշ է «Եկէ՛ք երգենք» երգին: Ան ունի ուշագրաւ *modulation* մը: Յատկապէս մանկապատանեկան երաժշտութեան մէջ modulationները կ'ունենան վերընթաց ուղղութիւն: «Եկէ՛ք երգենք»ը մեզի ծանօթ մանկապատանեկան միակ խմբերգն է, որ ունի հակառակ՝ վարընթաց շարժ, *g minor*էն իջնելով եւ աւարտելով *fa sharp minor* թոնայնութեան:

Գեղունի Չօչեանի նորարար նկրտումները կը հիմնաւորուին նաեւ խորապէս ազգային, ժողովրդական, գեղջկական, գուսանա-աշուղական ասանդոյթներու վրայ՝ հայ մանուկ-պատանիները ընտելացնելով ազգային տոհմիկ երաժշտական մտածելակերպի:

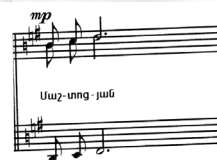
Հետեւեալ երկու երգերու հատուածներուն մէջ ակնյայտ է հայկական աշուղական երաժշտական ոճի ներմուծումը մանկապատանեկան խմբերգային երաժշտութեան:

«Գարնան երգ» ք. մաս

«Գարնան երգ» ք. մաս

«Մայրենի լեզու» ք. մաս

ԱՅԼ ՅԱՏԿԱՆԻՇԵՐ

Իր ընտրած ու երաժշտաւորած բանաստեղծութիւններով Չթչեան կարողացած է նաեւ քաղաքացի ծեւաւորել ու հայրենասիրական շունչով ողողել նորահաս սերունդները: Շարք մը երգերու վերնագիրերն իսկ վկայութիւնն են այս հաստատման: «Ձօն գրքին», «Հայաստան աշխարհ», «Հայրենիք, իմ Հայաստան», «Կիւմրի», «Երեւան», «Դու պիտի ապրե՛ս, իմ Հայաստան», «Եկե՛ք երգենք», են...: Այս բոլոր երգերը երաժշտական փոքրիկ գոհարներ ըլլալու կողքին, իրենց ազգային ու համամարդկային բովանդակութեամբ դաստիարակիչ բնոյթ մըն ալ կը կրեն, սակայն, ինչպէս Չթչեանի ռուսերէնի թարգմանուած *Գարնան երգ* (Սովետական կոմպոզիտոր Կրտ., Մոսկուա, 1988) հրատարակութեան ներածական խօսքին մէջ Տիգրան Մանսուրեան կը բնորոշէ. «*Ամէնից կարելորդ բանաստեղծականութիւնն է իր երաժշտութեան մէջ, որ երեխաների հոգեւոր աշխարհը պարուրում է իր նուրբ ու ոգեղէն երաժշտական լեզուին յարիր զանազան արտայայտչականութիւններով*»:

Չթչեանի խմբերգերու նուագակցութիւնները նոյնպէս ունին ստեղծագործական իւրայատուկ մօտեցում ու յագեցած են բնութագրական կառոյցով ու ստեղծարար «գիտ»երով: Չթչեանի նուագակցութիւնը օրկանական միասնութիւն է երգի թէ՛ մեղեդիին, թէ՛ բանաստեղծութեան բովանդակութեան: Օրինակ, «Ժամացոյցը» երգի նախանուագին ու ամբողջ տեղողութեան անընդհատ լսելի է ժամացոյցի համաչափ թիկ-թակի staccato կերպարային ընթացքը:

ժա - ժա-ցույցն է թիկ - թիկ-կում, թիկ-թակ, թիկ-թակ, թիկ-թակ, թիկ-թակ, ժա - ժա-ցույցն է խո - տում:

ձիւն, ձիւն, ձիւն, ձիւն, ձիւն, ձիւն, ձիւն, ձիւն,

Բնութագրական այլ օրինակ մըն է «Ձուկը» խմբերգի ամբողջ տեղողութեան դաշնամուրի նուագակցութիւնը իր arpeggio ընթացքով, որ կ'ապահովէ ջութի սահուն հոսքի տպաւորութիւնը:

unis mp

1. Չուկն է լո - դում վը - ճիտ ջը - բում, վը - ճիտ ջը - բում լը - ճա - կի,
 2. Տուքն է շո - դում ա - լիք - նն - բում, ա - լիք - նն - բում լը - ճա - կի,

mp

«Անճրեւի երգ»ի նուագակցութիւնը կառուցուած է «կաթիլային» մտածելակերպով մը, համահունչ ոչ միայն երգի բնոյթին, այլեւ երգչախմբային բաժնի գրառումին:

1. Կար, կար, կար, կար, կար, նո - թից անձ - րև է կա - բում, կար, կար, կար, կար, կար,
 2. Կար, կար, կար, կար, կար, անձ - րև, անձ - րև, դու ա - թի, կար, կար, կար, կար, կար,

a tempo

Դաշնամուրի ու ձայնի զիրար լրացնող նոյնանման մօտեցումով, երաժշտական արտայայտչամիջոցներու շնորհիւ ստեղծուած շոգեկառքի սուլոցի, անիւներու շարժման, հետզհետէ հեռացող չչակի տպաւորութեամբ «Գնացք» երգի նուագակցութեան մանաւանդ բամբային հատուածը երգին կը հաղորդէ գնացքի յարատեւ երթի պատրանք:

Coro I
II

Գը - նացքն է ա -

f *mp*

Բառի ու մեղեդիի միաձուլումը կը գտնենք նաեւ իր acapella խմբերգերուն մէջ: Օրինակ, «Մեղուները տղտղան» խմբերգի մուտքի simile ընթացքը ձեւաւորող «տղզ» բառի եռաձայն dissonance հնչիւնները առաւել քան բնութագրական են:

Allegro moderato (♩ = 100)

mf

mp

mp

Տըզ, տըզ, տըզ, տըզ, տըզ, տըզ, տըզ... simile

Տըզ, տըզ, տըզ, տըզ, տըզ, տըզ... simile

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Անտարակուսելի է, որ Գեղունի Չթչեանի դերակատարութիւնը հիմնա-
րար ու պատմական ոչ միայն ժամանակաշրջանային, այլև որակական ա-
ռումով: Անոր հեղինակած մանկապատանեկան խմբերգերէն շատեր ար-
դէն իսկ դասականացած են եւ իրենց համար մնայուն տեղ ապահոված հայ
երաժշտութեան պատմութեան մէջ: Քանակական թէ որակական առումով,
իր մանկապատանեկան խմբերգագրութեամբ, ան կապող օղակ է պատ-
մականօրէն Խորիրդային Հայաստանի երկրորդ շրջանի ու անկախ Հա-
յաստանի յատկապէս առաջին տասնամեակի երաժշտական մանկագրու-
թեան մէջ:

Հայաստանի երաժշտական թէ հանրակրթական դպրոցներու, Հայաս-
տանի երգչախմբային ընկերութեան մանկապատանեկան երգչախումբի,
պիոնէր պալատներու երգչախումբերու, Խաչատուր Աբովեան մանկավար-
ժական համալսարանի երգչախումբի, Շուշիի «Վարանդա» երգչախումբի
եւ այլ երգչախումբերու կողմէ Գեղունի Չթչեանի խմբերգերուն անդրանիկ
կատարումներուն յաջողութիւնը առիթ եղած է որ անոնք ընդգրկուին նաեւ
սփիւռքահայ բազմաթիւ մանկապատանեկան երգչախումբերու երգացան-
կերուն: Նոյն երգերուն ռուսերէն տարբերակները հնչած են Ռուսաստանի,
Վրաստանի, Ուքրանիոյ, Մոլտաւիոյ մէջ ալ: Անոնցմէ շատերը, նաեւ նուա-
գախմբային գործիքաւորմամբ ու ծայնագրմամբ, արդէն իսկ իբրեւ դասա-
կանացած արժէքներ կը պահպանուին ու կը հնչեն Հայաստանի ծայնաս-
փիւռի «Ոսկէ ֆոնտ»ին մէջ:

**THE LEGACY OF KEGHUNI TCHETCHIAN'S
CHILDREN'S CHOIR SONGS
(SUMMARY)**

ZAKAR KESHISHIAN
kamilazakar@yahoo.com

Armenian children's բազմաձայն choir songs started in the second half of the 19th century. Its founders were Christapor Gara Murza, Magar Yegmalian, and Gomidas. Their legacy was further developed in both the Diaspora and Soviet Armenia in the 20th century to the extent that currently there are over 400 children's choir songs in Armenian.

Among the 20th century composers who dedicated a significant part of their energy to this genre, Keghuni Chetchian's efforts are outstanding.

By examining Chetchian's compositions, the author highlights the characteristics of the composer's children's choir songs, brings forth a number of songs and their notes to underline Chetchian's skillful combination of lyrics and music, as well as the wise matching of the musical instrument and the melody of the song, plus the musical effects which underpin the meanings of the script. Alongside the accompaniment features of her songs, the author notes that Chetchian's compositions are not only in line with the Armenian heritage of children's songs, but with the legacy of Armenian music composition in general.

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՀՆԱԳՈՅՆ ԿՐՕՆԱԾԻՍԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՀՈՒՆՉ «ՁԵՌԱՑ ԶԱՆԳ»Ը

ԶԱԻԷՆ ԿՆԵԱԶԵԱՆ

zavenkniasian@yahoo.com.ar

ՄՈՒՏՔ

Հայկական աանդական երաժշտական գործիքադարանը հարուստ է իր բազմազանությամբ, բայց ինքնահունչները¹ ընդհանրապես մասնագետներուն ուշադրության առարկայ չեն դարձած: Գործիքներու այս խումբին պատկանող՝ Նոր Զուղայի կոչնակով զբաղելու ժամանակ, պատահ-մամբ, 2021ին Նոր Զուղայի մէջ բացուած Հայկական երաժշտութեան թանգարանի (ՀԵԹ) ներքին լուսանկարներու շարքին նշմարեցինք պատէն կախուած հետաքրքրական ցուցանմուշ մը: Այն կիսագնդաձեւ փոքր զանգ մըն էր, իսկ քովը զետեղուած հայերէն եւ պարսկերէն բացատրագիրին վերնագիրը պարզօրէն կարելի էր կարդալ «զանգ»: Դիմեցինք թանգարանի տնօրէնուի Զոյա Խաչատուրեանին, մանրամաստութիւններ խնդրելով²:

Ալբերտ սրկ. Ղազարեանը ձեռաց զանգը հնչեցնելու պահուն

Այսպէս կը սկսի «ձեռաց զանգ»ի յայտնագործումը եւ ասկէ յառաջացած ուսումնասիրութեան գործընթացը³: Ըստ հաւաքուած նիւթերուն, այս

¹ Ինքնահունչ = idiophone:

² Մեր շնորհակալութիւնները Նոր Զուղայի ՀԵԹ տնօրէնուի Զոյա Խաչատուրեանին իր սիրայօժար աջակցութեան համար:

³ Այս աշխատութիւնը անկարելի պիտի ըլլար առանց եղբօրս՝ Ռուբէն Կնեազեանին, որ յօդուածին բոլոր տեղեկատուներու եւ թանգարաններու հետ կապ հաստատեց նպաստելով նիւթերու որոնումին:

փոքրիկ զանգը հայկական կրօնաճիսական նուագարան մըն է, որուն գործածութիւնը գոյատեւած է միայն պարսկահայոց մէջ:

Գործիքը մետաղէ կիսագունդ մըն է, տրամագիծը ընդհանրապէս 10 սմ., ձախ ձեռքին բռնելով՝ զայն կը հարուածեն աջ ձեռքի մետաղէ ձողով մը: «Ձեռաց զանգ»ի մասին կ'օգտագործենք «յայտնագործում» բառը, որովհետեւ ոչ մէկ մասնագէտ - հայ թէ օտար - այս գործիքը նշած է որեւէ ուսումնասիրութեան մէջ: Ան բացակայ է հայկական աւանդական նուագարաններու ցանկերուն մէջ՝ երաժշտական պարզ դասագիրքեր, թէ՛ հանրագիտարաններ, թէ՛ պարսկահայերու համար առօրեայ գործածական աւանդական ժառանգութեան մաս կը կազմէ մինչեւ այսօր:

ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐ

Հին ժամանակ այս գործիքները մասնաւոր անուն չեն ունեցած, պարզապէս կ'օգտագործէին «զանգ» կամ «զանգակ» բառաձեւերը: Այս հաստատումը կը բխի գործիքներուն վրայ եղած արձանագրութիւններէն: Այս զանգերը կը նշէ միայն հայր Մաղաքիա Օրմանեան իր *Ծիսական բառարանի* «զանգակ» բառ/յօդուածին մէջ. «*Ծանօթ ծայնական գործիք զանգան մեծութիւններով, **ամենէն մանրներէն՝ որ ձեռքի վրայ կը գործածուին՝ մինչեւ մեծամեծները որ անշարժ կը մնան***»⁴:

Բայց այլ է պարսկահայերու քով, ուր թէ՛ Նոր Զուլայի, թէ՛ Փերիոյ⁵ հայերու մէջ տարածուած են «**ձեռաց զանգ**», «**փոքր զանգ**» եւ «**թափուրի զանգ**» բառաձեւերը: Այս անունները գործածական են ներկայիս եկեղեցականներու, ինչպէս նաեւ պարզ ժողովուրդին կողմէ: Առօրեայ խօսակցական լեզուի պարագային պարզ «**զանգ**» ձեւն ալ գործածական է:

ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐ

«Ձեռաց զանգ»եր պահպանուած են թանգարաններու մէջ: Անոնց ինքնութիւնը անձանօթ ըլլալուն՝ արձանագրուած են իբրեւ խնկաման, երգեհոն, զանգ, եւն.: Կրցանք ինը օրինակ ցուցակագրել.- 1ը՝ Նոր Զուլայի Հայկական երաժշտութեան, 5ը՝ Հայաստանի Պատմութեան, 2ը՝ Ռուսիի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ, եւ 1ը՝ Կապանի Երկրագիտական թանգարաններուն մէջ: Մեծամասնութիւնը ունի հայերէն արձանագրութիւն: Վերո

⁴ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *Ծիսական բառարան*, տպ. կաթողիկոսութեան մեծի տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, Լիբանան, 1957, էջ 117:

⁵ Փերիոյ գաւառը ատենին եղած է Իրանի ամենաշատ հայաբնակ շրջանը: Ան 1990ականներուն հայաթափուեցաւ: Ոմանք գաղթեցին մեծ քաղաքներ, ոմանք՝ արտասահման: Գաւառը 1965ին ունէր 17 հայկական գիւղ, 10,365 բնակիչներով: Իսկ 2003ին Փերիոյ գաւառի միակ հայաբնակ գիւղը Բոլորանն էր, ուր տակաւին կը կենցաղավարուէր «ձեռաց զանգ»ը:

յիշեալ հաստատութիւնները իրենց սիրայօժար ընդառաջացին մեր դիմումներուն, նաեւ անհրաժեշտ լուսանկարներ տրամադրեցին մեզի:

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Ձեռաց զանգի առաջին օրինակը կը գտնուի Նոր Զուղայի Հերթի մէջ: Յուցադրուած է ուրիշ եկեղեցական ինքնահունչներու հետ (քշոց, կոչնակ եւն.):

Տրամագիծը՝ 11 սմ է, բարձրութիւնը՝ 8 սմ: Արձանագրութիւն՝

«Ձանգս ետու յիշատակ Պետրոսի որդի Գրիգորս, ի վայելումն իմ յեկեղեցուն (կամ՝ իմոյ եկեղեցուն) Շուրջկանա: Աւետ ամսին»

Գագաթը անցք ունի պարանի համար, որ կաշիէ երիզ մըն է: Նախատեսուած է Փերիոյ Շուրջկան գիւղի եկեղեցոյ համար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ՀՊԹՆ ունի «ձեռաց զանգեր»ու հետաքրքրական հաւաքածոյ մը բաղկացած 5 օրինակներէ, որոնցմէ 3ը ունին յիշատակագրութիւններ

ՀՊԹ Ա-2651

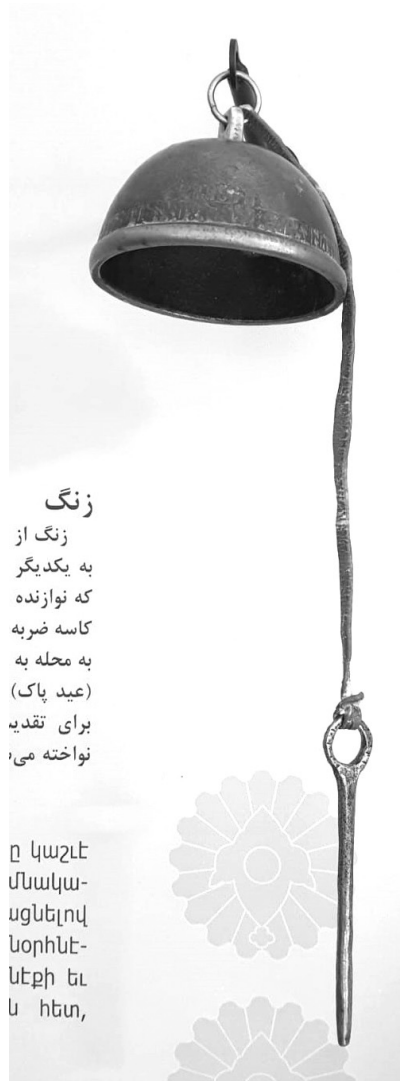
Այս օրինակին արտադրման վայրը Թոքաթ քաղաքն է, ԺՀ. դարուն: Մետաղը պրոնզ է, տրամագիծը՝ 9,5 սմ, բարձրութիւնը՝ 3 սմ: Գագաթը անցք ունի պարանի համար:

ՀՊԹ փոխանցուած է Հնութիւններու պահպանութեան կոմիտէէն, 1932ին:

ՀՊԹ Ա-2652

Այս օրինակին արտադրման վայրն ալ Թոքաթ քաղաքն է, 1729ին. մետաղը՝ պղինձ: Տրամագիծը՝ 9 սմ եւ բարձրութիւնը՝ 3,5 սմ է:

Արձանագրութիւն՝ **«Յ(ի)շ(ա)տ(ա)կ է Աթանեսի որդի Նարին ի դ(ու)ն ս(ուր)բ Ըստեփանոսու թվ(ին) ՌՃՀԸ»**

زنگ

زنگ از
به یکدیگر
که نوازنده
کاسه ضربه
به محله به
(عید پاک)
برای تقدیه
نواخته می

ը կաշւէ
մնակա-
սցնելով
նօրինէ-
նէքի եւ
ն հետ,

ՀՊԹ փոխանցուած է Էջմիածինի թանգարանէն, 1931ին: Գազաթի անցքին տեղը զօդուած է, շատ լաւ կը նշմարուի ելուտը, որ հաւանաբար բռնելու ծող մը ըլլար⁶:

ՀՊԹ Ա-2659

Արտադրուած է Մուշի մէջ, ԺԸ. դարուն, մետաղը՝ պրոնզ: Տրամագիծը՝ 10 սմ եւ բարձրութիւնը 5 սմ է: Արձանագրութիւն՝ **«Յ(ի)շ(ա)տ(ա)կ է մղտսի Պարսամին»**: Գազաթը անցք ունի պարանի համար:

ՀՊԹ փոխանցուած է Էջմիածինի թանգարանէն, 1931ին:

ՀՊԹ Ա-11543/34

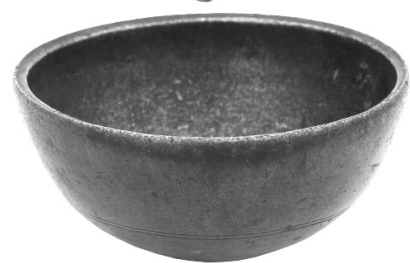
Արտադրուած է Նոր Զուղայի մէջ, Ա. Աստուածածին եկեղեցի: Պատրաստուած է ԺԸ. դարուն, նիւթը պղինձ է: Ունի նոյն նիւթէ բռնակ մը որ կ'աւարտի կախելու յարմարանքով:

Բարձրութիւնը՝ 5 սմ, տրամագիծը՝ 12 սմ: Նուէր՝ Աւօ Յովհաննիսեանի կողմէ, 1996ին:

ՀՊԹ Ա-2663

Արտադրուած է Վասպուրականի Մոկս գաւառի Ա. Յակոբայ վանքին համար 1836ին: Նիւթը պղինձ է, ունի նոյն նիւթէն բռնակ մը: Տրամագիծը՝ 12 սմ, բարձրութիւնը՝ 5 սմ: Արձանագրութիւն՝ **«Յիշատակ է զանգակս Ռադակեսեան Սիմօնին եւ կողակցոյ նորա Թամամին զոր ետուն հրաշալի վանին Սրբոյն Յակոբայ ի 1836 մայ(ի)սի 17»**:

ՀՊԹ փոխանցուած է Էջմիածինի թանգարանէն, 1931ին:

© Հայաստանի Պատմութեան Թանգարան

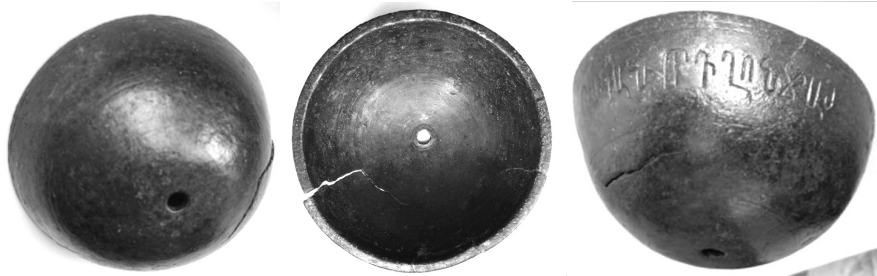
⁶ Մեր շնորհակալութիւնը ՀՊԹ տնօրէնութեան, որ այս աշխատութեան համար տրամադրեց անհրաժեշտ տեղեկութիւններ եւ խնդրոյ առարկայ ցուցանմունքներու լուսանկարները: Մասնատրապէս մեր երախտագիտութիւնը թանգարանի ազգագրութեան բաժնի պղնձի ֆոնդի ֆոնդապահ-գիտաշխատող, 1997-2021՝ ազգագրութեան բաժնի վարիչ Մարետա Կիրակոսեանին որ մեր անմիջական կապը եղաւ եւ փոխանցեց անգնահատելի տեղեկութիւններ:

© Հայաստանի Պատմության Թանգարան

ԿԱՊԱՆԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Թանգարանային օրինակը կը գտնուի ԿԵԹԻ մէջ: 2011ին, Արման Նալբանդեանի կատարած պեղումներու ժամանակ յայտնաբերուած է ձեռաց զանգի այս օրինակը: Ան գտնուած է Կապանի ենթատարածքի Շիկահող գիւղի Ս. Ստեփանոս Նախավկայի եկեղեցոյ հարաւային աւանդատան արեւելեան եզրին մօտ, ընդամենը 6 սմ խորութենէ: Յայտնաբերուած այս պրոնզէ ձեռաց զանգը իր վրայ ունի միատող արձանագրութիւն՝ **ՈՍԿԱՆԻ ՈՐԴԻ ՂՈՆՃԱՅ:**

Այս նմուշը ունի ճեղք, բերանի բացուածքը 9 սմ, բարձրութիւնը 4 սմ:

ԿԵԹ հիմնական հաշուառանիշ՝ Մ-8038 բաժնեհաշուառանիշ՝ Հ-1773: Գազաթը անցք ունի պարանի համար⁷:

⁷ Մեր շնորհակալութիւնը՝ ԿԵԹին, մասնատրապէս Քրիստինէ Պետրոսեանին որ այս աշխատութեան համար տրամադրեց անհրաժեշտ տեղեկութիւններ եւ խնդրոյ առարկայ ցուցանմովին լուսանկարները:

ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՅ ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐ

Պուլկարիոյ՝ Ռուսէ քաղաքի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ թանգարանին մէջ պահպանուած են ձեռաց զանգի երկու օրինակներ: Այս նմուշները պատրաստուած են պրոնզէ եւ ունին բուն զանգին ամրացուած բռնելու կոթ: Երկուքն ալ ունին արձանագրութիւն ուր նշուած է պատրաստութեան թուականը: Արձանագրութիւններէն կարելի է ենթադրել որ երկուքն ալ պատրաստուած են նոյն քաղաքը ապրող վարպետ պղնձագործի մը ձեռքով Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ համար⁸:

1.- Գծաւոր զանգ

Այս օրինակը ունի զուգահեռ գիծեր զարդի համար, իսկ գագաթին ամրացուած է մետաղեայ բռնելու կոթ: Զանգի բերանին մօտ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ « ... ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽԱՉԻԿՕՂԼԻ ՊԱՊԻԿԻ ՈՐԴԻ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ ՍԲ ԱԾԱԾ ՄԱՐ ԺԱՄԷՆԱՅ ԹՎԻՆ ՌՄԿԵՒՆ [1265/ 1816]

2.- Ողորկ զանգ

Երկրորդ օրինակի մակերեսային բոլորովին ողորկ է, նախորդին պէս գագաթին ամրացուած է մետաղէ բռնակ: Զանգի բերանի մօտ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «ՅՇԿԷ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ Ի ԴՈՒՆ ՍԲ ԱԾԱԾՆ ԹՎ ՌԾՀԳ» [1173/1724]:

ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱԽԵՐԱԳԻՐԵՐ

Եթէ մէկ կողմէն ճիշտ է որ ընդհանրապէս հայ մատենագրութեան մէջ նշոյլ մ'իսկ չկայ ձեռաց զանգի մասին, միւս կողմէ ունինք բազմազան պատկերագրութիւն:

⁸ Շնորհակալ ենք Ռուսիի հոգեւոր հովիւ Տիրայր քինյ. Հատաւեանին, որ տրամադրեց անհրաժեշտ լուսանկարները եւ այլ մանրամասութիւններ:

Նկարիչ Սմբատ Տէր Կիրեղեան

Փոքր զանգերու գործածութիւնը կը հաւաստեն նշանաւոր նորջողայեցի նկարիչ Սմբատ Տէր Կիրեղեանի (1913-1999) երեք ջրանկարները: Այս երեք նկարներուն վրայ յստակ կը տեսնուին վերոյիշեալ զանգերը՝ փոքրիկ երեխաներու ձեռքը, հարսանեկան թափօրի ընթացքին, ճիշտ թմբուկ-զուռնայի եւ ծխատէր քահանային միջեւ:

Արմէն Տէր Կիրեղեանի ուղարկած լուսանկարը: Փերիա 1959/60, հարսանեաց թափօր, «ձեռաց զանգ»ով

Աւելի տեղեկութիւններ գտնելու նպատակով եղբայրս դիմեց նկարիչին որդւոյն, որ 17 տարեկանէն Սան Ֆրանսիսքօ (ԱՄՆ) տեղափոխուած է: Զրանկարները հայրը նկարած է հիմնուելով 1960էն առաջ իր կողմէ իրականացուած լուսանկարի մը վրայ: Այդ լուսանկարը, որ գիւղական միջավայրի մէջ (Փերիա)՝ հարսանիքի ժամանակ կատարուած է, Արմէն սիրալոյսով մեզի դրկեց: Այս լուսանկարը վաւերագրական գերազանց արժէք կը ներկայացնէ:

«Սա նորէն մի գիտում է, ոչ՝ Նոր Զուղայում: Հաւանաբար այս լուսանկարը հայրս լուսանկարել է 1960ից առաջ: Ձեր կից արած ջրաներկները ինքը շար աւելի ուշ է նկարել (1984ին), բայց իրական հարսանիքը 1960ից աւելի շուր պիտի եղած լինի»⁹:

Խոյզան գիւղ 1980, քահանային ձախ կողմը երեխայ մը «ձեռաց զանգ»ը հնչեցնելու պահուն, աջ կողմը քաւորը նորածինը գրկած¹⁰:

ՍԱՐԿԱԻԱԳՆԵՐՈՒ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

Ձեռաց զանգերու գործածութիւնը ի զօրու է ներկայիս, բայց զգալի է որ անոնց գործածութիւնը նուազած է անցեալի համեմատութեամբ: Նկատի ունենալով որ գործածութեան նուազումը տեղի ունեցած է վերջին քանի մը տասնամեակներուն, զարմանալի չէ որ գրեթէ բոլոր քահանաներուն եւ սարկաւագներուն քով պահպանուած ըլլան այս գործիքներու օրինակներ: Կրցանք ցուցակագրել հետեւեալ օրինակները որոշ տուեալներով:

Ալբերդ սարկաւագ Ղազարեան¹¹ (1)

Ունի արձանագրութիւն՝ «Յիշատակ է Յովաննէսին ԹՎ ՌՃԿԳ (1714)» եւ մաս մը դեռ չվերծանուած:

Գագաթը անցք ունի պարանի համար: Պարանը գոյնզգոյն հիւսուած է, կը գերակշռէ կապոյտ գոյնը: Չափերը՝ տրամագիծ 9 սմ, բարձրութիւն 3 սմ, թակիչի երկարութիւնը 11 սմ:

Ալբերդ սարկաւագ Ղազարեան (2)

Գրութիւն չունի:

Գագաթը անցք ունի պարանի համար: Պարանը հիւսուած կանեփի է:

Չափերը՝ տրամագիծ 9 սմ, բարձրթն. 3 սմ, թակիչի երկարութիւնը 9 սմ:

⁹ Արմէն Տէր Կիրեղեանի նամակէն, Փետրուար 2022:

¹⁰ Աղբիւր Աննիկ Իսաղուպեան (Իրան):

¹¹ Ծնած է Նոր Զուղա 1974ին, բայց մեծցած Փերիա գաւառի Ղալամելիք գիւղը, արմատներով այդ գիւղէն է: Նոր Զուղայի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ կամ Յովհաննու Կարապետ եկեղեցւոյ սարկաւագն է: Իր սպասարկութեան մաս կը կազմեն Ս. Կուսանաց վանքը եւ Ս. Նիկողայոս եկեղեցին:

Արմէն սարկաւագ Բաղումեան¹²

Ս. Աստուածաձին եկեղեցի:

Գագաթը անցք ունի զարդարուած բռնակ/օղակով պարանի համար:

Պարանը կաշիէ երիզ մըն է:

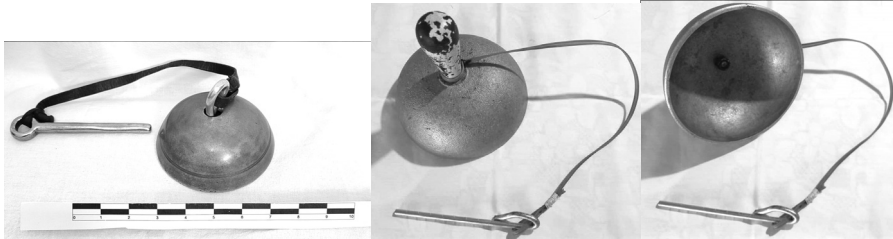

Փերիայի Բոլորան գիւղ¹³

Փերիայի շրջանի Բոլորան գիւղի՝ Ս. Ղուկաս եկեղեցի:

Սարկաւագ Սագոյի¹⁴

Գագաթը անցք ունի ուր տեղաւորուծ է մետաղէ բռնակ-օղակ մը:

Սամսոն սարկ. Զարգարեան (1)

Սամսոն սարկ. Զարգարեանը ծնած է 10 Յուլիս 1931ին, Փերիա գաւառի Սանգիբարան գիւղը¹⁵, մահացած Հոկտեմբեր 2022ին: Ծնած ըլլալով հոգեւորականի ընտանիքի մէջ¹⁶ իր վկայութիւնները շատ արժէքաւոր են եւ ճշգրիտ: Ըստ վկայութիւններու՝ տարիներ առաջ ինք կը պատրաստէր «ձեռաց զանգեր»¹⁷: Իր քով երկու օրինակներ ունէր, երկուքն ալ ինք պատրաստած:

¹² Ծնած է Նոր Զուղա, 1983ին:

¹³ Տուեալները մեզի տրամադրեց Զանիկ Թահմազեան (Իրան):

¹⁴ Սարգիս Երան (սարկաւագ Սագո) – ծնեալ 6 Հոկտեմբեր 1999ին, Էջմիածին, Ս. Գրիգոր լուսատրիչ եկեղեցւոյ սարկաւագ:

¹⁵ Անձնական տեղեկութիւնները տրամադրեց Տ. Յովհաննէս աւագ քահանայ Զարգարեանի թոռնուհին՝ տիկ. Մարիամ Զարգարեանը:

¹⁶ Հայրը՝ Տ. Յովհաննէս աւագ քահանայ Զարգարեան, ծն. 1907ին Սանգիբարան գիւղը: Քահանայ ձեռնադրուած է Նոր Զուղա, 18 Մայիս 1947ին: Վախճանած է 9 Յուլիս 2000ին, 93 տարեկանին:

¹⁷ «Ձեռաց զանգ» անուանումը վկայեց տեղեկատու Սամսոն սարկ. Զարգարեանը:

Իր «ձեռաց զանգ»երէն առաջին օրինակը մեծ չափեր ունի՝ տրամագիծը 15 սմ, բարձրութիւնը 10 սմ, պարանի երկարութիւնը 59 սմ, թակիչի երկարութիւնը 15 սմ, բռնակի երկարութիւնը 8 սմ¹⁸:

Սամսոն սրկ. Զարգարեան (2)

Փոքր օրինակի տրամագիծը՝ 7.5 սմ, բարձրութիւնը՝ 5.7 սմ, պարանի երկարութիւնը՝ 24 սմ, թակիչին՝ 8 սմ, բռնակին՝ 2 սմ:

ՏԱՐԱԾՈՒՄ

Ձեռաց զանգի մասին չենք հանդիպած հայ մատենագրութեան մէջ, բացի Օրմանեանի վերոյիշեալ յիշատակումէն եւ Պարսկաստան տպուած քանի մը նոր հրատարակութիւններէ: Ուստի դժուար է մատնանշել այս զանգերու տարածման շրջանները: Բարեբախտաբար մեզի օգնութեան կը հասնին ձեռաց զանգերու վրայ եղած արձանագրութիւնները, որոնք իրօրինակ յիշատակարաններ են: Թանգարանային նմուշները ցոյց կու տան, որ ձեռաց զանգեր պատրաստուած են եւ անշուշտ գործածուած՝ Վասպուրական, Մուշ, Թոքթաթ, Սիւնիք եւ այլ տեղեր: Այս տարածման շրջաններու բազմազանութիւնը մեզի կ'արտօնէ հաստատել, որ գործիքը ունեցած է համահայկական գործածութիւն: Ժամանակին, տակաւ, ամէն տեղ դադրած է գործածուելէ, յարատեւելով կղզիացած հայօճախի՝ պարսկահայերու քով: Նման այլ երեւոյթի մը կը հանդիպինք Պոլսոյ մէջ, ուր յարատեւած է ծնծղաներու գործածութիւնը եկեղեցական արարողութիւններուն ընթացքին: Ծնծղաները ներկայիս լայնօրէն գործածական են Պոլսոյ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ, մինչ չեն գործածուիր այլուր:

ԳՈՐԾԱԾՄԱՆ ԱՌԻԹՆԵՐ

Այս գործիքը գործածական է/էր գրեթէ մինչեւ վերջերս պարսկահայերու, մանաւանդ նորջուղայեցիներու եւ փերիահայերու քով: «Ձեռաց զանգ»եր ունին Նոր Զուլայի բոլոր քահանաները եւ սարկաւագները, որոնք նախատեսուած են գործածուելու հետեւեալ առիթներուն.-

¹⁸ Հարցազրոյցը վարեց, տուեալները հաւաքեց եւ մեզի փոխանցեց Անուշ Էստիկ Յովհաննիսեանը որուն կը յայտնենք մեր խորին շնորհակալութիւնը:

- ա) Ծնունդի տնօրհնէքին
- բ) Զատիկի տնօրհնէքին
- գ) Հարսանեկան թափօրին
- դ) Կնունքի արարողութեան եւ թափօրին

Ծնունդին քահանաները կ'այցելէն հաւատացեալներուն տուները զանոնք օրհնելու նպատակով: Տարիներ առաջ երբ քահանան կը մօտենար նշանակուած տան, քանի մը փողոց առաջ իրեն ընկերակցող տիրացուն կը սկսէր հնչեցնել ձեռքի զանգը: Այս զնգզնգոցը բոլոր թաղին կը տեղեկացնէր որ տնօրհնէք տեղի պիտի ունենայ: Տան մէջ փոքր զանգը կը հնչեցնէին օրուան շարականը երգելու ժամանակ ինչպէս նաեւ «Ամէն. Ալելուիա»ի ընթացքին: Ձեռաց զանգը կը հնչեցնեն թակիչով ետեւ-ետեւի զարնելով կիսագնդաձեւ մասը, շարականներու սկիզբէն մինչեւ վերջ, անշուշտ հետեւելով երգի կշռոյթին: Ընդհանրացած է որ տան մէջ, քահանան ձեռաց զանգը տայ ընտանիքի փոքր զաւկին, իսկ երեխայ չըլլալուն՝ տանտիրոջ կամ որեւէ տղամարդու:

Նոյնը կը պատահէր Զատիկի տնօրհնէքին:

Ներկայիս, Նոր Զուղայի այն փողոցները ուր առաջ միայն հայեր կը բնակէին շատցած են պարսիկները, ռուսի եւ տնօրհնէքին, սարկաագները այլեւս փողոցները չեն հնչեցնէր զանգերը: Նոյնը կը պատահի հարսանիքներուն եւ կնունքի թափօրներուն, ուր զանգը գրեթէ չեն գործածեր:

Նոր Զուղա, Ձեռաց զանգեր կնունքի արարողութեան ընթացքին 1980ականներ¹⁹

¹⁹ Աղբիւր՝ Իշխան Զարգարեան (ԱՄՆ):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

«Ձեռաց զանգ»երը մեր խոր անցեալի վերապրուկներ ըլլալով, գոյատեւելու համար պէտք ունին պատասխանատու մարմիններէն որոշ հոգատարութեան: Ամենամեծ վնասը անտարբերութիւնն է՝ որ իր կարգին անգիտութենէ յառաջացած երեւոյթ մըն է:

Շատ անգամ Իրան կը նշանակուին բարձրաստիճան եկեղեցականներ, որոնք իրենց ուսումը առած են այլ վայրեր, յետոյ ծառայած են այլ հայօճախներու մէջ, ուրեմն գիտակից են որ «ձեռաց զանգ»երը հայաշխարհի ներկայիս ընդունուած կրօնական կարգ ու կանոնէն դուրս են: Բայց միաժամանակ գիտեն որ տեղական երեւոյթ է, որ կարելի է հանդուրժել, որովհետեւ շատ մեծ շեղում մը չէ կրօնական ծիսակարգէն: Ուրեմն կը գոյնայ այն համոզումը՝ թէ ի՛նչ պատահի այս փոքր զանգերուն, կարելորութիւն չունի:

Այս աշխատասիրութիւնը ապացոյց մըն է այս գործիքին պատմական կարելորութեան եւ յուսանք՝ կը նպաստէ այն գաղափարի զարգացման թէ ձեռաց զանգը կ'արժէ պահպանել, գործածութիւնը խրախուսել եւ դարեր գոյատեւած այս մասունքը ժառանգել ապագայ սերունդներուն:

THE NEWLY DISCOVERED ANCIENT IDIOPHONE FOR RITUAL-RELIGIOUS USE: THE "DZERATS ZANG" (SUMMARY)

ZAVEN KNIASIAN
zavenkniasian@yahoo.com.ar

The “**dzerats zang**” is an idiophone for ritual-religious use. It is a small hemispherical metal bell with an average diameter of 10 cm. and a height of 5 cm.

We are talking about “discovery” since no specialist in the subject has mentioned them; they are not even mentioned in the lists of traditional instruments, nor among those of ecclesiastical use.

The “**dzerats zang**” is currently widespread among the Armenians of Nor Djughha (Isfahan) and the Peria (Fereydan) region. Analyzing the specimens preserved in museums, we see that they come from places as different as Mush, Vaspuragan, Syunik, etc., which gives us reason to assume that in the recent past the instrument was in use in all regions of historical Armenia and areas of large Armenian population. Over time they fell out of use and survived only among the Armenians of Iran.

This instrument is used in the Blessing of Homes ceremonies (Christmas and Easter), and Baptism and Wedding processions. Its use is in force today, but there is a danger that it will be abandoned due to various circumstances.

ՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ (ԺԹ.-Ի. ԴԱՐԱՍԿԻՉԲ)

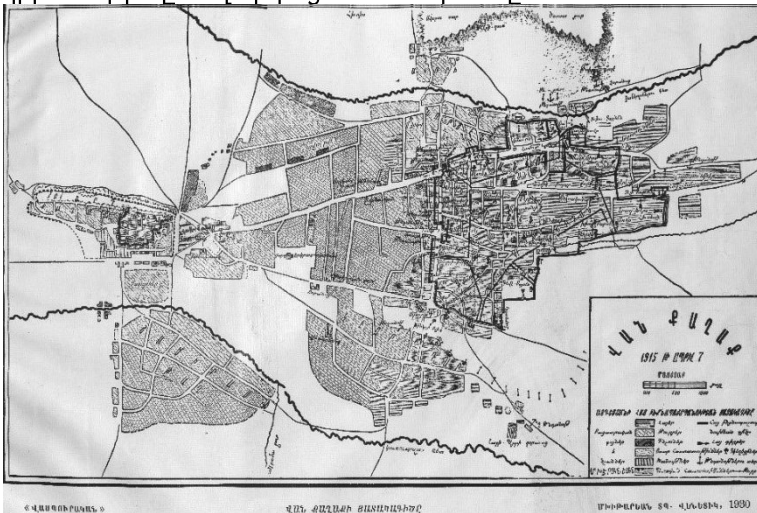
ՆԱԶԱՆԻ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ
gasparyannazani@gmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Վանը աշխարհի հնագույն քաղաքներից մեկն է եւ գոյութիւն ունի մինչեւ օրս: Քաղաքը գտնուում է Վանայ լճի արեւելեան ափին՝ լճափից շուրջ 6 կմ. հեռավորութեան վրայ: Պատմական անցեալում Վանը մտել է Վասպուրական նահանգի Տոսպ գաւառի մէջ:

Վանը Արեւմտեան Հայաստանի ամենահայաշատ եւ զարգացած քաղաքներից մեկն էր: Այն հանդիսացել է արհեստագործութեան եւ առեւտրի կենտրոն, ունեցել է հարուստ կենցաղ եւ մշակոյթ, յայտնի է եղել իր բազմաթիւ եկեղեցիներով եւ կրթական կենտրոններով: Վանը եւ նրա շրջակայքը հարուստ են պատմական ամենատարբեր ժամանակներին վերաբերող յուշարձաններով ու սեպագիր արձանագրութիւններով:

Սոյն յօդուածով նպատակ ունենք ներկայացնել Վան քաղաքի արհեստները: Տեղեկութիւնները հնարատրութիւն կը տան անելի լաւ պատկերացում կազմել տուեալ տարածաշրջանի արհեստագործութեան մասին, բացայայտել, որ Վանի արհեստները հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգութեան կարեւոր մասն են կազմում: Անդրադարձ է կատարուել նաեւ արհեստների տարբեր ճիւղերին, փորձ է արուել ներկայացնել նրանց բնորոշ յատկանիշերը, կիրառութիւնը եւ զարգացման աստիճանը:

Վան քաղաքի յատակագիծը

Վանում արհեստագործութիւնը կարեւոր տեղ էր զբաղեցնում: Քաղաքը 1850ականներին ունեցել է «կաշիի եւ չիթի երեւելի գործարաններ եւ մեծ

հոյակապ բաղնիս մը...»¹: 1870ին Թոխմախեան եղբայրները հիմնել են կտաւագործութեան արհեստանոց²: 1880ականներին հիմնուել են Գափամաճեանների, Չթոց եւ այլ գործարանները, միջանի կաշեգործական ձեռնարկութիւններ (նշանատր էր Պարթեւեանինը): 1890ականներին վարպետ Ալեքսանդրը հիմնել է գործարան, որն արտադրում էր ջրիան մեքենաներ, գիւղատնտեսական գործիքներ եւ երկաթեայ այլ իրեր³: Նկատի ունենալով քաղաքի բնակչութեան արհեստավարժութիւնը՝ դեռեա 1895ին ամերիկեան միսիոնարները եւս բացել են արհեստանոցներ, որտեղ՝ «*բամբակէ թել մանելու համար կը գործեն 1000 ճախարակ, կտու եւ շալ գործելու համար կը բանին 200 հոր, հագուստ կարելու համար կ'աշխատին 100 ընտանիք, 15 վարպետ հագուստ կը ձեւեն, 20 ընտանիք գուլպայ կը հիւսեն, 60 անձ բամբակ ու բուրդ կը զգեն, 70 անձ մասրա կը լեցնեն, 10 կին վերմակ կը կարեն, բացի աստի 40 աշխատատեղ կայ հացի փուռերուն մէջ*»⁴:

Արհեստների զարգացումը Վանում պայմանաւորուած էր նաեւ դպրոցներում եւ ուսումնարաններում դրանց դասաւանդմամբ: 1884ից Վանի Կեդրոնական վարժարանում ուսուցանուել է հիւանդութիւն, ատաղձագործութիւն կամ կահոյքագործութիւն: Երամեան վարժարանի աշակերտները սովորում էին կահագործութիւն, կօշկակարութիւն, դերձակութիւն: Որբանոցի սաների համար Այգեստանի ծայրամասում բացուած արհեստանոցներում տղաներին սովորեցնում էին «...մանուսայագործութիւնն իր յարակից ճիւղերով», իսկ աղջիկներին՝ գորգագործութիւն⁵: Աղջիկներին սովորեցնում էին նաեւ ասեղնագործութիւն, ժանեկագործութիւն, շիտագործութիւն:

Վանում գործում էին տասնեակ արհեստներ: Կարեւոր տեղ էին զբաղեցնում հետեւեալները.- ոսկերչութիւն, փորագրութիւն, կահագործութիւն, դերձակութիւն, կաշեգործութիւն, ժամագործութիւն, որմնադրութիւն, կտաւագործութիւն, երկաթագործութիւն, փականագործութիւն, պղնձագործութիւն: «Վանայ մէջ արհեստներն ալ բաւական ծաղկած են, որոցմէ չորս ամենաբանուկ եւ գլխաւորներն են՝ ոսկերչութիւն, կահագործութիւն, որ մինչեւ Պոլիս եւ Եւրոպա կրնայ հասցնել իր շինուածներ, դերձակութիւն (մոտայի հետ միշտ փոփոխման ենթակայ) եւ կօշկակարութիւն. կան նաեւ դարբնութիւն, երկաթագործութիւն, պղնձագործութիւն, հիւսնութիւն, ոսկայնականութիւն, որմնադրութիւն. նաեւ կան ժողովուրդի պիտոյք լրացնող շատ

¹ «Տեսարանք հայրենի աշխարհաց, Վան կամ Շամիրամակերտ», Արծուի Վասպուրականի, 8:1858, էջ 214:

² Ա. Թոխմախեան, Հայրենիքի պահանջները եւ հայ գիւղացին, Թիֆլիս, տպ. Կովկաս. փոխ. գլխ. կառավ., 1881, էջ 24:

³ Թ. Յակոբեան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երեւան, «Հայաստան», 1987, էջ 237:

⁴ Կ. Բազէեան, «Արհեստներն ու տնայնագործութիւնը Վան-Վասպուրականում», Հանդէս ամսօրեայ, 1-12:2020, էջ 408-9:

⁵ Նոյն:

երկրորդական արհեստներ... փորագրություն, ներկարարություն, խաղախորդություն, թիթեղագործություն, թամբագործություն, մուճակագործություն են.: ... Վանեցի կիները կը պարապին ասեղնագործութեան, կարի եւ զանազան ձեռագործներու, որոնք հազիւ տնական պէտքեր կրնան հոգար⁶:

Քաղաքի բոլոր արհեստատրները հայեր էին, այնտեղ կար «*ոսկերիչ, երկաթագործ, խաղախորդ, կօշկակար, դերձակ, հիւան, կտաւագործ եւ այլն*»⁷: 1909ին Վանում կար 60 ոսկերիչ, 80 ատաղձագործ, 75 դերձակ, 100 կօշկակար, 200 երկաթագործ դարբին են.⁸:

Ներկայացնենք Վանի արհեստներից մի քանիսը:

ՈՍԿԵՐԶՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐԾԱԹԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Վանի արհեստների մէջ առաջնային տեղ ունէին արծաթագործութիւնն ու ոսկերչութիւնը: Ոսկերչութիւնը Վանի հին արհեստներից էր: Հնագիտական հետազոտութիւնները Վանում, մասնատրապէս Թոփրախ-կալէում կատարուած պեղումների հետեւանքով, յայտնաբերել են ոսկէ, արծաթ եւ բրոնզէ զարդեր, որոնք որոշապէս հաստատում են, որ ոսկերչութիւնը համարուել է Վանի բնիկների հիմնական եւ ամենակարեւոր արհեստներից մէկը⁹: Բազմաթիւ առարկաների մէջ յայտնաբերուել է նաեւ արծաթէ մի տուփ՝ ծծմբարծաթի փոշու (սեւադ) մնացորդով, որը հաստատում է սեւադի աշխատանքային մեթոդի հնագոյն լինելը: 1870-80ականներին Վանի ոսկերչական արհեստանոցներն ըստ իրենց մասնագիտութեան, բաժանուած էին հիմնականում հետեւեալ ճիւղերի.-

1. Հատիկատր եւ արծաթէ թելի գործ (*չիֆթ իշի*, զուգաթել), որը Վանում անուանում էին գաւարսալի¹⁰ գործ.
2. Դրուագում (չեկանկա). Վանում այն կոչում էր չուքուրթմա.
3. Փորագրութիւն.
4. Տաւելի (քաշուածք).
5. Թաղթա իշի (թերթատր).
6. Ոսկեջուր¹¹:

Ծծմբարծաթի գործածումով պատրաստում էին ծխախոտի տուփեր, բաժակակալներ, սափորներ, ափսէներ, գօտիներ, ապարանջաններ են.: Այդ

⁶ Վանիկ, «Վան քաղաք, տեղագրական ու տնտեսական վիճակագրութիւն», *Բիւրակն*, 38-39:1899, էջ 610:

⁷ «Տեսարանք հայրենի աշխարհաց, Վան կամ Շամիրամակերտ», էջ 182:

⁸ Ա-Դօ, *Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները*, Երեւան, «Կովտուրա», 1912, էջ 18:

⁹ Վ. Աբրահամեան, *Արհեստները Հայաստանում IV-XVIII դդ.*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1956, էջ 129:

¹⁰ **Ծիւ.**՝ Ներկայիս, լիբանահայ ոսկերիչներ *կիւվերսէ* բառով կը հասկնան գնդասեղի գլխիկի մեծութեամբ գնդիկ:

¹¹ Նոյն:

աշխատանքը բաական բարդ էր եւ սերտօրէն կապուած փորագրութեան հետ: ԺԹ. Ա. դարակէսին Վանում ուժեղանում է թերթատոր գործը. սրա եւ ծծմբարծաթի գործադրումով պատրաստում էին թէ՛ զարդարանքներ եւ թէ՛ այլ իրեր:

Ոսկերիչ վարպետները իրենց արուեստում կիրառել են ո՛չ միայն բուսական, երկրաչափական զարդեր, այլեւ աշխատել են փորագրել պատմութեան հետ կապուած կարեւոր անձնատրութիւնների դիմանկարներն ու պատմական յուշարձանները: Վանի ոսկերիչների ձեռքով են պատրաստուել հարսանեաց արկղներ, կանացի պայուսակներ, ծխախոտի տուփեր, գրիչներ, թանաքի ամաններ եւ բաժակներ: Զարդերի համար պոչատոր ոսկի դրամներ էին արտադրում, որով արտադրող ընտանիքը ստացել էր Պոչովեաններ ազգանունը¹²:

Վանի ոսկերիչները ոչ միայն սեւադով պատրաստած զարդերով բարարել են տեղացիների պահանջները, այլեւ մեծ քանակութեամբ արտահանել են այն Պոլիս ու Օսմանեան կայսրութեան այլ քաղաքներ: Սկզբում Պոլսում սեւադը համարում էր Վիեննայի գործ, սակայն շուտով վանեցի վարպետների պատրաստած իրերի շնորհիւ՝ այդ հռչակը վերագրուել է Վանին. *«շարջանցած սիւստի (սաւաթ) գործածութիւնը սկսաւ ընդհանրանալ՝ մեծ իրարանցում ձգելով հեղափոխութեան ու ոսկերիչ դասակարգին մէջ, աչքառու զարկ մը տալով արհեստի զարգացման եւ գործերու առապրութեան»*¹³:

Վանի վարպետները ԺԹ. դարի վերջերին եւ մինչեւ Ի. դարի սկզբի գաղթը իրենց արհեստանոցներում աշխատեցնում էին 18-20 աշկերտներ. ամբողջ աշխատանքը կատարում էր ձեռքով, մեքենայացում չկար¹⁴:

1860-70ականներին, ոսկերչութեան հետ միասին ծաղկել էր նաեւ փորագրութիւնը: Վերջինս գլխատրապէս կատարում էր արծաթի ու ոսկու վրայ: Սեւադով զարդանախշում էին յատկապէս արծաթէ իրերը. տուփեր, ժամացոյցի շղթաներ, ապարանջաններ, գինդեր, մատանիներ, գրիչներ, թանաքամաններ, մտրակի կոթեր, օղու բաժակներ: Բոլորը պատրաստում էին արեւելեան ոճով:

Արծաթեայ նրբագեղ աշխատանքների մէջ աչքի էին ընկնում նշանի մատանու սեւադապատ տուփերը, որոնք գործածական էին միայն Վանում: Համաձայն հինատուրց ասանդոյթի, նշանդրէքի մատանին դնում էին արծաթէ տուփի մէջ եւ փաթաթում մետաքսէ թաշկինակով: Ընտանիքի քահանան, դա փեսայի ձեռքից վերցնելով, տանում էր տուեալ շրջանի հոգեւորականների առաջնորդ եպիսկոպոսին: Վերջինս, մատանին օրհնելով, այն

¹² Զ. Պողոսեան, *Վասպուրականի պատմութիւնից (1850-1900)*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1988, էջ 31:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 346, թ. 4:

¹⁴ Աբրահամեան, էջ 132:

տալիս էր ապագայ հարսի ընտանեկան քահանային, որն էլ տուփը տանում ու յանձնում էր աղջկայ ընտանիքին¹⁵:

Վանում բաական տարածում է եղել հատիկատր հմտությւնը: Հատիկներով զարդարում էին եկեղեցական սպասները, կանանց գօտիները, ճարմանդները, ապարանջանները, վզնոցները, ճակատազարդերը, բաժակները եւ զանազան տեսակի հարսանեաց տուփերը: Վանում հատիկատր գործի վրայ աշխատող ոսկերիչ վարպետները կենտրոնացած էին քաղաքի Ս. Նշան եկեղեցու մօտ¹⁶:

Հատիկատր հմտութեան հետ սերտօրէն կապում էր նաեւ ոսկէ եւ արծաթէ թելերից հիւսումը պատրաստելու հմտութիւնը՝ զուգաթելը: Այս արուեստի լաւագոյն վարպետները նոյնպէս աշխատել են Վանում, նրանց ձեռքով պատրաստած արդուզարդերը արտահանում էին երկրից դուրս:

Քաշումաճի գործի (տաւելիի) մասնագէտ վարպետները պատրաստում էին եւ եկեղեցական եւ աշխարհիկ իրեր. աշխատանքը կատարում էր ձեռքով: Նրանց գործիքները նման էին պղնձագործների գործիքներին, ունէին մեծ, փոքր եւ տարբեր ձեւի սալեր, մուրճեր՝ իրին ելեւէջային ձեւեր տալու համար: Այս ձեւով պատրաստում էին խաչերի պատուանդաններ, բաժակներ, սրուակներ եւն.: Քաշումաճի գործը աւելի լաւ էր ստացւում, երբ զարդարում էր դրուագման ու արծնապատման միջոցով:

Ոսկեզօծելու ձեւը Վանի ոսկերիչներին հասել էր շատ հնից, այն անուանում էին պուտուկի ջուր, կատարում էին շատ պարզ ձեւով¹⁷:

Բացի ոսկեզօծելուց, կային արհեստատրներ, որոնք գունաւոր ֆոնի վրայ (փայտ, պղինձ, արծաթ) կատարում էին ոսկէ նախշեր, մեծ մասամբ բուսական քանդակներ: Իրը պատրաստելուց յետոյ առանձին ամանի մէջ վերցնում էին վեց մաս ոսկի եւ մէկ մաս սնդիկ, խառնելով հալեցնում եւ ստանում էին յատուկ հեղուկ: Ոսկեզօծուելիք առարկան - լինէր զարդ, անօթ, կամ զէնք - ամբողջութեամբ ծածկւում էր մոմով: Այն մասը, որ ցանկանում էին ոսկեզօծել, փորագրում էին մոմի վրայ իրենց ցանկացած նախշը եւ այդ մասն ամբողջովին ազատում մոմից, ապա հալում ոսկեջուրը լցնում այդ քանդակած մասը, որոշ ժամանակ յետոյ, երբ սնդիկը գոլորշիանում էր, իրը անջատում էին մոմից, եւ ստացւում էր ոսկէ նախշ կամ գիր:

Վանում ոսկերչութեամբ զբաղւում էին թէ՛ հոգեւորականները եւ թէ՛ աշխարհիկ վարպետները, կային նաեւ գիւղից գիւղ թափառող շրջիկ վարպետներ: Մշակ թերթից տեղեկանում ենք, որ Վանում հանդէս է եկել վար-

¹⁵ Բագէեան, «Արհեստներն ու տնայնագործութիւնը», էջ 398:

¹⁶ Աբրահամեան, էջ 132:

¹⁷ Նոյն, էջ 133: Իրը ոսկեզօծելու համար պղնձէ ամանը լցնում էին տաք ջրով, մէջը տեղաւորում էին հողէ ամանով ոսկեջուրը, այդ ոսկեջրի լուծոյթի մէջ կախում էին կիսաշրջանաձեւ ցինկից թերթիկ, որի ծայրին հագցւում էր պղնձից մի թել, սրանով ոսկեջրի լուծոյթի մէջ կախւում էր ոսկեջրուելիք իրը. այս մեթոտով ոսկեզօծելու գործը Վանում շարունակւում է մինչեւ Ի. դարասկիզբ:

պետների մի խումբ, որոնց կոչում էին «ինքնակոչ վարպետներ»¹⁸: Այս նոր վարպետները չունեին այն հմտութիւնները, որոնցով օժտուած էին հմուտները, եւ նրանք իրենց ապրանքը վաճառում էին անելի էօան գնով, որը մեծ վնաս էր հասցնում հմուտ վարպետներին: Այս «ինքնակոչ վարպետները» դիմում էին տարբեր անարդար միջոցների՝ վարկաբեկելով արհեստատրի վարքն ու համբաւը եւ պատճառ դառնում յաճախորդների անվստահութեանը՝ առհասարակ բոլոր ոսկերիչների ուղղամտութեան նկատմամբ:

Ապրանքի գինը չափազանց նուազելու պատճառներից մէկն էլ «կաֆաֆ» կոչուող միքանի ոսկերիչներն էին, որոնք, արհեստատր չլինելով, վարպետներից ու աշկերտներից ապրանքը գնում եւ վաճառում էին: Շատ արհեստատրներ, իրենց նիւթական ծանր վիճակից ստիպուած, գրեթէ արծաթի գնով էին վաճառում կաֆաֆներին. «որոնք չեն խղճար 5 դր՝ մալ եղած՝ ապրանքը 4 դր՝ առնել»¹⁹: Այս պարագայում յաճախորդները սակարկութեան էին մտնում ոսկերիչների հետ, որպէսզի պակաս վճարեն առաջարկուող գնից, եւ միշտ առեւտուրը աւարտում էր յօգուտ յաճախորդի: Արհեստատրները տեսնելով, որ իրենց խնամքով պատրաստուած գեղեցիկ ու մաքուր ապրանքները չէին գնահատում յաճախորդների կողմից՝ սկսում են շատ ջանք չթափել ապրանքի պատրաստման համար:

Այս ամէնի պատճառը համբարութեան մէջ գոյութիւն ունեցող կարգ ու կանոնի վերացումն էր. «առաջներ ասնաֆական կանոններ գոյութիւն ունեցած արեւներ, իր վարպետին միջամտութեամբ աշակերտին կարողութիւնը մինչեւ որ չվաւերացուէր ասնաֆաշիէն (գլխաւորէն), ան կարող չէր իբրեւ նոր վարպետ խանութ բանալ եւ աշխատիլ, որով թէ հրապարակը մարմնով եւ կարողութեամբ տղաներու չէր մնար ու արհեստն ալ չէր կեղեքուէր»²⁰:

Արեւելք թերթի 1902 Օգոստոսի համարում կարդում ենք, որ Ս. Սահակ Մեսրոպի տօնին մի նշանակալից արարողութիւն է տեղի ունեցել Վանի Ս. Գրիգոր վանքում: Ոսկերիչ եւ փորագրիչ արհեստատրների մի խումբ այդ վանքը գնալով ոսկերչութեան եւ փորագրութեան վարպետ է հռչակել 70 աշակերտների. «նուագէ ու երգերէ վերջ, էսնաֆէն մէկը կարդացեր է «Կրակագիր» մը կամ «Օրհնութեան գիր» մը, շարադրուած 250 տարի առաջ ապրող արհեստատրներու կողմէ: Կրակագիրը կը սկսի եղեր օրհնութիւններով: Յետոյ մաղթանքներ կ'ընէ եղեր «Հին Կրակարանի Ապրուծոյ սիրելի Հայրապետերուն, մարգարէներուն», ինչպէս նաեւ Նոր Կրակարանի նուիրական անձնաւորութեանց՝ որպէսզի իրենց հովանաւորութիւնը չպակսեցնեն նոր վարպետ դարձած արհեստատրներու վրայէն: Այդ մաղթանքներէն վերջ ալ կարգ մը խրափականներ՝ ուղղուած նոր վարպետներ

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 346, թ. 5:

¹⁹ Նոյն, թ. 7:

²⁰ Նոյն, թ. 6:

րու՝ որպէսզի «ուղղութեամբ վարուին, արհեստը զարգացնեն ու ծաղկեցնեն, եւ իրենց ձեռքերով (ձիրքերով անշուշտ) ու վարքովը պատիւ բերեն հին վարպետներուն եւ ոսկերչութեան արհեստին բիր համարուող Բեսելիէլ ճարտարապետին շնորհներով օժտուին»: Այս կրակագրին ընթերցումէն վերջ, ներկայ վարպետները ծափահարութիւններով փառատորեր են ճարտարապետ Բեսելիէլի անունը, յետոյ արհեստատէրէն մէկը պարագայի յարմար բանաստօսութիւն մը արտասաներ է, եւ ամէնէն վերջն ալ տեղի ունեցեր է վկայականներու բաշխումը»²¹:

Ի. դարասկզբին մեծ համբաւ ունէին վանեցի ոսկերիչներ Յովհաննէս Պողոզանճեանը, Գէորգ Գոյումճուպաշեանը, Տիգրան Աւագեանը, Մարգար Ղալամքարեանը²²:

Հրաշալի էր Պողոզանճեանի «Գարուն, Աշուն, Ամառ եւ Ձմեռ» խորագրուած քանդակը: Գոյումճուպաշեանը նշանատու էր իր արծաթեայ «Երկրագունդ» աշխատանքով. «հայ արուեստի հանճարեղ ստեղծագործակալութեան ապացոյց մըն էր այս գործը»: Այն ցուցադրուած է Թիֆլիսում, Երեւանում եւ Ռուսաստանի զանազան քաղաքներում²³: Աւագեանը պատրաստում էր ափսէներ, նամակի պահարաններ, բաժակակալներ, ջրամաններ, անուշեղէնի ամաններ եւն.: Ղալամքարեանը նշանատու էր իր ինքնատէրերով ու այլ գեղեցիկ աշխատանքներով: Այս անհատները պատկանում էին արհեստատէրերի այն բացառիկ տեսակին, որ չէին բաւարարում միայն հմտութեամբ, այլ փորձում էին արհեստը զարդարել իրենց նորարարութեամբ եւ հանճարի ուժով:

Ոսկերիչ Յակոբ Տէր Արիստակէսեանից իմանում ենք, որ 1910ին թուրքական կառավարութիւնը կազմակերպել է Վանի արհեստատէրերի ստեղծագործութեան ցուցահանդէս, որի ժամանակ շքանշանով պարգեատրուել են Գոյումճուպաշեանն ու Սահակ Տէր Արիստակէսեանը²⁴:

1915ին՝ Վանի հայութեան տեղահանման օրերին, Եղբայրական օգնութիւն կազմակերպութեան աջակցութեամբ, 30 վանեցի արհեստատէրեր տեղափոխուում են Երեւան, իսկ ուրիշները՝ Թիֆլիս, ապա, կազմակերպութեան շնորհիւ, բացում արհեստանոցներ: Մի խումբ վանեցի արծաթագործ-ոսկերիչներ հաստատուում են Թաւրիզում եւ այնտեղ հիմնում Վան եւ Իրան արհեստանոցները: Նրանք հիմնականում արտադրում էին արծաթէ իրեր եւ շարունակում գործածել իրենց նախկին «Վան» կնիքները:

²¹ Ա. Անտոնեան, «Հանդէսի մը առթիւ», *Արեւելք*, Կ. Պոլիս, 1902, թիւ 5024, էջ 1:

²² Յովսէփ Թօքթաթ, *Հայ արծաթագործ վարպետներ*, Վան հրատ., Լոս Անճելըս, 2005, էջ 106-108:

²³ Նոյն:

²⁴ Նոյն, էջ 108:

ԵՐԿԱԹԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊՂՆՁԱԳՈՐԶՈՒԹԻՒՆ

Երկաթագործական արհեստները Վասպուրականում զարգացած էին հնագույն ժամանակներից: Թէ՛ գիւղում եւ թէ՛ քաղաքում կենսական նշանակութիւն ունէր դարբնութիւնը, ուստի պատահական չէ, որ դրա տակ լայն իմաստով հասկացում էր մետաղագործական արհեստների զգալի մասը, իսկ վարպետը կոչւում էր «դարբին երկաթոյ եւ պղնձոյ»: Ըստ Բաբկէն Առաքելեանի՝ զարգացած միջնադարում արտադրական յարաբերութիւնների, արտադրողական ուժերի զարգացման, քաղաքների դերի բարձրացման եւ պահանջարկի մեծացման հետ «մայր արհեստները, այդ թւում նաեւ դարբնութիւնը, կրողում են եւ մի շարք երկաթագործական արհեստներ դառնում են ինքնուրոյն»²⁵: Դարբնութիւնն անջատուելով իր մէջ ընդգրկեց միայն երկաթի (աւելի ճիշտ՝ սեւ մետաղների) մշակման բնագաւառը՝ դառնալով ընդհանուր եւ բազմաբնոյթ արհեստ, որի ներսում աշխատանքի յետագայ բաժանումն անխուսափելի էր: Այս գործընթացն առաւել ցայտուն արտայայտուեց զարգացած արհեստագործական ասանդոյթներ ունեցող քաղաքներում՝ մասնաւորապէս Վանում:

Միջնադարից եկող երկաթագործական արհեստներն են փականագործութիւնը (չընգիր), որի անջատումը ու զարգացումը կապուած էր քաղաքային կեանքի զարգացման, դրամաշրջանառութեան ընդլայնման, գանձ եւ մեծագին ապրանքներ պահելու անհրաժեշտութեան հետ, ինչպէս նաեւ պայտարութիւնը (նալքանդ)՝ պայմանաւորուած բարձկան եւ քաշող անասուններին պայտելու անհրաժեշտութեամբ: Փականագործութեան զարգացման մասին վկայում է Երուանդ Լալայեանը. «*շինում են երկաթէ չըխկ, փականք, որի մի ծայրն ամրացրած է դրանդիի վրայ, եւ կախ է ընկած, երբ ուզում են փակել՝ միւս ծայրը, որ կարթածեւ է կամ ծակ ունի եւ վերան մի կարթ, ձգում են միւս կողմի դրանդիի օղակի մէջ*»²⁶:

Երկաթագործութիւնից անջատուած արհեստների խումբ է կազմում գինագործութիւնը, որն աւելի վաղ անջատուեց դարբնութիւնից, քան միաները, ժամանակի ընթացքում ձեռք բերեց առանձնայատուկ ձեռագիր եւ միջնադարում բաժանուեց ենթաճիւղերի: Վանի գինագործների բարձր որակաւորման մասին պահպանուել է հետեւեալ հետաքրքիր վկայութիւնը. «*քաղաքում 80-ական թթ. ուստի Փանոսի ջանքերով եւ հնարամտութեամբ հնարաւոր եղաւ Բերդան հրացան արտադրել եւ վարպետը «իր գաղտնի արհեստանոցին մէջ կը նորոգէր փամփշտաւոր հրացաններ եւ կը շինէր Պերդան եւ Սուրմալի հրացաններ...»*»²⁷:

²⁵ Բազէեան, «Արհեստներն ու տնայնագործութիւնը», էջ 394:

²⁶ Ե. Լալայեան, «Վասպուրական. Ազգագրութիւն. Ա. Վան, Տոսպ եւ Հայոց Ձոր. մարդաբանական համառօտ տեղեկութիւններ», *Ազգագրական հանդէս, գիրք XX*, Թիֆլիս, 1910, էջ 131:

²⁷ Բազէեան, «Արհեստներն ու տնայնագործութիւնը», էջ 395:

Վանում հնագույն ժամանակներից զարգացած ու տարածուած արհեստներից էր պղնձագործութիւնը: Պղնձեայ իրերից քաղաքային կենցաղի ամենալայն կիրառութիւն ունեցողն էին տարբեր տեսակի ու մեծութեան կաթսաները, ջրամանները, թասերը, ասփսէները եւն.: Պղնձագործները պատրաստում էին նաեւ կանացի զարդեր ու եկեղեցական սպասք՝ բուրվառ, սկիհ, մոմակալ, ջահեր եւն.: Պղնձագործները թուով 20 էին, նրանք մրցակից էին էրզրումի առաջադէմ պղնձագործներին եւ տարեկան սպառում էին 3000 լիտր պղինձ²⁸:

Պղնձագործութեան հետ կապուած արհեստ էր անագագործութիւնը կամ անագապատումը, որը բնակչութեան մէջ յայտնի էր կլայեկչութիւն անունով: Քանի որ մաքուր պղինձը օքսիդանալու յատկութիւն ունէր, ուստի դա կանխելու համար պատում էին անագի բարակ շերտով: Անագագործները հիմնականում շրջիկ արհեստատուներ էին եւ, անցնելով թաղից թաղ ու գիւղից գիւղ, անագապատում էին պղնձեայ իրերը:

ԱՂԻԻՍԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔԱՐՏԱՇՈՒԹԻՒՆ

Վանում զարգացած արհեստներից էր աղիաագործութիւնը, քանի որ տների պատերը կառուցում էին հում աղիաից, իսկ հիմնապատերը, խոնաութիւնից մեկուսացնելու համար՝ քարից: Աղիաի պատրաստման մանրամասն նկարագրութիւնը տուել է Լալայեանը. «*աղիւսը շինում են հողակոյտի վրայ ջուր ածելով կոխկրպում են, դարձնում կաւ, յետոյ ձեռքով վերցնում լցնում են գեպնին դրուած փայտէ կաղապարի մէջ, երեսը հարթում եւ կաղապարը հանում: 10-15 օրուայ ընթացքում արեւի ազդեցութեամբ աղիւսը բոլորովին չորանում է եւ այնպէս ամրապինդ դառնում, որ նրանով շինուած տները երկու հարիւր տարուց աւելի են դիմանում: Միեւնոյն կաղապարով միաժամանակ կրպում են մէկ եւ կէս աղիւս, մինը քառակուսի 30 սանտ. մեծութեան, իսկ միւսը սրա կիսի չափ: Քառակուսի երկական աղիւսով շաքում են տների ներքին յարկերը, իսկ մէկ ու կիսկանով՝ երկրորդ յարկերը»²⁹:*

Վանում զարգացած էր նաեւ քարտաշութիւնը. ուսուցիչ Խաչատուր Գրուզեանը քանդակներով, դրուագներով, ծաղկազարդերով, դիմագծութեամբ եւ գրուածներով տապանաքարեր էր պատրաստում, նրան է պատկանում Աղթամարի Խաչատուր կաթողիկոսի տապանաքարը՝ նրա պատկերով եւ 12 առաքելների արձանիկներով³⁰: Քաղաքում գրեթէ բոլոր գերեզմանների վրայ կային տապանաքարեր: Տապանաքարերի մեծ մասը, յատկապէս հները, խաչքարեր էին՝ ննջեցեալի ոտքերի մօտ, արեւելեան

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 985, թ. 87:

²⁹ Լալայեան, էջ 122:

³⁰ Պողոսեան, էջ 46:

կողմը կանգնեցրած, իսկ ննջեցեալի վրայ քառանկինի քար էր դրուած: Կային նաեւ դագաղաձեւ տապանաքարեր:

ԿԱՀԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Կահագործութիւնը (մարանկոզ) նոր արհեստ էր եւ բաւական զարգացած, թէւ վանեցի կահագործի մտքի ստեղծագործութեան եւ ճաշակին գոհացում տուող գործիքներն ու մեքենաները պակասում էին Վանում, որով նա չէր կարող վիեննացի կամ թիֆլիսեցի վարպետի նման իր երեսակայած ձեւը նրբութեամբ եւ ճշտութեամբ իրականացնել, բայց եւ այնպէս իր ձեռքում գտնուած պարզ գործիքներով էլ նա պատրաստել է ճաշակով եւ գեղեցիկ սեղաններ, աթոռներ, թիկնաթոռներ, պահարաններ, արկղներ, մեծ ու փոքր տուփեր, եւն. «մասնատրապէս ընկոյզի փայտերէ եւ ցիցերէ (քիւթիկ) քաշուած փախտակներով շինուած եւ այլ եւ այլ առարկաներ, որ կրնան մրցիլ բուն եւրոպականներուն հետ»³¹: Կահագործութեան զարգացման մասին է վկայում քաղաքի տների կահաւորանքը. «սենեակի փախտակով պատած յատակը ծածկում է գորգերով. գլխատր պատի մէջտեղում դրում է մի փայտէ, վուրերեան բազկաթոռ, երկու կողքին կիսաբոլոր փայտէ թախթեր, սադր, որոնք ծածկուած են յատուկ պատրաստուած ներքնակներով, եւ պատած զունատր կամ սպիտակ կտորով, որ ծոպերով եզրափակուած իջնում է մինչեւ յատակը, եւ ամբողջովին ծածկում փայտէ թախթը: Այս ներքնակների վրայ, պատերին կից, շարում են երկար թիկնաբարձեր: Թախթերի կիսաբոլոր շրջանակի մէջ, բազկաթոռի առջեւ դրում էր մի կլոր սեղան: Միւս պատերին կից ձգում են փայտէ երկար բազմոցներ՝ կանապէ. մի քանի աթոռներ, փոքրիկ, կլոր սեղաններ դրում են այս ու այն անկիւններում»³²:

ԴԵՐՁԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒԱԾՔԵՂԷՆ

ԺԹ. դարի կէսերին Վանում խիստ սակաւ թոյով դերձակներ կային: Զգեստը ձեւում եւ կարում էին կանայք՝ կիրառելով ձեռքի կարածեւերը՝ շուլակարը եւ թակալակարը: 1880ականներին, երբ Զինգերի կարի մեքենան մուտք գործեց Վան, դերձակների թիւը մեծացաւ: Աւանդական կարգով դերձակութեամբ զբաղում էին միայն տղամարդիկ՝ կարելով թէ՛ տղամարդկանց, թէ՛ կանացի զգեստներ³³:

Դերձակները այստեղ, ինչպէս եւ հայկական ու հայաբնակ այլ խոշոր քաղաքներում, տարբերում էին ըստ կարուող հագուստի ոճի՝ եւրոպական, ասիական (թարզի) եւ զինտորական: Դերձակները մասնագիտացած էին նաեւ

³¹ Նոյն, էջ 47:

³² Լալայեան, էջ 127:

³³ Ն. Աւագեան, *Հայկական ժողովրդական փարազը (XIX-XX դդ. սկիզբ)*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1983, էջ 27:

տղամարդու եւ կնոջ հագուստի պատրաստման մէջ. «Առաջնոյն մէջ մասնա-տրապէս աչքի կը զարնեն Յակոբ աղա Քիշմիշեան, արական (մերտանէ) փարագին, իսկ Պ. Եղիազար Պօղոսեան իգականի (զենտնէ) մէջ ըստ երո-պական վերջին նորաձեւութեան: Ուստի զինուորական եւ ուրիշ պաշտօնա-կան մարմիններ, ինչպէս նաեւ հարուստ դասակարգը շատ կը գնահատեն յիշեալ երկու վարպետներուն գործերը»³⁴:

Վանի արհեստատուները հմուտ էին նաեւ տարբեր տեսակի գործածքե-ղէն արտադրելու բնագաւառում: Գործածքի հետ կապուած զբաղմունքները Վանում ներկայացուած են ե՛ւ տնայնագործութեան, ե՛ւ արհեստի ձեւով: Օրի-նակ՝ բրդի կամ բամբակի մշակումը, որը տան պայմաններում գգում էին կա-նայք, իսկ տանից դուրս՝ տղամարդիկ, որոնք յայտնի էին հալած անունով: Նոյնը կարելի է ասել նաեւ մանելու վերաբերեալ. թելը տնայնագործական եղանակով ստանում էին կանայք՝ գերազանցապէս իլիկի ու ճախարակի մի-ջոցով բուրդն ու բամբակը մանելով, իսկ յատուկ արհեստանոցներում դրա-նով զբաղում էին տղամարդ վարպետները: Այդ վարպետներից Միքայէլ Ա-ռեղցեանը մտածել էր ստեղծել մանելու եւ գործելու աշխատանքները թեթե-ւացնող մեքենայ: Նա կարողացել էր ստեղծել մի մեքենայ 20 իլիկներով: Վարպետը շուտով բացել է մի փոքրիկ գործարան, որտեղ աշխատել է 3-4 մեքենայ³⁵: Վան քաղաքը միջազգային կապեր է ունեցել ասիական եւ երո-պական մի շարք երկրների հետ: Առեւտրական կապերի շնորհիւ օտար երկր-ներից ներմուծուել են բազմատեսակ թելեր, կերպասեղէն³⁶: Տեղում նոյնպէս արտադրուել են տարբեր տեսակի կտորներ ու թելեր. «*ոսկեայ, արծաթեայ, մետաքսեայ թելերի, ուլունքների, գոհարների հետ բանեցուել են բոժոժի շա-պիկը, սագի փետուրը եւ այլն*»³⁷:

Հայկական գործածքի մէջ կարելի տեղ էր զբաղեցնում Վանի ասեղ-նագործութիւնը: Վանի ասեղնագործութեան հիմնական առանձնայատկու-թիւններն են տեղական ասեղնակարի (Վանի կար) առկայութիւնը, գերա-կշռող երկրաչափական զարդանախշերը. այն աչքի է ընկնում կիրառման լայն շրջանակով՝ սկսած կանանց ու տղամարդկանց աւանդական հագուս-տի գեղազարդումից մինչեւ կենցաղային ամենատարբեր իրերն ու առար-կաները, որոնք կարելի տեղ էին գրաւում բնակարաններում: Վանի ասեղ-նագործութիւնը հարուստ է ասեղնակարերով՝ սկսած ամենապարզից, որը նաեւ ամենահինն է, մինչեւ ամենանորն ու բարդը: Սակայն, այն ունի նաեւ զուտ տեղական կարածեւ, որը Սէրիկ Դաթեանն անուանել է «Վանի

³⁴ Բազէեան, «Արհեստներն ու տնայնագործութիւնը», էջ 406:

³⁵ Պօղոսեան, էջ 46:

³⁶ Ս. Դաթեան, Հայկական ասեղնագործութիւն, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1972, էջ 14:

³⁷ Նոյն:

կար»³⁸: Դա համրովի կար է, որն արում է գործառնաճի թելերի հաշուով, ուստի ասեղնագործութեան համար գործածում էին թեթեւ, նուրբ, ցանց-կէն սպիտակ բամբակեայ կտորներ: Գործող թելը, որը գերազանցապէս մետաքսեայ էր, հորիզոնական ծածկում էր կտորի երեք թելը, յետոյ թեք բարձրանում երեք թելի վրայով, դարձեալ վերցնում երեք թել ու այդպէս շարունակ: Ընդորում, գործող թելը սեղմում էր կտափի թելերն ու առաջաց-նում ծակոտիներ: Ստացում էր ցանցկէն նախշ, որը ցանկութեան դէպքում այնուհետեւ եզրազարդում էր կամ անելի մուգ գոյնի մետաքսաթելով, կամ ոսկեթելով:

Վանի ասեղնագործական դպրոցում տարածուած ամենանախնական պարզ կարածները կարելի է տեսնել ասանդական հագուստի ասեղնագոր-ծութեան մէջ: Վանի հագուստի առանձնայատկութիւնը դրսեւորում է առա-ջին հերթին տղամարդու տարազի մեջ ասեղնագործութեան կիրառմամբ: Տղամարդու տարազում ասեղնագործութեամբ նախշում էին տեղական կտափից կարուած շապիկի օձիքը, կուրծքը, թեւքաբերանները՝ լայն շերտե-րով: Շալուարը կարում էր տեղական շալ կտորից ու փողքերի երկու կողմը նախշում բրդեայ թելերով. *«շալուարի փողկերի աջ ու ձախ կողմերը, նաեւ ներքին ծայրերը պատած են 12-17 սանտիմետր լայնութեան գունաւոր ձեռա-գործով: Շալուարի խոնջանը գունաւոր թելերից է գործած, 2 սանտիմետր լայնութեան եւ ծայրերին ունի միքանի փնջիկներ, կապոյտ ուլունքներով զարդարուած»*³⁹:

Ասեղնագործութեամբ անելի հարուստ էր կանանց հագուստը: Կնոջ զգես-տահամալիրը աչքի էր ընկնում զարդանախշերի բազմազանութեամբ: Վեր-նազգեստը կարում էր տեղական մանուսա կտորից ու չէր զարդարում, բայց դրա փոխարէն գեղեցիկ ասեղնագործում էին հագուստի միա մասերը՝ գդակ-արախչին, կրծկալ-սրտանոցը, որի հետ գործածում էին գօտիկից կապուած գոգնոց-մեզարը, գլխի լաչակ-չամբարը, փուշին (մետաքսեայ փայլուն գլխաշոր)⁴⁰: Վերջիններս կարում էին բամբակեայ գործառնաճից՝ կտափից, ասեղնագործում բրդեայ, բամբակեայ գունաւոր թելերով եւ խաչա-կարով ու համրովի հարթակարով: Զարդանախշերը արում էին իրար շատ մօտ եւ խիտ շարքերով այնպէս, որ գործառնաճը յաճախ տակից չէր երեսում: Աղջիկները գործածում էին «արախչին» գլխարկը, որը կարում էր սպիտակ բամբակեայ կտորից, ապա ասեղնագործում սպիտակ թելերով՝ ի տարբե-րութիւն տղամարդկանց գդակների, որոնք գունազարդ էին:

³⁸ Կ. Բազէեան, «Վասպուրականի ասեղնագործութեան առանձնայատկութիւնները», *Հայաստանի մայրաքաղաքները, գիրք I*, Վան, խմբ. Յ. Մարութեան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտու-թիւն» հրատ., Երեւան, 2013, էջ 281:

³⁹ Լալայեան, էջ 133:

⁴⁰ Բազէեան, «Վասպուրականի ասեղնագործութեան», էջ 283:

Տղամարդկանց ու կանաց տարազի ասեղնագործությունների զարդանկարները երկրաչափական, բուսական, կենդանական պատկերագրության հնագույն տեսակներն են, որոնց մէջ գերակշռողը երկրաչափականն է:

Վանի ասեղնագործական դպրոցը հարուստ է նաեւ կենցաղային իրերի տեսակներով ու բազմազանությամբ: Ի տարբերություն ասանդական տարազի բանուածքի, որն արտւում էր յատուկ ոլորքի բրդեայ կամ հաստ բամբակեայ թելերով, կենցաղային ասեղնագործության մէջ գործածւում էին շատ նուրբ բազմագոյն մետաքսաթելեր: Բացի համընդհանուր կիրառւում ունեցող վարագոյրներից, սրբիչներից, բարձի երեսներից, տարբեր չափերի ու ձևերի ասեղնագործ ու ժանեակէ ծածկոցներից՝ այստեղ լայն տարածուած էին ասեղնագործ գորգերն ու յարդարանքային նշանակութիւն ունեցող դիմանկարային աշխատանքները:

Վանի ձեռագործների մէջ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում վեցուկէս մետր երկարութիւն ունեցող սրբիչը, որի մի մասը փռուել է հացկերոյթին մասնակցողների ծնկներին, իսկ միւս մասը՝ սփռոցի վրայ՝ սեղանի եզրով: Սրբիչի վրայ թեք-թեք ասեղնագործուած են ոճաւորուած ծաղկազարդ երկարաւուն ճիւղեր: Ինքնուրոյն զարդանկարներով եւ մետաքսեայ կարմիր թելերով կարուած «Վանի» ասեղնակարերով աչքի են ընկնում քառակուսի անձեռոցիկները, որոնք պայմանական «լաբիրինթ» անունն են ստացել, շնորհիւ կենտրոնական լաբիրինթանման գծերի⁴¹: Բանուածքի կենտրոնական քառակուսին, առնուած ութանկիւն շրջանակի մէջ, իր հերթին նորից եզերուած է թելքաշ քառակուսի շրջանակով: Անձեռոցիկի եզրերով անցնում է նոյն թելքաշը: Երկու թելքաշերի միջեւ եղած տարածութեան վրայ տեղադրուած են ոճաւորուած ծաղկեփնջեր, կենաց ծառեր, թռչնազարդեր, երկրաչափական խաչաձեւեր: Ճարտարապետական զարդանկարները նման են կամարակապ մուտքի, խորանների, որոնք միացած են կենտրոնական մասին՝ նրա երկու կամ չորս կողմերից:

Հետաքրքիր են նաեւ Վանի ասեղնագործ ծածկոցները, որոնցից մէկի վրայ պատկերուած է ձեռքերը վեր բարձրացրած մի կին: Գլխի յարդարանքը նման է հայկականի, վրայից դրուած է աստամաւոր թագ: Բացի երեսի երկու կողմից իջնող մագերի փնջից, որը խոպոպներով է վերջանում, թագի երկու կողմից իջնում են հիւսերը կամ զարդ-ժապաւէնները, որոնք վերջանում են փնջաւոր քառակուսիներով: Ճակատնոցը եւ խոպոպները բանուած են բաց կարմիր մետաքսաթելերով, իսկ թագն ու հիւսերը՝ կանաչ: Վարդագոյն հագուստի կուրծք-սրտանոցը ասեղնագործուած է կանաչ թելով: Փէշը ձեւաւորուած է քառակուսիներով, որի տակից երեսում են ոտքերը: Կնոջ ձեռքերը վեր են բարձրացրած, ճկոյթ մատից կախուած է կանաչ գոյնի թաշկինակ, որը հասնում է մինչեւ փէշը⁴²: Ասեղնագործութեան զարդանկարների դասաւոր-

⁴¹ Դաթեան, *Հայկական ասեղնագործութիւն*, էջ 17:

⁴² Նոյն:

րութիւնն ու կառուցուածքը, կանանց պատկերի առկայութիւնը ցոյց են տալիս դրանց հնագոյն ծագումը եւ կապը հայոց վաղ շրջանի պաշտամունքների եւ առասպելաբանութեան հետ:

ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին լայն տարածում են ստացել հայրենասիրական, պատմական տեսարանների եւ հասարակական գործիչների պատկերներով եւ այլ բովանդակութեամբ նկար-ասեղնագործութիւնները:

Այսպիսով՝ Վանի ասեղնագործութիւնը աչքի է ընկնում իրեն բնորոշ առանձնայատկութիւններով՝ կատարման եղանակներով եւ հնարքներով, զարդանախշերով եւ գունային լուծումներով: Վանի կարը Վասպուրականի բնակչութեան արտագաղթի հետ յետագայում տարածուել է Փոքր Հայք, Կապադովկիա, Կիլիկիա, Դրիմ, Կոստանդնուպոլիս եւ այլուր, այսինքն՝ այն տարածքներ ու բնակավայրեր, որտեղ հաստատուել է վանեցին յետագայում⁴³:

Կարեւոր տեղ ունէին նաեւ ասեղնագործ ժանեակները: Վանում ժանեակը կրել է ճոպ անունը, իսկ արհեստանոցը՝ ճթարան⁴⁴: Վանի ժանեակները հիմնականում կարուել են կոճի սպիտակ բարակ թելերով: Ժանեակը կարուել է երկար շերտերով՝ սպիտակեղէնը, օձիքի եզրերը զարդարելու համար: Առանձին կլոր, քառակուսի, եռանկիւնաձեւ, ձուաձեւ եւ այլ խառը ձեւերով պատրաստել են ծածկոցներ եւ անձեռոցիկներ:

Ժանեակի զարդանկարներում պահպանուել է արեւի նշանը՝ կազմուած չորս, հինգ, վեց, եօթ եւ ասելի «նորերից» (մահիկաձեւերից), ութ ռոմբաձեւ պսակաթերթերով ծաղիկը, որը նման է նաեւ աստղի (աստղ-ծաղիկ), կլոր վարդեակները, զանազան ռոմբաձեւերը, եռանկիւնիները, զիգ-զազ գծերը (Վանում կոչւում էին ճակա-ճիկօ), ատամների, սիւնների, կամրջակների շարքերը, խաղողի ռճաւորուած ողկոյզ-ճոյթը, թռչունները՝ մանաւանդ զոյգ թռչուն-ծաղիկ երկու կողմից, եւ շատ ու շատ այլ երկրաչափական ձեւեր⁴⁵:

Հայկական, առաջին հերթին Վանի, ժանեակի առանձնայատկութիւնը զարդանկարների դասատրման կարգի մէջ բարդ համախմբուած զարդարանքներն են: Մեծ ծածկոց-սփռոցների մէջ լաւ մշակուած է զարդանկարների ընդհանուր կառուցուածքը. առանձին մոտիւնները յատուկ կշռոյթով դասատրուում են համակենտրոն անցնող շերտերի վրայ: Շերտերը արոււմ են ցանցկէն, օդային ձեւատրուած ծակոտիւններով, որոնց կողքին տեղադրոււմ են ասելի խիտ ծակոտիւններով զարդարուած զարդանկարները: Տարբեր տեսակի շրջանակաձեւերը միմեանց հարեանութեամբ կազմոււմ են մտածուած, մշակուած ներդաշնակութիւն, ուր դաշտն ու վրայի զարդաձեւերը միատր-

⁴³ Բազէեան, «Վասպուրականի ասեղնագործութեան», էջ 281:

⁴⁴ Ծոյթ-ճոյթերով՝ նշանակոււմ է ողկուաձեւ, փնջաձեւ փունջ-փունջ, ճոյթ-ճոյթ: Վանի ժանեակի զարդանկարների մէջ խաղողի ռճաւորուած ողկոյզ-ճոյթը աչքի ընկնող դեր է գրաւում (Ս. Դաթեան, *Հայկական ժանեակ*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ իրաւ., Երեւան, 1966, էջ 18):

⁴⁵ Նոյն:

ուած են միմեանց հետ եւ իրար լրացնելով կազմում են մի համաձոյլ միասնութիւն: Շերտերի արանքի պատերը, սիւները կամ կամրջակները, սահմանագծերով նախշազարդ շերտերը միեւնոյն ժամանակ անելի տեսանելի են դարձնում շերտի վրայի կրկնուող զարդանկարները: Ամէն մի կլոր շրջանակի վրայ նախշը տեղադրուած է ամբողջութեամբ, մէկը-միւսի ետեւից, այնպէս որ չի երեւում ոչ սկիզբը, ոչ վերջը, թում է թէ նախշերը կողք-կողքի վազում են միմեանց ետեւից: Ժանեակի զարդանկարների նմանօրինակ դասաւորութիւնը չափազանց ինքնուրոյն է, չի հանդիպում ուրիշ ժողովուրդների մօտ եւ յատկանշական է առաջին հերթին Վանի դպրոցի համար: Հին զարդամոտիւների պահպանումը, ներդաշնակութեան առկայութիւնը, ժանեակի անթերի կատարումը ապահովում է Վանի ժանեակի գեղարուստական տեսքը:

Վանի ժանեակագործները յայտնի էին իրենց վարպետութեամբ եւ յաճախ իրաւիրում էին Ռուսաստանի, Օսմանեան կայսրութեան եւ Պարսկաստանի հայկական դպրոցներ որպէս ձեռագործի ուսուցիչներ: Շատ-շատ էին նման վարպետ ժանեակագործները, նրանցից յայտնի էր Սողոմէ Զրբաշեանը, ով աշխատել է Վանում եւ Երեւանում: Նրա եւ նրա աշակերտուիիների պատրաստած ժանեակները միշտ եւ ամէն տեղ արժանացել են բարձր գնահատման⁴⁶:

Քաղաքում զարգացած էին նաեւ դաջագործութիւնը (հիմնականում կարմիրով) եւ ծաղկազարդումը. առաջինը կատարում էր յատուկ փայտէ փորագրուած դաջերով, որոնք մտցում էին տարբեր գոյների ներկերի մէջ ու տպում կտորի վրայ, իսկ միւսը կատարում էին վրձիններով՝ նուրբ ու մանր ծաղկանախշեր նկարելով գործածքի վրայ: Մինչեւ ԺԹ. դարի վերջերը միջին տարիքի կանայք գործածել են դաջած «մոմուկ» գոգնոցներ, լաչակներ: Ներկարարները այդ հագուստների կտորների զարդարուող մասերը ծածկել են մոմով, ապա կարասի մէջ գցելով, ներկել են կապոյտ, յետոյ տաք ջրով եւ անելով սրբել-լուացել են մոմը՝ ստանալով սպիտակ նախշեր⁴⁷:

Գործածքի հետ կապուած միւս արհեստը, որ տարածուած էր Վանում, վրանագործութիւնն էր (չադըրջի): Ըստ Ատրպետի ձեռագիր նիւթերի «Վանի ծովի եզերքում նաւավարների համար վրանագործները պապրաստում էին առագաստներ սպիտակ կտաւից՝ կրկնակի կտաւով: Բացի այդ, նրանք վրաններ էին պապրաստում ինչպէս մասնաւոր անձանց՝ չոբանների, քրդերի, բէկերի, ցեղապետների, այնպէս էլ՝ պետական, այսինքն զինուորականների համար»⁴⁸:

Վանի ամենահին արհեստներից էր կտաւագործութիւնը: Վանեցիները, նրանց դրացիները գործածում էին Վանի ջուլհակների գործած եւ ներկա-

⁴⁶ Դալթեան, *Հայկական ժանեակ*, էջ 19:

⁴⁷ Դալթեան, *Հայկական ասեղնագործութիւն*, էջ 18:

⁴⁸ Բազէեան, *Արհեստներն ու տնայնագործութիւնը*, էջ 404-5:

րարների կամ չիթջինների պատրաստած կտաւը, շիլան եւ չիթը: Վանի կտաւագործները կտաւը գործելուց յետոյ ներկում էին տորօնով, որը մի բոյսի արմատ էր, որ բոլոր այգիներում մեծ առատութեամբ էր գտնուում⁴⁹: Այդ գոյնը չփոխող կարմիր կտաւը շիլա էր կոչուում: Ի. դարասկզբին գրեթէ քաղաքում վերացել էր դրանց գործածութիւնը: Քաղաքացիների փոխարէն գիւղացիները մեծ քանակութեամբ գործածում էին Վանի չիթը, կտաւն ու շիլան: Կտաւագործութեան անկման միակ պատճառը եւրոպական ապրանքների մուտքը չէր, այլ բամբակի թանկութիւնը կամ սակաւութիւնը: Մինչեւ 1897-98՝ Վանը բամբակ էր ստանում Պարսկաստանից, բայց երբ Պարսկաստանն իր բամբակի ճանապարհը Վանից դէպի Երեւան փոխում է, Վանի կտաւագործութիւնը կանգ է առնում: Կտաւագործները սկսում են գործածել Բիթլիսի բամբակ եւ եւրոպական մանած «ֆլեյմենկ»: Չնայած այս աննպաստ պայմաններին, այնուամենայնիւ, կտաւագործութիւնն իր կարեւոր տեղն ունէր Վանում: Կար 100ի չափ կտաւի գործարան՝ 300 դազգահով, մէկ տարում այս գործարանները տալիս էին 100,000 թոփ կտաւ⁵⁰:

Կտաւագործութեան մի ճիւղ էլ համարում էր շալագործութիւնը. կտաւը բամբակի մանածից էին պատրաստում, իսկ շալը՝ այծի մազից: *«Շալի համար գործ են ածում անգորեան այծի բուրդը, որն ունի ընտիր յաղկութիւն եւ գնահատուում է շար թանկ: Անգորեան այծերը այսպեղ յայտնի են կեժ աւնունով, այդ աւնունով կոչուում է նաեւ նրա բուրդը»*⁵¹: Ամբողջ շալագործների թիւը հասնում էր 25ի:

ԿՕՇԿԱԿԱՐՈՒԹԻՒՆ

Կօշկակարութիւնը հին արհեստ էր Վանում, քանի դեռ չէր սկսուել "կոնդուա"յի կամ "բոտին"ի գործածութիւնը: Կօշկակար ասելով թուրքահայերը հասկանում էին չուստ, սոլ կարող, այդ պատճառով էլ բոտին կօշիկ կարողներին ասում էին մուճակագործ: Սոլակարութիւնը բանուկ արհեստ էր համարում, բայց մուճակագործութիւնը բաւական հարուած է հասցնում այս արհեստին: Վանեցի մեծահասակների մի փոքր մասը կօշիկ էր հագնում, այն էլ ամառուայ ընթացքում գլխաւորապէս շոգի պատճառով, իսկ 3-15 տարեկան մանուկները ընդհանրապէս սոլ էին հագնում: Սոլակարները տեղական պահանջի համեմատ պատրաստում էին ոչ այնքան նուրբ, որքան ամուր ու դիմացկուն սոլ. *«սոլը նման է եւրոպական փուֆլուն, երեսը այծի, ոչխարի կաշուց է լինում, իսկ ներքանը գոմշու կաշուց: Սրա մի տեսակը, որի յեղեփ, կրնկի, մասը նեղ շերտով մօտ 5 սանտիմետրաչափ բարձ-*

⁴⁹ Պօղոսեան, էջ 34:

⁵⁰ Ծերուկ, «Վանի նահանգը ներկայումս», Մուրճ, 8:1904, էջ 32:

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 135, թ. 29:

րանում է, կոչում է պոչով սոլ: Հագնելիս այս պոչից բռնում, քաշում են»⁵²: Սովակարների թիւը հասնում էր 80ի:

Մուճակագործութեան արհեստը զգալի առաջադիմութիւն էր ապրել: Վանում գործածում էին տարբեր տեսակի մուճակներ (ինչպէս իրենք էին ասում՝ բոթիներ)⁵³: Վանի մուճակագործները կարող էին պատրաստել ամենանորբ եւ ճաշակով մուճակներ, յատկապէս կրկնակօշիկներ, բայց դրա կարիքը չկար, որովհետեւ մուճակի գործածութեան նորավարժ վանեցին պահանջում էր, որ իր գործածած կօշիկները նրբութիւնից աւելի դիմացկունութիւն ունենան: Այդ պատճառով էլ մուճակների տակ դնում էին կիսագնդաձեւ մէխեր եւ երկաթի տափակ շերտեր, որպէսզի շուտ չվնասուի, թէեւ օրէցօր նուրբ կօշիկներ փնտռողների թիւն էլ շատանում էր: Մուճակագործների թիւը Վանում հասնում էր 60ի: Այս արհեստին վանեցիները թուրքերէն անուանում էին կոնդուռաջութիւն:

ԺԱՄԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Ժամացոյց գործածելու սովորութիւնն ընդհանրացել էր Վանում: Տղամարդիկ այն օգտագործում էին իբրեւ անհրաժեշտութիւն, իսկ կանայք իբրեւ զարդ կամ մոդա: Նորահարսների նշանների մէջ կարեւոր տեղ էր զբաղեցնում ժամացոյցը: Լալայեանը գրում է. «Նշանօրհնէքից յետոյ երբեմն քաղաքացւոց մէջ նշանդրեսի հրաւեր էլ է կատարում: Փեսացոյի հայրը իւր երկու սեղի ազգականների ու բարեկամների հետ գնում է հարսնացոյի տունը, տանելով իւր հետ հարսնացոյի համար ընծաներ՝ ժամացոյց, ապարանջան, մանեակ եւ այլն»⁵⁴: Ժամացոյցի գործածութիւնը առաջ է բերել Վանում նաեւ ժամագործութեան արհեստը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Վանում արհեստները բաւականին զարգացած էին: Առանձնապէս կատարելութեան էին հասել երկաթագործութիւնը, կահագործութիւնը, դերձակութիւնը, կօշկակարութիւնը, իսկ ոսկերիչների ու արծաթագործների պատրաստած իրերը իսկական արուեստի գործեր էին, որոնք մեծ համբաւ ունէին ոչ միայն երկրի ներսում, այլեւ նրա սահմաններից դուրս:

1915ին Վանի հայութիւնը տեղահանուեց իր բնօրրանից, սակայն իրեն բնորոշ արհեստների զարգացման ընթացքը կանգ չառաւ: Վանեցի վարպետները շարունակեցին աշխատել ու ստեղծագործել: Որտեղ էլ նրանք հաստատուեցին, ստեղծեցին նոյնօրինակ արժէքատու իրեր ու առարկաներ, որոնցով ճանաչուեցին ու գնահատուեցին նաեւ նոր բնակավայրերում:

⁵² Լալայեան, էջ 134:

⁵³ Ծերով, էջ 30:

⁵⁴ Լալայեան, էջ 147-48:

Ճակատազարդ, Վան, ԺԹ. դ.կես, արծաթ, փիրուզ, ապակի, 119, 93 գր., © ՀՊԹ Ա 6740

Մանեակ, Վան, Ի. դ., արծաթ, ոսկեջուր, ապակի, 36,5 գր., © ՀՊԹ Ա 6975 եւ՝
ապարանջան, Վան, ԺԹ. դ., արծաթ, ոսկեջուր, 62, 7 գր., © ՀՊԹ Ա 6395

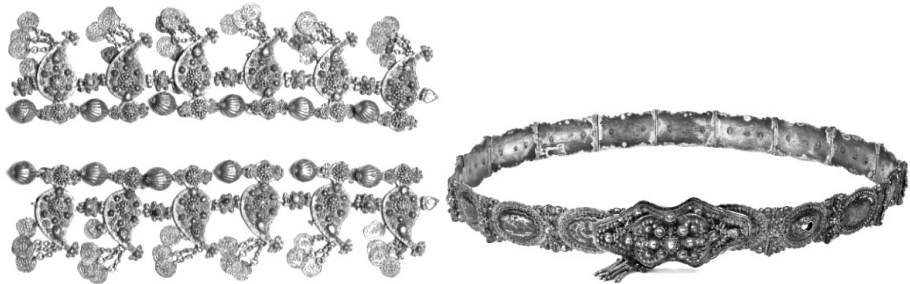
Ապարանջան, Վան, ԺԹ. դ., արծաթ, սեաղ, փորագրութիւն, 47, 09 գր., © ՀՊԹ Ա 6406 ա, բ

Ականջոյ, Վան, ԺԹ. դ., արծաթ, ապակի, մարգարիտ, 6, 70 գր., © ՀՊԹ Ա 6599
եւ՝ քունքազարդ՝ երեսնոց, Վան, Ի. դ., արծաթ, ապակի, 32, 11 գր., © ՀՊԹ Ա 5051

Մատանի, Վան, ԺԹ. դ., արծաթ, մարջան, 3, 33 գր., © ՀՊԹ Ա 6564 եւ՝
մատանի, Վան, ԺԹ. դ., ոսկի, փիրուզ, մարգարիտ, նռնաքար, 11, 37 գր., © ՀՊԹ
Ա 8205

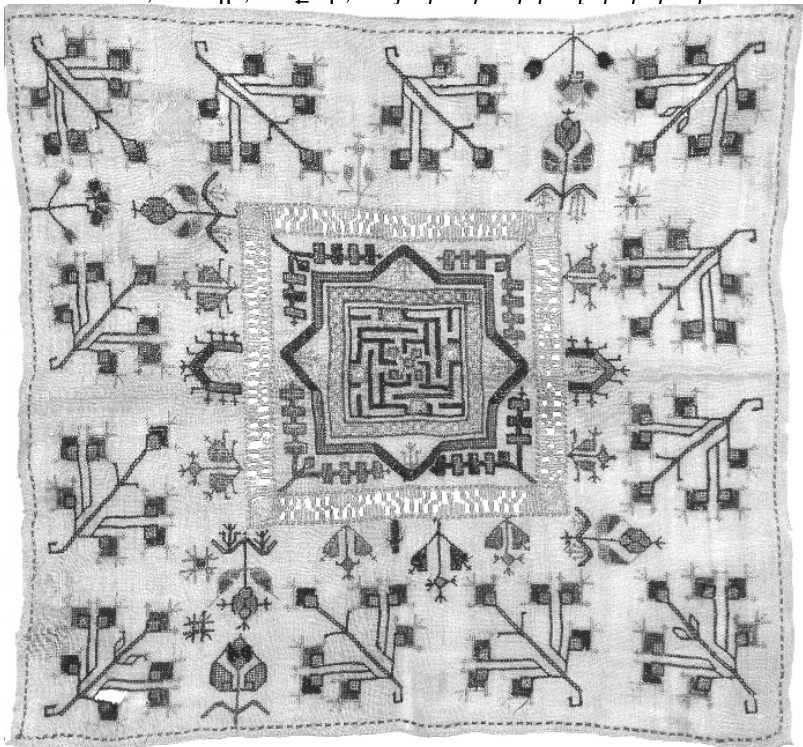
Կրծքագարդ «Շամշիկ», Վասպուրական, ԺԹ. դ.վերջ, արծաթ, 159, 60 գր., ©
ՀՊԹ Ա 6733 ա, բ եւ՝ Գօտի, Վան, ԺԹ. դ., արծաթ, 357, 20 գր., © ՀՊԹ Ա 8345

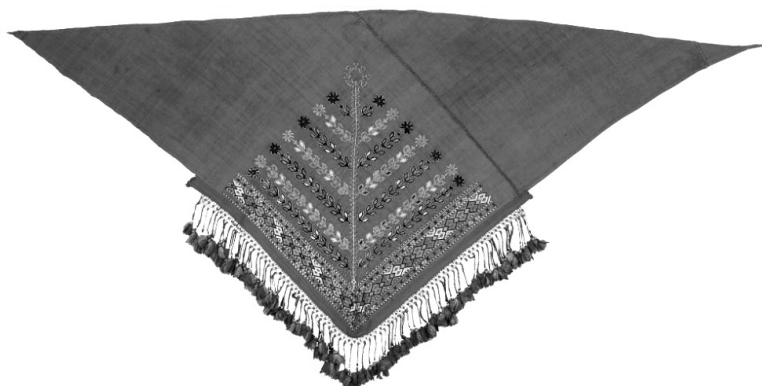
Սեւադապատուած արծաթեայ ծխախոտի տուփ, Վան, 9,5x5x2 սմ, 108 գր.,
Թօքաթ, Հայ արծաթագործ վարպետներ եւ՝ Նշանադրութեան մատանու քսակ,
Վան, Ի. դ., արծաթ, 4,8x6,6 սմ, 70,15 գր., © ՀՊԹ Ա 6251

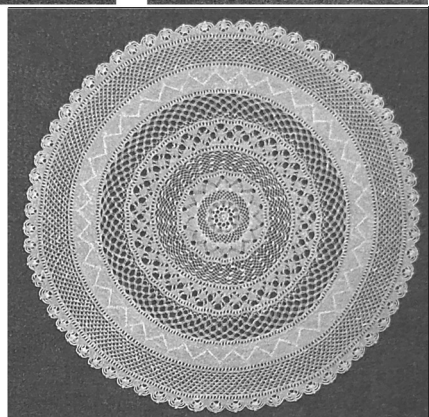
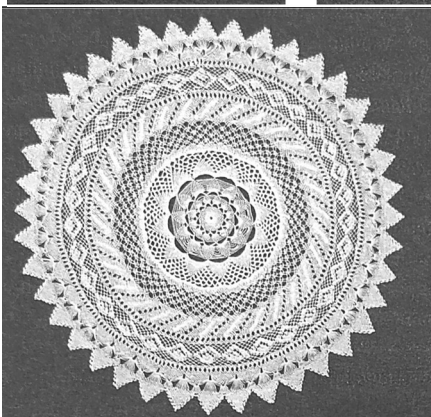
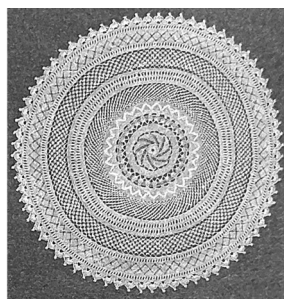
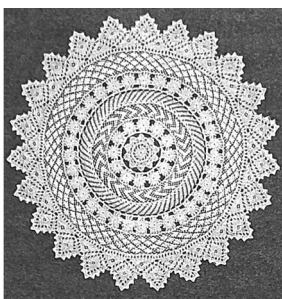
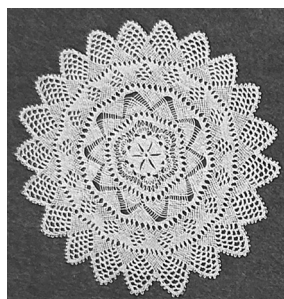
Սեադապատուած արծաթեայ ջրի ընկանակ, Վան, 338 գր., Թօքաթ, Հայ արծաթագործ վարպետներ եւ՝ Սեադապատուած արծաթեայ գինու բաժակներ, Վան, 583 գր., Թօքաթ, Հայ արծաթագործ վարպետներ

Անձեռոցիկ «Լաբիրինթ», Վան, ԺԹ. դ.վերջ, բամբակ, մետաքսաթել, 41x37 սմ, © ՀՊԹ Ա 253

Գլխաշոր, Վասպուրական, ԺԹ դ., բամբակ, մետաքս, ոսկեթել, ապակե ուլունք, ©
ՀՊԹ Ա 702

Վանի դպրոցի ժանեակների նմուշներ, Գալֆայեան, Վանի դպրոցի ասեղնագործ
ժանեակները

THE CRAFTS OF THE CITY OF VAN
(19th CENTURY – EARLY-20th CENTURY)
(SUMMARY)

NAZANI GASPARYAN
gasparyanazani@gmail.com

Based on a set of data and information on the development of crafts in the city of Van and its various directions, the study depicts a panoramic picture of the crafts in the city and concludes that craft work had a competitive edge and was in high demand not only in the city and its environs but even in Constantinople. The study notes that the crafts constituted a rich, valuable part of the cultural heritage of the Armenians in Van.

Dozens of crafts were developed in Van and a number of workshops were opened during the second half of the 19th century. In particular, ironwork, furniture making, tailoring, and shoemaking were well-developed crafts. The products of jewelers and silversmiths were works of art and were very famous not only in the country but also abroad.

During World War I Van was ethnically cleansed of its indigenous Armenians. They were uprooted and deported to Iran, Eastern Armenia and Georgia. However, Van master craftsmen continued to work and create in their new homelands.

**ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ
ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ
(Մահուան 850ամեակի առթիւ)**

ԱՐՓԻ ՎԱՐԴՈՒՄԵԱՆ
avardumyan8@gmail.com
*«Արեգական լուսոյ ծագման»
Սէր քո առ իս համանրման»
(Ս. Ներսէս Շնորհալի)*

ՄՈՒՏՔ

Կիլիկեան Հայաստանը, որ այլ կերպ կոչում է Փոքր Հայաստան կամ Սիսուան¹ (քանի որ մայրաքաղաքը Սիսն էր) հայկական միջնադարեան պետութիւն էր, որ գոյութիւն ունէր ԺԱ.-ԺԴ. դարերում Փոքր Ասիայի հարաւարեւելքում Միջերկրական ծովափի հիւսիս-արեւելեան անկիւնում: Այն հնուց ի վեր բնակեցուած է եղել նաեւ հայերով, եւ ԺԲ.-ԺԴ. դարերում այնտեղ հաստատուած հայոց թագաւորութեան օրօք Կիլիկիան հասաւ տնտեսական ու մշակութային այնպիսի բարձունքների, ինչպիսին մինչ այդ երբեք չէր ունեցել: Հայկական պետականութեան պայմաններում Կիլիկիայում լուսաւորութեան, գիտութեան ու արուեստի տարբեր բնագաւառներն այնպիսի հզօր վերելք ունեցան, որ այդ ազդակների հանրագումարը կարելի է միտումաւ համարել դէպի համամարդկային մեծ Վերածննդի բարձունքները: Այդ առաջընթաց շարժումն սկսուել էր դեռեաւ ԺԱ. դարում, երբ ժողովրդական ու գուսանական երգարուեստը զարգանալով՝ իր բնական ազդեցութիւնն էր թողնում նաեւ հոգեւոր մասնագիտացուած ստեղծագործութիւնների վրայ՝ հետզհետէ աշխարհականացնելով հայ գրաւոր բանաստեղծութիւնն ու նպաստելով առաւել աշխարհիկ բնոյթի տաղերգութեան զարգացմանը:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Հայկական Կիլիկիան իր մշակութային ծաղկմանը հասաւ միջնադարի մեծատաղանդ երգահան Ս. Ներսէս Դ. Շնորհալի կաթողիկոսի օրօք (1098-1173): Նա կոչուել է նաեւ Ներսէս Դ. Կլայեցի՝ 1147ից մինչեւ կեանքի վերջը Հռոմկլայ ամրոց-քաղաքում ապրելու եւ ստեղծագործելու համար, իսկ Շնորհալի, Երգեցող կամ Երգող պատուանուններին արժանացել է բանաստեղծական ու երաժշտական արուեստների ասպարէզում ցուցաբերած բազմազան ակնառու ձիրքերի եւ հսկայական նորարարութիւնների շնորհիւ:

¹ Հ. Ղ. Ալիշան, *Սիսուան համագրութիւն հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն մեծագործ, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1885:*

Ներսէս Շնորհալին ծնունդ է Ապիրատ Պահլաւունի մեծագոր իշխանի ընտանիքում՝ Կիլիկիայի Տլուք գաւառի Ծովք դղեակում (ըստ ոմանց՝ Ծովաց աշխարհի Անձիտ գաւառում, ուր եւ գտնուել է հայկական Ծովք դղեակը)²: Նրա ծննդեան թուականը ստոյգ յայտնի չէ. ըստ երաժշտագէտ Նիկողոս Թահմիզեանի՝ Շնորհալին ծնունդ է 1101ին³, ըստ *Հայ եկեղեցու հանրագիտարանի*՝ 1098ին⁴, գրականագէտ Հենրիկ Բախչինեանը հաւանական է համարում մօտաւորապէս 1100ը⁵: Իսկ Հ. Ղետնդ Ալիշանի *Շնորհալի եւ պարագայ իւր* երկում նշուած է 1102ը⁶. «*Շնորհալին 11 տարուան էր երբ եղբայրն Հայոց եկեղեցոյն գլուխ բազմեցաւ*»⁷, ըստ որում՝ նախորդ էջում Ալիշանը յայտնել էր, որ «*Յամին 1113 ամառուան մէջ, Գրիգորիս՝ այսուհետեւ Գրիգոր Գ, նստաւ յաթոռ Մեծի Վկայասիրին, ինքն ալ Վկայասէր Փոքր, եւ յաթոռ նախահաւուն իւրեանց՝ Ս. Լուսաւորչին. ասոր թոռան եւ իր անուանակից Գրիգորիսի՝ որդւոյ Վրթանիսի նման՝ պատանեկութեան մէջ այնպիսի գերազանց բարձրութեան հասած, դեռ հազիւ 18 տարեկան ըլլալով...*»⁸: Այս գովեստները Ներսէս Շնորհալու աւագ եղբորն էին վերաբերում, ով նրանից ընդամենը 6-7 տարով էր մեծ⁹. Նշանակում է՝ Ներսէսը պիտի որ ծնուած լինէր 1101ին կամ 1102ին, ինչպէս գրել է նաեւ մատենագէտ Արմէնուհի Քէօշկերեանը¹⁰, իսկ շարականագէտ Գրիգոր Յակոբեանը նշել է հենց 1102ը¹¹: Գրիգորն ու Ներսէսը չորս եղբայրներից այն երկուսն էին, ովքեր մանուկ հասակում իրենց ծննդավայրից տարուել էին Սեւա Լեռինք կամ Սուրբ Լեւոն կոչուող վայրը, որ Կիլիկիոյ եւ Տաւրոսի լեռների մէջտեղում էր, եւ որտեղ Քեսունի Կարմիր վանքում նրանք հոգեւոր դաստիարակութիւն էին ստացել Ստեփանոս Կարմիր Վանեցի եպիսկոպոսի մօտ՝ իրենց պապ Գրիգոր Բ. (Մեծ) Վկայասէրի հովանու ներքոյ: Վերջինս այնքան հեռատես անձ էր, որ մահից առաջ Անի քաղաքից կանչելով իր քեռորդի Բարսեղ Ա. Անեցի կաթողիկոսին՝ յայտնում է իր

² Ա. Մաղոյեան, «Ներսէս Դ Շնորհալի (Ս. Ներսէս Շնորհալի, Ներսէս Կլայեցի, Երգեցող)», *Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, Պրակ Ա, Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ*, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 191. նաեւ՝ Գ. Մաղոյեան, «Գրիգոր Գ Պահլաւունի (Գրիգորիս, Փոքր Վկայասէր)», *Հայ եկեղեցու հանրագիտարան*, էջ 54:

³ Ն. Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին երգահան եւ երաժիշտ*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1973, էջ 7:

⁴ Մաղոյեան:

⁵ Հ. Բախչինեան, *Շարականի գրապատմական ուղին. Ներսէս Շնորհալի*, «Ամարաս» հրատ., Երեւան, 2012, էջ 182:

⁶ Հ. Ղ. Ալիշան, *Շնորհալի եւ պարագայ իւր*, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1873, էջ 53:

⁷ Ալիշան, *Շնորհալի*, էջ 54:

⁸ Նոյն, էջ 53:

⁹ Նոյն, էջ 52:

¹⁰ Ա. Քէօշկերեան, «Ներածութիւն», *Ներսէս Շնորհալի. տաղեր եւ գանձեր*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1987, էջ Ը:

¹¹ Գ. Յակոբեան, *Ներսէս Շնորհալի*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1964, էջ 28:

վերջին կամքը, ըստ որի իրենից յետոյ հայոց կաթողիկոս պիտի ձեռնադրուէր իր քրոջ թոռ Գրիգորը, ով այդ ժամանակ դեռեւս պատանի էր: Այդպէս էլ լինում է. Բարսեղ Անեցու պատգամի համաձայն նրա մահից յետոյ՝ 1113ին, հայոց հայրապետ է օծում երիտասարդ Գրիգոր Գ. Պահլաւունին կամ Գրիգորիս Փոքր Վկայասէրը¹²: Ինչ վերաբերում է նրա կրտսեր եղբայր Ներսէսին, իր բացառիկ ծիրքերի շնորհիւ վերջինս ընդամենը 17-18 տարեկանում արդէն վարդապետ է ձեռնադրւում եւ ստանում Ներսէս անունը, իսկ իր աագանի անունը ժամանակի ընթացքում իսպառ մոռացութեան է մատնւում. «Ս. Ներսէս յաագանէ ուրիշ անուն մ'ունէր առած, բայց ոչ որ յիշեր է զայն. այնքան Շնորհալի կոչումն ամէն անուան տեղ բաւական սեպուած է. իսկ Ներսէս անունն քահանայ ձեռնադրութեան արեւն դրած է իրեն իր կաթողիկոս եղբայրն Գրիգորիս, 'ի յիշատակ Մեծին Ներսիսի Պարթեւի, որուն հետ ալ զարմանադէպ նմանութիւն ունեցաւ քահանայապետութեան ժամանակին թուականներովը»¹³: Այն ժամանակ հայոց հայրապետը Ծովքում էր նստում, հետեաբար նաեւ Ներսէսն էր գտնւում այնտեղ. 1139ին վերջինս Կիլիկիոյ նշանատր քաղաքներից մէկի՝ Մամեստիայի եպիսկոպոս է օծուել, իսկ 1166ին իր եղբայր Գրիգորիս Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսը ձեռնադրել է նրան ամենայն հայոց հայրապետ, երբ արդէն 1150ականներից կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխուել էր Հոռմկլայ:

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ ՊԱՏՈՒԱՏԻՏՂՈՍՆԵՐԸ

Ահա թէ ինչպէս է բացատրւում Ալիշանը Ներսէսի Շնորհալի տիտղոսը. «...մեք կրնամք ըստ սրբութեան, իմաստութեան եւ գիտութեան՝ կոչել Լուսաւորիչ, Թարգմանիչ եւ Շնորհալի: Այս երբի կոչումն՝ Ներսիսի աւելի յայտանիշ եւ պանծալի եղաւ՝ քան իր երկու ուրիշ կոչումներն ալ, Կլայեցի եւ Երզողն: Փոխանակ առաջնոյն կ'ըստի եւա Շնորհաց Տէր Ներսէս: Բայց ի՞նչ են Շնորհք՝ որովք լի համարուի մերս Ներսէս. եւ ուսկի՞ց, եւ ե՞րբ նախ այդպէս անուաներ է»¹⁴: Խնդրոյ առարկայ բառի բազմաբնոյթ մեկնաբանութիւնից յետոյ Ալիշանը գրում է. «Արդ շնորհալի անձ մը՝ կ'իմացուի հարուստ հոգեկան ծրիք, որ միանգամայն եւ պարշաճապէս յարմարակցեալ են՝ թէ՛ իրենց մէջ եւ թէ՛ արտաքին մարմնական ծրիքը: Այսպիսի ոմն էր ուրեմն մերս Ներսէս, առաւելեալ քան զբազումս 'ի մարդկանէ, եւ քան զամէնն՝ իր արեւն մերձաւոր սահմաններ, եւ նաեւ քան զհամակարգսն՝ իրմէ շատ արեւն առաջ եւ վերջը: Եթէ մեծ եւ ամենամեծ բաղդ է այսպէս

¹² Կարէն Մաթեոսեան, «Բարսեղ Ա Անեցի», Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, էջ 27. նաեւ՝ Մաղոյեան, էջ 54:

¹³ «Մեծն Ներսէս նստաւ կաթողիկոս յամի 565, + 573: Շնորհալին նստաւ յամի 1166, + 1173, երկուքն ալ միայն իբրեւ ութ տարի աթոռակալեցին», Ալիշան, Շնորհալի, էջ 46, ծան. 1:

¹⁴ Նոյն, էջ 3-4:

ըլլալն, ո՛չ փոքր բաղդ սեպելու է եւ զայնպիսին լաւ ճանչնալը. եւ ո՛չ փոքր գովութեան արժանատւոր նա՝ որ նախ պարշաճեցուց եւ ընծայեց իրեն այդ կոչումը: ... աւանդութիւն է՝ թէ հրեշտակ մը պարուիրած ըլլայ Շնորհալի կոչել զՆերսէս. այլ ինձ հաւանագոյն երեւի թէ մարդ կամ մարդիկ՝ գերազանցեալ կամ յառաջեալ քան զհրեշտակս՝ աստուածայնապէս պարշաճեցուցին մեր կաթողիկոսին զայս կոչում: Եւ չէին ալ կրնար չընել այնպէս՝ եթէ տեսողք եւ լսողք էին անոր մաքուր վարուց, քաղցր կենակցութեան, վայելուչ խօսից եւ շարժուածոց, բազմազան գիտութեանց, ամենապարկ լաւութեանց եւ գերագոյն առաքինութեանց, եւ եզական յարկութեանց... երբ հանդէս ընելով ասոր եւ անոնց վաստակոց՝ գտուէր սա ազգին ամենէն մեծ կամ մեծաց հաւասար աստուածաբան, վայելչաբան, չափաբան, բանաստեղծ եւ երգիչ. երբ տեսնուէր մեր եկեղեցական պաշտամանց վերջին վայելչութիւն եւ հարստութիւն տուող. երբ ճանչցուէր ճշմարիտ քահանայ եւ հովիւ մը ըստ հոգւոյ նախապիպ քահանայապետին Քրիստոսի. երբ հրաշափառապէս փայլէր 'ի դէման, 'ի շրթունս եւ 'ի գիրս՝ յիսուսա-կանն հանդարտ եւ հանգուցիչ հեզութիւն. երբ երեւէր 'ի ծնէ մինչեւ 'ի յե-տին հասակը՝ 70 տարի անդադար աշխատող միայն յօգուտ եկեղեցւոյ, դպրութեան եւ շինութեան ազգին, եւ 'ի բարեգարդութիւն իր ներքին մարդոյն. երբ նկատուի որ յեօթն երկար դարուց բարդեալ եւ բրդեալ յունական եւ հայկական արելութիւնք՝ ասոր բերնով եւ գրչով կը թուլնան կը քայքային, եւ երկու ազգի ապառաժ սիրտք՝ իբրեւ երկու հրահալ մետաղք՝ կը դրդին կը տռփան յիրար ծուլութիւն. երբ այս ամէն բաներով ճոխացեալ անձ մը՝ իբրեւ ամէնայն հոգեկան, մտաւոր եւ մարմնատու ծրիք ներդաշնակեալ գործիք մը՝ հնչէ զմայլեցնելով զՀայ եւ զՅոյն, զԼատին եւ զԱսորի, զմերձաւոր եւ զհեռաւոր. – աննախանձ նկատողին խիղճն ա՛լ չի կրնար չկանչել բարձրաձայն, թէ այդպիսի նախախնամեալ աստուածապարգեւ անձ մը՝ հարկ էր որ ըլլայ Շնորհալի»¹⁵: Սոյն մէջբերումը լուսաբանում է Ներսէս Շնորհալու բազմարդին գործունէութեան բազմանիստ երեսակները. պարզ է դառնում, որ նա ո՛չ միայն հայոց իմաստուն հայրապետն էր, այլեւ դիւանագէտի փայլուն ունակութիւններով օժտուած՝ բացառիկ խաղաղասէր ու առաքինի մի անձնատրութիւն, ով կարողանում էր հաշտութեան եզրեր գտնել հայերի, յոյների, լատինների եւ ասորիների՝ միքանի դար տեւած տարակարծութիւնների միջեւ, իր առաքինութեամբ եւ մտքի արտակարգ ճկունութեամբ նպաստելով նրանց հետ հայերի ներդաշնակ փոխարարութիւններին: Ու թէեւ Շնորհալու նախորդների մէջ էլ կային բացառիկ ձիրքերով օժտուած կաթողիկոսներ, սակայն նրանցից ոչ ոք միաժամանակ չէր տիրապետում բոլոր այն շնորհներին, որոնցով այդքան շուայլօրէն օժտուած էր Ներսէսը. նրան յաջողուեց գերազանցել նոյնիսկ իր

¹⁵ Նոյն, էջ 5-6:

աագ եղբորը՝ Գրիգորիս Գ. Փոքր Վկայասերին, ով հայոց հայրապետն էր անվի քան կես դար (1113-66):

Ներսէս Շնորհալին կաթողիկոսական աթոռին բազմել է ընդամենը մօտաւորապէս 8 տարի՝ 1166ից մինչեւ իր մահը՝ 1173ի Օգոստոսը, ինչը գուցէ եւ բարեբախտութիւն էր նրա համար, քանզի հնարաւորութիւն է ունեցել իր ժամանակն առաւելապէս տրամադրել ստեղծագործական բազմաբեղուն գործունէութեանը: Աստուածատուր բացառիկ եւ շռայլ ձիրքերի շնորհիւ նրան անուանել են նոյնիսկ «Երկրորդ Լուսաւորիչ հայոց», «եռամեծ կամ տիեզերալոյս վարդապետ», «աղօթք հայ եկեղեցու եւ հայ հոգու», «երանաշնորհ սուրբ»¹⁶ եւն.: Ժամանակակիցների հաւաստմամբ նա ո՛չ միայն գերապայծառ վարդապետ էր, այլեւ մեծահոգակ բանաստեղծ ու երաժիշտ, որի տաղաչափական արուեստը լաւագոյնն էր համարում ո՛չ միայն հայերի, այլեւ յոյների ու լատինների շրջանում: Շնորհալին ուրոյն մշակման է ենթարկել հայոց լեզուի տաղաչափութիւնը՝ իր «Յիսուս որդի» եւ «Ողբ Եղեսիոյ» պոէմներում հմտօրէն կիրառելով 5ից մինչեւ 15-16 վանկանի անյանգ ու յանգաւոր բազմազան չափեր, ինչպէս նաեւ ժողովրդագուսանական «հայրէն» կոչուող տաղաչափական ձեւը¹⁷: Իսկ աստուածաբանութեան ծիրում Շնորհալին այնպիսի հսկայական ճանաչում էր ձեռք բերել, որ ըստ *Յայսմատորքի*՝ նրան անուանել են նաեւ «Երկրորդ Գրիգոր Աստուածաբան»¹⁸:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

Շնորհալու գրիչը չափազանց բեղմնատուր է եղել. նա թողել է մատենագրական եւ տաղաչափական բացառիկ հարուստ ու բազմաւեռ ժառանգութիւն, որն իր բերած նորոյթներով եւ գրական-երաժշտական բարձրարուեստ հնարանքներով արտացոլում է մեծատաղանդ ստեղծագործողի օժտուածութեան միանգամայն տարբեր ասպարէզները:

Սակայն տուեալ դէպքում մեր ուսումնասիրութեան ծիրում առաւելապէս Շնորհալու երաժշտա-բանաստեղծական անսպառ տաղանդն ու երգչական շնորհքն է: Նշելի է, որ հայոց հայրապետերից անվի քան մէկ տասնեակն ունեցել է ստեղծագործելու անուրանալի տաղանդ, սակայն Շնորհալին իր օժտուածութեամբ գերազանցել է բոլոր նախորդներին:

¹⁶ *Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան*, Տիգրան Մեծ հրատ., Երեւան, 2002, էջ 788:

¹⁷ Ք. Քուշնարեան, *Հայ մոնոդիկ երաժշտութեան պատմութեան եւ տեսութեան հարցեր*, (ռուսերէնից հայերէն թարգմանեց Մ. Բրուտեանը, խմբ.՝ Ա. Բաղդասարեան), «Ամրոց գրուպ», Երեւան, 2008, էջ 122:

¹⁸ *Յայսմատորք*, Տպարան Պօղոս Արապեան, Կ. Պոլիս, 1834, էջ 75: Գրիգոր Աստուածաբանը Ս. Գրիգոր Նազիանզացին էր (330-390), ում այդպէս էին կոչել աղանդաւորների դէմ արտասանած հինգ ճառերի համար (*Քրիստոնեայ Հայաստան*, էջ 237):

Գրիգոր Նարեկացուց յետոյ նա հայ միջնադարեան տաղային արուեստի երկրորդ գագաթն է՝ իր շուայլ ձիրքով ու յօրինելու վարպետութեամբ: Տարիներ շարունակ երիտասարդ Շնորհալին իր կաթողիկոս եղբօր յանձնարարութեամբ համալրել է հայոց եկեղեցու կարգերում եւ *Շարակնոցի* կանոններում առկայ թերի մասերը. նա հեղինակել եւ ինքն էլ հրաշալիօրէն կատարել հոգեւոր տարբեր բնոյթի երգեր՝ տաղեր, գանձեր, մեղեդիներ ու մեծաթիւ շարականներ: Շնորհալին նաեւ յղկել ու վերախմբագրել է հայ ծիսական բոլոր ժողովածուները՝ *Շարակնոցը*, *Ճաշոցը*, *Մաշտոցը*, *Տօնացոյցը*, *Ճառընկիրթը*, *Ժամագիրքն* ու *Պատարագամատոյցը*, հարստացնելով դրանք բազմազան ու բարձրարժէք ստեղծագործութիւններով: Նա համալրել է նաեւ հայոց պատարագի երգեցողութիւնը մի շարք նշանակալի սրբասացութիւններով, առանց որոնց ներկայումս անհնար կը լինէր պատկերացնել սրբազան պատարագի լիարժէք մատուցումը Հայոց եկեղեցում: Դրանց լաւագոյն օրինակներից են՝ «Բարեխօսութեամբ», «Ամէնակալ ես տէր», «Բազմութիւնք հրեշտակաց», «Հրեշտակային կարգաւորութեամբ», «Ով է որպէս», «Սրբութիւն սրբոց» եւ այլք, ըստ որում սրանցից իւրաքանչիւրն ունի երաժշտական բաղադրիչի երկուական տարբերակ՝ նախատեսուած տօնական եւ լուր (հասարակ) օրերի համար, ինչպէս նաեւ Աւագ Հինգշաբթի օրը կատարուող՝ Ծանր ընթացքով «Որ ի վերայ նստիս» սրբասացութեան ծաալուն մեղեդին, որն օրուայ հանդիսատր խորհուրդն արտայայտող տպաւորիչ երգերից է: Այսպիսի վեհաշուք նմուշներին հակադրուած են առաւել պարզ ու խոստով գնայուն բնոյթի երգերը, որոնցից են՝ «Ողջոյն տուք միմեանց», «Ահիւ կացցուք» սարկաւազի երգերը եւ «Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ» հանրայայտ խմբերգը, որի երաժշտական բաղադրիչի նախօրինակն ըստ Թահմիզեանի պահպանուել է «Արեւ ելաւ, գէթունցիներ» խրոխտ քայլերգի եղանակով¹⁹: Նշելի է նաեւ, որ այն ընկած է Արամ Խաչատրեանի ստեղծած՝ խորհրդային Հայաստանի օրհներգի հիմքում: Շնորհալունն է նաեւ «Տէր ողորմեայ» աղօթքի առաւել հոգեզմայլ տարբերակը, «Լըցաք ի բարութեանց» փառաբանութիւնն ու «Ամէն. Հայր երկնաւոր» դիմումը Սուրբ երրորդութեանը. նախ՝ Հօրը, յետոյ՝ Որդուն, ապա եւ՝ Սուրբ հոգուն: Շնորհալու օրօք եւ գործուն մասնակցութեամբ ձեւաւորուել են նաեւ հայոց *Գանձարան* ու *Մանրումունք* ժողովածուները, որոնց պարունակած լաւագոյն նմուշները համարուած են հայկական հոգեւոր երգեցողութեան զարգացման բարձրարուեստ օրինակները:

Շնորհալու ստեղծագործական ներկայանակը չափազանց հարուստ է. նա յօրինել է ո՛չ միայն պաշտամունքային, այլեւ արտապաշտամունքային մի շարք երգեր, հաղորդելով «երգ» բառին միանգամայն այլ՝ ուրոյն ի-

¹⁹ Ն. Թահմիզեան, *Երաժշտութիւնը հայկական Կիլիկիայում*, ՀՍՍՀ Գիտելիք ընկ., Երեւան, 1989, էջ 5-6:

մաստ: Նրա գրչին են պատկանում Արեագալի երգերը²⁰ «Առաւօտ լուսոյ», «Աշխարհ ամենայն», «Յարեւելից մինչ ի մուտս», «Անեղանելիդ Աստուած», «Լոյս, Արարի՛չ լուսոյ, առաջին լոյս, բնակեալդ ի լոյս անմա-տոյց», որ երգում է «Աստուած, Աստուած» սաղմոսից յետոյ եւ ամբողջովին արփիաշունչ մի ստեղծագործութիւն է՝ ձօնուած նախաստեղծ պայծառ լոյսի փառաբանութեանը: Արեագալի այս երգերում Շնորհալին մեծարում է հեթանոսական իրական լոյսը՝ յանգելու համար հոգեւոր վերերկրային լոյսի գոյութեան գաղափարին: Շնորհալուն իրաւամբ կարելի է համարել հայոց Արծաթէ դարի լուսերգակ լաւագոյն երգահան: Տեղին կը լինի նշել, որ նա ժամանակին ի մօտոյ հետաքրքրուել է նաեւ հայ արեւորդիների²¹ ուսմունքով ու ծէսով եւ նոյնիսկ նրանց Սամոսատի ճիւղը դարձի բերելով՝ ընդունել է հայոց առաքելական եկեղեցու գիրկը: Երգերի վերոնշեալ շարքին են յարում նաեւ «Ճանապարհ եւ ճշմարտութիւն»ը, առաւօտեան ժամի «Նորաստաղծեալ»ն ու «Արարչական»ը՝ ըստ շաբաթուայ վեց օրերի, խաղաղական ժամի «Նայեաց սիրով»ն ու «Ի Քէն հայցեմք»ը, ինչպէս նաեւ Աւագ Ուրբաթի գիշերուայ «Այսօր անճառ Լուսոյն ծագումն»՝ երկու տարբերակով, եւ նոյն օրուայ ցերեկին կատարուող «Նորոգո՛ղ տիեզերաց» երգերը, որոնք Շնորհալու գլուխգործոցներից են:

Յատուկ յիշատակութեան են արժանի Հռոմկայի բերդապահ զինուորների համար իմաստուն հայրապետի յօրինած «Յիշեսցու՛ք ի գիշերի», «Զարթի՛ք, փա՛ռք իմ», «Զարթի՛ր, ընդէ՛ր ննջես, Տէ՛ր», «Զարթուցեալքս ի զբաղմանէ», «Անբաժանելի եւ համագոյ երրորդութեանդ» ժամերգերը, որոնց վերնագրերն արդէն իսկ խօսում են դրանց կիրառական նշանակութեան մասին. տարիներ շարունակ այդ ինքնատիպ երգերը պարտադիր կերպով կատարել են Կիլիկիայի բերդապահ զինուորները՝ իրենց գիշերային ծառայութիւնը յաւուր պատշաճի իրագործելիս. այժմ դրանք հայոց *ժամագրքի* լաւագոյն նմուշներն են համարում: Ներսէս Շնորհալու հեղինակած երգերն այնքան բազմաթիւ ու բազմազան են, որ մի յօդուածի

²⁰ Արեագալի երգ.- հայոց հոգեւոր երգարուեստում լոյսին, առաւօտին ձօնուած տաղեր եւ շարականներ, որոնք սկիզբ են առնում անելի վաղ՝ հեթանոսական շրջանից՝ կապուած լոյսի եւ արեւի պաշտամունքի, փառաբանութեան հետ: Արեւի օրիներգ.- տե՛ս՝ «Ծագող արեւի օրիներգ», «Արշալոյսի, Արեածագի, Արեագալի երգ» (Ն. Մկրտչեան, *Երաժշտական բառարան*, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան, 2000, էջ 32):

²¹ Արեւորդիները հին արեապաշտութեան յետնորդներն էին, որոնք մնացել էին Հայաստանում քրիստոնէութեան մուտքից յետոյ: Նրանց մասին տեղեկութիւններ են հաղորդում Գրիգոր Մագիստրոսը, Ներսէս Շնորհալին, Թովմա Մեծփեցին, Մխիթար Ապարանցին (տե՛ս մասնաւորապէս՝ *Թուղթ ընդհանրական արարեալ երիցս երանեալ սուրբ Հայրապետին մերոյ տեառն Ներսիսի Շնորհալւոյ*, Էջմիածին, 1865, էջ 309. նաեւ՝ *Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը*, Աղեքսանդրապոլ, 1910, թուղթ ԿԷ, էջ 161). նաեւ՝ Կոմիտաս Վարդապետ, *Ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ, Գիրք Ա*, Ծանօթագրութիւններ, էջ 466-67:

սահմաններում անհնար է լիովին ընդգրկել դրանք. աստ բաական է նշել, որ նրա գրչին պատկանող կանոնական ու պարականոն շարականները շուրջ 200ից ավելի են եւ հանդիսանում են հայոց շարականոցի գեղեցկագոյն նմուշները: *Շարականոց*ում առկայ են նաեւ Շնորհալու գրչին պատկանող մի շարք կարեւոր ժամերգեր, որոնք ներթափանցել են *Ժամագրքի*ց եւ իրենց բնոյթով յարում են վերը նշուած երաժշտա-բանաստեղծական *երգ* կոչուող իւրօրինակ սեռին: Դրանք հայոց *Շարականոցի* առաւել զարգացած նմուշներն են, որոնք իրենց բնոյթով երբեմն ընդհուպ մօտենում են տաղերի ու մեղեդիների զարդուլորուն ծորերգային ոլորտին: Այդ երգերն ըստ էութեան տարբերում են կանոնական ատաղձ ունեցող շարականներից իրենց ձեւով ու բովանդակութեամբ՝ դրանով հանդերձ միտուած լինելով դէպի գուսանական աշխարհիկ երգարուեստը:

Ներսէս Շնորհալին կարգաւորել եւ վերախմբագրել է *Շարականոցի* գրեթէ բոլոր տօներին կատարուող կանոնները. նա ստեղծագործաբար է վերաբերուել Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Սահակ Պարթեւի ստեղծագործութիւններին, յատկապէս առաջինի Ապաշխարութեան երգերին եւ երկրորդի՝ Չարչարանաց Շաբաթուայ երգաշարքին: Աւելի եւս ծաղկեցնելով մեր առաջին երգահան կաթողիկոսի՝ Սահակ Պարթեւի յօրինած այն եղանակները, որոնք վերաբերում են Աւագ Շաբաթի հանդիսաւոր պաշտօներգութեանը, Շնորհալին երբեմն լրացրել, վերաեղանակաւորել եւ ըստ տուեալ օրուայ խորհրդի հրաշալիօրէն ճոխացրել է դրանք: Իր ստեղծած բազում երգերում Շնորհալին այնպիսի կշռոյթներ է կիրառել, որոնք առաւել յատուկ էին աշխարհիկ երաժշտութեանը՝ չխախտելով հանդերձ հոգեւոր երգեցողութեանը յարիւր վսեմ նկարագիրը: Նա շատ բարձր էր գնահատում իր նախորդի՝ Գրիգոր Նարեկացու հանճարը, որի ստեղծագործութիւններն արդէն լայնօրէն տարածուած էին ժողովրդի տարբեր խաւերի շրջանում. ահա թէ ինչու երբեմն իր որեւէ ստեղծագործութեան լուսանցքում Շնորհալին ցուցում էր թողնում՝ կատարել այն Նարեկացու այսինչ կամ այնինչ տաղի եղանակով²²:

Ներսէս Շնորհալին հայոց հոգեւոր երգեցողութեան ամէնից նշանաւոր ներկայացուցիչն է, որն օգտուելով իր հսկայական հեղինակութիւնից, Կիլիկեան Հայաստանի հայրապետի իրաւունքով օրինականացրեց Նարեկացու տաղերի եղանակներին որպէս չափանմուշների դիմելու բեղմնաւոր փորձը: Իսկ յետագայում շատ յաճախ նաեւ այլ երգահաններ լուսանցքում նշում էին իրենց շարականները հենց Շնորհալու այս կամ այն ստեղծագործութեան եղանակով երգելու փափաքը, մանաւանդ որ Շնորհալուց յետոյ խազանշանների արուեստը սկսեց աստիճանաբար անկում ապրել՝ հայ ժողովրդի քաղաքական ցաւալի իրադարձութիւնների եւ դրանց պատճառով՝ տնտեսական ծանր պայմանների հետեւանքով:

²² Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին երգահան*, էջ 65:

Ներսէս Շնորհալին յաճախ իր ստեղծագործութիւնները գրում էր ծայրակապով՝ տողերի առաջին տառերով կազմելով «Ներսէսի երգ» բառերը կամ պարզապէս «Ներսէս», որոնցից յիշատակելի է յատկապէս «Նորահրաշ պըսակաւոր» հոյակերտ շարականը՝ նուիրուած Վարդան զօրավարի եւ նրա զինակիցների քաջագործութիւններին: Ընդհանապապէս, անկախ այն հանգամանքից, թէ ում է նուիրուած եղել, կամ ինչ առիթով է յօրինուել Շնորհալու այս կամ այն ստեղծագործութիւնը, դրանք բոլորն էլ տոգորուած են վեհ գաղափարներով՝ ջերմ հայրենասիրութեամբ, ազատասիրութեամբ, մարդասիրութեամբ ու բնապաշտութեամբ:

Ներսէս Շնորհալին ստեղծել է նաեւ հարիւրաւոր չափածոյ հանելուկների գունագեղ մի փունջ, որի նմուշների ճնշող մեծամասնութիւնը հաւանաբար սկիզբ էր առնում ժողովրդական բանարուեստի կենսալից ակունքներից եւ ժամանակին գուցէ նաեւ երգում էր: Ահա թէ ինչպէս է բնութագրում Ալիշանն այս հանելուկները. «Ամենէն ընտանեկան կամ ռամկական քերդուած՝ է Հանելուկը կամ Րախանք ըսուածն, իբրու Ուրախականք, զուարճութեան ժողովոց եւ կոչնոց արեւն ըսուելու եւ լուծուելու համար: – Այս ամենէն յետադաս տեսակս ալ պէտք է նշանակել ըստ բազում գլխոց. նախ իրենց հիւսուածքին անբաժանելի շնորհքն. երկրորդ առաջնութիւն, վասն զի Ներսիսէ առաջ այս ձեւ գրութեան օրինակ չունինք. երրորդ՝ լեզուն, որ ռամկօրէն կամ աշխարհաբառ լեզուի եթէ հնագոյն գրուածն չէ՝ գոնէ ոտանաւորի մէջ հիներէն է. չորրորդ՝ եւ մանաւանդ առաջին՝ հեղի-նակին նպարակը այսպիսի գրուածոյ մէջ, որ է վերոյիշեալ բարոյական կրթութիւնն՝ հանդերձ զքօսանօք եւ սրութեամբ մտաց»²³: Փաստօրէն Ալիշանն իրաւամբ նշում է նաեւ բարոյա-կրթական լուրջ նպատակներին զուարճախօսութեան ու սրամտութեան միջոցով հասնելու Շնորհալու զարմանալի ձիրքը: Այսինքն, կիլիկեան հայոց հայրապետն այնքան լայնախոհ անձնաւորութիւն էր, որ նրա ունեցած՝ հոգեւորականի բարձրագոյն դիրքը բնաւ չէր սահմանափակում ժամանակի աշխարհիկ բանարուեստի հետ նրա ստեղծագործական սերտ շփումը:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ ԿԵՐՊԱՐԸ ԱԼԻՇԱՆԻ ԵՐԿՈՒՄ

Դժուար է գուշակել՝ եթէ Ալիշանի Շնորհալի եւ պարագայ իւր աշխատութիւնը գոյութիւն չունենար, յետագայ ուսումնասիրողները որքա՞ն ջանք ու եռանդ պիտի գործադրէին մեծ Երգեցողի առինքնող կերպարն ու ստեղծագործական բազմածիր նուաճումներն ի յայտ բերելու համար: Ահա թէ ինչ է գրել Ալիշանը Ներսէս Շնորհալուն համակողմանի կերպով բնութագրող իր հիմնարար երկում.

Շնորհալին ոչ միայն մեր նախակարգեան հեղինակաց կը հաւասարի արժէիւք, այլ եւ կը գերազանցէ զամենեսին առ հասարակ, թէ իրեն եւ թէ անոնց մեզի

²³ Ալիշան, *Շնորհալի*, էջ 81:

հասուցած գրուածներէն դատելով. եւ եթէ մէկ կամ միւս տաղանդոյ մասին առաջին չէ, բոլոր մտաւոր եւ գիտոր յատկութիւնները մէկ տեղ բերելով՝ դժար կ'ըլլայ իրմէ առաջին մը գտնելն: Այսքան գեղեցիկ ծրից եւ յատկութեանց միութիւնն է որ մեր հեղինակը Շնորհալի կ'ընէ. իր գերագոյն յատկութիւնն՝ է անհաւասարելի հաւասարութիւն մը յամենայնի: Շնորհքն, եթէ չեմք սխալիր, այս կերպ գերազանցութիւն մը կը պահանջէ. շնորհքն ինքնին սքանչելի հաւասարաչափութիւն մ'է: Կարգէ դուրս հանճար մը՝ թուի թէ շնորհաց չափէն կ'անցնի. սուր եւ բարձր բանաստեղծական թռիչք կամ խորին վեմնութիւնք՝ դժուարաւ չափի եւ կանոնի մէջ կը մնան. պայծառ եւ անգին ականց կը նմանին, այլ առանձնակ բաներ են, շարք մը, հիւսուածք մը, ամբողջ մը չեն ձեւացներ. այնպիսի ամբողջ մը՝ որ հաւասարապէս սքանչելի ըլլայ ամենայն տեսութեամբ, ամենայն յատկութեամբ: Մեր հեղինակին շնորհքն այնչափ եւ այնպիսի է՝ որ իր քով անանկ սաստիկ եւ յանդուգն թռիչք մտաց ալ՝ շնորհքէ պակաս կ'երեւին. ինքն այնպիսի ամբողջութիւն մ'ունի՝ որոյ պակտութիւն չի բերեր աւելի բարձր կամ խոր թռիչք մը չունենալն. թերեւս եւ պակտութիւն բերէր ունենալն: Միով բանիւ այնպիսի բարձր եւ խոր թռուցիկ հանճար ունենալէն վեր է՝ հանճարոյ թելերն անգամ կտռավարել, եւ այն օղապարիկ հրապարիկ երկնապարիկ երկվարն կամ արծուին անգամ սանձել, եւ շնորհաց շիտակ շաղէն վազցընել, ոչ սաստկազայր արեւներու պարունակաց մօտ, եւ ոչ երկրատր ցրտութեանց, այլ միջին ճամբէ մը՝ որ երկնից մէջ է, այլ երկրիս վրայէն: Ոչ այնքան տարակուսիմ թէ կրնար Ներսէս աւելի բարձր խոյանալ 'ի քերդուածն եւ յիմաստս, որքան թէ կրնա՝ այնպիսի գերագոյն խոյանաց մէջ ալ՝ այսպէս շնորհաբան եւ շնորհալի մնալ: Սակայն ոչ լոկ գրաւորական արուեստ մ'էր Ներսիսի մտաց թելերը այսպէս նուաճելով՝ շնորհաց հարթ ու վարդ ճամբուն մէջ շարժողն, այլ եւ հոգւոյն սքանչելի եւ աւելի նուրբ եւ սուրբ յատկութիւն մը, որ չէր թողուր իրեն ծայրայեղ երեւնալ՝ նաեւ 'ի հանճարս, գերազանցելովն հանդերձ. յատկութիւն մը, որ իր բազմափայլ շնորհաց ալ շնորհքն կրնայ ըսուիլ, կամ կենդրոն ճառագայթից նորին²⁴:

Այստեղ հրաշալիօրէն երեւակում են ո՛չ միայն Շնորհալու բազում բարձրաճաշակ ծիրքերն ու դրանց գեղարուեստական իւրօրինակ արտայայտութիւնները, այլ նաեւ հենց իրենց հեղինակի (Ալիշանի) բացառիկ խորաթափանց դիտարկումներն ու նրբամիտ արուեստագէտին յատուկ գեղարուեստական բնութագրումները:

Շնորհալին նաեւ անձամբ երգ-երաժշտութիւն է ուսուցանել երաժշտասէր պատանիներին, յատկապէս նրանց, ովքեր պատրաստուում էին հոգեւոր ծառայութեան անցնել Կիլիկիայի վանական կենտրոններում:

Գիտնալու է որ Երաժշտութիւնն կամ Երգեցողութիւնն, գէթ ըստ եկեղեցական կարգի, մեծ պարապմունք եւ արուեստ մ'էր, եւ կրնանք ըսել եղած է ամէն ատեն՝ մեր վարդապետանոցաց եւ վանորէից մէջ. թերեւս եւ միակ զարգացած արուեստ չափաբանականաց մէջ՝ յետ քերդոլութեան: Նոյնպէս յայտնի է թէ մեր ազգն ի՛նչ մեծ վարկ ու սէր ունի իր հին սրբազան Երգեցողաց կամ շարականաց հեղինակաց վրայ, որով շատ հեղ այս գրոց հաւաքման ճակատը կը տպագրէ

²⁴ Նոյն, էջ 83-84:

մեր երաժշտության վրայօք գրուած խօսք մը, կամ գովեստ մը երգահանաց վրայ»²⁵

Նոյն աշխատության «Շնորհալի երգեցող» մասում Ալիշանը գրում է. Յայտ է որ այս գրուածոց մէկ մասն, Տաղերն եւ Շարականք, ոչ միայն չափով են այլ եւ երգելու եղանակաւ: Շնորհալին ինչպէս ճարտար եւ աննման էր քերդողութեամբ, եւ այնպէս ընտրող ականջ եւ ախորժակ ունէր ներդաշնակութեան, հարկ էր որ երաժշտական ընտիր ճաշակ ալ ունենայ: Ոչ մակամտածական հետեանք մէ ըսածնիս, այլ եւ վկայեալ ստուգութիւն. եւ այնքան առաւելութեամբ, որ իրեն գլխաւոր ծրից մէկն ճանչցուեցաւ, մինչեւ իրեն երկրորդ մականուն եւ յայտարար մ'ալ եղաւ ԵՐԳԵՅՈՂՆ²⁶ կոչովիլ, ինչպէս կ'անուանենք եւ տօնենք մենք զՍ. Ռոմանոս Եմեսացի սարկաւագն յունաց²⁷... Աւելորդ է յիշատակել, թէ որչափ որ մարդկային սրտի քաղցր է երգն, այնքան ալ պանծալի է քաջ երգահանն, եւ այն մանաւանդ որ յատուկ մակագրութեամբ Երգեցող կոչուի: Սակայն պէտք չէ հարեանցի յիշատակաւ մը միայն նկատել զայս 'ի Շնորհալին' ... հարկ իսկ է ճանչնալ այս երկնախառն արուեստ կամ տուրքը՝ Երաժշտութիւնը, իր մէկ մեծ շնորհք կամ շնորհաց յարդարիչ մը. եւ երբ ինչուան հիմայ նկատածնիս 'ի Ներսէս եւ յետոյ այլ անելի նկատելիքն՝ գումարենք իբրեւ 'ի մի պատկեր եւ 'ի մի տեսութիւն, չենք կրնար ուրիշ կերպով տեսնել զնա՝ բայց իբրեւ բովանդակ բանական երաժշտութիւն մը, կենդանի ներդաշնակութիւն մը. աստուածային եւ բնական շնորհօք խառնեալ ամէն մէկ ձիրքն՝ մէկմէկ ծայնի նման, որոց բոլորն մէկ եղանակ կազմէ. ոչ Երգեցող միայն, այլ եւ Երգ ողջոյն, յարմարեալ շնորհագարդ շարժմամբք մարմնոյ, շրթանց, մատանց, մտաց եւ հոգւոյն: Թէ արդեօք գեղեցիկ գրուածոց եւ եղանակաց նման գեղեցիկ եւ անոյշ ծայն ալ ունէ՞ր. – հաւանական կրնանք ըսել. եւ եթէ չկարենանք հաստատել բնական գործարանաց կամ կազմուածքին տուրքը, չենք տարակուսիր կրթութեամբ, արուեստով եւ շնորհօք քաղցրութեանը վրայ. գուցէ Երգեցող անունն ալ՝ ոչ միայն երգահանութիւնը այլ եւ ծայնական կարողութիւնը նշանակէ²⁸:

Աստ ուշագրաւ եւ յիշատակութեան արժանի են Ալիշանի պերճախօս բնորոշումները Շնորհալու երաժշտական բազմաբնոյթ ձիրքերին, որոնք նա համարում է որքան աստուածային, նոյնքան էլ բնական՝ բովանդակ բանական երաժշտութեան պէս, Շնորհալուն համարելով ոչ միայն Երգող կամ Երգեցող, այլ ամբողջապէս Երգ՝ մեծատառով ու ամենալայն առումով: Նոյնիսկ ընդգծուած են մարմնի շնորհագարդ շարժումների, շուրթերի, մատների, մտքի եւ հոգու յարմարեալ, այսինքն՝ այս ամէնի ներդաշնակ զուգորդումը, որ կազմում է ի վերուստ շռայլօրէն օժտուած անձի համապարփակ

²⁵ Նոյն, էջ 86:

²⁶ «Երգեցիկ. Երգիչ, երգակ, երաժիշտ», «Երգեցող. եւս է մակադրական անուն սեփականեալ երաժշտաց եկեղեցւոյ, որք արարին երգս շարականաց եւ տաղից, որպիսի է 'ի հայս սուրբն Ներսէս Շնորհալի», *Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հղր. Ա.*, տպ. Պոլոսի Արապեան, Կոստանդնուպոլիս, 1844, էջ 342:

²⁷ Թահմիզեանն էլ է Շնորհալուն համեմատում Ռոմանոս Երգեցողի հետ (Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին երգահան եւ երաժիշտ*, էջ 17, ծան. 36):

²⁸ Ալիշան, *Շնորհալի*, էջ 85-86:

էութիւնը: Շարունակելով Շնորհալու արուեստի անպարագիծ վաստակի մեծարումը, Ալիշանը յաւելում է.

Շնորհալոյ Երզնցոյ կոչումն, իրմէ մնա-ցած մեր եկեղեցոյ բազմաթիւ երգերն եւ տաղերն՝ յայսմ մասին ալ զինքն թէ ոչ ժամանակաւ առաջին՝ արդեամբք ընդ առաջինս կը դասեն, մանաւանդ թէ առաջին եւ վերջին. որովհետեւ ինքն լրացուցած է ժամասացութեան երգերը, իրմէ վերջը՝ քիչ շարականք անելցած են: ...Ազգային քերդողութիւն կամ չափաբանութիւն եւ ազգային ոճ մը ճարտարապետութեան, կրնային գոյակել տալ որ հայք ազգային երաժշտութիւն ալ ունեցած պիտի ըլլան, գոնէ այնչափ որոշ եւ իսկատիպ՝ որչափ են այդ երկու չափական արուեստքն, եւ գոնէ բաական ընտիր ճաշակ մ'ունեցած են յայսմ ալ²⁹:

Փաստօրէն Ալիշանն ըստ արժանւոյն բարձր գնահատելով հանդերձ հայոց ազգային ճարտարապետութիւնը, նոյն այդ չափանիշն է կիրառում նաեւ հայ ազգային երաժշտութեան հանդէպ: Իդէպ, այստեղ հաւանաբար անելորդ չի լինի յիշատակել, որ Ալիշանից շատ տարիներ անց Կոմիտաս վարդապետը նոյնպէս ստիպուած էր հրապարակել «Հայը ունի ինքնուրոյն երաժշտութիւն»³⁰ խորագրով իր յօդուածը, որն առաջին անգամ լոյս է տեսել 1913ին Կ.Պոլսի *Ազաւրամարտ* օրաթերթում, եւ որի նպատակն էր ապացոյցներով հակադարձել այն տգէտ ընդդիմախօսներին, ովքեր դեռեւս բացայայտօրէն կասկածի տակ էին դնում եւ նոյնիսկ փորձում յանիրաւի ժխտել հայոց բնիկ՝ ինքնուրոյն երաժշտութեան գոյութիւնը:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Կոմիտասի՝ շնորհալուն առաջին յօդուածը՝ «Շնորհալին. նորա դարը եւ նորա ժամանակ յուզուած կրօնական խնդիրները», 1893 Ապրիլի 25ին Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում Սողոմոն սարկաւազ Սողոմոնեանի ներկայացրած ամարտական շարադրութիւնն է: Ինչպէս նշուած է վերնագրից յետոյ առկայ յղումի մէջ, հեղինակն օգտուել է Ալիշանի *Շնորհալի եւ պարագայ իւր* աշխատութիւնից եւ Ներսէս Շնորհալու *Թուղթ ընդհանրակալից*³¹: Այդ ժամանակ Կոմիտասը դեռեւս վարդապետ չէր օծուել ու ստորագրում էր Սողոմոն սարկաւազ Սողոմոնեան: Այս յօդուածում պատանի Սողոմոնի ուշադրութեան ծիրում առաւելապէս Շնորհալու ժամանակաշրջանի քաղաքական եւ կրօնական խմորումներն ու յուզումներն են, ինչպէս

²⁹ Նոյն, էջ 87:

³⁰ Կոմիտաս Վարդապետ, «Հայը ունի ինքնուրոյն երաժշտութիւն»՝ *Ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ, Գիրք Բ*, (աշխ.՝ Գ. Գասպարեան եւ Մ. Մուշեղեան), Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆօ, Երեւան, 2007, էջ 83-88. Նշելի է, որ յաջորդ՝ 89-91 էջերում կայ նաեւ յօդուածի նախնական տարբերակը՝ նոյն վերնագրով:

³¹ Այն առաջին անգամ զգալի կրճատումներով տպագրուել է *Էջմիածին* հանդէսի 1950 Մայիս-Յունիս՝ էջ 23-26, եւ Յուլիս-Օգոստոս՝ էջ 42-48 համարներում, իսկ ամբողջութեամբ՝ Կոմիտաս Վարդապետ, *Ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ, Գիրք Ա* (էջ 15-54, եւ 466-68):

նաեւ կիլիկեան Հայաստանի՝ հարեան երկրների հետ ունեցած քաղաքական, կրօնական ու դաւանաբանական սկզբունքային վիճաբանութիւնները, որոնց միջեւ իմաստուն հաշտարարի եւ խաղաղութեամբ կանոնակարգողի հսկայական դեր է ունեցել Շնորհալին: Ինչ վերաբերում է Կոմիտասի անդրադարձին՝ Շնորհալու բուն երաժշտագիտական ժառանգութեանը, ապա Սողոմոն Սողոմոնեանի առաջին գիտական յօդուածը հենց հայ հոգեւոր երգերին է նուիրուած՝ «Հայոց եկեղեցական եղանակները» խորագրով, որն առաջին անգամ լոյս է տեսել *Արարապ* պարբերականի 1894ի մի շարք համարներում³²: Սա երաժշտագիտութեան ասպարէզում երիտասարդ Կոմիտասի գիտական յօդուածների երախայրիքն է. այն բաղկացած է միքանի ենթավերնագրով մասերից, որոնցից Ներսէս Շնորհալուն անմիջականօրէն առնչուողներն են «Մանրուումն» եւ «Մանրուման եղանակները» կոչուող մասերը, եւ որոնք վկայում են այս բարդ ոլորտի հանդէպ Կոմիտասի լրջմիտ հետաքրքրութիւնը, այսպէս. «*Հին երաժիշտները Մանրուումն ասելով հասկանում էին՝ ուսումն եկեղեցական երգերի, եղանակների եւ խազերի մասին*»³³: Շնորհալու *Թուղթ ընդհանրականից* մէջբերելով քահանայութեան համար պահանջուող գլխաւոր ունակութիւնները՝ «*Ձեկեղեցական գիրս ուղիղ ընթեռնուլ, եւ զմանր ուսմունս ծայնաւորացն պաշտել յեկեղեցիս*», Կոմիտասը համարում էր, որ խազերը մեզ համար մեռած նշաններ են, քանզի մեր նախնիները զլացել են աւանդել սերունդներին դրանց զօրութիւնը. «*Մանրուումն յիակաւորար իմացողներ թերեւ թուով շարքիչ են եղել, որոնք եւ թագսորի են պահել իրանց գիտութիւնը ճիշտ այնպէս, ինչպէս յիսուն տարի առաջ Կ. Պօլսոյ հայ երաժիշտները՝ նոթաճիւները, արդի հայ իսկական ծայնագրութիւնը, որ հացի խնդիր էին դարձրել: Եթէ երաժիշտները որոնք իմաստուն կամ փիլիսոփայ էին կոչուում այն ժամանակի լեզուով, չթագցնէին, միւս ծայնագրած, բազմաթիւ ձեռագիր կամ արտագրած երգարանների հետ մեր ձեռքը հասած կը լինէր գոնէ մի քանի օրինակ եւս ձեռնարկ հին խազերի եւ եղանակների մասին, որոնք Մանր ուսման նիւթն են*»³⁴:

Խնդրոյ առարկայ յօդուածի յաջորդ՝ «Մանրուուման եղանակները» բաժնում, անդրադառնալով Ալիշանի «Յաղագս ծայնից թէ ուստի գտաւ»³⁵ վերտառութեամբ ուշագրաւ նիւթին, որն ըստ էութեան հենց մանրուուման եղանակների մասին է, Կոմիտասը յայտնում է, որ ինքը մինչ այդ ուսում-

³² Սողոմոն Ա. Ս. Սողոմոնեան, «Հայոց եկեղեցական եղանակները», *Արարապ* (կրօնական-բարոյական, գրական-պատմական, բանասիրական-մանկավարժական, ազգային եւ պաշտօնական ամսագիր), Վաղարշապատ, 7:1894, էջ 222-27, եւ 8:1894, էջ 256-60. նաեւ՝ Կոմիտաս Վարդապետ, *Ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ*, Գիրք Ա, էջ 55-75:

³³ Կոմիտաս Վարդապետ, *Գիրք Ա*, էջ 62:

³⁴ Նոյն, էջ 63:

³⁵ Կոմիտաս Վարդապետ, *Գիրք Ա*, էջ 65-75:

նասիրել է 22 ձեռագիր խազգրքեր եւ զետեղում դրանցում առկայ մանրուսման եղանակների այբբենական ցանկերը՝ համեմատելով դրանք Ալիշանի *Սիսուանում* առկայ ցանկերի հետ, որից յետոյ այդ եղանակների անուանումները դասակարգում ըստ ծայնեղանակների, վերնագրելով դրանք «Ութն ծայնի նրբութիւնները»³⁶։ Վերջում Կոմիտասը պարզաբանում է. «Այս եղանակների գլխում նշանակուած են Ութն ծայն եղանակները, որոնք առանձին հիմք են կազմում մնացած մանրեղանակների»³⁷։ Շնորհալու օրօք զարգացման բարձրագոյն մակարդակի հասած Մանրումունքների ուսումնասիրութեամբ Կոմիտասն զբաղուել է իր ողջ ստեղծագործական կեանքի ընթացքում, հիմնուելով նաեւ Ալիշանի վերոնշեալ երկի վրայ՝ ճգնելով գտնել դրանցում եւ այլ ծիսական ժողովածուներում առկայ խազանշանների վերծանման բանալին։

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ԵՒ ԽԱԶԱԳԷՏ

Ներսէս Շնորհալին զարգացած միջնադարի այն բազմահմուտ եւ բազմակողմանի երաժիշտն է, ով ո՛չ միայն հանճարեղ երգահան էր, այլեւ իր երգերի անզուգական կատարողն ու մեկնաբանողը, ինչպէս նաեւ մեծ մտածող ու խորաթափանց փիլիսոփայ. հե՛նց նա է, որ իր անվիճելի հեղինակութեամբ հաստատել է հմուտ երաժշտին միջնադարում «փիլիսոփայ» կոչելու վերոնշեալ ասանդոյթը, եւ հենց իրե՛ն էլ միանգամայն պատշաճում է այդ յուժ պատուաւոր տիտղոսը։ «Այս յետին Տօրոսեան անապատաց եւ լեռանց մէջ վարժեցաւ մեր Շնորհալի Երգեցողն ալ՝ աստուածատուր ձիրքը արուեստի հետք խառնել, եւ իմաստից ու տողից հետք ծնանիլ եւ եղանակներ, եւ ըլլալ նուագաւոր փիլիսոփայ մը. վասն զի այս գեղեցիկ արուեստիս կամ գիտութեանս՝ իմաստասիրութեան լծորդ եւ լրումն ըլլալը՝ պղպարունական մփօք ճանչցեր էին մեր վարդապետք եւ վանականք, եւ պարզապէս Փիլիսոփայ կ'անուանէին զերգեցողս եկեղեցւոյ»³⁸։ Այսպէս է բնորոշում Ալիշանը Շնորհալու առաքելութիւնն ու յաւելում.

Իր տուած մեկնութեանը համեմատ Շնորհալին ալ փիլիսոփայացաւ անթերի. եւ անդադար կ'երգէ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ իր բազմապատիկ Տաղերովը, Շարականներովը, եւ Գանձերովը, թէ սուրբ պատարագի եւ թէ ժամասացութեան ամէն ժամերուն պատշաճեցուցած երգերով. մանաւանդ սրբազնագոյն օրերու՝ Մեծ պահոց եւ Մեծ շաբաթուն. որոց խորին յիշատակները՝ անելի զգալի եւ անխորժելի ընել կու տայ իր քրիստոսասէր ազգայնոց. եւ իբրեւ իր հոգւոյն մաքուր թելերով կապելով զանոնցն ալ՝ ջանայ քաշելու յերկինս³⁹։

Ներսէս Շնորհալին իր ողջ կեանքի ընթացքում մեծապէս ծաղկեցրեց ու ճոխացրեց հայոց խազագրութեան արուեստը՝ դրա տիրապետումը պար-

³⁶ Նոյն, էջ 70:

³⁷ Նոյն:

³⁸ Նոյն:

³⁹ Նոյն:

տաղիւր դարձնելով բոլոր քահանաների համար: Նրա օրօք են գրուել Մանրուման առաւել նշանակալից եւ բարդագոյն խազգրքերը, որոնց պարունակած ճոխ ու հարուստ խազանշաններն ինքնին վկայում են երաժշտական նշանների այդ համակարգի բարձրագոյն զարգացման եւ կարեւորման մասին՝ կիլիկեան Հայաստանում: Շնորհալին կատարելագործել եւ մեծապէս զարգացրել է հայոց հոգեւոր երգեցողութեան Ութ-ձայնի համակարգը Ծանր⁴⁰ ու Ստեղի⁴¹ տիպի շարականների բազմաճիւղ եղանակներով, ինչպէս նաեւ «զարտուղի»⁴² եւ «խոսրովային»⁴³ կոչուող մեղեդիներով, ապահովելով տաղերի ու մեղեդիների բարդ կառուցուածքը եւ հարստացնելով դրանց եղանակները իր ժամանակի գուսանական նուագաւորների գործիքային երաժշտութեանը յատուկ զարդոյրուն ելեւէջներով: Իսկ խազանշանների հիմնական այն խումբը, որ անուանուել է *արուեստ-տաւոր*,

⁴⁰ Ծանր.- 1. հայոց եկեղեցու ժամերգութեան մէջ ընդունուած երգերի չորս տեմպերից մէկը (միւսները՝ Չափաւոր, Յորդոր, Միջակ): Ծանր էին երգում Տէրունական տօների Օրհնութիւնները, Հարցերը, Ստեղիները, Պատարագի «Խորհուրդ խորին»ը եւ «Լոյս զուարթ»ի երկու տները, Արեւագալի շարականների մի մասը եւն., 2. առողանութեան եւ հայ հին երաժշտութեան մէջ գործածուող Վառ եւ Բութ ձայնի անուններից մէկը (Մկրտչեան, էջ 116):

⁴¹ «Ստեղի (շարական).- իբրու բազմաստեղն, բազմաճիւղ, գեղգեղեալ որպէս մեղեդի» (*Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հղ. Բ*, էջ 745. նաեւ՝ «հայկական մոնոդիայի ձայնեղանակ՝ հայ հոգեւոր երաժշտութեան ութձայնի համակարգից դուրս, որը որպէս «լրացուցիչ» առանձնանում է իր բազմաճիւղ լադային հիմքով» (Մկրտչեան՝ էջ 242-43):

⁴² «Զարտուղութիւն – modulation» (Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին*, էջ 243). նաեւ՝ «շեղում, մոդուլիացիա (modulazione)» (Մկրտչեան, էջ 15, 84):

⁴³ Թահմիզեանն իր *Ներսէս Շնորհալին երգահան* գրքի 23-24 էջերի յղումներում նշում է, որ «խոսրովային» ածականը հայ հին մատենագրութեան մէջ գործածուած է լայն՝ ընդհանուր եւ նեղ՝ մասնայատուկ մի ամբողջ շարք նշանակութիւններով: Այն կիրառութեան մէջ է մտել պարսից Խոսրով թագաւորի ժամանակից, երբ Մովսէս կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ հաստատուեց հայոց թուականը եւ կոչուեց «խոսրովային», պարսկերէն *xusrav* (թագաւոր) բառից, որ հայկական շրջաններում կարող էր արտասանուել *խուսրեանի* ձեւով: Ֆիրդուսին տեղեկացնում է, որ Բարբադի եւ Սարգսի մրցոյթի ընթացքում Խոսրով Ապրվէզին գերել է մի «արքայական երգ ու նուագ», իսկ առաւել լայն առումով այն վերաբերում է երաժշտաոճի ընդհանուր գծերին եւ նշանակում է արեւելեան: Ըստ Մկրտչեանի *Երաժշտական բառարանի* (էջ 114)՝ այն հայկական հոգեւոր մոնոդիայի ձայնեղանակների որոշակի խումբ է, որ հայ եկեղեցում իր տեսական իմաստաւորումը ստանալով կոչուեց Խոսրովային ոճ, նաեւ՝ հայկական խազագրութեան նշաններից մէկի անունն է, կրճատ՝ Խո, որ նոյնն է՝ Քմազարդ: Յաճախ գործածում է Թուրի կամ Սուրի փոխարէն: Նշանակել է «արքայական լադերի ոճ, ախորժաւուր, լաւ եղանակ»: Լիմոնճեանի նոտագրութեան համակարգում հիմնական (միքսոլիդական) ձայնաշարի հինգերորդ ձայնը: Արդի երաժշտութեան տեսութեան մէջ հաւասարեցում է *g* հնչիւնին:

հեղինակել ու հաստատել է նոյնպես Շնորհալին, այդ բարդ ար-ուեստը հասցնելով աննախադեպ բարձր մակարդակի: Ըստ Թահմիզեանի, Շնորհալին «*Ձեւի, կառուցուածքի, կշռոյթի, մասամբ լեզուի ու նոյնիսկ աշխարհագրացողութեան տեսակէտով մասնագիտացուած երգաստեղծութիւնը զգալի մօտեցնելով իր բնական ակունքներին՝ ժողովրդական արուեստին, հաստատել է երաժշտական ժամանակի զգացողութեան մի նոր որակ՝ աւելի աշխուժ ու կենդանի շարժումով*»⁴⁴: Շնորհալին անշուշտ նաեւ մեծ գեղագէտ էր, ում ստեղծագործական սկզբունքներն ու խորիմաստ ասոյթները հմուտ երաժշտի եւ մասնատրապէս եկեղեցական երգչի վերաբերեալ կարող են գործնական ուղեցոյց հանդիսանալ նոյնիսկ մեր օրերում:

ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԴԻ ՊՈԷՄԸ

Ներսէս Շնորհալու արտապաշտամունքային ստեղծագործութիւններից է 4000 տողից բաղկացած ծաւալուն «Յիսուս Որդի» պոէմը (կազմուած երեք գրքից), որ համարում է հայ մատենագրութեան երկրորդ Նարեկը: Սա Հին ու Նոր կտակարանների ասանդական պատումների բանաստեղծական հմուտ վերարտադրութիւնն է, որ այլ կերպ կոչւում է նաեւ «Ողբերգութիւն վիպասանական ի տառից սրբոց»: Ամենայն հաւանականութեամբ այս ծաւալուն քերթոածն անցեալում եղանակաւոր է պատմուել կամ ասերգուել, իսկ որոշ հատուածներ էլ գուցէ երգուել են՝ ինչպէս հայոց *Սասունցի Դաւիթ* դիւցազնավէպի որոշ հատուածներ:

Հետաքրքրական ենք համարում նաեւ սփիւռքահայ երաժշտագէտ Աշոտ Պատմագրեանի կարծիքը Շնորհալու երաժշտական ժառանգութեան մասին. «*Երաժշտութեան պատմութեան մէջ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԵԱՆ դարը նկատուում է 16րդ դարը, երբ միջանի գերմանացի եւ իտալացի երգահաններ, երաժշտութիւնը եկեղեցու կալանքներից ձերբազատելու համար, դիմեցին եւրոպական աշխարհիկ երգի օժանդակութեան: Նոյն մտայղացումն ունենում է նաեւ Ներսէս Շնորհալին 12րդ դարում, որ ժողովրդական ծանօթ երգերի եղանակներին յարմարեցնում է կրօնական խօսքեր եւ դարձնում է եկեղեցական երգ*»⁴⁵:

Պատմագրեանը գտնում է, որ Շնորհալին առաջինն էր, ով սկսեց կիրառել գուսանական եւ ժողովրդական երգերի տաղաչափութիւնը հայոց հոգեւոր երգերի մէջ. նա Շնորհալուն իրաւամբ համարում է նաեւ հայերէն աշխարհաբար լեզուի հիմնադիրը⁴⁶: Հեղինակը յատկապէս նշում է Շնորհալու երգերի բանաստեղծական եւ մեղեդիական պարզութիւնը, ինչպէս

⁴⁴ Թահմիզեան, *Երաժշտութիւնը հայկական Կիլիկիայում*, էջ 20:

⁴⁵ Ա. Պատմագրեան, *Հայ երգը դարերի միջից*, տպ. Տօնկեան, Պէյրութ, 1973, էջ 19:

⁴⁶ Նոյն, էջ 199:

նաեւ ժողովրդական աշխուժ ու կայտառ կշռոյթը՝ ի տարբերութիւն եկեղեցական երգեցողութեան մինչ այդ եղած դանդաղ ու միօրինակ ընթացքի: Փաստօրէն՝ Շնորհալու հեռատես եւ իմաստուն բարենորոգումները միանգամայն փոխել են Հայ Եկեղեցու դիմագիծը: Ըստ Պատմագրեանի, «Շնորհալու այս մտայղացումը եւ նրա իրագործումը կրկնակի արժէք է ստանում այն տեսակէտից, որ մինչ Եւրոպայում նման շարժումը սկսուեց եկեղեցական համեստ խաւերից, Հայաստանում այդ շարժումը սկսուեց եւ գործադրուեց Հայոց Եկեղեցու վերին պետի կողմից... Ներսէս Շնորհալին հայոց կաթողիկոս էր, Հայաստանեայց Եկեղեցու վերին իշխանաւորը»⁴⁷: Հեղինակը Շնորհալու այս բարեփոխումը համեմատում է եւրոպական երկրների՝ դէպի Վերածնունդ տանող միտումների հետ, «այն տարբերութեամբ միայն, որ մեզ մօտ այդ պատմական իրադարձութիւնը տեղի էր ունենում չորս դար անելի կանուխ»⁴⁸: Եւ այսպէս, Շնորհալու ստեղծագործութիւնների հումանիստական գեղագիտական սկզբունքներն արագօրէն ստանում են համաքրիստոնէական, եւ նոյնիսկ՝ համամարդկային նշանակութիւն:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ներսէս Շնորհալին Գրիգոր Նարեկացուց յետոյ հայոց երաժշտական ու բանաստեղծական արուեստի ամէնից մեծանուն եւ բազմատաղանդ ներկայացուցիչն է, ում ստեղծագործութիւնները գնահատելու համար հնարատր եւ հարկատր է կիրառել միջազգային բոլոր բարձրագոյն չափանիշերը: Հազուագիտ կերպով հարուստ նրա երաժշտական լեզուն առկայ են մասնագիտացուած երգաստեղծութեան այն ուրոյն արտայայտչամիջոցները, որոնք ներդաշնակօրէն միատրում են հայ ժողովրդական երաժշտութեան կենսունակ տարրերն ու հոգեւոր երգեցողութեան դարատր ամանդոյնները, հարստացնելով վերջինս առաւել ազատ գեղազգայական մտածողութեամբ եւ պարզեւելով բազում հոյակերտ ստեղծագործութիւններ: Շնորհալու պարագայում մեծապէս գնահատելի է այն, որ չնայած հոգեւորականի բարձրագոյն դիրքին, նա իր ստեղծագործութիւնները մշտապէս սնում էր ժողովրդագուսանական արուեստի լաւագոյն նմուշներից բխած թարմ ու կենսական շնչով: Հենց դա էլ բնական արձագանգ գտնելով ժողովրդի կողմից, հարազատ ու սիրելի էր դարձնում Շնորհալու գործերը եւ եկեղեցու ներսում, եւ դրանից դուրս՝ արտապաշտամունքային բազմամարդ հանդէսներում:

Հայ գրականութեան եւ ո՛չ մի գործ այնքան չի թարգմանուել ու տպագրուել աշխարհի տարբեր լեզուներով, որքան Շնորհալու հոգեբուխ «Հաւատով խոստովանիմ» հռչակատր երկը, որի առաջին՝ իտալերէն թարգմա-

⁴⁷ Նոյն, էջ 202:

⁴⁸ Նոյն:

նութիւնը կայացել է դեռեա 1690ին, իսկ արդէն 1873ին այն թարգմանուել է 36 լեզուով եւ լոյս տեսել Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում, բերելով հեղինակին համամարդկային մեծ հռչակ:

Ներսէս Շնորհալու երաժշտա-բանաստեղծական արուեստը դարակազմիկ նշանակութիւն ունեցաւ ոչ միայն հայ հոգեւոր երգաստեղծութեան համար, այլեւ բարձրացրեց կիլիկեան Հայաստանի երաժշտական մշակոյթը աննախադէպ մակարդակի, որի շնորհիւ էլ յստակօրէն նախանշուեց յետագայում եւրոպական Վերածնունդին յատուկ մարդասիրական եւ քնապաշտական շարժման միջազգային հունը:

THE MUSICAL HERITAGE OF ST. NERSES SHNORHALI (SUMMARY)

ARPI VARDUMYAN
avardumyan8@gmail.com

The well-known 12th century Catholicos of Cilician Armenia, St. Nerses Shnorhali (The Graceful, 1100-1173), was one of the greatest persons of medieval Armenian culture and a talented poet-composer. His versatile artistic heritage belongs not only to the Armenian people, but also to the entire civilized world.

St. Nerses the Graceful was not only an outstanding Armenian composer of his time, but also a great reformer of medieval Armenian musical thinking. He streamlined and renewed the old ceremony of the Armenian Church's rite through his new and splendid creations. In addition, he edited nearly the whole musical heritage of previous composers and became the greatest reformer of Armenian spiritual music.

The poetical and musical heritage of the eminent philosopher, composer and singer St. Nerses Shnorhali is extremely important in the history of Christian musical culture as a whole due to its content and depth. In his best creations St. Nerses Shnorhali predetermined European Renaissance tendencies in the developmental trends of medieval philosophical and aesthetic thought.

**ՀԵՔԻԱԹԻ ԺԱՆՐԱԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԱԳԻԾԸ
ՕՇԱԿԱՆԻ ՄՕՏ ԵՒ ՕՇԱԿԱՆԻՑ ԴՈՒՐՍ
(ԺԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆ ՈՒ ԳԱՅԹԱԿՂՈՒԹԻՒՆԸ)**

ՍՈՒՐԷՆ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ
spyurksd1948@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հեքիաթի՝ դարերի խորքեր ծաալուող ժանրային բանաձեւումը անցեալ դարի քսանականներին սիրելի էր մնում բանագէտների համար: Իսկ աննախադէպ բեղուն գրիչ խաղացրած արծակագիր Յակոբ Օշականի համար այն գրականութեան նոր խորհրդի կոչնակ է, որը գալիս է փոխարինելու կամ, աւելի նոր ոճաւորումով՝ հակադրուելու աւանդական «կար-չկար»ով կամ «մէկը կար, մէկը չկար...»ով մատուցման փորձերին: Յաւօք, անցած տասնամեակներին, առաւել արեւելահայ շրջանում, համեմատաբար քչերն են ընդունել Օշականի խոշոր ներդրումը նորագոյն հեքիաթի ծաալումներում, բայց այն հաստատում է հիմնարար օրինակներով:

Այս աշխատանքում փորձ է կատարուել ի մի բերելու գեղարուեստական եւ տեսաբանական այն ճանապարհը, որ ձգոււմ է Օշականից առաջ եւ յետոյ արեւմտահայ հեքիաթի զարգացումներում՝ արեւելահայ հեքիաթի համեմատական լոյսով: Օշականի հարցադրումների հայեցակարգին զուգահեռ քննում են Ռուբէն Զարդարեանի եւ Շահան Շահնուրի՝ հեքիաթի ժանրի շուրջ մի շարք վիճարկումներ, որոնք աւելի շատ կապուած են յատկապէս վերջինիս մօտեցման իւրայատկութեան հետ:

Այսօր էլ արեւելահայ-արեւմտահայ ճակատներում չեն լռում ժանրի շուրջ 100-150 տարի ձգուող յայտնի «փոխիրաձգութեան» արձագանգները, ուր շարունակական պայքար է գնում հեքիաթի առաջնային բնագծերի ճանաչման համար (Վահէ Օշական, Ստեփան Թովիչեան, Գրիգոր Շահինեան եւ ուրիշներ):

ՀԵՔԻԱԹԻ «ԲԻՒՐԵՂԱՅՄԱՆ» ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐԸ

Ըստ Օշականի՝ հեքիաթները «խորհրդանշաններու» եւ «խորհուրդներու» ժանրային երկու տարբերակուած իմաստներով են առանձնանում. «Պէտք չէ շփոթել»- գրում է նա արեւմտահայ գրական պատմութեան տեսական որոնումների եւ ընդհանրացումների հսկայական Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան աշխատութեան մէջ,- այս՝ մտածուած, գունձ-գունձ ուռճացուած ու բռնագրօսիկ խորհրդապաշտութիւնը ...այն բնական, ինքնեկ խորհուրդին հետ, որ նախնական, ժողովրդական հեքիաթներու ծոցը կը հանգչի անտես, բայց իմանալի իսկութեան մը նման: Առաջինը անբնական է ու կ'արժէ անհատին տարողութեամբը: Երկրորդը՝ հաւաքական:- Այսինքն՝ ժողովրդական խարիսխներով բոլոր կառուցում-

ները, մեծ գրականությանը նախընթացները եւ ասոնց կողքին իրենց անդրագոյն գոյութիւնը շարունակող բոլոր համայնական յօրինումները ... համակրելի կը մնան իրենց բոլոր տրամաբաններով...»¹:

Այդ «անհատին տարողութեամբը» «ապրումի եւ մտածումի երկու կախարդների»՝ Օնորէ դը Բալզակի եւ Օսկար Ուայլդի՝ «մեծ չափի վրայ» ծնունդ առնող վէպերը՝ *Շագրէնի կաշին* (1831) եւ *Դորիան Գրէյի դիմանկարը* (1891), Օշականը հակում առնէ դիտել որպէս լայն շնչով գրուած հեքիաթներ²:

Կեանքի եւ խորհուրդների դաշնաւորումը հեքիաթներում Օշականը համարում է հնագոյն ժանրի ողնաշարը: Եւ դա նկատելի շփոթ է ստեղծել հայ գրական երկու հատումներում ու, առաջին հերթին՝ լեզուի գործօնով. «Արեւելահայերը չկրցան արուեստի վերջնել ժողովրդական պատմումը: Թումանեանի [մշակած] հեքիաթները իբրեւ լեզու հեռու են տալիս տրամադրութեան ու կորովէն: Աղայեանցի անգոյն ու տալիս բարբառը դարձեալ կանգնել միայն կը հանդուրժեն: Արեւմտահայերէն չունինք մէկը, որուն լեզուն պարզաճէր սեղին պահանջներէն գոնէ կարեւորներուն – կենդանութեան, իրականութեան, ինքնատիպութեան»³:

Նոյն հատումներում, կրկնելով առաջին ձեւակերպումը, նա հեքիաթի հանգրուաններում առաջնային դերակատարում է վերապահում Ռուբէն Զարդարեանին՝ յայտարարելով, թէ արեւելահայերի «...միակ վարպետին՝ Յովհաննէս Թումանեանի հեքիաթներն անգամ չէլան արուեստի: Այնպէս որ չեմ կրնար անոնց մէջ հոշակի հասած անուններ դնել Զարդարեանի անունին քով»⁴: Այսինքն՝ ընդգծում է, որ արեւելահայ հեղինակային հեքիաթը Ի. դարասկզբին, իր պատկերացումով, որակապէս զգալիօրէն զիջում է արեւմտահայ եղբայրակիցների հեքիաթների բարձր շնչին:

Ծայրայեղ կարող է թուալ նման եզրայանգումը, յատկապէս վերջին երկու հեքիաթագիրների (Թումանեան եւ Զարդարեան) կտրուկ հակադրումի փորձերը: Բայց տեսաբանի հետապնդած միտքն այն է, որ Զարդարեանի մշակած գրականութեան լաւագոյն ժանրը դարձաւ հեքիաթը: Ընդ որում՝ ուշագրաւ վերապահումով. «Զարդարեանի ոճը չէ դարձեալ պատմող եւ բուն ստեղծող տարրին, ժողովուրդին ալ գործիքը: Մենք պիտի չկրնայինք արդէն գոհանալ տարագի նախնականութեամբ, որ այդ կարգի

¹ Յակոբ Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան. արուեստագէտ սերունդ, հյոր. 7*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսութիւն հայոց մեծի տանն Կիլիկիոյ, 1979, էջ 269:

² Նոյն, էջ 273:

³ Նոյն, էջ 274:

⁴ Նոյն, էջ 279: Չմոռանանք այստեղ Օշականի ոչ անկարելի մէկ նկատառումը, թէ Զարդարեանը կեանքի վերջին շրջանին առաւել հակում առնէ հեքիաթների արեւելապաշտ ուղղութեան ճանաչումներին:

պատմամաներուն միակ յարկանիշը կը մնայ ի վերջոյ (կարդացէք Մուշի Գեղամին հեքիաթները)»⁵:

Մի փոքր անց, խորացնելով հեքիաթի ժանրային նորօրեայ դրսեւորումները, Օշականը կատարում է հայ գրական երկու հատուածներից ժանրի արտայայտչական եւ բովանդակային, ինչպէս եւ համադրական ընդհանրացումի, երեւակայութեան հարցում գրողական անկարութեան տխուր հետեւութիւնները. «Վկայ՝ արեւելահայ հեքիաթներու ստուարագոյն տոկոսը, ուր ճապաղումը, ձգձգումը, անկանգնելի հետեւականութիւնը իրենց տակ կը թաղեն այն պուր մը սրամտութիւնը կամ մտածումը, ցեղային համը, որուն բիրեղացումին համար անոնք գրիչ շարժեր էին»⁶: Իսկ ընդհանրապէս անհատ հեքիաթագիրների բնագրերում աչք է զարնում «անբնական յորինումը», որը, ըստ տեսաբան-արձակագրի, դարձել է «...ամէնէն անտանելի մեղքը հեքիաթ գրողներուն»⁷:

Օշականի դիպուկ բնութագրումով՝ Զարդարեանը «...ստեղծեց արուեստի իւրայայտուկ ձեւ մը, որ իբր ձգտում, իբր իրացում, հասաւ որոշ գեղեցկութիւններու»⁸: Զուսպ հիացումով ասուած խօսքեր էին սրանք, որոնց մի բաժինը անվերապահ կարող էր ուղղել եւ իրեն: «Ահա՛ թէ ինչե՛ր կարելի է հանել իր հեքիաթներէն»⁹ եզրայանգում է նա՝ քաջ ճանաչելով նաեւ արեւմտահայ հեքիաթագրի ազդեցութիւնների աւագանը օտարներից՝ այդպէս էլ լրումի չհասած բարձրակարգ հեքիաթագիրների ցանկով՝ Օսկար Ուայլդ, պառնաստեաններից՝ Ֆրանսուա Կոպէ, աւելի վաղ՝ Էդգար Պօ եւ ուրիշներ:

Վահէ Օշականը, մի կողմ ձգելով հօր *Խորհուրդներու մեհեանը* (1922) գրքի ժանրային իւրայատկութիւնը, տալիս է հեքիաթի մէջ նրա բերած գրապատմական դերակատարութիւնը: Բնականաբար, գնահատութիւնը նորարար հիմքեր ունէր. որդին հօրը դասում է հեքիաթագիրների մէջ առաջատարների շարքը՝ Թումանեանի եւ Զարդարեանի կողքին, արժեւորելով ժողովրդական հեքիաթի ընկալումը՝ «կեանքի եւ խորհուրդի համադրումի» շնորհիւ: Մի փոքր «հեռուից» գալով՝ կրտսեր Օշականը արձանագրում է. «Այս **ժանրը** գրեթէ անտեսուած էր արեւմտահայոց մօտ մինչեւ Ռուբէն Զարդարեան, որ անոր գեղարուեստական զգեստ մը հագցուց 1895ի «Ծաղիկ»էն սկսելով: Երկրորդական, երրորդական գրողներ փորձած էին (Մալկարացի Կարօն, Մ. Ռուբէնեան, Արամ Անտոնեան ու 1900էն անդին՝ Մուշեղ Վրդ. Սերոբեան, Լեւոն Մեսրոպ), ու ծախողած

⁵ Նոյն, էջ 274:

⁶ Նոյն, էջ 275:

⁷ Նոյն:

⁸ Նոյն, էջ 280:

⁹ Նոյն:

...»¹⁰: Համադրական մանրակրիտ աշխատանքում Վ. Օշականը գրադատի իրաւունքով է վերհանում հեքիաթագիր Յ. Օշականին՝ «քնարական շունչով, լեզուական թարմութեամբ, գոյներու, գիծերու, բոյրերու եւ ծայներու քոյրորով ու մա՛նաւանդ ազգային յիշողութենէն գալու հանգամանքով»¹¹:

Օշական-տեսաբանի՝ հեքիաթի ժանրի ընկալման ու մեկնութեան ճանապարհին գլխաւոր ընդդիմախօսը Շահան Շահնուրն է: Սկզբում թերեւս տարընթերցումի «շփոթի» մէջ կարելի է մատնացոյց անել նրանց ընդհանրական մօտեցումը: Շահնուրը եւ Յ. Օշականը որոշակի վերապահում ունեն գրական երկի մէջ սիւժէի՝ «դէպքի» խաղացած դերի նկատմամբ: Յ. Օշականը այդքան էլ չի սիրում ընդառաջ գնալ սիւժէի՝ իրեն անհարկի թուացող ծաւալումներին: Նա այդ մասին է հենց խօսում «Կեանքին պէս» ինքնապատումի մէջ:

Նոյնը՝ գործողութեան «լայն սպառման» չարաշահումների դէմ, շատ անելի բացորոշ արտայայտում է Շահնուրը «Դրախտ կորուսեալ» խոհագրութեան (1938) վերջին հատուածում. «Կասկած չկայ, եզրակացնում է նա, թէ որեւէ գրական գործ, որ քիչ թէ շատ յոռետես հակում ունի, վերջ ի վերջոյ, կը յանգի այն անխուսափելի տարագին, որ է. 1) երջանկութիւն մը կար (Աստուծոյ դրախտը – Ս.Դ.). 2) **դէպք մը պատահեցաւ**. 3) երջանկութիւն չկայ այլեւ»¹²: Շարունակութիւնը, հետեւցնում է անմիջապէս, նոյն կարգի հեքիաթն է, ինչ բերում է Աստուածաշնչի ամանդութիւնը. «Բայց,

¹⁰ Վահէ Օշական, «Յակոբ Օշականի տեղը արեւմտահայ գրականութեան մէջ», *Բագին, ամսագիր գրականութեան եւ արուեստի*, Յունուար-Փետրուար, 1-2:1984, էջ 151, ընդգծումը՝ բնագրային:

Մենք, իհարկէ, բարձր ենք գնահատում Արտաշէս Յարութիւնեանի բանաստեղծական եւ գրադատական լաւագոյն արժէքները, Արամ Անտոնեանի՝ հայոց պատմագրութեան մէջ մեծ ծառայութիւնը, Լեւոն Մեսրոպի՝ 1940ականներին գրուած «Քերպելայի գիշերներ»ի կամ «Կախարդող լեռը կամ ներգաղթող ձին» հեքիաթախառն ոճաւորումի արեւելեան գունաւորումով տրուած արձակ շարադրանքները: Այնուհանդերձ, պիտի ընդունել, որ հեքիաթի ժանրի մշակումներում գրապատմական առաջխաղացում նրանք չկարողացան ապահովել, ինչը խստավարժօրէն մատնանշում է Վ. Օշականը:

¹¹ Նոյն:

¹² Շահան Շահնուր, *Երկեր երկու գրքով, գիրք երկրորդ*, «Սովետական գրող», Երեւան, 1985, էջ 87, ընդգծումը մերն է:

Նոյն յօդուածի մէջ, քիչ անելի վերը, գրական ստեղծագործութեան կառուցածքի հիմքերում Շահնուրը բերում է նախադրութեան եւ հանգոյցի գեղարուեստական մատուցման նոյնատիպ բանաձեւի այլ տարբերակներ, ուր երեք ենթակէտերը հետապնդում են մէկ ճանաչելի տեսողութիւն: Զորօրինակ՝ «1. Դրախտին մէջն էինք, 2. **Խնձորը կերանք** (արդէն ծանօթ «դէպքի», արարքի այլաբանական հոմանիշն է – Ս.Դ.), 3. **Կորուսեալ է դրախտը**» (նոյն, էջ 84, ընդգծումները մերն են):

անշո'ւշտ, ծայր անհեթեթ բան է վէպ մը ուսումնասիրել, զայն յանգեցնելով այսքան լակոնական պարզաբանության մը: Գրականությունը միայն մտադրություն չէ, այլ նաեւ իրականացում: ...Բայց ես համարձակեցայ հեքիաթը այսպէս պարզաբանել, քանի որ ...պարկերազարդումը վերջին ծայր չնչին է, պատմությունը պըրըլիկ է իր ծաւալով: Որով նաեւ շատ ակնբախ է անոր մօտիկությունը Ադամ-Եւայի աւանդավէպին հետ: Բացորոշ է»¹³:

Ընդգծենք, որ բացորոշ է եւ յայտնի նաեւ «հեքիաթ» բառեզրի հեզնախառն ժխտական շահնութեան հակումը, որը թեթեւ գրչով է տրուած. «Մեր հեքիաթն ալ, որ աւելի կը նկրտի մօտենալ արեւելեան պատմութիւններուն, միաբնասակ չէ (այսինքն՝ Ադամ-Եւայի աւանդութեան ընթացքին նման չէ - Ս.Դ.), անշո'ւշտ, ինչպէս ես երեւոյթը ունեցայ ըսելու: Ես առի մանաւանդ այն հեքիաթը, որ ամէնէն բազմարդիւնն է, որ մայր երակ է դարձած Զարդարեանէն մինչեւ Օշական, եւ մինչեւ նորագոյն դեռափոխ հեքիաթագիրը»¹⁴: Խորն է Շահնուրի դժգոհութիւնը ոչ միայն հեքիաթի ժանրին տրուած այս երկու նորագիրներից՝ Զարդարեանից եւ Յ. Օշականից, այլեւ ժանրի կառոյցից, աւելին՝ ժանրի հեռանկարի նորոգութեան նրանց արդիւնաւոր փորձերից. «Բայց անկախաբար իր ոգիէն, անկախաբար իր միջուկէն, հեքիաթը երբեւիցէ յաջողած է մեր մէջ իբրեւ գրական գործ: Ո՛չ, անշո'ւշտ, անոր տկարութիւնը այնքան ակնբախ կը թուի ինձ, որ վրան կանգ պիտի չառնեմ: Երէկ թէ այսօր հայը հեքիաթին տրամադրած է տաղանդներ, որոնք աւուր հացի կարօտ են»¹⁵:

Ընկերային խիստ ընդգծուած գիծ բերելով հեղինակային հեքիաթի՝ իբր ժանրածին «ծգտումը», շրջանցելով նրա՝ աւանդաբար բարու եւ չարի միջեւ նորոգուող պայքարի հին ու նոր փիլիսոփայական «հիմքերը», «ամէն բանէ առաջ՝ կրօնաշունչ եւ կորաքամակ»¹⁶ գաղափարագրումները՝ Շահնուրը նոյն տեղում գրում է, թէ «ան (նկատի ունի հեքիաթի նոր շրջանի գրական մշակումները - Ս.Դ.) բնաւ ազգայնական չէ, ան բնաւ յեղափոխական չէ»:

Շահնուրեան երեւանեան երկհատորեակի կազմող, խմբագիր եւ ծանօթագրումների հեղինակ Ստեփան Թովիչեանը կտրուկ փակում է գրողի շուրջ հնարաւոր տարակարծ եւ ենթակայական մեկնաբանումները՝ գտնելով, թէ՛ «Զարդարեանից մինչեւ Օշական «հեքիաթագրութիւնը» Շահնուրի

¹³ Նոյն, էջ 87:

¹⁴ Նոյն, էջ 86: Նոյն էջի տողատակում Շահնուրը ամփոփում է արեւմտահայ երկու հեքիաթագիրների երկերում իր տեսած հակասականութիւնը. «Այս գրութիւնը փորձ մըն է հեքիաթը բացադրելու իր գլխաւոր գիծին մէջ, եւ յետոյ մատնանշում մը՝ հեքիաթագիրներու հակասական գործունէութեան»:

¹⁵ Նոյն: Ասել է թէ՛ իբր նիւթական ակնկալութիւնն է միայն ստիպել նրանց դիմելու ընթերցողի երեակայութեանը:

¹⁶ Նոյն:

մասնաւոր կարծիքն է, որը չի համընկնում գրական իրողութիւններին: ... Ընդունելով Շահնուրի ձգտումը՝ պարմական լաւատեսութիւնը, պէտք է նշել, որ նրա ուրուագծած «հեքիաթը» հայ գրականութեան մէջ՝ ըստ էութեան շինծու է: Տարուած բանավիճային կրքով՝ նա անարդար եզրակացութիւններ է անում իր մի շարք անմիջական նախորդների (այդ թւում՝ Զարդարեանի եւ Օշականի - Ս.Դ.) ստեղծագործութեան վերաբերեալ»¹⁷:

Զարմանալի զուգադիպութեամբ նոյն թուականին (1985) հարցին անդրադառնում է նաեւ Շահնուրի կենսագիր Գրիգոր Շահինեանը. յենուելով այս անգամ *Բաց Կոմարը* նօթագրքի (1971) դատողութիւններին՝ նա փորձում է արդարացնել ժանրի հանդէպ գրողի՝ իր համար էլ անակնկալ ժխտական կեցուածքը եւ փոքր-ինչ սառնութեամբ, կարծես չհամաձայնելով, գտնում, թէ նորագոյն հայկական հեքիաթը այդպէս էլ «չբիրեղացաւ», իսկ «...մեր ժողովուրդը ...անգրագէտ էր բարձրագոյն փոկոսով, իր երեւակայութիւնը վստահած էր հեքիաթի մոգական զօրութեան, թոնրի շուրջ խմբուած բոլորակի»¹⁸:

Ազգային բանաստեղծութեան բարձր ինքնատիպութիւնը եւ հեքիաթի ժանրային նախնական հարստութեան ընկալումների, աւանդոյթների շերտերը դառնում են որոշակի արհեստական զուգահեռներ, բայց՝ «առասպելը չէր կրնար ըլլալ նուազ ինքնատիպ քան բանաստեղծութիւնը: Բայց ան չհասաւ արուեստի բարձրութեան: Այնպէս որ հայ ընտանիքը մնաց ինքն իր վրայ (ասել է թէ՝ ժողովրդական հեքիաթի դիմաց - Ս.Դ.) գոց եւ ամրափակ»¹⁹, - նկատում է Շահնուրը:

Անակնկալը, սակայն, Շահնուրից բխող համեմատութիւնների առթիւ Շահինեանի արած յայտարար փորձն է, որի հետեւանքը Շահնուրի քննած հասկացութեան ցուցադրութիւնն է, երբ անհատ նորագոյն հեղինակների

¹⁷ Նոյն, էջ 322 (տե՛ս՝ Ստ. Թովիշեանի ծանօթագրութիւնների բաժինը):

¹⁸ Շահան Շահնուր, *Բաց Կոմարը*, հրատ.՝ *Յառաջ օրաթերթի*, Փարիզ, 1971, էջ 142: Շահնուրի ակնարկի բացայայտ թէ անուղղակի հասցեագրումը Օշականի մանկական յիշատակի գեղարուեստական անդրադարձերին ունի սքօղուած հեգնական բնոյթ, ինչին պատասխանել Օշականը հարկ չի համարել:

¹⁹ Նոյն: Աւելորդ չէ նկատի ունենալ այստեղ ժողովրդական հեքիաթի ժանրից շահնուրեան անբաւարարութիւնը, երբ խորանում է պատճառների քննութեան մէջ. «Այն առասպելական պարմութեամբ, առաւել կամ նուազ բարոյացուցիչ եւ հայրենասիրական, զոր մենք կը կոչենք հեքիաթ, պէտք ունէր երկրորդ Կոմիտասի մը: Պէտք ունէր նմանարին հանճարի մը, որ զգար ժողովրդական գրոյցը, բիրեղացնէր զայն եւ բանաւորը (բանահիւսականը - Ս.Դ.) բարձրացնէր գրականի (իմա՝ արուեստի «բիրեղացման» - Ս.Դ.): Այդ հանճարը պակսեցաւ մեզի: Անոնք, որ փորձեցին գրական այդ սեռը, մնացին միջակէն վար, հակառակ անոր, որ հարազատ զաւակներն էին գաւառի» (նոյն): Եւ ովքե՛ր էին նրանք՝ «միջակէն վար» մնացածները. Աղայեանի կողքին Թումանեանի, Զարդարեանի, Օշականի եւ այլոց նման գրագէտնե՛ր: Այս ենթակայական ընդհանրացման մէջ է Շահնուրի դրսեւորած ծայրայեղութիւնը:

ստեղծած կամ մշակած հեքիաթների անուան տակ քննադատում են նաեւ ժողովրդական հեքիաթի յատկանիշերը:

Շահինեանը փորձում է տեսնել նոր շրջանի հեքիաթագիրների «յայտնոթինը» որպէս ամանդական ժողովրդական հեքիաթի հետ «թոյլ մրցակցութիւն», ինչը չի դիմանում հայկական ճարտարապետութեան եւ երաժշտական արուեստի համաշխարհային ճանաչում գտած նուաճումներին, «որովհետեւ բացուած են աշխարհին՝ մնալով հանդերձ տիպականօրէն ազգային»²⁰: Այսինքն՝ Շահնուրը եւ շահնուրագէտը երեւոյթը դիտում են ժողովրդական եւ հեղինակային հեքիաթների՝ ժանրային ոչ բաւարար նուաճումի տիրոյթներում:

Գիտենք, որ Շահնուրը անցեալի գրականութեան արժէքը ոչ քիչ դէպքերում ծայրէծայր «հեքիաթ» էր անուանում, ո՛չ, ի հա՛րկէ, ժանրային նեղ ըմբռնումով, այլ՝ գրական բովանդակային մակարդակներն ի մտի բերելով: Բայց միեւնոյն ժամանակ նրա տեսական խօսքը ունէր գրական կառուցուածքի հանդերձանք. ակնյայտ էր նաեւ, որ անտեսում էր դիպաշարի պատճառականութեան փնտռութիւնը, երբ նոյն շրջանում շատ արձակագիրների պարզապէս շահագրգռում էր այս կամ այն հերոսի յետագայ ճակատագիրը՝ արտառոց կամ առտնին դէպքերի գրական տարածք ներգրաւումի «անհրաժեշտութեամբ» պայմանաւորուած:

ԵՐԱԶԻ ԹՈՒԶՔԸ՝ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԹԱԽԾԻ ԵՒ
ՀԵՔԻԱԹԱԳՐԻ ՏԱՌԱՊԱՆՔԻ ՄԻՋՈՎ

Յակոբ Օշականի երկրորդ ժողովածուն, որը լոյս տեսաւ Պոլսում 1922ին, ունէր երազային խորագիր՝ *Խորհուրդներու մեհեանը*: Մանկութիւնից եկող հեքիաթները իմաստնութեան բազմաձալ եւ անծայր խորհուրդներ ունէին, եռեւեփում էին ժողովրդական երագի թելերին եւ յիշողութեան բանահիւսական ընդերքներում պահպանում հաւատի ու սիրոյ, բարութեան յաւերժական թեմաները: Խորագրի երկրորդ բաղադրիչ «մեհեանը» պարզում էր Պրուսայի ժողովրդի գեղարուեստական երեսակայութեան անյատակ գանձատուփը: Յիրաւի, «մեհեանը» մասունքների խճանկար էր, չարի ու բարու բախումների ասպարէզ, կրկէս, որտեղ ամբողջանում էին բնատրոփիւններ, կրքեր, պատումների ուսանելի դասերը, աշխարհընկալում:

Խորհուրդներու մեհեանը գրքի կարճիկ բացատրականում, շեշտելով, որ տարբեր ժամանակներում գրուած գործեր են մէկտեղուած, որոնց միջեւ ժամանակային հեռաւորութիւնը կարող է ձգուել տասը եւ անելի տարիներ, յատկապէս «Հեքիաթներ»ի առումով հեղինակը խոստովանում է, որ «...կան հոն էջեր, որոնց օտար կը մնամ այսօր, բայց չէի կրնար զանոնք

²⁰ Գրիգոր Շահինեան, *Շահան Շահնուր. աքսոր եւ արուեստ*, կաթողիկոսարան հայոց մեծի տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1985, էջ 91-92:

մեկուսացնել, քանի որ մտքի մը բնաշրջումը կը պատմեն»²¹։ Ընդ որում՝ հեքիաթների ենթաբաժինն կցուած էին երկու շարքեր՝ հրատարակման թուին անհամեմատ մօտ «Մահուան ծաղիկներ»ը եւ «Կայսերական յաղթերգութիւն»ը²², գաղափար, որից յետոյ խոհեմաբար հրաժարուեց։ Վերջին երկու շարքերը ժանրային առումով հեռու էին բուն առաջադրութիւնից՝ արծակ բանաստեղծութիւն էին եւ զուտ քաղաքական բովանդակութեամբ պատմուածքներ։ Այսպիսով, հեքիաթներից անցումը «*խորհուրդների*»ն գրապատմական նոր «մեհեանի» անդուլ որոնումն է, ըստ էութեան՝ քրոնոտոպի ճանաչումի գիտական ճշգրիտ քայլ Օշականի կողմից։ Արդէն «*Մահուան ծաղիկներ*»ի ակնարկը գրողի անցած դժոխային ճանապարհի թափանցիկ վկայութիւնն էր։

Եւ դիտելն է, եւ դժուար տալ միագիծ բնութագիր այս ժողովածուին։ Օշականը փորձում է վերլուծական նոր յուշարար ճանապարհներ գտնել. «*Անոնք, որ կը կարդան «խորհուրդներու մեհեան»ը, լոյսի եւ ստուերի, հեքիաթի եւ առօրեայ տառապանքի այդ դիպական աշխարհը, պիտի չայցուին դիմէն, որ պարտադրուած էր անոր հեղինակին։ Անձնականին վրայ շահարկե՛լ պիտի նշանակէր արդեօք սա առիթով յիշել արցունքը, զոր արժած է անոր «Նոր ժամանակներու հեքիաթ մը» («խորհուրդներու մեհեանը»), ինկած՝ ծովէն հանուած աղջկան մը դէմքին, Վոսփորի ափերուն, աշնանագեղ տեքորով։ **Աղջիկը խեղդուած էր։ Ու ոչ ոք գիտէր, թէ անիկա ջուր էր մտած իր մեղքը թաղելու։ Ժամանակն է ասիկա գրողի գործին խորը**»²³։*

Ընդհանրական շատ եզրեր կարելի է որսալ տիրական երկու արուեստագէտների՝ Թումանեանի եւ Օշականի հեքիաթների ժանրային իւրա-

²¹ Յակոբ Օշական, *խորհուրդներու մեհեանը, հեքիաթներ, մահուան ծաղիկներ*, մատենաշար «Գողթան», թիւ 2, տպ. Սանճագեան, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 3։

«խորթութիւնը» կամ «օտարութիւնը», որին ակնարկում է գրողը, ժանրային ծանուցում չէ, այլ՝ թեմատիկ ամբողջութեան խնդիր, որը տարանջատելի է, տատամսումի ենթակայ «*մտքի մը բնաշրջում*»։

²² Նկատենք, որ գրքի երրորդ շարքի խորագիրը՝ «*Կայսերական յաղթերգութիւն*», յղում է, բայց այդպէս էլ հրատարակչական հապճեպ թոհուբոհում չի ընդգրկում ժողովածուի մէջ։ Պատահակա՞ն համարել վերջում կցուած ծանօթութիւնը, թէ՛ «*Կայսերական յաղթերգութիւն*»ը մաս պիտի կազմէ ուրիշ հատորի մը՝ որ շուրջով լոյս կը տեսնէ» (նոյն, էջ 128)։ Հաւանաբար, այստեղ հրատարակիչների զգօնութիւնն ու զգուշութիւնն են վճռորոշ դեր խաղում՝ խորագրի քաղաքական ենթամաստից խոյս տալու ձգտումը, որի դէմ արծակագիրը փաստացի ոչինչ անել չէր կարող։ Տիտղոսաթերթից արդէն բացակայում էր «*Կայսերական յաղթերգութիւն*» գրութիւնը՝ պատմութեան կտակելով գրական չփակուած պարտքի գիտակցութիւնը։

²³ Յակոբ Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, Վկայութիւն, հտր. 10*, կաթողիկոսութիւն հայոց մեծի տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1982, էջ 53, ընդգծումները հեղինակինն են։

յատկութիւնների եւ պատկերային կառոյցների տիպաբանական շփումների բնոյթի շուրջ, ինչը բխում է մատուցման գեղարուեստական եղանակների, կամ ինչպէս բնութագրել է Քիւֆէճեան-Օշականը, հեքիաթի ժանրի, «խորհուրդների» խաղարկումներից:

Ժողովածուն բացում է Մոսկուայի *Գարուն* ամսանախում 1910ին լոյս տեսած «Աղուլնակ-քարը» հեքիաթով, որի պատմութիւնը Յակոբին եւ շուրջը հաւաքուած սէօլէզցի միւս երեխաներին յաճախ էր պատմել կոյր հօրաքոյրը, որին անդրադառնում է «Սիրածներէս» շարքից «Հօրքո՛ւրս» եւ «Բութո՛ւլը»՝ յուշի վրայ կառուցուած գեղարուեստական ծաալումներում:

Աղուլնակ-Քարի հեքիաթը այդ յիշողութեան արթմնի մէկ վկայութիւնն է: Թումանեանի նշանատու քառեակի՝ «Արեւելքի եղեմներին իջաւ պայծառ իրիկուն», հետքերով այստեղ եւս ամռան իրիկուններն են. հատնող արեւը արեան գունային հրացուքով այրում է դէմի լեռները, եւ երբ յոգնում է անուշ հովը բնութեան խաղից, Աղուլնակ-քարի տակ ձգուող անդունդի ծերպերից վեր են խոյանում հեքիաթային սիրոյ յաւերժութեան խորհրդանիշ երկու աղանիները:

Հեքիաթում չարի խորհրդանիշը եօթը հոգի ունեցող դէնն է, որ իշխում էր գիւղի վրայ. տարին մէկ ջուր էր տալիս՝ ի գին մատուցուած զոհաբերութեան, գիւղի աղուոր աղջիկներից լաւագոյնին պալատ տանելով: Յաջորդ օրը աղբիւրները մէկ օրով կենսատու ջուր էին բաշխում, ու գիւղը սպասում էր յաջորդ տարուան. «Ու դարեր այդպէս էր եղած: Շապր երիպասարդներ մահը աչքերնին առած՝ նեպուած էին լերան խորհուրդին մէջ ու ա՛լ ետ չէկած. ետ չէին գար նաեւ պալապ մտնող լոյս աղջիկներէն ոչ մէկը»²⁴:

Սիւժէի զարգացումը ինքնատիպ է. քառասուն տարին մէկ է դելը դուրս գալիս պտտելու: Դրսում եղողները «...պիտի գետներես պառկէին, գլուխնին ծածկելով: Վա՛յ անոր, որ համարձակէր աչք նետել վեր՝ դելը տեսնելու համար, շանթերը կ'եփէին զայն»²⁵: Մայրիների անտառում դելը տեսնում է երկու սիրահարների, որոնք վարդենիի տակ համբուրում են. նրանց հոգը չէ դելը: Հիմա աւանդութեան խաղն է՝ սէրը եւ դիւայինը: Վերից ոսկի քաշելով՝ դելը աղջկայ ճակատը այրում է եւ ջրի օրը պարտադրում իրեն յանձնել նրան: Բայց չի տիրանալու. աղջիկն ու տղան իրար գրկած նետում են անդունդը: Ոչինչ յաւերժական չէ: Փլում է դելի պալատը, կենսատու ջուրն անարգել հոսում է, գիւղը երջանիկ է. դելը դժոխք է մտնում. «Դեւերն ալ կը նախանձին մարդերուն սէրէն, ո՛ր վ Աստուած»²⁶: Հեքիաթագրի ռոմանտիկ «միջամտութիւնն» է սա, ըստ էութեան՝ եզրա-

²⁴ Օշական, *խորհուրդներու մեհեանը*, էջ 7:

²⁵ Նոյն:

²⁶ Նոյն, էջ 10:

յանգում, որ խորհրդանշում է հեքիաթի ժանրի կենսունակությունը Թվկա-տինցու եւ Զարդարեանի նուաճումների խորքի վրայ:

Ժողովրդի յիշողութեան ու երեակայութեան ծալքերից, հեղինակի մանկութիւնից եկող հեքիաթը լաւագոյնս բացում էր Հայաստանից «հե-ռացած» երկրամասի ազգային զգացողութեան սուր ենթահողը: Մանկու-թեան հաւատաւոր ընկերը՝ Գէորգ Զագրեանը բերում է պատմական-աշ-խարհագրական ճանաչողութեան «կողմնակի» թուացող, բայց անհրա-ժեշտ լրացում-վկայագիրը. «Գիւղին կեդրոնական ճամբան կ'երկարի դէ-պի «Մինակ Չինարը», եւ հոն այդ ճամբան կը բաժնուի զանազան արա-հետներու: Անոնցմէ մէկը կը վերջանայ «Աղուընակ-Քար»ի բլուրին վրայ»²⁷:

Գարուն ալմանախի երկրորդ գրքում, 1911ին, խմբագիրները, ոգետր-ուած հեղինակի հետ գրական գործակցութեան իրենց առաջին փորձից, համակրութեամբ տպագրում են երկրորդ գրութիւնը եւ՝ «Իզնիկի լիճը» հեքիաթը:

Իզնիկի լճի առաջացման առասպելը փինիկեան Սիդոնի եւ Զաախքի Փարուանայի պատմութիւններին զուգահեռ ներկայացնում է տարբեր ժո-ղովուրդների բնութեան եւ երեակայութեան, բարու եւ չարի, սիրոյ իրա-ւունքի եւ նուաճումի փիլիսոփայական հինատուրց գրոյցները՝ Թումանեա-նի եւ Օշականի պարագային հեքիաթի եւ ազգագրութեան ընկալման հայ-կական պատուհանի քննութեամբ:

Անմատչելի է արեւ-աղջկայ պալատը, ուր օտար ոտք չի մտել երբեք: Սառն ու աննուաճ է մնում նաեւ նրա սիրտը: Սրտի հետ միակ «կապը» ճշտում է անսովոր եղանակով. «Աղջիկը սիրտ ունէ՞ր թէ ոչ: Մինակ շար կը սիրէր պալատին առջեւ փլած հսկաներուն տաքուկ, արիւնտ սիրտը, որ հում հում կուրէր, դիակնին թողելով դրան նիգերուն փորուածքին մէջ ձագի նստող ագռաւներուն»²⁸: Աղջկայ «սառնութիւնը» եւ օտարութիւնը դարձել են հոմանիշեր: Այստեղ որսում ենք եւրոպական հեքիաթների կերպարների վարքագծերում իշխող դաժանութեան ուրուագիծ, ինչից դժգոհ էր Թումանեանը իր ստեղծած «Եթերային», ժողովրդական բարի տիպարների սուր առանձնացումով: Սակայն այդ դժգոհութիւնը չի հաս-նում Օշականին, որը հերոսուիւ վարքագծում «հասցնում է» չխորացնել պատկերի օտարամուտ տարրը՝ մնալով ականարկի սահմաններում:

Բայց եւ ընդունենք, որ Քիւֆէճեանի այս կարգի հեքիաթներում իր դի-մագիծը ընթերցողին «չպարզած» հերոսը չէր խորշում ցուցադրել հսկա-ների սիրտը հաճոյքով եւ անյագութեամբ ուտելը, ինչը դրական նստուածք առնուած չէր կարող ձգել ընթերցողի հոգեաշխարհում: Հսկաներից վեր-

²⁷ Գէորգ Զագրեան, «Յակոբ Օշական (իր կեանքն ու գրականութիւնը)», Հայրենիք ամսագիր, Պոսթըն, Դեկտեմբեր 1950, էջ 36:

²⁸ Օշական, Խորհուրդներու մեհեանը, էջ 25:

ջինի նոյնքան հսկայ պապը, իր մէջ եռացող վրէժը իմաստնութեան հետ կապակցելով, բլուրներ ու ժայռեր պոկելով, բերում փոխում է գետի հունը, որը ուղղում է դէպի աղջկայ պալատը՝ հեղեղելով այն. «*Ու ջուրը լայնցաւ, լայնցաւ դէպի առաջ, ...ելաւ, ելաւ պալատին պարզգամն ալ գտաւ, աղջիկը վերջին վայրկեան մըն ալ դողդողաց իր լոյսերուն մէջ - ետքէն ջուրերը գրկեցին անոր բոցէ միսը. մազերը լարուեցան փրփրած ալիքներուն վրայ, ու կամաց կամաց իջաւ վար դէպ' կմախքներու (իրեն տիրանալու մղուած նախկին հսկաների - Ս.Դ.) պարտէզը*»²⁹:

Ինչու՞ պապի կանխակալ ընտրութիւնը հեքիաթի աւարտին. թերեւս այն բանի համար, որ միւս, երիտասարդ հսկաների նման չխոնարհուի կոյր հրապոյրին, աղջկայ թողած հմայքին: Հեքիաթի ուսանելի խորհուրդը գայթակղութեանը դիմակայութիւնն է, աւելին՝ արկածախնդրութիւնների էժանագին ճանապարհներից հեռու մնալը. «*Հսկային ծայնը 30-40 տարին անգամ մը միայն մէջտեղ կ'ելլէ: ...Հսկան վախուն դուրս կ'ելլէ, կը քննէ բլուրներուն դիմացկունութիւնը, ճահիճներուն պարարտութեան վրայ աչք մը նետելով տրտում, տխուր կը քաշուի վար՝ իր խորունկ հառաչանքը երեք անգամ կրկնելով*»³⁰:

Արեւելեան հեքիաթի «թեթեւ» թուացող ակնարկը նոր գոյն է հաղորդում իմաստնութեան հոլովոյթին. անմատչելի է, բայց եւ ժամանակի վրայ տիրակալ սթափութեամբ յաղթանակած վերջին հսկան: Զուսպ, բայց իմաստուն տեսողութեամբ՝ ժողովուրդը նրան է վստահել ժամանակի եւ տարածութեան կարգաւորման գործիքակազմը՝ քրոնոտոպը:

«Ինչու՞ կը մեռնինք» հեքիաթը, ըստ էութեան՝ աստուածաշնչեան հարցումների ճամբով է գնում, թէեւ Օշականն ընտրել է «*Հայկական հեքիաթ*» ենթախորագիրը³¹: Առաջին անգամ լոյս է տեսել 1910ին *Ազատամարտ* շաբաթաթերթի գրական յաւելումում³², հեղինակի նախնական քայլերից է: Քիֆէճեանը «*խորհուրդներ*» հասկացութիւնը դիտում էր իբրեւ ժանրակազմ եզրոյթ՝ ընդգրկելով դրա տակ հեքիաթը, ասանդութիւնը, գրոյցը,

²⁹ Նոյն, էջ 29:

³⁰ Նոյն, էջ 30:

³¹ Հեքիաթի ազգային ենթախորքը խորը նախահիմքեր ունի, ինչը վկայում է նաեւ բանաստեղծ Յովհաննէս Շիրազը *Քիրիակա* պոեմի բնաբանի ընտրութեամբ, ուր շեշտադրում է մօր խօսքերի ժողովրդական ակունքի փիլիսոփայական արդարացումը՝ Աստուած-ցաւ-մարդ առանցքի հոլովոյթով: Նկատենք, որ շղթայի կապի մէջ Շիրազի բնագրում բացակայում է «սատանան» (Յովհաննէս Շիրազ, *Երկեր, հատոր երկրորդ (Պոէմներ)*, «Սովետական գրող», Երեւան, 1982, էջ 5): Հաւանաբար, Օշականը քննութեան ենթարկել է հեքիաթի այն տարբերակը, որ յայտնի է եղել Պրուսայի շրջակայքում՝ հակուելով զուտ հայկական արմատին:

³² *Ազատամարտ շաբաթաթերթ-յաւելում*, գրական, գեղարուեստական եւ գիտական, Կ. Պոլիս, 16/29 Օգոստոս 1910, էջ 7-12 (87-92):

պատկերը, յաճախ նաեւ՝ յուշը եւ հրապարակագրութիւնը, միատրելով նրանց բոլորի ներքին բովանդակային տարրերը:

Այլաբանական պատկերների խորքում առանձնանում են ճանաչման երկու հանգրուաններ՝ Աստուած ու սատանան: Երկնային ուժերի միջեւ պատերազմը ամարտուել է, սատանան գերի է ընկել հրեշտակապետերի ձեռքը: Որքան էլ տարօրինակ է, Աստուած սատանայի աչքերի մէջ նոր-նոր որսում է գաղտնիքներ, «որոնք պիտի չգիտցուին»³³: Նա տարակոյս-ներ է ապրում, յաճախ է մտմտում: Իվերջոյ, տալիս է սատանային յանձ-նարարականներ՝ երկիր ուղարկելով: Իսկ սատանայի համար ցանկալին երկրի վրայ ուզածդ լաւ բանը մեռցնելն է: Աստուած պատուիրում է՝ ուր գնայ՝ պիտի լինի հրեշտակների հսկողութեան ներքոյ: «Յանկալին», նախ, երկրի վրայ բնութեան մահն էր: Սատանան չարախնդութեամբ եւ ինքնաբաւ բերկրութեամբ, Աստոյ գթասրտութեան վրայ լայն քմիծաղով բաժանում է մահը երկրի վրայ: Մարդկանց բողոքի ծայնը, սակայն, չի հասնում Աստծուն. «...Ու փակաւին Աստուած չի գիտեր, թէ հոս մարդը կը մեռնի, ազգեր սուրբ կ'անցուին, մանուկները ողջ ողջ կը թաղուին, ու կի-ներու արգանդէն կենսատրուող միսերը դանակներու ծայրը կը գամեն»³⁴:

Քիւֆէճեան ամենատես արուեստագէտին նոյն շնչով միացել է Դ. Վարուժանի հայեացքը: Երկուսն էլ արդար ցասումով են լցուած: Այլեւս անօգուտ բան է Աստծուն ապաւինելը, քանի որ վերջինս հանգստեան է կոչել իրեն: Վարուժանի հերոս արուեստագէտը քանդակել է Վրիժառուի՝ Նեմեսիսի արձանը, որին շունչ հաղորդելով՝ ուղղում է չարը պատժելու պատգամը: Հետեւութիւնը՝ ժամանակն է ժողովրդին առաջնորդել վրիժառու-թեան, այսինքն՝ արեան ծարաւ սատանային երկրից մէկընդմիշտ ար-տաքսելու: Գրողները կառուցում են պատկերային նոյն «ելման» սարսուռը՝ «արգանդը պայրուելու» եւ «արշալոյսը» փշրելու սովորոյթին վերջ տալու.

Բա՛ւ է սուինները պայրուեն

Մեր արգանդին մէջ յաւեր

Լուսաթաղանթն արշալոյսի սաղմերուն»³⁵:

Արդեօք Վարուժանին չի՞ շարունակում վրիժառութեան ճամբին Սիա-մանթոյի յորդորը «Նաւասարդեան աղօթք առ դիցուին Անահիպ» քեր-թումով պարագային, որը նոյն Վարուժանը դրել էր *Նաւասարդ* տարե-գրքի մէջ անմիջապէս իր «Նաւասարդեան» բանաստեղծութիւնից յետոյ.

Դուն քու մարմինը Արեգակին ընծայելով՝ բեղմնատրուէ անոր Տարրէն,

Եւ Անյաղթելի ահեղ Աստուած մը պարգեւէ Դուն Հայութեան...

Քու աղամանդեայ արգանդէդ, ո՛վ Դիցուի, ահեղ Աստուած մը ծնանէ մեզ...³⁶:

³³ Օշական, *Խորհուրդներու մեհեանը*, էջ 11:

³⁴ Նոյն, էջ 21:

³⁵ Դանիէլ Վարուժան, *Երկերի լիակապար ժողովածու երեք հատորով, հպր. 1*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1986, էջ 79:

Քիւֆէճեանի ստեղծած սատանան անկումի, ողբերգութեան եւ մահուան օրհներգուն է: Իսկ Աստծուն, որ կեանք ու շունչ, հոգի է տուել իր ստեղծած երկրին, մոլորակի հեքից ու դժգոհութիւններից գոնէ հիմա, «*շունչ առնել*» է պէտք: Գուցէ հեգնանքը խորն է, բայց գեղարուեստական հնարանքն այստեղ է՝ «*Հեքիաթը կը կենայ հոս, բայց չ'ըսեր, թէ Աստուած հիմա ինչպէս շունչ կ'առնէ*»³⁷:

Քիւֆէճեանի իմացական-քաղաքակրթական զուտ հետեւութիւնը այս հեքիաթից յանգում է անակնկալ արդիւնքի. Աստուած «*ինքն իր մէջ է*», հեռացել է իր ստեղծածից, իսկ «*մենք մեզմով*» ենք մնացել, չենք ծաւալում, ընդառաջ չենք գնում միմեանց: Աստուած շրջանցել է մարդուն, որի ցաւը Իր համար առօրեական է, ինչպէս արդարութեան փիլիսոփայութիւնը:

Հինաւորց այլաբանութիւնների մէջ կեանքի շարունակական ընթացքներն է փորձում արձակագիրը փնտռել ու հաստատել «*Աւելում-աղբիւր*» հեքիաթում, որն առաջին անգամ հրապարակուել է *Մեհեան* հանդէսի երկրորդ համարում (1914): Նիւթը տանում է հեթանոսական ոգով, թէեւ խորքի մէջ գիտլի ներկայ օրերի արձագանգն է. ոգեկոչուած է աղբիւրը, որի աւետումի կենսայորդ խորհրդի շուրջ խոնում են հարսները՝ արթնացնելով աղջկական երագները, զօրացնելով քարայրի աւետում-աղբիւրի յոյսը, պարզելով իրենց բերած մոմերը, որոնցից ճառագող լոյսերը վաղուայ ծնունդների առհաւատչեան են:

Կարելի է ասել, որ Քիւֆէճեանի գրական մշակումների մէջ ժողովրդական տօնախմբութիւններից Կաղանդը բոլորից շատ գրական շահագրգռութիւններ արթնացրած նիւթն է, ասանդութիւնների գեղարուեստական մեկնութիւններում իր համար զգլխիչ խորհուրդը: *Խորհուրդներու մեհեան*ում ընդգրկուած ու տարբեր պատուհաններից բացուած երկու հեքիաթներում («*Կաղանդի հեքիաթ*» եւ «*Կաղանդ գիշերով*») վերհանուած են սիւժէտային յատկանշական կողմեր: Աւելացնենք, որ 1910-20ականների մամուլում սփռուած պատմութիւնների, հեքիաթների եւ պատկերների ահռելի նիւթ է կուտակուել, որ ժամանակին մեկնաբանական իրարամերժ շփոթ կարող է առաջ բերել:

Այժմ «*Կաղանդ գիշերով*» այլաբանական փորձագրութեան ստեղծագործական հետաքրքրաշարժ պատմութեան մասին, որը առաջին անգամ լոյս է տեսել 1920ին Միքայէլ Շամտանճեանի *Ոստան* կիսամանայ հանդէսում³⁸:

³⁶ Նաւասարդ, *գրական եւ գեղարուեստական տարեգիրք*, Ա., կազմ.՝ Դանիէլ Վարուժան եւ Յ. Ճ. Սիրունի, տպ. Օ Արզուման, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 6:

³⁷ Օշական, *Խորհուրդներու մեհեանը*, էջ 21:

³⁸ *Ոստան, կիսամանայ տարբերագիր արուեստներու, գրականութեանց եւ գիտութեանց*, Պոլիս, Յունուար 16, 5-6(11-12):1920, էջ 198-202:

Բնագրի սկզբնական մասում Օշականը քանիցս ուղղորդում է ստեղծագործության ենթաժանրային ակունքը՝ «աւանդութիւն»: Այն կարելի է կոչել եղերերգ՝ ենթաժանրի առումով հազուադիս օրինակ նրա գրական գործունէութեան մէջ, խորապէս ներշնչուած նոյն *Ոստանում* Մորիս Մեթերլինկից թարգմանաբար տպագրուած «*Մեռելներուն ուժը*» եւ 1918ին՝ նոյն հեղինակի «*Մեռելներուն կեանքը*» արծակ գործերից, որոնց անմիջական ներգործութիւնը կարելի է արձանագրել նաեւ «*Մահուան ծաղիկներ*» արծակ բանաստեղծութիւնների շարքում:

Աւանդութեան մէջ եղերականի մուտքը ողբերգականօրէն հանդիսատար է՝ «...այնքան վայրագօրէն նահապտակուած մեր Երագը»³⁹ պահելու համար, ինչը նախասիրած եղանակ է Օշականի համար, եթէ նկատի ունենանք, որ աւանդութիւն-հեքիաթը ազատում է իրականի եւ վաւերականի պայմանադրութիւններից՝ պատումում ներառելով ֆանտասմագորիայի տարրեր: Որտեղի՞ց է գալիս նորօրեայ տառապանքի մորմոքը հեքիաթագրի մէջ՝ անցեալի հետ փրթած ժամանակի կսկիծից, յիշատակների զօրութիւնից. «*Ու ամէն փարի, Կաղանդ գիշերով, մեր մեռելները, մէկիկ մէկիկ դուրս քաշուած ճառագայթի մը կտորէն, կը թօթուեն իրենց աչքերուն վրայէն հողերուն գիշերը, կը պտտին իրենց փունները, անկիւնը կտրցնող սեղանին վրայ, եօթը ամաններուն եօթն անգամ համարեսը կ'ընեն, իրենց աշխարհիկ կեանքի օրերէն մէկ-երկու մեծ յուզումներ կը գրնեն նորէն, ու շարեր գայրագին, շարեր գլխահակ, ճամբան կը բռնեն հայրենի լերան՝ լսելու համար ամէն փարեգլխի սպասուած ու միշտ ալ անաւարտ մնացած մեծ բանաձեւը, որուն բառերէն խաղաղութիւնը ցօղի մը պէս զարուելով պիտի իջնար իրենց սրուերներու աշխարհին*»⁴⁰:

Նրա՞նք են՝ մեր մեռելները, մարտնչած հայորդիները, «*գեղերու աստուածներուն*» իրենց պատին ու հպարտութիւնը վստահած մեր կանայք, մեր հրեշտակ երեխաները, մեր նախնիները, ծնողները: «*Ու տառապանքը կ'ապրիք այնքան ուժով ու սաստիկ, որ չէք դիմանար ու կը մեռնիք շար շուր նորէն: Ձեզի չափ վշտակոծ մեռելներ Աստուած չէ ճանչցած*»⁴¹:

Ուշագրաւ է, որ ճիշտ նոյն ժամանակ, 1919ին, համանման մի պատկեր կառուցում է Վահան Թէքէեանը «*Յիշողութիւն*» քերթուածում, ուր արդէն բանաստեղծի սիրտն է կանչում «*իր մեռելները բոլոր*», երբ յիշողութիւնը՝ «*մեռելապա՛հ քընացած*», բահն առած, բացում է «*բոլոր դամբանները*» (ինչպէս Ռ. Սեակը կը գրէր, «*Դամբաններ են ուրքիս հեղքե՛ր*»⁴²), որ երգիչը խենթօրէն յանձնուի անցեալի նահատակների յիշատակին՝ «նա-

³⁹ Օշական, *Խորհուրդներու մեհեանը*, էջ 47:

⁴⁰ Նոյն:

⁴¹ Նոյն, էջ 50:

⁴² Ռուբէն Սեակ, *Երկեր*, «Սովետական գրող», Երեւան, 1985, էջ 136:

խընտրելով» «սոսկումը»՝ «ամայութեան, լըռութեան» կանչը, նրա հետ «ուժգնօրէն» շփումը⁴³:

Օշականի այս ստեղծագործութեան մէջ «մեռելների» զուգահեռը տա-նում է դէպի ուրիշ մեծ բանաստեղծի ակունք: Անապատի կարաանների ուխտատուների մասին է ակնարկը. «Անոնց բոլորին մէջ ալ Երազը կ'ապ-րի, ու անոնք ալ ականջ կու տան լերան Աստծուն»⁴⁴ գրում է Քիւֆէճեանը՝ աչք քթելով «Նեմեսիս»ի նշանաւոր պատկերային գիտին.

*Ո՛հ, ինչ փոյթ կեանքը մեռնող,
Երբոր Երազը կ'ապրի,
Երբոր Երազն անմահ է...⁴⁵:*

Արձակագիրը հեքիաթների մէջ առարկայացրել է հայութեան մեռնող կեանքի ու դրա կողքին նրա անմահ Երազի, վերստին Աստծուն ապաւի-նելու աղերսները: Աստծոյ յոյսին ու ժողովրդի արդարութեան վերականգ-նման խոստումին խոնարհուելով՝ ստուեր-ուրուական մեր մեռելները «ա-պառաժներուն վրայէն կը քաշուին» դէպի իրենց գերեզմանները, քանի որ արդար հատուցումը՝ «...անիկա պիտի գայ շատ կանուխ»⁴⁶:

«Կաղանդ գիշերով» ականդութեան մէջ պարմանին որպէս սիրոյ «Աստուածութիւն մը կ'իյնայ մէկէն»⁴⁷: Հին է ու հեթանոսաշունչ գիշերային Կաղանդի այս հեքիաթը, այնքան որ՝ «աւանդութիւնը մոռցած է անոր ա-նունը եւ զգուշացած ճշդելէ անոր դաւանանքը»⁴⁸: Բայց հեթանոս պարմա-նի-Աստուածը փախստական ու տառապող է:

Անցեալի մեծութիւնների ոգեկոչութիւնը Քիւֆէճեանի իրովի արձա-գանգն էր «հեթանոսական» շարժման գեղագիտական ակունքների ճա-նաչողութեանը, որին նուիրուել էին իր գրչընկերները, որոնց գործունէու-թիւնը նպատակային էր, ինչը հաստատել էր նաեւ ինքը Մեհեանի հա-մախմբագրութեամբ եւ Նաւասարդ տարեգրքին աշխուժ մասնակցու-թեամբ:

«Հեթանոս» արբշիւ կեանքը ներկայացնում են մեր «մեռելները», բայց դա մահուան արժեւորման տուրքի պայմանական խաղը չէ, այլ հեթանոս մեր նախնեաց ապրած կեանքի շքեղութիւնը. «Իրենց պատանքին վրայ ունին ծիրանի, ունին բեհեզ, ինչ որ Արեւելքը կը վերապահէ իր կիսասպ-րաւորութեան: ...Ի՛նչ տալարիչ է բխումը ծիւ մը թռիչին, լերան իսկ սրտէն, որուն բաշերուն վրայ իր զրահուած թեւերը կը փաթթէ, քաջերէն

⁴³ Վահան Թեքեան, *Գաղտնի պարտէզ*, «Զանգակ 97», Երեւան-Պէյրութ, 2003, էջ 233:

⁴⁴ Օշական, *Խորհուրդներու մեհեանը*, էջ 50:

⁴⁵ Վարուժան, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հտր. 1, էջ 75:

⁴⁶ Օշական, *Խորհուրդներու մեհեանը*, էջ 51:

⁴⁷ Նոյն, էջ 46:

⁴⁸ Նոյն:

շղթայակապ մեր հին մէկ թագաւորը»⁴⁹: Արտաւազըր Օշականի պատումի էջերում այլեւ առասպելի «անիծեալ արքան» չէ, այլ՝ քաջ մէկը հնագոյն հանրայայտ պատմական տողանցքի վրայ: Մենք տեսնում ենք նաեւ «սեւ աչքերուն ճերմակ լոյսերովը» մեր թագուհիներին, որոնք «կը ձգեն այլեւ անյայտ ու անանուն դամբարանները...», ու հերարծակ, ու նազանքով ու աստուածօրէն կը քալեն ծոյլ ծփանքովը ծալլուող երազներուն, դէպի մայր լեռը, դէպի սպասող Աստուածութիւնը»⁵⁰:

Այստեղ արծակագիրը վերակազմում է գրական շարժման իր ընկալումը նորոգ ուրուագծումով, հեքիաթների միջավայրի ընտրութեամբ, որոնց մէջ լաւագոյնները ժանրային կառոյցում իր «հեթանոսական» երեւակայութեան վկայութիւնն են:

«Կաղանդի հեքիաթ»ը, գրուած 1913ին, առաջին անգամ տպագրուել է մէկ տարի անց Պոլսի Հայուն Գարեցոյցըում⁵¹: Մանկական յուշ է Կաղանդի անչար երեկոններից մէկը, ընտանեկան մասունք, երբ ամանդոյթի համաձայն՝ հայրերը նոր մահացածների տուն էին գնում՝ «խաչ ու աղօթք ընելը»⁵²: Կոյր հորաքոյրը, բարի ու անուշ պառաւ աղջիկ, ճերմակ մազերով, թարթիչէ ու լոյսէ զուրկ աչքերով, գետնամած տանը, թաղի հարեւան մանուկներին ժողված, պատմում էր «Ոսկիի հեքիաթը», որ բոլորը գոց գիտէին, բայց ամէն տարի Կաղանդի իրիկունները հաճոյքով լսում էին: Մթնոլորտը նահապետական էր, կորսուած հեքիաթի շարունակութիւն, թէեւ պատմածը երջանիկ անցեալի Կաղանդի ապրուած իրիկունի մասին էր, «երբ մեռել-տուն երթալ չկար, ու պաստել ու շարոց ուրելու համար այսպէս ժամերով հոգի չէին քակեր պզտիկները: Մեզի ի՛նչ փոյթ, թէ անոր գիշերին մէջ, դուրսը, հովն ու անձրեւը, ձիւնն ու ցուրտը իրարու ետեւէ կ'իյնային»⁵³: Օշականին մանկութիւնը լուսաւոր մի հեքիաթ էր թում՝ Կաղանդի հեքիաթ:

«Կանանչ-Կիրակի» ամանդութիւնը նուիրել է Գեղամ Բարսեղեանին: Ըստ էութեան՝ այս հեքիաթախառն ամանդութիւնը հրաւէր-կոչ էր երուպաններից Պոլիս եկած մտաւորականին եւ այն էլ՝ գրական համագործակցութեան, իբրեւ շարժման պաշտպան, իբրեւ իր եւ Կոստան Զարեանի հետ Մեհեան հանդէսի համախմբագիր:

Ամանդութիւնը փոխել է հեքիաթի ժանրային հունը՝ ստեղծագործութիւնը աւելի թեքելով դէպի արծակ բանաստեղծութիւն, իսկ տեղ-տեղ՝ բանահիւսական ոճաւորումով անցում դէպի բանաստեղծական կշռոյթներ: Այն ներքող է բնութեան զարթօնքին: Սկզբից, մամերի պատմումի համաձայն,

⁴⁹ Նոյն, էջ 48:

⁵⁰ Նոյն:

⁵¹ Հայուն Գարեցոյցը, Պոլիս, Դ. տարի, 1914, էջ 95-100:

⁵² Օշական, *Խորհուրդներու մեհեանը*, էջ 37:

⁵³ Նոյն, էջ 38:

«թեաւոր ծիու վրայ... ճերմկած» ջրերի վրայով անցնում է «անուշ աչքերով երիտասարդը»՝ «քակելով ցորեններուն կապերը», «արգասաբեր փրփուր թօթուելով ձիթենիներուն ալեկոծ կոնական ի վար», դաշտերի ու լեռան ծաղիկների վրայ «մեղր ու կաթ թափելով»։ Նա գրգանքով մտնում է անկողինների մէջ դեռ պառկած աղջիկների սենեակները՝ արթնացնելով նրանց հեշտաբոյր երազները, մազերը ծով դարձնելով, «ծծկաններուն ստինքը՝ կաթնաղբիւր»։ Հեքիաթի տարրը արձակ բանաստեղծութեան մէջ ունի իր ժողովրդական պատումի ակունքը՝ «Վա՛յ ան կնիկներուն, որոնց անկողինը դեռ է պառկեր. երիտասարդը զանոնք կը տանի գիշերը կէսին, իր ծիուն քամակն առած, ու Աւագանի անտառին մէջ զանոնք կաղնիի կը փոխէ»⁵⁴։

Այս ամէնից յետոյ միայն երիտասարդը եւ Քիւֆէճեանը ողջունում են աստուածուհի-աղջիկների երթը դէպի Աւագանը, ողջունում են երգով՝ ժողովրդական երգի ծիրանին իբրեւ նշխար հրամցնելով Գ. Բարսեղեանին՝

- Հա՛յ-կանանց, կարմի՛ր կանանց
Նստեր եմ կանչիդ դիմաց ...⁵⁵։

Լուացում են իրենց «մեղքերի» վկաներ ծառերի տակ բերկրանք ապրած աղջիկները, որոնք աստուածուհիներ են, որոնք մտամփոփ նայում են ծառերին. «Խեղճ ծառեր, որոնց արմատին տակ տակաւին կնկան սիրտը կը զարնէ»⁵⁶։ Դա իսկապէս հնուց եկող պատուի ըմբռնումի եւ սիրոյ բերկրանքի բախումն է, երբ աղջիկները մեղքից ծանրաբեռ իրենց մարմինները - «պարտիւր իրենց ցեղին» - ստիպուած յանձնում էին «գեղին Աստուածներուն» («Կաղանդ գիշերով») ⁵⁷։

Այն լաագոյնս յիշեցնում է հայոց աստուածուհիների լոգանքը աւագանի մէջ առաւօտ ծէգին. նոյն հրճուանքն է. «Ու երբ մթնշաղը մեռնի բոլորովին, ու արեւի կտորներ ճիւղերուն արանքներէն գան կարմրիլ ու խաղալ գեղնի շաղերուն վրայ, աղջիկները կ'իջնան վար, Աւագանի ափին լուացուելու։

Կը լուացուին անոնք։ Զուրը կը պագնէ անոնց երեսն ու սրունքները, կուրծքն ու մազերը»⁵⁸։

Անցեալի վիպային հեթանոս ոգեկոչումի յայտնի դրուագն է սա, որ պիտի ոգեշնչէր Բարսեղեանին, թեաւորէր նրան՝ դարձնելով իւրատեսակ տիպար՝ հեքիաթի «երիտասարդ»։

⁵⁴ Նոյն, էջ 42: Այս պարբերութեան հատուածաբար ընտրուած քաղուածքների էջը նոյնն է։

⁵⁵ Նոյն, էջ 43:

⁵⁶ Նոյն, էջ 45:

⁵⁷ Նոյն, էջ 49:

⁵⁸ Նոյն, էջ 45:

Արեւելեան հեքիաթների ոճով է բացուած «Արեւն ու լուսնկան», որը, ըստ մշակման, ունի հայկական ծագում: Դասական հեքիաթի խորհրդանշական երեք թիւը սիւժէի զարգացման լծակն է: Ահա՛ քաղաքի արուարձանի ամայի փողոցի վրայի տունը՝ երեք պատուհաններով, որի ներսում իրենց պայազատներին սպասող երեք աղջիկներ կան: Նրանցից մեծի աչքերը յոգնած երեւոյթ ունեն սպասումի լարումից, իսկ գեղեցկութիւնը սկսել է նահանջել: Նայուածքը «...կը մեկնի նեւրի մը պէս, որուն սլաքը մահուան թոյնովը կը թրթռայ»⁵⁹: Երկրորդը թարմատի աղջիկ է՝ կապոյտ աչքերով, «ճերմակ՝ ինչպէս կ'ըլլայ սառոյցը, որուն վրայ ծիւնը եկած է ինքզինքը դնելու...: Չար է անոր նայուածքը, վրանգաւոր չարութիւնով մը, ու անկէ՛ մեկնող նեւրը մահուան անդունդէն կու գայ»⁶⁰: Բայց նա նոյնպէս պայազատ է երազում: «Երրորդը մաքրաշ աղջիկ մըն է, գոյնով մը, որ տաք է, ինչպէս մոխրի բամպակին տակ քնացող կրակը..., ու անոր աչքերէն անմեղութիւնը կը նայի սրտառուչ ու գրաւող»⁶¹: Նա եւս, ինչպէս իր երկու քոյր հարեւանուիիները, գեղեցիկ կամ տգեղ աղջիկներ, երազում է պայազատներ, գահաժառանգ ու թագաւորներ:

Իսկ քաղաքն ունի իր պայազատը՝ քսանամեայ խարտեաշ պատանին, հոգին՝ դեռ միայնութեան վարժ: Իրականում՝ «սիրոյ դրօշակն է ան, որ կը քալէ, ու աղջիկները անոր հովէն կրակ, կրակ, կրակ կը դառնան»⁶²: Ամայի փողոցով անցնող երիտասարդ իշխանը ընտրում է ամայի տան բնակիչ քոյրերից կրտսերին, «ամէնէն համեստը եւ ամէնէն քաղցրագինը»⁶³, որը բերում է գահաժառանգ իշխանի համար գոյգ լուսաւոր երեխաներ՝ Արեւին ու Լուսնկային: Կաշառուած մայր-դայեակը, դրանց փոխարէն, իշխանի առջեւ դնում է իբր նոր ծնուած շան լակոտների: Չի ուշանում դաւին անտեղակ իշխանի պատիժը. պալատի դիմաց, մեծ հրապարակի կեդրոնում կէս-մէջքը թաղուած, «վարսուած» Մայր-իշխանուիին՝ «Սիրոյ Մեծ Մարտիրոսը», պարտաւոր էր,- չէ՞ որ իշխանի վերին հրամանն էր դա,- ընդունելու իր «...անարապ երեսին վրայ թուքը քաղքի բոլոր աղտոտներուն, բոլոր կիներուն արհամարհանքն ու հեզնանքը»⁶⁴:

Երեխաներին մեծացնում է բարի ջրաղացպանը՝ «խնամելով զանոնք, ինչպէս երկու բիբերը երկու աչքերուն»: Յայտնաբերել է նորածիններին ջրի ճամբան փակած գոց սնդուկի խորքերից կափարիչը բարձրացնելիս: Որքան մեծանում են, այնքան խորանում է քաղաքի ու նրա թագաւորի նրանց հանդէպ հետաքրքրութիւնը, բայց ամէլի շատ կիսաթաղ «արծանն» է նրանց առեղծուածային վերաբերմունքի շարժառիթը: Եւ մի օր գաղտնի

⁵⁹ Նոյն, էջ 52:

⁶⁰ Նոյն:

⁶¹ Նոյն, էջ 52-53:

⁶² Նոյն, էջ 53:

⁶³ Նոյն, էջ 59:

⁶⁴ Նոյն, էջ 61:

փախչում են քաղաք: Նրանք քարանում են արձանի առջեւ: Մօր վայրահակ նայուածքը թափանցում է զաւակների աչքերի մէջ: Առեղծուածն այստեղ է. թուփի փոխարէն նրանք գերբնական ճանաչողութեամբ համբոյր են դրոշմում աչքերին եւ հարուածի տեղ զոյգ շուշան դնում մազերի մէջ: Թւում է՝ մահն իբրեւ պատիժ անխուսափ է: Կանչում են ջրաղացպանին, ու նա բացում է ճշմարտութիւնը թագաւորի առջեւ. մայրը գտել է իր զաւակներին՝ Արեւն ու Լուսնկան: Արդարութիւնը վերականգնում է, չարերը պատժում չարաչար մահով:

Հեքիաթի ուսանելի հեռապատկերը շօշափում է յաւերժական թեման. նախանձից, եսակենտրոն մաղձից են ծնունդ առնում չարագործութիւնները:

Ճակատամարտի 1920 թուի յունիսեան շարունակական երեք համարներում լոյս են տեսել «Հին պատմութիւն» խորագրով երկու աւանդութիւն, որոնք քննում են սիրոյ անքնին աշխարհը, «*հին պատմութիւնը*», որն ուղեկցում է մարդկանց սերնդէսերունդ: *Խորհուրդներու մեհեանը* գրքում նրանք ընդմիջուած են «Հեքիաթ» կարճիկ գրութեամբ, որի ներքին բովանդակութիւնը կարծես աղերսում է առաջին երկուսին: Յամենայն դէպս, նոյն ժամանակն է, նոյն մթնոլորտը: Խորագրերը ցոյց են տալիս թեմատիկ կապուածութիւն, հին պատկերների հանդէպ հեղինակի սուր հակուածութիւնը: Հաւանաբար, նոյն վերտառութեամբ երկու պատմութիւնները հեքիաթին լծակից խորհրդանիշեր են:

Սիրոյ ազատ յարաբերութիւնը աղջիկներին, մասնատրապէս, ինչպէս այստեղ է՝ նշանուած, բայց ուրիշին սրտով փարուած, կարող է հասցնել «չուանի» ելքին: Այլ կերպ՝ նրանք «հին» պատմութեան «եզակի» փաստերից «դասեր» այդպէս էլ չեն քաղել: Գիտական հին պատմութիւն է, որի քօղարկուած էջերը քաջածանօթ են ամենատես Օշականին («Չուանները»⁶⁵, «Իսենթ-Սողմէն» եւ ուրիշներ):

Երկրորդ «Հին պատմութիւն»ը բացում է քսանամեայ աղջկայ գեղեցկութիւնը՝ «*աղուոր աւելի, քան բոլոր աղջիկներն իր գեղին*»⁶⁶, յար եւ նման Մատմազէլ Եային՝ համանուն պատմուածքից, որի պէս իրեն նուիրել է Աստծոյ խորհուրդների տեսիլին. «*Ան Յիսուսը կը սիրէ*»⁶⁷: *Երգ երգոցի* հանգոյն կնոջ փառաբանութիւնն է տողերից յորդում: Օշականը ընթերցողին նախապատրաստում է բացարձակ գեղեցիկի ողբերգութեան

⁶⁵ Ոստանում 1920ին տպագրուած «Չուանները» «Հին պատմութեան» հետ զուգակից թեմայով նիւթ է, բայց տեղ է գտել Պօղոս Մնասպեանի կազմած *Կայսերական յարթերգութիւն* ժողովածուում «Հինէն ու նորէն» շարքի տակ: Այդպէս էլ «գրանցում» է Մարկ Նշանեանի կազմած *Յակոբ Օշականի մարտնագիտութիւն* գրքի ցանկերում: Երեւի թէ ճիշտ կը լինէր իմի բերել այս երկու իրարից հեռացած պատմուածքները մէկ շարքի տակ:

⁶⁶ Օշական, *Խորհուրդներու մեհեանը*, էջ 75:

⁶⁷ Նոյն:

մուտքին՝ վկայելով գերեզմանների խաղաղությունը եւ անանուն հերոսուհու աչքերի անհունությունը հրաշալի պատկեր-գիտով՝ *«Անոնց մէջէն մահն է որ կը վազէ»*⁶⁸, ուր գեղեցիկը մահուան նախադուռ է:

Աւանդութիւնն աւարտում է շեքսպիրեան հանրայայտ դրամայի անհաս սիրոյ, երազում տարփանքի առթած յուզական հետետութիւնների ոգով. *«Ու դու՛ք, որ տղայ ու աղջիկ էք եղած ու հիմա տարիներուն սառուցին տակ սրբազան ծաղիկը չէզոքացուցած, կը յիշէ՞ք ցաւ մը, որ ըլլայ ահեղ ու անպատմելի, որքան ցաւը այս հեքիաթին աննման աղջկան»*⁶⁹: Կիրքը, որի ուղղութիւնը յուշում է երկրորդ *«Հին պատմութիւն»*ը, ընդմիշտ կորստած *«սրբազան ծաղիկն է»*, եւ եթէ այն գոհել եւ Յիսուսին, առաւել ահագնացել է մորմոքը: Ճիշտ եւ ճիշտ ինչպէս *Հին աստուածների* կոյր վանականի տառապանքն է վկայում:

«Հին պատմութիւն», *«Բազուկները»* եւ *Խորհուրդներու մեհեանի* մի շարք կարճ հեքիաթներում նկատելի է կառոյցի գեղարուեստական իրաւատկութիւն. հեքիաթը կամ աւանդութիւնը ժանրային գործառնոյթ է ստանում, դառնում է միջնորդաւորում ալլաբանութիւն՝ յաճախ իր վրայ վերցնելով բուն գործողութեան որոշ ընթացքներ: Այսպէս, հեքիաթն է պալատի պատերը արծաթով հիւսել եւ պատուհանները շրջանակել ոսկիով, պարտէզի կենտրոնում փորել աւազան, երկնքի մէկ պաստառից ձեւել նրա յատակը: Լճի յատակին, վկայում է արդէն աւանդութիւնը, մի ամբողջ քաղաք է թաղում, այսինքն՝ քաղաքակրթութիւն ենք թողել անցեալում (*«Բազուկները»*):

Աւագանի տիրուիին ինքնամոռաց եւ ինքնամատոյց խաղում է ծորակից յորդող երազի ուրուական պատանիների ճակատագրերի հետ: Գըտնում է իր պատրանքի մանչին ու նրա բազուկների հեշտանքին տրուած՝ մոռանում է գոցել կախարդում ծորակները: Ժամանակի ու ջրերի յորդումի հետ ծածկում են այգին, պալատը, հողաշէն գիւղերը. *«Քիչ քիչ քաղաքը մտաւ ջուրերուն մէջ... ու երբ ծորակը դարձաւ, ընդարձակ դաշտէն ու քաղաքէն ոչինչ կը մնար»*⁷⁰: Երազում մանչերի բազուկները չօգնեցին, թէւ *«...ձեռքերը ծնօտին՝ աղջնակ մը* (արդէն ուրիշ մէկը, որի հետ իմացական յոյսեր գուցէ կարելի է փայփայել, բայց ոչ այլեւ ներանձնական - Ս.Դ.) *կը նայի միշտ վար, սպասելով բազուկներուն...»*⁷¹: Բազուկներն անհրաժեշտ են իբրեւ փրկարար ուժ, բայց առայժմ ծառայել են հեշտանքին, հաճոյքների շղթային, ցաւով նկատում է Քիւֆէճեանը:

Ժողովածուի մէջ *«Հեքիաթ (նոր օրերու)»*՝ *«Անոնք Զուրերը հանդիպեցան իրարո»* սկսումածքով պատմումածքը նախապէս լոյս է տեսել *Ճակա-*

⁶⁸ Նոյն, էջ 79:

⁶⁹ Նոյն:

⁷⁰ Նոյն, էջ 86:

⁷¹ Նոյն, էջ 87, ընդգծումը մերն է – Ս.Դ.:

տրամադրում⁷²: Այն անմիջապես յաջորդում է «Բազուկներ»ին: Բազուկներն այստեղ եւս խորհրդանշանային արժէք են ստանում. «Անոնց բազուկները ծանր են իրարու մէջքին, ինչպէս դերձանի մեծ կարժերը»⁷³: Սիրոյ տարերքը նրանց լիութիւն է բերում, երբ Զուրերից նաւակով շարժում են դէպի շագանակի անտառը, ուր «հովը ջուրի մէջ քաղցր է լոգցող աղջկան պէս»⁷⁴: Աշնան տրամադրութիւնները մոայլութիւն են բերել աղջկան. ծանրացել է հասուն պտղի պէս, մինչդեռ սովորական է այլեւս տղան զգացումներում, անտարբեր: Պարզապէս տղայ է: Միայն մէկ անգամ է գնում հիւանդանոց՝ նրա վերջին հանգրուանը: Աղջիկն ապրեց մեղքը ցմրուր: Իսկ տղա՞ն. «Կը նմանի բոլոր տղոց, որոնք դաճաղներու կը հետեւին ու լալու՝ տեղ աչքերնին կը գոցեն՝ ուրիշ անտառներու վրայ բանալու:

Անոնք նորէն պիտի վազեն ջուրերուն»⁷⁵:

Հայ լովելաւան է՝ հաճոյքների ասպետը:

Մեր առջեւ իրական կեանքի պատկեր է՝ մատուցուած ռոմանտիկական հակադրութիւնների սկզբունքով: «Խորհուրդների ...» իմաստների զսպանակն այստեղ է՝ մի տեղ բերկրանքի անսահման, ազատ, հեթանոս զգայութիւններ, նոյն պահին այդ զգայութեան բերած հակադարձ պատկերը՝ սիրոյ ապրումին շաղկապուած մահուան հովի սարսուռը: Երկու հերոսներ, տարբեր նժարներ: Ինչո՞ւ «հեքիաթ» չէ:

ՕՇԱԿԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՆ ՊԷՍ ՎԷՊԸ. ԻՆՔՆԱՊԱՏՈՒՄԸ՝ ՀԵՔԻԱԹԻ ՀԱՂԱԽՈՎ

Օշականի Կեանքին պէս գրքի խմբագիրը որդին է՝ բանաստեղծ, արձակագիր եւ գրադատ Վահէն, որը կազմել է այն հոր մահից բաւական ուշ: Աւարտին ներմուծել է «Բացատրութիւններ» յաւելումը, որի մէջ տուել է ծանօթագրումներ եւ մեկնութիւններ՝ յայտնելով կարծիք, թէ իրարից տարանջատուած են եղել ստեղծագործութեան հեղինակային գրական երեք մշակումներ, ընդ որում՝ երրորդ ընդօրինակումը՝ «տարբեր թուղթով ու մելանով առանձնացած», կազմուած «54 էջ ձեռագիր»ից, իր տպատրութեամբ՝ իբրեւ չորրորդ մշակում-ընդօրինակումի առանձին մաս: Այս հանգամանքը երեւան է հանել վիպագրի բուն ցանկութիւնը՝ յուշագրական տարրը, իբրեւ լուսաւոր հեքիաթ, «անցընելու» իր չմարող յիշողութեան միջով:

Դա գրողի հետետղական մտադրութիւնն է, ինչպէս ենթադրում է որդին: Միւս կողմից ձեռագիր հատուածների առկայութիւնը ստեղծագործական պատմութեան եւ աղբիւրների համադրման նոր որոնումի դուռ է բացել շարադրանքի խմբագրման տեսանկիւնից: Խմբագիրը դիպուկ է կռա-

⁷² *Ճակատրամարտ*, Կ. Պոլիս, Նոր շրջան, տասնմէկերորդ տարի, 18 Դեկտեմբեր 1921:

⁷³ Օշական, *Խորհուրդներու մեհեանը*, էջ 89:

⁷⁴ Նոյն, էջ 88:

⁷⁵ Նոյն, էջ 91:

հել գրական նիւթի մշակման յետագայ ենթակառուցուածքը՝ երեւան հանելով հայրական ձգտումը, ուր երեւակայութիւնն ու յիշատակները թե թեւի յաճախում են գրողին, դառնում տիրական, լցնում նրա ներկան անցեալի կանչերով:

Նման եղանակը սահմոկեցուցիչ իրականութիւնից փախուստի փորձ է, որը, ինչպէս կռահել է հեղինակը, երկար չի կարող ձգուել: Փորձը շատ սեղմ յուշում է՝ ամանդութիւնը եւ կեանքի գեղարուեստական արժեւորումը անբաժան քոյրեր են եւ ընթերցողին վերադառնում են նոր պատրանքով՝ իբրեւ փառասիրութեան գրողական «գերագոյն» մխիթարութիւն, թէ՛ գտնուել է «կեանքի ակունքը». «*Չէ՞ որ այնքան կանուխ ժամանակներէ իվեր մենք կը պոռանք, թէ գրած ենք անոր, այսինքն՝ կեանքին ակունքը, Կրօնք՝ անոր անպարագիծ կերպարաններուն շապիկները, պարոյրը մեր չափերուն ու նիշերուն, նոյնիսկ անուն ու պիտակ՝ աս ու ան միամիտփոհն, պակասամիտփոհն, չըսելու համար անբանին խելքին պարունակէն*»⁷⁶:

Բայց դա միայն շղարշ է. արդեօ՞ք վիպասանը վերագտել է այդ կեանքի ակունքը. մինչդեռ այդքան դիտին կառավարելի թուացող ժանրի խութերը մեզ մնում են անբացատրելի ու աննուաճ: «*Մե՛ր ժամանակն է*», բայց՝ հեքիա՞թ, ինչպէս յուշում է *Կեանքին պէս* ինքնապատումի ենթախորագիրը, «...գրեթէ բոլորովին դուրս մեր սպասածէն, գիտնալիքէն, գիտքածէն»⁷⁷:

Ժանրային ընկալման եւ գրական մոլումների բացայայտման առումով ամէն ինչ չէ, որ ընթանում է գրողի ցանկութիւններին համընթաց: Նախ, Օշականի վերահաս մահը ընդհատեց գրողի մտադրութիւնների եւ վիպական ծաւալների նոր շղթան, այդուհանդերձ յայտնի է նրա՝ առաջին հայեացքից կամայական թուացող բացատրութիւնը, թէ «*ուր որ մեռնիմ, հոն կը վերջանայ այս գործը*»⁷⁸:

Չի ուշանում անմիջական խոստովանական երկխօսութիւնը ընթերցողի հետ, որը պրոստեան ոճաւորման ականառու ազդեցութեան կնիք ունի եւ պարտադրում է «մի այլ ժամանակի մէջ» ուրիշ ընթերցող-քննադատի մեկնական արձագանգ: Այսպէս, հեռանալով պատմողի առաջադրութիւնից՝ Օշականը դիմում է իր ներքին պահանջմունքին՝ ընթերցողի հետ անկեղծանալու, բուն վիպական թոյլատրելի սահմանից մի պահ կտրուելու

⁷⁶ Օշական, *Կեանքին պէս. հեքիաթ մը (մեր ժամանակներէն)*, հապոր առաջին, «Ապրիլ», Լոս Անճելըս, 1995, էջ 1:

⁷⁷ Նոյն:

⁷⁸ Նոյն, էջ 283: Նշանակալից է, որ Վ. Օշականը հաստատում է իւր խօսքը Բեն-իամին Թաշեանի վաւերական «յիշողութեամբ»՝ ցոյց տալու համար, թէ ինչպէս կարող է գեղարուեստական հոլովոյթը վերաճել պատմավաւերական անհերքելի փաստի: Այստեղ կայ փաստագրումի ոչ-անկարելոր որդիական ապացոյցը. «*Արդարեւ, 1948 Փետրուար 18ին, իր մահուան գիշերին, «Կեանքին պէս»ի ձեռագիրն էր, որ կար իր աշխատանքի սեղանին վրայ*» (Նոյն):

գայթակղութեանը, ինչը իր գրական անբաժան ոճն է. «*Ձեզի հեղի չունիմ յանձնառութիւն տետողութեան ընթացիկ սպառումով մը «կեանքը» հետապնդելու, նուաճելու եւ զայն ձեր ընկալութեան բերելու: Չեմ ալ մտածեր օգտագործել վիպելու արուեստին շուրջ բազմապարսած, բայց խնդրական տեսութիւններ, քանի որ կեանքը վեր է քննադատներէն եւ արուեստի տեսաբաններէն հարիրապարիկ առաւելութեամբ մը»⁷⁹: Կեանքը վեր է ոչ միայն «վէպէն» ու վիպագիրների հոծ «զանգուածէն», այլեւ ընդգրկման անսպառելի զօրութեամբ:*

Թերեւս կեանքի եւ ստեղծագործական համաճանաչման տեսանկիւնից իրեն ուղղուած ամենաբարձր, բայց ոչ պաթօսին հետամուտ բնութագրումը տուել է ինքը երկրային կեանքի եզրագծին, *Կեանքին պէս* անաւարտ վէպի սկզբնական հատուածներում. «*Ես կը մերժեմ բոլոր տիպի տեսքերը վիպասաններու դպրոցներուն: Չեմ պատմիչ մըն ալ, սանկ խղճամիտ կամ ուղղափառ: Չեմ իրապաշտ, գերիրապաշտ, հոգեբան, «բէրսոնալիստ» կամ էկզիսթանսիալիստ» վիպասան մը: «**Ես ապրեր եմ իմ բոլոր գրածները**»՝ նախ, իմ հաշտոյն⁸⁰, ապա իմ մարդոցս (իմա՝ ստեղծած կերպարների - Ս.Դ.) հաշտոյն: Վէպի նոր տեսութիւն մը: Որքան աւելորդ պիտի ըլլար նման ունայնամտութիւն մը կրկին փորձել, երբ հարիրէն պակաս տարիներու վրայ (նկատի ունի հայ վիպագրութեան տետողութեան ընթացքը առ այդ պահը - Ս.Դ.) տասնեակներով վարդապետութիւններ, բոլորն ալ վէպի շուրջ, ծնան ու մեռան, բայց վէպը ինքը կ'ապրի, երբ ապրելու ընդունակ է ծնած»⁸¹, ինչպիսին իր իսկ վիպական ժառանգութիւնն է:*

Սա խիստ համահունչ է Վարուժանի գրական ուղղութիւններին տուած արժեւորումներին, երբ բանաստեղծը շատ աւելի վաղ կոտրել էր ուղղութիւնների կաշկանդումները՝ հաստատելով, որ իրեն խորթ չեն գրական տարաբնոյթ գործերը, միայն թէ տաղանդի կնիք ունենան, կարճ՝ բարձրարժէք լինեն: «*Առայժմ այսքանը ըսեմ, - Լեւոն Էսաճանեանին ուղղած նամակներից մէկում շեշտել է հանճարեղ բանաստեղծը, - թէ միշտ անտրամաբան գրած եմ գրական դպրոցներու բաժանումը. ըստ իս, գեղեցի-*

⁷⁹ Նոյն, էջ 148:

⁸⁰ Խորն են այս տողերի ու մտքի աղերսները Վարուժանի ստեղծագործական զգացումների հետ, ուր բանաստեղծը առաջնային դիտում է «*ապրուածութեան*» ազդակը: 1908ի Մարտի 13ին նա Չօպանեանին Գենտից ներփակ ուղարկել էր «Օրինեալ ես դու ի կանայս» քերթուածը *Անահիպ*ում տպագրելու համար: Ուղեկից նամակում գրում էր. «*Մի համարիք, թէ այդ քերթուածը բոլորովին մտացածին է: Իմ կեանքէ ընտրած կտորներս, ապահով եղէք, որ միշտ ապրուած են. գէթ մասամբ, եթէ ոչ՝ չեմ գրեր կամ չեմ կրնար գրել*» (Վարուժան, *Երկերի լիակատար ժողովածու երեք հատորով, հրդ. 3, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1987, էջ 367*): Այս, ինչպէս եւ «Կեանքին պէս» ինքնապատումի ընդգծումները մերն են - Ս.Դ.):

⁸¹ Օշական, *Կեանքին պէս*, էջ 3:

կը դպրոց չունի, գեղեցկությունը բազմանկյուն հատրածակողմ մըն է... Իրապաշտ գուցէ կոչէք գիս. կ'ընդունիմ, բայց իրապաշտությունը գեղեցկութեան հասնելու ամէնէն ուղիղ գիծն է: Իրապաշտութեան մէջ պէտք է փնտրել բոլոր միա դպրոցները, որոնք իր ստորաբաժանումներն են լոկ... Մենք փոխնիփոխ կ'ըլլանք խորհրդապաշտ, թոմանդիկ, դասական. հետեւաբար, գեղեցկությունը անթերի արտադրելու համար ես պիտի սիրէի տալ այս բոլորը միանգամայն, բնությունը՝ ինչ որ է եւ ինչպէս որ է, մէկ քերթուածի, մէկ տունի, նոյնիսկ մէկ տողի մէջ՝ մերթ ըլլալով, միեւնոյն անգամ, դասական եւ խորհրդապաշտ, թոմանդիկ եւ գաղափարապաշտ»⁸²:

Սրանք դեռ երկու արուեստագէտների՝ Մեհեանի շրջանից ընդհանրական, փայփայած, սերտաճած ըմբռնումներն էին:

Օշականի համար հեքիաթի եւ գրական պատմութեան նոյնականությունը ժանրային ճամբաբաժան չէ. «Բայց նոր բա՞ն կ'ըսեմ արդեօք, երբ ձեզի կը յայտարարեմ որ անիկա, այսինքն՝ պատմությունը՝ միշտ հեքիաթ է»⁸³: Ժողովուրդների ապրածը, իհա՛րկէ, նոյնը լինել չի կարող, այդ թւում՝ ընկալման կերպը, յաւելենք նաեւ՝ տարբեր են աշխարհի ու հեքիաթի շուրջ պատկերացումների կարգերը: «Իմ ժողովուրդը,- տխուր թէ մտահոգ՝ ընդգծում է գրագետը,- չէ ապրած թուրքին կամ անգլիացիին պէս: Վասնզի, հեքիաթ թէ պատմութիւն, մէկ է երբեմն կեանքը, գէթ աշխարհի կարգ մը մասերուն: Սխալի մէջ են անոնք, որոնք իրարու կը հակադրեն սա բառերը»: Եւ անմիջապէս ամբողջացնում է, թէ «...գրած է վէպեր..., այնքան իր ըրածը աննշան էր իր ընելիքին հետ բաղդապտուած: Գրած է հեքիաթներ, այսինքն՝ ջանացած է մարտնոց մարտնոց գողցուած այս ջուրերը շոգիի կաթիլներու վերածել, այնքան քիչ էր իր գրածը ջուրէն»⁸⁴: Ենթամաստները խորն են. նրանք գալիս են կեանքի բազմապիսութեան խորհրդից. «Հեքիաթները աղացուած են գիրի քարին վրայ ու դրկուած մարտութեան ջիղերու տոպրակին մարդու մը, որ իր վէպերը ապրեցաւ անոնց հերոսներու իրաւութեամբ ու իր հեքիաթներուն հասնելու համար ստիպուեցաւ դիմել պապենական պահեստին»⁸⁵:

Արդիւ՞նքը. «Հեքիաթ է ասիկա. Բայց իրաւ, փշրանքին մէջ իսկ իրաւ, ու աւելի տաք, արիւնոտ, կաթոգին, քան կեանքին բոլոր իրաւութիւնները: Պուր պուր ապրուած հեքիաթն է անիկա իմ մանկութեան, պատանութեան, երիտասարդութեան»⁸⁶:

Այո՛, գուցէ այդքան չտխրենք հեքիաթասաց, ռոմանտիկ, ասել է թէ՛ վիպապաշտ մեր գրական ասանդոյթից: Իրարից այդքան հեռու՞ են Օշա-

⁸² Վարուժան, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հտր. 3, էջ 413:

⁸³ Օշական, *Կեանքին պէս*, էջ 3:

⁸⁴ Նոյն, էջ 4:

⁸⁵ Նոյն :

⁸⁶ Նոյն, էջ 14:

կանի եւ Շահնուրի բնութագրումները հայ եւ երոպական գրականութիւնների համադրումների առիթը խորքով քննելու հիմքերով: Երկու նշանաւոր արձակագիրները չե՞ն մօտենում միմեանց հարցադրումների ներքին բովանդակութեամբ, չե՞ն փորձում ընդառաջ գնալ արդեօք մէկը միայն գրապատմական ճանաչողութեամբ: Ու ինչպէ՞ս է, որ Օշականի մահից յետոյ 23 տարի ապրելով էլ՝ Շահնուրը ժամանակ չգտաւ վերաթելորելու իր «հին» գնահատութիւնների բաժին «պապենական պահեստի» տրցակը:

Վէպի ծրագրային չափումներում Օշականը կարելւորում է **«մեր օրերու կեանքը»**, **«կեանքին չափ»** եւ **«կեանքին պէս»**⁸⁷ եզրերի տարողութիւնը գլխագրերի առանձնացումով, *«այնքան ընդարձակ է աւագանը, ուրկէ կը հաւաքուի արցունքի կաթիլ մը...»*⁸⁸ իբրեւ գրական բիւրեղեայ արժէք: Հենց տեղում Բալզակի նշանաւոր վիպաշարը յիշելով՝ նա տխրում է «վէպ» անուան «աղքատախնամ» պիտակի ծագումնաբանութեան համար: Ֆրանսացի վիպասանի հանդէպ խորը սէրը «աշակերտի» փորձութիւն է եղել ժամանակին իր համար: *«Պահ մը փորձուեցայ մեծ Վարպետին հանդէպ սէրէս նուաճուած իմ շարքը ենթադրիւղոսել «մարդկային տրամա»... թէեւ իրաւ, բայց մաշած է այսօր տարազը, այնքան ազգովին ու անհաւապէս մեր ապրածը կը գլէ, կ'անցնի բառով ընդգրկելի իրողութիւններէն: Իմ շարքը կ'իւղղուի իմ ժողովուրդին, այսինքն՝ կը ձգտի իմ ժողովուրդի մէկ զակին ջիղերով պուր պուր կազմուած ցաւին ծովը թելադրել»*⁸⁹:

Այստեղ ընթերցողի ուշադրութիւնը կարելի է բեւեռել գեղագիտական ոճաւորման ենթակէտերի վրայ. «Օրերու կեանքը», ասել է թէ՛ կեանքի հեղեղը, ինքը Օշականը վիպական տարածքում նախընտրում է վերբերել հետեւեալ ոճերի համադրութեամբ՝ *«կարգէ աւելի՛ «անկարգութեամբ», այսինքն՝ կեանքին պէս: Մի մեծցնէք տարազը իր իմաստէն անդին»*⁹⁰, ասել է թէ՛ ողողէք այն՝ «թեթեւութեամբ», «բանաստեղծութեամբ», «եղերակա-նութեամբ» ու «պարտադրուած» հեքիաթով, ուր կը գտնէք նաեւ երոպական-ռուսական «շեղումների» համակարգ, ուր, սակայն, տեսանելի են սահուն անցումը ժանրի ընկալումից դէպի դիպաշարի արկածը, սիւժետային սուր կամ ընդհատ անցումները՝ թեթեւ ռոմանտիկական սահքով:

Եթէ հարկ է, մեկնողաբար ամփոփում է տեսաբանը, *«Իմ շարքին մէջ (իմա՝ Կեանքին պէս գրքի ամբողջական, հեքիաթի ժանրային ներքին միասնութիւնը, յատկապէս՝ «առաջին թելի» «Անունը» մուտքում – Ս.Դ.) հեքիաթին տեղ, ու արեւէն ալ աղուոր անոր արքայածին աղջիկներուն փոխարէն, պիտի գտնէք ձեզ պէս պարզ, ձեզ պէս իրաւ աղջիկներ, կիներ,*

⁸⁷ Հեղինակից հատուածաբար նախընտրած եւ եզրաբանուած այս երեք կապակցուած ձեակերպումների ընդգծումները՝ բնագրային են (նոյն, էջ 5):

⁸⁸ Նոյն:

⁸⁹ Նոյն: Պատկերն ուղղակիօրէն տանում է Թումանեանի *«հայոց վշտի մեծ ծով»*ի եւ Սիւսանթոյի *«ցաւերուն ցաւ»*ի իմաստային խորհուրդներին:

⁹⁰ Նոյն, ընդգծումը՝ բնագրային:

մայրեր, սիրուհիներ ու զոհեր: ...Իմ հեքիաթներուն մէջ կիները իրաւ են, յաճախ սրտի տէր, չըսելու համար «սիրու տէր»⁹¹:

Այսպիսով, հեքիաթի ժանրային եւ ճանաչողական արժէքները վիպասանը ի մի է բերել առաջին իսկ գլխում եւ այն խորագրել իմաստալից տարողունակ ներքին կապով, ուր կեանքի, պատմութեան ու հեքիաթի զուգահեռները շաղկապուած են մէկ բառի տակ՝ «Անունը», ինչը բնութագրում է գրողի ինքնապատումի եւ հեքիաթի ժանրի ժողովրդական ընկալման հիմնական գծերը:

Պայմանական է «վէպ» եւ «հեքիաթ» բառիմաստների ժանրային խաղարկումը, որի տակ հասկանում է եւ տեսական նշանակութիւն, եւ գործողութեան կառոյցների հանրագումար: Չի թաքցնում հեքիաթի ժանրի նկատմամբ խորը համակրանքը, որը հոմանիշ է գրականութեան նշանակութեան:

Ըստ էութեան՝ Օշականը, իր իսկ բառով, այս երկի մէջ «հարկին տակն է» մշակութային վէպի թելադրութեան, նրա տեսական որոնումների կապաւորութիւնը ենթադրում է սիւժէի եւ գրողական պատկերացումների միասնութիւն: Բայց եւ ազնուութեան գործակից է փնտռում իրագործելի ճանապարհներին՝ խոստովանելով, որ, եթէ փառասիրութիւն պիտի որոնի, ապա այն «կը գրգռէ առնուազն իբր հանգոյց մը «կեանքէն» ու «հեքիաթէն»⁹²:

Օշականի վիպական խոստումը գործողութեան մէջ է վերնագրից սկսած. ներկայացնում է ԺԹ. դարի ութսունականների գաւառական քաղաքը, այլ բառով՝ «քաղաքիկը»՝ Պրուսան, եւ գլխաւոր հերոսին՝ «ոսկի մաւրներով» կնոջը՝ մօրը («Ոսկի մատներով»): Ինքնապատումի երկրորդ գլխի սկիզբը նոյնպէս խաղացկուն է. ներկայ է հեղինակը, առկայ է դիպաշարի անսովոր կառուցումը. հեքիաթի մատուցումից առաջ, արեւածագից էլ առաջ, բացում է կնոջ կախարդական մուտքը, որը չի յիշեցնում արեւմտեան մշակոյթին այնքան ընտանի սիրուի ու կամ թէկուզ թագաւորի վիպական մուտքը. «Այդ կինը աշխատաւոր, նոր բառով մը՝ բանուորուհի մըն է, արեւելեան քաղաքի մը մեղաքսի մանարաններուն մէջ աշխատող»⁹³: Թերեւս նա կարող էր յիշեցնել տառապանքի քրոջը՝ Վարուժանի «Բանուորուհի»ին, որի մասին «հոգում են» դասակարգային պայքարի գաղափարախօս հիմնադիրները: Պատմական ակնարկի մէջ քաղաքական հեգնանք պէտք չէ փնտռել. բանուոր-բանուորուհիները, ծնունդ Կապիտալի տպագրութեան թուականների, ապրել են հսկայական ճիգերի ու դիսականը, ինչպէս Օշականն է գրում՝ «հեղափոխութեան պակտող հացը, փախ-

⁹¹ Նոյն, էջ 6-7:

⁹² Նոյն, էջ 4:

⁹³ Նոյն, էջ 8:

չող հանգիստը, արդար ապրումը, ...բռնության մը անմարդկային օրէնքները»⁹⁴:

Սա մի նիւթ է, որը տանում է Դէյվիդ Հըրբըրտ Լոուրենսի *Լէյդի Չաթըրլիի սիրեկանը* վէպի բանտորական չարքաշ յարաբերութիւնների ընկերային եւ բարոյական լայնածիր քննութեան ոլորտ, ինչը պատական չէ եւ գրաւում է Օշականի հետաքրքրութիւնը հարցադրումների լրացուցիչ սնուցման առումով:

Եթէ վերադառնալու լինենք վէպին, ապա անակնկալը հեղինակի իսկ զուգահեռն է. «*Կեանքին պէս*»ը *շարունակութիւնն է «Մնացորդաց»ին*: Հերոսը նոյն մարդն է, որ *Կանցնի յաջորդական atmosphèresներէ*»⁹⁵: Մի փոքր ծայրայեղացուած գուցէ, բայց գլխաւորը ճիշտ է որսուած. այն հեղինակի ներկայութեան միտումն է՝ անգամ իր ներաշխարհից դուրս վիպական իրադրութիւններում:

Նիւթը շահագրգռում է *Մնացորդաց* վիպաշարի տարեգրութեան տարրերի մատուցման հեռանկարով, որը ստեղծագործական հեշտ տրուող հարցադրում չէ, եթէ նկատի ունենանք, որ մի պատումի եղանակը բոլորովին նման չէ միւսին:

Ու նորից վիպասանը յիշեցնում է «շեղումների» մեկնական անհրաժեշտութիւնը, ուր ինքը յուշարար ներկան է, նոր օրերի լծորդը կորստող անցեալ ժամանակին: Նրա համար մեկնութիւնը գեղագիտական կառուցողական բաղադրիչ է եւ գերադաս բուն գործողութեան խորհրդանիշ «դէպքից», ճիշտ ինչպէս Շահնուրի ըմբռնումներում է: «*Յետոյ*, գրում է Օշականը, - *կը յիշեցնեն ձեզի իմ առաջադրութիւնը՝ ձեր հետաքրքրութեան հետ, համար ոչ մէկ խոստում տրած ըլլալու: Իմ գիրքերը չեն գալու ձեր անօթութիւնը - դէպքերէ - կշտացնելու, զբաղ ընելու ձեր անզբաղութիւնը, ձեզի ջուրվրայ յուզումներ կամ սոխի արցունքներ հայթայթելու: Արոր համար դուք ունիք ձեր մարդերը* (իմա՝ էժանագին գրողները, որոնք «վազում են» ընթերցողին շլացնող «դէպքի» ետեւից – Ս.Դ.)»⁹⁶:

Հերոսը ինքը հեղինակն է վէպից դուրս, ինքնապատումի տարածքներում «ոչնչով աչքի չընկնող» պատանին, որի նոր-նոր ձեւաւորող հոգեբանութեան ծալքերում, յիշողութիւնների ոսպնեակում ամէն ինչ ձգտել է ամբարտել մետաքսի մանարանից: Ինքն ստանձնել է բալզակեան ժամանակի եւ խղճմտանքի՝ Աստծոյ երկու քարտուղարների պաշտօնը: «*Իմ պարմութիւնը չի յաւակնիր պարասխան ճարել իմաստունին եւ յիմարին հոգեբուն, հարցումներուն: Մենք կը տեսնենք՝ ցաւ, տագնապ, տառապանք, երբ մեր առջեւ մարդկային ձեւ մը սառի, վառի, թոյի, առանց որ*

⁹⁴ Նոյն:

⁹⁵ «*Մայրիներու շուքին տակ*» (գրական զրոյց Յ. Օշականի հետ, գրի առաւ Բ. Թաշեան), տպ. Ալթափրէս, Պէյրութ, 1983, էջ 126:

⁹⁶ Օշական, *Կեանքին պէս*, էջ 9:

գիծ մը դողայ անոր, այդ ձեւին որեւէ կէտին... այնքան հեղեղը կ'ըլլայ երբեմն յորդ»⁹⁷: Վիպական բնագրում յուզական տարրն առանձնացնելով, այնուհանդերձ, Օշականը գլխաւոր շեշտադրութիւնը կապում է վէպի ժանրի եւ կեանքի յարաբերակցութեան ընկալմանը:

«Շեղումների» ոճով հեղինակային միջամտութիւններում իր խօսքը կազմում է՝ ելնելով այն առաջադրոյթից, որ ինքն է ընթերցողին առաջնորդելու իր լուսատու մանկութեան եւ հեքիաթի արահետներով՝ դիմագրաւելով ընթերցողի հնարաւոր «տրտունջները» իր՝ ճանապարհի ընտրութեան մէջ «ուղեկցի» «կամայական» թուացող քայլերից, ինչը հիմնաւորել է ձգտում գրքի առաջին բաժնի «Կիրակի» ենթահատուածում. «Մի՛ յոգնիք ու մի՛ տրտնջաք, թէ ձեզի կը պտտոցնեն՝ հեքիաթին հպատակելով, սա տուններուն շուրջը, երբ ձեր ուզածը անոնցմէ ներսը պիտի ըլլար: Պիտի յղիանաք այդ ներսէն, երբ այս պատմութիւնը քալէ քիչ մը, քանի որ մեծ թելերը, ակօսները կը կտրեն կ'անցնին ոչ միայն այդ շէնքերուն արտաքին պերճանքը, այլեւ կը սնանին հոն ծաղկող կիներուն, աղջիկներուն պարտէզներէն, բառը հասկցէք ուրիշ իմաստով»⁹⁸:

Դրան յաջորդող «Մանկամարդ ու դալուկ» ենթաբաժնում յուշագիր-վիպասանը կնոջ մարմնի հանդէպ հիացական նկարագրի դրուագային պատկերի շնորհիւ նորից դիմում է «շեղումի». «Հեքիաթը այսօր աւելի իմաստուն է ու աւելի մարդկային: Այո՛, անոր խորագոյն նիւթը հիմա ալ մարդկային տոման է, իր քանի մը պարզագոյն վարագոյրներով, որոնցմէ մէկն է - «կնոջ մարմինը»⁹⁹: Իհա՛րկէ, վիպասանը դրանով իսկ հեքիաթի «մանկական» պայծառ ընկալունակ գոյները հանել է քննութեան իր կերպից՝ ընդլայնելով ժանրի կառոյցի մէջ հայ կնոջ ճառագող հմայքի եւ բարոյաճանաչ տեսողութիւնը, ներառելով ընկերային հակադրական սրութիւնը: Իդէպ, յատկանիշը նկատելի է Օշականի լաւագոյն պատմութիւններում («Մատմագէլ Եւա», «Խենթ-Սողմէն» եւ ուրիշներ): Պատահական չէ արձակագրի՝ գեղանի կնոջ տիպաբանական հմտալի ուրուագծումը, ուր կարելի է որսալ կնոջ ներապրումի վրայ ներգործուն ընկերայինի, առարկայականի ու երագայինի, ինչու չէ, բնական նախանձի շաղախը¹⁰⁰:

⁹⁷ Նոյն, էջ 11:

⁹⁸ Նոյն, էջ 13:

⁹⁹ Նոյն, էջ 17: Աւելի ուշ Օշականը վերադիրների «հեղեղով» («մանկամարդի» եւ «դալուկի» կողքին կարելի է բերել նաեւ «գեղանի», «սրտոտ» արտայայտութիւնները, եւ այսպէս շարունակ) ընդլայնում է կնոջ՝ դէպի ամբողջական գեղեցիկը գնալու գեղագիտական ըմբռնումը (Նոյն, էջ 20): Յուշարարն այստեղ իր վարպետն է՝ Ֆէոդոր Դոստոեւսկին:

¹⁰⁰ «Անիկա վար է երեսունէն, ունի էրիկ, զաւակ, տալ, օրական տասնընիստ ժամ աշխատանք, մտքին, սա առօրին, ապարանքը Դայեկ Աննային» (Նոյն, էջ 16): Եւ հակադրութիւնը՝ գիւղական միջավայրի՝ «վարդերի պարզութեամբ» բնականու-

Ահա թե ինչու, Օշականը դեմ է կարծրատիպերի պաճուճապատ գրական խաղարկումներին եւ կտրուկ պահանջում է բացառել որեւէ հանգանակ, որեւէ «կանխապատրաստ» կառոյց գեղարուեստական երկի խորքերում. «*Հեռացնել, հալածել ձեր մորքէն կանխապատրաստ ամէն հանգանակ՝ վէպ մը զարգացնելու ռազմագիտութեան շուրջ, ամէնէն շատ՝ արեւմտեան վէպին յաճախանքին մէջ*»¹⁰¹:

Հեքիաթը, ինչպէս եւ վէպը, դիտել «*կեանքին պէս*», ինչպէս, հաւանաբար, կը փորձէր ամփոփել արեւմտահայ խոշորագոյն վիպագիրը՝ հեքիաթին տալով ժանրի ընդարձակման նորայայտ բանալիներ:

«ՕՍԿԻ ՕՐԱՆՆԸ». ԿՐԿԻՆ ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՏԷԶՆԵՐԻ ԱՌՋԵԻ

Կեանքին պէս նախապէս ծրագրուած տասհատորեակի դիմաց Օշականի մահը արդէն ակամայ «կարգատրեց» վերջին՝ *Օսկի օրանը* վէպի տրոհման աշխատանքը՝ դեռ առաջին հատորի աւարտին չհասած: Իբրեւ ամբողջական, առանձին ստեղծագործութիւն՝ այն առաջին անգամ լոյս տեսաւ գորղի մահից միայն հինգ տարի անց Պէյրութի *Ալօս* ամսագրի 1953ի համարներում (թիւ 4-11/12): Այս վերջին առանձնացումով *Օսկի օրանը* փաստացի դարձաւ Օշականի վերջին վէպը:

Կեանքին պէս եւ *Օսկի օրանի* նոյնահիմք հեքիաթ-վէպերի տրոհման բաժանարար գծերի կառուցումը վիպագիրը տանում է արդէն ծանօթ կոյր հորաքրոջ վաւերական կերպարի «հաստատումով», որտեղ դժուարիաս-

թեան եւ կնոջական առօրեայի բերած տառապանքի, գեղեցիկի անվերջ կոտորակումի: Կինը աղթում է տառապանքի փիլիսոփայութեան եւ գուրի շարժերը: Եւ իսկապէս, ԺԹ. դարում սովեստութեամբ, ճամարտակութիւններով խորհրդարանական ամբիոններ նուաճած «աքլորների» օրերը Օշականին յիշեցնում են «եղերակատակերգութիւն»: Կինն ու բնութիւնը շրջանցուած են: «*Քսաներորդին՝ հողին հզօր պարզամը գերազանց ազդակ միջցեղային փողոկորումներու*» (նոյն, էջ 18): Դարաշրջանի քաղաքա-բարոյագիտական բնութագրումը լրումի հասնում է դրանից անմիջապէս յետոյ. «*Վա՛ղը: Բոլոր պարտեազմները պիտի չքսին հացին շուկան հանող ճամբաներու երկայնքին, եթէ երբեք պզտիկ ժողովուրդներու վրէժխնդրական զգացումները զանոնք չընեն աւրակ անակնկալ միջոցներով - գերութենէն հայթայթուած - մարդկութեան սրտարագոյն րոկոսը ակնթարթի մէջ փճացնելու: Խորհեցէք որ կան այդ ժողովուրդները, որոնց լման աշխարհը խոստացուած է սրբազան մարտաններու մէջ: Ու գիրքերը կամ ոչինչ կ'ըսեն կամ իրաւ կ'ըսեն*» (նոյն): Եւ փրկարար գործօնը հեքիաթի ժանրն է, որը հաստում է տարբեր ժողովուրդների լեզուական «յարմար նկատուած» միջավայրերը եւ սահմանները: Դաժան ժամանակների մէջ նժարների վրայ դիմակայում են մշակոյթը (տուեալ դէպքում՝ հեքիաթը) եւ տրորուած գեղեցիկի (կնոջ) հանդէպ յանձնադրութիւնը. «*Հաւանաբար, գիտէք, որ մարդոց պարմումին մէջ կիներուն դէմ «հովը», ախորժակները, կը քալեն փարօրէն հաշտ հեքիաթին պարմումին*» (նոյն, էջ 19): Ասել է թէ՛ երբեմն քմայքներով, երբեմն է՛լ անբնական տրամաբանութեամբ:

¹⁰¹ Նոյն, էջ 20:

կանալին թերեւս այն էր, թէ ինչու հեքիաթասաց տարաբախտ կինը «ճերմակն ու սեւը այդքան թանձր գիծերով կը քաշէր տղոցը թարմ, բոցի պէս թեւատը երեւակայութեան առջեւ: ...Ստոյգը ան էր, որ կ'ուզէր «Օսկի օրանը» ազատագրել, կրցածին չափ, հեքիաթին սանձարձակ, դժուար հետեւելի իրադարձութիւններէն»¹⁰², «... կը ճշդէր զանազանութիւնը իրաւին (իմա՝ պատմութեան հաւաստիութեան – Ս.Դ.) ու չիրաւին միջեւ»¹⁰³ Հալիտորի տիպարի բարձր վաւերագրումով¹⁰⁴:

Հօրքուրը երազայնութեան դեսպանն է մանուկների համար. փորձում է, որքան հնարաւոր է, անագորոյն իրականութիւնը առժամանակ հեռու պահել նրանց լուսաւոր անքերից, հերքել կեանքի դաժանութիւնը, լոռմի հասցնել կեանքի գեղեցկութիւնը՝ գիրկընդխառն ողբերգութեանը, որը հեղինակը կոչում է անելի զուսպ՝ դրամա. «Ու քաղաքը, ուր կը կերպարանուի «Օսկի օրան»ին տրաման, մէկ քաղաքն էր նորէն թուրքերուն: Հոն, պալատները, թոյլ գիծով մը զայն օղակող, միայն անցեալ, պատմութիւն, պարտութիւն, յաղթանակ ու յարակից ողբերգութիւններ չէին. պայծառ կամ մոայլ վկայութիւն, դարերէն ետեւ անոնց հեղեղը դէպի Արեւմուտք, Արեւելքի քաղաքներէն, ակեց լման Միջին ու Մերձատուր Արեւելքը, միջին Եւրոպան, հիւսիս Ափրիկէն, այդ շէն վայրերուն ամբողջ արիւնն ու ոսկին փոխադրելով սա քաղաքին ծոցը – թուրք կայսրութեան անդրանիկ մայրաքաղաքը (Պրուսան – Ս.Դ.),- այլեւ էին նոյն արեւն իրաւ, թէւ հազիւ պատմելի ներկայ մը»¹⁰⁵: Բայց «ներկան» կեանքի յորձանքն է: «Օսկի օրան»ը հեքիաթ է: Ա' չեմ կրկնելու: Բայց պարտաւոր եմ յիշեցնել, որ

¹⁰² Օշական, *Օսկի օրանը եւ գրական այլ էջեր...*, Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, Պէյրութ, 2011, էջ 10:

¹⁰³ Նոյն:

¹⁰⁴ Այս կերպարի մատուցման մէջ Օշականը դիմում է խիստ դրական եւ բացասական, այսինքն՝ հակադիր այլ տիպարների զուգահեռի հմուտ կիրառումի եղանակին: Հենց հեքիաթասաց կոյր կնոջ պատկերային ընկալմանը «*հօրքուրը, քիչիկ մը սուրբ ալ աղջիկ, հաւանաբար բառերուն* (լայն առումով՝ պատումին – Ս.Դ.) կու տար անելի բան մը: Իրականը ան էր, որ ո՛չ Լուսլուսը, որ քաղաքին հրաշագործ կինն էր ու օրհնել գիպէր (նկատի ունի «Կեանքին պէս»ի հմայիչ հերոսուհուն – Ս.Դ.), ո՛չ ալ ժամուն մենծ վարդապետը (եպիսկոպոսն էր այս բառին նաեւ տեսնուածը), որուն սքանչելի մարմինները լուս կու տային, երբ կ'օրհնէր աթոռին վրայէն ժողովուրդին դառնալով, ո՛չ ալ մեծափառ մօրութներով մութացկանները, հօրքուրին հաւաստումովը, չունէին սա Հալիտորին սիրտ հասնող շեշտը» (նոյն, էջ 69):

Բարձրակէտը, չգերազանցուածը Հալիտորն է՝ հօրքուրի ներքին տեսողութեամբ: Եւ այն, բնականաբար, հեքիաթայինի ծիրով, փոխանցում է հօրքուրից նրա լսարանին՝ հեքիաթին ու գերագոյն ճշմարտութեանը ծարաւ երեխաներին՝ իբրեւ գեղեցկութիւն:

¹⁰⁵ Նոյն, էջ 25:

կեանք ալ է»¹⁰⁶։ Գրողական պարտաւորութիւնը յոգնեցուցիչ է երբեմն, եւ ոչ միայն իր պարագային. «Ընթերցողը ինծի հետ ու ինծի պէս յոգնած է անշուշտ։ Ահա թէ ինչու ըլլամ սփիւստած ձգելու հեքիաթը, հեյրը այնքան շարքան։ Իրաւ, իրաւ կ'ըսեմ ձեզի (հեղինակային շեղումի մեկնութեան այս հատուածում նկատելի է կտրուկ անցում ամետարանիչների ոճական սկզբունքին՝ հիմնաւորելու համար, թէ ինչքան հարագատ է իրեն հեքիաթի ժանրի հունը եւ, ցաւօք, ինչքան բան են կորցնում ժանրային պատումը եւ ինքը՝ հեղինակը - Ս.Դ.), մէկ հափիկ պալապ իբր կեանքի քաւարան, մեղքի, ոճիւրի, սերմի բուժավայր, պիտի յորդէր հալոորներէն, խորհեցէք ու պիտի գտնէք, որ իրաւ կ'ըսէր հորքուրն ալ։

Կ'անցնիմ»¹⁰⁷։

Ու անցնում է. ասել է թէ՛ ընդհատում-զեղչում է հեղինակային մեկնական խօսքի ծաալումը, ինչը բնութագրիչ է իր ոճապատումի տիրոյթներում, ինչը մօտեցնում է նրան Մարսէլ Պրուստին։

Դա նշանակում է՝ վերբերել բոլոր գրողների համար այնքան երանելի «հոգեւորումը», որ ներկայացնում են հեքիաթասացները իբրեւ «գիշերուայ ծայներ»¹⁰⁸։ Իսկ տասնամեակներ առաջ, «...շարք, շա՛րք առաջ հորքուրին հօրն ու մօրը, աստնց ալ հօրը, մօրը գերեզման իջնելէն ալ առաջ, պաւրահած էին «Օսկի օրան»ով պաւրմուած եղելութիւնները»¹⁰⁹, որոնք աշխարհ եկած մատղաշ սերնդին ներկայացնելու բացառիկ շնորհը հորքուրինն էր։ Վերջինս «դեւերը չէր առած անկէ ներս, մանուկներու աշխարհի մը համար անտնց անիմաստութեանը պաւրճառով թերեւս»¹¹⁰։ Այս հատուածը եւս մէկ անգամ յիշեցնում է Գրիմմ եղբայրներին ընտրողաբար թարգմա-

¹⁰⁶ Նոյն, էջ 29:

¹⁰⁷ Նոյն, էջ 41:

¹⁰⁸ Այդպէս էր կոչում ամերիկեան նշանատր հովուերգակ Հենրի Լոնգֆելտի առաջին ժողովածուն (1842), որի «Նախերգանք»ում, մանուկներին հեքիաթներ պատմելու եղանակը յար եւ նման է Օշականի ու նրա հորքուրի հոգեպարար ձգտումներին, որ արուեստի ներուժով քանիցս վերաշարադրում են մեր հեքիաթասացն ու ամերիկացի ռոմանտիկ քերթողը-

*Ով սիրում է հին լեգենդներ,
Վառ բալլադներ ժողովրդի,
Որ հեռատր ծայների պէս
Հնչում են պարզ ու անպաճոյճ,
Երբ հազիւ է ունկը մարդու
Չանագանում խօսքն ու երգը՝
Թող բարձրանայ, թող գայ մօտիկ,
Լսի լեգենդն այս հնդկական
Եւ այս երգը Հայավաթի:*

(Հենրի Լոնգֆելտ, *Հայավաթի երգը, պոէմ, թարգմ.*՝ Խաչիկ Դաշտենց, «Արեւիկ», Երեւան, 1989, էջ 10):

¹⁰⁹ Օշական, *Օսկի օրանը եւ գրական այլ էջեր...*, էջ 11:

¹¹⁰ Նոյն:

նող Թումանյանին: Չմոռանանք *Օսկի օրանի* ունկնդիրներին՝ հեքիաթով սնուցում, գեղեցիկի եւ բարու գաղափարներով զօրացած մանուկներին՝ Միքէն, Մինէն եւ միաները, որոնց «...*հայրերը, երբեմն առապ, երբեմն ալ գրկանքով ապրելու վարժուած, իրենց պարզութիւնը, լաւարեսութիւնը կը փոխանցէին իրենց զաւակներուն իմաստալից, ոսկի առածներով...*»¹¹¹:

Ըստ էութեան՝ «*հօրքուր Վարդենը*» Օշականի իրովի մրցակիցն է, նրա գրական կատարելատիպի ուրուականը. ստուերի պէս միշտ ուղեկցում է հեղինակին: Դա, նախ, կարելի էր տեսնել մանկական տիրական յիշատակներում՝ համեմատական զսպաշապիկներում, երբ վիճարկում էր կամ ներգրաւում հեքիաթների՝ երեխաներին սիրելի կենդանիների ներկայութիւնը՝ իբրեւ այլաբանական բնութագրերի ցուցիչ. «*Իմ մանկութեան ձին քիչ կ'երեւէր մեր հեքիաթներուն ամայքներուն, թերեւս անոր համար, որ կոշիւ դներուն դէմ քիչ-քիչ կը սեղմէր իր շրջանակը: Ասոր հակառակ, խոնարի չորքոտանին, որուն փառքերէն մէկն ալ Յիսուս Քրիստոսը երուսաղէմ առաջնորդելը կը կազմէր, ...պապմողներուն ամէնէն յաճախեալ աւաստունն էր...*»¹¹²:

Անգամ հօրքուրի առթիւ մրցակցութեան բերած ժանրային հովը թելթել խայթոցի երանգ է ստանում ԺԹ. դարի վեներտիկեան արբանների բանաստեղծական տաղաչափութեան միջանցքներում. «*Քերթող ու քերական, այդ շքեղ արբաններուն փառքին չէր նախանձեր անշուշտ հօրքուրին հեքիաթը, քանի որ Հիւրմիւզէն, Բագրատունիէն, Ալիշանէն շատ առաջ ապրեր է անոր հեղինակը ու չէր կրնար կարդացած ըլլալ Խրիմեանը կամ Մշոյ Գեղամը*»¹¹³:

Ասել է թէ՛ հեքիաթն իր ազգային կազմութեամբ անելի հարուստ է պատմագիտութեան ծալքերից: Հօրքուրի եւ Օշականի հեքիաթների մատուցման եղանակների մէջ գործում է կառոյցի մի նախապայման եւս. «*Մեր վարժութիւններէն մէկն էր հօրքուրին հեքիաթները մերկացնել, պարպել.- գործողութիւն, որ կը նշանակէ պապումը փեղայնացնել, պարունակութիւնը տարածելով մեզի ծանօթ ամճաններուն, քեռիներուն, սանահայրերուն, լայնօրէն օգտագործելով անձնական մեր փորձառութիւնները, ապրումները, արարքներուն եւ դերակատարներուն վրայ աւելցնելով մեզի քաջածանօթ, բայց հօրքուրէն լռուած*»¹¹⁴ գիծեր, մեծցնելով, ճշդեւ լով նկարագիրները»¹¹⁵:

¹¹¹ Նոյն, էջ 14:

¹¹² Նոյն, էջ 16:

¹¹³ Նոյն, էջ 17:

¹¹⁴ «Լուռ» բնիկ հայ բառից, որ նախապէս նշանակել է «լսող, ականջ դնող» եւ պատկանում է «լու, լուր» արմատին (Հրաչեայ Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան, հայրոր Բ., Ե-Կ, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1973, էջ 302):

¹¹⁵ Օշական, *Օսկի օրանը եւ գրական այլ էջեր...*, էջ 18, ընդգծումները՝ բնագրային:

Գրողի յանձնառությունը պարզ ու մեկին է՝ ներգրավել հեքիաթի տեսադաշտում ամբողջական միջավայր՝ ե՛լ գիտական, ե՛լ քաղաքային երկգիծ մատուցման ջանքով, դեռ մի փոքր էլ ավելին՝ *«պատմումը զարգացնելու քաղաքին գիծովը, ճամբովը»*¹¹⁶: Հայաստանից դուրս հայաշատ գիտի եւ գաւառական Պրուսա քաղաքի՝ «քաղաքիկի» համադրությունը բերում է ազգային հոգեբանութեան նոր շերտերի ու տարբերակումի ընկալումների, երեակայութեան առկայծումների՝ գեղեցիկի ու բարքի՝ դէպի հեքիաթի հինաւորց ժանրը անդրանցիկ փորձերի: Նոյնիսկ ազգագրական մանրամասնի նուրբ տարբերակումը, թէ Յովնանը գիտում «Ունան» է կոչւում, երեւան է հանում գիտի ու քաղաքի ոճային ընկալման օշականեան քաջիմացութիւնը:

Սակայն էլ ինչ հեքիաթ, եթէ այնտեղ չի ուրուագծուելու բարի ճամբորդի կերպարը, որը պիտի գայ սփռելու իր շուրջը հաւատի ջերմ հունդը եւ հեռանայ, նա, որի սիրտը լեռներում է: Սա թափառիկ խորհրդանշանային կերպարի կայունութիւնն է տարբեր դիպաշարերում: Խօսքը վերաբերում է մասնատրապէս Ուիլիլմ Սարոյեանի՝ 1939ին գրուած *Իմ սիրտը լեռներում է* դրամային: *Օսկի օրանը* վէպի զուգահեռը յայտնի դրամայի հետ պատահականութեան կնիք չունի եւ յուշում է բովանդակային նպատակային աղերս, որը գալիս է նիւթի ու նրա մատուցման եղանակի նկատմամբ գրողական սուր հետաքրքրութիւնից:

Ընդհանրական նիւթն ըստ ամենայնի վտարանդիների - ոչ միայն հայեր, այլեւ շոտլանդացիներ, հրեաներ, ռուսներ եւ ուրիշներ - ամերիկեան բարքերին հոգեպէս խորթ, ընկերային թշուառութեան տառապալից անհաղորդ միջավայրն էր: Նրանք «օտարներ» էին Ամերիկայում, որոնց սիրտն այդպէս էլ չէր իջնում Սան Հոակինի հովիտների խաղողի եւ նարնջի այգիները, այլ մնում էր յիշողութեան լեռներում, ծննդավայրի ձգողական բարձունքներում: Սիրտը մնում էր Շեքսպիրի եւ Ռոբերտ Բէօրնսի ընտանի մտերմութեան մէջ: Վերջինիս քերթողական շքեղ համանուն կտորը դարձաւ ոգի ու հայաշունչ կամուրջ Սարոյեանի դրամայի համար, ուր բոլոր կերպարների զգալի մասը նախ եւ առաջ խորհրդանշային արժէքներ էին՝ ըստ էութեան ածանցուած նաեւ Օշականի վիպական տիրոյթ:

Աղքատութեան ծայր աստիճանին են հոգով անմնացորդ բանաստեղծ Բէն Ալեքսանդրի եւ Ուշագի դաշտերում աշխատանքից հիւծուած, հաշմուած, անհունօրէն բարի Ունանի ընտանիքները: Եւ եթէ ընդհանրական եզր որսալու լինենք նրանց մէջ, դա նրանց երկուսի՝ անսահման ազնուութիւնից բխող անկոտրում եւ հպարտ կեցուածքն է: Այս երկու ընտանիքներին հանդիպում է ճամբորդ Հալիտրի խորհրդանիշը՝ փոխելու համար նըրանց կեանքի միապաղաղ ընթացքը, բերելու յուսալառ ապագայի շողեր:

¹¹⁶ Նոյն, էջ 19:

Օշականի վէպ-հեքիաթի «կանոնների» համաձայն՝ բարութեան հրաշք տարրը գործում է՝ շրջելով տարաբախտ ճակատագրերի ասանդոյթը. նախ, Ունանի աղջկայ երկու տարուայ նշանածը՝ Մարտիկը, ձի նստած, վերադառնում է: Դա հարսնացուի համար երազուած երիվարն է՝ թոիչք ու հարստութիւն: Հեքիաթի մեկնութիւնը հեղինակը չի ուշացնում. այն գերիվեր է, բացարձակ առողջութեան երաշխիք. «Երիվարը խրխնջեց, երրորդ անգամ:

...[Ունանի երեխաները առաջինը] *տեսան, որ ուրքի էր պապան: Առանձին: Առանց յենակի: Առանց մամային, Ոսկիին պաշտպանութեանը: Ուրքի, ուղղաձիգ, իրա՛ւ ...: Ու գրեթէ՝ երիտասարդ: «Կը քալէ, կը քալէ»: - Ոսկին էր (Ունանի կինը - Ս.Դ.), լալու չափ յուզուած, վախկոպ շեշտով մը հանելով բառը բերնէն»¹¹⁷: Բարութեան ծնունդ է ռոմանտիկան՝ «Ու աղքատիկ հիւղակներու առջեւ երիվարը հպարտութիւն էր ու երանութիւն»¹¹⁸:*

Այնուհանդերձ, կեանքի յորձանքը ընկերային տառապանքի ճանապարհով երբեմն ներխուժում է հեքիաթի տարածք, խառնում առօրեային չարադէմ տագնապներով, որքան էլ հօրքուրը ձգտում է ետ պահել երեխաներին չարի իրական շփումներից, «չարի ձիաւորներից», անաղարտ պահել մանկութեան երազը: «Ձին» էր երազը, բայց «ձիաւորը», պատահում էր, փշրում էր լուսաւորը, երբ կանգնում էր իրենց հիւղակների առջեւ:

Պատկերին անմիջապէս յաջորդում է ծնողներից մանուկներին անցած սոսկումը, քաղաքական անվրէպ բնութագիր-հետետեւութիւնը. «Ու, աւա՛ղ, պէտք է կրկնել, որ սա պզտիկներուն բոլորին ալ աչքերուն իրաւ էին, ծանրակոտ, սպաննող իրաւութեամբ մը, սա ձիաւորները, այսինքն՝ իրենց նմանները (ձի նստած, աւերող, մարդակերպ թուրքերը - Ս.Դ.): Դուք կը ծիծաղիք, կը դժուարանաք ընդունելու համար, որ հարիւր տարի առաջ այս տողերուն գրուելէն թուրքերը հեքիաթ էին՝ հեքիաթին կարօտ ըլլալու, այնքան իրենց սուրին տակ կործանած երկիրները կը պարզէին հեքիաթին վայել կերպարանափոխութիւն: Մէկէն կեանքը այդ հողերուն երեսին կը դառնար իր ծիրէն, հունէն վտարուած հալածանք, տանջանք: Թուրք աշխարհակալութիւնը - իր գրոհին մէջ - չի բաղդապուիր ոչ մէկ արշաւանքի: Պարտուած ժողովուրդները քիչ անգամ արթոնուած էին մահուամբ ընելու իրենց գերութիւնը: Անոնք բռնադատութեան ապրելու»¹¹⁹, որպէսզի այդ գերութիւնը... մարսեն բջիջ առ բջիջ: Ամէն բան, շէնքերը, նոյնիսկ քարերը գերեզմաններու երեսին, կը տաճկընային բացի հոգիէն, որ դա-

¹¹⁷ Նոյն, էջ 87:

¹¹⁸ Նոյն, էջ 84:

¹¹⁹ Նոյն այս գեղարուեստական հնարանքն է գործածում պոլսահայ արձակագիր Ռուպէր Հատտէճեանը, երբ իր վէպի երկու մասերի աւարտին, ելնելով բովանդակային ներքին կապից, յայտարարում է, թէ «Ես դատապարտուած եմ ապրելու», ապա՝ «Մենք դատապարտուած ենք ապրելու» (Ռուպէր Հատտէճեան, *Առաստաղ: Առաստաղին միւս կողմը*, «Զանգակ 97», Երեւան, 2006, էջ 196, 391):

տապարտուած էր վիպելու»¹²⁰, այսինքն՝ աշխարհը ռոմանտիկական ուսպնեակի տակ պահել-գուրգուրելու, հենց այն, ինչը գալիս է հեքիաթից, ինչը անխաթար պահում էին եկեղեցին, անգամ եթէ թուրքերն այն փսոռի էին վերածում, հայ կինը կամ աղջիկը, անգամ եթէ նրան բռնաբարում կամ հարեմ էին տանում, հայ մանուկը, անգամ եթէ ծնողին սրախողխող արած լինէին իր աչքի առաջ կամ բոցերի մէջ այրած:

«Ձիաւորի» եւ «ծիու» ըմբռնումը չարի եւ բարու, երազայինի եւ երազը բռնադատող ուժի զուգահեռներում հազուադէպ հանդիպող գեղարուեստական հնարանք է, որ քննուել է մեր գրականութեան մէջ: «Մուրազ» ծիու եւ ձիաւորների մուտքը բերում է դիպաշարի այնքան սպասուած զգացումների յաղթարշաւին. աւելին՝ ընտանիքի մոդէլն ապահովում է բարութեան անխաթար տիրապետող ուժը, եւ դա տեսանելի է հայ արժէքների առաջնային պաշտպանութեամբ:

Հեքիաթը պահող «եօթը լեռ հեռու աշխարհէ»¹²¹ եկած բարի ձիաւորները օսկի օրանի առջեւ են եւ վեցամեայ Մինէին են երկարում «հապիկէին (խորջին - Ս.Դ.) մէկ աչքէն ափին մէջ կորսուելու չափ փոքր բան մը»¹²²: Այս ամէնը արձակագրի եւ հեքիաթասացի թեթեւ զօրութեամբ կարող է վերածել մոգական թռչունի, ինչը երեխաների միջից պիտի վանի տատամսումի վերջին նշոյլները. «Մինչ այդ, փախստական, վախժխուն պզտիկները հաւաքեւ էին իրենց շուարումը, առեր սիրտ ու մօտեցեւ ձիաւորներուն: Անասուններուն հանդարտ վեհափառութիւնը, անոնց մորթերէն արտածորող քաղցր խաղաղութիւնը հեքիաթ մը կ'արժէին: Ճամբորդները: Տղաքը զանոնք հեքիաթէն բերելու չափ հասունութեան չէին բարձրացած, բայց կը զգային, որ ամէն անձանօթ ճամբորդի յայրուկ խորհրդաւոր հրապոյր մը ունէին անոնք: Ու անոնց մեծ, շողշողուն սուրերէն սարսափի փոխան կը վազէր պաշտպանող ընտանիքիւնը, ապահովութիւնը, նոյնիսկ քաջութեան զուգորդ գեղեցկութիւնը»¹²³:

Հեքիաթի ներքին դրամայի ժանրային բաղադրիչը թուերի անորոշութեան, ասել է թէ՛ ժամանակը գլելու աւանդական խաղն է, որը դարձել էր համադարման հօրաքրոջ համար, երբ բանում էր «ժամանակ կոչուած յիմարութեան դէմ»¹²⁴: Աւանդական էր ժամանակների առճակատումի հին խաղարկումը՝ «կար-չկար»ը կամ, ինչպէս յաճախ կառուցում էին ասացողները սկիզբը՝ «մէկը կար, մէկը չկար», որը պարզ պիտի մեկնուէր՝ իբրեւ «մէկը՝ մեր բազմաթիւ յափտեաններէն»¹²⁵:

¹²⁰ Օշական, Օսկի օրանը եւ գրական այլ էջեր..., էջ 31:

¹²¹ Նոյն, էջ 115:

¹²² Նոյն:

¹²³ Նոյն, էջ 116:

¹²⁴ Նոյն, էջ 44:

¹²⁵ Նոյն :

Ժամանակի եւ միջոցի ընկալումը հեքիաթի հանգրուաններում հնարա-
տրութիւն է դառնում անցնելու դէպի անցեալի խորը կամ մեզ գուցէ աւելի
մօտ գտնուող շերտեր: Այստեղ արդէն հեղինակը եւ հօրքուր-հեքիաթա-
սացը հեքիաթի եւ պատմութեան միջանցքներում դառնում են անցեալի
իւրովի ժամապահներ: Սա յստակ եղանակ է տարիները կարճ ու շիտակ
«քալեցնելու» ճանապարհին կապը միասնական դարձնելու տեսակէտից:
Դա նիւթը շարադրող հօրքուրի եւ նրա հեղինակային «մրցակցի» ըմբռնու-
մով նշանակում էր քայլել դէպի ժողովրդական մտածողութեան ակունքը:
Իրականութեան մէջ հօրքուրը հեքիաթային տարրը մխրճում էր առօրեայի
մէջ՝ վերհանելով Յովնան-Ունանի¹²⁶ ընտանեկան պայծառ մթնոլորտը:

Պարզկեկ ընտանիքը, որ հօրքուրի հիսամ «Օսկի օրանը» լուսաւոր
պատումի մէջ ապրում է հեքիաթն ու իրականութիւնը գիրկընդխառն, ար-
ժանի է հեքիաթայինի տիրապետութեան խորհուրդներին, ներծծուած է
նաեւ թուրքական բանահիւսութեան շնչով: Հաւանաբար, այստեղից է ա-
ծանցուած հապիկէի ոսկի բարիքների¹²⁷ ճանապարհը, որի խորքը պիտի
որ գնայ հասնի Թումանեանի՝ դեռ բանտում մշակած եւ վերաշարադրած,
հնդկական մոտիւներից փոխադրած «Ոսկի քաղաքը» (1909) ռուսերէնից
կատարած թարգմանական հեքիաթին, որը երկու տպագրութիւն ունեցել
է միայն 1911ին:

Մեր յիշատակած ծիաւորները եկել են իրենց տիրուհու առաքելութիւնը
կատարելու, այն է՝ հեքիաթի մէջ համբաւի հասած հապիկէ ձեռք բերելու,
որով վերջ կը գտնի թագուհու ողբերգութիւնը. արդէն մեզ քաջածանօթ
երեխաների անժամանակ կորուստները (յիշենք համանման սիւժէի նպա-

¹²⁶ Մաղագործ Ունանի եւ հեղինակի հօր ընդհանրական զուգահեռը տրւում է ան-
թաքոյց տրտմութեամբ եւ խուլ տառապանքին ծուլուած, դեռ երեսունը չբոլորած
հողին յանձնուած հօր տիպարի հանդէպ անձուկ կարօտով: Ունանը դեռ կարող
էր փառք տալ Աստծուն, ապա գրողի հա՞յրը եւ նրա նմանները. «Որքա՛ն շապ
էր թիւր հայրերուն, որոնք իր (Ունանի - Ս.Դ.) քարիքին հողերը առեր, պառկեր
էին» (նոյն, էջ 47):

¹²⁷ Օշականը ոսկու իմաստների եւ ծանրութեան կշիռը լրացնում է Հալիւորի,
Ունանի եւ, իհա՛րկէ, երեխաների նորահաս դատողութիւնների կերպերով. նախ,
«Ունանը լսած էր, որ օսկիին քէնը եօթը պորպոն ալ կ'անցնի»: Իսկ իմաստուն
Հալիւորը ճշտում է «կախարդական մեքաղին սա յարկանշական վերլուծումը:
... Դարեր ու դարեր վերջը լեռ մը ոսկին եւ պուր մը իրաւ քրտինքը իրար պիտի
արժեն, կշռեն:

...Քրտինքը իրենց ճակտին ապրանքն էր. իրա՛ւր: Պաքառ մը հացին համար կա-
թիւ մը քրտինքը քիչ կու գար: Ոսկիի՞ն լեռը» (նոյն, էջ 81): Հալիւորը արդար բա-
րոյաբանութեան բանաձեւը կտակում է նոյնքան արդար ընտանիքին: Կտակում
է իբրեւ խաղաղութեան, հետեւաբար իբրեւ ճշմարտութեան յաղթանակի վերջ-
նական կշիռ: Հալիւորը «օսկին (այդպէս - Ս.Դ.) կը փոխադրէր հիւղակ» (նոյն, էջ
93):

տակային ընդգրկումը «Շահապագ» վիպակից եւ թուրքական կեանքից առնուած Հաճի Ապարուլլահ վէպից)։

Վէպ-հեքիաթում գործողութիւնների զարգացման առանցքային կիզակետում մենք կարելի է ենթ համարում բարութեան տիրական ծաւալումը, որ օրինանքի պէս սկիզբ է առել անանուն Հալիտից ու հասել ընտանիքի բոլոր անդամներին, եւ նաեւ՝ հօրքուրի գլխաւոր լսարանին՝ երեխաներին, ժողովրդի լաւագոյն մասին։

Օսկի օրանը դարձել է իրատեսակ «բիրեղեայ դղեակ», ազգային ոգու սնուցման յենք, շաղախ, լինելութեան՝ հողից, հիւղակից բարձրացող ազգային դիմադրական բարձր ճշմարտութիւն՝ բերկրութեան ու բարութեան համարժէք։

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Հեքիաթի ճանաչումը Յակոբ Օշականի ստեղծագործական աշխարհում ծրագրային կարելի է դերակատարութիւն ունի, համեմատաբար քիչ է քննուած պատմուածքների, վէպերի մեկնութիւնների կողքին։ Սակայն ուշադիր աչքը կը նկատի, որ ժանրի հանդէպ վերաբերմունքը ներկայութիւն է եղել ստեղծագործական բոլոր շրջաններում եւ ժանրային տարբեր դրսեւորումներով՝ պատմուածք, վէպ, թատերական կառոյցներ։ Այդ մասին բազմաթիւ անդրադարձներ կան Համապարկերի հատորներում։ Իսկ սա նշանակում է, որ Օշական երեսոյթի ընկալման ճանապարհին հեքիաթը, որպէս հեղինակի աշխարհընկալման պատուհան, նոր քննութիւնների եւ շարունակական երկխօսութիւնների դուռ է բացում։

**THE PATH OF FAIRY TALE GENRE FORMATION FOR HAGOP OSHAGAN AND
FOR OTHERS**
(SUMMARY)

SUREN TANIELIAN
spyurksd1948@gmail.com

The paper examines Hagop Oshagan's preferential details of the fairy tale. It focuses on Oshagan's short and long literary prose in the compiled volume *Khorhurtneru mehyane* (Temple of Mysteries) published in 1922, as well as the two novels written at the end of his life, *Gyankin bes* (Like Life) and *Osgi Orane*, (which Oshagan considered fairy tales). Naturally, Oshagan's fairy tales are linked on the one hand to the classical tradition of Armenian fairy tales developed by Ghazaros Aghayan, Rupen Zartarian, Telgadintsi, Mesho Kegham, and Hovhannes Toumanian, while on the other hand they bring forth unique features, which enable us to talk about Oshagan's path of developing fairy tales.

The paper takes into account the pictorial as well as the theoretical perceptions of both Armenian and international fairy tale writers (Taniel Varoujan, Rupen Sevag, Vahan Tekeyan, Honoré de Balzac, Marcel Proust and others).

The paper is developed through important bibliographical information, textual analyses and theoretical generalisations. It highlights the definition Oshagan gave to the genre, concerning the critical layers of the correlation of fairy tale and life, and compares these to the approaches of Shahan Shahnur, Vahé Oshagan, Sdepan Topchian and others.

The author notes that the fairy tales of Oshagan represent a period in his creative life and open up a unique window to see his world perception and stable preferences, which go beyond the limitations of the genre, penetrate into the world of the novel and play an important role in depicting the full picture of his literary creation.

ԱՆՏՈՆ ՄԱՏԱԹԻԱ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔԵՐԸ ԵՒ ԳԻՏԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

ՃԱՆ ԷՐԶՈՒՐՈՒՄԼՈՒՅՈՂՈՒ
canerzurumluoglu@hotmail.com

ԺԹ. դարու երկրորդ կեսին Եւրոպայի մէջ տարածուող դրապաշտական եւ նիւթապաշտական փիլիսոփայութիւնը սկսաւ արձագանգուիլ օսմանցի որոշ հայ մտատրականներու կողմէ: Եղիա Տէմիրճիպաշեան ու Գալուստ Կոստանդեան դարձան դրապաշտութեան հաւատարիմ պաշտպաններ: Բացի այս անուններէն, Գրիգոր Մսէրեանը - որպէս հրատարակիչ - իր նպաստը բերաւ դրապաշտ փիլիսոփայութեան հանրայնացման՝ իր հրատարակած *Մէտֆորա* հանդէսով: Հայ դրապաշտները, հետեւելով Արեւմուտքի օրինակներուն, կը մտածէին, որ գիտական մտքի հանրայնացումը պիտի նպաստէ հասարակութեան զարգացման եւ ժամանակավրէպ դարձած հաստատութիւններու բարեփոխման ու այժմէականացման: Այս ուղղութեամբ, անոնք ջանացին արեւմտահայ ընկերութեան փոխանցել արեւմտեան մտքի դրապաշտ եւ նիւթապաշտ գաղափարները: Այս շրջանին, թէեւ ոչ դրապաշտ, Անտոն Մատաթիա Գարագաշեան հանդէս եկաւ իբրեւ գիտական մտքի պաշտպան եւ նիւթապաշտ փիլիսոփայութեան համակիր: Ան իր դասագիրքերուն միջոցաւ ծանօթացուց արեւմտեան փիլիսոփայութիւնը, յատկապէս ընդգծելով փորձառական դպրոցի կարեւորութիւնը:

Գարագաշեան ծնած է 1818ին Պոլիս¹: Ուսումը ստացած է նախ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան Ղալաթիոյ վարժարանին մէջ², ապա 1832ին ղրկուած Վիեննա եւ 1840ին ձեռնադրուած է վարդապետ՝ վերանուանուելով Մատաթիա: 1840-48՝ Գարագաշեան կը պաշտօնավարէ իբրեւ վանքի մատակարար եւ դպրանոցին մէջ կը դասաւանդէ հայերէն եւ ճարտասանութիւն: Իր գրական երախայրիքը կ'ըլլայ իր վանակիցներու³

¹ Ա. Մուպահեաճեան, «Հ. Մատաթիա Գարագաշեան, կեանքը եւ գործերը», *Մուրճ*, Յունուար 1904, էջ 57 (արտատպուած *Սուրհանդակ*էն «աննշան յապատումներով»): Խաչկունց 1820ը կու տայ (Ա. Մ. Գարագաշեան, «Կենսագրական-մատենախօսական»): *Քիւրակն*, 3 Սեպտեմբեր 1898, Կ. Պոլիս, էջ 532:

² Արշակ Ալպոյաճեան, «Անհետացող դէմքեր, Ա. Մ. Գարագաշեան», *Քիւզանդիոն*, 22 Նոյեմբեր 1903, Կ. Պոլիս:

³ *Մուրճի* մէջ կը նշուին Գաթըրճեանի եւ Յովնանեանի անունները որպէս թարգմանիչ Գարագաշեանի հետ, իսկ գիրքին վրայ որպէս թարգմանիչներ գրուած է «Յաշակերտաց Մխիթարայ Մեծի Աբբայի»: Ալպոյաճեանի պատրաստած ցուցակին մէջ Գարագաշեանի կողքին միայն կը նշուի Գաթըրճեանի անունը:

հետ թարգմանած Պոսիւէի⁴ *Խօսք վասն տիեզերական պատմութեանը* (*Discours sur l'histoire universelle*), որ տպուած է 1841ին Վիեննա: 1843ին միաբանութեան որոշումով կը դրկուի Վիեննայի համալսարանը՝ բնական պատմութեան դասերու հետեւելու համար⁵: 1848ին կը ստանձնէ Զմիւռնիոյ Մխիթարեաններու դպրոցին վարիչի պաշտօնը⁶, տարի մը ետք Պոլիս կ'երթայ եւ չի վերադառնար: Հայրը արդէն մեռած էր, կարճ ժամանակ ետք մայրը եւս կը կորսնցնէ եւ բազմանդամ ընտանիքի ապրուստը հոգալու համար կը մնայ Պոլիս՝ Բերայի Վիեննական Մխիթարեաններու վանատունը⁷: 1856ին սքեմաթող կ'ըլլայ՝ նիւթապաշտ գաղափարներու ազդեցութեամբ⁸: Նոյն տարին կը սկսի աշխատակցիլ Bible Houseին, ուր կը բոլորէ 40 տարիներ: Իր աշխատութեան մաս կը կազմեն *Աւերաբեր* թերթի խմբագրութիւնը եւ բարոյական, քաղաքական ու գիտական նիւթերու նովիրում թարգմանութիւններ: Կարելոր դեր կը խաղայ *Աստուածաշունչ*ի աշխարհաբար սրբագրումը հրատարակութեան գործին մէջ: Կը դասաւանդէ Խասգիւղի Ներսիսեան վարժարանին մէջ, ուր իր աշակերտներուն մէջ կը գտնուէր նաեւ յետագայ նշանաւոր գրող եւ դրապաշտ մտաւորական Տէմիրճիպաշեան: 1861ին կը ստանձնէ *Սէր* հանդէսին խմբագրութիւնը, ուր կը գրէ լեզուական նիւթերու շուրջ յօդուածներ: Բացի *Սէր*էն, *Չեփիւոճ* եւ *Մասիսի* մէջ ալ լոյս տեսած են իր գրչին պատկանող լեզուական ու կրթական նիւթերու մասին յօդուածներ⁹: 1881ին նշանաւոր դարձած գրապայքարի մը ընթացքին *Թերճէմանը Էֆքեարի* մէջ պաշտպանած է գրաբարը՝ *Մասիսի* մէջ գրող Բիւզանդ Քէչեանի դէմ¹⁰: 1860ականներուն կ'ըլլայ Պոլսոյ Արեւելեան թատրոնի ղեկավարներէն¹¹: Գարագաշեան հեղինակած է նաեւ բազմաթիւ դասագիրքեր՝ փիլիսոփայութեան, հայերէնի, քերականութեան, պատմութեան, տրամաբանութեան, աշխարհագրութեան, տիեզերագիտութեան եւլն., որոնք մեծ ընդունելութիւն գտած են¹²:

⁴ Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704).- ֆրանսացի հոգեւորական եւ գրող:

⁵ Խաչկոնց, «Ա. Մ. Գարագաշեան, Կենսագրական», էջ 533

⁶ Ալպոյաճեան, «Անհետացող»:

⁷ Մուպահեաճեան, «Հ. Մատաթիա Գարագաշեան», էջ 59:

⁸ Նոյն, էջ 59:

⁹ Նոյն, էջ 61-62:

¹⁰ Նոյն, էջ 65:

¹¹ Հր. Գ., Շաքարեան, Ա. Մ. Գարագաշեանի աշխարհայացքը, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1962, էջ 203:

¹² «1859-1896 դպրոցական դասագիրքերու մեծագոյն մասը Գարագաշեանին էր գոր կը հրապարակէր, սնտուկ սնտուկ կը ծաւալէր Գաւաֆեան գրապոնը» (Ա. Մ. Գարագաշեան, «Կենսագրական-մատենախօսական», *Քիւրակն* 21 Մարտ 1900, էջ 164: «Գարագաշեանի գրաբար քերականութիւններն եւ այլ դասագրքերն յաջորդաբար քանի մը տպագրութիւններ ունեցած են, ամէն մէկը 5-6-10.000 օրինակներ» (Բիւզանդ Քէչեան, «Մատաթիա Գարագաշ, յաւելումական

Իր գործերուն մէջ ուշագրաւ է *Քննական պատմութիւն հայոց*ը. փորձ՝ գիտական մեթոտով նոր պատմագրութեան մը: Ան հանդէս կու գայ քննադատական նոր մերձեցումով՝ անցեալի դասական պատմագիրներուն դէմ¹³, քննադատելով անոնց ազգային սնապարծութիւնը¹⁴: Զօպանեանի կարծիքով՝ «*իր ամենէն կարարեալ արտադրութիւնը*» *Նկարագիր ուսմանցն* է¹⁵, որ գիտութեան եւ դպրութեան պատմութեան մասին է, գրուած այն ժամանակ, երբ հեղինակը Մխիթարեան միաբան էր: Զօպանեան որպէս «*երկրորդական արտադրութիւն*» մեր ուշադրութեան կը յանձնէ նաեւ այլ աշխատութիւններ. Պօսիւէի *Խօսք վասն տիեզերական պատմութեան*ին ոսկեդարեան գրաբարով թարգմանութիւնը Գաթըրճեանի¹⁶ հետ, Ռասիւնի *Յաղագս կրօնիցին* տաղաչափեալ թարգմանութիւնը, *Արուեստ ճարտասանութեանը*՝ գրուած ոսկեդարեան գրաբարով եւրոպացի հեղինակներու նմանողութեամբ, Լաֆոնթէնի առակներու գրաբար թարգմանութիւնը, բանասիրական յօդուածները եւ *Ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան* ոսկեդարեան գրաբարով գրուած թերթը¹⁷: Գարագաշեան գիտէր գերմաներէն, անգլերէն, լատիներէն, յունարէն, ֆրանսերէն: 1878-80 հայերէն կը դասաւանդէ Կայսերական լիսէին մէջ¹⁸, իսկ 1886-96¹⁹ գրաբար՝ Ազգային կեդրոնական վարժարանի: 1886ի սկիզբէն մինչեւ 1888ի Յուլիս Յ. Գուրգէնի հետ կը հրատարակէ *Ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան* ամսաթերթը, ուր կը ջանայ վերականգնել գրաբարը: 1896ին²⁰ կը թողու թէ՛ Bible Houseի պաշտօնը, թէ՛ ուսուցչութիւնը: Իր կեանքի վերջին տարին իմացականութիւնը կը կորսնցնէ եւ 1903ին իր մահկանացուն կը կնքէ խոր ծերութեան մէջ: Նկատի առնելով, որ իր վերջին օրերուն «*Սկեպտիկ կեանքին համար զոչում յայտնած էր*», Պօղոս Էմմանուէլեան հայ կաթողիկէ պատրիարքին

տեղեկութիւններ, յուղարկաւորութիւնը», *Քիզանդիոն*, 21 Նոյեմբեր 1903): Քէշեան կը նշէ նաեւ, որ այս դասագիրքերը այլեւս ժամանակավրէպ դարձած են:

¹³ Ա.Մ. Թեոսեան, *Ա.Մ. Գարագաշեանի փիլիսոփայական եւ տրամաբանական հայեացքները*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1962, էջ 35-36:

¹⁴ «Յառաջաբան», *Քննական պատմութիւն հայոց*, մասն Ա., տպ. Յովսէփ Գաւաֆեան, Կ.Պոլիս, 1880:

¹⁵ Արշակ Զօպանեան, *Դէմքեր*, տպ. Մասիս, Փարիզ, 1929, էջ 82:

¹⁶ Տէն՝ ծնթ. 3:

¹⁷ Նոյն, էջ 82:

¹⁸ Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi):

¹⁹ Մուպահեաճեան, «Հ. Մատաթիա Գարագաշեան, կեանքը եւ գործերը», էջ 64: Խաչկունցի եւ Ալպոյաճեանի համաձայն 1886-92ի միջեւ է, իսկ Քէշեան *Քիզանդիոնի* 20 Նոյեմբերի թիւին մէջ (Մատաթիա Գարագաշեան) «երկար ատեն» կը գրէ:

²⁰ Դ. Խաչկունց, «Ա. Մ. Գարագաշեան, կենսագրական-մատենախօսական», *Քիւրակն* 21 Մարտ 1900: Խաչկունց 1893 թուականը կու տայ:

որոշումով կը թաղուի քահանայից յատուկ յուղարկաւորութեամբ²¹: Գաբրիէլ վարդապետ Մենեւիշեան իր դամբանականին մէջ, ակնարկելով այս գղջումին պիտի գոռար «անոնց դէմ որք հրաշքի չեն հաւատար»²²:

Գարագաշեանի կենսագիրները կ'ընդգծեն անոր փիլիսոփայական նիւթապաշտութիւնը, յատկապէս համակրանքը գերմանացի նիւթապաշտ Պիլսնէրի հանդէպ: Մուպահեաճեանի կարծիքով ան «յանկարծ նիւթապաշտ փիլիսոփայութեան յարեցաւ»²³: Մուպահեաճեան կը նշէ նաեւ, որ ան իր յառաջացած տարիքին «անյագօրէն կը կարդար» Պիլսնէրը²⁴ եւ զայն կը դաւանէր «մեծ մարդ»²⁵: Խաչկունցի կարծիքով, ան «Atheïste-moraliste» մըն է եւ իր փիլիսոփայութիւնը հիմնուած է Պիլսնէրի *Force et Matière*²⁶ գիրքի վրայ: Նիւթապաշտ ըլլալով հանդերձ, կղերականութեան դէմ չէր²⁷: Ս. Անգեղեայ (Արշակ Ալպոյաճեան) Մասիսի մէջ կը գրէ հետեւեալը. «Պիլսնէրական մըն էր, բայց օր մը հրապարակաւ ո'չ այդ դպրոցը պաշտպանեց եւ ո'չ ալ զայն բացաւրեց հանրութեան: Ինքը իրեն համար շինած էր այդ համոզումը»²⁸:

Պիլսնէր (1824-99), որպէս անաստուած եւ նիւթապաշտ մտաւորական, Տարուինի *Տեսակներու ծագումը* գիրքէն չորս տարի առաջ՝ 1855ին, կը հրատարակէ գիտական նիւթապաշտութիւնը փառաբանող *Kraft und Stoff* (Ուժ եւ նիւթ) գիրքը, որուն մէջ կը պնդէ, թէ տեսակները փոփոխութեան ենթակայ են: Այս գիրքը կը թարգմանուի բազմաթիւ լեզուներու՝ հասնելով լայն զանգուածներու: Ան մեծ ազդեցութիւն կ'ունենայ նաեւ օսմանցի արեւմտամէտ մտաւորականներու վրայ: Այս աշխատանքով ան կանխեց Տարուինը: Ըստ այս աշխատանքին նիւթը անսահման է. այն չի կրնար ստեղծուիլ ոչինչէն: Բազմաթիւ կենդանի տեսակներ յառաջացած են շարժումի արդիւնքով: Տիեզերքը հիմնուած է նիւթի եւ ուժի վրայ: Բոլոր իրադարձութիւնները, որոնք եղած են, կան եւ պիտի ըլլան տիեզերքի մէջ՝ ենթակայ են նիւթի եւ ուժի օրէնքներուն: Մարդկային կեանքն ալ բացառութիւն չի կազմեր: Բնութիւնը ո'չ լաւ է, ո'չ ալ վատ: Ան անտարբեր է ար-

²¹ Բիւզանդ Քէշեան, «Մատաթիա Գարագաշեան», *Քիզանդիոն*, 20 Նոյեմբեր 1903:

²² Քէշեան, «Մատաթիա Գարագաշ, յաւելուածական տեղեկութիւններ»:

²³ Ա. Մուպահեաճեան, «Հ. Մատաթիա Գարագաշեան», էջ 59:

²⁴ Նոյն էջ 59:

²⁵ Նոյն էջ 65:

²⁶ *Kraft und Stoff* (Ուժ եւ նիւթ), Պիլսնէրի նիւթապաշտութիւն քարոզող նշանաւոր գիրքը:

²⁷ Ա. Մ. Գարագաշեան, «Կենսագրական-մատենախօսական», էջ 163: Քէշեանն ալ կը հաստատէ ասիկա. «անկրօն մը չէր բառին անձուկ իմաստովը» («Մատաթիա Գարագաշ, յաւելուածական տեղեկութիւններ»):

²⁸ Ս. Անգեղեայ, «Երկու Միսիթարեանները, Քաջունի եւ Գարագաշեան», *Արեւելք* 1903, թիւ 5432. արտատպուած Մասիսէն:

ժեքային դատողություններու նկատմամբ: Տիեզերքի մէջ վախճանաբանութիւն չկայ: Չկայ նաեւ Աստուծոյ կողմէն մարդուն տրուած խիղճ, որ անոր հնարատրութիւն տայ զատորոշելու բարին չարէն: Բարոյականութիւնը կը ստացուի կրթութեամբ եւ փորձառութեամբ:

Պիլիսնէր կը մտածէր, որ տարրփնականութիւնը յեղափոխեց ոչ միայն կենսաբանութիւնը, այլեւ մարդկային գիտելիքի բոլոր բնագաւառները: Պիլիսնէրի կարծիքով, այն միտքը՝ թէ մարդը արարչագործութեան ամենագեղեցիկ արդիւնքն է, մանկական պատրանք է: Մարդը պարզապէս կենդանական աշխարհի բնական արդիւնք է: Մարդու հոգին անոր ուղեղին ֆիզիքական գործունէութիւնն է, իսկ բարոյականութիւնը՝ կենդանական բնագոյններու զարգացումը²⁹: Պիլիսնէր 1848ի գերման յեղափոխական շարժումին մասնակցած էր³⁰: Ան կը մտածէր, որ մարդու պայքարը, ի տարբերութիւն բնութեան, անգիտակից չէ, եւ ըստ կարիքներու կարելի է փոփոխութիւններ կատարել³¹:

Գարագաշեան, Խաչկոնցին դրկած նամակի մը մէջ կը բացատրէ, թէ ինչու թողած է կղերականութիւնը³²: Նամակը կը սկսի հետեւեալ տողերով, ուր յստակօրէն կ'երեւի այդ շրջանի իր փիլիսոփայական աշխարհայեացքը. «*Իմ այժմու փիլիսոփայական դրութիւնս է նիւթականութիւն (materialisme)*»³³: Գարագաշեան կը պատմէ, թէ ինչպէս ծանօթացած է

²⁹ Atilla Doğan, “Sosyal Darwinizm ve Osmanlı Aydınları Üzerindeki Etkileri (1860-1914)” (Ընկերային տարրփնականութիւնը եւ ազդեցութիւնը օսմանեան մտաւորականներու վրայ), դոկտորական ատենախօսութիւն, Մարմարա համալսարան, 2003, էջ 112-17, 242-54:

³⁰ Harun Çakan, “19. Yüzyılda Alman Doğa Bilimi ve Felsefesinin Osmanlı Düşüncesindeki Yansımaları” (Գերմանական բնական գիտութեանց եւ փիլիսոփայութեան արտացոլումները օսմանեան մտքին վրայ՝ ԺԹ. դարուն) դոկտորական ատենախօսութիւն, Անքարա համալսարան, 2018, էջ 77:

³¹ Doğan, էջ 112-17, 242-54:

³² Նամակը ձեռք բերինք Եղիշէ Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանի արխիւներէն (Ազատեան ֆոնտ, բաժին 7, համար 33, *Կրօնք եւ բարոյական*, ձեռագիր, 12 էջ): Ձեռագիրի առաջին չորս էջը կրճատումներով տպուած է *Բիւրակն* թերթին մէջ (թիւ 29, 1898, էջ 534-35): Խաչկոնց *Բիւրակն*ի վերոյիշեալ թիւին մէջ կը գրէ հետեւեալը. «*1856ին, միտքը կը պղտորի, կղերականութիւնը վրայէն կը թօթուի՝ իր համոզման համաձայն չգրնելով զայն: Ասոր շարժառիթը զոր մեր խնդրանքով գրած է, բառ առ բառ յառաջ կը բերենք*»: Գարագաշեանի այս նամակը հրատարակուած է Գէորգ Խրլոբեանի կողմէ՝ «Անտոն Գարագաշեանի «Կրօնք եւ բարոյական» անտիպ յօդուածը» խորագրով *Պալմաբանասիրական հանդէս*ի 2:1960ին մէջ: Գարագաշեանի նամակէն յայտնի կը դառնայ, որ Խաչկոնց Գարագաշեանի կարծիքը խնդրած է չորս նիւթերու մասին՝ նիւթականութիւն, հայերէն, *Քննական Պալմոսութեան* գրուելու պատճառները եւ բարոյական:

³³ Այս մասը Խաչկոնց չէ հրատարակած:

Պիլսների աշխատություններուն՝ գերմանացի բարեկամի մը առաջարկով: Պիլսների անունը անհանգստություն կը պատճառէ արքաօր³⁴: Վերջինս Գարագաշեանը կը խրատէ հեռու մնալ նման անաստուած հեղինակներէ: Գարագաշեան անիրաւ կը գտնէ արքաօր քննադատությունները, մերժելով այն կարծիքը, թէ նիւթականութիւնը անբարոյականութեան կը տանի, եւ կրօնքի հասցէին կ'ուղղէ խիստ քննադատություններ. «*կ'ըսենք ... թէ երկիւղ երեւակայել էակէ մը որ իբր թէ անողոք խստութեամբ կը հսկէ մեր վրայ, եւ իւր կամքն աւանդելով յանձնած է գրով մեծաւ մասամբ, տգէտ ժողովի մը՝ պատուիրելով մեզ հնազանդիլ նմա, եւ սպառնալով մատնել զմեզ, եթէ չհնազանդինք յաւիտենական անշէջ հրոյ, ոչ միայն է սուր եւ անտեղի, այլեւ մեծաւ մասամբ վնասակար եւ արգել մեր մտաւոր եւ բարոյական յառաջադիմութեան, որ էական պայմանն է մեր գոյութեան*»³⁵:

Երիտասարդ տարիներուն իտէապաշտ գաղափարներ պաշտպանող Գարագաշեան սքեմաթող ըլլալէ ետք, 1860ականներէն սկսեալ յատկապէս, կը մօտենայ նիւթապաշտ փիլիսոփայութեան: Այս շրջանին գրած յօդուածներուն եւ դասագիրքերուն մէջ ակներեւ է քննական եւ գիտական մտքի պաշտպանութիւնը: Կրօնական մտածելակերպի հասցէին երբեմն կ'ուղղէ լուրջ քննադատություններ:

Գարագաշեան այս շրջանին կը գրէ փիլիսոփայութեան եւ տրամաբանութեան նուիրուած երեք գիրքեր. *Սկզբունք տրամաբանութեան* (1864), *Համառօտ պատմութիւն փիլիսոփայութեան* (1868) եւ *Համառօտ փիլիսոփայութիւն կամ սկզբունք հոգեբանութեան, տրամաբանութեան, բարոյականի եւ բնական աստուածաբանութեան* (1868):

*Համառօտ պատմութիւն փիլիսոփայութեան*ը 80 էջէ բաղկացած, 151 հարցում-պատասխան բովանդակող փոքրիկ գրքոյկ մըն է, ԺԹ. դարու հայ իրականութեան մէջ փիլիսոփայութեան պատմութեան համակարգուած ծանօթութիւն տուող առաջին դասագիրքը³⁶: Սկսելով նախաստորադասութիւններէն կը հասնի մինչեւ ԺԹ. դարու առաջին կէտը: Գարագաշեան տեղեկութիւններ կու տայ փիլիսոփայութեան պատմութեան շրջաններու եւ հոսանքներու մասին: Հակիրճ կը ներկայացնէ փիլիսոփաներու կարծիքները, կը խուսափի մանրամասնութիւններէ: Արդիական փիլիսոփայութեան համեմատաբար աւելի քիչ տեղ յատկացուած է, թէեւ եթէ նկատի առնենք իր ժամանակի օսմանեան փիլիսոփայութեան փոքրաթիւ թրքերէն գիրքերու սահմանափակ բովանդակութիւնը, այս աշխատութիւնը յա-

³⁴ Գարագաշեան թուականները շփոթած կրնայ ըլլալ, քանի որ Պիլսների անունը դեռ հասարակութեան ծանօթ չէր երբ ինք դեռ ուսանող էր: Մանրամասնութիւններու համար տե՛ս՝ վերը նշուած «Անտոն Գարագաշեանի «Կրօնք եւ բարոյական» անտիպ յօդուածը»:

³⁵ Ազատեան արխիւ, բաժին 7, համար 33, *Կրօնք եւ բարոյական*, ձեռագիր:

³⁶ Թեոսեան, էջ 20:

ռաջդիմություն մը կրնանք համարել³⁷: Գարագաշեան չի թաքցնէր իր համակրանքը Ֆրենսիս Պէյքընի եւ Տեքարթի հանդէպ: Գիրքին մէջ ուղղակի որեւէ դպրոցի չի յարիր, բայց կ'ընդգծէ գիտական մտքի կարեւորութիւնը:

Գարագաշեան, ի տարբերութիւն իր առաջին աշխատութիւններուն, որոնք գրուած են գրաբարով, այս գիրքերը կը գրէ աշխարհաբարով: Գիրքը ուշագրաւ է այն առումով, որ փիլիսոփայական եզրերու համար գործածուած են համապատասխան արեւմտահայերէն բառեր, երբեմն ֆրանսերէն եւ դասական յունարէնին հետ:

Գիրքի յառաջաբանին մէջ Գարագաշեան կը նշէ, որ փիլիսոփայութիւնը այնպիսի գիտութիւն մըն է, որ «*ուսումն իր պատմութեամբը կը լուսաւորուի*»: Փիլիսոփայութեան պատմութիւնը կարեւոր է, որովհետեւ «*անոր ուսմանը մէջ կը տեսնենք այն տեղը՝ ուր հասած է մարդկային մտքին ամենէն մեծ գործունէութեան, այն է՝ ազաւոր խորհելու սկզբան, շարժումը*»: Գարագաշեանի կարծիքով մենք հասած ենք մեթոտի մը, որ ցոյց կու տայ թէ ինչ ճամփայ պէտք է նախընտրել ճշմարտութեան հասնելու համար: Պէյքընի մեթոտը այս առումով «*ոչ թէ առանձին երեւոյթ մըն է*», այլ «*փիլիսոփայական դրութեանց շղթային մէկ օղակը*»: Գարագաշեան գիրքը կը նուիրէ «*ազաւոր մտածութեան բարեկամ հայ երիտասարդութեան*»³⁸:

Գարագաշեան փիլիսոփայութիւնը կը բաժնէ 5 դպրոցներու. զգացականութիւն (sensualisme), ոգեկանութիւն (spiritualisme), սկեպտականութիւն (skeptisme), խորհրդականութիւն (mysticisme), ընտրականութիւն (électisme): Այս դպրոցներու մասին տեղեկութիւններ կը փոխանցէ եւ փիլիսոփայութեան պատմութիւնը կը բաժնէ դարաշրջաններու.

Նախնի փիլիսոփայութիւն՝ Թաղեսէն եւ Պիթագորասէն մինչեւ Սոկրատ (640-470):

Միջին փիլիսոփայութիւն՝ Սոկրատէն մինչեւ Պղոտինոս կամ Աղեքսանդրեան փիլիսոփայութիւնը (470-200 Ք.Ե.):

Խառն փիլիսոփայութիւն՝ Աղեքսանդրեան փիլիսոփայութենէն մինչեւ Պէյքըն եւ Տեքարթ (200-1600):

Արդի փիլիսոփայութիւն՝ Պէյքընէն եւ Տեքարթէն մինչեւ իր ժամանակը (1600-1868):

Այս շրջաններու էական յատկութիւններուն մասին Գարագաշեան հակիրճ տեղեկութիւններ կը փոխանցէ, եւ առարկայի, սկզբունքի ու մեթոտի

³⁷ Յունարէն եւ այլ լեզուներով գրուած գիրքերը ուսումնասիրելու հնարաւորութիւնը չունեցանք: Յետթանգիմաթեան շրջանի օսմանեան թուրք փիլիսոփայութեան հակիրճ ներկայացման համար տե՛ս մեր յօդուածը՝ «Եղիա Տէմիրճիպաշեանի դրական փիլիսոփայութեան արժեւորումը օսմանեան փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ (1840ականներէն սկսեալ)», Հայկազեան հայագիտական հանդէս, 40:2020, էջ 656-57:

³⁸ Անտոն Գարագաշեան, «Յառաջաբան», Համառօտ պատմութիւն փիլիսոփայութեան, տպ. Քիւրքեան, Կ. Պոլիս, 1868:

տեսանկյունէն կ'ուսումնասիրէ զանոնք, միաժամանակ գլխաւոր դպրոցներու եւ նշանաւոր անուններու մասին բացատրութիւններ կու տայ: Անոր առաջին շրջանի փիլիսոփաները սխալ մեթոտ գործածեցին, բայց իրենց արծարծած բազմաթիւ փիլիսոփայական խնդիրները արդի փիլիսոփաներու առարկան դարձան: Այս ծիրէն ներս կը դիմէ Պէյքընին, որուն կարծիքով այս շրջանի փիլիսոփաները *«երեւելի հանճարներ էին»*³⁹: Այլ առիթով մը, դարձեալ կը յիշէ Պէյքընի անունը, երբ կը խօսի Ռաճըր Պէյքընի մասին. *«ասով ճամփայ բացած եղաւ իր անուանակցին՝ Պէյքընի, կատարեալ փորձառական դրութեանը»*:⁴⁰ Գարագաշեանի աշխարհայեացքին թափանցելու համար մեզի աւելի շատ նիւթ կը մատակարարեն արդի շրջանի մասին անոր գրութիւնները: Ան մօտաւորապէս 7 էջ կը տրամադրէ Ֆ. Պէյքընին եւ անոր դպրոցին, նշելով, որ փիլիսոփայութիւնը *«մարդկային մտքին ազատ քննութիւնն է»*: Պէյքըն Անգլիոյ մէջ, իսկ Տեքարթ՝ Ֆրանսայի մէջ *«փիլիսոփայութեան ճշմարիտ մեթոդը կամ ճամփան սորվեցնելով գիտութեանց վիճակը կերպարանափոխ ըրին»*: Պէյքըն ցոյց տուած է, թէ ինչպէս պէտք է քննել բնութիւնը, իսկ Տեքարթ՝ ինչպէս պէտք է խորհիլ: Ամէն պարագայի, երկուքն ալ կ'առաջարկեն փորձառական մեթոտը⁴¹:

Գարագաշեան Պէյքընի մեթոտը կը համառօտէ երեք յատկանիշով՝ դիտարկում, փորձ եւ մակաճութիւն: Ըստ Գարագաշեանի, Պէյքընի մեթոտը նպաստեց գիտութեան յառաջդիմութեան. *«բնութիւնն ուսանելու մէջ մարդկային մտքին ըրած յառաջադիմութեան առաջին պարփուր Պագոնի կը վերաբերի»*: Այս մեթոտին առաւելութիւնը այն է, որ ի տարբերութիւն ենթակայական բնոյթ ունեցող նախկիններէն, առարկայական հիմք ունի, այսինքն բնութեան քննութեան վրայ հիմնուած է⁴²: 125րդ հարցումին՝ թէ ինչ արդիւնք ունի Պէյքըն, Գարագաշեան կը պատասխանէ հետեւեալ ձեւով.

«Իմ նպատակս», կ'ըսէ Պագոն, «տաճարին (գիտութեանց) այս կամ այն մասը լուսաւորել չէ. ես կ'ուզեմ վառել մեծ ջահ մը որ բոլոր շինուածոյն լոյս տայ»: Ուստի յիրաւի նմանցումը է Պագոն 'ի կիցս ճանապարհաց դրումը արձանի մը, որ անշարժ կենալով՝ անցնողին կը ցուցնէ թէ ուստի պիտի երթայ⁴³:

Գարագաշեան Պէյքընէն ետք կ'անցնի Տեքարթին եւ հակիրճ կը բացատրէ անոր մեթոտական տարակուսանքը (*doute méthodique*): Գարագաշեանի համաձայն Տեքարթ ուրիշ բարեկարգութիւններու ճամփայ բա-

³⁹ Նոյն, էջ 23:

⁴⁰ Նոյն, էջ 55:

⁴¹ Նոյն, էջ 58:

⁴² Նոյն, էջ 60-61:

⁴³ Նոյն, էջ 60:

ցող իմացական բարեկարգութեան մը հեղինակը եղաւ: «Այնպէս մեծ եղաւ Տեքարթի ազդեցութիւնը բնագանցական եւ բարոյական աշխարհի մէջ, ինչպէս Պագոնիներ՝ բնական աշխարհի մէջ»՝ կը գրէ ան⁴⁴:

Պէյքընի դպրոցը փորձառապաշտութիւն է⁴⁵: Այս դպրոցին համաձայն մեր բոլոր գիտելիքներուն աղբիւրը արտաքին աշխարհն է, որ առարկայական բնոյթ ունի. «մեր բոլոր գաղափարներուն սկիզբը եւ սերմը զգացողութիւնն է»⁴⁶: Այս դպրոցը բարոյականի վրայ ալ լուրջ ազդեցութիւններ ունեցած է: Նախ կարելի չէ փաստել զգացողութիւններէ անկախ բարոյական գաղափարներու գոյութիւնը: Մարդիկ իրենց որոշումները կը կայացնեն յօգուտ իրենց համար հաճելի եղողին, եւ ասիկա յարատեւ պատերազմական վիճակի կը տանի: Փոխանակ բարոյական ընդհանուր օրէնքի մը, մենք մեր շահերը նկատի կ'առնենք եւ ապահով կարգ մը կ'ունենանք, քանի որ «ուրիշին իրաւունքը բռնաբարելով՝ մերինը վրանգի մէջ դրած կ'ըլլանք»: Գարագաշեան կը նշէ, որ Պէյքընի դպրոցի սկզբունքներուն շնորհիւ յառաջ եկաւ իրաւաբանութիւնը, որ արդի քաղաքականութեան երաշխիքն է⁴⁷:

Գարագաշեան բանադատական փիլիսոփայութեան հայր կը համարէ Քանթը եւ մօտաւորապէս 2,5 էջ կը տրամադրէ անոր: Իր այս հետաքրքրութիւնը թերեւս կրնանք բացատրել անով, որ ան Վիեննայի մէջ ստացած էր իր ուսումը եւ հետեւած գերմանական փիլիսոփայութեան: Գարագաշեանի համաձայն Քանթ «իրօք փորձառական կամ զգացական (Պագոնեան) փիլիսոփայութեան նոր ուժ մը տրուաւ, եւ գաղափարականութեան մեծ հարուած մը»⁴⁸: Պէյքըն, Տեքարթ եւ Քանթ Գարագաշեանի համաձայն «արդի փիլիսոփայութեան պարագլուխները» կը հանդիսանան, որոնց շնորհիւ գիտական հետազօտութիւնը վերացեալէն թանձրացեալ, տեսականէն գործնական դարձած է: Դրապաշտութիւնն ալ բազմաթիւ հետետրոհներ ունեցած է⁴⁹:

Համառօտ պատմութիւն փիլիսոփայութեան գիրքը կը թողու այն տպաւորութիւնը, որ Գարագաշեան միւս երկու դասագիրքերուն բաղդատմամբ այդտեղ իր միտքերը շարադրած է աւելի ազատօրէն: Երբեմն կը յայտնէ ենթակայական, ոչ-այնքան դասագրքային գաղափարներ, ինչ որ հնարաւորութիւն կու տայ քիչ թէ շատ թափանցելու իր աշխարհայեացքին մէջ:

⁴⁴ Նոյն, էջ 62-63:

⁴⁵ Նոյն, էջ 63:

⁴⁶ Նոյն, էջ 64:

⁴⁷ Նոյն, էջ 65-66: «Ճշմարիտ շահ ըսելով կ'իմացուի մարդու բանաւոր եւ իրական օգուտը: Ասիկա տարբեր է մարդու զգայական եւ սուտ օգուտէն որ կրնայ ճշմարիտ օգուտին յաղթել», Անտոն Գարագաշեան, «Յառաջաբան» Համառօտ փիլիսոփայութիւն կամ սկզբունք, էջ 81:

⁴⁸ Անտոն Գարագաշեան, Համառօտ պատմութիւն փիլիսոփայութեան, էջ 74:

⁴⁹ Նոյն, էջ 75:

Համառոտ փիլիսոփայություն կամ սկզբունք գիրքը տպուած է 1868ին, Համառոտ պատմութիւն փիլիսոփայութեան հետ նոյն տարին: Այս դասագիրքը 99 փոքրիկ էջերէ եւ 253 հարցում-պատասխանէ կը բաղկանայ: Գիրքին ետեւը կցուած է նաեւ փիլիսոփայական փոքրիկ բառացանկ մը՝ հայերէնէ ֆրանսերէն: Գարագաշեան յառաջաբանին մէջ կը նշէ, որ փիլիսոփայութիւնը «յարուկ մտքով մը կը նշանակէ մարդկային հոգւոյն կամ մտքին գիտութիւնը» եւ զայն կը բաժնէ 4 մասի. հոգեբանութիւն, տրամաբանութիւն, բարոյական եւ աստուածգիտութիւն կամ բնական աստուածաբանութիւն: Գարագաշեանի համաձայն յատկապէս հոգեբանութիւնը եւ տրամաբանութիւնը կարեւոր են դպրոցական ուսման համար, քանի որ ասոնց առարկան է «մտքին կարողութիւններն ու գործողութիւնները ճանչնալ եւ անոնց ինչպէս եւ ուր ըստ պարզաճի գործածուիլը գիտնալը»⁵⁰:

Առաջին՝ «փիլիսոփայութիւնը յանձուկ միտքս ի՞նչ է», հարցումին տրուած պատասխանին մէջ կը պարզէ իր տեսակէտը. «մարդկային իմացականութեան գիտութիւնն է. իմացականութեան՝ որով կը խորհինք»: Գարագաշեան «Հոգեբանութիւն եւ տրամաբանութիւն» խորագրեալ առաջին մասին մէջ կը բացատրէ, թէ ի՞նչ է գաղափարը, որո՞նք են անոր բաժանումները եւ տեսակները: Յետոյ կ'անցնի մտքի կարողութիւններուն: Կը բացատրէ զգայնութիւնը (sensibilité), իմացողութիւնը (intelligence) եւ գործունէութիւնը: Առաջին մասին երրորդ նիւթն է մտքին կարողութիւններուն գործածութիւնը: Գիրքի երկրորդ մասն է Բարոյականը, իսկ երրորդը՝ Բնական աստուածաբանութիւնը:

Մեր նիւթին առնչութեամբ, յատուկ արժէք կը ներկայացնեն մեթոտի մասին Գարագաշեանի գրածները: Ասոնք մեզի առիթ կ'ընծայեն, որ իմանանք, թէ այդ ժամանակի հայ ուսանողը ի՞նչ կը սորվէր գիտական մտքի մասին: Այս դասագիրքը որեւէ ձեւով կարելի չէ ներկայացնել իբրեւ գիտական մտքի պաշտպանութիւն. յամենայն դէպս, ան կը բովանդակէ բաժիններ, ուր կը դասաւանդուին գիտական փիլիսոփայութեան մաս կազմող դասանիւթեր⁵¹:

Գարագաշեանի համաձայն՝ մեթոտը «ճշմարտութիւնը փնտրելու կամ ապացուցանելու մէջ մտքին բռնած ճամփան է»⁵²: Մեթոտի ընդհանուր կանոններն են. իրողութեան իրական ըլլալը ստուգել, առանց դիտարկումի եւ փորձի ենթադրութիւն չընել, սահմանել՝ թէ առարկան պարզ է, եւ

⁵⁰ «Յառաջաբան», Համառոտ փիլիսոփայութիւն կամ սկզբունք:

⁵¹ Մեթոտի ուսումնասիրութիւնը ԺԹ. դարու հայ մտքի պատմութեան մէջ ուշագրաւ տեղ գրաւած է յատկապէս 1878ին Կոստանդեանի կողմէ հրատարակուող Մեթոտի վրայ գիրքով, ուր հեղինակը բուռն կերպով պաշտպանած է գիտական միտքը եւ դրապաշտութիւնը (տե՛ս՝ մեր յօդուածը՝ «Գալուստ Կոստանդեանի դրապաշտ աշխարհայեցքը եւ դերը օսմանեան փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ», Հայկազեան հայագիտական հանդէս, 42/1:2022, էջ 501-21:)

⁵² Համառոտ փիլիսոփայութիւն կամ սկզբունք հոգեբանութեան, էջ 48:

լուծել կամ վերլուծել՝ եթե առարկան պարզ չէ⁵³։ Գարագաշեան յետոյ կ'անցնի մեթոտի տեսակներուն՝ ապացուցական կամ ընծայական, որուն օրինակ կու տայ ուսողութիւնը, եւ փորձառական կամ ենթադրական, ինչպէս՝ ֆիզիքական եւ բնական գիտութիւնները⁵⁴։

Գարագաշեանի գիտութիւններու դասատրման մէջ բացի մաթեմատիքական եւ բնական գիտութիւններէ, կը գտնուին նաեւ բարոյական գիտութիւնները, որուն մեթոտը «*առաջին նշանակութեամբ*» փորձառական կամ մակաձական է։ Մեր հոգին ճանչնալու համար պէտք է դիմենք «*ներքին զգայութեան կամ գիտակցութեան*»⁵⁵։ Գարագաշեանի համաձայն՝ դիտարկումը հոս ալ կարելորդ էր կը խաղայ։

Գարագաշեանի կարծիքով «*մեր նպատակին նայելով*» երկու տեսակ մեթոտ եւս կայ. վերլուծական մեթոտ եւ բաղադրական մեթոտ։ Առաջինը ճշմարտութեան մը հասնելու համար է, իսկ երկրորդին նպատակն է՝ գիտութիւն սորվեցնել⁵⁶։

Գարագաշեանի *Սկզբունք տրամաբանութեանը* լոյս կը տեսնէ 1864ին։ Գիրքը կազմուած է 302 էջերէ, ունի նաեւ հայերէնէ անգլերէն բառացանկ մը։ Գիրքին մէջ տեղ տրամադրուած է եզրերու, նախադասութիւններու, ձեռնարկութեան, ստորոգելիներու եւ խաբէութեան տեսակներու եւն.։ Գիրքը գրուած է անգլիացի փիլիսոփայ Ուաթլիի (Whately)⁵⁷ *Elements of Logic* (1826) գրքին հետետողութեամբ։ Գիրքը ուղղակի թարգմանութիւն չէ, Գարագաշեան, ինչպէս ինքն ալ կը նշէ յառաջաբանին մէջ, ըրած է կարգ մը փոփոխութիւններ։ Գարագաշեանի համաձայն՝ «*տրամաբանութիւնը թէ՛ չափազանց գովողներ եւ թէ՛ չափազանց պարսաւողներ ունեցած է*»։ Առաջիններուն համար «*տրամաբանութիւնն ամէն բանի մէջ ճշմարտութիւնը երեւան հանելու մի միայն գործիքն է*», իսկ երկրորդ խումբի պատկանողներուն համար տրամաբանութիւնը խաւար ժամանակներու մէջ «*վայրապար մշակուեցաւ*», եւ երբ փիլիսոփայութիւնը զարգացաւ, «*տրամաբանական ուսումը նուազութեան եւ արհամարհութեան մէջ ինկաւ*»⁵⁸։ Գարագաշեանի համաձայն՝ այս երկու կարծիքներն ալ ճիշտ չեն։ Ուաթլի անոնցմէ գլխաւորն է, որ տրամաբանութիւնը այս երկու նախապաշարումներէն ազատելու կը ջանայ։ Ան «*Տիպէկտիկեանց եւ Դպրոցականաց աւելորդ իմաստակութիւններն եւ ան աղճատանաց լեզուն*» վերցուց։

Ուաթլի այնքան յաջողեցաւ, որ գիրքը Անգլիոյ մէջ մեծ ընդունելութիւն գտաւ⁵⁹։ Գարագաշեան մէջբերումներ կ'ընէ բնագիրի յառաջաբանէն, ուր

⁵³ Նոյն, էջ 48։

⁵⁴ Նոյն, էջ 49։

⁵⁵ Նոյն, էջ 64։

⁵⁶ Նոյն, էջ 50։

⁵⁷ Richard Whately (1787-1863).- անգլիացի հոգետորական եւ փիլիսոփայ։

⁵⁸ «Յառաջաբան», *Սկզբունք տրամաբանութեան*, էջ Ե։

⁵⁹ Նոյն, էջ 2։

հեղինակը կը քննադատէ Դպրոցականները. Ուաթլիի կարծիքով, անոնք տրամաբանութեան «*ճշմարիտ բնութիւնն ու նպատակը չգիտցան*», բնական գիտութիւններու ուսումնասիրութեան մէջ «*փոխանակ բնաբանական հետազօտութեան, իմաստասիրութեամբ վարուիլ օրինաւոր կարծեցին*»⁶⁰: Ուաթլի տեղ կը տրամադրէ Պէյքընի եւ Ճոն Լոքի գաղափարներուն: Գարագաշեան կը յայտնէ, որ այս գիրքին նպատակն է «*տրամաբանութեան էութիւնը կամ բնութիւնը ճանչցնել*»⁶¹:

Գարագաշեանի՝ մամլոյ մէջ հրատարակուած յօդուածները ընդհանրապէս լեզուական եւ բանասիրական բնոյթ ունին, բայց կան նաեւ մեզի հասանելի քիչ թիով յօդուածներ, որոնք առիթ կ'ընծայեն ըմբռնելու իր աշխարհայեացքը: Ասոնցմէ մէկն է, զինք բողոքականութեամբ մեղադրող Տերոյենցին իր տուած պատասխանը, ուր ան կը մերժէ նման պնդումները⁶²: Կրօնական դրութիւնները տղայական եւ չնչին գտնելով, ան կ'ընդգծէ խղճի եւ մտքի ազատութեան կարեւորութիւնը: Ասոնք մարդոց մէջ խաղաղութիւն եւ յառաջդիմութիւն բերելու միակ միջոցներն են: Իսկ այս ազատութեան զեղծման դէմ ամէնէն զօրաւոր միջոցն է լուսաւորութիւնը, «*զոր մտքի ազատ բնութենէ եւ փորձառութենէ յառաջ եկող դրական գիտութիւնք միայն կրնան տալ*»⁶³: Գարագաշեան կը յայտնէ ազգին մէջ լուսաւորութիւնը տարածելու իր ձգտումը: Գիտական մտքի հանդէպ ունեցած համարումը բացայայտ է:

«*Մենք ճշմարտութիւնը ոչ Լուրերի, ոչ Կալվինի, ոչ Պապին, ոչ ալ այս ինչ աստուածաբանի կամ փիլիսոփայի կամ որ եւ իցէ մարդու քով կը փնտրենք, այլ բնական եւ պատմական, միով բանիւ՝ փորձառական գիտութեանց մէջ*»⁶⁴:

Մեզի համար ուշագրաւ է նաեւ դրապաշտ մտաւորական Տէմիրճիպաշեանի խմբագրած *Երկրագունք*ին մէջ 1886ին հրատարակուած Գարագաշեանի «Բան (Raison) եւ դատում (Critique)» յօդուածը, ուր խստօրէն կը քննադատէ կրօնականները: Ակնարկելով գիտական ճշմարտութիւններուն դէմ Կաթողիկէ Եկեղեցիին անցեալին ցոյց տուած հակազդեցութիւններուն, ան կը գրէ հետեւեալը.

Այս ճշմարտութեանց դէմ որ արդէն մեծամեծ գիտերու հիմունք են՝ ի՞նչ սպառնալիք չեղան. խարոյկներ, խաչակրութիւններ, անաթեմաներ որ ցարդ կը տեղան մեր վրայ սիլապիւսներով⁶⁵:

⁶⁰ Նոյն, էջ ԺԱ:

⁶¹ Նոյն, էջ ԺԳ:

⁶² «Վերջին հարուած մ'ալ Տերոյենց պատուելիին», *Արեւելեան մամուլ* (արտատպուած *Մասիս*էն), Նոյեմբեր 1873, էջ 489-94:

⁶³ Նոյն:

⁶⁴ Նոյն, էջ 493:

⁶⁵ «Բան (Raison) եւ դատում (Critique)», *Երկրագունք*, 1886, էջ 298:

Բնածին գաղափարներու պաշտպաններն ալ Գարագաշեանի քննադատութիւններուն թիրախ կը դառնան. «*Բնածին գաղափարաց ջախջախիչ ցարդ չեղան կարող ցուցանել թէ ոյք են եւ ուր դրուած այն բնածին գաղափարք*»⁶⁶: Բնածին գաղափարներու դէմ յարձակիլը հայ դրապաշտ փիլիսոփաներու մօտ ալ տարածուած երեւոյթ էր, քանի որ բնածին գաղափարներու գոյութիւնը կը համարէին փորձառական գիտութիւններու վրայ հիմնուած իրենց փիլիսոփայութեան համար սպառնալիք եւ յօգուտ կրօնական մտածելակերպի փաստ մը: Գարագաշեանի կարծիքով բանը (raison) «*ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ հաւաքումն փորձառութեանց մարդոյ*»⁶⁷: Գարագաշեանի դրապաշտ ըլլալուն մասին փաստեր չկան, բայց իր միտքերուն մէջ նկատելի են դրապաշտ հակումները: Կը դիմէ Էրնսթ Ռընանի եւ Ճոն Ուիլիըմ Տրէյվիլըրի նման դրապաշտ անուններու: Յառաջդիմութիւնը փորձառութիւնով աստիճանաբար կը կատարուի: Այս բնութեան օրէնքը կը կոչուի յեղում (բնաշրջում): Գաղափարներու կարգն ալ երկրաբանական խաւերու պէս պիտի փոխուի: Նոր քաղաքակրթութիւններ պիտի ստեղծուին: Ռընանը վկայակոչելով, կը յայտնէ յոյսը ապագայի ուսեալ մարդկութեան, որ փիլիսոփայական յեղափոխութեան մը պիտի հասնի: Գարագաշեանի կարծիքով յեղափոխութիւններն իսկ խորքին մէջ բնաշրջումի արդիւնք են: Տիրող գաղափարներու կարգը հիմնատրուած է համերաշխութեան վրայ, որ մարդու բնական ազդումն է⁶⁸: Կ'ընդգծէ մեթոտի կարելորութիւնը. «*Ամէն ծանօթութիւն պարտի անցնել իւր մեթոտին բովէն, ապա թէ ոչ կը ներդրուի իբրեւ խորթ կամ անհարազատ*»⁶⁹: Քննադատական մերձեցումով կը վիճաբանի նաեւ հրաշքներու գոյութեան հարցին շուրջ:

Գարագաշեան վճռականօրէն կը հաստատէ ազատական ըլլալը. ան կը նշէ, որ ազատական սկզբունքները «*արդիւնք են մարդկային մտքին դարերով ըրած փորձառութեանը որ մեծամեծ զոհերու գինն է, եւ ստացուած են ամենէն մաքուր ու վեհանձն արեան մը որ մինչեւ ցայսօր կը թափուի*»⁷⁰:

1860ականներուն սկիզբը Սէր հանդէսին մէջ կը գրէ լեզուական նիւթերու շուրջ, կ'ընդգծէ գրաբարի նշանակալից դերը աշխարհաբարի համար եւ անոր ուսման անհրաժեշտութիւնը: 1886ին գրաբարով կը սկսի հրատարակել Յ. Գուրգէնի հետ *Ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան* թերթը, որ ընդունելութիւն չի գտներ:

⁶⁶ Նոյն, էջ 298:

⁶⁷ Նոյն, էջ 298:

⁶⁸ Նոյն, էջ 298-300:

⁶⁹ Նոյն, էջ 301:

⁷⁰ Ա. Գարագաշեան, «Պատասխան մը», Սէր, 16 Յունիս 1862, էջ 203:

Գարագաշեան աշխատանք տարած է տարբեր բնագաւառներու մէջ, ինչպէս՝ փիլիսոփայութիւն, կրթութիւն, լեզուաբանութիւն, պատմութիւն եւն.: Մեծ համբաւ վայելած է որպէս հայագէտ: Գրած է բազմաթիւ դասագիրքեր, որոնք բազմիցս վերահրատարակուած են: Թէեւ մտատրական կեանքը սկսած է որպէս հոգեւորական եւ ստացած աստուածաբանական կրթութիւն, սակայն հեռացած է հոգեւորականութենէն եւ հակում ցոյց տուած նիւթապաշտութեան: Գրեթէ բոլոր կենսագիրները համաձայն են անոր պիլիսնէրականութեան մասին: Գերմաներէնի իմացութեան եւ Վիեննայի հետ ունեցած յարաբերութիւններուն շնորհիւ Գարագաշեան հաւանաբար ծանօթ էր ոչ միայն Պիլսնէրի, այլեւ 1848ի յեղափոխական սերունդի յայտնի գերմանացի այլ նիւթապաշտներու, եւ թերեւս այս միջավայրը ձեւատրեց անոր աշխարհայեացքը եւ պատճառ դարձաւ սքեմաթող ըլլալուն: Գարագաշեան ջանքեր ի գործ դրաւ արեւմտեան փիլիսոփայութիւնը եւ գիտական աշխարհայեացքը տարածելու հայոց մէջ: Ինչպէս պիտի ըսէր իր կենսագիրներէն մէկը՝ ան միտքերու վարդապետ եղաւ փոխանակ հոգիներու:

THE PHILOSOPHY TEXTBOOKS OF ANTON MADATYA KARAKASHIAN AND HIS SCIENTISM (PRO-SCIENCE APPROACH) (SUMMARY)

CAN ERZURUMLUOGLU
canerzurumluoglu@hotmail.com

During the second half of the 19th century, in line with Europe, some Western Armenian intellectuals started to become acquainted with positivist and materialistic ideas. One of these intellectuals was Anton Madatya Karakashian, who, under the influence of the German materialist philosopher Büchner, quit his clerical status and adopted a scientific worldview.

Karakashian propagated scientific views in some of his articles, but his main contribution was his Armenian textbooks on philosophy and logic. These books reflect his scientific worldview which stands closer to the empiricists. Furthermore, these books played an important role in introducing Western philosophy to Armenian students.

Karakashian was also a well-known Armenologist, educator, linguist and a popular textbook author. He promoted critical thinking, yet he was conservative in terms of language and campaigned for the revival of Krapar (classical Armenian), and even launched a journal in classical Armenian.

A MODEL OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP FOR ARMENIA

KNARIK VOSKANYAN

knarik_voskanyan22@alumni.aua.am

ABSTRACT

This study aims to explore the key barriers to advancing social entrepreneurship and proposes a model for creating innovative solutions to public problems through purposive collaboration between public and private sectors. Using the findings from in-depth interviews with experts and government officials, as well as NGO and business representatives, the research builds upon the available scholarship on the topic, devising a social entrepreneurship model befitting Armenia and similar developing nations. The essence of the model is a design-thinking approach that integrates the role of government in the process of promoting social entrepreneurship; sharing evidence on the critical public problems that need attention; developing targeted tax incentive schemes; promoting entrepreneurial private incentives; rewarding successful initiatives to increase interest and competitiveness; and educating the public to advance social entrepreneurship more broadly.

BACKGROUND

In recent decades, social entrepreneurship has become a go-to participatory approach in development that has captured the interest of scholars and practitioners, progressively producing more and more pages in scientific journals, and filling substantial space in policy debates. Public dissatisfaction with the efforts by public and private sector entities to cope with the problems of society, such as hunger, poverty, illiteracy, disease, domestic violence, and climate change, has led to the urgency of adopting and advancing social entrepreneurship as a collaborative tool for designing innovative solutions to advance human and social development. The expansion of the scope of social needs of the population along with the increase in the number of citizens needing social support and the low efficacy of existing public policy solutions for solving social problems require different approaches that propose innovative practices in social entrepreneurship (Kachko, 2018). In that regard, the current research aims at drawing attention to a social entrepreneurship model that focuses on creating social value.

The future of social entrepreneurship lies in the potential collaborative power of government, non-profit and private sector organizations to jointly address and resolve some of society's most pressing problems and effectively produce sustainable results. By following that path, social entrepreneurship

may involve the grounding of policy reforms in a dynamic model that involves entrepreneurial practices to achieve social change. Such a model would entail a new mindset, principles, strategies, tools, and methods of entrepreneurship applied in the public sector to create and design innovative solutions to some of the more urgent problems of society: poverty, inadequate housing, hunger, unemployment and underemployment, illiteracy, environmental degradation, disease, and so on (Kickul & Lyons, 2020).

Although there is no universally accepted understanding or definition of social entrepreneurship, the prevailing perception of the term is that it aims to create public value, working across sectors. In the context of the current research, the concept of social entrepreneurship is applied to solving social problems, particularly those that are connected with improving public welfare through new collaborative approaches and innovative solutions that produce sustainable results. The adoption and implementation of such novel and inclusive approaches would assume an entrepreneurial government adopting policies that would attract or stimulate groups and institutions outside government to engage in social entrepreneurship and devote efforts and actions that are directed to creating social value (Saebi, 2019).

THE CONCEPT OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP

For centuries, the provision of public services and solutions to social problems was considered to be the function solely of government, whether central, regional, or local. Later, non-governmental organizations (NGOs) were created to attend to issues that the state was not able or did not want to address. In the more recent decades, the private sector has taken responsibility to provide solutions, mostly geared to alleviate, albeit on a smaller scale, some social and environmental issues through corporate social responsibility and philanthropy. The development of this trend in developed countries has been more recently manifested in the form of social entrepreneurship, which has brought together multiple organizations and government to design more sustainable and far-reaching solutions (DG EMPL, 2015).

Though no standard definition has been adopted by international social policy actors, the European Union has established the basis of social enterprise as follows:

An operator in the social economy whose main objective is to have a social impact rather than make a profit for their owners or shareholders. It operates by providing goods and services for the market in an entrepreneurial and innovative fashion and uses its profits primarily to achieve social objectives. It is managed in an open and responsible manner and, in particular, involves employees, consumers and stakeholders affected by its commercial activities (DG EMPL, 2015, p. 9).

Along a similar line of thought, J. Gregory Dees defines social entrepreneurs as agents of change that

have a mission to create and maintain social value (not just private value), seek, find new opportunities to serve that mission, participate in continuous innovation, adaptation, training processes, act boldly, ignoring the lack of resources available now/at that moment, and show a high sense of accountability to their beneficiaries for the results they create (USAID, 2016, p. 10).

Through such trendsetting yet broad definitions, different combinations are adopted in state policies to stimulate social entrepreneurship across sectors and involvement in the policy agenda in many countries. In particular, many emerging economies are beginning to focus on entrepreneurial initiatives that not only provide impetus to startups as potential engines of economic growth, but also attract their active participation into the public policymaking and governance processes. Thus, governments are devoting significant efforts to develop their entrepreneurial ecosystems, adopting new dynamic private sector incentives that aim to engage private companies and individual entrepreneurs in the design and implementation of innovative social programs (Kantis & García, 2020).

The current understanding shows that social entrepreneurship is particularly important with regard to creating and promoting social value, and governments could serve as catalysts in achieving that aim. However, there are several instances where governments have instead created obstacles for social entrepreneurs (Nicholls, 2006). There is no doubt that the role of governments is crucial for creating social value and promoting innovation. Along a similar but more elaborate line of thought, Wolk (2007) argues that social entrepreneurship can be advanced by governments through five policy options: by means of innovations; by advancing entrepreneurial initiatives (with or without government involvement); by means of rewarding excellence to enhance competitiveness; by supporting entrepreneurs with clever planning; and by educating communities to help improve social entrepreneurship mechanisms.

According to Berzin et al. (2014), in order to develop social entrepreneurship, the social purpose and business goal should be integrated such that government can facilitate the process through tax incentives. Moreover, Reiser (2011) posits that attracting corporations into the social entrepreneurship ecosystem would increase funding streams and create innovative financial schemes for entrepreneurial activity to benefit the public. As Clark and Babson (2012) claim, smart tax schemes would encourage entrepreneurs not only to do or expand existing businesses but also to get involved in social entrepreneurship endeavors.

According to Moore and Westley (2011), in order to promote social innovation, a four-stage plan could be considered. It would include identifying the problem; correlating government and entrepreneurship plans; streaming resources by regulating internal policies; and institutionalizing conceptual approaches. Another method is the three-stage approach suggested by Mulgan et al. (2007), which places emphasis on piloting and testing innovative solutions and evaluating the degree to which they are having a favorable impact, then implementing those solutions on a larger scale. If such policies and mechanisms are introduced, innovative solutions to overcome social challenges will become necessary to create new funding streams (Smiddy, 2010).

One example is the use of Social Impact Bonds (SIB) to attract investments and to foster effective collaborations. SIBs depend on private funding and are like any other pay-for-success funding approach that expands social programming arrangements and structures. Governments in different parts of the world are getting interested in SIBs and contributing to improved competition for sparse state budgetary resources and better managing the costs of social goods and services. The use of SIBs means that disbursements from state budgets are actually made after, and only in the event of, achievement of the intended results (Berzin et al., 2014).

Thus, the SIB model may be useful for enhancing social entrepreneurship to the extent that governments adopt them to attract investments into projects that address public needs and achieve social objectives. However, there are several other factors that affect the advancement of social entrepreneurship. These may include a poor understanding of the concept of a 'social enterprise' (where the key stakeholders do not fully understand the concept and only regard it as charity); a lack of supportive legislation or state-supported programs to provide access to smart financing; a shortage of specialists acting as mentors for social enterprises; and insufficient mechanisms that measure the impact of social enterprise, etc. (DG EMPL, 2015). In many developing countries, the concept of 'social enterprise' has not yet been fully understood, not only by the general public, but also by investors and customers. Thus, the poor understanding of the concept of 'social enterprise' is one of the main issues challenging stakeholders and the growth of social entrepreneurship. This has severely affected the development and institutionalization of financing alternatives for social enterprises. The absence of legislation and alternative state-support mechanisms have also hindered or limited access to new financing.

More importantly, in many European countries there is no policy framework to encourage the creation, development and sustainability of social enterprises, where the absence of a policy framework has effectively prevented the development of social enterprise. Some external stakeholders believe that the

government's unawareness of public needs and the deficiencies in the mechanisms for addressing those needs should be changed. Besides, the shortage of specialists that could act as advisors and mentors is another factor that prevents the development of social entrepreneurship, and the cause is explained by the absence of public support measures that can target social enterprises with public support. Furthermore, in order to develop social entrepreneurship, the impact of social enterprises should be monitored and measured. Many countries lack the appropriate mechanisms and systems to measure social impact. Thus, in order to start and increase social enterprise activities, it is essential to consider the importance of adopting systems and favorable environments that encourage social entrepreneurship. This is significant for realizing the social impact (DG EMPL, 2015).

Asian countries also face constraints regarding the development of social enterprises. For example, though such countries as South Korea and Singapore have well-developed ecosystems and their governments support social entrepreneurship, they have problems in terms of innovation and sustainability (The Japan Research Institute, 2016). Davies et al. (2018) have offered three suggestions that may overcome such obstacles: "values-based decision-making, leveraging social mission, and anchoring." Such essential changes in public governance mean that governments that emphasize social and democratic criteria are more likely to develop the social entrepreneurship ecosystem more successfully.

According to Denhardt and Denhardt (2001), government should act as a broker between citizen groups to create shared value. This suggests that public, private, and nonprofit agencies should work together to meet identified public needs by way of creating partnered governance -- one such model is creating collaboration among various governmental and non-governmental organizations through public-private partnerships (PPP). Strong collaboration by government with private entities creates entrepreneurial solutions, alternative policy choices, management strategies, shared responsibilities, and civic commitments for the delivery of improved public good. Thus, social entrepreneurship will combine efforts at all public and private levels with optimal policies and procedures to create public value through constructive dialogue and collaboration.

To better understand how government can participate in social entrepreneurship, it is important to delineate the main functions of government in social entrepreneurship. According to Shockley and Frank (2011), there are four levels of how government plays a role in social entrepreneurship: government as originator and implementer (higher state capacity/top-down social entrepreneurship); government as bungler (lower state capacity/top-down social entrepreneurship); government as imitator and adopter (lower

state capacity/bottom-up social entrepreneurship); and government as adapter and promoter (higher state capacity/bottom-up social entrepreneurship). Each of these levels of involvement demonstrates a different approach to government intervention in social entrepreneurship, as enabler or, conversely, as inhibitor of large-scale social change.

Another potential organizational role for government is offered by Shockley and Frank.

The administrative organization of government is crucial, especially when policies calling for increased government are to be implemented. Governments that have, or can quickly assemble, their own knowledgeable administrative organizations are better able to carry through interventionist policies than are governments that must rely on extra-governmental experts and organizations.¹

The most obvious sources of social innovation to trigger the administrative organization of government, or state capacity, are mostly legislative institutions, as well as certain executive or judicial state agencies. In social entrepreneurship, government institutions are key stakeholders from the point of view of their functions. In order to change the policies, institutions should provide necessary management structures and resources (Peters et al. 2005).

Moreover, according to North (1990), creating opportunities in society depends on institutions, as opportunities are structured by the established institutional environment. The latter also is instrumental in the way society defines or perceives 'social value'. Entrepreneurship initiatives make those opportunities come true and produce results-driven projects for implementation. North points out that "organizations take advantage of those opportunities" and change the institutions that initially structure opportunities.² Thus, institutions support opportunities by catalyzing entrepreneurial ventures, and they also develop and shape them. Thus, government institutions have a crucial role in advancing social entrepreneurship as they create and support the actual environment for entrepreneurship to develop (Bruton et al. 2010).

THE CASE OF ARMENIA

Armenia is a developing country that has made slow progress in resolving most pressing social and environmental issues. Having limited natural resources and inadequate state revenue sources, the poor state of the economy was exacerbated by COVID-19 and the 2020 Artsakh War.

According to Armstat (2021) statistics, the GDP has decreased dramatically after a slight rise in 2019 over the previous year, however not resulting from sustainable reforms initiated by the new government, rather resulting from the

¹ Shockley and Frank (2011: 189)

² North (1990:7)

continuation of the growth impetus observed earlier and ensuing from the economic instruments and policies mostly adopted during 2017 and 2018, except for a sharp decline in 2020 primarily caused by the COVID-19 pandemic. Thus, the GDP growth rates are 5.20% for 2018 (a 2.3% decline from 2017); 7.60% for 2019 (a 2.4% increase from 2018); -7.40% for 2020 (a 15% decline from 2019); and 5.70% for 2021 (a 13.1% increase from 2020).³

Despite the positive signals of recovery and future forecasts, there are no visible or planned changes in social programs. With the continuing scarcity of budgetary resources and other budgetary priorities identified by the government, no sufficient attention to social programs is foreseeable in the future, leaving many public issues unresolved (RA government, 2021). Moreover, despite the Ministry of Labor and Social Affairs (2021) being the main body responsible for solving the pressing social issues of society, and considering those existing programs implemented by Social Services of Armenia (2021), there is a lack of evaluation to measure their effectiveness or corrective impact. Thus, prevailing resource and governance deficiencies have intensified the urgency for creating a social entrepreneurship model that would alleviate the existing burdens.

Also, there are no programs or initiatives by the Armenian government aimed at supporting, integrating and building the capacity of social enterprises. There is insufficient state support of the private sector to encourage involvement in the process of solving the pressing issues of society, the state being negligent, selective, or nonexistent. Social programs can be implemented more effectively by the state if they are integrated within the social entrepreneurship ecosystem, which would require the collaboration and joint efforts of public and private sector organizations. From that standpoint, social entrepreneurship does not exist in Armenia. In addition, there are no established criteria or legal provisions according to which an organization can be classified as a social enterprise. There is an issue of perception and recognition of social entrepreneurship in Armenia by both public and private sectors. (E-Draft.am, 2018)

RESEARCH DESIGN AND METHODOLOGY

The primary objective of this study is to explore options and offer a model for developing social entrepreneurship in the Republic of Armenia. The study considers policy channels that may enhance sustained public and private interest and participation in meeting unmet public needs. The main research question of the study is: What SE model would best fit the Armenian social, economic, and political environment? Though the research is directed at

³ <http://www.macrotrends.net/countries/ARM/armenia/gdp-growth-rate>.

Armenia, other developing countries would also benefit from a social entrepreneurship model that they can adjust to their local characteristics.

A qualitative research design was used to investigate the concepts and approaches to advance social entrepreneurship through the examination of potential roles of government and the private sector in collaborative initiatives of social entrepreneurship. The examination relied on in-depth interviews with individuals from various sectors to collect data on alternative policy considerations and courses of action that could support development of the social entrepreneurship ecosystem.

Data was collected using 15 structured interviews conducted during March-April 2021 with experts in the field of social entrepreneurship, members of NGOs⁴, representatives of several government ministries, and corporation leaders. The sampling of interviewees was purposive to ensure maximum variation of opinions and propositions by individuals from different academic and professional backgrounds and experiences. The interviews were transcribed and analyzed using thematic coding derived from the concepts found in the literature on social entrepreneurship. Additionally, new ideas and issues presented by the interviewees were captured through *In Vivo* coding. In the final stage of the study, using the findings from the analysis of interviews, a quick refresher poll was conducted in April 2022 to ensure there were no significant changes in the data collected a year earlier. Subsequently, a social entrepreneurship model that we think would best work for Armenia was created.

DATA ANALYSIS AND DISCUSSION

Analysis of structured interviews

As stated above, 15 structured interviews were conducted and thematically analyzed in the first round. The five dominant themes reflected in the interview questions were derived from the literature on social entrepreneurship and incorporated the main components that a social entrepreneurship model could entail. The interviews served to identify and understand the relevant circumstances to consider in modeling the social entrepreneurship ecosystem in Armenia, including the role of government in the development process of social entrepreneurship, state policies that may serve as catalysts in the development of social entrepreneurship, including incentives that the government may consider offering, as well as the significance of collaboration between public and private sector organizations in the overall process.

⁴ NGO activities are regulated by an improved law adopted on 4 December 2001, which states that *Armenia recognizes the crucial role of NGOs in the development of civil society and aims to promote the establishment of NGOs as legal entities*. (Asian Development Bank, 2011)

One expert interviewed asserted that social entrepreneurship contributes to two main functions of the government: creating both “*positive economic impact and positive social impact*” (#1).⁵ Depending on what social issue is targeted, social entrepreneurship helps to resolve social problems that the government has not been able to alleviate or completely eradicate, whether because of lack of resources, both expertise and financial resources, or because of other priorities that may have captured the government’s prime attention (which may be modified from time to time due to changing circumstances). The expert also stressed that it is particularly important for government to recognize the significance of social entrepreneurship for state development and to understand its important role especially for a developing country. Along this line of thought, another interviewee emphasized that “*Entrepreneurship is an interdisciplinary concept that is causally linked to innovation as one of its core elements. Successful entrepreneurship can be portrayed as the blended outcome realized from business profits and creative collaboration*” (#2).

According to the majority of the interviewees (10/15), the very first step government should consider is to map out the main barriers to the development of social entrepreneurship in Armenia. In that regard, most respondents posited that one of the key constraining factors is the poor understanding of the concept itself, in Armenia. As one interviewee explained “*The very first thing is defining the concept of social entrepreneurship and recognizing its need in our society*” (#4). In Armenia, there is a misunderstanding or lack of understanding of the concept of social entrepreneurship, whether among policy makers in the legislature or policy implementers in the executive branch, including experts and practitioners, argued another interviewee, and this gap would need primary attention.

Another barrier articulated by a business leader (#10) refers to the legal and regulatory framework in the country. The interviewee explained that for social value creation, for ideas to turn into results-driven projects and programs in social entrepreneurship, the legal provisions should be amended to tackle the particular circumstances and support activities that promote establishing an entrepreneurial ecosystem in Armenia. The legal framework must also clarify, at the national level, what is to be considered a social entrepreneurial activity, together with the specific objectives and goals that differentiate a social entrepreneurial activity or project from other types of sponsored projects or philanthropy. In this context, an appropriate set of rules and regulations should be developed that touch upon several aspects of social entrepreneurship, including financing structures, access to public management

⁵ Interviewee names are kept anonymous with references to their input through a sequential numbering system.

instruments, such as procurement, identification of target groups and beneficiaries, as well as selection of the activity strategically and in concert with established public priority needs, as validated by supporting evidence. For social entrepreneurial programs adopted by a public or private organization to have a measurable social impact on society, all legal and operational requirements must be spelled out, and subsequently adhered to.

Regarding the importance of legal reforms that would amend the existing laws, including those pertaining to non-profit organizations and foundations, one interviewee remarked: *“The laws that are currently used in Armenia do not mirror the explanations or official statements made publicly by government. Thus, the very first step before adopting certain strategies that would help develop social entrepreneurship in Armenia is changing those laws and rules that are creating barriers to the concept itself”* (#8). Upon identifying the main factors constraining or preventing the development of social entrepreneurship, it is necessary to focus on the most dominant problems in Armenian society, such as poverty, environmental protection, education, and health, as specified by most interviewees (13/15).

The next dominant theme discussed dealt with the role government should or could assume in the development of the social entrepreneurship ecosystem in Armenia. According to one interviewee (#1), the government should be the architect of the social entrepreneurship ecosystem in Armenia. In a similar vein, other interviewees mentioned that the main role of government is to first create the appropriate environment that would stimulate interest in the advancement of social entrepreneurship in Armenia. Another interviewee (#12) also asserted that the Armenian government should be the engine of social entrepreneurship by offering incentives, adopting commensurate policies, and allocating resources (not meant as financial resources only) that would encourage and enhance social innovation.

In this context, one interviewee brought the example of other countries in the former Soviet space that could offer a useful background for Armenia. *“In countries like Romania and Moldova the government decided to set up a separate register for monitoring social enterprises being created in their respective countries. These can be NGOs, private businesses, or individuals, but they should be officially registered as social enterprises and should obtain the appropriate certificate to be able to operate. ... Such a status naturally comes with certain advantages, but also obligations on the part of social entrepreneurs”* (#2). Most other interviewees perceived the role of government as supporting social entrepreneurship by way of encouraging provincial governments to network local organizations in their jurisdictions and foster the initiation or adoption of entrepreneurial projects. Synthesizing the dominant theme expressed by almost all the interviewees, government should function as

the principal advocate in support of social entrepreneurship, including encouragement of social innovation, creation of an enabling environment, and rewarding worthy performance results, thereby showcasing working models and disseminating relevant knowledge in the field.

Moreover, as one interviewee mentioned, a good way to support social entrepreneurial initiatives is by rewarding tangible performance results and the creation of social value. This, the interviewee explained, also means allocating financial support to successful social entrepreneurial activities. *“After a successful innovation starts developing, the government rewards the entrepreneurs by allocating state funding for the goods and services produced by social entrepreneurs”* (#1). Importantly, asserted another interviewee (#4), government plays a particularly essential role in encouraging innovation for solving pressing social problems, institutionalizing participatory processes to collectively draw up innovative solutions to help vulnerable segments of the population, other than engaging in traditional social assistance programs.

Summing up the role of government in advancing social entrepreneurship in Armenia, one interviewee stated, *“as a resource and partner, the government plays a critical role for providing evidence on prevalent social issues and sharing crucial data on existing social problems, documenting potential solutions and approaches to measuring the success of resulting entrepreneurial interventions based on established standards and success indicators”* (#15). This interviewee also added that the role of government should include conducting research and providing data on findings, as well as leading evaluation efforts that produce critical information for perusal before potentially expanding those successful projects more broadly, using a *design thinking* approach. Such an approach, confirmed another interviewee (#5), would identify any gaps and missing components to make further improvements to the project, enabling a social entrepreneurship environment to take shape, progressively removing barriers, and increasing collaboration among government, business, and other organizations. This approach would increase the credibility of project participants, as well as that of government. As also elaborated, the environment should be *“conducive to social enterprise”* (#1) so as to advance social entrepreneurship as a collective tool for designing innovative solutions to advance human and social development.

The next two dominant themes discussed by the interviewees were the policies and incentives government should consider in order to enable social entrepreneurship, to actively engage companies and non-profit or non-governmental organizations, as well as experts in the design, implementation, and evaluation of social programs. In this context, one interviewee stated: *“In order to develop an entrepreneurial ecosystem, it is necessary for the Armenian government to make every effort to get the private sector involved in the*

process of designing innovative social programs by offering new types of incentives” (#12).

Similarly, another interviewee emphasized, *“the government should provide incentives to organizations that are proposing to solve social problems. Basically, social entrepreneurship should be advocated and encouraged by the government, and there should be strong collaboration between government and the private sector in that process” (#9).* One such incentive, elaborated the same interviewee, could be tax exemption schemes only available to implementers of a specific social entrepreneurial activity or type of project. The lack of tax incentives works against the creation of interest in social entrepreneurship and even acts as a barrier to its development, pressed the interviewee. In contrast, tax incentives may serve as encouragement for businesses to think about making investments into undertakings that would create social value on a broad scale.

Another theme dominant in discussions with the interviewees was the relevance of PPPs in social entrepreneurship. This is a leading antecedent model of collaboration between government and private business and, as one interviewee (#10) noted, PPPs still are considered to be a dominant trend in economic development. The potential expansion of the PPP mechanism into various types of social interventions would necessitate understanding the exact needs of the population in the social sphere and providing partnered solutions. Similarly, another interviewee attested: *“The use of PPPs will allow the government of Armenia, on the one hand, to solve the pressing problems ensuing from the rational functioning of infrastructure facilities and, on the other hand, enable entrepreneurial arrangements between private and public organizations to invest in and reap profits from their entrepreneurial activities” (#4).*

It can be synthesized from several ideas revealed in the interviews that variations of the original PPP concept are in use in various countries for solving a number of long-term issues. In fact, the PPP concept was created primarily to attract private investments in order to develop programs for the good of society. *“It is not a secret that in the context of the financial crisis and limited budgetary resources, PPPs are the best solutions.”* This interviewee also mentioned that PPPs may serve as an important precedent to the development of social entrepreneurship. *“In many developing countries, collaboration of the private sector and the state helps to solve the most pressing social and economic problems more effectively by joining forces and resources respectively available in the public and private sectors” (#7).*

Another example mentioned by a different interviewee touched upon the concept of Social Impact Bonds (SIBs), which *“provide a collaboration platform that brings together different stakeholders. ... Here, the main role of*

government is outsourcing or delegating to the private sector responsibility for conceiving potential solutions to social problems” (#2). According to another interviewee (#15), SIBs provide a mechanism for financing projects or programs to address the most pressing social problems in society. Bonds are a reliable win-win source for funding social programs, whereby investors receive their cash back, most often on the basis of a shared financing arrangement with government when the established performance targets are achieved. Thus, this provides an opportunity to channel significant investments into promising solutions that address the root causes of deep-seated social problems and create a new way of working between government and socially motivated investors.

Moreover, an interviewee (#1) emphasized the importance of creating state policies and mechanisms that tackle the issue of corruption in Armenia, stressing the importance for social enterprises to function in a fair and healthy environment. Here, the interviewee underscored the accountability of all participants throughout the implementation of a collaborated undertaking. In the same vein, another interviewee (#8) spoke about establishing checks and balances within the system to best advance the social entrepreneurship ecosystem.

Another mechanism also proposed during the interviews is the performance-based payment system, which one interviewee portrayed as “... *financing mechanisms that are based on the achievement of measurable targets and results that are established by the respective parties to a contract*” (#11). These forms of compensation strengthen the implementers’ incentive to perform in an effective manner so as to receive payment installments proportionate to the attained results. Thus, in the context of social entrepreneurship, these serve as motivators of high performance for value creation.

The last method mentioned by an interviewee is the social impact reporting system: “*In order to develop the field of social entrepreneurship in Armenia, a social impact reporting system needs to be created*” (#5). This is a communication strategy used to report the exact changes realized by an organization or specific project. Sharing information on the organization’s impact with other stakeholders is more than simply reporting inputs and outputs. The actual method of collecting, analyzing, and reporting information should be precise and clearly articulated to help keep track of the organization’s progress toward planned results and intended social impact.

The last dominant theme discussed during the interviews is related to the element of collaboration among government, private business, NGOs, and community service organizations (CSOs), as well as service providers and investors within a social entrepreneurship model. Based on the majority

opinion, inclusive management is the most important factor for the success of social entrepreneurship endeavors in Armenia. By participative management or inclusiveness, most interviewees meant the collaborative engagement of different players and, most importantly, with government as the lead administrator of the social entrepreneurship ecosystem. One of the interviewees underscored: *“Social entrepreneurship is all about collaboration or inclusion of different actors from different sectors. It is not about individuals, NGOs, private investors, and others that have a goal to maximize their respective profits and advantages, and function as independent entities implementing small projects or programs with grant funding”* (#4).

Also, as elaborated by another interviewee (#9), many projects and small programs that target social problems are implemented; however, from the perspective of social entrepreneurship these cannot be considered as integral policy solutions because of the absence of underlying principles and regulations that govern their implementation and the sustainability of the social values they deliver. *“Each social enterprise can play a huge role in the process of growing the social entrepreneurship ecosystem through active collaboration”* (#2).

Essentially, social entrepreneurship provides answers to the question of how to invest to make an optimal social impact. From the perspective of impact investment, two factors must be considered creatively: investing for impact (achieving specific social outcomes) and investing with impact (maximizing profit while achieving intended social outcomes). Engaging both private and public sectors in this process is very crucial because it is through their collaboration that profits can be maximized while attaining sustainable economic and social value.

In that regard, several interviewees drew parallels with the UN sustainable development goals (SDGs) by stating that those, too, emphasize collaborative action among sectors to effectively reach established goals related to sustainable development. In this regard, the government has the incentive to engage and motivate the private sector to join efforts in solving social problems in order to achieve established targets. One interviewee elaborated:

Here, the government should serve as an umbrella, the private sector as the service provider, and NGOs or other organizations should serve as independent outcome verification agents” (#5).

Thus, each of these actors has a clearly established role in a well-designed collaborative system. Social entrepreneurship will provide grounds to combine efforts at public and private levels with policies and regulations that are bound to create public value through sustained dialogue, transparent work, and strong results-driven collaboration.

Key findings and inferences

From the main findings it can be concluded that the evidence found in the interviews validates some of the fundamental prime concepts and approaches existing in the literature on social entrepreneurship. As was mentioned, the interviews were analyzed based on the five main themes considered before creating strategies that would promote or advance social entrepreneurship in Armenia, including the role of government in the development process of social entrepreneurship, state policies and mechanisms that may serve as catalysts in the development of social entrepreneurship in Armenia, incentives provided by the government, and the significance of collaboration between public and private sector organizations in the overall process.

The analysis of findings relative to the first theme infer that the very first step that government should consider is to define the concept of social entrepreneurship and institutionalize its use or application in our society. Next, the government should identify the main constraints to the development of social entrepreneurship in Armenia. The barriers mentioned by the majority of the interviewees include poor understanding of the concept of social entrepreneurship and the lack of an appropriate legal and regulatory framework. Thus, another important step that needs to be considered by the government beforehand is the establishment of certain rules and regulations that deal with several aspects of social entrepreneurship, including procedural schemes related to procurement, financing, accounting, and reporting.

From the findings under the second theme of mapping the role of government in social entrepreneurship development, it can be synthesized that the government should function as a chief organizational sponsor. The main role of the government is advocating social entrepreneurship throughout the country and promoting the concept among private and public sector organizations. Thus, the government should create an environment that is “conducive to social enterprise” by establishing various incentives, mechanisms, instruments, and related policies that would serve as drivers for organizations to get involved in solving the social problems facing society.

The main highlights from the next two themes related to state policies and mechanisms as drivers of social entrepreneurship development include public-private partnerships, social-impact bonds, and performance-based mechanisms. The findings show that social impact reporting requirements and the tax code should have exclusive provisions and obligations applicable to social entrepreneurial activities or projects.

The last theme that stands out in the analysis involves collaboration between the private and public sector. Synthesizing the key points derived from this part, it can be concluded that social entrepreneurship cannot exist without planned and organized collaboration between the public and private sectors.

Social entrepreneurship is not about isolated endeavors related to social enterprise, nor is it about maximizing business profits, it is rather a product of deliberate collaboration between public and private sectors aimed at producing sustainable social value through the application of a design-thinking approach.⁶

CONCLUSION: A SOCIAL ENTREPRENEURSHIP MODEL

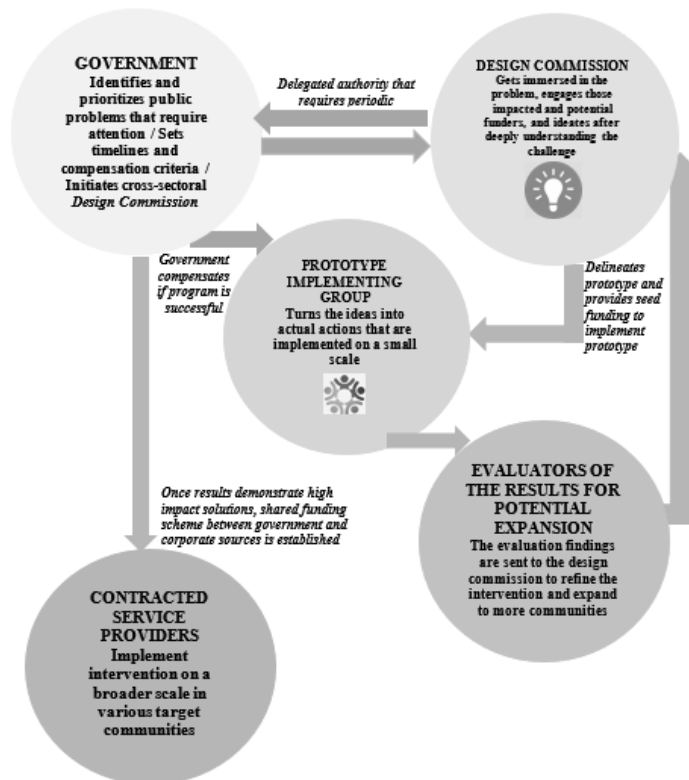

Exhibit 1: Social Entrepreneurship Model

What results from the synthesis of the key findings of the research is the social entrepreneurship model, Exhibit 1, which portrays the main functions of each of the major players/groups in a highly participatory arrangement for the creation of social entrepreneurship in Armenia. In an arrangement that integrates the key features of design thinking, the proposed players in the

⁶ Design thinking is a human-centered approach to problem-solving based on creative and innovative ideas. It helps teams to understand the needs, challenge assumptions, redefine problems and create innovative solutions to prototype and test.

model are the government; the cross-sectoral design commission;⁷ the prototyping and implementing group; service providers; and evaluators.

As shown in the model, the government plays the role of champion in creating the ecosystem with the primary responsibility as initiator and promoter of social entrepreneurship. The main functions of the government are the identification and prioritization of critical public problems that need attention and organizing and/or creating a design commission with participants from all sectors, business, NGOs, CSOs, as well as experts and specialists. The commission is charged with first developing a full understanding of the public problem and the extent of its public impact, and subsequently generating innovative ideas for solving it, including potential recommendations to government on alternative funding schemes, performance rewards, and policy incentives. Working in a very participatory and open arrangement, the design commission gets immersed in the issue through direct engagement with those impacted by the problem and exploring alternative ideas for solutions.

As the model indicates, a strong working relationship is established between government and the design commission that follows a *modus operandi* agreed to between both parties, including transparency, accountability, and task completion/reporting timelines. The next major player is the prototype implementing group whose main function is turning the ideas received from the design commission into action by prototyping the solution and designing the specific implementation requirements and steps for implementation on a small scale, in one or two communities, to test the degree to which the expected results can be achieved before full scale expansion or implementation in additional communities. Here, aside from the potential for business advantage by the service provider, the focus is on the social or public value created or added. The interrelationship between the government and prototype implementing group involves actual compensation by government for the delivered public goods or services after the prototype implementation produces the expected results, as duly validated by the evaluating group.

There is also an established relationship between the design commission and the prototype implementing group which, aside from the transfer of solution ideas and fitting alternatives, also involves the provision of seed funding for testing the prototype project/program on a small scale. The contracted service providers are responsible for the actual production or provision of the public good/service as specified by the prototype implementing group. As shown in the model, the relationship between the government and

⁷ The model does not assume that there will be a single commission for all types of social problems to be addressed. Rather, commissions could be created for every major problem depending on its magnitude, or per field where the problem belongs.

contracted service providers follows an established funding scheme, which includes partnered financing between government and the service provider.

Embedded in the proposed model is the necessary element of independently evaluating results and sharing the findings with all parties involved through the design commission. The design-thinking approach is applied throughout the phases of the model – identifying the problem, understanding it, prototyping the solution, evaluating the outputs and outcomes, making changes to improve results, and ultimately expanding it more broadly. Cross-sector collaboration extends beyond the concept of public-private partnerships.

The model appropriately integrates expert opinions by policy makers, social program practitioners, business entrepreneurs, NGOs and other topic experts, suggesting that it has become imperative for the government to consider initiating collaborated solutions in order to solve critical public problems in the Republic of Armenia. The information gathered from these sources has helped develop a model of social entrepreneurship that would best fit local conditions and culture, for consideration by government as a starting point.

The model is based on the concept of collaboration between public and private sectors, including government at the national and local levels, private businesses, non-governmental and community service organizations, as well as expert and philanthropic entities, with a strong emphasis on design thinking, as used in many corporate enterprises. The government plays a crucial role in the development of a social entrepreneurship ecosystem, demonstrating strong commitment to its application and success. Though the government acts as the initiator and chief promoter in this process, the actual delineation of innovative solutions to priority public problems is designed by a cross-sectoral body that is able to perceive a problem from different perspectives and synthesize ideas into the most workable solutions. Participating service providers, potentially businesses, are involved in the implementation primarily to create social value, aside from their interest in achieving business objectives.

References

- Armenia GDP growth rate 1991-2023. (n.d.). Macro Trends. <http://www.macrotrends.net/countries/ARM/armenia/gdp-growth-rate> .
- Asian Development Bank. "Civil Society Briefs: Armenia." *www.adb.org*, Nov. 2011, www.adb.org/publications/civil-society-briefs-armenia. (Accessed date 2021).
- S. C. Berzin, M. Pitt-Catsoupes, & C. Peterson, "Role of state-level governments in fostering social innovation," *Journal of Policy Practice*, 13(3):2014, pp. 135-55 (<https://doi.org/10.1080/15588742.2014.901205>).
- G. D. Bruton, D. Ahlstrom, & H-L. Li, "Institutional theory and entrepreneurship: Where are we now and where do we need to move in the future?" *Entrepreneurship Theory and Practice*, 34:2010, pp. 421-40.

- W. H. Jr. Clark, & E. K. Babson, "How benefit corporations are redefining the purpose of business corporations," *William Mitchell Law Review* 38(2):2012 (<http://open.mitchellhamline.edu/wmlr/vol38/iss2/8>).
- I. A. Davies, H. Haugh, & L. Chambers, "Barriers to Social Enterprise Growth," *Journal of Small Business Management*, 57(4):2018, pp. 1616-36. <https://doi.org/10.1111/jsbm.12429>
- J.V. Denhardt, & R.B. Denhardt, "The new public service: Serving rather than steering." *Public Administration Review*, 60(6):2000, p. 549 ([https://link.gale.com/apps/doc/A67630649/AONE?u=brooklaw_main&sid=bookmark-AONE&xid=8e8a3c7e/\(Accessed date 2021\)](https://link.gale.com/apps/doc/A67630649/AONE?u=brooklaw_main&sid=bookmark-AONE&xid=8e8a3c7e/(Accessed date 2021))).
- Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion of the European Commission (DG EMPL). "A Map of Social Enterprises and Their Eco-Systems in Europe." *Publications Office of the European Union*, Luxembourg, 2015, op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b556d0e5-8907-11e5-b8b7-01aa75ed71a1/language-en.
- The Japan Research Institute. *Study of Social Entrepreneurship and Innovation Ecosystems in South East and East Asian Countries: Final Reflections*. Office of the Multilateral Investment Fund, 2016. <https://publications.iadb.org/publications/english/viewer/Study-of-Social-Entrepreneurship-and-Innovation-Ecosystems-in-South-East-and-East-Asian-Countries-Final-Reflections.pdf>The Government of the Republic of Armenia. (2021). <https://www.gov.am/en/>
- D. S. Kachko, "Issues and trends of social entrepreneurship development," *Russian Journal of Entrepreneurship*, 18(3):2017, pp. 215-21 (in Russian).
- H. Kantis, J. Federico, & S. García, *Entrepreneurship policy and systemic conditions: Evidence-based implications and recommendations for emerging countries*, Elsevier: *Socio-Economic Planning Sciences*, Volume 72, 2020 (100872. <https://doi.org/10.1016/j.seps.2020.100872>).
- J. Kickul, & T.S. Lyons, *Understanding Social Entrepreneurship: The Relentless Pursuit of Mission in an Ever Changing World*, 3rd ed., Routledge, 2020 (<https://doi.org/10.4324/9780429270406>).
- Ministry of Labor and Social Affairs of the Republic of Armenia. www.mlsa.am, www.mlsa.am/. (Accessed date 2021)
- M. L. Moore, F. R. Westley, O. Tjornbo, & C. Holroyd, *The Loop, the Lens, and the Lesson: Using resilience theory to examine public policy and social innovation*, Palgrave MacMillan, London, 2012, (pp.89-113).
- G. Mulgan, S. Tucker, R. Ali, B. Sanders, *Social Innovation: What It Is, Why It Matters and How It Can be Accelerated*, Young Foundation, University of Oxford, & Skoll Centre for Social Entrepreneurship, 2007.
- A. Nicholls, *Social Entrepreneurship: New Models of Sustainable Social Change*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
- D. C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- B. G. Peters, J. Pierre, & D. S. King, "The politics of path dependency: Political conflict in historical institutionalism," *Journal of Politics*, 67:2005, pp. 1275-300.

- D. B. Reiser, "Benefit corporations – A sustainable form of organization?," *Wake Forest Law Review*, 46:2011, pp. 592-625
- T. Saebi, N. Foss, & S. Linder, "Social entrepreneurship research: Past achievements and future promises," *Journal of Management*, 45(1):2019, pp. 70-95. (<https://doi.org/10.1177/0149206318793196>).
- G. E. Shockley, & P. M. Frank, "The functions of government in social entrepreneurship: Theory and preliminary evidence," *Regional Science Policy & Practice*, 3(3):2011, pp. 181-98 (<https://doi.org/10.1111/j.1757-7802.2011.01036.x>).
- L. O. Smiddy, "Corporate creativity. The Vermont L3C and other developments in social entrepreneurship. Introduction," *Vermont Law Review*, 35:2010, pp. 1-9.
- Social Entrepreneurship Development Program. 2018 - E-Draft.am." www.e-Draft.am, www.e-draft.am/projects/1180/about (Accessed date 2021)
- Social Services of Armenia, <https://www.ssa.am/> (Accessed date 2021).
- Statistical Committee of the Republic of Armenia (Armstat), *Changes in GDP Growth Rates to Previous Year*, <https://armstat.am/en/> (Accessed date 2021).
- USAID, *Social Entrepreneurship: A Manual on Founding and Building Enterprises that Change the World*, Yerevan, 2016, pp. 6-14.
- M. Andrew Wolk, *Social Entrepreneurship and government: A new breed of entrepreneurs developing solutions to social problems*, Office of Advocacy of the U.S. Small Business Administration, 2007.

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԶԵՆՈՒԱՐԿԱՏԻՐՈՒԹԵԱՆ MODEL ՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ (ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՔՆԱՐԻԿ ՈՍԿԱՆԵԱՆ

knarik_voskanyan22@alumni.aua.am

Հետազոտությունը նպատակ ունի ոչ միայն բացայայտելու ըպկերային ձեռնարկատիրության առաջխաղացման հիմնական խոչընդոտները, այլև առաջարկում է հանրային խնդիրների նորարարական լուծումներ, դրանց համապատասխան *մոդել*՝ պետական եւ մասնավոր ու միջեւ նպատակային գործակցության շնորհիւ: Հետազոտության ընթացքում հիմնուելով թեմայի վերաբերեալ առկա գիտական տեսությունների վրայ եւ օգտագործելով փորձագետների, պետական պաշտօնեաների, հասարակական կազմակերպությունների, ինչպես նաև գործատիրության ներկայացուցիչների հետ վարած հանգամանայից եւ բազմակողմանի հարցազրույցների արդիւնքները՝ մշակել ենք Հայաստանին եւ նմանատիպ զարգացող երկրներին յարիր ընկերային ձեռնարկատիրության *մոդել*: Մոդելի հիմքում ընկած է դիզայն-մտածողության մօտեցումը, որն արժեւորում է կառավարության դերը ընկերային ձեռնարկատիրության խթանման գործընթացում (հանրային ճգնաժամային խնդիրների վերաբերեալ փաստերի վերհանում, թիրախատրուած հարկային գործիքակազմերի խթանում, մասնավոր ձեռնարկատիրական գործունէության խթանում, շահագրգռածութեան եւ մրցունակութեան բարձրացման համար յաջողուած նախաձեռնութիւնների պարգեատրում եւ հանրութեանը կրթելու գործընթաց՝ ընկերային ձեռնարկատիրութիւնն լայնօրէն առաջ մղելու համար):

THE DYNAMICS OF INTERSTATE RELATIONS IN THE CAUCASUS

A: RUSSIAN-TURKISH RELATIONS IN THE POST-SOVIET PERIOD¹

GRIGOR M. ARSHAKYAN (garshakyan@mail.ru)

ARAM V. SAFARYAN (aramsafaryan@yahoo.com)

ABSTRACT

The paper examines the development of Russian-Turkish relations over the past 30 years, in the context of geopolitical relations and, in particular, the conflicts in the South Caucasus and adjacent regions. The authors consider that the two Karabakh wars, the Georgian-Abkhazian conflict and the five-day Georgian-South Ossetian war, as well as the Ukrainian crisis and the Libyan and Syrian conflicts, in which Moscow and Ankara have different interests, are the key elements in these relations. The new configuration of forces in the South Caucasus will largely depend on the outcome of these conflicts. The authors identify the main patterns in the development of Russian-Turkish bilateral relations, which are characterized by a combination of confrontation, competition and cooperation.

PREFACE

Transformations that took place after the collapse of the Soviet Union in the Greater Eurasia space brought new elements into the relations between the countries of the entire region. The collapse of the USSR led to the independence of the former Soviet republics and their transformation into new actors in international relations, each with its own interests and approaches. Over the past 30 years the contours of interests of such newly established states have been shaped and have become clearer and more predictable. Furthermore, their political role in regional and international issues has intensified.

Under these conditions Russia-Türkiye relations have undergone a significant development. Having in mind the legacy of the past centuries, these relations have nevertheless shaped some new realities that have attracted the attention of specialists all over the world. Therefore, this article aims to examine, analyze and evaluate the dynamics and logic of the development of Russia-Türkiye relations during these post-Soviet thirty years. Such an analysis

¹ The paper is the first part of a two-section study on interstate relations in the Caucasus. The second part will examine Russian-Armenian relations. It will be published in the next issue of the *Haigazian Armenological Review*, 44/1.

is important for understanding the future prospects of these relations and for seeing what new realities may emerge in regions where these relations meet.

After 1991 independent Russia was at the stage of dramatic political and economic changes that were to determine its place in the modern world. Having ceased to be a superpower, Russia tried to strengthen its positions and formulate and promote its national interests primarily among the neighboring states.² In this regard, it is reasonable to study the current results of these 30-year development processes through which Russia has been promoting its interests through building relations with traditionally rival states, such as Turkey in the south. The West gave the go-ahead for Türkiye's claims regarding its expansion towards the former Soviet South Caucasus and Central Asia.³ There, the regional Turkic republics, on the one hand, wished to develop friendly relations based on linguistic and ethno-cultural commonality.⁴ On the other hand, Türkiye, which had become the 16th economy in the world, was looking for opportunities to extend its influence towards the East, as the European Union imposed a ban on its expansionist aspirations to the West. Under these conditions relations between Türkiye and Russia became more comprehensive and multi-valued.

CONFRONTATION OVER CONFLICTS AND THEIR RESOLUTION

The divergence in Russian and Turkish interests on the issues of the Nagorno-Karabakh, Georgia-Abkhazia and Georgia-Ossetia conflicts was clearly manifested in 1991-92. Türkiye obviously wished to increase its presence in the South Caucasus, trying to fill the vacuum created by the collapse of the Soviet Union.⁵ Yet Russia had sufficient resources to prevent Turkish interference in the said conflicts.

a) When Türkiye tried to deploy its troops on the border with Armenia and punish it for advancing in the Artsakh confrontation zone, the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the President of the Russian Federation, Burbulis, and Commander-in-Chief of the CIS Forces, Marshal Shaposhnikov,

² R. Allison, "Military forces in the Soviet successor states," *The Adelphi Paper*, 33(280):1993, p. 19.

³ K.S. Gadzhiev, *Geopolitics of the Caucasus*, Moscow, 2001 (in Russian), p. 347; I. Bal, "The Turkish model and the Turkic republics," *Perceptions: Journal of International Affairs*, September-November, 1998, p. 5.

⁴ M. G. Winrow, "Türkiye and newly independent states of central Asia and Transcaucasus," *Middle East Review of International Affairs Journal (MERIA)*, 1(2-July):1997, p. 6.

⁵ H. Kramer, "Will Central Asia become Türkiye's sphere of influence?" *Perceptions: Journal of International Affairs*, March-May, 1996, p. 2.

clearly explained to Türkiye that its actions could lead to a third world war.⁶ The warning had a chilling effect and forced official Ankara to refrain from taking punitive measures against Armenia.

b) Starting with the formation of the OSCE Minsk Group in March 1992, Turkish diplomacy tried at all costs to strengthen its presence in the process of creating a political settlement of the Nagorno-Karabakh conflict, with the goal of expanding its presence in the South Caucasus through all kinds of support to Azerbaijan.⁷ Since the 1990s and until 2020 its efforts failed, as Armenian diplomacy insisted that Türkiye could not be an impartial mediator, as it was biased in defending and promoting Azerbaijan's interests.

c) In the Abkhazia conflict Türkiye tried to support Georgian interests, as its policy was based on the position of large Abkhaz communities living in Türkiye with relatives in Abkhazia.⁸ In this conflict Türkiye did not resort to military intervention, considering Russian's influence, yet through active neutrality tried to take a more effective part in regional affairs.

d) The position of Türkiye in the Georgian-Ossetian war of August 2008 was quite instructive. It differed from all others, as it did not support the position of the West regarding this war.⁹ Obviously, Georgia started the war in order to oust the Russians from Ossetia, but the course of events went in the opposite direction and roused great international tension with an attempt by the West to actively intervene to cope with the consequences of this war. Through its neutrality and active use of all political, diplomatic and military instruments with the countries of the region, Türkiye managed to receive dividends in relations with Russia and at the same time further strengthen its presence in Georgia (and throughout the South Caucasus). Specifically, the

⁶ W. Hale, "Türkiye, the Black Sea and Transcaucasia," *Transcaucasia Boundaries*, St. Martin's Press, New York, 1996, p. 64; Thomas De Waal, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war*, NYU Press, New York and London, 2003, p. 203.

⁷ G.D. Khachatryan, "The Nagorno-Karabakh conflict through the prism of relations between Armenia and Türkiye," *Post-Soviet Studies*. 1(2):2018, p. 21 (in Russian).

⁸ B. Aras, P. Akpınar, "The Relations between Türkiye and the Caucasus," *Perceptions*, Autumn XVI(3):2011, pp. 53-68; M. Celikpala, "From immigrants to diaspora: Influence of the North Caucasian diaspora in Türkiye," *Middle Eastern Studies*, 42(3):2016, pp. 423-46; E.R. Eissler, "Can Türkiye de-isolate Abkhazia?" *Turkish Policy Quarterly*, 12(3):2013, pp. 125-35.

⁹ Z. Oniş, S. Yılmaz, "Türkiye and Russia in a shifting global order: Cooperation, conflict and asymmetric interdependence in a turbulent region," *Third World Quarterly*, 37(1):2016, pp. 71-95; A. Weiss, Y. Zabanova, "Georgia and Abkhazia caught between Türkiye and Russia: Turkey's changing relations with Russia and the West in 2015-2016 and their impact on Georgia and Abkhazia," SWP Comment, 54(2016), Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik -SWP- Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit, pp. 2-3.

Free Trade Agreement between Türkiye and Georgia that entered into force in 2007 enabled Türkiye to become the largest trade partner of Georgia.¹⁰ Between 2000 and 2011 Türkiye invested over \$1.4 billion in Georgia, which made 16% of all direct foreign investments in Georgia¹¹. Georgia became the first post-Soviet republic where Türkiye succeeded in surpassing Russia as the main economic partner.¹² Thus Georgia-Türkiye relations developed significantly during the rule of President M. Saakashvili, who named that period of his authority “the Golden Age” of bilateral Turkish-Georgian relations.¹³ Ankara's policy was clearly stated by Turkish President R. T. Erdogan: “America is our ally, and the Russian Federation is an important neighbor. Russia is our number one trading partner. We receive 2/3 of our energy from the Russian Federation. We act in accordance with our national interests. We cannot ignore the RF.”¹⁴

e) At the heart of the current conflict in Libya is the confrontation between the Government of National Accord (GNA) located in Tripoli, and the Libyan House of Representatives located in Tobruk, supported by the Field Marshal Khalifa Haftar-led Libyan National Army (LNA).¹⁵

The approaches of Russia and Türkiye did not coincide in the Libyan crisis of 2014 either. They supported different sides of the conflict, providing them with military-technical and diplomatic support. With the escalation of the conflict Russia sought to strengthen its geopolitical influence in the regions controlled by the LNA. Russia both provided informal support to the forces of Haftar¹⁶ and continued a dialogue with the GNA, still wishing not to lose

¹⁰ In 2011 the trade turnover between the two countries exceeded \$1.5 billion. There was no such trade turnover in Georgia's economic relations with any other state (M. Cecire, “Zero Problems 2.0: Türkiye as a Caucasus power,” *World Politics Review*, 20.09.2012) URL: <http://www.worldpoliticsreview.com/articles/12354/zero-problems-2-0-türkiye-as-a-caucasus-power>).

¹¹ И. Арчвадзе, “Грузинский рынок в тени турецкой экономики” (The Georgian market under the shadow of Turkish economy), 13.02.2012. URL: http://georgiamonitor.org/detail.php?ID=334&sphrase_id=245212.

¹² M. Celikpala, “Türkiye as a regional power and the Caucasus,” *Insight Türkiye*, 2007:9(2), p. 28.

¹³ “Interview with Mikheil Saakashvili: Georgia's westward march,” *Turkish Policy Quarterly*, 12(1):2013, p. 21.

¹⁴ B. Aras, “Davutoglu era in Turkish foreign policy,” *Insight Türkiye*, 11(3):2009, p. 137.

¹⁵ K. Robinson, “Who's who in Libya's war?” 18.06.2020. URL: <https://www.cfr.org/in-brief/whos-who-libyas-war>.

¹⁶ S. Ramani, “Russia's strategy in Libya,” 07.04.2020. URL: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/russias-strategy-libya>; Ergodan says 2,000 Russian mercenaries deployed in Libya, 25.12.2019, URL:

cooperation with it and to sign large-scale agreements with an eye on Libya's reconstruction plans in the future. At the same time, Moscow claimed to play an important role in the possible settlement of the Libyan conflict. The Republic of Türkiye, which claimed the leading role in the region and sought to revive the "former glamour" of the Ottoman Empire, actively supported the GNA (1, p. 24), and at the end of November 2019 President Erdogan and the head of the UN-recognized GNA, Faiz Saraj, signed a memorandum of cooperation in the military sphere and an understanding over maritime zones.¹⁷ However, here too, Russia and Türkiye did not clash directly. It is highly likely that confidential diplomatic channels were used to keep the process under control.

f) Another important challenge in Russian-Turkish relations was the Syrian conflict. Russia defended president Bashar AlAssad and his regime.¹⁸ Moscow's interests in Syria and in the Middle East as a whole are of strategic importance, since instability in this region may be a threat to another region no less important in terms of strategy and security for Russia, the South Caucasus, wherefrom that threat might easily penetrate into one of the areas of Islamic radicalism in Russia, the North Caucasus.¹⁹ Türkiye has been, and is still, supporting opposition political organizations, to which it provides political, financial and military assistance.²⁰ Offices of such organizations (Syrian

<https://www.unian.info/world/10809470-ergodan-says-2-000-russian-mercenaries-deployed-in-libya.html>.

¹⁷ "Libya, Turkey sign deals on security and maritime jurisdictions," 28.11.2019. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2019/11/28/libya-turkey-sign-deals-on-security-and-maritime-jurisdictions>.

¹⁸ "Встреча с военнослужащими Вооружённых Сил России" (Meeting with the Russian Federation's armed servicemen), 17.03.2016, URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/51526>; C. Miller, "After five years of fighting in Syria, Putin has gotten what he wants," 08.10.2020, URL: <https://foreignpolicy.com/2020/10/08/after-five-years-of-fighting-in-syria-putin-has-gotten-what-he-wants/>.

¹⁹ S. Bagdasaryan, S. Petrova, "Geopolitical positions of Russia and the USA in the Syrian conflict, state and municipal administration," *Uchenye zapiski SKAGS*, 2:2018, p. 112, (in Russian).

²⁰ "Syria rebels said to receive missiles via Türkiye," *Hurriyet*, 01.08.2012. URL: <https://www.hurriyetdailynews.com/syria-rebels-said-to-receive-missiles-via-Türkiye-26899>; Erdogan: Türkiye, FSA close to capturing Syria's Al-Bab, 12.02.2017. URL: <https://www.aa.com.tr/en/politics/erdogan-Türkiye-fsa-close-to-capturing-syria-s-al-bab/748823>; *Greater Eurasia: Development, Security, Cooperation. Yearbook*. Issue. 2. Part 2 / RAN. INION. Department of Scientific Cooperation; ed. Gerasimov. Moscow, 2019, p. 1040 (in Russian).

organizations or north Caucasus organizations) are open in Türkiye,²¹ which proclaims itself the protector of its Muslim brethren, hosting over 2 million Syrian refugees²². Türkiye is concerned about the intensification of the Kurdish problem as a result of the Syrian crisis, which is considered both a serious internal and external threat to Ankara.²³ Ankara has pursued an anti-Assad policy, extensively supporting the opposition forces, including the terrorist group "Islamic State" (ISIS), as well as providing a diplomatic and propaganda shield against official Damascus.²⁴ It is worth noting, however, that Russia, Türkiye and the Islamic Republic of Iran showed common approaches to the issue of fighting against ISIS, which constituted a common platform for the development of a trilateral Russia-Türkiye-Iran format to resolve the conflicts at the level of presidents²⁵.

This format proved to be the most viable of all for advancing the process of stabilization in Syria.²⁶ In fact, with all the controversies in approaches, Russia, Türkiye and Iran have assumed responsibility for the cessation of hostilities and strengthening of the peace process in Syria. The armed forces of Russia and Türkiye did not enter into direct confrontation, except for the downing of a Russian military aircraft by Türkiye,²⁷ as well as the assassination of the Russian

²¹ "Основные группы сирийской оппозиции. Досье" (The basic groups of the Syrian opposition: A file), 06.01.2015. URL: <https://tass.ru/info/848044>; E. Yuksel, Strategies of Turkish proxy warfare in northern Syria. CRU Report, November 2019, pp. 1-24.

²² "Our country has been home to the highest number of refugees for the past 7 years", said Erdoğan, 20.06.2022. URL: <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/138450/-our-country-has-been-home-to-the-highest-number-of-refugees-for-the-past-7-years->; "Средиземное море должностать символом надежды для беженцев и мигрантов" (The Mediterranean Sea should be a symbol of hope for refugees and displaced people), 07.04.2017. URL: <https://news.un.org/ru/story/2017/04/1302881>.

²³ С. Маркедонов, "Российско-турецкие отношения и проблемы безопасности Кавказского региона" (Russian-Turkish relations and the security concerns in in the Caucasus), 30.05.2016. URL: <http://www.globalaffairs.ru/valday/Rossiiskoturetskie-otnosheniya-i-problemy-bezopasnosti-Kavkazskogo-regiona-18188>.

²⁴ P.S. Brooker, "Russia vs. Türkiye: Competition for influence," 12.12.2015. URL: <http://www.valuewalk.com/2015/12/russia-vs-Turkiye-competition-for-influence/>.

²⁵ "Putin, Erdogan and Iran's Raisi pledge cooperation against 'terrorists' in Syria," 19.07.2022. URL: <https://www.france24.com/en/asia-pacific/20220719-putin-to-meet-turkey-s-erdogan-and-iranian-president-raisi-in-tehran>.

²⁶ Indeed, both the Geneva and the Astana format were discontinued (the first, due to the absence of significant results, while the second had some success).

²⁷ M. Koren, "Turkey takes down a Russian warplane," 24.11.2015. URL: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2015/11/turkey-russia-syria-nato/417450/>; K. Shaheen, S. Walker, "Putin condemns Türkiye after Russian warplane downed near Syria border," *The Guardian*, 24.11.2015. URL:

ambassador to Türkiye,²⁸ which, however, did not lead to any sharp deterioration in relations.

g) In the Ukrainian case Türkiye has not recognized the reunification of Crimea with Russia.²⁹ Türkiye believes that it is entitled to patronize the Crimean Tatars as their compatriots. Besides, Türkiye has been and is still supporting Ukraine on the international arena.³⁰ Russian-Turkish interests clashed in February 2022 in the course of the Special Military Operation in Ukraine. This year Türkiye has even increased the supply of UAVs (unmanned aerial vehicles) to Ukraine and provides comprehensive support,³¹ and though Türkiye has condemned Russia's actions in Ukraine, at the same time it did not join western sanctions.³² The authors assume that Russia took note of Türkiye's approach to the Ukrainian crisis. At the same time they suppose that Türkiye's nonalignment on sanctions and refusal to open another front against Russia was perceived as a success since it could serve as a kind of a channel for various economic and political communications.³³

TÜRKIYE'S COMPETING STRATEGIES

Impeding Türkiye becoming a full-fledged member of the European Union, the West actually compelled Türkiye to go eastwards, where it could increase its influence and presence. Neo-Ottomanism, which served as an ideological basis of the new Turkish advance, stimulated official Ankara to spread into all

<https://www.theguardian.com/world/2015/nov/24/Türkiye-shoots-down-jet-near-border-with-syria> .

²⁸ J. Malsin, "Russian ambassador to Turkey shot dead in Ankara," 19.12.2016. URL: <https://time.com/4606600/russian-ambassador-turkey-ankara/> .

²⁹ "The UN Resolution against Russia's Ukraine annexations: How did the Middle East vote?" 18.10.2022. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/un-resolution-againstrussias-ukraine-annexations-how-did-middle-east-vote> ; S. Demir, *Türkiye's foreign policy and security perspectives in the 21st century: Prospects and challenges*, Brown Walker Press, Florida, 2016, p. 169.

³⁰ F. Ereker, U. Ozert, "Crimea in Turkish-Russian relations: Identity, discourse, or interdependence," *Athens Journal of Social Sciences*, 5(4):2018, pp. 371-88.

³¹ Э. Топджу, "Bayraktar: какова роль турецких дронов в войне в Украине" (Bayraktar: What is the role of the Turkish drones in the Ukrainian war?), 09.03.2022. URL: <https://www.dw.com/ru/bayraktar-kakova-rol-tureckih-besipilotnikov-v-vojne-v-ukraine/a-61054407> .

³² Türkiye's approaches to this issue found some understanding in the West, (B. Banerjee, "Türkiye on Russia-Ukraine crisis," 31.05.2022.) URL: <https://thekootneeti.in/2022/05/31/Türkiye-on-russia-ukraine-crisis/> .

³³ "Путин отметил успешное сотрудничество России с Турцией по Сирии и Ливии" (Putin stated the successful cooperation with Turkey concerning Syria and Lebanon), 29.09.2021. URL: <https://tass.ru/politika/12534529> .

countries among the peoples who had once been part of the Ottoman Empire.³⁴ Additionally, Türkiye realized its capacity to integrate with Azerbaijan and the Turkic states of Central Asia within the framework of the Great Turan ideology. This is where the competitive interests of Türkiye and Russia objectively converge. Back in the early 1990s, Türkiye (on US recommendation) began developing its Eurasian project, meaning rapprochement with the countries of the South Caucasus, the Turkic peoples of the constituent entities of the Russian Federation in the North Caucasus and the Volga region, and the Turkic states of Central Asia.³⁵ The Turkish ideology of Eurasianism entailed consolidation of all parts in the large expanses of Eurasia under Turkish leadership. It was believed then that Russia, which lost the Cold War, did not have the resources to prevent, moreover, resist this process.³⁶

Turkish activity in the zones of traditional Russian influence was by its nature a step-by-step advancement. Thus, official Ankara considered it possible to collaborate with Russia in the direction of creating a format for comprehensive cooperation in the South Caucasus. Back in 2008, Türkiye proposed creating a “Platform for Stability and Cooperation in the Caucasus” with the participation of the three recognized republics of the South Caucasus (Armenia, Azerbaijan and Georgia), as well as Türkiye and Russia.³⁷ It is hard to believe that Ankara did not understand this. At the time the format did not receive any significant response. However, after the defeat of Armenia in the “44-day War” of 2020 and the announcement of a truce through the mediation of President Vladimir Putin, the chances of establishing new relationships became more realistic. An agreement between Russia and Türkiye enabled the deployment of a Monitoring Center in the immediate vicinity of the zone of the Nagorno-Karabakh conflict, in the city of Aghdam, where Russian and Turkish military

³⁴ A. Davutoğlu, *Stratejik derinlik: Turkiyenin uluslararası konumu*, İstanbul, 2001, p. 118.

³⁵ R. Safrastyan, “On the ideological justification of the regional policy of Türkiye: the concept of Eurasia-South Caucasus: regional security and stability,” *Materials of the conference*, G. Novikova. Ed. A. Melyan, S. Sargsyan (eds.), transl. by A. Melyan. Yerevan, 2004, pp. 70-72 (in Russian).

³⁶ G. Fuller, *Türkiye faces East: New orientations toward the Middle East and the old Soviet Union*, Rand, Santa Monica, CA, 1997, pp. 37-39.

³⁷ D. Devrim and E. Schulz, “The Caucasus: Which role for Türkiye in the European neighborhood?” *Insight Türkiye*, 11(3):2009, pp. 177-93; M. Celikpala, “Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner dış politikadan proaktif ritmik diplomasiye geçiş,” *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 25, Bahar 2010, pp. 93-126.

personnel were represented in equal numbers.³⁸ In the authors' opinion this new element symbolized that given the new realities Russia agreed to accept Türkiye's expansion in the South Caucasus. It is noteworthy, however, that Azerbaijan, with its strategic allied relations with Russia and excellent relations with Belarus, Kazakhstan and Kyrgyzstan, is in no hurry to become a member of the CSTO. Instead the Shusha Declaration announced the prospect of full integration with Türkiye.³⁹ Under these conditions, having excellent relations with Georgia and relying on the idea of "one nation - two states" (with Azerbaijan), Türkiye is cautiously but consistently taking steps to finally normalize its relations with Armenia so that Armenia will not be able, whether objectively or subjectively, to interfere in its integration with Azerbaijan.

The Turkic republics of Central Asia are steadily, though step by step, moving towards expanding and deepening multifaceted cooperation with Türkiye. Beyond linguistic and cultural cooperation they now cooperate on a wide range of issues, including defense and security.⁴⁰ One may only wonder how the first president of Kazakhstan (perhaps also other leaders of the Central Asian states) managed (in an official or informal setting) to persuade prominent figures of the Russian political elite to extend a hand of cooperation to the leaders of Türkiye as well as to involve the Turkic republics in such cooperation. Under these conditions, Russia, especially during the presidency of Putin, faces the need to find an acceptable formula for peaceful coexistence.

COOPERATION FOR PEACEFUL COEXISTENCE

During the entire post-Soviet period, in particular the last 10–20 years, Russia has been positioning itself as a Eurasian power. It took the lead in the process of Eurasian integration, being sure that its potential for influence and attraction was absolutely sufficient to consolidate some of the countries of the post-Soviet space around itself. Supporters of Eurasian integration confirm that from the very beginning of the confrontation between the West and Russia the

³⁸ "В Карабахе открылся российско-турецкий мониторинговый центр" (A monitoring center has been established in Gharapagh), 30.01.2021. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/10584995>.

³⁹ Y. Tashjian, "'Shushi Declaration' and its Implications on the South Caucasus and beyond," 29.06.2021. URL: <https://armenianweekly.com/2021/06/29/shushi-declaration-and-its-implicationson-the-south-caucasus-and-beyond>.

⁴⁰ "Turkic states should develop common security concept, Erdoğan says," *Daily Sabah*, 11.11.2022. URL: <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkic-states-should-develop-commonsecurity-concept-erdogan-says>; И. Субботин, "Эрдогана призывают создать тюркский военный блок" (Erdoğan is being called to establish a military block), 12.01.2022. URL: https://www.ng.ru/world/2022-01-12/1_8343_Turkiye.html.

latter has been seriously thinking that the advancement of economic integration processes would enable it to find a chain of new opportunities for ensuring economic development and, on the other hand, might ensure a mode of peaceful coexistence and security in the region of Greater Eurasia.⁴¹ Since Russia was confident that it could become the axis and locomotive of a new phase of Eurasian integration, it continued developing relations with Azerbaijan and with the countries of Central Asia with the hope that they would be attracted to being involved in a greater Eurasian partnership. And here, again, taking into account the prospect of cooperation with China, Iran, Türkiye, Egypt and other countries, Russia was most seriously looking at Türkiye.

Türkiye's not joining the Western sanctions against it was considered a political success in Russia. In 2021, the volume of economic cooperation between Russia and Türkiye exceeded \$33 billion.⁴² Russia is building a nuclear power plant in Türkiye at its own expense.⁴³ It is important to note that Türkiye is developing a project to build another nuclear power plant near Sinop⁴⁴ with Russian assistance as well as a giant gas hub, claiming to be the main supplier of gas to Southern Europe. This is a strategic issue for a large group of EU countries. The role of Türkiye in this matter is most important in view of well-known difficulties⁴⁵ in direct communication between Russia and the EU. Maintaining partnership relations with Ukraine and military-political, allied relations with the US and the EU, Türkiye is consistently promoting its mediation on various issues arising between Russia and Ukraine.

⁴¹ *Greater Eurasia*, p. 1040.

⁴² Alexander Novak, "New opportunities to expand Russia-Turkey cooperation are opening up," 16.06.2022. URL: <http://government.ru/en/news/45738/>.

⁴³ R. N. Masumova, "Russia and Türkiye: Resetting economic partnership," *Perceptions*, Summer, XXIII (2):2018, p. 42.

⁴⁴ Z. Karabay, "Rosatom starts negotiations with Türkiye for second nuclear plant," 19.10.2022. URL: <https://www.aa.com.tr/en/energy/nuclear/rosatom-starts-negotiations-with-turkiye-for-second-nuclear-plant/36665>; B. Şimşek, "Türkiye to attract \$40B investment for 2nd nuclear plant," 05.03.2023. URL: <https://www.dailysabah.com/business/energy/turkiye-to-attract-40b-investment-for-2nd-nuclear-plant>.

⁴⁵ "Телефонный разговор с Президентом Турции Реджепом Тайипом Эрдоганом" (Telephone conversation with Recep Tayyip Erdogan), 11.12.2022. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/70064>; "Путин заявил, что газовый хаб в Турции – реалистичный и быстро реализуемый проект" (Putin claims Turkey's gas hub is a realistic and quickly realized project), URL: <https://www.interfax.ru/business/870424>.

THE CASE OF ARMENIA AND NAGORNO KARABAGH

The Declaration of November 9, 2020 between Russia, Azerbaijan and Armenia announced the end of the Second Karabakh War.

Russia agreed to a Turkish military presence in Azerbaijan in parallel with its own. It is worth noting that to promote the economic development of the South Caucasus Russia is cooperating with Türkiye and the Islamic Republic of Iran in a “3+3 Format”.⁴⁶ Despite the fact of Georgia’s refusal to accept cooperation proposals within that format, it still seems acceptable in terms of using multilateral cooperation to strengthen regional security and stability. In the South Caucasus, as well as in Syria, the trilateral format of the presidents of Russia, Türkiye and Iran has proved to be very effective and justifies itself even now.

As for the Turkic world, in an effort to maintain its own security and internal stability and not to isolate Türkiye from these processes, Russia is looking for new forms of cooperation with the Turkic world. Both the confrontation with the West and the deepening cooperation of Russia and Türkiye within the framework of the idea of a great Eurasian partnership may encourage them to maintain in the foreseeable future the existing level of relations and to find mutually acceptable solutions in all of the above areas.

The authors believe that manifestations of confrontation, competition and cooperation in the politics of Russia and Türkiye will still be felt. Therefore, the political course of large and small countries of the region in processes involving the two major actors should be carried on in the absolute logic of taking consideration of these realities.

CONCLUSIONS

During the post-Soviet period Russia and Türkiye gained a lot of experience in developing a common attitude towards political and ethnic conflicts. It is noteworthy that during these conflicts relations between Russia and Türkiye, even in the event of confrontation, did not deteriorate below a certain acceptable level. In all cases military-political and diplomatic channels of communication operated, forcing the parties to take into account the cardinal interests of each other.

We have to agree with the opinion of Armenian orientalists who, like many other authors, argue that throughout history Russian-Turkish relations have

⁴⁶ “Дипломаты стран формата «3+3» обсудили противодействие общим вызовам в регионе” (3+3 format states’ diplomats examined how to face the region’s general challenges), 10.12.2021. URL: <https://tass.ru/politika/13171839> .

gone through “ebb and flow” periods,⁴⁷ which in all cases left their imprint on political and economic processes in the region.

The Turkic countries of the South Caucasus and Central Asia are interested in cooperation between Russia and Türkiye in this large region. In the South Caucasus region Türkiye has become an important actor with significant influence over its close allies Azerbaijan and Georgia. Russia seeks to play such a role in this region that, on the one hand, would help preserve its traditional zones of influence, and, on the other hand, in consensus with Türkiye and Iran, promote the processes of appeasement, strengthening security and stability in the South Caucasus. Under these conditions, the constructiveness of the countries of the South Caucasus, including Armenia, is of particular importance, as their role is determined by the desire not to fall out of the proclaimed regional processes. Strengthening Russia's positions in neighboring regions, specifically the Black Sea and the Middle East, which threatened Türkiye's plans to become a regional leader, compelled Ankara to make another attempt to reconsider its influence in the South Caucasus, as evidenced by its participation in Azerbaijan's September 2020 military aggression against Artsakh (the unrecognized Nagorno-Karabakh Republic). As a result of the 44-day Artsakh war Moscow, on the one hand, strengthened its military presence in the region by deploying a peacekeeping mission in the conflict zone and establishing its control over strategic regional communication hubs and, on the other hand, did not oppose Ankara's entering into the region and actually began a dialogue with it and recognized its interests in the South Caucasus, traditionally a vital zone of Russian interests.

To repeat, Türkiye's membership in NATO and closeness to the United States did not stop it from developing strong Russian-Turkish relations. On the contrary, Türkiye started cooperating with the Russian armed forces both in the case of the Syrian and in the case of the Karabakh conflicts. In Syria, this resulted in joint patrols and coordinated operations, and in the Karabakh conflict, in joint monitoring of the post-conflict settlement.

Despite the proxy wars between Ankara and Moscow in conflict zones of different regions, Russia and Türkiye do not resort to direct confrontation, given the difficulties in the field of international cooperation and deep bilateral multi-vector trade and economic relations, including cooperation in the field of energy. This is the factor determining the current nature of Russian-Turkish relations, which are both competitive and collaborative.

⁴⁷ Al. Safaryan, N. Pogosyan “On the cooperation of Eurasian universities in the field of studying controversial issues “at the junction” of Armenian studies and Turkic studies,” *Selected pages of the Russian-Armenian strategic union*. Yerevan, 2022, p. 36, (in Russian).

**ՈՌԻՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԲՆՈՅԹԸ ԵՒ
ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ ՅԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)**

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱԿԵԱՆ (garshakyan@mail.ru)
ԱՐԱՄ ՍԱՖԱՐԵԱՆ (aramsafaryan@yahoo.com)

Յօդուածում քննարկում է վերջին 30 տարիներին ռուս-թուրքական յարաբերութիւնների զարգացման գործընթացը, աշխարհաքաղաքական մրցակցութեան հիմնական երեսակները եւ յատկապէս հակամարտութիւնները Հարաւային Կովկասում եւ յարակից տարածաշրջաններում:

Հեղինակների կարծիքով այս ենթախորքում առանցքային են արցախեան երկու պատերազմները, վրաց-հարաւօսական հնգօրեայ պատերազմը, ինչպէս նաեւ ուկրայնական ճգնաժամը, լիբիական եւ սիրիական հակամարտութիւնները, որոնցում Մոսկոան ու Անկարան ունեն հակոտնեայ շահեր: Աւելին, այդ հակամարտութիւնների կարգաւորման վերջնարդիւնքից է մեծապէս կախուած լինելու Հարաւային Կովկասի ուժային նոր բաշխումները:

Յօդուածում հեղինակները ներկայացնում են նաեւ ռուս-թուրքական երկկողմ յարաբերութիւնների զարգացման օրինաչափութիւնները, որոնք աչքի են ընկնում մրցակցութեան եւ համագործակցութեան համադրութեամբ:

ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՕՐԱԿԱՐԳԻ ՁԵՒԱԴՈՐՈՒՄԸ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ ԵՒ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԽՈՐՀՐԴՈՒՄ

ԼԻԼԻԹ ՋԱՔԱՐԵԱՆ
lilit_zakaryan@mail.ru

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Անկախությունը ցանկացած ազատ ազգի նուիրական երազանքն է: Բացառություն չեն եղել նաեւ հայերը, որոնք անկախութեան բացակայութեան պայմաններում Որոգայթ փառաց¹ են հեղինակել, Կ. Պոլսում ազգային ժողով² ստեղծել:

1918ի ծանրագոյն պայմաններում ստեղծուած Հայաստանի Հանրապետությունը երկար կեանք չունեցաւ: Հայաստանը դարձաւ խորհրդային միութեանկան հանրապետություն, որն ապահովեց հայ ազգի ֆիզիկական գոյությունը եւ ընկերային-տնտեսական ու մշակութային աննախադէպ զարգացումը: Իրատեսական եւ առաւել առաջնահերթ օրակարգերի պատճառներով անկախութեան մասին երազանքները խնամքով թաքցում էին, անկախությունը տեսանելի մօտ չէր երեւում:

Ամէն ինչ սկսեց փոխուել խորհրդային «վերակառուցման»³ պայմաններում արցախեան շարժման ընթացքում, որի շնորհիւ տեղի ունե-

¹ Այն հայ պատմաիրաական մտքի կարեւորագոյն փաստաթղթերից է, ստեղծուել է 1773ին, Մադրասի խմբակի հայ լուսաւորիչ Շահամիր Շահամիրեանի ջանքերով: Հնդկահայերը՝ Ռուսաստանի ցարուհի Եկատերինա Բ.ի վարած ծաւալապաշտական քաղաքականութեան շնորհիւ, շօշափելի մօտ էին տեսնում Հայաստանի ազատագրումը եւ այս փաստաթուղթը ստեղծեցին ապագայ անկախացած Հայաստանի Հանրապետութեան համար (*Հայոց պատմություն, հատոր III, գիրք առաջին*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2010, էջ 172-74):

² ԺԹ. դարի կեսերին Օսմանյան կայսրությունը դարձել էր մեծ տէրություններից կախեալ երկիր, ուր բախում էին այդ երկրների շահերն ու հակասությունները: Ներքին կեանքում դա թանգիմաթների շրջան էր, որոնց նկատմամբ թուրք ժողովուրդը անտարբեր էր, սակայն այն ոգետրեց կայսրութեան հպատակ հայերին եւ այլ քրիստոնեայ ժողովուրդներին: Կ.Պոլսի հայերը փորձեցին ստեղծել համայնքի կեանքը կարգաւորող ներքին ինքնավարութեան մարմիններ: 1847ին Պոլսում ստեղծուեցին հոգետոր (14 հոգետորականներից կազմուած) եւ գերագոյն (20 աշխարհականներից կազմուած) ժողովները: 1860-63՝ արեւմտահայերի սահմանադրական շարժումը յանգեցրեց Պոլսի ազգային ժողովի ստեղծմանը: Այն զբաղում էր արեւմտահայութեան մշակութային, ընկերա-քաղաքական, գաւառահայութեան հարստահարությունների եւ այլ հարցերով:

³ «Վերակառուցում» (ռուսերէն Պերեստրոյկա) անուանումը մատնանշում է ԽՍՀՄ տնտեսական եւ քաղաքական կառուցուածքում հիմնարար փոփոխությունների քաղաքականությունը, որը նախաձեռնել է ԽՄԿԿ կենտկոմի գլխաւոր քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովը 1985-91ին: Բարեփոխումների յայտարարուած նպատակը

ցաւ ազգային ինքնագիտակցութեան աճ եւ մէկ գաղափարի շուրջ ազգի համախմբում: Անկախութեան հայտի ձեւաւորումը երեք փուլով անցաւ եւ ընդգրկեց 1988-1991 շրջանը: Առաջին փուլում այն իշխող գաղափար դարձաւ ցոյցերում ձեւաւորուած հասարակական կարծիքում, այնուհետեւ տեղափոխուեց եւ զարգացուեց խորհրդարանում: Անկախութիւնը գաղափարից իրականութիւն դառնալու ճանապարհին ձեւակերպուեց հռչակագրով (երկրորդ փուլ) եւ հաստատուեց հանրաքուէով (երրորդ փուլ): Այդ փուլերի ընթացքում մշակուեց եւ գործադրուեց անկախութեան օրակարգը:

ԱՌԱՋԻՆ ՓՈԽԼ.- ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՏԻ ՁԵՒԱԽՈՐՈՒՄԸ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԵՒ ԴՐԱ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Արցախեան շարժման սկզբում անկախութեան հարց չէր դրուում, քանի որ ԽՍՀՄ-ը համարում էր հայ ժողովրդի գոյի միակ երաշխիքը: Բացի այդ, յոյս կար, որ վերակառուցման պայմաններում դարաբաղեան հարցը կը լուծուի, պատմական արդարութիւնը կը յաղթանակի:

Սումգայիթեան ոճրագործութիւնը⁴ եւ դրա վերաբերեալ ԽՍՀՄ դատախազութեան յանցագործութիւնը կոծկելու միտումը, յետագայում հայկական ջարդերը Ադրբեջանի այլ վայրերում, սկսեց փլուզել ԽՍՀՄում պաշտպանուածութեան փաստը⁵: 1988 Մարտի 21ի *Պրատա* թերթում, որը խոր-

ԽՍՀՄ ընկերա-քաղաքական եւ տնտեսական համակարգի համակողմանի ժողովրդավարացումն էր: Այդ քաղաքականութեան շնորհիւ խորհրդային հասարակութիւնը ճաշակեց խօսքի մասնակի ազատութիւն, հրապարակայնութիւն, վերացուեց խիստ գրաքննութիւնը, թոյլատրուեց բազմակարծութիւնը եւն.:

⁴ 1988 Փետրուարի 27ից 29 Խորհրդային Ադրբեջանի Սումգայիթ քաղաքում ադրբեջանական իշխանութիւնների կողմից պետական մակարդակով կազմակերպուեց քաղաքի հայ բնակչութեան կոտորած եւ զանգուածային տեղահանութիւն: Միայն ջարդերի երրորդ օրը, երբ արդէն սկսել էին սպառնալ նաեւ ռուսներին եւ հակախորհրդային կոչեր հնչեցին, խորհրդային զօրքը մտաւ քաղաք:

⁵ *Երեկոյեան Երեւան*, 25 Նոյեմբերի 1988 «Դիմում Սովետական Հայաստանի աշխատատեղերին» https://tert.nla.am/archive/NLA%20TERT/ErekoyanErean/1988/273_ocr.pdf. նաեւ՝ *Երեկոյեան Երեւան*, 26 Նոյեմբերի 1988 «Արմենպրէսի հաղորդագրութիւնը» https://tert.nla.am/archive/NLA%20TERT/ErekoyanErean/1988/274_ocr.pdf. նաեւ՝ *Երեկոյեան Երեւան*, 30 Նոյեմբերի 1988 «Կայազօրի գինուորական պարետի կողմից», «Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի Ադրբեջանական ՍՍՀից փախստականների հարցերի յանձնաժողովում», https://tert.nla.am/archive/NLA%20TERT/ErekoyanErean/1988/277_ocr.pdf. նաեւ՝ Ալ. Ղեւոնդեան, Ալ. Մանասեան, *Լեւոնային Ղարաբախ. Ինչպէս է դա եղել...*, Երեւան, ՀՀ նախագահի աշխատակազմի «Հանրային կապերի և տեղեկատուութեան կենտրոն» ՊՈԱԿ, 2011, էջ 93-105 (http://publishing.ysu.am/files/օփուպերա_MBD_CCCP («Ապստամբ Ղարաբաղ. ԽՍՀՄ ՆԳՆ սպայի օրագրից»),

հրդային գաղափարախօսության շեփորահարն էր, տրուեց արցախեան շարժման պաշտօնական տեսակետի հաղորդումը՝ Ղարաբաղի հարցը պարբերաբար բարձրացուել է «որպէս կանոն՝ այն պահերին, երբ Հայաստանի որոշ ղեկավարների համար ձեռնարու է եղել հասարակության կարծիքը շեղել մի շարք չլուծուած տնտեսական ու ընկերային հարցերից, կուսակցական կազմակերպութեան աշխատանքի ոչ-պիտանի ոճից եւ մեթոդներից»⁶։ Մեղքը բարդուեց Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարութեան վրայ եւ առաջ քաշուեց արտաքին ուժերի ազդեցութեամբ արցախեան շարժման նախապէս ծրագրուածութեան, «ժողովրդական յուզումների անցկացման վաղուց մտածուած, խմանքով նախապատրաստուած» ծրագրի վարկածը։

1988 Մարտի 23ին ՀԽՍՀ գերագոյն Խորհրդի նախագահութիւնը ընդունեց «Հանրապետութեան քաղաքներում ու շրջաններում քաղաքացիների նախաձեռնութեամբ կազմակերպուող ժողովների եւ այլ մասսայական միջոցառումների անցկացման ժամանակատր կանոնների մասին» որոշումը, որով «Ղարաբաղ»⁷ կոմիտէն (ՂԿ) յայտարարուեց անօրինական, իսկ Խորհրդային մամուլում ծաալուեց հակահայկական քարոզարշաւ։ Մամուլում ներկայացուող տեղեկատուութիւնը հակասում էր այն տեղեկատուութեանը, որը ժողովուրդը ստանում էր Ազատութեան հրապարակից, որը դեռեալ չէր դարձել Անկախութեան հրապարակ⁸։ Առանձին անկախութեան կոչերը այս շրջանում ոչ միայն չէին ընդունում ժողովրդի կողմից, այլեւ յաճախ գայրոյթ եւ տարակուսանք էին առաջացնում նոյնիսկ ՂԿ շատ անդամների մօտ։ Հիմնական հակափաստարկը Հայաստանի աշխարհաքաղաքական դիրքն էր, «անյաջող» հարեաններով շրջապատուած լինելը եւ գոյապահանութիւնը։

Սակայն ԽՍՀՄում ապահով լինելու փաստը աստիճանաբար սկսեց ոչնչանալ, ընդ որում ԽՍՀՄ ղեկավարութիւնը կարծես նպաստէր դրան։ Այս-

⁶ *Правда*, 21 Մարտ 1988:

⁷ Ղարաբաղեան շարժումը սկսուեց 1988 Փետրուարի 11ի Ադրբեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան կազմի մէջ գտնուող Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի (ԼՂԻՄ) մայրաքաղաք Ստեփանակերտի եւ այլ շրջաններում սկսած գործադուլներից ու զանգուածային ցոյցերից։ Հայաստանում ձեւատրուեց մարդկանց մի խումբ, որը փորձեց ղեկավարել շարժումը։ Այդ խումբը կոչուեց Ղարաբաղեան շարժման Հայաստանի կոմիտէ կամ ՂԿ։

⁸ Ալեքսանդր Սպենդիարեանի անուան օպերայի եւ բալետի ազգային ակադեմիական թատրոնի շէնքի բակում՝ թատերական հրապարակում էին յաճախ անցկացում արցախեան շարժման բազմահազարանոց ցոյցերը, այդ պատճառով 1991ին այն վերանուանուեց Ազատութեան հրապարակ, սակայն ցոյցերի ընթացքում, երբ հասարակութիւնը ընդունեց անկախութեան գաղափարը, այն ցուցարանների կողմից սկսեց անուանուել Անկախութեան հրապարակ։

պէս, երկրի նախագահ Գորբաչովը⁹ հայ մտավորականներ Զորի Բալայեանի եւ Սիլվա Կապուտիկեանի հետ հանդիպման ժամանակ մտահոգութիւն է յայտնել Ադրբեջանում հայերի անվտանգութեան վերաբերեալ, ըստ էութեան մատնանշելով, որ չի կարող երաշխիքներ տալ Ադրբեջանի հայութեան անվտանգութեան համար¹⁰: 1988 Մարտին Մոսկուայում տուած ասուլիսից յետոյ ձերբակալուել էր եւ Երեւան տեղափոխուելով պետական անվտանգութեան կոմիտէի (ՊԱԿ) բանտում մեկուսացուել անկախութեան ջատագով, նախկին քաղբանտարկեալ Պարոյր Հայրիկեանը¹¹:

1988 Յունիսի 28ին իր աշխատանքը սկսեց Կոմունիստական կուսակցութեան համամիութենական 19րդ համագումարը, որի հետ բաականին մեծ յոյսեր էին կապուում: Համագումարից յետոյ Խ. Հայաստանի Կոմկուսի ղեկավարութիւնը հականախական քարոզչարշաւ կազմակերպեց: Քարոզչութեան նպատակով օգտագործուում էին հանրապետութեան յարգուած եւ հեղինակութիւն ունեցող մարդիկ՝ կաթողիկոսը, յայտնի մտաւորականներ, որոնք զգուշացնում էին պայքարի շարունակման վտանգաւորութեան մասին եւ անհանգստութիւն յայտնում հանրապետութիւնից դուրս ապրող հայերի կեանքի համար, խոհեմութեան կոչեր անում: 1988 Մայիսի կէսերին Վանօ Սիրադեղեանը, քննադատելով Կապուտիկեանին, որը Մոսկուա յղած իր նամակում գրել էր, որ հայերի համար բացի ԽՍՀՄից այլընտրանք չկայ, ասում էր. «Մենք պէտք է գտնենք այլ տարբերակ, պետութեան տարբերակը: Մենք ազգովի եկանք այդ մտքին՝ ազգովի հեռանալ այստեղից: Պայքարել եւ մեռնել»¹²: Վտանգները մեծ էին, ԽՍՀՄը դեռ հզօր պետութիւն էր թում: Միասնութիւն՝ ՂԿ անդամների միջեւ այդ հարցում, չկար:

Որքան արագ էին զարգանում իրադարձութիւնները, այնքան արագ փոխում էին կոմիտէականների հայեացքները: Արդէն 1988 Յունիսի կէսերին ՂԿ անդամ Ռաֆայել Ղազարեանը¹³, նշում էր, որ իրենք այլեւս միամիտ չեն եւ չեն հաատում հակավերակառուցողական ուժերի առկայութեա-

⁹ Տե՛ս՝ ծանօթ. 3:

¹⁰ Ֆելիքս Մովսիսեան, «Արցախեան ազգային շարժումը խորհրդային կենտրոնական մամուլի գնահատմամբ», *ԱրՊՀ գիտական ընթերցումներ* (2018), էջ 441, <https://artsakhlil.am/wp-content/uploads/2018/10/Movsisyan-Feliks-Artsakhyan-azgayin-sharjum.pdf> :

¹¹ Պարոյր Հայրիկեան.- հայ քաղաքական գործիչ, խորհրդային այլախոհ, 1967ից Խորհրդային Հայաստանում գաղտնի գործող Ազգային միացեալ կուսակցութեան անդամ, Ազգային ինքնորոշում միաւորում կուսակցութեան առաջնորդ: ԽՍՀՄում չորս անգամ դատապարտուել է քաղաքական գործունէութեան համար, 1968-87՝ գտնուել է կալանքի տակ: 1987ին գաղտնի հրատարակուած *Անկախութիւն* թերթի ստեղծողն է:

¹² Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), ֆ 1678, ց. 1, գ. 1, էջ 26:

¹³ Ռաֆայել Ղազարեան.- ռադիոֆիզիկոս, տեխնիկական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՂԿ անդամ:

նը, իսկ Իգոր Մուրադեանն¹⁴ Մայիսի վերջին յայտարարեց. «Պէտք է ասել ճշմարտութիւնը, որից մենք վախենում ենք՝ խորհրդային պետութիւնը, Գորբաչովը չեն ուզում լուծել մեր հարցը»¹⁵: Խնդիրն այն էր, որ բազմազգ ԽՍՀՄ-ում միջհանրապետական այդպիսի խնդիրներ շատ կային եւ ԽՍՀՄ ղեկավարութիւնը մտաւախութիւն ունէր, որ դա շղթայական փոխազդեցութիւն կարող է առաջացնել եւ ինքորոշման խնդիրներ կ'առաջադրեն նաեւ այլ խորհրդային հանրապետութիւնների ազգային փոքրամասնութիւններ:

Շարժման սկզբից կէս տարի անց ՂԿ գործիչների մեծ մասը եկաւ անկախութեան հնարաւորութեան, որպէս զարգացման այլընտրանքային տարբերակի գիտակցմանը, բայց հայ հասարակութեան վերաբերմունքը դեռ միանշանակ չէր:

1988 Յուլիսի 18ին Անդրէյ Գրոմիկոյի¹⁶ նախագահութեամբ տեղի ունեցաւ ԽՍՀՄ գերագոյն խորհրդի նախագահութեան նիստ, որտեղ պետք է քննարկուէր ԼՂԻՄի հարցը: Այդ նիստի հետ հայ հասարակութիւնը մեծ յոյսեր էր կապում: Սակայն այդտեղ պաշտպանուեց տարածքային ամբողջականութեան սկզբունքը եւ մերժուեց ԼՂԻՄ միացումը Հայաստանին: Նիստը պարզորոշ ցոյց տուեց, որ «վերակառուցման» հետ յոյսեր պէտք չի կապել եւ Արցախի հարցը ԽՍՀՄ-ում չի լուծուելու: Այն լուրջ դժգոհութիւն առաջացրեց հայ հասարակութեան մէջ եւ Մատենադարանի հարթակում Յուլիսի 20ին կազմակերպուած ցոյցի ժամանակ հնչեց գործադուլ անելու պահանջը: Ելոյթ ունենալով ցուցարարների առջեւ, Վազգէն Մանուկեանը նշեց. «Նորից յիշենք, որ Ղարաբաղում փասնեակ հազարաւոր հայեր յուսահալ վիճակում են, եւ նրանց միակ ապաւէնը մենք ենք: Նրանց պաշտպանը խորհրդային Միութիւնը չէ, Միացեալ Նահանգները չէ, ուրիշները չեն, մենք ենք միայն: Եւ դրա համար պէտք է ուժեղ լինենք, կարողանանք պահպանել մեզ, որպէսզի նեցուկ լինենք Ղարաբաղի ժողովրդին»¹⁷: Շարժումը ազգային-ազատագրականից աստիճանաբար վերածում էր հակասովետական-անկախականի: Արդէն 1988 Յուլիսի կէսերից ՂԿ կոչին հետեւելով մարդիկ զանգուածաբար սկսեցին յանձնել կոմերիտմիութեան եւ Կոմունի-

¹⁴ Իգոր Մուրադեան.- քաղաքագէտ, տնտեսական գիտութիւնների թեկնածու, ՂԿի նախաձեռնող:

¹⁵ ՀԱՍ, \$ 1678, ց. 1, գ. 1, էջ 26:

¹⁶ Անդրէյ Գրոմիկո.- ԽՍՀՄ Գերագոյն խորհրդի նախագահութեան նախագահ (1985-88): ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբիւրոյի անդամ (1973-88):

¹⁷ Վ. Մանուկեանի ելոյթից Մատենադարան հարթակում, 1988 Յուլիսի 20ին (<https://vazgenmanukyan.am/%D5%AD%D5%BD%D5%B0%D5%B4-%D5%A3%D5%AD-%D5%B6%D5%A1%D5%AD%D5%A1%D5%A3%D5%A1%D5%B0%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6-%D5%B0%D5%B8%D6%82%D5%AC%D5%AB%D5%BD%D5%AB-18-%D5%AB-%D5%B8%D6%80%D5%B8%D5%B7%D5%B8/>):

ստական կուսակցության անդամության տոմսերը: Աշխատանք էր տար-
ում հանրապետության բարձրագույն եւ տեղական կառավարման մարմին-
ների պատգամատուրների, գործարանների, մեծ ազդեցություն ունեցող հիմ-
նարկ-կազմակերպությունների ղեկավար անձնակազմը ղարաբաղեան
շարժման կողմը գրաւելու:

1988 Յուլիսի 17ին Երեւանի քաղաքային կոմիտէի առաջին քարտուղար
Միխայիլ Ս.Մինասբէկեանի ելոյթում նշուեց, որ ղարաբաղեան շարժման
գործիչները փորձում են հսկողութեան տակ վերցնել քաղաքական համա-
կարգը: Երեւան մտցուեցին խորհրդային բանակի ստորաբաժանումներ:
ՂԿ ներսում տարակարծութիւնները սրուեցին. զէնքի դիմելու կոչով հանդէս
գալու պատճառով կոմիտէից հեռացուեց Մուրադեանը:

Իրադարձութիւնները զարգանում էին մեծ արագութեամբ: Հայաստա-
նում արդէն 1988 Օգոստոս-Սեպտեմբերին հասարակական գիտակցու-
թեան մէջ փոփոխութիւններ նկատուեցին: 1988 Սեպտեմբերի 9ին Ազա-
տութեան հրապարակում հաւաքուածները առաջին անգամ վանկարկեցին
«Ան-կա-խու-թիւն» բառը: Այսպիսով, անկախութեան գաղափարը ընդուն-
ուեց հրապարակի բազմահազարանոց ցուցարարների կողմից, սակայն
ժամանակ էր հարկատու, որ այն հարազատ դառնար ամբողջ հասարակու-
թեան համար:

Հայոց համազգային շարժման (<<Շ)>¹⁸ ղեկավարութիւնը սկսեց քննար-
կել ազգային պատմական հիմնահարցերը, նպատակ հետապնդելով՝ յաղ-
թահարել 1915ից յետոյ առաջացած բարդոյթները: Քննարկումը վերաճեց
բանա-վէճի, որը հրապարակից տեղափոխուեց մամուլի էջեր: Այդ հարցում
կար 2 կարծիք.-

1. <<Շի կողմից քարոզուող գաղափարը թէ՛ պանթուրքիզմը հնացած
կատեգորիա է, աշխարհը փոխուել է եւ հայ ժողովրդին Թուրքիայի կողմից
սպառնացող վտանգ չկայ:

¹⁸ Խորհրդային Հայաստանը միակուսակցական էր, ինչպէս ամբողջ ԽՍՀՄը: 1987-
88՝ վերակառուցման պայմաններում սկսեցին կազմաւորուել քաղաքական տար-
բեր կազմակերպութիւններ: 1988ին ստեղծուած <<Շն ամենազդեցիկն էր: Ստեղ-
ծուելով որպէս Ղարաբաղը մայր Հայրենիքի հետ միաւորելու շարժում, այն աստի-
ճանաբար վերածուեց անկախական շարժման, միաւորելով կոմունիստական
վարչակարգից կամ դրա առանձին դրսեւորումներից դժգոհ բոլոր տարրերին:
<<Շ առաջին ծրագրային դրոյթները, որոնց հեղինակը ՂԿ անդամ, յետագայում
<< վարչապետ Վազգէն Մանուկեանն էր, հրապարակուեցին դեռեւ 1988 Օգոս-
տոսին Երեւանի Ազատութեան հրապարակում: <<Շի երկու անդամներ ընտրուե-
ցին ՀԽՍՀ ԳԽի կազմում դեռեւ 1988 Հոկտեմբերին, ինչը այն ժամանակների
համար չտեսնուած յաջողութիւն էր: 1989 Նոյեմբերի 4-7 տեղի ունեցաւ <<Շ առա-
ջին համագումարը, որին մասնակցեցին նաեւ ՀԽՍՀ իշխանութեան ներկայացու-
ցիչներ, ինչը նոյնպէս մեծ յաջողութիւն էր:

2. Երկրորդ կարծիքն այն էր, թե՛ ժողովուրդը չպէտք է մոռանայ իր անցեալը, հայ ժողովրդի ապագան եւ անվտանգութիւնը կապուած են ԽՍՀՄ-ի հետ: Այս կարծիքի կողմնակիցները հիմնականում յայտնի մտատրականներ էին, հանրապետութիւնում ճանաչուած մարդիկ:

Հասարակութեան հաաքական կարծիքը, եթէ առաջ միանշանակ երկրորդ ուղղութեան կողմն էր, ապա խորհրդային իշխանութիւնների քաղաքականութեան հետեանքով աստիճանաբար թեքում էր առաջինի կողմը: Աստիճանաբար պայքարը հրապարակից տեղափոխուում էր գերագոյն խորհրդի նիստերի դահլիճ: 1988 Նոյեմբերին պատգամատու ընտրուեցին ՀՀԸ անդամներ Խաչիկ Ստամբուլցեանը եւ Աշոտ Մանուչարեանը:

Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան հերթական տարեդարձի օրը, 1988 Նոյեմբերի 7ին, առաջին անգամ Երեւանում շքերթին մասնակից ժողովուրդը Լենինի հրապարակ մտաւ հակակոմունիստական կարգախօսներով:

Եթէ մինչ այդ օգտագործուում էր *սովերէնութիւն* (գերիշխանութիւն) բառը, որը նախատեսուում էր քաղաքական իրաւունքների ընդլայնում ԽՍՀՄ կազմում, ապա արդէն 1988 Նոյեմբերի երկրորդ կէսից բացայայտ սկսեցին խօսել անկախութեան մասին, նշելով, որ պէտք է ազատուել «ստրուկի հոգեբանութիւնից» եւ որ Հայաստանը թե՛ տնտեսապէս, թե՛ քաղաքականապէս կարող է ինքնուրոյն գոյատեւել:

1988 Նոյեմբերի 22ին, քաղաքական լարուած մթնոլորտում սկսուեց Հայկական ԽՍՀ գերագոյն խորհրդի հերթական նստաշրջանը: Տագնապալի շրջան էր: Բաքուից եկող լուրերի համաձայն ցոյցերի ժամանակ առաջ էր քաշուել «Մահ հայերին» կարգախօսը¹⁹: Ուժեղացել էր Ադրբեջանից հայ փախստականների ներհոսքը Հայաստան, ինչը աւելի էր բարդացնում ընկերա-տնտեսական եւ քաղաքական իրավիճակը: Առանձնապէս լարուել էր իրավիճակը Հայաստանի խառը ազգաբնակչութիւն ունեցող շրջաններում: Ադրբեջանից եկող լուրերը ոչ մի լաւ բան չէին կանխորոշում, հայկական տարածքների վրայ յարձակման վտանգ կար եւ Հայաստանում տարերայնօրէն սկսուել էր պաշտպանական ջոկատների կազմակերպումը: Անկախական տրամադրութիւնները անհանգստացնում էին խորհրդային իշխանութիւններին եւ 1988 Նոյեմբերի 24ին Երեւանում, իսկ այնուհետեւ նաեւ 16 շրջաններում պարետային ժամ մտցուեց:

Քաղաքական շահարկման առարկայ դարձաւ Նոյնիսկ 1988 Դեկտեմբերի 7ի Սպիտակի երկրաշարժը: Իշխանութեան մարմիններն անընդհատ յիշեցնում էին, որ երկրաշարժի վնասները կարող են վերացուել միայն ԽՍՀՄ այլ հանրապետութիւնների օգնութեամբ: ՀՀԸն իր հերթին առաջ քաշեց «արհեստական երկաշարժ»ի վարկածը: Աշխարհի տարբեր ծայրերից Հա-

¹⁹ Բ. Ուլուբաբեան, *Արցախի պայմանութիւնը սկզբից մինչեւ մեր օրերը*, Մ. Վարանդեան, Երեւան, 1994, էջ 283 (<https://www.historyofarmenia-am.am/min.am/images/menus/61/artsaxi%20patm.pdf>):

յաստան եկող օգնությունը ՀՀ ղեկավարները օգտագործում էին որպես ապացույց, որ «աշխարհը փոխում է» եւ որ անկախութեան դէպքում Հայաստանը ապահով կը լինի նաեւ աշխարհի ժողովուրդների ընտանիքում:

ԽՍՀՄ-ում ասանդաբար Մայիսի մէկը տօնում էր որպէս աշխատատրութեան տօն, բոլոր հանրապետութիւններում քաղաքների կենտրոնական հրապարակներում շքերթեր էին կազմակերպում: Սակայն 1989ին, վախենալով «անկախատեսելի հետեանքներից», խորհրդահայ իշխանութիւնները որոշեցին չանցկացնել Մայիսի մէկի շքերթը: Մինչ, շարժման ղեկավարները պատրուակ բռնելով, որ ցանկանում են շնորհակալութիւն յայտնել երկրաշարժից յետոյ օգնութիւն ցոյց տուած երկրներին, Մայիսի 1ին երթեր կազմակերպեցին Երեւանում, իսկ Մատենադարանի մօտ հաւաք եղաւ, ուր անարգութեան ԽՍՀՄ կարմիր դրօշը եւ զինանշանը:

Անկախութեան մասին ամէնուրեք բացայայտ խօսում էր: Սակայն մեծ գգուշատրութիւն էր ցոյց տալիս այդ հարցում մտատրականութիւնը: Այսպէս, 1989 Մայիսի 11ի *Սովետական Հայաստան* թերթում հրապարակուեց Սօս Սարգսեանի «Խառը ժամանակների խառը մտքեր» յօդուածը, ուր հեղինակը արտայայտեց թերեւս մտատրականութեան մի մասի ունեցած հետեւեալ մտավախութիւնը. «*Խորհրդային Միութեան ամբողջականութիւնն այսօր մեր, հայերիս մասնատր, առանձնակի, կենսական անհրաժեշտութիւնն է: Այդ է թելադրում ճակատագիրը, պատմութիւնը, կենքը, մեր ապագան: Մենք ուրիշ ալրերնալի չունենք*»²⁰: Մինչդեռ հանրապետութիւնում շարունակում էր ազգային արժէքների վերագնահատման գործընթացը:

1989 Մայիսին ՀԽՍՀ ԳԽի հրամանագրի համաձայն 1918 Մայիսի 28ը ճանաչուեց հայկական պետականութեան վերականգման օր, իսկ եռագոյն դրօշը՝ հայկական ազգային խորհրդանիշ: Մամուլի էջերում յաճախակի դարձան պատմական անցեալը վերագնահատող յօդուածները:

1989 Յունիսի 23ին Երեւանում իր աշխատանքը սկսեց Հայկական ԽՍՀ 11րդ գումարման ԳԽի 9րդ նստաշրջանը, որի օրակարգում էին ԼՂԻՄի²¹ վերաբերեալ մինչ այդ ընդունուած որոշումների հարցը, երկրաշարժի հե-

²⁰ *Սովետական Հայաստան*, 11 Մայիսի 1989:

²¹ Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզը Հայաստանի պատմական Արցախ նահանգի մի մասն է: 1904-13՝ ռուս-պարսկական պատերազմից յետոյ՝ Գիւլիստանի պայմանագրի համաձայն, մտաւ Ռուսական կայսրութեան կազմում: 1917ին Ռուսաստանը խորհրդայնացաւ: 1918 Մայիսի 26ից 28՝ Ռուսաստանից իրենց անկախութիւնը հռչակեցին Հայաստանը եւ Վրաստանը, թուրքական աջակցութեամբ ձեւատրուեց նոր Ադրբեջանը: 1921 Յուլիսի 5ի Ռուսաստանի Կոմունիստական կուսակցութեան կենտկոմի կովկասեան բիւրոյի որոշմամբ Արցախը բռնակցուեց Ադրբեջանական ԽՍՀին՝ լայն իրաւասութիւններով ազգային ինքնավարութիւն կազմաւորելու պայմանով: 1923 Յուլիսի 7ին Արցախի մի հատուածի վրայ ստեղծուեց Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը:

տեանքների վերացման ընթացքը, բնապահպանական խնդիրները եւ այլ հարցեր: Լեւոն Տէր Պետրոսեանը, Ռոբերտ Քոչարեանը, Ռաֆայէլ Ղազարեանը, Արկադի Մանուչարովը ընտրուեցին ՀԽՍՀ ԳԽի պատգամատուներ:

1989 Սեպտեմբերի կէսերին սկսուեց ՀԽՍՀ ԳԽի արտահերթ նստաշրջանը, որում քննարկուեց հանրապետութեան ծանր վիճակը, եւ կառավարութիւնը (նախագահ Վլադիմիր Մարգարեանց) ներկայացրեց հանրապետութիւնը այդ վիճակից դուրս բերելու իր ծրագիրը: Նստաշրջանի աշխատանքին աշխուժօրէն մասնակցում էին ՀՀԾ անդամները:

1989 Նոյեմբերի 4ին Ստեփան Շահումեանի անուան պալատում տեղի ունեցաւ ՀՀԾ հիմնադիր համագումարը, որտեղ ելոյթ ունեցաւ նաեւ Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցութեան (ՀԿԿ) առաջին քարտուղար Սուրէն Յարութիւնեանը²²: Այս ամէնը նշանակում էր, որ իշխանութիւնը աստիճանաբար անցնում էր ՀՀԾի ձեռքը:

Ժողովրդական ճնշման արդիւնք էր նաեւ ԽՍՀՄ գերագոյն խորհրդի ընդունած որոշումը «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում իրադրութիւնը նորմալացնելու միջոցառումների մասին» (1989 Նոյեմբերի 28): Այն, սակայն չարդարացրեց հայ ժողովրդի սպասելիքները. նախագծում չէին քննադատում Ադրբեջանում կազմակերպուած հայկական ջարդերը, Հայաստանի շրջափակումը ադրբեջանցիների կողմից: Պատահական չէ, որ ԽՍՀՄ ԳԽի հայ պատգամատուական կազմը իր յայտարարութեան մէջ այս որոշումը գնահատեց որպէս կենտրոնի «կապիտուլիացիա Ադրբեջանի ժողովրդական ծայրայեղականների առջեւ»²³: Որոշումը բողոքի նոր ալիք բարձրացրեց Հայաստանում եւ 1989 Նոյեմբերի 30ին այն գնահատելու համար հրափրուեց ՀԽՍՀ ԳԽի արտահերթ նստաշրջան: Այն քննարկեց նաեւ շրջափակման, սահմանների անվտանգութեան, փախստականների հարցերը: 1989 Դեկտեմբերի 1ին ընդունուեց Հայկական ԽՍՀ գերագոյն խորհրդի եւ Լեռնային Ղարաբաղի ազգային խորհրդի որոշումը «Հայկական ԽՍՀի եւ Լեռնային Ղարաբաղի վերամիատրման մասին»:

Նստաշրջանը քննարկեց նաեւ ԼՂԻՄի առթիւ ԱՄՆի ծերակոյտի ընդունած բանաձեւը: Ընդհանրապէս ԱՄՆի ծերակոյտի բանաձեւը (ուր քննադատում էին ԽՍՀՄ անարդարութիւնները Ղարաբաղի եւ Հայաստանի հանդէպ, Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի շրջափակումը եւ հաւաստիացում էր, որ ԱՄՆը կը շարունակի օգնութիւնը Հայաստանին) մէկն էր երկրաշարժից յետոյ արտասահմանեան երկրների կողմից ընդունուած 'հայանպաստ', իրականում՝ հակախորհրդային - որոշումների եւ գործողութիւնների շարքում:

²² Սուրէն Յարութիւնեան.- հայ քաղաքական եւ կուսակցական գործիչ, Կարէն Դեմիրճեանից յետոյ նշանակուեց ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար (1988-90):

²³ Սովետական Հայաստան, 10 Դեկտեմբեր 1989:

1989 Օգոստոսի 7-ից Սեպտեմբերի 1-ը ժնեում կայացած ՄԱԿի մարդու իրաւունքների ենթայանձնաժողովը դիմեց ԽՍՀՄ կառավարութեանը Ղա-րաբաղում հանրաքուէ անցկացնելու առաջարկով, քննադատեց հայերի կոտորածները Ադրբեջանում, որոնց հետեանքն էր առաջացած գաղթա-կանների հիմնահարցը: Հայաստան էին այցելում միջազգային բարձրաս-տիճան պաշտօնատարներ (օր. ԱՄՆ արտակարգ եւ լիազօր դեսպանը ԽՍՀՄում՝ Զ. Ֆ.Մետլոկը): Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ԱՄՆ այցելու-թեան ժամանակ վեհափառին ընդունել էր ԱՄՆ նախագահ Զորջ Բուշը: Հետեապէս, ԱՄՆ ծերակոյտի բանաձեւը այդքան էլ անսպասելի չէր, սա-կայն այն մեծ աղմուկ առաջացրեց ԽՍՀՄում: ԽՍՀՄ արտգործնախարարի առաջին տեղակալ Ա.Ա.Բեսմերտինը իր մօտ հրաւիրելով Մետլոկին բողոք էր յայտնել ԽՍՀՄ ներքին գործերին խառնուելու համար եւ նշել, որ դա «ա-ռաջ բերեց խորհրդային մարդկանց ուժգին հակազդեցութիւնը եւ այդ վրդովմունքը չի կարելի չհասկանալ»²⁴: Ի պատասխան դրան ՀԽՍՀ ԳԽի նստաշրջանը այն գնահատեց իբրեւ «ամերիկեան ժողովրդի մտահոգու-թեան արտայայտութիւն», «արդարացի պահանջի պաշտպանութիւն եւ ըմ-բռնում»: Որոշում ընդունուեց նաեւ ԽՍՀՄ արտգործնախարարութեան յայ-տարարութեան վերաբերեալ, որտեղ պահանջուեց, որ հայ ժողովրդի անու-նից այլեւ յայտարարութիւններ չարուեն:

1990ի սկզբին միջազգային իրադրութիւնը տարածաշրջանում աւելի սրուեց: Տագնապ էին առաջացնում Նախիջեւանից եկող լուրերը, ուր խախ-տուել էր խորհրդահրանական սահմանը: Ինքնապաշտպանութիւնը դար-ձել էր օրակարգի խնդիր: Դրութիւնը բարդանում էր նրանով, որ Ադրբե-ջանն անցաւ նախայարձակման Գետաշէնում, մարտեր էին տեղի ունենում Խանլարում եւ Շահումեանում: Բաքում հայերի ջարդեր սկսուեցին: Ադրբե-ջանում հնչում էին անկախութեան կոչեր: Եթէ մինչ այդ ադրբեջանցիները հայերի վրայ յարձակում էին միայն իրենց տարածքում, ապա սկսեցին յար-ձակումներ գործել նաեւ ՀԽՍՀ սահմանների վրայ՝ Երասխաանի, Վայքի, Մեղրու, Գորիսի, Կապանի, Նոյեմբերեանի, Տաւուշի, Իջեւանի, Վարդենի-սի եւն.²⁵: Ընդ որում դա կատարում էր յատուկ դրութեան պայմաններում: Կորցնելով ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանութիւններից պաշտպանուելու յոյ-սը, հայերը սկսեցին զինուել: Յարձակումներ եղան ներքին գործերի բա-ժինների եւ զինտրական ստորաբաժանումների վրայ՝ զէնք ձեռք բերելու նպատակով: Ստեղծուեցին աշխարհագօրային խմբեր, որոնց շնորհիւ թշնամին սկսեց հակահարուած ստանալ:

ՀԽՍՀ ԳԽի Փետրոարի նիստում նախագահութեան նախագահի տե-ղակալ ընտրուեց Ռաֆայէլ Ղազարեանը: Նախագահութեան կազմում

²⁴ Սովետական Հայաստան, 22 Նոյեմբեր 1989:

²⁵ Հայոց պայմանութիւն, հատոր IV, գիրք երկրորդ, «Զանգակ» հրատ., Երեւան, 2016, էջ 203:

ընտրուեցին Հրաչիկ Սիմոնեանը, Տէր Պետրոսեանը, Քոչարեանը: Անվաւեր ճանաչուեց Ղարաբաղն Ադրբեջանին միացնելու մասին ՌԿ(Բ)²⁶ կենտկոմի կովկասեան բիւրոյի 1921 Յուլիսի 5ի որոշումը:

1990 Փետրուարի կէսին ԽՍՀՄ ԳԽում յայտարարուեց, որ ղարաբաղեան հարցի լուծումը թողնում է 2 հանրապետութիւններին, սակայն միաժամանակ Խանլարի շրջանի Ազատ, Կամօ, Մարտունաշէն եւ Գետաշէն հայաբնակ գիւղերից, այստեղ տեղաբաշխուած խորհրդային բանակի ղեկավարութեան թոյլտուութեամբ, սկսուեց տեղահանուել հայ բնակչութիւնը (մինչդեռ այս գիւղերը ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ դիմացել էին 1988 Նոյեմբերի եւ 1990 Յունուարի ադրբեջանական յարձակումներին)²⁷: Այդ ամէնի հետեանքով Հայաստանում ուժեղացան հակախորհրդային տրամադրութիւնները: Նախագահական լայն լիազօրութիւններ ստանալուց յետոյ էլ Գորբաչովը չկարողացաւ կարգաւորել խորհրդային երկրի ներքին հիմնախնդիրները: Մարտի վերջում իրադրութիւնը խիստ սրուեց նաեւ Հայաստանի սահմանամերձ գօտում (Արարատ, Գորիս, Վայք, Եղեգնաձոր, Իջեան, Նոյեմբերեան, Շամշադին):

1990ի սկզբում հաւանականութիւնը՝ որ Հայաստանը կ'ընթանայ անկախացման ուղիով, աճեց: Դրան նպաստեցին հետեւեալ հանգամանքները.-

- ✓ ներքին անպահովութեան զգացումը, որը ծնուեց Սումգայիթի եւ Ադրբեջանի այլ վայրերում տեղի ունեցած ջարդերից եւ դրանց անպատժելիութիւնից, սահմանամերձ գօտու հայ-ադրբեջանական բախումներից.

- ✓ արտաքին ապահովութեան որոշ խախտումները (օրինակ խորհրդաիրանական սահմանի խախտումը).

- ✓ ընկերա-տնտեսական դժուարութիւնները, որոնք անընդհատ կրկնուող շրջափակումների արդիւնք էին.

- ✓ երկրաշարժի գօտում վերականգնողական աշխատանքի անհետեւողականութիւնը, դանդաղկոտութիւնը.

- ✓ ընկերվարութեան հակադրուող միջազգային ուժերի քաղաքականութիւնը, որոնք ազգային հարցի շահարկումները դիտում էին ԽՍՀՄի թուլացման միջոց.

- ✓ սփիւռքահայութեանը Հայաստանի շուրջը համախմբելու եւ նրա միջոցների ու հնարատրութիւնների օգտագործման յոյսը.

- ✓ դժգոհութիւնը ընկերային անարդարութիւններից, կաշառակերութիւնից, ընկերվարական արժէքների արժէզրկումը:

Այսպիսով, արցախեան շարժման արդիւնքում անկախութեան գաղափարը ընդունուեց հասարակութեան կողմից, բայց որպէսզի այն դառնար իրականանալի նպատակ, այն պէտք է մտնէր օրէնսդիր մարմին:

²⁶ Ռուսաստանի Կոմունիստական (բոլշեւիկների) կուսակցութիւն:

²⁷ Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ *Հայոց պայքարի մասին, հարոր IV, գիրք երկրորդ*, էջ 221:

Անկախության հայտը օրինագիծ դարձնելն ու դրա ընդունումը իրագործեց ՀԽՍՀ 12րդ գումարման գերագոյն խորհուրդը, որը կազմաւորուեց 2 փուլով՝ 1990 Մայիս 20ին եւ Յունիսի 3ին ընթացած ժողովրդական պատգամաւորների ընտրութիւնների միջոցով: Գերագոյն խորհրդի ընտրութիւնների արդիւնքում ընդդիմադիր ՀՀՇն ստացաւ քուէների 45%²⁸ (ՀՀՇից ընտրուեցին Վազգէն Մանուկեանը, Սիրադեղեանը, Տէր Պետրոսեանը, Բաբկէն Արարքեցեանը, Ռ. Ղազարեանը, Թելման Գլխեանը, Արկադի Մանուչարովը եւ ուրիշներ), 1 հոգի Ազգային Ինքնորոշման Միաւորումից (ԱԻՄ)²⁹ էր, մնացածը ՀԿԿ անդամներ էին: ՀԿԿ ընդդիմադիր մասը հիմնականում ներկայացուած էր երկու հիմնական ուժերով՝ ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախօսութեան հետեւորդներ եւ ազատական բարեփոխումների կողմնակիցներ: Այդ գերագոյն խորհրդի տարբերիչ գիծն էր նաեւ Արցախից պատգամաւորների ընտրութիւնն ու մասնակցութիւնը:

ՀԽՍՀ գերագոյն խորհուրդն աշխատանքի սկզբում հաստատեց այն օրակարգը, որով պէտք է աշխատէր առաջիկայ շրջանում եւ, ըստ էութեան, դա անկախութեան օրակարգն էր: Օրէնսդրական փաթեթը նախատեսում էր անկախացող հանրապետութեան օրէնսդիր, գործադիր իշխանութիւնների եւ իրաւական համակարգի փոփոխում, տարածքային եւ տեղական կառավարման համակարգերի վերափոխում, սեփականութեան ձեւերի բազմազանացում, խօսքի եւ խղճի ազատութիւն: Ժողովրդավարական բարեփոխումներ էին նախատեսում հասարակական-քաղաքական համակարգում: Անկախութեան հասնելու համար, ՀՀՇ առաջնորդների մի մասը որոշել էր առժամանակ ետ կանգնել Հայաստանի եւ Արցախի վերամիաւորման մասին ՀԽՍՀ ԳԽ 1989 Դեկտեմբերի 1ի որոշումից: Դրա փոխարէն նախատեսում էր յատուկ փաթեթի ընդունում Արցախի ընկերա-տնտեսական զարգացման վերաբերեալ: ՀՀՇ գաղափարախօսների մօտեցումը հետեւեալն էր՝ միայն անկախ հզօր Հայաստանը կարող է լուծել իր բռնազաւթուած հողերի հարցը: Այդ ժամանակ դեռ յոյս կար, որ հայ-ադրբեջանական տեղային բախումները ԽՍՀՄի պայմաններում չեն վերաճի պատերազմի:

ՀԽՍՀ ԳԽ նախագահի ընտրութիւնն ըստ էութեան վերածուեց Հայաստանի ուղու ընտրութեան՝ Հայաստանի գերիշխանութեան «նորացում»

²⁸ Լեւոն Տէր Պետրոսեան, *Ընդդիմութիւն (Ելոյթներ, յօդուածներ, հարցազրոյցներ)*, «Անտարէս» իրատ. Երեւան, 2006, էջ 371:

²⁹ ԱԻՄից հեռակայ կարգով պատգամաւոր էր ընտրուել Հայրիկեանը: Դա Մոսկուային նետուած մարտահրաւերներից էր, քանի որ այդ պահին Հայրիկեանը աքսորուած էր ԽՍՀՄից:

ԽՍՀՄ կազմում (իր ծրագրում ներկայացրեց Վլադիմիր Մոլոխսեանը) եւ Հայաստանի անկախացում ԽՍՀՄ-ից (Տէր Պետրոսեան): Թէեւ Տէր Պետրոսեանի ելոյթում անկախութեան հայտ ներկայացուեց, սակայն պարզ էր, որ օրէնսդիր մարմին մտած նոր ուժերը դեռեւս չունեն անկախութեան հասնելու յստակ ծրագիր: Դրա մասին նա պարզորոշ խօսեց իր ելոյթում, ասելով. *«Իսկ թէ ինչպիսի հանգրուաններով կ'իրականացուի ազգային անկախ պետականութեան վերականգնումը, դա արդէն կախուած է ոչ թէ առանձին անհատների քմահաճոյքից կամ կուսակցութիւնների թելադրանքից, այլ կոնկրէտ քաղաքական իրավիճակներում ժողովրդի կամքն արտայայտող ներկայացուցչական մարմնի՝ խորհրդարանի դիրքորոշումից, անհրաժեշտութեան դէպքում նաեւ հանրաքուէի միջոցով կայացած համաժողովրդական վճռից»*³⁰:

Անկախացման ծրագիրը կազմում էր աստիճանաբար: Վարչապետ նշանակուելուց առաջ Վազգէն Մանուկեանը ՀԽՍՀ ԳԽ-ում ներկայացրել էր Հայաստանի զարգացման վերաբերեալ տեսլականը: Նախատեսւում էր աստիճանաբար ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանութիւնների հետ կապերը փոխարինել բազմաթիւ նոր տնտեսական կապերով, պլանային տնտեսութիւնը փոխարինել շուկայական գործիքակազմերով կարգաւորուող տնտեսութեամբ, միառժամանակ պահելով ապագայ չունեցող ընկերվարական տնտեսութիւնը՝ *«նպատակ ունենալով զերծ մնալ մեծ գործարկութիւնից եւ տնտեսութեան համար ինչ որ ժամանակ սրանալ անհրաժեշտ հումք»*³¹: Կարելի էր համարուեց ֆինանսական նոր աղբիւրների հայթայթումը եւ Մոսկուայից կախումաւորութեան փոքրացումը:

Մանուկեանը նկարագրեց սպասուող գործընթացները.-

1. ընկերվարական տնտեսութեան քայքայում, որպէս առարկայական գործընթաց եւ դրա հետեւանքով Հայաստանը չի ստանայ այլ հանրապետութիւններից ներկրուող մթերք, վառելանիւթ եւ հումք.

2. պետական սեփականութիւնից արագ անցում մասնաւոր սեփականութեան.

3. զինուած միատրների առողջ մասի ծառայեցում ժողովրդի շահերին, պայքար բանդիտիզմի դէմ.

4. ամբողջ հայրութեան համախմբում պետութեան հզօրացման շուրջ:

Դրութիւնը բարդանում էր նաեւ նրանով, որ իշխանական նախորդ լծակների թուլացման պայմաններում երկրում պետական գոյքի թալան էր սկսուել: Ընդ որում դա արտւում էր թէ՛ պետմարմինների մակարդակով, թէ՛ ձեռնարկութիւնների եւ գործարանների, թէ՛ թալանով ապրող զինուած ջոկատների մակարդակով: Կարգուկանոնի հաստատումը խիստ անհրաժեշտ էր: Հայաստանը ԽՍՀՄ կազմում էր դեռ: Թոյլ չտալու համար Մոսկ-

³⁰ Տէր Պետրոսեան, *Ընտրանի*, էջ 66:

³¹ ՀԱԱ, ֆ.207, ց. 62, գ. 58, էջ 12:

ուայի միջամտութիւնը՝ Հայաստանի գործերին, կառավարութիւնը պէտք է կարողանար ամէն ինչ հաւաքէր իր ձեռքին: Դա վերաբերում էր նաեւ զինուած կազմատրումներին: Խնդիր էր դրուած՝ դրանք տեղաւորել ԽՍՀՄ օրէնսդրութեամբ նախատեսուած կառուցոյցներում: Տէր Պետրոսեանը նախանշեց դրանք³².-

- ✓ Ներքին գործերի նախարարութիւն,
- ✓ Պետական անվտանգութեան կոմիտէ,
- ✓ Քաղաքացիական պաշտպանութեան համակարգ,
- ✓ ԴՕՍԱԱՖ³³
- ✓ Խորհրդային բանակ:

Գերագոյն խորհրդի նախագահ ընտրուելուց յետոյ, 1990 Օգոստոսի 7ին, Տէր Պետրոսեանը շնորհաւորեց «...ամբողջ հայ ժողովրդին ի Հայաստանի աշխարհ եւ ի սփիւռս աշխարհի...Հայոց անկախ պետականութեան հիմնարկէքի առիթով, կիսելով ձեր տօնական ցնծութիւնը եւ սեփական ուժերի նկատմամբ վերագրած վստահութիւնը, որ միակ յոյսն է գալիք յաջողութիւնների: Դրա հետ մէկտեղ կոչ եմ անում սատնասրտօրէն գնահատել մեր հանրապետութեան ներկայ ճգնաժամային իրավիճակը, որից դուրս գալու միակ գրաւականը ժողովրդի համախմբումն է պետականութեան գաղափարի եւ նրա մարմնատրումը հանդիսացող ազգային խորհրդարանի շուրջ»³⁴: Յաջորդ քայլը պէտք է լինէր Անկախութեան հռչակագրի ընդունումը:

Անկախութեան հռչակագրի ընդունման ընթացակարգը նոյնպէս նորամուծութիւն էր: Հռչակագրի բնագիրը մշակող յանձնաժողովի անդամները մշակել էին հիմնական բնագիրը, որը դրուեց ԳԽ քննարկման: Յանձնաժողովի անդամները հրափրուեցին դահլիճի բեմահարթակ: Դահլիճում ընթանում էր մտքերի փոխանակում, քննարկում: Յանձնաժողովի անդամները պէտք է գրանցէին առաջարկութիւններն ու դիտողութիւնները, հարկ եղած դէպքում միջամտէին քննարկմանը: Քննարկմանը մասնակցում էին Հայաստանից ընտրուած ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամատւորները, որոնք ունէին հարցերը քննարկելու նոյնքան իրաւունք, որքան Հայաստանի ԳԽ ժողովրդական պատգամատւորները, սակայն չունէին քուէարկելու իրա-

³² ՀԱԱ, ֆ.207, ց. 62, գ. 60, էջ 20:

³³ Ռուսերէն ДОСААФ՝ Добровольное общество содействия армии, авиации и флоту (բանակին, օդազնացութեանը, նաւատորմին աջակցութեան կամաւոր հասարակութիւն).- ԽՍՀՄում գործող պաշտպանական-մարզական կազմակերպութիւն, որի նպատակն էր աջակցել ԽՍՀՄ պաշտպանունակութեան ամրապնդմանը եւ աշխատատւորների նախապատրաստմանը սոցիալիստական հայրենիքի պաշտպանութեանը: Հայաստանում այն միատրում էր գործարաններում, ձեռնարկութիւններում, կոլտնտեսութիւններում գործող աւելի քան 4700 սկզբնական կազմակերպութիւններ:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ.207, ց.62, գ.54, էջ 2:

տունք: Բանավէճ էր ծառայում հռչակագրի գրեթէ բոլոր յօդուածների շուրջ: Քննարկման ընթացքում յաճախ էին լինում անիրատեսական, երբեմն միամիտ, երկչոտութեամբ տողորում առաջարկութիւններ: Բայց բանավէճի արդիւնքում քաղաքական իրատեսական մօտեցումն էր գերիշխող դառնում:

Բանավէճ ծառայուեց անուանման շուրջ՝ Հայկական Հանրապետութիւն (Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան համանմանութեամբ) թէ՞ Հայաստանի Հանրապետութիւն: Սէյրան Բաղդասարեանը³⁵ առաջարկեց անուանել Արեւելեան Հայաստանի Հանրապետութիւն, յետագայում տեղ թողնելով Թուրքիայից հայկական հողերի պահանջատիրութեան համար³⁶: Նրա կարծիքով, դա նպաստելու էր *դէ ֆակտո* Արեւմտեան Հայաստանի ճանաչմանը, բացի դրանից Արեւելեան Հայաստանի համար հայտ էր ներկայացուելու Նախիջեւանի ինքնավար մարզի նկատմամբ: Սակայն առաջարկը չընդունուեց:

Հռչակագրի որոշ տարբերակներում նշում էր, որ ՀՀ տարածքը կազմում է ՀԽՍՀ եւ ԼՂԻՄի տարածքը: Բաղդասարեանը առաջարկեց չօգտագործել «Արցախ» անուանումը, որպէս ոչ-իրաւաբանական հասկացութիւն: Օգտագործել «Լարաբաղ» եզրոյթը, որը ամէլի հանրաճանաչ էր միջազգային հանրութեան համար:

Փաստաթղթի մի տարբերակում գրուած էր. «Հայաստանի Հանրապետութեան անվրանգութիւնը եւ նրա սահմանների անձեռնմխելիութիւնը ապահովելու նպատակով Հայաստանի Հանրապետութիւնը ստեղծում է գերագոյն խորհրդին ենթակայ սեփական զինուած ուժեր, ներքին զօրքեր, պետական եւ հասարակական անվրանգութեան մարմիններ»³⁷: Մինչդեռ դրանք պէտք է լինէին կառավարութեան ենթակայութեան տակ:

Խորհրդարանում քննարկման ներկայացուած անկախութեան հռչակագրի 5 նախագծերը մաղուեցին: Սուր պայքար ծառայուեց ոչ միայն հռչակագրի բովանդակութեան, այլ նաեւ անուան շուրջ:

Պատգամաւոր Դաիթ Վարդանեանը³⁸, յստակութիւն մտցնելու նպատակով, առաջարկեց պատասխանել հետեւեալ հարցադրումներին.-

ա) Ի՞նչ փաստաթուղթ է հռչակագիրը: Ինչի՞ համար է այն ընդունում: Ի՞նչը պէտք է հաստատուի այդ փաստաթղթով: Բանն այն է, որ հռչակագրերի նախագծերում կար էականօրէն տարբեր 2 մօտեցում.- ա) որ 1918-20ին եղել է Հայաստանի անկախ հանրապետութիւն եւ հռչակում է դրա

³⁵ ՀՀ ԳԽ պատգամաւոր, ԳԽ նախագահութեան, ՀՅԴ պատգամաւորական խմբակցութեան անդամ, ՀՀ ԳԽ Արցախի հարցերի յատուկ յանձնաժողովի նախագահ:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ.207, ց.62, գ.54, էջ 9:

³⁷ ՀԱԱ, ֆ.207, ց.62, գ.54, էջ 6:

³⁸ ՂԿ անդամ, ՀԽՍՀ ԳԽ պատգամաւոր, «Ազգային ժողովրդավարներ» պատգամաւորական խմբի անդամ:

վերականգնումը եւ ք) որ ազգերի ինքնորոշման իրատունքի հիման վրայ Հայաստանը հռչակում է անկախ հանրապետություն ԽՍՀՄ-ից: Այսինքն, առաջարկում էր կողմնորոշուել՝ «վերականգնել՝ անկախությունը թէ՛ հաստատել անկախությունը»³⁹:

բ) Ինչպե՞ս հռչակել անկախությունը: Այս հարցում եա կային տարբեր մօտեցումներ՝

1. Հայաստանը հռչակել անկախ եւ սկսել բանակցություններ վարել ԽՍՀՄ դեկավարութեան հետ: Այս տարբերակը ամելի կտրուկ քայլեր էր պահանջում անել:

2. Հայաստանը կիսանկախ պետություն է, բայց հռչակում է ինքնիշխանությունն ընդլայնելու գործընթացի սկիզբը մինչեւ կատարեալ անկախություն:

3. Հայաստանը հռչակում է կիսանկախ, ինքնիշխան պետություն, որը նպատակ ունի անկախութեան հասնելու: Նպատաւորող քաղաքական իրավիճակի դէպքում այն կարող է անկախ հռչակուել⁴⁰:

Այս վերջին երկու տարբերակներից վերջինը առաւել զգուշատր էր:

Պատգամատրների բանավեճի առարկայ դարձան նաեւ հետեւեալ հարցերը.-

✓ հռչակագրում արտացոլե՞լ Հայ Դատը թէ՛ ոչ, դրան էր առնչում նաեւ վերաբերմունքը Թուրքիայի նկատմամբ,

✓ միանգամից անկախանա՞լ, թէ՛ փուլ առ փուլ, պատրաստելով տնտեսական համակարգը անկախութեան,

✓ անկախանալ հռչակագրո՞վ, թէ՛ հանրաքուէով,

✓ արտայայտե՞լ դրանում վերաբերմունքը նորացուող միութենական պայմանագրի նկատմամբ թէ՛ ոչ:

ԽՍՀՄի կազմից դուրս գալը դեռեա վտանգներ էր պարունակում եւ յղի էր անկանխատեսելի հետեւանքներով: Հասարակութեան մէջ որոշակի վախեր կային, որոնք բաձրաձայնեց Վարդգէս Պետրոսեանը⁴¹ «...եթէ մենք ուզում ենք անկախ մեռնել, ապա կարելի է վաղը անկախություն յայտարարել եւ մեռնել անկախ: Բայց մենք ուզում ենք անկախ ապրել եւ պէտք է մեր քայլերն ուղղուեն դրան»⁴²:

Շատերը տեսանելի հեռանկարում Հայաստանի գերիշխանութիւնը տեսնում էին ԽՍՀՄ վերանորոգուած համադաշնութիւնում: Հաշուի էր առնում նաեւ Թուրքիայից եկող վտանգը, Ղարաբաղի կորստի ռիսկը: Տէր Պետրոսեանը շատ յստակ ներկայացրեց նպատակը. «ամենայն հայոց հայրենիքը» դարձնել «ամենայն հայոց պետություն»:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ.207, ց.62, գ.54, էջ 13:

⁴⁰ Նոյն:

⁴¹ Հայ յայտնի արձակագիր, թատրերգակ, հրապարակախօս, հասարակական գործիչ, ԽՍՀՄ եւ Հայաստանի գրողների միութեան անդամ:

⁴² ՀԱԱ, ֆ.207, ց.62, գ.55, էջ 8:

1990 Օգոստոսի 15ին Անկախության հռչակագրի բնագիրը պատրաստ էր: 1990 Օգոստոսի 22ին գերագոյն խորհրդում առանց քննարկման քուէարկութեան դրուեցին հռչակագրի վիճելի յօդուածների տարբերակները:

1990 Օգոստոսի 23ին ընդունուեց Հայաստանի անկախութեան հռչակագիրը⁴³: Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը վերանուանուեց Հայաստանի Հանրապետութիւն: Չնայած հռչակագիրն ընդունուել էր, բայց այն յղկելու եւ ոճաւորելու կարիք ունէր: Յանձնաժողովին մէկ օր էլ դրա համար յատկացուեց: Վերջապէս հռչակագրի բնագրի խմբագրումը աւարտուած էր եւ, ինչպէս Տէր Պետրոսեանը դիմելով դահլիճին ասեց. «...այսօր էլ մենք ունենք այդպիսի մի հնարաւորութիւն հռչակագիրը խնդրելու ...ընթերցել մի խորհրդանիշի, որի անունն է Արամ Մանուկեան⁴⁴, պատգամաւոր: Պատգամաւոր Արամ Մանուկեան, Կիրովականից»⁴⁵: Արամ Մանուկեանը յուզիչ ելոյթից յետոյ ընթերցեց հռչակագիրը⁴⁶, այնուհետեւ այն դրուեց քուէարկութեան: Քուէարկութեանը մասնակցած 196 պատգամաւորից 194ը կողմ էր քուէարկել, 2ը՝ ձեռնպահ⁴⁷:

Նախատեսուեց, որ յաջորդ օրը՝ ժամը 10ին, եռագոյնի տեղադրման արարողութիւնը հանդիսութեամբ տեղի ունենայ գերագոյն խորհրդի նախագահութեան շէնքի առջեւ, 10:30ին՝ ՀՀ կառավարութեան շէնքի:

Նոյն օրը օրէնք ընդունուեց «Հայկական ԽՍՀի վերանուանման մասին», որի համաձայն հիմնուելով «Հայաստանի անկախութեան մասին» հռչակագրի Ա. յօդուածի վրայ, Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան գերագոյն խորհուրդը որոշեց.-

1. Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը վերանուանել Հայաստանի Հանրապետութիւն, կրճատ՝ Հայաստան:
2. Ներկայիս գումարման գերագոյն խորհուրդը համարել Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին գումարման գերագոյն խորհուրդ:
3. Սոյն օրէնքը կիրարկել ընդունման պահից⁴⁸:

⁴³ Նոյն :

⁴⁴ Տէր Պետրոսեանն ակնարկում էր Հայաստանի առաջին հանրապետութեան պետական գործիչ Արամ Մանուկեանի եւ ՀՀ ԳԽ երիտասարդ պատգամաւոր Արամ Մանուկեանի անունների նոյնութիւնը:

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ.207, ց.62, գ.65, էջ 27:

⁴⁶ Յետագայում, յիշելով այդ օրը Արամ Մանուկեանը նշում է որ նախօրօք պատրաստուել էր, գիտէր որ ելոյթ է ունենալու (Գերագոյն խորհուրդ 1990-1995. Արամ Մանուկեանի հուշերը (evnmag.com) :

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ.207, ց.62, գ.65, էջ 30:

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ.207, ց.62, գ.15, էջ 157:

Անկախութեան հռչակման պահին որեւէ մէկը չէր կարող կանխագուշակել, որ ԽՍՀՄը կը փլուզուի այդքան շուտ եւ այդ պատճառով նախատեսում էր ԽՍՀՄից դուրս գալ խորհրդային օրէնսդրութեան համաձայն, հինգ տարուայ ընթացքում⁴⁹:

Անկախութեան հռչակագրի ընդունումից յետոյ սկսեցին փոփոխուել Խորհրդային Հայաստանի որոշ օրէնքներ, յարմարեցնելով դրանք անկախացող հանրապետութեան կարիքներին, ընդունուել նորերը: Ընդհանուր առմամբ ՀՀ գերագոյն խորհուրդն ընդունեց 185 նոր օրէնք եւ 1169 որոշում⁵⁰:

ԵՐՐՈՐԴ ՓՈՒԼ.- ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆՐԱՔՈՒԷԻ
ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ ԵՒ ՕՐԷՆՔԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԳԻՏՈՒՄ

Եթէ ՀԽՍՀ ԳԽ առաջին նստաշրջանում ամենակարեւորը Անկախութեան հռչակագիրն էր, ապա երկրորդում՝ անկախութեան հանրաքուէի նա-

⁴⁹ Խորհրդային հանրապետութեան ԽՍՀՄից դուրս գալը նախատեսուած էր ԽՍՀՄ սահմանադրութեամբ, սակայն անկախացման գործընթացի գործիքակազմեր չկային: Միայն 1990 Ապրիլի 3ին ընդունուեց ԽՍՀՄ օրէնքը «Միութենական հանրապետութեան ԽՍՀՄից անջատուելու հետ կապուած հարցերի լուծման կարգի մասին», որով նախատեսուեցին հանրաքուէի գործիքակազմը եւ անցումային շրջանի 5 տարիները: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=6#0RfR9pSbdd4VDKHB> :

⁵⁰ <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament> :

խապատրաստելը: Միեւնոյն ժամանակ ընթանում էր նաեւ անկախացող հանրապետութեան քաղաքական համակարգի փոխակերպումը:

Գերագոյն խորհրդում ստեղծում էին նաեւ բազմակուսակցական համակարգի իրաական հիմքերը: 1991 Ապրիլի 2ին ընդունուեց հասարակական-քաղաքական կազմակերպութիւնների մասին օրէնքի կիրարկման կարգը, ինչի կապակցութեամբ Արարքեցեանը⁵¹ շնորհատրելով բոլորին նշեց. «...*փաստօրէն առաջին անգամ, մեր հանրապետութիւնում, յամենայն դէպս վերջին 70 տարուայ ընթացքում սրեղծուեց բազմակուսակցական համակարգ*»⁵²: Ընդունուեցին խղճի ազատութեան եւ կրօնական ազատութիւնների մասին օրէնքները: Սկսեցին փոփոխուել Հայաստանի տօները եւ յիշատակի օրերը:

1991 Մարտի 1ին ՀՀ գերագոյն խորհուրդը որոշում կայացրեց 1991 Սեպտեմբերի 21ին անկախութեան հանրաքուէ անցկացնել: Գիտակցելով հանրաքուէի եւ հանրապետութեան նախագահի ընտրութեան ընթացքում ժողովրդավարութեան եւ մարդկանց կամքի ազատ արտայայտման համար պայմանների ապահովման կարեւորութիւնը, ԳԽՆ որոշեց 1991 Օգոստոսի 16ից հանրապետութեան ողջ տարածքում վերացնել արտակարգ դրութիւնը եւ պարետային ժամը՝ մտցուած ԳԽ 1990 Օգոստոսի 29ի որոշմամբ:

Հանրաքուէի պրոպագանդման ուղղութեամբ իրականացուելիք միջոցառումների ծրագիրը մշակող յանձնախումբ կազմուեց՝ Խոսրով Յարութիւնեանի գլխավորութեամբ: ԳԽՆ Հայաստանի ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու վերաբերեալ հանրաքուէի նախապատրաստման եւ անցկացման մասին ֆիլմ պատուիրուեց, հաստատուեց հանրաքուէի խորհրդանիշը⁵³:

1991 Մարտի 17ին ԽՍՀՄ մեծ մասում հանրաքուէ էր անկացուել եւ բնակչութեան մեծ մասը, յատկապէս Ռուսաստանը, քուէարկել էր ամբողջատիրութիւնը պահելու օգտին: ԽՍՀՄ դեմոկրատական շարժումը ժամանակաւորապէս անկում էր ապրել: Այդ պայմաններում աշխուժացել էին հակաժողովրդավարական ուժերը: 1991 Ապրիլին խորհրդաադրբեջանական ուժերը յարձակուեցին Գետաշէնի, Շահումեանի, Արցախի վրայ, տեղահանելով հայ բնակչութեանը:

1991 Մայիսի 23ի նիստին քննարկուեց ՀՀ նախագահի պաշտօն ստեղծելու հարցը երկրի կառավարման արդիւնաւէտութիւնը բարձրացնելու տեսանկիւնից: Քննարկուեցին կառավարութեան կառուցումաձեւային փոփոխութիւնների եւ նոր նախարարութիւնների ստեղծման հարցերը: Այսինքն հանրապետութիւնը այլեւ չէր պատրաստուած պահել կառավարման այն մոդելը, որ առկայ էր. այն պէտք է փոփոխուէր անկախացող հանրապետութեան կարիքներին համապատասխան:

⁵¹ ՀՀ գերագոյն խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ:

⁵² ՀԱԱ, ֆ.207, ց.62, գ.99, էջ 15:

⁵³ Հեղինակներ՝ Ռ. Արուտչեան, Կ. Փաշայեան (ՀԱԱ, ֆ. 207, ց.62, գ.4, էջ 105):

Վարչապետ Մանուկեանը գերագոյն խորհրդի քննարկմանը դրեց Հայաստանի զարգացման իր տեսլականը, որտեղ առանձնապատուկ տեղ ունէր անկախացման հանրաքուէի անցկացումը: Գերագոյն խորհուրդը պէտք է դնէր տնտեսական անկախութեան հիմքերը, արտաքին կապեր հաստատէր այլ պետութիւնների հետ եւ վարչապետի կարծիքով անհրաժեշտ էր արագացնել անկախութեան հանրաքուէի անցկացումը, որից յետոյ պէտք է պայմանագիր կնքուէր Մոսկուայի հետ, որը կ'արտացոլէր անցման ժամանակահատուածի համար մշակուելիք ծրագրի կարեւոր դրոյթները: Հանրաքուէի շուտափոյթ անցկացմանը կողմ էին նաեւ ԱԽՍՂ եւ Հայաստանի հանրապետական կուսակցութիւնը⁵⁴: Սակայն ՀՀ ղեկավարութիւնում այդ հարցում միասնութիւն չկար: Մտավախութիւն կար, որ ժողովրդի մեծամասնութիւնը կարող է չքուէարկել անկախութեան օգտին⁵⁵, առաւել եւս, որ հասարակական կեանքի շատ բնագաւառներ կաթոաճահար էին եղել, կենցաղային դժուարութիւնները շատացել էին: Մեծ դժուարութեամբ հանրապետութիւն բերուած սննդամթերքը չէր բաականացնում: Շատ ոլորտներում քառսային իրավիճակ էր տիրում⁵⁶: Բարդութիւններ կային Մոսկուայի հետ յարաբերութիւններում. խորհրդային երկրի ղեկավարութիւնը փորձում էր տնտեսական լծակներով խեղճացնել անկախացող հանրապետութիւններին: Օրակարգի հարց էր Մոսկուայի հետ տնտեսական յարաբերութիւնների բնականոնացումը եւ Հայաստանի բնակչութեան համար քիչ թէ շատ տանելի վիճակի ապահովումը: Այդ հարցում վարչապետին բաականին օգնում էին կառավարութեան կազմում մնացած հին կադրերը, որոնք կապեր ունէին միութենական տարբեր գերատեսչութիւնների հետ:

Անկախութեան հանրաքուէի մասին օրէնքի լրամշակման ուղղութեամբ մեծ աշխատանք իրականացրեց անկախ պետականութեան հաստատման եւ ազգային քաղաքականութեան հարցերի յանձնաժողովը, որի նախագահն էր Էդուարդ Եգորեանը:

Գիւն որոշումներ ընդունեց ՀՀ հանրաքուէի կենտրոնական յանձնաժողովի կազմի վերաբերեալ եւ ՀՀ հանրաքուէի մասին օրէնքը կիրարկելու մասին: Հանրաքուէն նախապատրաստող յանձնաժողովի կազմը 17ից դարձաւ 25: Յանձնաժողովում փորձեցին ընդգրկել ներկայացուցիչներ բո-

⁵⁴ Հայք, N2 (52), 16 Յունուարի 1991:

⁵⁵ Այդ մտավախութիւնը արտայայտեց հարցազրոյցներից մէկում Սիրադեղեանը, նշելով. «...պանթութիւնի սարսափով ներծծուած ժողովրդով, ո՞ր գլխից ձեռք աշծը հանրաքուէի կը գնայ: Իսկ եթէ պարտութիւնը» (Հայք, 20 Մարտ 1990):

⁵⁶ Տե՛ս՝ վարչապետ Վազգէն Մանուկեանի ելոյթը ՀՀ Գիւնում 1990 Նոյեմբերի 30ին (Վազգէն Մանուկեան, Հայկական երազանքը գոյարեւման փակուղում, «Վ.Ի.Վ. Այսօր եւ Վաղը» հրատ., Երեւան, 2002, էջ 113):

լոր հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններից: Ընդգրկուեցին գիտության, մշակույթի ներկայացուցիչներ⁵⁷:

Անկախության հանրաքուէի մասնակցությունը աննախադէպ բարձր էր՝ մասնակցեց քուէարկութեան իրատունք ունեցող քաղաքացիների 95,05%-ը: Նրանցից 94,39%-ը քուէարկեց անկախության օգտին: 1991 Սեպտեմբերի 23ին հանրաքուէի արդիւնքների հիման վրայ ՀՀ գերագոյն խորհուրդը Հայաստանի Հանրապետութիւնը հռչակեց անկախ պետութիւն: Ընդամէնը 3 տարի առաջ դրանից խուսափող ժողովուրդը միասնական հանդէս եկաւ անկախութեան հայտով:

1991 Օգոստոսին ԽՍՀՄում կազմակերպուած պետական հարուածը⁵⁸ արագացրեց խորհրդային երկրի անկումը, սակայն որեւէ մէկը չէր կարող կանխագուշակել՝ երբ ԽՍՀՄը կը դադարի գոյութիւն ունենալ, այդ պատճառով ՀՀ ԳԽ նախագահութիւնը որոշեց ստեղծել «ԽՍՀՄից դուրս գալու հարցով բանակցութիւնների կոնցեպցիան մշակող եւ դրանց համակարգը նախապատրաստող յանձնախումբ» հետեւեալ կազմով.- Արարքցեան, ՀՀ ԳԽ նախագահի առաջին տեղակալ, Եգորեան, ՀՀ ԳԽ անխախ պետականութեան եւ ազգային քաղաքականութեան հարցերի մշտական յանձնաժողովի նախագահ, Դ. Վարդանեան, ՀՀ ԳԽ արտաքին յարաբերութիւնների հարցերի մշտական յանձնաժողովի նախագահ, Բ. Ասատրեան, ՀՀ ԳԽ առողջապահութեան եւ ընկերային հարցերի մշտական յանձնաժողովի նախագահ, Տ. Սարգսեան, ՀՀ ԳԽ ֆինանսավարկային եւ բիւջետային հարցերի մշտական յանձնաժողովի նախագահ⁵⁹:

Ի լրումն դրան կազմուեց նաեւ ԽՍՀՄ կազմից ՀՀ դուրս գալու կապակցութեամբ բանակցութիւնների նախապատրաստման յանձնախումբ⁶⁰, որը դադարեց գործել 1991 Դեկտեմբերին ԽՍՀՄ վերացման պատճառով:

ՀՀ ԳԽ նախագահութիւնը յայտարարութիւն ընդունեց, որում նշեց, որ յեղաշրջումը կանխելուց յետոյ ԽՍՀՄում ստեղծուել է նոր իրավիճակ, հար-

⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ.207, ց.62, գ.210, էջ 41:

⁵⁸ 1991 Օգոստոսի 18ի լոյս 19ի գիշերը ԽՍՀՄ բարձրագոյն ղեկավարութեան ներկայացուցիչները, ովքեր դէմ էին Գորբաչովի բարեփոխումների քաղաքականութեանը եւ միութենական նորացուող պայմանագրին, ստեղծեցին Արտակարգ դրութեան պետական կոմիտէ: Կոմիտէն ղեկավարում էր ԽՍՀՄ փոխնախագահ Գենադի Եանաեւը: Նրանք իշխանութիւնից հեռացրեցին Գորբաչովին եւ փորձեցին իշխանութիւնը վերցնել իրենց ձեռքը: Ռուսաստանի ժողովրդավարական ուժերի՝ նախագահ Բորիս Ելցինի գլխաւորութեամբ, վճռականութեան հետեւանքով հնարաւոր եղաւ կանխել յեղաշրջումը, սակայն այդ դէպքերը արագացրեցին ԽՍՀՄ փլուզումը:

⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ.207, ց.62, Գ.5, էջ 20:

⁶⁰ Նոյն, էջ 22:

ուած է հասցուել ամբողջատիրութեանը եւ վստահութիւն յայտնեց, որ «Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացիները Սեպտեմբերի 21ին «ԱՅՈ» պատասխանելով Հայաստանի անկախութեանը՝ իրենց ու սերունդների համար ազատ, արժանապատիւ ապրելու, աշխատելու, բարգաւաճելու աննախադէպ հնարատրութիւն կը նուաճեն»⁶¹:

Հայաստանում ծաալուեց մէկ համակարգից միաին անցնելու բարդ գործընթաց, որն ընդգրկեց քաղաքական համակարգը, տնտեսակարգը, արժէհամակարգը, առօրէականութիւնը, ընկերային հինմնարկները:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ գրկուած է եղել անկախութիւնից: Հայաստանի առաջին հանրապետութիւնը (1918-1920) ձեաւորուեց խիստ բարդ մարտահրաւէրներով լի դարաշրջանում: Պատմական դէպքերի բերումով չկարողացաւ գոյատեւել, սակայն ԽՍՀՄ կազմում հիմք հանդիսացաւ Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան ձեաւորման համար: Հայաստանը Խորհրդային կարգերի օրօք ունեցաւ ազգային, տարածքային, մարդկային ներուժի տեսանկիւնից լուրջ կորսուտներ, բայց նաեւ աննախադէպ ընկերա-տնտեսական եւ մշակութային զարգացում ապրեց, երկրագործական երկրից վերածուեց արդիւնաբերական երկրի: Խորհրդային «վերակառուցման» շրջանում արցախեան շարժման շնորհիւ անկախութեան գաղափարը դուրս բերուեց նիրհից, անկախութեան հայտ ներկայացուեց, սկսուեց անկախութեան օրակարգի ձեաւորումը:

Սովորաբար գաղափարական, մշակութային ձեաւփոխումները դանդաղ են ընթանում, մինչդեռ անկախութեան գաղափարի առաջացումից մինչեւ անկախութեան օրակարգի ձեաւորումը տեւեց ընդամէնը երկու տարի: Այդպիսի կտրուկ փոփոխութիւնների համար լուրջ պատճառներ պէտք է լինէին եւ այդ պատճառները կային:

Խորհրդային իշխանութեան 70 տարիների ընթացքում հայ ժողովրդի գիտակցութեան մէջ Խորհրդային քարոզչութեան շնորհիւ մտցուել էր մի գաղափար, որ միայն այդ երկրում հայը կարող է անվտանգ ապրել եւ զարգանալ: Սակայն 1970ականներից սկսած ԽՍՀՄում իյայտ եկան լճացման երեւոյթներ, իսկ 1980ականների սկզբին պարենային դժուարութիւններ: Դա դժգոհութիւն էր առաջացնում Խորհրդային հասարակութեան մէջ, այդ թւում Հայաստանում: 1980ականների կէսերին ԽՄԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Գորբաչովը յայտատարեց քաղաքական եւ տնտեսական բարեփոխումների մասին: Հրապարակայնութեան, այլախոհութեան հանդէպ մի փոքր հանդուրժողականութեան եւ խօսքի ազատութեան շնորհիւ հայ

⁶¹ ՀԱԱ, Ֆ.207, Յ.62, Գ.4, էջ 135:

հասարակությունը արթնացաւ նիրհից, սկսեց վերանայել իր պատմական անցեալը, վերագնահատել եւ ձերբազատուել շատ դոգմաներից:

Վերակառուցումը նաեւ պատմական արդարութիւնը վերականգնելու յոյսեր արթնացրեց, սկիզբ առաւ Ղարաբաղեան շարժումը, որպէս ազգային-ազատագրական շարժում, որը շուտով վերափոխուեց անկախացման համար պայքարի շարժման: Ընկերա-տնտեսական, կենսոլորտի եւ այլ հիմնախնդիրների պաճառով առաջացած դժգոհութեանը գումարուեց ԽՍՀՄ-ում անվտանգութեան երաշխիքների կորուստը: Այդ ամէնը յանգեցրեց անկախութեան օրակարգի առաջացմանը բազմահազարանոց ցոյցերի մասնակիցների մօտ եւ դրա տեղափոխմանը խորհրդարանական հարթակ: 1990ի գերագոյն խորհրդին բախտ վիճակուեց ստեղծել անկախացման օրէնսդրական հիմքերը: Օգտուելով նաեւ արտաքին բարեյաջող հանգամանքներից, յաղթահարելով ռազմատենչ հարեւաններից եկող սպառնալիքների հանդէպ վախերը, ՀԽՍՀ-ն վերածուեց Հայաստանի Հանրապետութեան եւ անկախացման ուղեգիծ սահմանեց: 1991 Սեպտեմբերի 21ի հանրաքուէով քուէարկած «ԱՅՈ»-ով սկսուեց անկախ հանրապետութեան կերտման գործընթաց:

Այսօր Հայաստանը դարձեալ կանգնած է լուրջ մարտահրաւերների ու սպառնալիքների առջեւ: Տարածաշրջանում քաղաքական ուժեղ դերակատարների ուժերի յարաբերակցութեան փոփոխումը, թուրքական գործօնի հզօրացումը, ռուս-թուրքական ժամանակաւոր քաղաքական սիրախաղը վտանգներ են ստեղծել ոչ միայն Հայաստանի անկախութեան պահպանման, այլ նաեւ հայ ժողովրդի գոյապահպանման համար: Այդ իրավիճակում անհրաժեշտ է ստափ ռազմավարական ծրագրի մշակում՝ տարածաշրջանային տարբեր հնարաւոր բեմագրերի հաշուառմամբ, քաղաքականութեան առաջնային եւ երկրորդական խնդիրների տարանջատմամբ, ազգի առողջ ուժերի համախմբմամբ, պատմական անցեալի անաչառ գնահատմամբ:

**HOW THE AGENDA OF INDEPENDENCE WAS FORMED AT INDEPENDENCE
SQUARE AND IN THE SUPREME COUNCIL (THE PARLIAMENT)
(SUMMARY)**

LILIT ZAKARYAN
lilit_zakaryan@mail.ru

Armenia had become a part of the Soviet Union, not of its own free will, but rather in order to resolve the problem of its existence, and for the majority of the Soviet Armenians the strong multinational state of the Soviet Union seemed to be the only guarantee of Armenia's security. During the Soviet years the Armenians lost some territory but accomplished huge socioeconomic and cultural achievements in the absence of freedom of thought and conscience.

Things changed thanks to the policy of Perestroika, which revived hopes of restoring historic justice. The Artsakh movement was one of Perestroika's results. But the pogroms of Armenians in the Azerbaijani SSR and the intention of covering up those crimes, alongside anti-Armenian attacks in the Soviet mass media, gradually disappointed the Armenians. This put a question mark on the security concerns of the Armenians in the USSR. Next to the national liberation agenda there arose the issue of independence, which underwent three stages of development.

The first stage, which was perhaps the most difficult and the longest, was the shaping of the concept of independence in the minds of the Armenian polity and its promotion as an agenda point. It resulted in the entrance of the opposition forces into the Soviet Armenian parliament.

During the second stage a legal framework corresponding to the agenda of independence was shaped and the Independence Declaration was accepted.

The third stage was the deepening of the process of independence, which ended with the referendum for independence.

It is not easy to maintain a free and independent nation state. Today the Republic of Armenia is facing serious worldwide political challenges. Nevertheless, an independence generation has been formed that sees its future only in an independent state.

ԻՐԱՆԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ (1946-80ԱԿԱՆՆԵՐ)

ԱՍՏԴԻԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
astghikhakobyann@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Իրանի, ինչպես նաև Սփիուքի միա հայօճախների հասարակական-քաղաքական կեանքի կարեւոր իրադարձութիւններից էր հայրենադարձութիւնը: Սփիուքահայերի զանգուածային հայրենադարձութեան պատճառների թում կարեւորում էին մի շարք երկրներում հայերի տնտեսական ու քաղաքական ծանր վիճակը եւ Հայաստանի կառավարութեանն ուղղուած նրանց դիմումները՝ վերսկսելու 1936ին ընդհատուած հայրենադարձութիւնը¹:

Սոյն աշխատանքում լուսաբանելով մեր հետաքրքրութեան շրջանակն ընդգրկող իրանահայերի հայրենադարձութիւնը՝ Հայաստանի ազգային արխիւում պահպանուող փաստաթղթերի եւ հրապարակում առկայ գրականութեան հիման վրայ ներկայացրել ենք պատմականօրէն ստեղծուած նպաստաւոր պայմանների արդիւնքում արտասահմանեան երկրներից հայերի՝ հայրենիք վերադառնալու հնարինութիւնը, ցոյց տուել Իրանի տարբեր քաղաքներում հայրենադարձութեան կազմակերպմանն օժանդակելու նպատակով ձեւատրուած յանձնախմբերի անխոնջ աշխատանքը, մեկնաբանել Իրանի կառավարութեան հանդուրժողական վերաբերմունքի եւ դրա հակոտնեայ՝ յարուցած դժուարութիւնների որոշ դրսեւորումներ, տալով այդ իրողութիւնների վերաբերեալ մեր գնահատականը:

Կատարած ուսումնասիրութիւնների հարուստ յենքի վրայ ներկայացրել ենք հայրենադարձուած իրանահայերի թուային տուեալները, նկարագրել Իրանի հայօճախն ընդգրկող գաառներում, քաղաքներում ու գիւղերում տեղի ունեցած ժողովրդագրական փոփոխութիւնները:

1946-49Ի ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ

Բ. աշխարհամարտում Խորհրդային Միութեան յաղթանակը հնարաւորութիւն տուեց կազմակերպել արտասահմանի հայերի զանգուածային հայրենադարձութիւնը:

1945ի գարնանից, երբ պատերազմը դեռ չէր աւարտուել, բայց ԽՍՀՄի յաղթանակն ակներեւ էր, սկսուել էր մեծ հայրենադարձութեան նախապատրաստութիւնը:

¹ 1921-36՝ տարբեր երկրներից Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց շուրջ 42,286 հայ (Յ. Մելիքսեթեան, *Արեւմտահայերի բռնագաղթը եւ սփիւռքահայերի հայրենադարձութիւնը Սովետական Հայաստան (1915-1940 թթ.)*, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1975, էջ 270):

Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները, ոգետրուած նոր եւ աւելի զանգուածային ներգաղթ կազմակերպելու հնարաւորութիւնից, ջանում էին համոզել Ստալինին եւ նրա շրջապատին, որ օր առաջ սկսուի հայերի հայրենադարձութիւնը: Ստալինը չէր շտապում, քանզի լաւ գիտէր, որ պատերազմից նոր դուրս եկած երկիրն ի վիճակի չէ ներգաղթողների զանգուածային ներհոսք ընդունել: Բայց միւս կողմից մարդկային այդ հոսքը պէտք էր ցոյց տալու համար, թէ որքան գրաւիչ է Խորհրդային Միութիւնը, որ հազարաւոր մարդիկ ձգտում են գալ եւ մշտական բնակութիւն հաստատել այնտեղ: Այդ իմաստով հայերը եզակի չէին. ԽՍՀՄ էին վերադառնում նաեւ ռուսներ, ուկրայնացիներ եւ այլ ազգութեան պատկանողներ:

Հայրենադարձութեան մեկնարկի ազդանշանն արդէն տրուել էր: Սփիւռքի հայօճախներում քննարկում էր հայկական հողերը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու հեռանկարը: Համազգային այդօրինակ մեծ ձեռնարկից ետ կանգնելը մեծ վնաս կը հասցնէր ԽՍՀՄ հեղինակութեանը²:

Հարցի բոլոր կողմերը քննարկելուց յետոյ Ստալինն, այդուամենայնիւ, որոշեց 1945 Նոյեմբերի 21ին՝ Հայաստանում Խորհրդային կարգերի հաստատման 25ամեակին ընդառաջ, արտօնել հայերի հայրենադարձութիւնը՝ ստորագրելով որոշում:

Հայերի 1946-49ի հայրենադարձութեան վերաբերեալ 1950 Յուլիսի 20ի համառոտ տեղեկանքում նշում է, որ Բ. աշխարհամարտի մեծ պատերազմի յաղթական ամարտից յետոյ, ի նշանատրումն Հայաստանում Խորհրդային կարգերի հաստատման 25ամեակի, ԽՍՀՄ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը ընդունեց իր պատմական որոշումը (1945 Նոյեմբերի 21, թիւ 2947)՝ հազարաւոր հայերի՝ իրենց հայրենիք Խորհրդային Հայաստան վերադառնալու խնդրանքը բաւարարելու համար³:

ԽՍՀՄ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը 1946 Փետրուարի 22ին ընդունեց նոր որոշում՝ «Հայերի՝ արտերկրից Խորհրդային Հայաստան վերաբնակեցման գործնական միջոցառումների մասին»: Վերոյիշեալ երկու որոշումներն էլ ստորագրուած էին Ստալինի կողմից⁴:

Այս որոշումներին համապատասխան՝ ՀԽՍՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը 1946 Մարտի 2ի որոշմամբ իր լիազօրներին նշանակեց՝ Խորհրդային Հայաստան հայերի ներգաղթի գործնական կազմակերպման համար արտասահման գործուղուելու համար: Իրան գործուղուեցին Ռուբէն Տիգրանի Քալանթարը եւ Ռուբէն Իւանի Ղազարեանը⁵:

² <https://hayrenadardz.org/hy/history/1946-49> (մատչում՝ 19.09.2023):

³ Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 326, ց. 1, գ. 231, թ. 17:

⁴ Նոյն:

⁵ Նոյն:

ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծուել էր Ներգաղթող հայերի ընդունման եւ տեղաւորման կոմիտե⁶:

Հայրենադարձութեան վերաբերեալ որոշումն անմիջապէս տարածում գտաւ սփիւռքահայութեան շրջանում: Որոշմանը ցնծութեամբ արձագանգեց Թաւրիզում հրատարակուող *Արեւելք* թերթը: Լուրն անմիջապէս տարածուեց թաւրիզահայերի շրջանում⁷:

Հայրենադարձութեանն աջակցող կոմիտէներ կազմակերպելուն առաջինը ձեռնամուկ եղան Իրանի հիւսիսային նահանգների հայերը: 1946 Փետրուարի 16ին Թաւրիզի հայ հասարակութեան ժողովն ընտրեց Ատրպատականի հայերի հայրենադարձութիւնը կազմակերպող 15 հոգանոց ներգաղթի յանձնախումբ՝ Բաբկէն Ղորուխչեանի նախագահութեամբ⁸:

Փետրուար-Մարտ ամիսներին ենթայանձնախմբեր ստեղծուեցին Մարաղայում, Ուրմիայում (Ռեզայէ), Սալմաստում եւ Ղարաղաղում⁹:

Մարտին Թեհրանում ընտրուեց Իրանի հայերի ներգաղթին օժանդակող կենտրոնական կոմիտէ: Նրա իրաասութեան մէջ էր մտնում հայրենադարձութեան առնչուող բոլոր հարցերի լուծումն Իրանում՝ բացառութեամբ Ատրպատականի, որն ունէր արդէն իր յանձնախումբը: Մարտի 31ին յանձնախմբի լիակազմ նիստում Թեհրանի կենտրոնական կոմիտէի նախագահ ընտրուեց Ռոման Իսաեւը, պատուաւոր նախագահ՝ Իրանահնդկաստանի թեմի առաջնորդ Վահան Եպիսկոպոս Կոստանեանը¹⁰:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գէորգ Զ. Չորեքշեանը 1946 Ապրիլի 1ին համայն հայութեանն ուղղած օրհնութեան անդրանիկ կոնդակում, անդրադառնալով Խորհրդային Հայաստան ներգաղթել պատրաստուող գաղութահայութեանը, առաջ է քաշում վերջիններիս օժանդակութիւն տրամադրելու անհրաժեշտութիւնը¹¹:

Թեհրանի յանձնախումբն իրեն ենթակայ յանձնախմբերն ունէր Արաքում (Սուլթանաբադ), Սպահանում, Համադանում, Մեշհէդում, Քերմանշահում, Ղազուինում, Փեհլեվում, Շահրուդում, Ռաշտում, Սարիում, Ահուազում, Գորգանում, Ղարաղանում¹²:

⁶ Նոյն, թ. 18:

⁷ Հ. Փաիլեանեան, *Իրանահայ համայնքը (1941-1979)*, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1989, էջ 181:

⁸ Նոյն, էջ 182:

⁹ Հ. Մարտիրոսեան, «Իրանահայ գաղութի պատմութիւնից (նորագոյն շրջան)», *Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հփր. VIII. Իրան*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1975, էջ 284:

¹⁰ Նոյն:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 454, ց. 1, գ. 275, թ. 1:

¹² Նոյն, ֆ. 326, ց. 1, գ. 135, թ. 1-2:

Արաքի ենթայանձնախումբը հիմնականում զբաղում էր Գեափլա, Քեամարա, Բուրվարի եւ Քեազազ գաառների հայերի հայրենադարձության կազմակերպման գործով¹³:

Սպահանի ենթայանձնախմբի պարտականությունն էր նաեւ Փերիա եւ Չհարմիալ գաառների հայերի հայրենադարձութեան կազմակերպումը¹⁴:

Յանձնախմբերն ու ենթայանձնախմբերը միաժամանակ բացատրական աշխատանք էին տանում հայրենադարձների շրջանում՝ նրանց ծանօթացնելով ՀԽՍՀ հասարակական կառուցումը, սահմանադրութեանը, կրթական գործին:

1946 Մայիսի 10ին Թեհրանից Թարիզ, այնտեղից էլ Խորհրդային Հայաստան մեկնեցին հայրենադարձութիւնն անտող 11 ուսանողներ¹⁵:

Հայրենադարձների առաջին կարաւանը մեկնեց Արաքից: Չուշացան Թարիզից, Սպահանից, Թեհրանից եւ միա շրջաններից մեկնողները:

Հայրենիք վերադարձան Փերիա գաառի Ազնաուլ, Ադիգան, Արթունաբադ (Սելբարդի), Բժկերտ¹⁶, Դաջան, Խոջիդալա (Խոջդալա), Մագրաբադ եւ Նոր Մուղան գիւղերի հայերը: Փերիայից հայրենադարձուեցին 4404 հոգի (2009 հոգի՝ 8 գիւղերից, 2395՝ գաառի միա գիւղերից)¹⁷:

Քեարվանդ գաառի հայերը եւ հայրենադարձուեցին¹⁸:

Համաձայն կենտրոնական յանձնախմբի կատարած աշխատանքի եւ որոշման՝ Չհարմիալ գաառի ինը գիւղերի բնակչութիւնը ներառուած էր Իրանահայութեան 1946ի հայրենադարձութեան ծրագրի մէջ: Փերիա գաառի գիւղերի համեմատ՝ դա մեծ տոկոս էր կազմում: Հարցը վերաքննելու համար Թեհրան ուղարկուած Փերիայի ներգաղթի ենթայանձնախմբի բանագնացների բողոքի եւ դժգոհութեան արդիւնքում կենտրոնական յանձնախումբը որոշեց, որ Չհարմիալ գաառի ինը գիւղերից վեցի բնակիչները պետք է հայրենիք ներգաղթեն 1946ին, իսկ մնացեալ երեք գիւղերի բնակիչները՝ մէկ տարի անց՝ 1947ին: Վերջին երեք գիւղերի փոխարէն երեք գիւղ անելացաւ Փերիա գաառի գիւղերի հաշուին¹⁹:

Չհարմիալ-Բախտիարի նահանգապետը, ստանալով վարչապետ Ահմադ Ղաւամ օս-Սալթանէի՝ արտագաղթողներին աջակցութիւն եւ ապահովութիւն շնորհելու մասին հեռագիրը, օժանդակեց արտագաղթի աշխատանքներին. ենթայանձնախմբի հետ զինուորական եւ քաղաքացիական

¹³ Նոյն, թ. 1 շրջ.:

¹⁴ Նոյն:

¹⁵ «Րաֆֆի» գրպանի օրացոյց, կազմեց՝ ՏՃ. Պողոսեան, «Մոդերն», Թեհրան, 1946, էջ 23:

¹⁶ Այն զուտ հայաբնակ գիւղ էր:

¹⁷ Նոյն, ֆ. 465, ց. 3, գ. 29, թ. 59-61, 63. նաեւ՝ Փահլեւանեան, էջ 183-84:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 465, ց. 3, գ. 29, թ. 65:

¹⁹ Ա. Սարեան, Պարմութիւն Չարմահալ գաառի, «Նայիրի», Թեհրան, 1980, էջ 622:

կցորդներ ուղարկեց գաւառ, զինուած պահակներ կարգեց վտանգաւոր վայրերում՝ ապահովելով գիւղացիութեան գաղթը դէպի Արաք²⁰:

Ներգաղթող վեց գիւղերի հայ բնակչութիւնը 1946 Յունիսին վիճակագրական հետեւեալ պատկերն էր ներկայացնում. Վերին Քոնարք, Ներքին Քոնարք, Լիասիան, Մամուռան, Աղբուլաղ եւ Սինագան գիւղերում բնակւում էր 254 տուն կազմող 1320 հայ, նրանցից 1265 ներգաղթողներին վերջին օրերին միացան քաղաքներից եկած 11 չհարմհալցիներ, եւ ընդհանուր թիւը դարձաւ 1276²¹:

Ըստ տոմարագրական վիճակացոյցի՝ Չհարմհալից 67 տոկոս ներգաղթողներն իրենք հոգացին իրենց ճանապարհածախսը, իսկ մնացեալ 33 տոկոսի ծախսերի համար «Չհարմհալ գաւառի հայ ուսումնասիրաց միութիւնը» յատկացրեց 140,000 ոփալ²²:

Չհարմհալ գաւառի երեք գիւղերի հայ բնակիչները, որ, համաձայն ծրագրի, պէտք է ներգաղթէին 1947ին, ծանր վիճակում յայտնուեցին: Նրանց հրահանգուած էր շարունակել զբաղուել հողագործութեամբ մինչեւ հայրենադարձութեան պաշտօնական հաղորդագրութեան ստացումը՝ չվճառուելով իրենց ունեցուածքը, սակայն որոշ ընտանիքներ, ականատես լինելով ներգաղթող վեց գիւղերի կրած նիւթական վնասներին, ծախսեցին իրենց գոյքը, որպէսզի անակնկալի չգան ներգաղթի ժամանակ: 1947ի հայրենադարձութիւնը տեղի չունեցաւ, իսկ յիշեալ գիւղերը հետզհետէ հայաթափուեցին: Եւ այսպէս՝ 1946ին Սիրաք, Հաջիաբաղ եւ Մամուքա գիւղերի՝ 300 տուն կազմող հայութեան թիւը՝ 1080, աստիճանաբար նուազելով, 1949ին դարձաւ 836 (187 տուն), 1953ին՝ 693 (168 տուն), 1960ին՝ 287 (70 տուն), 1962ին՝ 171 (43 տուն), իսկ 1965ին՝ 86 (24 տուն)²³:

Գաւառն անշքացաւ. հայաբնակ ինը գիւղերից վեցի հայութիւնը ներգաղթեց, մնացեալ երեքի բնակիչների հայրենադարձութիւնը կասեցուեց՝ պատճառուելով նրանց հոգեբանական եւ նիւթական ծանր վնասներ: Աշխատանք գտնելու ակնկալիքով նրանց գերակշիռ մասը հեռացաւ գաւառից՝ հաստատուելով Խուզիստան նահանգի նաւթարդիւնաբերական շրջաններում (Աբադան, Մասջէդ-Սոլէյման, Ահուագ, Աղաջարի եւ Բանդար Մահշահիր քաղաքներ), ինչպէս նաեւ Թեհրանում եւ Նոր Զուլայում: Գաւառում մնացին քիչ թոյով հայեր, ովքեր, սակայն, մշտական բնակիչներ չէին. ունենալով այգիներ եւ որոշակի քանակութեամբ ոչխարներ՝ ամռանը մնում էին գիւղում, ծմռանը՝ մեկնում քաղաք²⁴:

²⁰ Նոյն, էջ 623:

²¹ Նոյն, էջ 624-25:

²² Նոյն, էջ 625:

²³ Նոյն, էջ 624, 640-41:

²⁴ Նոյն, էջ 640-41:

Իրանից հայերի հայրենադարձութիւնը պէտք է շարունակուէր նաեւ 1947ին:

1947ին արտասահմանի հայերի հայրենադարձութեան միջոցառումների վերաբերեալ զեկուցագրում նշում է, որ ըստ խորհրդային ներկայացուցչութիւններից եւ հայրենադարձութեանն աջակցող տեղական հայկական կոմիտէներից ստացուած տուեալների՝ տարբեր երկրներից Խորհրդային Հայաստան ներգաղթելու նպատակով ցուցակագրուել էր շուրջ 361,000 մարդ, որից 60,000ն Իրանից էր²⁵: 1947ին նախատեսուած էր ցուցակագրուածներից 63,000 հայերի վերադարձը հայրենիք, այդ թւում՝ 20,000ն Իրանից²⁶: Սակայն 1946ի վերջին եւ 1947ի սկզբին Իրանում ստեղծուած քաղաքական իրադրութեան հետեւանքով հայրենադարձութեան գործն ընդհատուեց²⁷:

Յատկանշական է, որ 1947ին հայերի հայրենադարձման վերաբերեալ Իրանի իշխանութիւնների համաձայնութիւնը եղել էր Ապրիլի 9ին: Սակայն մօտ մէկ ամիս անց՝ 1947 Մայիսի 12ին, կառավարութիւնը որոշեց՝ արգելել Իրանից պարենային ապրանքների արտահանումը: Այս որոշումն ուղղակիօրէն ուղղուած էր Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձողների դէմ, քանի որ վերջիններս զրկուած էին սեփական արտադրանքը դուրս հանելու իրաւունքից: Աւելի ուշ Իրանի առեւտրի նախարարութիւնը կարգադրեց անասունների արտահանումն արգելելու մասին: Այնուհետեւ, հակառակ իր ընդունած որոշումներին, կառավարութիւնն արգելեց հայերի մեկնումը Խորհրդային Հայաստան: Որպէս դրա հետեւանք՝ Իրանում ԽՍՀՄ հիւպատոսական բաժինը ծանուցում հրապարակեց 1947ին Իրնից հայերի հայրենադարձման աշխատանքների հարկադիր դադարեցման մասին²⁸: Այս-պիսով՝ 1947-49ին Իրանից Խորհրդային Հայաստան հայերի ներգաղթ տեղի չունեցաւ²⁹:

Նշենք, որ 1946ի հայրենադարձութեան մեկնարկից մինչեւ Նոյեմբերի 25 Սիրիայից, Լիբանանից, Իրանից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից եւ Յու-

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 196, թ. 5:

²⁶ Նոյն, թ. 6:

²⁷ Իրանի շահը եւ կառավարութիւնը հայերի եւ ներգաղթի նկատմամբ ցուցաբերում էին չեզոք դիրք: Սակայն խորհրդային զօրքերի ներկայութիւնն Ատրպատականում շիկացնում էր երկրի քաղաքական մթնոլորտը: ԽՍՀՄի նպատակն էր խորհրդայնացնել Ատրպատականը եւ այն անջատել Իրանից: Ճիշտ է, ըստ 1946 Ապրիլին կնքուած խորհրդա-իրանական համաձայնագրի՝ խորհրդային զօրքերը դուրս էին բերուել Ատրպատականից, սակայն 1947ին խորհրդա-իրանական դիւանագիտական յարաբերութիւնները խզուեցին (Ն. Ա. Սարգսեան, «Սփիւռքահայերի 1946-1948 թթ. զանգուածային հայրենադարձութեան նախապատրաստումը», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի*, 3(90):1996, էջ 11):

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 231, թ. 23:

²⁹ Նոյն, թ. 20:

նաստանից հայրենադարձուեցին 50,945 հայ (10,801 ընտանիք), որից 3870 ընտանիք կազմող 20,597ն Իրանից էր՝ կազմելով այդ երկրներից ներգաղթածների շարքում ամենաբարձր թիվը³⁰։ Մօտաւորապէս նոյնքան իրանահայեր էլ հեռացել էին իրենց տներից եւ տեղափոխուել հաաքա-կայաններ հայրենադարձուելու համար, սակայն Իրանի կառավարութեան՝ նրանց ներգաղթելու թոյլտուութիւն տալ հրաժարուելուց յետոյ այդ խումբը մնաց Թեհրանում, Սպահանում եւ այլ քաղաքներում, որտեղ հիմնեց հայկական նոր թաղամասեր եւ բնակավայրեր³¹։

1946-49ին տեղի ունեցած հայրենադարձութեան ժամանակ Սիրիայից, Լիբանանից, Բուլղարիայից, Իրանից, Ռումինիայից, Յունաստանից, Ֆրանսայից, Եգիպտոսից, Պաղեստինից, Իրաքից, ԱՄՆից եւ Չինաստանից հայրենիք վերադարձաւ 89,637 հայ³²։ 1946ին Իրանից հայրենադարձուած հայերի թիւը այստեղ եւս բարձր ցուցանիշ էր գրանցում։

Յատկանշական է, որ արխիւային որոշ փաստաթղթերում հանդիպում ենք նաեւ 1946ին հայրենադարձուած իրանահայերի 20,707 թուին։ Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանութեան՝ 1946ին Իրանից Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձութեան վերաբերեալ տեղեկանքում մասնաւորապէս նշում է, որ 1946ին իրանահայերի հայրենադարձութիւնը գլխաւորապէս կատարուեց 4 շրջաններից՝ Սպահանի նահանգից, Սուլթանաբադից, Թեհրանից եւ Ատրպատականից։ 1946 Յուլիսի 14-Նոյեմբերի 16՝ Իրանից Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց 20,707 մարդ, այդ թում՝ 6630ը Սպահանի նահանգից (նրանցից աւելի քան 5000 գիւղացիներ Չհարմիալ եւ Փերիա գաւառներից էին), 6125ը՝ Սուլթանաբադի շրջանից (նրանցից շուրջ 5800ը՝ գիւղացիներ), 5580ը՝ Ատրպատականից, 1626ը՝ Թեհրանից, 366ը՝ Ղազուինից, 315ը՝ Քերմանշահից եւ Համադանից, 65ը՝ Մեշհէդից։ Խորհրդային Հայաստան ներգաղթած 20,707 հոգուց շուրջ 17,000ը գիւղացիներն էին³³։ Սոյն թուական տուեալն է նշում նաեւ մէկ այլ տեղեկանքում։ Այսպէս՝ ըստ իրանահայերի հայրենադարձութեանն օժանդակող տեղական կոմիտէների տուեալների հիման վրայ կազմուած տեղեկանքի՝ Իրանում բնակուող 105,705³⁴ հայերից ներգաղթելու ցանկութիւն էր յայտնել 97,120ը, որից 20,707ը հայրենադարձուեց 1946ին³⁵։

Միջազգային իրավիճակի սրման եւ մի շարք երկրների կառավարութիւնների քաղաքականութեան պատճառով, որոնք խոչընդոտներ էին

³⁰ Նոյն, գ. 139, թ. 7։

³¹ Նոյն, գ. 422, թ. 11։

³² Նոյն, գ. 257, թ. 2։

³³ Նոյն, գ. 137, թ. 23-24։

³⁴ Տեղեկանքի ծանօթագրութեան մէջ նշուած է, որ Իրանում բնակուող հայերի թիւը փաստացիօրէն աւելին է, քան ներկայացուած է տուեալ տեղեկանքում (նոյն, թ. 11)։

³⁵ Նոյն։

ստեղծել հայերի հայրենադարձության համար, ԽՍՀՄ ղեկավար մարմինների որոշմամբ 1949ի վերջին դադարեցուեց հայրենադարձությունը³⁶:

Խորհրդային Հայաստան վերադարձած աշխատունակ հայերն³⁷ աշխատանքի անցան հաաքական եւ խորհրդային տնտեսություններում, շինարարության ու արդյունաբերության մէջ, ինչպէս նաեւ ժողովրդական տնտեսության այլ բնագաւառներում: Հայրենադարձներին տրուեցին քաղաքական եւ քաղաքացիական բոլոր իրաւունքները՝ ստալինեան սահմանադրութեամբ հաստատուած, քանզի, համաձայն ԽՍՀՄ գերագոյն խորհրդի նախագահութեան 1946 Հոկտեմբերի 19ի հրամանագրի, բոլոր հայ վերաբնակիչները Խորհրդային Միութիւն ժամանելուն պէս դարձել էին ԽՍՀՄ քաղաքացիներ³⁸:

1962-80ԱՎԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ

Հայրենադարձութիւնը, սակայն, որոշ ընդմիջումներով շարունակուեց նաեւ յետագայ տարիներին: Խորհրդային կառավարութիւնը, հաշուի առնելով արտասահմանի հայերի խնդրանքը, 1950ականներից թոյլատրեց հայերի առանձին ընտանիքների անհատական հայրենադարձութիւնը: 1953-58՝ տարբեր երկրներից անհատական հայրենադարձութեան եղանակով ՀԽՍՀ ժամանեց 3-4 հազար հայ³⁹: Աւելի քան մէկ տասնամեակ տեւած (1950-61) անհատական հայրենադարձութեան փորձը ցոյց տուեց, որ ներգաղթի այդ եղանակը բազմահազար սփիւռքահայերի հայրենիք վերադառնալու համար արդիւնաւէտ լինել չի կարող: Ուստի ընդառաջելով նրանց ցանկութեանը՝ Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական եւ պետական մարմինների միջնորդութեամբ ԽՄԿԿ կենտրոնական կոմիտէն եւ ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը 1961 Օգոստոսի 12ին որոշում ընդունեցին նոր զանգուածային հայրենադարձութեան մասին⁴⁰:

Նոր զանգուածային հայրենադարձութեան մասին ղեկավար մարմինների որոշումը մեծ խանդավառութիւն առաջացրեց սփիւռքահայերի շրջանում: Արտասահմանի հայերը մեծ խմբերով դիմում էին դրամատիքական երկրներում գտնուող խորհրդային դեսպանատներ ՀԽՍՀ հայրենադարձուելու համար գրանցուելու խնդրանքով⁴¹:

Իրանում ԽՍՀՄ դեսպան Ն. Պեգովը հաղորդում է, որ հայերի՝ հայրենիք վերադառնալու մասին երեւանեան ռադիոյի հաղորդումից յետոյ՝ հենց առաջին օրերին, սկսուեց իրանահայերի զանգուածային հոսքը տե-

³⁶ Նոյն, գ. 257, թ. 3:

³⁷ 1946ին հայրենադարձուած աշխատունակ 20,855 հայերից 8641ն Իրանից էին (Նոյն, գ. 139, թ. 7):

³⁸ Նոյն, գ. 231, թ. 20:

³⁹ Նոյն, գ. 257, թ. 3:

⁴⁰ Փահլեւանեան, էջ 187-88:

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 322, թ. 5:

ղի ԽՍՀՄ դեսպանություն՝ խնդրելով գրանցել իրենց հայրենադարձություն համար: 2 օրուայ ընթացքում Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանությունը ցուցակագրեց հայրենիք վերադառնալ ցանկացող 2000 հայ ընտանիքի: Յետագայ օրերին հայերի հոսքն այնքան մեծ չափեր էր ընդունել, որ Իրանի իշխանությունները խորհրդային դեսպանատան շէնքում կարգուկանոն հաստատելու համար առաջարկեցին ոստիկանական կարգախումբ տեղակայել⁴²:

ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծուած հայերի հայրենադարձութեան յանձնաժողովը միայն 1961ին ունեցաւ 9 նիստ, որտեղ քննուեց հայրենադարձութեան վերաբերեալ 202 հայ ընտանիքի խնդրագիր: Յանձնաժողովը թոյլատրեց արտասահմանեան երկրներից հայրենադարձուել ցանկացող 151 ընտանիքի (514 անձ) ներգաղթը: Յիշեալ ընտանիքների թում 81ը (331 անձ) Իրանից էր⁴³: Յանձնաժողովը տարբեր պատճառներով մերժեց մնացեալ 51 ընտանիքի (255 անձ) մշտական բնակութեան համար ներգաղթը ԽՍՀՄ: Մերժման գլխատր պատճառն այն էր, որ նրանց հարազատները չունէին բաարար բնակտարաժութին նրանց տրամադրելու համար, իսկ համապատասխան կազմակերպութիւնները հնարատրութիւն չունէին բնակտարաժութեամբ բաարարել նրանց⁴⁴:

1961-65՝ նախատեսում էր հայերի զանգուածային վերադարձը ՀԽՍՀ. մշտական բնակութեան համար Սիրիայից, Լիբանանից, Եգիպտոսից, Իրանից, Կիպրոսից, Թուրքիայից, Իրաքից, Ուրուգուէյից, Արգենտինայից եւ այլ երկրներից ՀԽՍՀ էին վերադառնալու 40,000 հայեր: Փաստացիորէն հայերի զանգուածային հայրենադարձութիւնը սկսուեց 1962ից: Ըստ ներգաղթի նախագծի՝ 1962ին նախատեսում էր 5000 հայերի վերադարձն արտասահմանից, այդ թում՝ 800ը Իրանից⁴⁵:

ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարարութիւնը հրահանգեց ԽՍՀՄ դեսպանութիւններին՝ ստանալ արտասահմանեան երկրների կառավարութիւնների համաձայնութիւնը հայերի հայրենադարձման, ինչպէս նաեւ հայերի ներգաղթի ուսումնասիրման եւ նախապատրաստման նպատակով Հայաստանի ներկայացուցիչներին այդ երկրներ ուղարկելու հարցերում⁴⁶:

Յատկանշական է, որ հայրենադարձութեան ժամանակ իրանահայերը բախուեցին մեծ դժուարութիւնների: Իրանում քաղաքական իրավիճակն այդքան էլ բարենպաստ չէր հայրենադարձութեան համար: 1953ին տեղի

⁴² Նոյն:

⁴³ Նոյն, գ. 327, թ. 15-16:

⁴⁴ Նոյն, թ. 16:

⁴⁵ Նոյն, թ. 4:

⁴⁶ Նոյն, գ. 322, թ. 6:

ունեցած հակադեմոկրատական յեղաշրջումից յետոյ Իրանում վերացան որոշ կուսակցութիւններ ու կազմակերպութիւններ, եւ նոր վարչակարգը հակախորհրդային դիրք գրաւեց⁴⁷: Չնայած Իրանի վարչակարգն արտաքուստ դէմ չէր զանգուածային հայրենադարձութեանը, բայց պատկերը միանգամայն հակառակն էր: Իրանի իշխանութիւնները խօսքով համաձայնեցին իրանահայերի դէպի Խորհրդային Հայաստան զանգուածային ներգաղթին, բայց երբ դրա գործնական կազմակերպման համար Խորհրդային Հայաստանի նախարարների խորհրդի ներկայացուցիչները ժամանեցին Իրան, տեղի իշխանութիւնները ձգձգեցին հայրենադարձութեան հետ կապուած մի շարք հարցերի լուծումը (թոյլ չէին տալիս Խորհրդային Հայաստանի նախարարների խորհրդի ներկայացուցիչներին դուրս գալ քաղաք եւ շրջան, որտեղ հայեր էին ապրում, իրենց կազմում զինապարտ եւ մինչեւ 25 տարեկան անձ ունեցող հայ ընտանիքների եւ հարազատներ չունեցող անձանց Իրանի քաղաքացիութիւնից դուրս գալը ձգձգուեց, հրաժարուեցին թոյլ տալ հայերին մեկնել Ջուղայի սահմանային կէտով): Եւ այսպիսով՝ ներգաղթի ծրագրով նախատեսուած 800ի փոխարէն 1962ին Իրանից ԽՍՀՄ հայրենադարձուեց ընդամէնը 57 մարդ⁴⁸:

Միեւնոյն ժամանակ իրանցիները հասկացրին, որ 1962ին, ի տարբերութիւն 1946ի, իրենք խստորէն պահպանելու են Իրանի քաղաքացիութեան մասին 1937ի օրէնքը, ըստ որի՝ Իրանի քաղաքացիութիւնից հրաժարուելը թոյլատրում էր միայն դիմողի անձնական խնդրանքով՝ խնդրանքի հիմնաւոր պատճառաբանութեամբ: Հայերի դիմումները Իրանի իշխանութիւնների կողմից պէտք է քննարկուէին նախքան նրանց՝ հայրենադարձութեան խնդրանքով դեսպանատուն դիմելը⁴⁹:

ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարարութեան Միջին Արեւելքի երկրների բաժնի վարիչ Գ. Զայցէփ՝ ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարար Բ. Գ. Մարտիրոսեանին ուղղուած 1963 Փետրուարի 14ի գրութիւնը լոյս է սփռում հետեւեալ իրողութիւնների վրայ. Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանութեան հաղորդման համաձայն՝ 1962ին դեսպանատանը կազմուեց եւ Իրանի ԱԳՆ ուղարկուեց Խորհրդային Միութիւն ներգաղթողների ցուցակը՝ 484 ընտանիք (2038 անձ) ընդգրկող: 1963 Յունուարի 15ի դրութեամբ իրանական կողմը սկզբունքօրէն համաձայնեց միայն 265 ընտանիքի Խորհրդային Միութիւն ժամանմանը, եւ ցուցակների յետագայ քննումը դադարեցուեց: Ընդ որում՝ 1963ին նրանցից 20 ընտանիքի (75 անձ) յաջողուեց դուրս գալ Իրանի քաղաքացիութիւնից⁵⁰: Նման դրութիւնը բացատրում

⁴⁷ Փահլեւանեան, էջ 188:

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 327, թ. 4-5:

⁴⁹ Նոյն, գ. 308, թ. 11:

⁵⁰ Նոյն, գ. 332, թ. 1:

էր նրանով, որ Իրանի իշխանութիւնները ոչ միայն չէին նպաստում հայերի հայրենադարձմանը, այլեւ ամէն կերպ խոչընդոտում էին այն:

Արհեստականօրէն ստեղծուել էր քաղաքացիութիւնից դուրս գալու բարդ ընթացակարգ (պահանջում էին իւրաքանչիւր անձի համար տրամադրել մինչեւ 90 լուսանկար, հարկերի վճարման տեղեկանք, զինոտրական ծառայութիւնից ազատում են.): Քաղաքացիութիւնից դուրս գալու դիմումներ ներկայացնելու պահից մինչեւ հարցի վերջնական լուծումը անցնում էր 6-7 ամիս: Գրանցումը, որպէս կանոն, ուղեկցում էր գումարի շորթամբ եւ կաշառքով:

Քաղաքացիութիւնից հրաժարուող հայերը ենթարկւում էին խտրականութեան եւ հետապնդումների: Նրանց ազատում էին ծառայութիւնից, երեխաներին չէին ընդունում դպրոցներ, որոշ ընտանիքներում ոստիկանութիւնն անցկացնում էր խուզարկութիւն, առանձին անձանց նկատմամբ իրականացւում էր հսկողութիւն: Անվտանգութեան մարմիններում բազմաթիւ հայեր ենթարկւում էին հարցաքննութիւնների եւ վիրատրանքների: Քաղաքացիութիւնից դուրս գալուց յետոյ հայրենադարձներից վերցնում էին բոլոր իրանական փաստաթղթերը, երկիրը լքելու համար տալիս սահմանափակ ժամկէտ՝ 7-10 օր⁵¹:

Ինչ վերաբերում էր գիտական վայրերում ապրող հայերին, ապա նրանց դիմումը տեղական իշխանութիւններին՝ Իրանի քաղաքացիութիւնից հրաժարուելու խնդրանքով, առաջացնում էր ոստիկանական բացառապատ հետապնդում նրանց նկատմամբ՝ սպառնալիքներով եւ ծեծով ուղեկցուող: Խստիւ արգելւում էր դեսպանատան աշխատակիցների մեկնումը գիտական վայրեր՝ հայրենադարձութեան գծով աշխատանքներ իրականացնելու⁵²:

Երկաթուղով հայերի մեկնումը Խորհրդային Միութիւն չէր թոյլատրուում Զուլֆայի սահմանային կէտով: Նրանք Իրանից կարող էին մեկնել Փեհլեփի նաահանգստով: Այդ հարցով դեսպանութիւնը բազմիցս դիմեց Իրանի ԱԳՆ, սակայն դրական արդիւնքի չյանգեց⁵³:

Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանութեան 1967 Օգոստոսի 3ի՝ Իրանից հայերի հայրենադարձութեան մասին տեղեկանքում նշում է՝ «*ԽՍՀՄ դեսպանութեան եւ Իրանի ԱԳՆի միջեւ բանակցութիւնները ցոյց տուեցին, որ սկզբունքօրէն եւ արտաքուստ Իրանի կառավարութիւնը չի առարկում հայերի՝ ԽՍՀՄ ներգաղթին, միաժամանակ գտնում, որ այդ ներգաղթը չպէտք է անուանուի հայրենադարձութիւն, որովհետեւ դա, որպէս երեւոյթ*

⁵¹ Նոյն, թ. 1-2:

⁵² Նոյն, թ. 2:

⁵³ Նոյն:

եւ հասկացութիւն, դիպչում է իրանական պետութեան քաղաքական հեղինակութեանը»⁵⁴:

Համաձայնեցուել է, որ իրաքանչիւր անձ կամ ընտանիք պէտք է անձամբ դիմի իրանական կառավարութեանը քաղաքացիութիւնից դուրս գալու խնդրով եւ երկրից հեռանայ անհատապէս:

Ըստ սոյն համաձայնութեան՝ 1962-63ին հայ ընտանիքների առանձին խմբեր՝ իրաքանչիւրում 20-25 անձ, կանոնաւոր կերպով Փեհլեւիի նաահանգստով ՀԽՍՀ մեկնեցին: Յատկանշական է, որ նրանք ընտրուում էին Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանութեան հիպատոսական բաժնի եւ Թեհրանում գտնուող հայրենադարձութեան հարցերով զբաղուող ՀԽՍՀ ներկայացուցիչների կողմից: Հայրենադարձուեց շուրջ 2500 անձ՝ բաղկացած 500 ընտանիքից: 1964ի սկզբին մի շարք գիւղերի բնակիչներ բազմաթիւ դիմումներ ուղարկեցին հիպատոսական բաժին՝ խնդրելով արագացնել իրենց ներգաղթը⁵⁵:

ԽՍՀՄ ԱԳՆ հիպատոսական վարչութեան պետի տեղակալի՝ 1965 Յունուարի 22ին ՀԽՍՀ ԱԳ նախարարին ուղղած գրութեան մէջ նշում է, որ Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանութեան հիպատոսական բաժինը 1964 Դեկտեմբերի 18ին նամակ է յղել ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման եւ տեղաւորման կոմիտէին: Նամակում նշում է, որ Իրանի իշխանութիւնները 1963ի աշնանից, ըստ էութեան, չեն թոյլատրում իրանահայերին հայրենադարձուել ԽՍՀՄ եւ համաձայն են հայերի՝ Իրանի քաղաքացիութիւնից դուրս գալու եւ մշտական բնակութեան համար ԽՍՀՄ ներգաղթելու անհատական եղանակին⁵⁶:

Հայերի փոքր խմբերով հայրենադարձութիւնը կասեցուեց: Հաշուառուածների շրջանում առաջացան որոշակի դժգոհութիւններ: Գլխաւոր պատճառը 1964ի սկզբին խորհրդա-իրանական յարաբերութիւնների վատթացումն էր եւ Իրանի իշխող շրջանակներում տիրող հակախորհրդային տրամադրութիւնները⁵⁷:

Ըստ Իրանում ԽՍՀՄ դեսպան Զայցէի հաղորդման՝ Իրանի իշխանութիւններն ամէն կերպ բարդացնում էին հայերի՝ Իրանի քաղաքացիութիւնից հրաժարուելու ձեակերպումները: Դեսպանի կարծիքով 1965ին պէտք չէ սպասել Իրանից ԽՍՀՄ մեծաթիւ հայերի ներգաղթ: Ըստ նրա՝ 1965ին հաւանաբար ԽՍՀՄ կը մեկնեն հայրենադարձների միքանի խմբեր՝ իրաքանչիւրում 40-50 մարդ⁵⁸:

⁵⁴ Նոյն, գ. 422, թ. 13:

⁵⁵ Նոյն:

⁵⁶ Նոյն, գ. 367, թ. 1:

⁵⁷ Նոյն, գ. 422, թ. 14:

⁵⁸ Նոյն, գ. 367, թ. 2:

Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանությունը 1964-66ին մի շարք միջոցառումներ է ձեռնարկել եւ ստացել Իրանի կառավարության համաձայնությունը հայերի հայրենադարձությանը վերսկսելու հարցում՝ տեղի հայերի՝ Իրանի քաղաքացիությունից դուրս գալու եւ ԽՍՀՄ քաղաքացիություն ընդունելու վերաբերեալ նախկինում ձեռք բերուած պայմանաւորուածութեան խստիւ պահպանման պայմանով⁵⁹:

Որպէս այդ բանակցութիւնների դրական արդիւնք՝ որոշուեց հայրենիք վերադարձնել Բոլորան եւ Հազարջրիբ գիւղերի ողջ բնակչութեանը՝ շուրջ 5000 մարդ, ինչպէս նաեւ ներգաղթողներին ՀԽՍՀ ուղարկել ոչ թէ Փեիւլիով, այլ Ջուլֆայի կայարանով, ինչը շահաւէտ էր ինչպէս ներգաղթողների, այնպէս էլ ՀԽՍՀ-ի համար: Բացի այդ պայմանաւորուածութիւն էր ձեռք բերուել, որ առանց ԽՍՀՄ դեսպանութեան պաշտօնական պատասխանի Իրանի կառավարութիւնը միանձնօրէն չէր կարող որոշել այս կամ այն անձի՝ ԽՍՀՄ ներգաղթելու նպատակով Իրանի քաղաքացիութիւնից դուրս գալու հարցը⁶⁰:

1965ին հայրենադարձուեցին Ղարաղան գաւառի հայերը⁶¹:

1967ի սկզբին, ինչպէս ցոյց են տալիս հիւպատոսական բաժնի փաստաթղթերի ուսումնասիրութիւնը եւ ներգաղթելու համար ցուցակագրուած անձանց վկայութիւնները, Թեհրանի հայ բնակչութեան նշանակալի մասը գաղտնաբար եւ ինքնակամօրէն դիմել է իրանական կառավարութեանը քաղաքացիութիւնից դուրս գալու համար⁶²:

1967 Յունուար-Մարտ ամիսներին ուսումնասիրուել եւ ընտրուել է 195 ընտանիք (1200 անձ), ովքեր ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի կառավարական յանձնաժողովի ընդունումից յետոյ սկսեցին Իրանի քաղաքացիութիւնից դուրս գալու ձեակերպումները:

1967 Օգոստոսի 1ին Իրանից մեկնեց 90 ընտանիք (680 անձ), մնացեալը մեկնելու էին Օգոստոս-Սեպտեմբերին⁶³:

Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանութեան հիւպատոսական բաժնի վարիչի տեղեկանքը՝ 1967ին հայերի՝ Իրանից ՀԽՍՀ հայրենադարձութեան արդիւնքների մասին, տալիս է հետեւեալ տեղեկութիւնները. 1967ին մշտական բնակութեան համար ՀԽՍՀ մեկնեց 677 անձ: Իսկ 1966ին Իրանից ՀԽՍՀ էր մեկնել 55 մարդ⁶⁴:

Հայրենադարձութեան կոմիտէի նախագահի տեղակալ Հ. Այվազեանի՝ 1968ին ՀԽՍՀ ԱԳ նախարար Մարտիրոսեանին յղած տեղեկանքների համաձայն՝ 1968 Հոկտեմբերին Իրանից Խորհրդային Հայաստան է ներգաղ-

⁵⁹ Նոյն, գ. 422, թ. 16:

⁶⁰ Նոյն, թ. 17:

⁶¹ Նոյն, ֆ. 465, ց. 3, գ. 29, թ. 62:

⁶² Նոյն, ֆ. 326, ց. 1, գ. 422, թ. 17:

⁶³ Նոյն:

⁶⁴ Նոյն, թ. 26:

թել 60 ընտանիք (311 մարդ)⁶⁵, Նոյեմբերին՝ 60 ընտանիք (320 մարդ)⁶⁶, իսկ Դեկտեմբերի երեք շաբաթների ընթացքում՝ 16 ընտանիք (67 մարդ)⁶⁷:

1960ականներին հայրենադարձուեցին Փերիայի Հազարջորի, Չիգեան, իսկ արդեն 1970ականներին՝ Խունգ, Ղալամելիք, Միլակերտ, Նամակերտ, Շահբուլաղ, Շուրիշկան, Սանգիբարան գիւղերի հայերը⁶⁸:

Սակայն փերիահայերի հայրենադարձուելուց յետոյ գաառն ամբողջութեամբ չի հայաթափուել: Բանահաաք Ծատուր Զարգարեանի վկայութեամբ՝ 1970ականներից մինչեւ 1987 որոշ թուով հայեր բնակում էին Փերիայի Բուլորան, Խոյգան, Հադան, Ղալամելիք, Ղարդուն, Նամակերտ, Սանգիբարան, Սնկերտ եւ Սուարան գիւղերում, որտեղ 1987ին նրանք ապրում էին պարսիկների հետ խառը, բայց արդէն աւան-քաղաքատիպ կենցաղով⁶⁹:

Չնայած ստեղծուած դժուարութիւններին՝ Իրանում խորհրդային դեսպանատան հետեւողական ջանքերի շնորհիւ 1962-67՝ հայրենիք վերադարձաւ 2699 իրանահայ⁷⁰:

Մելիքսէրեանի ներբերած տուեալների համաձայն՝ 1962-82՝ 30 երկրներից հայրենադարձուած 31,920 հայերից (6795 ընտանիք) 24,283ն իրանահայեր էին (5039 ընտանիք)⁷¹ կրկին կազմելով հայրենադարձուածների ընդհանուր թւի գերակշիռ մասը:

Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանի՝ իրանահայերի հայրենադարձութեան մասին 1986 Մայիսի 10ի տեղեկանքը հաղորդում է, որ ԽՍՀՄ դեսպանութեան հիպատոսական բաժինը շարունակում էր ստանալ ներգաղթել ցանկացողների մեծաքանակ դիմումներ: Այսպէս՝ 1985ին ստացուել է 160 նման դիմում-խնդրագիր, իսկ 1986 Յունուարից Ապրիլ ընկած ժամանակաշրջանում՝ 44⁷²: Նոյն թուականի յետագայ ամիսներին շարունակաբար եղել են նման դիմումներ⁷³: Նշենք, որ տեղի է ունեցել նաեւ հետեւեալ իրողութիւնը. 1982-85՝ Իրանից ՀԽՍՀ ներգաղթած 132 մեծահասակ եւ 80 մանկահասակ հայեր ցանկութիւն են յայտնել վերադառնալ Իրան⁷⁴:

Ուշադրութեան է արժանի հայրենադարձուել ցանկացողների խնդրագրերի եւ ՀԽՍՀում մշտական բնակութեան համար փաստացի ներգաղ-

⁶⁵ Նոյն, ց. 2, գ. 126, թ. 20:

⁶⁶ Նոյն, թ. 11:

⁶⁷ Նոյն, թ. 9:

⁶⁸ Նոյն, ֆ. 465, ց. 3, գ. 29, թ. 61-64:

⁶⁹ Նոյն, թ. 7:

⁷⁰ Յ. Մելիքսէրեան, *Հայրենիք-Սփիւռք առնչութիւնները եւ հայրենադարձութիւնը (1920-1980 թթ.)*, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1985, էջ 279:

⁷¹ Նոյն, էջ 299-301:

⁷² ՀԱՍ, ֆ. 326, ց. 8, գ. 25, թ. 4:

⁷³ Նոյն, թ. 9, 19:

⁷⁴ Նոյն, թ. 9:

թաճների քանակի ներհակ լինելը⁷⁵: Այսպես՝ 1983ին Իրանից ԽՍՀՄ տեղափոխուեց 196 հայ, 1984ին՝ 152, 1985ին՝ 65, իսկ 1986 Յունուար 1-Դեկտեմբերի 1 ժամանակաշրջանում Իրանից ԽՍՀՄ տեղափոխուեց ընդամենը 37 իրանահայ: Դա այն պարագայում, երբ հայրենադարձուելու համար ամեն տարի դիմում էր շուրջ հազար մարդ⁷⁶:

Իրանից ներգաղթած հայերի հոծ զանգուածները վերաբնակեցուեցին ՀԽՍՀ մի շարք բնակավայրերում՝ Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր), Լեւինականում (այժմ՝ Գիւմրի), Սեւանում, Հրազդանում, Չարենցաւանում, Աբովեանում, Երեւանում, Մասիսում, Արարատում, Արտաշատում, Դուինում, Վեդիում, Էջմիածնում, Աշտարակում, Հոկտեմբերեանում եւ այլուր⁷⁷:

Իրանից հայրենադարձուած շատ ընտանիքներում պահպանուում են իւրօրինակ սովորոյթներ, ծէսեր, բարբառներ, հնատիպ գրականութիւն, պատմաազգագրական արժէքի փաստաթղթեր, կոնդակներ, եզակի ձեռագրեր, թանգարանային ուշագրաւ մասունքներ: ՀՀ ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտում եւ պատմութեան պետական թանգարանում կենտրոնացուեցին փերիաիայ ընտանիքներում պահպանուած ազգագրական նիւթերը, կենցաղամշակութային այլաբնոյթ արժէքները⁷⁸:

1981-87ին հայրենադարձ իրանահայերի ստեղծած «Փերիա» (1981), «Ջուղա» (1986) երգ ու պարի, «Չհարմիալ» (1983) եւ «Կապուտան» (1987) պարի խմբերի քրտնաջան աշխատանքի շնորհիւ կորստից փրկուեց եւ գիտական շրջանառութեան դրուեց 35 նմուշ երգ, պարերգ, ծէսեր, մեղեդի, պարեր, Փերիայի, Չհարմիալի եւ Ուրմիայի նոր վերականգնուող ազգային տարազի ձեւեր եւ զարդաձեւեր, երաժշտական նուագարաններ⁷⁹:

ԻՐԱՆԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆԸ ՅՈՒՅԱԲԵՐՈՒԱԾ ԱԶԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Բազմաթիւ հայ հասարակական կազմակերպութիւններ, հայերի հայրենադարձութիւնը համարելով համազգային գործ եւ հայութեան դարատոր իղձերի իրականացում, դրական դեր խաղացին հայերի հայրենադարձութեանն աջակցութիւն եւ օգնութիւն ցուցաբերելու գործում: Թեհրանի համահայկական երիտասարդական «Մշակոյթ» միութիւնը, որն ուներ 600 անդամ, հայրենադարձութեան հիմնադրամի օգտին կազմակերպեց մի շարք վճարովի երեկոյթներ, զօրաշարժեց իր անդամներին՝ օգնելու հայերի ներգաղթը ղեկավարող կազմակերպութիւններին, ինչպէս նաեւ

⁷⁵ Նոյն, թ. 19:

⁷⁶ Նոյն, թ. 19-20:

⁷⁷ Նոյն, ֆ. 465, ց. 3, գ. 4, թ. 10 շրջ.-11:

⁷⁸ Նոյն, թ. 70:

⁷⁹ Նոյն, թ. 60, 62-65:

մեծ քարոզչական աշխատանք կատարեց հայերի շրջանում, ովքեր պետք է մեկնեին Խորհրդային Հայաստան⁸⁰:

Նիպական մեծ օգնություն տրամադրեց Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ): Հայրենադարձության գործին մեծ աջակցություն ցուցաբերեց Թեհրանի «Հայ համալսարանականների ընդհանուր միություն»ը, որը զօրաշարժեց բազմաթիւ բժիշկների՝ հայրենադարձների բուժօգնության համար⁸¹:

Հայրենադարձության գործում մեծ էր նաեւ հայ մամուլի խաղացած դերը՝ ի դէմս Թեհրանում լոյս տեսնող *Վերածնունդ*, *Աշխատանք* եւ Թաւրիզում լոյս տեսնող *Արեւելք* թերթերի: Այս երեք թերթերը կոչ էին անում հայերին համախմբուել հայ հասարակական կազմակերպությունների շուրջ՝ հայերի հայրենադարձութիւնը Խորհրդային Հայաստան լաւ կազմակերպելու համար: Թերթերը լայնօրէն անդրադարձել են հայերի հայրենադարձության ընթացքին⁸²:

Տեղական ենթայանձնախմբերը զբաղւում էին հայերի՝ Իրանի քաղաքացիութիւնից հրաժարուելու փաստաթղթերի վարչական ձեւակերպման, հայրենադարձների ցուցակների կազմման, կամատուր նուիրատուութիւնների հանգանակութեան, փոխադրամիջոցի կազմակերպման, ֆինանսատրաման եւ այլ աշխատանքներով: Այդ հարցերում զգալի դեր խաղաց նաեւ Իրանի հայերի ներգաղթին օժանդակող Թեհրանի կենտրոնական կոմիտէն, որը հայերի հայրենադարձութեան կազմակերպման հիմնական ղեկավար կենտրոնն էր: Յատկապէս հարկ է նշել, որ կոմիտէի նախագահ Իսաեւը, օգտագործելով իրանական շրջանակների հետ ունեցած իր լայն կապերը, մեծապէս նպաստեց հայերի ներգաղթի յաջող կազմակերպմանը: Նա առաջիններից էր, որ հայերի հայրենադարձութեան հիմնադրամին 150 հազար դիալի ներդրում կատարեց⁸³: Յատկանշական է, որ Իսաեւը 1946 Յուլիսին եւ Նոյեմբերին Ստալինին յղած հեռագրերում, ուրախութեամբ եւ ոգետրոածութեամբ խօսելով իրանահայերի հայրենադարձութեան մեկնարկի մասին, Իրանի ողջ հայութեան երախտագիտութիւնն է յայտնում նրան: Այնուհետեւ յաւելում, որ Խորհրդային կառավարութեան որոշումը հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ բացեց նոր էջ, եւ ի կատարումն այս պատմական որոշման՝ Թեհրանի կենտրոնական կոմիտէն Իրանի բազմաթիւ առաջադէմ կազմակերպութիւնների աջակցութեամբ ձեռնամուխ եղաւ հայերին Խորհրդային Հայաստան ուղարկելու գործին⁸⁴:

⁸⁰ Նոյն, ֆ. 326, ց. 1, գ. 137, թ. 31:

⁸¹ Նոյն:

⁸² Նոյն, թ. 29-30:

⁸³ Նոյն, թ. 31-32:

⁸⁴ Նոյն, թ. 1-2:

Իսանելը 1946 Յուլիսին Իրանի վարչապետ Ղաասմ օս-Սալթանէին հեռագրում է, որ Իրանից Խորհրդային Հայաստան ներգաղթող հայերը յանձնարարել են պատուաւոր պարտաւորութեամբ յայտնել իրենց ջերմ եւ սրտագին երախտագիտութիւնը՝ ներգաղթի հետ կապուած հարցի լուծման մէջ իր ունեցած մասնակցութեան համար⁸⁵:

Իրանից Խորհրդային Հայաստան հայերի ներգաղթի կազմակերպման գործում իրենց մեծ դերակատարումն ունեցան նաեւ Իրանում ԽՍՀՄ դեսպանութիւնը, հիպատոսական հիմնարկութիւններն ու Հայաստանի նախարարների խորհրդի ներկայացուցիչներ Քալանթարն ու Ղազարեանը⁸⁶:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Պէտք է նկատել, որ, չնայած իրանական կառավարութեան յարուցած սահմանափակումներին ու խոչընդոտներին, ամենամեծ ներգաղթը կատարուեց Իրանից:

Ներգաղթից յետոյ իրանահայ գիւղական բնակչութիւն գրեթէ չմնաց. մասամբ տեղափոխուեց Հայաստան, մասամբ էլ քաղաքայնացման բուռն գործընթացի հետեւանքով ամբողջապէս հաստատուեց քաղաքներում, մասնաւորապէս Թեհրանում: Այժմ հատուկենտ հայկական գիւղեր են մնացել երկրի հարաւում՝ Փերիայի գաւառում, հիւսիսում՝ Ատրպատական նահանգում, եւ կենտրոնական տարածաշրջանում⁸⁷: Այդ գիւղերի հայերը գլխաւորապէս զբաղուած են այգեգործութեամբ, հացահատիկային մշակաբոյսերի աճեցմամբ, մեղուաբուծութեամբ, մասամբ նաեւ անասնապահութեամբ, կանանց շրջանում՝ գորգագործութեամբ:

Հապշտապ կազմակերպուած հայրենադարձութիւնն ունեցաւ որոշ թերութիւններ, որոնք տնտեսապէս եւ հոգեպէս ծանր հետեւանքներ ունեցան ներգաղթողների վրայ:

Հակառակ այն երաշխիքների, որ արտասահմանի բոլոր հայերը, անկախ սեռից, կրօնից, դասանանքից, կուսակցական պատկանելիութիւնից կամ քաղաքական որեւէ համոզմունքից, հրաւիրում էին հայրենիք, դաժան գործընթաց սկսուեց կուսակցական որոշ մարդկանց նկատմամբ: Նրանց պարտադրուեց ստորագնող հրաժարականներով հանդէս գալ մամուլում՝ դատապարտութեան խօսք ասելով իրենց կուսակցութեան՝ ՀՅԴի հասցէին⁸⁸:

Հայրենադարձների՝ հայրենիքի մասին լսածներն ու պատկերացրածները չէին համապատասխանում իրականութեանը: Դա հայրենադարձու-

⁸⁵ Նոյն, թ. 8:

⁸⁶ Նոյն, թ. 35:

⁸⁷ Վ. Բայբորդեան, *Իրանն այսօր (տեղեկագրու)*, «Վահան», Երեւան, 1999, էջ 295:

⁸⁸ Սարեան, էջ 628-29:

թեան վատ կազմակերպման, նախապատրաստական աշխատանքներում թերանալու արդիւնք էր, ինչը քննարկում ու գնահատական էր ստանում ե՛ւ Խորհրդային Հայաստանի, ե՛ւ ԽՍՀՄ ղեկավար մարմիններում:

Այնուամենայնիւ, հայրենադարձուել ցանկացողների հոսքը շարունակւում էր: Չնայած հարիւրհազարաւոր սփիւռքահայեր սպասում էին Խորհրդային Հայաստան տեղափոխուելուն, հայրենադարձութիւնն աստիճանաբար մարեց եւ իվերջոյ դադարեց, որովհետեւ ե՛ւ ԽՍՀՄի, ե՛ւ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարների համար տեսանելի եղաւ ձեռնարկուած գործի եւ իրական հնարաւորութիւնների անհամապատասխանութիւնը:

Իրանից, ինչպէս նաեւ արտասահմանեան այլ երկրներից հայերի հայրենադարձութեան շնորհիւ Հայաստանն ունեցաւ բնակչութեան զգալի աճ, ձեռք բերեց հմուտ մասնագէտներ եւ մտաւորական ներուժ:

THE REPATRIATION OF IRANIAN ARMENIANS BETWEEN 1946 AND THE 1980S (SUMMARY)

ASTGHIK HAKOBYAN
astghikhakobyan@gmail.com

The Victory of the Soviet Union in WWII ushered in the chance of massive repatriation of Armenians living abroad.

Between May and November 25, 1946, 3870 families (20,597 individuals) repatriated to Soviet Armenia. Repatriation stopped for the next three years.

The number of repatriated Iranian Armenians constituted a significant percentage of the total of 89,637 Armenians repatriated from abroad between 1946 and 1949.

Repatriation from Iran continued in later years with certain interruptions. Between 1953 and 1959 some three to four thousand Armenians repatriated from different countries to Soviet Armenia.

The mediation of the Soviet Armenian Communist Party and Soviet Armenian state authorities led to the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union and the Soviet government adopting a decision on August 12, 1961 for a massive new repatriation.

Between 1962 and 1982, 31,920 Armenians (6795 families) were repatriated from 30 countries, including 24,283 (5039 families) Iranian Armenians. Once more, the Iranian Armenians constituted a significant proportion of the total repatriated Armenians.

The paper focuses on the repatriation of the Iranian Armenians to Soviet Armenia, their points of departure from Iran, the villages and towns they vacated, the policies adopted by the Iranian authorities regarding repatriation and the settlement and integration of the Iranian Armenians in Soviet Armenian society and life.

THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH IN MUSA DAGH, 1919-1939

VAHRAM L. SHEMMASSIAN (vahram.shemmassian@csun.edu)

The Armenian Apostolic Church of Musa Dagh, as an integral part of the centuries-old Armenian Apostolic, Gregorian or National Church, underwent reform from the promulgation of the Armenian National Constitution in 1863 in the Ottoman Empire until the start of World War I in 1914. A number of difficulties, however, slowed down progress. To begin with, the Patriarchate of Constantinople, the state-installed authority over the internal affairs of the empire's Armenian *millet* (religious community), and the church-recognized supreme institution within the hierarchy of the Armenian Apostolic Church—in this case, the Catholicosate (Pontificate) of the Great House of Cilicia headquartered at Sis (modern-day Kozan, Turkey) in the Ottoman province of Adana—often remained at odds with each other as to which had the right of running the people's religious and civil business.¹ The Aleppo Diocese, to which Musa Dagh belonged for certain periods of time, functioned under the tutelage of the Catholicosate of Cilicia. The historical Diocese of Antioch, on the other hand, had ceased to exist at the time despite calls for its revival. The Vicarage of Latakia, administratively affiliated with the Armenian Patriarchate of Jerusalem, also figured in the mix as some vicars sometimes oversaw the churches in Antioch and Musa Dagh. In short, a jurisdictional-administrative uncertainty prevailed in the region before World War I.²

The shortage of especially high-ranking clergy, who could be tasked with the introduction of changes in Musa Dagh and other rural communities in the area, posed another problem. Yet the various church headquarters alluded to somehow managed to dispatch or assign celibate priests (*vartabeds*) or ordinary, married priests (*kahanas*) whenever feasible to implement the constitutional mandate in northwestern Syria. As for local parish priests, with few exceptions, they were illiterate and lacking in the necessary aptitudes for their vocation. Besides, their selection for ordination was sometimes determined according to the whims of village notables seeking to assert their

¹ Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard University Press, Cambridge, MA: 1965, chapters 2 and 3; Hagop Cholakian, *Badmagan Andioki yev Shrchagayits Pnig Hayern u Mius Havakaganutiunnere* (The Native Armenians of Historical Antioch and Environs and the Other Collectivities), Publishing House of the IAE, Yerevan, 2023, pp. 62-63.

² Vahram L. Shemmassian, *The Armenians of Musa Dagh: From Obscurity to Genocide Resistance and Fame 1840-1915*, Armenian Series Number 11, The Press, California State, Fresno, CA, 2020, pp. 95-102.

authority or in fierce competition with each other. Lastly, the parishioners themselves were poor, crude, ignorant, undisciplined and mired in perpetual socioeconomic conflicts. Notwithstanding these problems, parish councils were ultimately formed through elections, thereby ushering in a period of some tangible change in the running of churches and fulfilling the religious-spiritual needs of the faithful.³

Such were matters, when World War I erupted in 1914. The conflagration proved catastrophic for the Armenians of the Ottoman Empire as they became victim to a genocidal campaign planned and executed by the Ottoman government. A few pockets of resistance existed, however; Musa Dagħ was one of them. After defying the government's deportation order for about six weeks through self-defense, two-thirds of its 6,300 population was rescued by units of the French Mediterranean fleet and transported to Port Said, Egypt, where they stayed in a refugee camp for four years, from mid-September 1915 until fall 1919. The remaining one-third was deported, mostly to the Syrian town of Hama and the surrounding countryside. The latter group could obviously not conduct religious services and at one point many even converted to Islam (nominally) by governmental order in order to save themselves from extermination. The situation at Port Said differed as the refugees were free to worship under British protection.⁴

The first mass at the Port Said refugee camp took place in the open, beginning at 6:00 a.m. on Sunday, September 26, 1915.⁵ In less than a month, it was decided to hold services later in the morning so that the tiny Armenian colony of Port Said city, which did not have a church of its own, could also attend.⁶ On October 24, Primate Torkom Kushakian (Torgom Gushagian) of Egypt celebrated his first mass at the camp. In addition to the large crowd of refugees, including the more than 1,000 students of the Sisvan School, present were Armenian and non-Armenian dignitaries such as British officials, twenty-plus French naval officers led by the Vice-Admiral of the 3rd Mediterranean Squadron, Suez Canal Company director Mr. Dumont and his wife, the directors of Messageries Maritimes, French Post, Crédit Lyonnais and other important establishments, etc. At the end, the Primate led a procession—including two bearers of the Red Cross flag that had saved the people of Musa Dagħ—to the adjacent hospital to bless the wounded and the sick. The

³ Ibid., pp. 95-108.

⁴ Ibid., Chapter 7 and the Epilogue.

⁵ *Arev* (Sun) (Alexandria), September 29, 1915.

⁶ Ibid., October 13, 1915.

ceremonies concluded with the crowd shouting “Vive la France, Vive l’Angleterre, Vive les Alliés” and singing a patriotic song.⁷

Given worship services were held in a tent, Primate Kushakian in February 1916 spent eight days in the camp to spur the construction of a more proper, wooden church.⁸ Its inauguration took place two months later, on Palm Sunday, April 16, with the Primate officiating. A large number of the worshippers stayed outside because the sanctuary was not spacious enough to accommodate all. On this auspicious occasion, the five Musa Dagħ priests donned new vestments.⁹ On Easter, April 23, Fr. Apraham Der Kalusdian of Yoghun Oluk delivered the sermon in the Musa Dagħ dialect.¹⁰ By early June, all the essential church objects had been acquired.¹¹ In November 1916, the Primate, on his way to pay a pastoral visit to Armenians in India and the nearby islands of Jakarta and Sumatra as the nuncio of the Catholicos of All Armenians Kevork V Surenians, headquartered at Echmiadzin, Eastern or Russian Armenia, passed by the camp and officially designated Fr. Apraham Der Kalusdian as locum tenens of the refugee population.¹²

When other Genocide survivors arrived in the camp from Palestine, Transjordan and elsewhere beginning in late 1917,¹³ the few high-ranking clergymen and ordinary priests among them got actively involved in religious, educational, and orphan affairs.¹⁴ Moreover, Patriarch Zaven Der Yeghiayian of Constantinople and his retinue on February 16, 1919 arrived in Port Said city from exile in Iraq (Mesopotamia) to a warm reception by British, Greek, and Armenian representatives. Although his tight travel schedule back to his headquarters in the Ottoman capital prevented him from visiting the camp, a camp delegation including Fr. Der Kalusdian met him at Port Said to wish him

⁷ Ibid., October 27, 1915; *Husaper* (Hope-Bearer) (Cairo), October 26, 1915.

⁸ *Arev*, February 16, 1916.

⁹ Ibid., April 21, 1916.

¹⁰ Ibid., April 26, 1916.

¹¹ Ibid., June 7, 1916.

¹² Ibid., November 3, 1916; *Husaper*, December 8, 1916.

¹³ Vahram L. Shemmassian, “The Population, Setup, and Administration of the Armenian Refugee Camp of Port Said, Egypt 1915-1919,” in Antranik Dakessian, ed., *Armenians of Egypt, Sudan and Ethiopia/1: Proceedings of the Conference (12-13 April and 29-30 May 2018)*, Haigazian University Press, Beirut, 2022, pp. 251-54.

¹⁴ Archpriest Der Nerses Babayan, *Pages from My Diary*, Yervant Babayan, ed., Aris B. Sevag, trans., ABRIL Printing, Los Angeles, 2000, p. 26; Ardashes H. Kardashian, *Niuter Yekibdosi Hayots Badmutian Hamar*, III, *Badmutiun Yekibdahay Parerarneru yev Grtagan Hasdadutiunneru* (Materials for the History of Armenians of Egypt, vol. 3, History of Egyptian Armenian Philanthropists and Educational Institutions), St. Lazarus Press, Venice, St. Lazarus Island, 1987, pp. 263, 276; *Husaper*, March 6, 1918.

well.¹⁵ Similarly, Catholicos (Pontiff) Sahag II Khabayian of Cilicia in April 1919 sojourned at the camp for three days on his return from exile in Damascus, toured the various sections, blessed the involved organizations, presided over church services, and encouraged the refugees in general.¹⁶ All these activities came to an end when the refugees returned home by late 1919 and the camp was dismantled.

ADMINISTRATIVE JURISDICTION

The diocesan affiliation of the Apostolic Church in Musa Dagħ continued to remain uncertain after repatriation from Port Said and Hama in 1919. This had to do with the tribulations and unsettled state of the Catholicosate of Cilicia itself. As Armenian Genocide survivors returned from the Arab Middle East to their homes, mostly in the Ottoman provinces of Adana and Aleppo at the end of World War I,¹⁷ the Catholicosate endeavored to regroup and revive its dioceses as well as establish orphanages and schools under very difficult and threatening conditions.¹⁸ This episode lasted about three years, from early 1919 until late 1921, when Sahag II and the institution he led were forced to seek safe haven in Syria following the Armenian population's exodus in 1920-21 resulting from the withdrawal of French troops from Cilicia and its occupation by Mustafa Kemal's Turkish Nationalist forces.¹⁹ The Catholicosate thus faced a new reality: how to manage and guide its followers, now refugees, in an alien land facing myriad problems. Choosing a new headquarters constituted another dilemma that was resolved only nine years later, in 1930, when Sahag II, after commuting back and forth between Aleppo, Beirut, Damascus, and Zahle, finally decided to settle at Antelias, some 5 kilometers (3 miles) to the north of the Lebanese capital.²⁰

¹⁵ *Husaper*, February 20, 1919.

¹⁶ *Arev*, April 16, 1919.

¹⁷ See, for instance, Vahram L. Shemmassian, "The Repatriation of Armenian Refugees from the Arab Middle East, 1918-1920," in Richard G. Hovannisian and Simon Payaslian, eds., *Armenian Cilicia*, Mazda Publishers, Inc., Costa Mesa, CA, 2008, pp. 419-56.

¹⁸ Pizant Yeghiayian, *Zhamanagagits Badmutiun Gatoghigosutian Hayots Giligio 1914-1972* (Contemporary History of the Armenian Catholicosate of Cilicia 1914-1972) Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, Antelias, Lebanon, 1975, pp. 69-102.

¹⁹ *Ibid.*, pp. 103-66; Vahé Tachjian, "The Cilician Armenians and French Policy, 1919-1921," in Richard G. Hovannisian and Simon Payaslian, eds., *Armenian Cilicia*, Mazda Publishers, Inc., Costa Mesa, CA, 2008, pp. 550-55.

²⁰ Yeghiayian, pp. 207-77; Simon Payaslian, "The Institutionalization of the Catholicosate of the Great House of Cilicia in Antelias," *Armenian Cilicia*, pp. 563-67.

Very Rev. Movses Vosgerichian, vicar general of Latakia/primate of Antioch from 1911-1914,²¹ returned to the region after the war, engaging mainly in relief efforts to fend off famine among the Armenian survivors.²² Given his preoccupation with humanitarian assistance, he did not seem to have much time to focus on church affairs during his very brief stay. Accordingly, resorting to the pre-World War I practice of letting Latakia take care of Antioch and vicinity, Sahag II on March 18, 1922 asked the Patriarchate of Jerusalem for the new Superintendent of the Latakia Vicarage, Very Rev. Nerses Dolabjian, to also act as the primate of the Antioch-Musa Dagh region. The Patriarchate, considering the “sad situation” and the need for a “spiritual shepherd” there, accepted the pontiff’s request and within a week informed Dolabjian of its decision.²³ Having received this positive response, Sahag II took immediate action by keeping the French High Commissioner of Syria and Lebanon abreast of this arrangement so he could facilitate Very Rev. Dolabjian’s activity in his new post.²⁴ The latter proved a negligent clergyman in this case. He rarely visited Musa Dagh, and law and order in the communities he was assigned to lead continued to deteriorate.²⁵ For example, he left the area before finding a remedy to the bloody Bitias-Haji Habibli internecine feud, which departure was criticized by Fr. Harutiun Yesayian, the locum tenens of the Aleppo Prelacy, in no uncertain terms. According to Fr. Yesayian, Dolabjian ought to have stayed in Musa Dagh for several months, formed a reconciliation council including representatives from Antioch and Musa Dagh, expelled the troublesome and “poisonous” families from both villages to Aleppo, Damascus, Beirut or elsewhere, and thus have pacified the region. Fr. Yesayian maintained that the Armenians themselves ought to have solved their problems instead of letting the Mandatory French government do their bidding.²⁶ Very Rev. Vahan Kevorkian, also of the Latakia Vicarage and a

²¹ Shemmassian, *The Armenians of Musa Dagh*, pp. 101-02.

²² Vahram L. Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History 1919-1939*, Haigazian University Press, Beirut, 2015, pp. 6, 10, 17, 22, 24.

²³ National Archive of Armenia (NAA), Yerevan, Fond 1421, Index 1, Work 15, Patriarch Yeghishe Turian of Jerusalem to Very Rev. Nerses Dolabjian, March 24, 1922.

²⁴ Sandro Behbutyan, comp., *Vaverakrer Hay Yegeghetsu Badmutyan*, Book IV, *Sahag P. Khabayian Gatoghigos Giligio 1891-1940 TT*. (Documents for the History of the Armenian Church, Book IV, Pontiff Sahag II Khabayian of Cilicia 1891-1940) “Vosgan Yerevantsi” Publication, Yerevan, 1997, pp. 371-72.

²⁵ Armenian Catholicosate of the Great House of Cilicia (ACGHC) Archives, Antelias, Lebanon, File 22/1, *Jebel Musa-Svedia 1920-1940*, Fr. Vartan Varteresian to Catholicos Sahag II Khabayian, September 9, 1923; Fr. Apraham Der Kalusdian to Sahag II, March 5, 1924.

²⁶ NAA, Fond 1421, Index 1, Work 18, Fr. Harutiun Yesayian to Very Rev. Nerses Dolabjian, June 8, 1922.

native of Haji Habibli, succeeded Dolabjian from 1927-1929. Fr. Der Kalusdian heard the news of this transition on the evening of July 28, 1927 and invited the new appointee forthwith to Musa Dagh.²⁷ Very Rev. Kevorkian, it seems, like his predecessor, remained distant and therefore inconsequential.²⁸ In short, all these years, until 1932, church affairs remained unsettled.

Sahag II himself visited Musa Dagh for the first time in late August and early September 1922, not to make administrative arrangements on the spot per se, but rather to intervene in the bloody conflict between the villages of Bitias and Haji Habibli and reconcile the antagonists. He failed.²⁹ Taking advantage of the pontiff's presence, Fr. Der Kalusdian, in his capacity as locum tenens having been appointed as such at the Port Said refugee camp, had an audience with him in order to clarify his (Fr. Der Kalusdian's) rights and to have his authority reaffirmed. He also expressed his desire to see Musa Dagh attached to the Aleppo Diocese. Information is lacking about the outcome of this tête-à-tête. The Aleppo *Suriagan Mamul* (Syrian Press) newspaper, which reported the encounter, in turn suggested that Musa Dagh become a distinct diocese with a capable administrator at its helm and a supporting body consisting of elected village representatives.³⁰ In an editorial, the paper also criticized the pontiff and the Armenian national authorities in Syria for not making Musa Dagh a first priority, thereby greatly damaging its peaceful existence.³¹

In August 1927, that is, after a hiatus of five years, Sahag II, unable to visit the parishes of Musa Dagh and Latakia due to advanced age and declining health, dispatched the Very Rev. (*Dzayrakuyn Vartabed*) Khat Achabashian to the region in order to settle conflicts, restore dissolved parish councils through elections, urge priests to effect church reform, and tackle educational matters. During his two-month itinerary, he also read the pontiff's August 17 encyclical (*gontag*), which exhorted the faithful to live in harmony, cling to the Church and reject the intrusion of various "newly-emerged currents" and their adherents such as Mormons, Seventh-Day Adventists (*Shapatabahs*), Spiritualists (*Ruhjës*), and Lovists (*Muhabbetjës*). The nation was already divided among various denominations and political parties and therefore needed unity and cohesion in order to persevere.³²

²⁷ Ibid., Fond 1421, Index 1, Work 62, Fr. Apraham Der Kalusdian to Very Rev. Vahan Kevorkian. July 28, 1927.

²⁸ In Sahag II's correspondence with Very Rev. Kevorkian, there is not even a single mention of the Antioch region, whereas there are references to other Armenian communities under the latter's jurisdiction. See Behbutyan, pp. 476-98.

²⁹ Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians*, pp. 43-44.

³⁰ *Suriagan Mamul* (Syrian Press) (Aleppo), June 1, 1923.

³¹ Ibid., September 13, 1923.

³² *Yeprad* (Euphrates) (Aleppo), January 28, 1928.

Although the parish council of Antioch appealed to the catholicosate multiple times “to endow this region with a regular Nation[al] church body,” and despite the pontiff’s efforts, no lasting or tangible results were achieved.³³ One such attempt involved the Very Rev. Yeprem Dohmuni, Vicar General of Latakia, whom Sahag II dispatched further north to systematize the region’s religious affairs. He arrived in Antioch on April 15, 1929 and for two days held meetings with the parish council and other community leaders. His next destination was Musa Dagh. He stayed at Bitias for five days, from the 17th-22nd, then went to Haji Habibli, where he succeeded in reconciling a divided parish. It was here that rumors began to circulate about an alleged affair that he had had while in Antioch.³⁴ Upon the urging of the pontiff, and simultaneously acting on their own initiative, the Antioch parish council investigated the veracity of the hearsay and found Very Rev. Dohmuni at fault. Accordingly, a team of three notables was dispatched to Haji Habibli to demand his immediate departure from the district.³⁵ His mission thus cut short, he left for Kirik Khan, awaiting the pontiff’s decision regarding his fate.³⁶ The pontiff apparently chose not to take any (known) disciplinary action, for Very Rev. Dohmuni regained his post at Latakia.³⁷

Given the above scandal, Very Rev. Dohmuni could obviously not serve as the primate of a future diocese encompassing one church in Antioch, two churches in Kesab, and six churches in Musa Dagh. And should this vacuum continue to persist, the consequences would be very grave. Accordingly, the Antioch parish council and other Armenian notables in town reached an agreement with their counterparts in Latakia, Kesab, and Musa Dagh to elect a Provincial Assembly (*Kavaragan Zhoghov*) according to the provisions of the Armenian National Constitution and decide on a suitable primate with the permission and approval of the pontiff, even if it meant the candidature of Very Rev. Dohmuni, although his return in that capacity would be “quite difficult” to conceive.³⁸ There is no indication that the request for election was granted.

³³ ACGHC Archives, File 23/1, *Andiok 1914-1940* (Antioch 1914-1940), Chairman Dr. H. Der Boghosian and Secretary H. Khacherian of the Antioch parish council to Catholicos Sahag II, May 21, 1930.

³⁴ Ibid., File 21/2, *Aleksandret yev Shrchanner 1920-1940* (Alexandretta and Environs 1920-1940), Very Rev. Yeprem Dohmuni to Sahag II, April 28, 1929.

³⁵ Ibid., File 23/1, Chairman Dr. H. Der Boghosian and Secretary Garo Hamparian to Sahag II, June 3, 1929. The three envoys sent to Musa Dagh to demand Very Rev. Dohmuni’s departure were Yesayi Kazanjian, Garo Hamparian and Movses Der Kalusdian.

³⁶ Ibid., File 21/2, Very Rev. Yeprem Dohmuni to Sahag II, April 28, 1929.

³⁷ Ibid., File 23/1, Chairman Dr. H. Der Boghosian and Secretary H. Khacherian of the Antioch parish council to Sahag II, May 21, 1930.

³⁸ Ibid.

As seen, irregular periodic visits failed to yield a lasting impact. In this vein, the Beirut *Aztag* (Factor) newspaper, as late as mid-1932, bemoaned the fact that people in Musa Dagh had begun to show “signs of indifference” towards the Church, because the religious authorities had not concerned themselves (persistently) with that community for quite some time. Moreover, the latter was still in the dark as to which diocese it belonged or would belong to. Church rules were likewise being “trampled” on, and some places of worship were closed down due to the lack of priests.³⁹

Things began to change that same year. From March 8-14, 1932 an important Episcopal (*Yebisgobosagan*) meeting took place at Antelias with an agenda that included five items: 1. Diocesan organization; 2. Marriage regulations; 3. Educational matters; 4. Ecumenical relations; 5. Issues raised by primates. In its second sitting, the gathering dealt with “the completion of the organization of dioceses and the necessity of establishing a uniform administrative system.” After the primates of Aleppo and Lebanon presented their detailed reports, the deliberations revolved around the status of the Cyprus, Damascus, and Latakia dioceses, focusing on the necessity to complete their constitutional councils as well as find solutions to existing structural, population, and budgetary issues. In the end, the bishops made the following recommendations to the catholicosate. First, to remove the Sanjak of Iskenderun/Alexandretta autonomous Syrian region including Antioch and Musa Dagh from the jurisdiction of the Aleppo Diocese, attach it to the Latakia Diocese, and designate the new, reshuffled geographical area by its erstwhile historical name, Prelacy of the Antioch Diocese. Second, to detach the districts of Hama, Homs and Selimiyye from the Aleppo Diocese and join them to the Damascus Diocese. Third, it was left to the discretion of the catholicosate as to how to bring about uniformity among these dioceses.⁴⁰

In order to eliminate the “various unexpected difficulties” that had hitherto hampered the organization of the two dioceses, Vicar General (*Gatoghigosagan Pokhanort*) (now) Bishop (*Yebisgobos*) Khat Achabashian of Damascus and Vicar General (now) Bishop Yeprem Dohmuni of Latakia were switched in their posts to lead the newly-formed and/or expanded dioceses of Antioch and Damascus, respectively. Before assuming their duties, the two met with Coadjutor Catholicos Papken Giuleserian—who had been appointed as such in 1929 to assist the ailing Sahag II and secure uninterrupted succession—from August

³⁹ *Aztag* (Factor) (Beirut), July 16, 1932.

⁴⁰ “Bashdonagan Zeguyts Giligio Gatoghigosutian Yebisgobosagan Zhoghovin” (Official Report of the Episcopal Meeting of the Cilicia Catholicosate), *Hasg. Havelvadz Mardi Tivin* 1932 (Ear of Corn: Addendum to the March 1932 Issue), Antelias, Lebanon, pp. 15-16.

21-27, 1932 to receive “verbal and written instructions, encyclicals, and recommendation papers addressed to official personalities.” Bishop Achabahian arrived in Latakia on August 29 to a warm welcome by the local as well as surrounding Armenian communities. He then traveled to his seat at Antioch on September 5. Armenian dignitaries welcomed him outside the city and led him to Hotel Hovian for a reception. On the 7th, he and attorney Garabed Izmirlian paid an official visit to the French delegate in the Sanjak and local governors, who expressed interest in the new diocese with Antioch being its headquarters. As a first step to implement his mandate, Bishop Achabahian formed a seven-member temporary council, which in turn rented a spacious house to function as prelacy, church (damaged during the 1909 massacres), and school until a private space could be acquired. The temporary council would also assist the Vicar General in the diocesan organization and the subsequent election of local councils according to the provisions of the Armenian National Constitution.⁴¹

Within the flurry of the above activities, Coadjutor Catholicos Papken from September 8-October 5, 1932 paid a pastoral visit to twenty-two Armenian communities in northwestern Syria, including those in the Sanjak of Iskenderun and the six villages of Musa Dagħ. People received him with open arms and listened to his messages on “essential matters” that he conveyed in public and private meetings. He “reconciled those at odds with each other, mitigated the passions, [and] brought together people drifted [from national/church life].” He also underscored the importance of “The Armenian individual, Armenian home, Armenian society, Armenian school, Armenian church, Armenian-Christian honest citizen,” thereby uplifting and consoling his audiences. Last but not least, he met with high-ranking government officials and representatives of the various religious denominations.⁴²

Just as the Antioch Diocese appeared to be on the right track, a new challenge arose in Musa Dagħ. It was spearheaded by Yoghun Oluk native Dr. Serop/Serge Matosian (Keghart Sharayian), a prominent local Armenian Revolutionary Federation (ARF) figure, who in 1933 had formed an Armenian National Union (ANU) with representatives from his own party, the Social Democrat Hnchagian Party (SDHP), and the six villages acting as the Central Executive. The ANU’s program covered four areas: Administration, Education, Economy, and Relations. Administration meant “eliminating all [domestic]

⁴¹ “Temeru Gazmagerbutiune” (The Organization of the Dioceses), *Hasg*, September-October:1933, pp. 44-45. The seven members of the Temporary Council were: Garabed Izmirlian, Feruz Khanzadian, Yesayi Kazanjian, Garo Hamparian, Vahan Keshgegian, Pizant Tiufengjian, and Vahan Kochunian.

⁴² *Hasg*, August-September-October:1932, p 42.

misunderstandings and overseeing the people's peace, security and prosperity," forming village chapters, and seeking the government's support if needed. Communism had no place in Musa Dagh. Education meant strengthening the schools, maintaining high standards, sponsoring needy students, enlightening the people through lectures, cultural programs, libraries, etc., gradually getting rid of alien customs that had crept into society, and improving health conditions. Economy meant boosting existing occupations, taking new initiatives, and bolstering tourism. Relations meant establishing contacts with Armenian and foreign entities within the framework of the said areas.⁴³

Dr. Matosian kept the Armenian Protestant leadership in Aleppo, the Armenian Catholic Patriarchate in Beirut, and the Catholicosate of Cilicia in Antelias abreast of the ANU's creation, and asked the Apostolic pontiff, as the preeminent authority, to give his nod. The latter declined.⁴⁴ Dr. Matosian decided not to share the pontiff's rejection with the other members of the ANU and instead sent him an explanatory letter hoping to change his mind. Dr. Matosian stated that the ANU was "faithful to the regulations of our national-church organization and that we consider supporting them our sacred duty." He then contradicted himself by claiming that Musa Dagh did not have any parish councils as envisaged in the Armenian National Constitution, yet, he averred, such councils existed in the six villages and had formed a Central Body (or Executive), the members of which held incompatible views. Therefore, the ANU sought to replace the latter and bring about harmony.⁴⁵ It was perhaps in reference to this "union" that Vicar General Achabahian reported to the pontiff saying that it was "formed on denominational grounds" to achieve internal reconciliation and that thanks to its efforts Armenian General Benevolent Union (AGBU) chapters had been established in four of the six villages of Musa Dagh. He further maintained that, although political parties continued to vie for autarchy, mutual hatred to the extent of committing vengeful acts including

⁴³ ACGHC Archives, File 22/1, President Dr. Serge Matosian and Secretary I.KH. Mardirian to Coadjutor Catholicos of Cilicia (Papken Giuleserian), May 13, 1933. A copy of the ANU program is attached to this letter. The members of the ANU Central Executive were: From the ARF: Dr. Serge Matosian, George Kazanjian, Sarkis Kalusdian; from the SDHP: Isgender Mardirian, Boghos Garbushian, Hovhannes Kartunian; independent village representatives: Hetum Filian (Bitias), Hovsep Dudaklian (Haji Habibli), Dikran Kuyumjian and Bedros Aprahamian (Yoghun Oluk), Rizkalla Kuyumjian (Kheder Beg), Manuel Shemmassian (Vakef), Giragos Kesablian (Kabusiye).

⁴⁴ ACGHC Archives, File 23/1, Dr. Matosian to Coadjutor Catholicos Papken, July 5, 1933.

⁴⁵ Ibid.

murder had virtually disappeared.⁴⁶ The pontiff must have wanted to distance himself from political rivalries and/or opposed any other group meddling in church affairs or operating alongside the Antioch Diocese now that it was established and running as reported by Vicar General Achabahian in January 1934.⁴⁷

Bishop Achabahian continued his organizational activity as he paid a working visit to Musa Dagħ from June 28-July 23, 1934, during which he succeeded in forming parish councils. He expressed “great hope” that their members, mostly experienced and devout men, would be able to strengthen the Church as well as spur educational advancement. This positive forecast was possible also because past “enmities, hatred, and spirit of vengeance” had largely run their course as people were preoccupied with work, considered the best way to prevent malfeasance. Equally important, Bishop Achabahian sought the long-planned ordination of priests for the Vakef, Bitias, and Yoghun Oluk churches.⁴⁸

With the establishment of the Antioch Diocese, the Armenian Apostolic Church in Musa Dagħ entered a period of jurisdictional certainty and closer cooperation with Antelias. This relationship proved mutually beneficial. Sometime in late 1935 or early 1936, for example, Coadjutor Catholicos Papken during a visit had observed that the picture of St. Mary in the churches of Bitias, Haji Habibli, Yoghun Oluk, Kheder Beg, and Antioch was done in non-Armenian style and in watercolor, and accordingly commissioned Arakel Badrig, art teacher at the Melkonian Educational Institute in Nicosia, Cyprus, to oil paint her image after the one found on the main altar in the Holy Mother of God Church in town. The pictures, made possible with the beneficence of a local couple, an individual, and the pontiff himself, were delivered to Vicar General Achabahian to be hung in the five churches mentioned above.⁴⁹ In another instance, the parish councils of Bitias and Haji Habibli donated 500 and 350 Syrian piasters (Sp) respectively towards the acquisition of the Antelias properties.⁵⁰ On the occasion of the blessing of the Holy Chrism in 1936, Musa

⁴⁶ Ibid., Bishop Achabahian to Coadjutor Catholicos Papken, October 12, 1933.

⁴⁷ Ibid., January 29, 1934.

⁴⁸ Ibid., July 25, 1934. See also *Yeprad*, July 13, 1934.

⁴⁹ *Hasg*, January-February:1936, p. 12. The request for pictures by the parish councils of Antioch and Musa Dagħ had actually been made to Vicar General Achabahian three years before the pontiff’s belated initiative. See ACGHC Archives, File 23/1, Bishop Achabahian to Coadjutor Catholicos Papken, October 12, 1933.

⁵⁰ *Hasg*, May:1936, p. 55. For the Bitias contribution, see also ACGHC, File 22/1, Chairman Krikor B. Keshishian and Secretary Bedros S. Andekian of the Bitias parish council to Vicar General Achabahian, not dated (the amount was received at Antelias on March 26, 1936).

Dagh sent the Catholicosate aromatic resin and incense as well as a beeswax comb (for candle-making).⁵¹ In March and April 1937, the celibate priest Rev. Terenig Poladian paid a pastoral visit to the Sanjak of Iskenderun communities on behalf of the pontiff. He celebrated mass on Easter in his birthplace of Kesab, blessed homes, and for two weeks consoled the parishioners. He then traveled to Musa Dagħ, where he stayed for nine days, preaching in each of the six villages. He returned to Antelias on April 14 after stopping over at Antioch, Iskenderun, and Aleppo.⁵² During his itinerary, he also raised funds for the purchase of the Antelias real estate, Musa Dagħ contributing a total of 12,246 Sp.⁵³ On a different note, Coadjutor Catholicos Papken sent a letter of gratitude to Franz Werfel, author of the historical novel *The Forty Days of Musa Dagħ*, commending him for his “pro-Armenian pure feelings” that he had manifested through his bestseller as well as during his “wonderful speech” delivered in Vienna on the 1,600th anniversary of the Armenian translation of the Bible.⁵⁴ With this general backdrop, a focus on each village church is in order.

THE SURP ASDVADZADZIN (HOLY MOTHER OF GOD) CHURCH OF HAJI HABIBLI

Fr. Vartan Varteresian in 1919 relocated to Dört Yol from the Port Said refugee camp instead of going to his native Haji Habibli together with his flock. To be sure, he did visit Haji Habibli two or three times to study conditions on the spot, but returned disheartened as he found his house uninhabitable, the church dilapidated, and the repatriates, mostly widows and orphans, decimated. He accordingly pleaded with Bishop Torkom Kushakian, Primate of the Egypt Diocese, twice to find him a church in Egypt to continue his service and to give his children a decent education. He similarly met with Sahag II in Adana with the same request. Both leaders declined, the primate citing the unavailability of vacant pulpits and the catholicos stating that not much could be done at the moment.⁵⁵

The absence of a priest for two years rankled the parish council of Haji Habibli. On May 2, 1921 they wrote Sahag II cautioning him about the possibility of the faithful deviating from the church, especially when even the dead could

⁵¹ *Hasg*, March-April:1936, p. 32.

⁵² *Ibid.*, April:1937, p. 51.

⁵³ *Ibid.*, p. 52. The individual villages participated with the following amounts (in Syrian piasters): Bitias, 1,200; Haji Habibli, 1,100; Yoghun Oluk, 3,823; Kheder Beg, 1,500; Vakef, 1,218; Kabusiye, 3,405.

⁵⁴ *Hasg*, January-February:1936, p. 12.

⁵⁵ Armenian Prelacy of Egypt (APE) Archives, Cairo, Egypt, File 2,031, *Surio Hay Kaghut*, Fr. Vartan Varteresian to Bishop Torkom Kushakian, May 15, 1920, Haji Habibli, January 8, 1921, Dortyol.

not be buried with religious last rites. Fr. Varteresian's return to Haji Habibli would therefore be most useful.⁵⁶ With the last Armenian evacuees from Cilicia, he regained his native village on New Year's day, January 1, 1922. The dismal living conditions that he had witnessed during his earlier visits had not changed a bit. Because his house was not in good shape, he and his large, eight-member family occupied another residence, ate only once a day, did not get paid by ordinary folks who were poor themselves, received very little from those who could afford to compensate him, did not have land to cultivate and benefit from, was unable to borrow money given the prevailing economic crisis in general, and was caught in the bloody feud raging between Haji Habibli and neighboring Bitias. Besides, not conducting religious services, especially on Sundays, was "one thousand [times] better than conducting them, when they are only for show." In short, he felt submerged "in a swamp," from which he desperately needed to be rescued and reassigned elsewhere.⁵⁷

Apparently not having received a satisfactory answer, Fr. Varteresian kept writing to the pontiff. In a letter, dated September 1, 1922 he reiterated the above concerns with some elaboration. First, he felt the Haji Habibli-Bitias fratricide dangled over him like the Sword of Damocles, "because I love truth and justice and I do not wish at all to follow the notables' whims-intrigues, which dictatorially usurp people's rights and pitilessly and unscrupulously dominate everyone." Even commuting to Bitias to render religious services such as weddings and baptisms had become problematic. Second, he criticized members of the parish council as "self-appointed, anger-prone and hot-blooded" men, who deceived the people in collecting money ostensibly for church repairs. They additionally disparaged the priest in an atmosphere of mutual mistrust. Third, if in the past there was a tradition of people extending clergymen a pittance, it had now disappeared with some exceptions.⁵⁸ Sahag II's response disappointed Fr. Varteresian yet again. He now asked the pontiff to give or lend him 10 Ottoman gold liras or 25 Syrian liras to be able to prepare for his daughter's wedding scheduled to take place on St. Sarkis Holiday in 1923. He would be able to repay the loan in the summer just by selling Mekhitarist Catholic Fr. Mikael Chamichian's four-volume *History of Armenia* from his library.⁵⁹

Fr. Varteresian's demarches continued in 1923. By September he had received only 75-80 mejidiyes (an Ottoman silver coin worth 20 piasters) from

⁵⁶ ACGHC Archives, File 22/1, Chairman Khacher Mardirian and Secretary Hovnan Isgenderian of the Haji Habibli parish council to Sahag II, May 2, 1921.

⁵⁷ Ibid., Fr. Varteresian to Sahag II, July 6, 1922.

⁵⁸ Ibid., September 1, 1922. For commuting to Bitias and performing baptisms, see also idem, February 22, 1923.

⁵⁹ Ibid., December 20, 1922.

the parishioners. In Haji Habibli, he met with and explained his situation to Fr. Der Kalusdian, who secured him some monetary pledges. He also traveled to Kesab on foot to see Sahag II there on a visit during the (Easter) holiday season, but returned disappointed because the pontiff had already left. Fr. Varteresian wondered why a deputation from Musa Dagh had not greeted Sahag II at Kesab and invited him to their mountain, where he could spend a week per village to console them. "We do not have a primate to be intimately cognizant of our problems and make the necessary arrangements," he further remarked, adding that the name of Very Rev. Nerses Dolabjian was being mentioned, but he had appeared in Musa Dagh only once. All the while, ill feelings between Fr. Varteresian and some members of the parish council continued to simmer.⁶⁰

Sahag II stopped responding to Fr. Varteresian, but the latter persisted in writing to him. On May 8, 1924 he informed the catholicos that, although he and his detractors had made peace, "plots and snares" were being set up against him and promises were not kept. They similarly branded him with "shameful adjectives" when he criticized the staging of a drama inside the church as sacrilege. Many parishioners stopped attending church even though he celebrated mass on Sundays and performed the daily services regularly. Offerings, as a result, dwindled, reducing him to "a beggar." People started questioning his ability to act as a priest, and advised him to leave the place.⁶¹

Under pressure, Fr. Varteresian in mid-July 1924 tendered his resignation and moved to Egypt supposedly for good. In reporting to Sahag II, the parish council now mentioned the priest's "many defective aspects and dishonorable conduct." Needless to say, the church was closed, thereby rendering the Apostolic community open prey to Catholic and Protestant encroachments, something that the pontiff would definitely not want. Accordingly, a request was fielded to have a new priest that could satisfy the "demands of the time." He had to be pious and dedicated to the church and the nation, in addition to being a good preacher and administrator. In any case, there was a prospective candidate, but they needed the pontiff's permission to have him ordained, especially when that person had been married twice and had divorced his first wife because she was sterile. Having a priest as soon as possible would also benefit Bitias, which did not have a resident clergyman at a time of bloody clashes between the two villages.⁶² The village council, the parish council, and more than seventy signatories filed a petition vouching for Zeytun native Hagop Kermanigian's good character, guaranteeing his income and future and asking

⁶⁰ Ibid., September 9, 1923.

⁶¹ Ibid., May 8, 1924.

⁶² Ibid., Chairman M. Andonian and Secretary Mardirian of the Haji Habibli parish Council to Sahag II, July 30, 1924.

for his ordination.⁶³ Kermanigian was anointed as Fr. Khachadur just before the end of 1924.⁶⁴

Hardly had Fr. Kermanigian assumed his new position than Fr. Varteresian showed up in Haji Habibli on January 1, 1925. He considered the above petition in support of Kermanigian's candidature for the priesthood as illegitimate, claiming that it included fake and forced signatures as well as young boys' names to show substantial backing. Furthermore, he saw a fissure within society due to a dual occurrence: while Kermanigian was being sent for ordination, Fr. Varteresian had purportedly received a letter from Fr. Der Kalusdian asking him to return to Haji Habibli and resume his duties. Be that as it may, Fr. Varteresian's return split the parish into two: his faction consisted of 128 families, while Fr. Kermanigian's backers included "barely 45-50 households." "The two of us live with love and take turns in performing our duties," wrote Fr. Varteresian, however, Fr. Kermanigian "is in servitude of his supporters." In addition, he harshly criticized, as before, an operetta that Fr. Kermanigian had staged in the church while he (Fr. Varteresian) was absent on a visit to Aleppo. In keeping the catholikos abreast of the situation, Fr. Varteresian professed that he was "neither an informant nor a troublemaker" and that he could not be held responsible for any wrongdoing. Thus, proclaiming innocence, he rejected what he considered to be unfair criticisms directed at him, wondered how a "village which could not sustain one priest could keep two," and, referring to Fr. Kermanigian's activity, suggested that "the snake must be killed while an infant; what is the use [of killing it] after its growing up and poisoning [people]?" In order to cope with the difficulties surrounding him, he had elected to exercise patience.⁶⁵

Fr. Kermanigian offered his perspective on the situation. It is true that Fr. Der Kalusdian had cabled Fr. Varteresian asking him to come back to Haji Habibli, but the message had not reached him because of an address mix-up, so he had learned about the invitation after his return to the village. In other words, Fr. Varteresian had returned on his own, not knowing beforehand that he was invited. At the same time, the above petition was not vouched for by Fr.

⁶³ Ibid., Village Headman Krikor Kelemian, parish council Chairman Haji Khacher Mardirian, Secretary M. Andonian, Treasurer G. Giragosian, and Member at Large Sarkis Giudeshian to Sahag II, September 10, 1924. The list of signatories was attached to this letter.

⁶⁴ Ibid., Fr. Madteos Giuzelian of Kabusiye, in a November 6, 1924, postscript to the above letter, specifies the residency and financial terms offered to Fr. Kermanigian: a two-room house would be built for him, and 200 mejidiye per year would be paid (in addition to his "priestly rights") until such time when an allocated orchard would start bearing fruit for income, after which the 200 mejidiye payment would stop.

⁶⁵ Ibid., Fr. Kermanigian to Sahag II, October 8, 1925.

Der Kalusdian, because people who took it to him to obtain his signature could not find him at home, twice. In any case, as soon as Fr. Varteresian arrived in Haji Habibli, he persuaded his relatives and neighbors to side with him, thereby pitting one parish council against another and one sexton against another, “without the approval of the general population” and in order to bring them under his subjection “to satisfy his tummy.” Furthermore, Fr. Varteresian intervened in the village headman elections causing a number of (resentful) families to embrace Catholicism. Although Fr. Kermanigian’s parish was the smaller of the two, it comprised people from the “honorable and well-to-do” class. This fact, however, did not necessarily improve his livelihood as the parish failed to meet its financial obligations. Apparently intent on calming the passions at Haji Habibli, Sahag II arranged for Fr. Kermanigian to relocate to Karaduran village near Kesab, where a similar fractious conflict existed. Fr. Kermanigian, however, elected to stay put in Haji Habibli until further notice.⁶⁶

In hopes of pacifying Haji Habibli, Fr. Der Kalusdian and Fr. Harutun Yesayian from Aleppo in June 1926 met with twenty-four notable converts to Catholicism and persuaded them to rescind their decision and return to the Apostolic fold. On this occasion, a single parish council comprising nine members was formed from the two existing ones, with Fr. Varteresian appointed as president. Fr. Kermanigian’s name was conspicuously absent from the list.⁶⁷ Interestingly, as a token of or “dowry” (*ozhid*) for their reconciliation, the parish council gifted Sahag II six silken handkerchiefs.⁶⁸ Fr. Der Kalusdian, in turn, asked the catholicos to write an encyclical to the parish council both commending them for their willingness to reconcile and warning them to refrain from resuming their old quarrels, because there were still some provocateurs. As for the two priests, Fr. Der Kalusdian asked for a similar encyclical exhorting them to live in peace and harmony. At the same time, though, Fr. Der Kalusdian, knowing full well that they would not be able to coexist, tried to assign Fr. Varteresian to the Bitias parish, but the latter refused to accept him.⁶⁹ At long last, he left Haji Habibli sometime in the second half of

⁶⁶ Ibid., April 10, 1926. See also *Suriagan Mamul*, September 16, 1925.

⁶⁷ ACGHC Archives, File 22/1, Fr. Der Kalusdian to Sahag II, June 28, 1926, August 11, 1926. The parish council members were: Fr. Vartan Varteresian, President; Haji Khacher Mardirian, lay deputy to the priest (*yerets pokhan*); Krikor Kelemian, Chairman; Garabed Jehurian, Vice-Chairman; Avedis Mardirian, Secretary; Movses Teghosian, Vice-Secretary; Movses Khalulian, Treasurer; Iskender Taslakian and Hagop Panosian, members at large.

⁶⁸ Ibid., Lay Deputy to the Priest Haji Khacher Mardirian, Chairman Krikor Kelemian, and Secretary Avedis Mardirian of the Haji Habibli parish council to Sahag II, August 9, 1926.

⁶⁹ Ibid., Fr. Der Kalusdian to Sahag II, August 11, 1926.

1926 for Aleppo, never to return, while Fr. Kermanigian was assigned to Bitias.⁷⁰

A word about Fr. Varteresian's subsequent activities is in order. After arriving in Aleppo, he was assigned as priest and teacher for the Hama community. That appointment lasted only one year as he returned to Aleppo in 1927 and was dispatched to Arap Punar as an itinerant shepherd for the surrounding parishes as well. In 1931, he assumed the pulpit of the small church of St. Gregory the Illuminator in Aleppo, concurrently serving other congregations in the area. He went to Qamishli in northeastern Syria and other places that same year. Unable to sustain his large family with his meager income, he moved to Beirut in 1937, hoping to have a better life. Not much is known about his activity and financial situation in the Lebanese capital. At long last, he and his family relocated to Soviet Armenia in 1946, but he could no longer function as a clergyman because of the heavy religious restrictions imposed by the atheistic communist regime. He died in 1953.⁷¹

Despite his human frailties and seeming inability to hang onto a steady position, Fr. Varteresian remains one of the most unique clergymen of the epoch, not just in Musa Dagħ, but across Syria. He was a bibliophile par excellence. His love for, if not obsession with printed matter, stood out from before World War I as he had built a sizeable personal library, mastered the art of bookbinding, and improved his proficiency in *krapar/grabar*, that is, classical Armenian. During the war years, at the Port Said refugee camp, he continued to correspond with Armenian centers in Europe and the Caucasus, seeking numerous tomes and periodicals.⁷² Between the two World Wars, he incessantly wrote to the pontiffs and members of the Supreme Spiritual Council at the Mother See of Echmiadzin requesting, sometimes in multiple copies, large amounts of books of religious, historical and cultural nature, various issues of *Ararad*, the official journal of the See, regular and pocket calendars, musical scores of hymns and the liturgy, and pictures of catholicoses, patriarchs of Constantinople, and even the cauldron of chrism.⁷³ He pledged to pay for

⁷⁰ Ibid., October 12, 1926.

⁷¹ Archpriest Husig Setragian, *Vark Kahanayits Perio Temi 1850-2005* (The Department of Priests of the Aleppo Diocese 1850-2005), vol. II, Publication of the Aleppo Armenian Diocese/Isfahani Printing House, Aleppo, 2012, pp. 93-97.

⁷² Shemmastian, *The Armenians of Musa Dagħ*, pp. 106-07; Shemmastian, *The Musa Dagħ Armenians*, pp. 348-49.

⁷³ NAA, Fond 409, Index 1, Work 4739, Fr. Varteresian to Catholicos Kevork V Sureniants, January 2, 1926, Haji Habibli; idem, Work 4745, Fr. Varteresian to Kevork V and five members of the Supreme Spiritual Council, January 30, 1929, Aleppo, two attached lists of requested books, etc.; idem, Fr. Varteresian to Kevork V, August 22, 1929, Aleppo, two attached lists of the requested books, etc.; idem, Work 4747, Fr.

his orders through the Patriarchate of Constantinople, pontifical nuncio in Europe Bishop Grigoris Balakian, the American Near East Relief, the AGBU Central Committee in Paris and or Yesayi Garigian, a well-to-do compatriot from Kabusiye then living in France.⁷⁴ At one point, he offered to send 5-10 kilograms of chrism produced in his native Haji Habibli in lieu of money.⁷⁵ Although he received approval for his orders, he oftentimes complained that the promised packages did not reach him.⁷⁶ In any case, not only were the needed items necessary for his own intellectual growth as a man of God and educator, but also for “historiography” and other research purposes such as conducting a survey of national religious figures and institutions and assisting others like Fr. Arsen Ghazigian, an erudite member of the Armenian Mekhitarist Catholic Order in Venice, Italy in their studies.⁷⁷ He himself prepared a useful treatise on the “Holy Chrism and the Blessing of Chrism” to be circulated among his confreres in Syria for their advancement.⁷⁸ In short, Fr. Varteresian was one of the most learned priests of his time.

Back in Haji Habibli, the vacancy created by Fr. Varteresian’s departure to Aleppo in 1926 had to be filled as soon as possible. An initial search considered a church servant named S. Dermishian, but an influential community and church leader, Haji Khacher Mardirian, opposed his candidature arguing that “he is a drunkard and sick and is not fit for the priesthood.” He further stated: what must be sought ought to be the “Man for the job, not the job for the man.”⁷⁹ A year later, in December 1927, a large number of villagers avowing unanimity submitted to Sahag II the name of Tavit Kelemian, a local silk weaver, as their chosen candidate for the priesthood. He was not very learned, they

Varteresian to Kevork V, February 4, 1930, Aleppo, three attached lists of the requested books, etc.; idem, Fr. Varteresian to Supreme Spiritual Council of the Mother See of Echmiadzin, May 18, 1930, Aleppo, three attached lists of requested books, etc. The list goes on.

⁷⁴ NAA, Fond 409, Index 1, Work 4745, Fr. Varteresian to Kevork V, August 22, 1929, Aleppo; idem, Fr. Varteresian to Yesayi Garigian, January 30, 1929, Aleppo; idem, Fr. Varteresian to Kevork V and five members of the Supreme Spiritual Council, January 30, 1929, Aleppo.

⁷⁵ Ibid., Work 4751, Fr. Varteresian to Locum Tenens Archbishop Khoren Muradbegian of Echmiadzin, September 20, 1932, Aleppo.

⁷⁶ Ibid., Work 4745, Fr. Varteresian to the Supreme Spiritual Council of Echmiadzin, May 18, 1930, Aleppo; idem, Fr. Varteresian to Locum Tenens Archbishop Khoren Muradbegian, of Echmiadzin, November 19, 1930, Aleppo; idem, Work 4751, Fr. Varteresian to the Supreme Spiritual Council of Echmiadzin, May 16, 1931, Aleppo.

⁷⁷ Ibid., Work 4745, Fr. Varteresian to Locum Tenens Archbishop Khoren Muradbegian of Echmiadzin, November 19, 1930, Aleppo.

⁷⁸ Archpriest Setragian, vol. II, pp. 98-99.

⁷⁹ ACGHC Archives, File 22/1, Haji Khacher Mardirian to Sahag II, December 15, 1926.

admitted, but 1) “our people does not need a highly educated priest [but one] who can [also] have [good] exterior relations,” 2) “We do not have a more suitable one,” and could not maintain an outsider.⁸⁰ After a physical examination and a bill of good health issued by Dr. Artin Der Ghazarian in Aleppo,⁸¹ Kelemian was ordained at the end of 1927 as Fr. Hagop.⁸² He also carried a popularly-ascribed sobriquet, Der Hmbalus, meaning, Father Myrtle, perhaps because he craved that fruit.⁸³ Fr. Kelemian did his utmost to perform his duties in a harmonious way, for which he was commended. Notwithstanding his efforts, “certain clannish and partisan problems” persisted. Although the “opposing currents” had sworn in the church to live in peace, they did not honor their pledge. Accordingly, the parish council beseeched Sahag II to send a high-ranking clergyman to settle the disputes.⁸⁴ Information is lacking about the Haji Habibli parish for the rest of the period under study.

THE SURP ASDVADZADZIN CHURCH OF BITIAS

Until 1926, that is, for seven years after repatriation from Port Said in 1919, the Bitias Apostolic community did not have a priest of its own. Instead, locum tenens Fr. Apraham Der Kalusdian tasked available clergymen from neighboring villages, especially Haji Habibli, to fulfill the religious needs of Bitias. This arrangement must have mitigated the “absolute” pain that the parishioners felt in the absence of a resident spiritual leader, for they continued to follow their “traditional customs” unabated and “stood firm” and “wholeheartedly” behind their “mother church.”⁸⁵

Sometime in late winter 1926, Fr. Khachadur Kermanigian relocated from Haji Habibli to Bitias, where he stayed for seven years, until fall 1933. Two main achievements marked his tenure: the building of a hotel to benefit the church and the school (see below), and, like in Haji Habibli, the promotion of culture through the theater/operettas. According to a participant observer, Fr. Kermanigian “truly was a great artist. He was preparing the [drama about the] battle of Vartan [Mamigonian]... I was barely 13-14 years of age. He made hats

⁸⁰ Ibid, illegible signatories representing the parish council and the village council as well as a large number of ordinary folks to Sahag II, December 1, 1927.

⁸¹ Ibid., Dr. Artin Der Ghazarian, health certificate issued to Tavit Kelemian, December 12, 1927, Aleppo.

⁸² Interview with Mayreni Kelemian Sarkisian, July 6, 1989, Los Angeles, California. Mayreni was Fr. Kelemian’s daughter.

⁸³ Shemmastian, *The Musa Dagh Armenians*, pp. 68-69.

⁸⁴ ACGHC Archives, File 22/1, Haji Habibli Parish Council Chairman Hovsep Dudaklian and Secretary Garabed Juhurian to Sahag II, September 4, 1928.

⁸⁵ Ibid., Chairman Bedros Keshishian and Secretary Sarkis S. Kendirjian of the Bitias parish council to Sahag II, August 2, 1926.

for the actors from gourds [grown] in our village. He could make anything with his hands. He could dismantle and reassemble the whole piano [that he owned and used in Mass and cultural activities].”⁸⁶

Seven years of service at Bitias seemed to have run their course for Fr. Kermanigian. He now considered himself a “self-invited,” “temporary” and “parenthetical” priest, one who was not ordained in that village anyway, therefore, an alien. For him, “staying longer means losing its value.” Leaving on good terms before problems could complicate matters would be the right thing to do; otherwise he “would be left out in my old age and my children would be rendered miserable...” It was already very difficult to feed them as he had personally explained to Coadjutor Catholicos Papken and the Primate of the Aleppo Diocese, Bishop Ardavazt Siurmeian, on several occasions, but the latter had responded that Fr. Kermanigian did not fall within his jurisdiction. So he beseeched the pontiff to make him part of the Aleppo Diocese, an arrangement that would enable Bishop Siurmeian to place him in a vacant post.⁸⁷

The pontiff did not oblige, prompting Fr. Kermanigian to write him again, this time enumerating six reasons as to why he should leave his post at Bitias and be assigned elsewhere. First, he underwent “financial crisis and unimaginable familial difficulty” for the sake of his calling and duty. Second, being deprived of “all worldly pleasures,” his only gratification would be to see “love of God, love of church, love of the Nation, and love of the Fatherland” among the parishioners, sentiments that, according to him, did not exist and were impossible to “inculcate in the skull brain of this people.” Third, he asked whether “it was convenient for a faultless clergyman to adapt to local customs and characters, become a tool [in the hands] of an individual or a group, and betray his noble calling and conscience only for a piece of dry bread.” Fourth, people “appreciated” his work only with “hatred of the Nation, hatred of clergy and miserliness” instead of venerating the Church. Fifth, as a father, he fed his children stone instead of bread, thereby leading them “towards darkness[,] towards the abyss[,] towards perdition.” Sixth, in order to maintain his dignity in this awful situation, it would be desirable to be associated with the Aleppo Diocese and assigned to a church in Iskenderun, Kirik Khan, Antioch, Cyprus, or Latakia.⁸⁸ In short, Fr. Kermanigian, because of his meager income insufficient to sustain his family, fatigue with the human environment in which he lived and performed, and uncertainty about his future, leveled heavy—at

⁸⁶ Shushanig Chaparian Papakhian, letter to the author, May 19, 1990.

⁸⁷ ACGHC Archives, File 22/1, Fr. Kermanigian to Coadjutor Catholicos Papken, April 22, 1933.

⁸⁸ Ibid., May 28, 1933.

times unfair—criticism at the people of Bitias before parting ways. In any case, Vicar General Achabashian in fall 1933 reassigned him to the church at Antioch.⁸⁹

Fr. Kermanigian's departure coincided with a time when fierce antagonism and rivalry among Armenian political parties in Syria and Lebanon, indeed in the entire Armenian diaspora, held sway and the partisan press made vile attacks on each other. Church bodies were not spared as the following besmirching of the Bitias parish council amply demonstrates:

The Parish Council of Bitias consists of a few notables who seem unblemished outwardly, one or two simple-minded persons, and a chairman with a feminine way of talking and movements, who can be considered the nest of all scandals and lowliness. What do you expect of a parish council composed of men with such character, church and school.... It is because of this stupid parish council that they are at each other's throat and the Protestant community wants to secede from the Apostolic community, by deciding on a separate mukhtar [village headman] for village and government issues....

...This separation issue is carried out very vigorously and includes also the package of dissatisfaction against the political party group. Because Apostolic tashnag [ARF] leaders wish to be ranked among Hitlers.⁹⁰

In any case, for about ten months after Fr. Kermanigian's departure, Fr. Hagop Kelemian of Haji Habibli satisfied the religious needs of Bitias.⁹¹ During this period, the candidature of a 46-year-old Bitias native, Sarkis Kendirjian, was considered for the priesthood with the mediation of the village headman Sahag Andekian.⁹² Because pro-Fr. Kermanigian sentiments lingered on among some parishioners, Kendirjian demanded unanimity for his acceptance of the offer.⁹³ His request being granted, Vicar General Achabashian on Sunday, July 15, 1934 ordained him at the Holy Savior church of Kheder Beg with the new name of Fr. Vahan. In reporting to the pontiff, the Vicar General described Fr. Vahan as an honest, devout, and faithful person with some teaching background—virtues that remained unblemished throughout his dedicated service well into his nineties in Anjar, Lebanon.⁹⁴

Speaking of the Surp Asdvadzadzin Apostolic church of Bitias, its four walls, built between 1912 and 1914 with the munificence of Antioch notable Sahag

⁸⁹ Ibid., File 23/1, Bishop Achabashian to Coadjutor Catholicos Papken, August 2, 1934.

⁹⁰ *Lipanan* (Lebanon) (Beirut), May 20, 1934.

⁹¹ Ibid., July 25, 1934.

⁹² Interview with Yeprem Kendirjian, July 7, 2020, Woodland Hills, California. Yeprem was one of Fr. Kendirjian's sons.

⁹³ Interview with Arakel Izanian, December 28, 1991, Sunland, California.

⁹⁴ ACGHC Archives, File 23/1, Bishop Achabashian to Coadjutor Catholicos Papken, July 25, 1934; *Hasg*, September:1934, p. 76.

Aramian, stood on the ruins of an ancient monastery named St. Meletios.⁹⁵ After the war, due to abject poverty, the locals could not shoulder the heavy financial burden to complete the building and make it functional.⁹⁶ In order to rectify this situation, a Church-Lovers' Association (*Yegeghetsasirats Miutiun*) was formed in 1924 aiming to finish the Apostolic church roof. The idea was perceived by Hrant Chakerian, a native of Zeytun then teaching at the AGBU Sisvan School in Bitias. The founding group comprised the following six members: Movses Makhulian, Avedis Stanbulian, Sarkis Keoseian, Garabed Keoseian, Hovhannes Keosheian, and Sarkis Kendirjian (later Fr. Vahan). Eventually membership reached seventy. The first executive committee consisted of Avedis Stanbulian, Chair; Hrant Chakerian, Secretary, Misak Filhannesian, Treasurer. At its start, the Yegeghetsasirats Miutiun acted secretly, 1) because they were afraid of failure; 2) to avoid friction with the Protestants, who constituted about 35% of the village population. The latter fear had no basis as several Protestants also joined the Association to be of help.⁹⁷ In January 1926, a women's auxiliary was formed, with Azniv Makhulian and Nvart Chakerian acting as Chairwoman and Secretary, respectively. Their meetings took place Sunday afternoons.⁹⁸

Funds for the project were raised through several channels. Dramas constituted an important means. *Gaidzer* (Sparks) was the first to be staged, followed by *Vartanants* (the Armenian-Persian battle of 451 A.D.), *Antranig* (Ozanian, a revolutionary hero), *Arshin Mal Alan* (The Cloth Peddler), *Charshili Artin Agha* (A Merchant Called Artin Agha), *Tzayn me Hnchets* (A Voice Sounded),⁹⁹ *Miutian Okude* (The Benefit of Unity),¹⁰⁰ etc. Christmas caroling, embroidery and raffle ticket sales, and soliciting outright donations from households during the harvest season also became sources of income.¹⁰¹

⁹⁵ APE Archives, File 2,031, Fr. Vahan Kendirjian to Primate Bishop Mampré Sirunian of Egypt, September 9, 1937. See also *Yeprad*, June 13, 1928.

⁹⁶ ACGHC Archives, File 22/1, Fr. Khachadur Kermanigian, Chairman Garabed Keoseian, Secretary Hagop Makhulian, and Treasurer Arakel Yegharian of the Bitias parish council to Sahag II, December 15, 1927.

⁹⁷ Interview with Movses Makhulian, August 10, 1977, Anjar, Lebanon.

⁹⁸ Interview with Azniv Makhulian, August 10, 1977, Anjar, Lebanon. The first chairwoman was actually Vartuhi Stanbulian, but because she never showed up at the meetings, she was replaced by Azniv Makhulian.

⁹⁹ Interview with Bedros Frankian, July 8, 1977, Anjar, Lebanon; interview with Movses Makhulian.

¹⁰⁰ *Piunig* (Phoenix) (Beirut), May 7, 1924. For theatrical performances in Musa Dagħ in general during the interwar years, see Shemmassian, *The Musa Dagħ Armenians*, pp. 253-60.

¹⁰¹ Interview with Movses Makhulian; interview with Azniv Makhulian.

Collecting taxes from the populace on behalf of the government for a commission generated some additional cash.¹⁰² Despite all the efforts, income from these activities amounted to 96 Ottoman gold liras.¹⁰³ This sum constituted only 16% of the 600 liras needed for the completion of the church roof.¹⁰⁴

The parish council, then, hoping to garner support from a larger pool of compatriots and friends, in December 1927 issued copies of the church picture and requested the pontiff's approval for their distribution in anticipation of donations.¹⁰⁵ In order to make the pontiff more aware of the pressing need, the parish council and the Yegeghetsasirats Miutiun explained that inaction could have serious consequences not only by keeping the faithful alienated, but also pushing them towards Protestantism with its "*propaganda*" already set in motion to attract new followers.¹⁰⁶ When Fr. Kermanigian and parish council Chairman Kevork Chaparian met with the pontiff in the first quarter of 1928, the latter asked for, and soon after obtained, the church's floor plan necessary to kick-start construction.¹⁰⁷ In a further push, the pontiff on January 13, 1930 gave permission to the parish council to launch a fund-raising drive among Armenians living outside Musa Dagħ, not only regionally, but also abroad. Having thus received the green light, the parish council prepared a petition for potential donors, dated February 1, in which it explained the situation: The Surp Asdvadzadzin church—measuring 24 meters long, 13 meters wide, and 8 meters high—was partially built before World War I and needed a roof expeditiously before natural causes could further damage the structure. A picture of the church, with the pontiff's handwritten message appearing on the back in red ink, accompanied the document.¹⁰⁸ As a show of additional support,

¹⁰² Interview with Movses Makhulian.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Ardashes Kardashian, private papers, Paris, Bitias Parish Council circular addressed to "Respectable Compatriot[s]," February 1, 1930. The circular is signed by Fr. Khachadur Kermanigian, Chairman Hovhannes Filian, and Secretary Kevork Chaparian.

¹⁰⁵ ACGHC Archives, File 22/1, Fr. Khachadur Kermanigian, Chairman Garabed Keoseian, Secretary Hagop Makhulian, and Treasurer Arakel Yegharian of the Bitias parish council to Sahag II, December 15, 1927.

¹⁰⁶ Ibid., Chairman Kevork M. Chaparian and Secretary Movses H. Makhulian of the Bitias parish council and Chairman A.M. [?] Keshishian and Secretary Movses H. Makhulian of the Yegeghetsasirats Miutiun to Sahag II, May 29, 1928.

¹⁰⁷ Ibid. Unfortunately, the church floor plan could not be found in the archives.

¹⁰⁸ Kardashian, private papers, Bitias parish council circular, February 1, 1930. The pontiff's message on the back of the picture is dated January 11, 1930, and is stamped with the official seal of the Catholicosate of Cilicia. See also *Yeprad*, February 12, 1930.

the pontiff in early July visited Bitias to oversee the progress achieved to date and made a personal donation.¹⁰⁹

The parish council and the Yegeghetsasirats Miutian also came up with an innovative idea: to reach an agreement with Aharon Izmirlian, a restaurateur from Antioch, whereby they would lease him a church foundation for ten years with the understanding that he would build a hotel on it for summer vacationers and relinquish it to the community to be used as a school facility during the remainder of the year. Hotel Aharon, beginning in 1932, became a multi-purpose center serving as an inn, a school, a venue for public events such as lectures, dramas, concerts, and celebrations, and a source of income.¹¹⁰

Donations were also made in lieu of wedding gifts. The following cases demonstrate that trend in summer 1937. Two individuals contributed 50 Syrian piasters each to the Bitias church construction fund when caricaturist-actor Diran Ajemian tied the knot with Yolande Giulbengian. Four persons gave a total of 200 piasters on the occasion of the marriage of Aram Amasian and Satenig Sarafian. And four acquaintances chipped in 200 piasters combined as Aram Sarkisian and Sirvart Poladian exchanged their vows.¹¹¹

When Fr. Kendirjian became the village priest, he was determined to complete and use the church. With a special ledger given to him by Bishop Achabahan,¹¹² he toured the Armenian villages of Musa Dagh and the communities in the Sanjak of Iskenderun, and appealed to émigré compatriots in the United States for support.¹¹³ Furthermore, in September 1937 he sent two batches containing 100 raffle tickets each to Egypt to be sold in the Armenian community. The first batch generated 1,010 Egyptian piasters within less than two months; it was transmitted to Bitias via Crédit Lyonnais.¹¹⁴ The fate of the second batch remained uncertain even after a year.

¹⁰⁹ *Aztag*, July 8, 1930.

¹¹⁰ Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians*, pp. 232, 258, 271.

¹¹¹ *Aztag*, September 3, 1937. The donors were Aleppo and Musa Dagh ARF leaders such as Yetvart Dasnabedian, Hrach Papazian, Suren Papakhian, Serovpe Sherbetjian, and Moses Der Kalusdian.

¹¹² Interview with Yeprem Kendirjian.

¹¹³ Archpriest Vahan Kendirjian, compiler, *Havakadzo Endir Krvadzots* (Anthology of Selected Writings), [Catholicosate of Cilicia Press], Antelias, Lebanon, 1985, pp. 16-17.

¹¹⁴ APE Archives, File 2,031, Fr. Kendirjian to Primate Sirunian, September 9, 1937; Primate Sirunian to Fr. Kendirjian, November 1, 1937, December 30, 1937. The first batch was actually sent to benefactor Sahag (or Isahag) Aramian—who had been living in Egypt for a long time—via the Cairo Prelacy, but because he was dead at the time, the raffle tickets were given to his son, Hagop, to be sold.

Bishop Achabahian, too, was actively involved in seeing the completion of the church. On July 24, 1937 he announced his departure from Antioch to Bitias to issue “the necessary orders” for the project.¹¹⁵ In a follow-up report a month later, he stated that construction workers had already been on site for a week, that the sanctuary would have 10 columns lined up on two sides (facing each other), that a dome would rise on four of the central columns, and that 600 Syrian liras had already been secured, 200 of which from summer visitors on Holy Mother of God Holiday.¹¹⁶ By September 1938, that is, a year later, a “Kabu” type roof stood on the designated columns still to be plastered with cement and adorned with a dome.¹¹⁷ Unfortunately, because of the exodus from the Sanjak of Iskenderun in July 1939, the parish was unable to enjoy the fruits of their hard labor as no mass was celebrated at Surp Asdvadzadzin.¹¹⁸

THE SURP ASDVADZADZIN CHURCH OF YOGHUN OLUK

When the people of Yoghun Oluk returned from Port Said, they found the Surp Asdvadzadzin church in a state of disrepair. Fr. Apraham Der Kalusdian, himself, was lacking enough vestments, hymnals, a guidebook for the interment of aging priests like himself, and other necessities.¹¹⁹ Even as late as 1925 the church remained bereft of pertinent books and had a single hymnal.¹²⁰ What little supply of chrism he had brought with him from Port Said for the Musa Dagħ churches was similarly depleted and therefore needed replenishment.¹²¹ In time, those necessities were procured.

During his tenure, Fr. Der Kalusdian got involved in the church affairs of all Musa Dagħ parishes implementing Sahag II’s instructions. For instance, he in late 1924 summoned the priests to a meeting, at which they prepared a schedule for the upcoming holiday season and posted it in the market places for all to see and follow.¹²² Similarly, he in the same year toured the villages and solicited donations for the catholicosate’s “Orphans’ Sunday” totaling 42 Syrian liras or 102 silver mejidiyes, as follows (in mejidiyes): Kabusiye, 30; Yoghun Oluk, 24; Kheder Beg, 20; Bitias, 20; Vakef, 8. For an unspecified reason, the Haji Habibli community declined to participate.¹²³

¹¹⁵ ACGHC Archives, File 23/1, Bishop Achabahian to Pontifical Locum Tenens Archbishop Bedros Sarajian, July 24, 1937.

¹¹⁶ Ibid., August 27, 1937.

¹¹⁷ APE Archives, File 2,031, Fr. Kendirjian to Bishop Sirunian, September 9, 1938. The second batch was sent to Egypt with Azaduhi Balekjian, a summer vacationer at Bitias.

¹¹⁸ Interview with Yeprem Kendirjian.

¹¹⁹ ACGHC Archives, File 22/1, Fr. Der Kalusdian to Sahag II, March 15, 1921.

¹²⁰ Ibid., July 27, 1925.

¹²¹ Ibid., March 15, 1921.

¹²² Ibid., January 10, 1925.

¹²³ Ibid., January 10, 1925, July 4, 1925, July 27, 1925, September 7, 1925.

Fr. Der Kalusdian also assisted the Armenian communities of Kesab and Antioch in finding solutions to their predicaments. After several petitions from Kesab, for example, he in fall 1921 visited them with some skepticism, but was pleasantly surprised when the Protestants also welcomed him warmly, claiming that they had returned to the Apostolic fold. Meanwhile, at the neighboring hamlet of Karaduran, a Catholic padre was trying to lure the faithful to his church. Fr. Der Kalusdian asked Sahag II to assign capable priests expeditiously in order to seize the moment to tie the Protestants down and get rid of the padre from the area.¹²⁴ As for Antioch, it had neither a church nor a clergyman until 1924, when Fr. Der Kalusdian went there, rented a house to be used as a temporary worship venue, appointed a parish council, and had a priest from Aleppo, Urfa native Fr. Harutiun Zhamgochian, dispatched as their spiritual leader, hoping that he would be able to demolish the old church that was greatly damaged during the 1909 massacres and build a new one on its site.¹²⁵

Although Yoghun Oluk was one of the most conservative villages of Musa Dagħ, its women were encouraged to get involved in church and school life. To this end, Fr. Der Kalusdian sometime in the early 1920s announced the formation of a women's organization called Takuhi Miutiun (Queen Association) from the pulpit and read the names of its initial five members, whose number grew to some 25-30 married and single females.¹²⁶ When Sahag II in 1922 went to Musa Dagħ to put an end to the bloody Haji Habibli-Bitias conflict and reconcile the antagonists, he also visited Yoghun Oluk and lodged at the home of Fr. Der Kalusdian. Taking advantage of this propitious moment, the latter presented the pontiff with Takuhi Miutiun's membership list and read "a paper." As a token of encouragement the pontiff for his part donated 1 Ottoman gold lira to the nascent group.¹²⁷ Shushan Kabaian on behalf of the association sent a letter to Sahag II only two years later asking for his approval of the by-laws, without mentioning the reason for the delay.¹²⁸ The association met Sunday afternoons listening to sermons, *sharagans* (hymns), and exhortations by the priest.¹²⁹ It also purchased a mulberry orchard, sold the leaves for the

¹²⁴ Ibid., November 1, 1921.

¹²⁵ Ibid., May 5, 1924.

¹²⁶ Interview with Isguhi Der Kalusdian, June 14, 1976, Anjar, Lebanon. See also "V'jagakrutiun Jebel Musayi Hay Kiugherun" (Survey of the Armenian Villages of Musa Dagħ), *Suriahay Daretsuyts* (Syrian Armenian Almanac), 2nd Year:1925, p. 241.

¹²⁷ Archpriest Moses Shrikian, letter to the author, April 25, 1977.

¹²⁸ ACGHC Archives, File 22/1, Shushan Kabaian to Sahag II, Saturday, no day, month or year mentioned. The seal of the association is stamped twice, but unfortunately the year of its formation is blurred and illegible. The two-year delay is not explained.

¹²⁹ Interview with Kohar Kalusdian, July 4, 1977, Anjar, Lebanon; Interview with Isguhi Der Kalusdian.

feeding of silkworms during the sericulture season, merchandized hand-made embroideries, staged dramas, loaned money with interest and, together with the funds raised and the membership dues collected, bought a house to convert to a school for girls and the wherewithal to sustain it.¹³⁰ It is not clear if this project materialized. Takuhi Miutiun ceased to exist sometime before or right after Fr. Der Kalusdian's death in 1928, and its accounts were handed over to the parish council.¹³¹ For their part, the women's Shaké chapter of the SDHP donated a lamp to the Apostolic church.¹³²

Internal divisions marred the Apostolic church in Yoghun Oluk in the mid-1920s. The adherents of the SDHP, as an expression of their dissatisfaction with some politically-motivated educational issues, wanted to become Catholic. Fr. Der Kalusdian chose not to meet with them; he instead spoke with the women and mothers secretly, and waited to see whether the Catholic padre would visit the families over their Christmas (December 25) to take action. The padre fell ill, and Fr. Der Kalusdian for Armenian Christmas (January 6) visited all homes, thereby securing an overwhelming church attendance. He previously had warned the Protestants, both in writing and in person, that their "fraternal tie" would be severed should they accept a conversion petition by the above SDHP group.¹³³

Fr. Der Kalusdian's mediations aimed at finding solutions to church matters across Musa Dagħ were sharply criticized by four notables—one from Haji Habibli, one from Kabusiye, and two from Kheder Beg—who aired their grievances. Fr. Der Kalusdian, they falsely claimed, was a "self-appointed locum tenens" and "the only responsible [person] for all evils and incidents." The "destruction and moral decline" in Haji Habibli were the result of the "intrusion of the black finger" of the ARF and its "unbridled" activity. Fr. Der Kalusdian, they further argued, belonged to the ARF and, as such, had the backing of his son, Movses, Musa Dagħ's governor, whose constant "persecution of Haji Habibli notables and families" was the cause of their conversion to Catholicism. Moreover, Fr. Der Kalusdian's proposal to the catholicos of a candidate for the priesthood in Haji Habibli—perhaps referring to Fr. Kermanigian—was nothing but another vile means to further worsen the situation in the village. In Kabusiye, notable Kevork Baljian's adherence to Catholicism was similarly attributed to father and son Der Kalusdians' modus

¹³⁰ Ibid; interview with Yeranuhi Kazanjian, July 19, 1977, Anjar, Lebanon; Archpriest Movses Shrikian, letter. For the goal of the association, see also "Vijagakrutiun Jebel Musayi Hay Kiugherun," p. 241; *Piunig*, February 14, 1925; *Aztag*, July 9, 1927.

¹³¹ Archpriest Movses Shrikian, letter.

¹³² Interview with Bedros Hergelian, March 29, 2002, Burbank, California.

¹³³ ACGHC Archives, File 22/1, Fr. Der Kalusdian to Sahag II, January 10, 1925, October 20, 1925.

operandi. “Solidarity[,] love and union” lacked in the remaining communities as well, thereby adversely affecting “the people, church and school.” The letter’s four signatories asked the catholicos to treat it with utmost secrecy and to find a remedy to the overall abysmal situation in Musa Dagh.¹³⁴

The limited anti-Fr. Der Kalusdian campaign must have subsided by summer 1927 as *Aztag* wrote: “There are not confessional battles in this [Yoghun Oluk] village. The Apostolics are already so strong that the other denominations are not in a position to fight against them.” The numerical superiority was also evident: of the total 1,129 inhabitants, 906 (80%) were Apostolic, 115 (10%) were Catholic of the Latin rite, and 108 were Protestant (10%).¹³⁵ The same article elaborated further: “Two years ago the Hnchagians tried to destroy the Apostolic church by throwing themselves into the bosom of Catholicism. But this game did not last long, because the antireligious and anti-national low minds hidden behind it were quickly revealed. Although until today they continue to send their children to the *pêrēs*’ school, nevertheless it is apparent that they have resigned from their desire to create denominational quarrels.”¹³⁶

Sahag II in 1925 elevated Fr. Der Kalusdian, for his many years of meritorious service, to the rank of archpriesthood.¹³⁷ He died three years later, on March 28, 1928. A charismatic and fearless leader, he was eloquent and endowed with strong administrative skills. Considered the “patriarch” and a “Pillar” of Musa Dagh, he devoted his time and energies to resolving and improving religious and national affairs in the region, including Antioch and Kesab. Despite some of his detractors, he commanded respect among the vast majority of his compatriots.¹³⁸

Two of the Kabusiye priests conducted church services in Yoghun Oluk alternately after Fr. Der Kalusdian’s passing. According to a Yoghun Oluk native, Fr. Madteos Giuzelian and Fr. Margos Keshishian were sympathizers of the SDHP and the ARF, respectively. Fr. Giuzelian at some point was sidelined by the ARF, and the SDHP faction of the village reacted by disallowing Fr. Keshishian to bless their homes.¹³⁹ There is no other evidence to corroborate

¹³⁴ Ibid., Kevork Baljian (Kabusiye), Melkon Kuyumjian (Kheder Beg), Khacher Azabian (Kheder Beg), and Haji Khacher Mardirian (Haji Habibli) to Sahag II, January 12, 1927.

¹³⁵ *Aztag*, July 3, 1927.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ *Suriagan Mamul*, September 16, 1925.

¹³⁸ Ghazar Charek, “Der Apraham Khn. Der Kalusdian 1865-1928” (Fr. Apraham Der Kalusdian 1865-1928), H. Balian, ed., *Siuriahay Darekirk* (Syrian Armenian Almanac), First Year 1929, Aztag Printing, Beirut, 1929, pp. 278-80; Archpriest Setragian, *vol. I*, pp. 363-69.

¹³⁹ Boghos Armenag Lakisian, *Musa Leran Voghchuyn* (Greeting to Musa Dag), “Orenk yev Iraganutian” Printing, Yerevan, 2005, p. 273.

this claim. Whatever the reality, in fall 1933 there seemed to be a candidate for the priesthood for Yoghun Oluk, but he was recuperating from an illness in Aleppo (and ultimately could not come).¹⁴⁰ Be that as it may, the village continued to remain without a resident clergyman for another five years.

Yoghun Oluk finally had its resident priest in 1938, that is, a whole decade after Fr. Der Kalusdian's demise. Yesayi Shrikian, on his way back to his native Yoghun Oluk from Ethiopia in December 1936, while visiting his sister in Tripoli, Lebanon, became aware of the Sanjak of Iskenderun crisis that portended an uncertain future for Musa Dagħ. He and his family accordingly decided to stay in Tripoli, opened a novelty shop, and subsequently engaged in comb-making in partnership with his brother-in-law. When the latter moved to Beirut, Shrikian began to search for a new home and a workplace. It was at this juncture that he received oral and written invitations from the Yoghun Oluk parish council to become their priest upon popular demand. He accepted the offer and returned to his birthplace. It was originally understood that he would study at the seminary of the Catholicosate of Cilicia in Antelias for a year or two before assuming his new position. However, given the escalating Sanjak crisis, it was deemed more expedient to ordain him sooner rather than later, the reasoning being that a clergyman rather than a lay person would be a better fit to lead the people under the ominous circumstances. He was accordingly sent to Haji Habibli to be mentored by Fr. Hagop Kelemian. During his three-month stay there, Shrikian became acquainted with the liturgy, church traditions, rituals and important holidays, and read Archbishop Maghakia Ormanian's *Azkabadum* (History of the Armenian Nation).¹⁴¹

Shrikian, then, according to church tradition, spent forty days—a period called *Chllo* in local parlance—in isolation at the parish school back in his native village for contemplation, praying, singing hymns, and reading the Bible. District priests took turns in visiting and assisting him, while his eldest son, Kevork, a future priest himself (Fr. Nareg), delivered food prepared daily by different families of the community. During this transitional period from secular to religious life, Shrikian could not even see his wife. Once this episode ended, he on July 24, 1938 was ordained priest in the local church by Vicar

¹⁴⁰ ACGHC, File 23/1, Bishop Achabahian to Coadjutor Catholicos Papken, October 12, 1933.

¹⁴¹ Archpriest Movses Shrikian, private papers, Montebello, California, "Hushakrutium Movses A. Khny. Shrikiani (Avazani Anun, Yesayi)" (Memoirs of Archpriest Movses Shrikian, Baptismal Name, Yesayi), pp. 74-75; Archpriest Nareg Shrikian, private papers, Montebello, California, "Husher" (Memoirs), pp. 67-68. For the invitation to be ordained priest, see Archpriest Movses Shrikian, private papers, Yoghun Oluk parish council Chair Dikran Kazanjian, Secretary S. Hanisian, and sixteen other prominent individuals to Yesayi Shrikian, December 12, 1937.

General Khat Achabahian, who anointed him as Fr. Movses. He celebrated his first mass at the ruins of Sultumu (St. Thomas) church, a popular pilgrimage site some 20 minutes walking distance to the east of Yoghun Oluk. Present were over a thousand people from the six villages of Musa Dagħ as well as Greek Orthodox and even Alawi neighbors from the nearby plain of Svedia. Priests and Protestant pastors partook in the service. Also on that solemn day, Fr. Shrikian's wife, who had been in isolation herself in their home, was brought out by friends to Sultumu, where the husband-priest placed seven veils on her head before reading the Bible. According to tradition-superstition, the seven layers of cover would prevent the wife from hearing what was read from the Scripture, otherwise it could portend a bad omen. During the week following his first mass, Fr. Movses Shrikian visited and blessed the families of his parish one by one.¹⁴²

Within less than four months following his ordination, Fr. Shrikian oversaw the election of a new parish council. On November 10, 1938, he announced the winners to Vicar General Achabahian. The latter approved the election results as legitimate, and exhorted the officials as follows: "To take care of the amelioration and illumination of the church as the sole protector of the Armenian people and the citadel of National preservation"; "To keep a close eye on the school's regular process and progress for the sake and care of the national education and upbringing of the children from both genders; "To be careful about internal conflicts...that will [or may] occur from time to time and, without taking sides, to deal with them mildly and with fatherly exhortations to invite them to their senses, so that in this way it becomes possible to preserve peace and calm in the village."¹⁴³

Fr. Shrikian emerged as a key figure in working out a settlement for Musa Dagħ's future in the precipitous Sanjak crisis. Four local opinions existed as to what position to adopt. Because a number of families had already begun to migrate to Aleppo, one group felt comfortable with the idea of letting the movement take its course and think about the rest later. Others were adamant about staying put and not abandoning their ancestral homes. A minority contemplated taking up arms and fighting the Turks just like in 1915. Fr. Shrikian opted for a fourth solution: to consult with the French in order to avoid panic and coordinate efforts towards a solution. The French initially advised the

¹⁴² Archpriest Movses Shrikian, "Hushakrutian," 75-76; Archpriest Nareg Shrikian, "Husher," pp. 68-69.

¹⁴³ Archpriest Movses Shrikian, private papers, Bishop Khat Achabahian to the newly-elected parish council of Yoghun Oluk, December 6, 1938. The elected members were: Garabed Tashjian, Chair; Hagop Chemenian, Secretary; Hagop Aprahamian, Treasurer; and members at large Krikor Bursalian, Bedros Gharibian, Hovhannes Hergelian, and Sarkis Kamberian.

Armenians not to leave the area. However, given the 1915 resistance and the fear of punishment for it, the overwhelming majority decided to exit Musa Dagh. A delegation consisting of Fr. Shrikian, Fr. Kelemian, and representatives from the six villages met with Col. Philibert Collet, the French officer in charge of the Armenians' exodus. He wanted to deal with Fr. Shrikian alone, asking him to prepare lists of the population and their fixed and movable belongings including animals. He also asked the Armenians to submit their monies to the French and receive them back after crossing the Turkish-Syrian border for safety.¹⁴⁴ Fr. Shrikian thus served as the liaison between Musa Dagh and the French during this critical and fateful episode.

What is perplexing about the Yoghun Oluk Apostolic church is the fact that many liturgical objects which could be carried were left behind at the time of the exodus from Musa Dagh in summer 1939. While in Anjar, Fr. Shrikian, without providing an explanation, on October 27, 1941 listed the following items that had remained in the Surp Asdvadzadzin church of his native village: 2 large St. Mary pictures; 2 big golden crosses; 1 small cross; 1 censor; 1 (corner?) stone (*vemkar*); 3 plates; 2 long wooden candleholders; 2 big metal candleholders; 10 small metal candleholders; 2 curtains; 1 fire pit; 1 pliers; 1 clarion (*gochnag*); 1 washing tub; 1 flask; 12 choir vestments; silken covers (quantity not mentioned); lanterns and candleholders (quantities not mentioned); 1 *mas* cutter. While their loss was unfortunate, they indicated the kinds of objects that were used for religious services.¹⁴⁵

THE SURP PRGICH (HOLY SAVIOR) CHURCH OF KHEDER BEG

The Kheder Beg Surp Prgich (Holy Savior) church had one priest during the entire period under study: Fr. Harutiun/Artin Sherbetjian, a native by the lay name of Panos. A poor farmer, he was ordained in Sis in 1900 at the age of forty.¹⁴⁶ He joined his people during the 1915 resistance, then stayed at the refugee camp of Port Said for four years, and repatriated to Kheder Beg in 1919. Reporting to Sahag II in 1926 on the status of the church, the parish council maintained that, thanks to devout people, it had assumed "a very bright color," thereby keeping the Catholic church in the village at bay.¹⁴⁷ In turn, in 1933, Fr. Sherbetjian wrote to the pontiff about the 10 francs annual subscription fee that he had sent for the pontificate's official journal *Hasg* (Ear

¹⁴⁴ Archpriest Movses Shrikian, "Hushakrutian" pp. 77-79.

¹⁴⁵ Ibid., private papers, List of Objects Remaining in the Yoghun Oluk Holy Mother of God Church in Musa Dagh, October 27, 1941, Anjar, Lebanon.

¹⁴⁶ Shemmastian, *The Armenians of Musa Dagh*, p. 104.

¹⁴⁷ ACGHC Archives, File 22/1, President Fr. Harutiun Sherbetjian, Chairman Yesayi Aprahamian, and Secretary Hovhannes Markarian of the Kheder Beg Parish Council to Sahag II, August 12, 1926.

of Corn), at the same time reminding him of a promise he had made regarding the picture of Holy Mother of God (to be gifted to the Holy Savior church).¹⁴⁸ No other documents regarding the Kheder Beg church are found in the catholicosate's archives. Even so, we learn that Fr. Sherbetjian served the Vakef church periodically when needed (see below). He also celebrated mass at Damlajik on Musa Dagħ's summit each September from 1924-37 in observance of the 1915 resistance,¹⁴⁹ passing the torch to Fr. Movses Shrikian of Yoghun Oluk in 1938.¹⁵⁰ He died in Anjar in 1940.¹⁵¹

THE SURP ASDVADZADZIN CURCH OF VAKEF

For more than four years after returning from Port Said, the parish of Surp Asdvadzadzin church of Vakef remained without a resident priest. Instead, Apostolic clergymen from the neighboring villages alternately filled that lacuna. By 1924, Fr. Sherbetjian could no longer commute from Kheder Beg to Vakef because of advanced age. At the same time, the Kabusiye people, "due to miscellaneous considerations," stopped sending one of their two priests. The need for a permanent shepherd, therefore, became imperative, especially when the Capuchin monks returned to Kheder Beg and the "nightmare of Latinization" of the people loomed.¹⁵²

In early 1924, Krikor Aroyian, the superintendent of the AGBU Sisvan schools network in Musa Dagħ, recommended Kabusiye teacher Arakel Geokjian as a candidate for priesthood for Vakef. He was 38 years old, married with children, and with an "unblemished" character. As a plus, he could serve as the teacher of the local school while performing his religious duties. The proposal was enthusiastically accepted, and on March 6, 1924 Geokjian was ordained in Antelias by Sahag II as Fr. Khoren.¹⁵³ He celebrated his first mass

¹⁴⁸ Ibid., Fr. Sherbetjian to Sahag II, May 1, 1933.

¹⁴⁹ *Husaper*, September 16, 1924, September 30, 1926, November 29, 1927, September 22, 1937; *Piunig*, September 24, 1924;

¹⁵⁰ Archpriest Movses Shrikian, "Hushakrutiun," p. 76. He maintains that the marking of the 1915 resistance at Damlajik was initiated by Archpriest Apraham Der Kalusdian.

¹⁵¹ Archpriest Setragian, *Vark Kahanayits*, vol. II, p. 82.

¹⁵² ACGHC Archives, File 22/1., Chairman Manuel S. Shemmassian, Secretary Panos M. Ayntabian, Member Vanes Babigian, and Member Bedros Sekkaian of the Vakef parish council, and Village Headman Tomas T. Ayntabian to Sahag II, February 9, 1924. The veracity of the letter's content was vouched for by Fr. Der Kalusdian.

¹⁵³ Ibid.; Shemmassian, Babigian and S. Manjian to Sahag II, February 24, 1927; Armenian Genocide Museum-Institute (AGMI), Yerevan, Armenia, Tateos Babigian, "Husher. Tebker u Temker" (Memoirs: Events and Profiles), Istanbul, 1992, p. 61.

on Easter, April 11, 1924.¹⁵⁴ Alongside his religious and educational activity, he installed looms in Vakef to teach women the art of carpet weaving.¹⁵⁵

Fr. Geokjian's livelihood depended in part on his teaching salary, which stopped when the AGBU withdrew its sponsorship of the Sisvan schools at the end of the 1924-25 scholastic year. For the following term, the parish council agreed to pay him 30 Syrian liras—admittedly insufficient—but could raise only half of it. This prompted Fr. Geokjian to quit teaching altogether effective 1926-27. The parish council then contemplated asking Sahag II to issue “a letter of blessing” as a “moral consolation” for the priest. But the situation took a different turn when he, while returning there from Aleppo on personal business, performed a wedding at Antioch without permission and received an offering of 5 liras. The religious council of Aleppo with the pontiff's order defrocked Fr. Geokjian for fifteen days and confiscated the money as punishment. Fearing for his loss and the negative impact that it would have on the community, the Vakef parish council beseeched the pontiff to rescind the penalty.¹⁵⁶ Information is lacking about the outcome of this petition.

Shortly thereafter, in early March 1927, Fr. Geokjian wrote to Sahag II asking him to find a remedy to his predicament. He spoke of incidents that had ostensibly threatened his and his family's life. Unknown assailants had thrown stones and shot at his residence with Mauser guns late at night. He sent his son to the nearby home of the influential Shemmassian brothers to report the occurrence, but they and others did not dare to come to his aid. Although he and the village headman officially reported the matter to Musa Dagħ governor Movses Der Kalusdian, he failed to investigate it. Fr. Geokjian was thus compelled to go to Antioch and lodge a complaint with the French authorities. He also claimed that the priests of Haji Hasbibli and Kheder Beg were similarly shot at.¹⁵⁷ Fr. Geokjian suggested an unlikely motive based on “a concocted, illogical lie” endorsed by the ARF: an intoxicated orphaned suitor, prevented from marrying an orphaned girl entrusted to Fr. Geokjian's custody by a Near East Relief representative was the cause of the rage described.¹⁵⁸ According to Tateos Babigian, the Turkish-installed last governor of Armenian Musa Dagħ and an active member of the SDHP chapter of Vakef, those incidents were the machinations of the ARF, which pressured the priest to leave applying such

¹⁵⁴ AGMI, Babigian, “Husher,” p. 61.

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ ACGHC Archives, File 22/1, Shemmassian, Babigian and Manjian to Sahag II, February 24, 1927.

¹⁵⁷ Ibid., Fr. Geokjian to Sahag II, March 7, 1927.

¹⁵⁸ Ibid., File 23/1, Fr. Geokjian to Sahag II, March 7, 1927, March 28, 1927.

tactics as hurling insults, cussing and stealing his chickens donated by the villagers.¹⁵⁹

The parish council responded to the priest's allegations as it wrote to Sahag II: "Had the stoning case of Fr. Kh. Geokjian's house been a serious and important issue, we would already have felt responsible to report the incident to your beatitude in time." As soon as the event was reported to the village headman and the parish council, they sent people around that same night to find the culprits, but to no avail. They cautioned the priest to pursue the case first through the Musa Dagħ governor, because circumventing him would be illegal. Notwithstanding the counsel given, Fr. Geokjian with "his false and fabricated" account went ahead and filed a very negative report with the French regarding alleged widespread unrest across Musa Dagħ, something that did not exist. His true intention, therefore, according to the parish council, was to come up with an excuse to leave Musa Dagħ together with his thirteen-member family, which he was unable to care for despite all the efforts by the council to keep him satisfied.¹⁶⁰

From Antioch Fr. Geokjian wrote to Sahag II that the local parish council wanted to retain him as their priest. Although an incumbent cleric existed, every effort was made for good severance compensation in order not to hurt his feelings. Fr. Geokjian reportedly considered such treatment of his confrere as "absurd and untimely." While pretending to be empathetic, he claimed at the same time that "the black hands," i.e., the ARF, of Musa Dagħ instigated their comrades in Antioch as well as Aleppo Primate Arđavazt Siurmeian to create turmoil and confusion in order to prevent him from assuming his new position. Sahag II also opposed his stay in Antioch and asked him to relocate to Kesab, but he refused to comply citing danger awaiting his life just like in Musa Dagħ. He did not trust the French government either, and castigated the "dictator governor" of Musa Dagħ for his dereliction of duty and machinations. In the face of these challenges, and in order to find peace, he planned to move to Iskenderun and engage in sericulture. At the same time he asked the pontiff to find him a church in a non-political milieu.¹⁶¹

Fr. Geokjian lost his case having failed to produce any evidence supporting his allegations respecting the Vakef events.¹⁶² It appears that he did not leave Antioch forthwith either. According to a group of notable Armenians in town, Fr. Geokjian, who was "expelled" from Vakef, himself a member of a political

¹⁵⁹ AGMI, Babigian, "Husher," p. 61.

¹⁶⁰ ACGHC Archives, File 22/1, the village headman and seven members of the parish council of Vakef to Sahag II, March 27, 1927.

¹⁶¹ Ibid., File 23/1, Fr. Geokjian to Sahag II, March 28, 1927.

¹⁶² Ibid., File 22/1, village and parish council members of Vakef to Sahag II, April 12, 1927.

party, and a troublemaker, enjoyed the support of the “illegal” local parish council. As such, he was allowed to celebrate mass occasionally disregarding the fact that the incumbent priest, “a good-natured and responsible man,” performed his duties well and that one priest was already more than enough for the small community.¹⁶³ In any case, Fr. Geokjian in early 1928 was assigned to the Hama church.¹⁶⁴ Two years later, in 1930, he moved to Lyon, France and thence to Soviet Armenia in 1933, where he left the priesthood and lived as Mr. Arakel Geokjian until his death in 1942.¹⁶⁵

The Vakef church remained without a permanent priest for more than seven years after Fr. Geokjian’s departure. As before, the two priests of Kabusiye took turns in performing the religious services. In May 1932, the parish council considered Hovhannes S. Kartunian, a native, as a prospective spiritual leader. On Sunday, May 29, they met with Kartunian’s wife to obtain her opinion and came out “hopeful.” On the following day, May 30, they consulted with the candidate himself to learn of his terms, which were two: to be sent to the Antelias seminary for six months, and to have the title deed of an orchard that a certain woman had offered to give to the church registered in his name.¹⁶⁶ The parish council agreed to the first condition but declined the second one, and instead proposed an unspecified sum as remuneration.¹⁶⁷ In September, new negotiations took place. Kartunian now asked for 2 (Ottoman gold?) liras (monthly or annually?) and the liberty to hammer out a deal with the orchard’s owner hoping to purchase the property himself. The parish council declined the latter condition because the new acquisition would be a source of income for the church. Should Kartunian accept just his asking fee of 2 liras, he could be ordained priest, otherwise his name would “absolutely” be off the table.¹⁶⁸ The negotiations dragged on inconclusively for two years, until August 1934, by which time a second candidate, an outsider, had surfaced.¹⁶⁹

¹⁶³ Ibid., File 23/1, twelve Antioch notables to Sahag II, July 12, 1927.

¹⁶⁴ Archpriest Setragian, *vol. II*, p. 411.

¹⁶⁵ AGMI, Babigian, “Husher,” p. 56. The fact that Fr. Geokjian left the priesthood in Soviet Armenia is reported by *Ararad* (Beirut), March 4, 1938.

¹⁶⁶ Mekhitarist Armenian Catholic Order Archives, Vienna, Austria, “Nor Shrchan. S[ocial] T[emograt] Hnch[akian] Gusagtsutian Vakefi Masnajiughi Artzanakrutian Dedrag, 1928[-38]” (New Period: Notebook of Minutes of the Vakef Chapter of the Social Democrat Hnchagian Party, 1928[-38]), Executive Committee Meeting, May 28, 1932. The minutes also contain information regarding events that occurred on May 29-30.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ Ibid., Membership Meeting, September 4, 1932. The asking price for the orchard by the owner was 6 liras.

¹⁶⁹ Ibid., Executive Committee Consultative Meeting, August 3, 1934.

On Sunday, November 25, 1934 Vicar General Achabahian ordained Aintab native Yeghia Bakamjian priest for the Vakef church, renaming him Fr. Mesrob.¹⁷⁰ He spent about three weeks of his forty-day mandatory sequestration for solemn meditation and prayer in Aleppo and the remainder in Vakef to get acquainted with their “internal spiritual life, church needs, [and his] religious duties.” While reporting the exciting news to Sahag II, the parish council also asked him to provide them with religious books and a copy of the official journal *Hasg* (Ear of Corn), all published by the catholicosate, ten copies of newly-released hymnals for the church choir, and, if possible, tomes printed at the Armenian Patriarchate of Jerusalem. The purpose of this request was to educate and enlighten the “impoverished” Vakef church.¹⁷¹

Despite the great anticipation created by Fr. Bakamjian’s ordination, he left a negative image during his two-year tenure. According to a native eyewitness, the villagers referred to Fr. Bakamjian as “Wicked Mesrob” (*Char Mesrob*) primarily for his overindulgence in food. He frequently went to the town of Levshiye in the plain of Svedia, feasted on barbeque and imbibed *oghi* (an aniseed alcoholic beverage), and had the eatery bill the Vakef parish council. Vicar General Achabahian during one of his visits to the village caught Fr. Bakamjian off guard while he was returning from Levshiye, literally whipped him for his transgression, and eventually assigned him to Latakia.¹⁷² His biographer maintains that his transfer to that coastal town was due to health issues.¹⁷³ After his departure, the parish council in fall 1937 finally agreed to have Kartunian ordained. He thus became Fr. Ghevont. His SDHP comrade, Tateos Babigian, maintains in his memoirs that the new priest “was not a very capable person,” but gives him credit for serving faithfully not just the Vakef church, but also those of Kirik Khan and Iskenderun for many years.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Aleppo Prelacy Archives, Aleppo, Syria, Section A, Dossier 7, *Sdatsvadz Namagner Andioik 1909-1939* (Incoming Correspondence [from] Antioch 1909-1939), Bishop Khat Achabahian to Primate of Aleppo Archbishop Ardavazt Siurmeian, November 26, 1934; ACGHC Archives, File 23/1, Bishop Achabahian to Sahag II, November 28, 1934; *Hasg*, December:1934, p. 114. Archpriest Setragian, *vol. I*, p. 311, specifies November 15 as Bakamjian’s ordination date, which is incorrect. Bakamjian was ordained in Antioch.

¹⁷¹ ACGHC Archives, File 22/1, Vakef parish council Chairman Manuel S. Shemmassian and Secretary Kh. Kartunian to Sahag II, December 12, 1934.

¹⁷² Sarkis Penenyan, *Hushabadgerner Musa-Daghen yev Modig Antsialen* (Memorial Scenes from Musa Dag and the Recent Past), SARKO Printing, Los Angeles, CA, 1993, pp. 70-71. See also *Ararad*, March 4, 1938.

¹⁷³ Archpriest Setragian, *vol. I*, p. 312.

¹⁷⁴ AGMI, Babigian, “Husher,” p. 56.

THE SURP SARKIS (SAINT SARKIS) CHURCH OF KABUSIYE

Kabusiye was one of the three original Armenian villages of Musa Dagħ. Its Surp Sarkis (Saint Sarkis) church, therefore, was one of the oldest. In 1911, rival factions in the village sent two candidates to Sis to be ordained by Sahag II: Fr. Margos (lay name Serop) Keshishian or Yeretsian and Fr. Madteos (lay name Manuel) Giuzelian. Both were deported together with almost the entirety of their flock in 1915, ending up in and around the Syrian town of Hama. They returned to Kabusiye in 1919 after experiencing untold hardships in exile.¹⁷⁵ Upon arrival, they found the church and the school in partial ruins; the French navy in 1915 had bombarded them because they were used as a munitions depot and military post by the Ottoman army. One of the school walls had collapsed, while shrapnel had caused heavy damage to the columns, walls, and roof of the church. The school was renovated rather early upon the urging of the AGBU for children to start classes in 1921 under its patronage. The restoration of the church, however, began only six years later, but remained unfinished as late as May 1936.¹⁷⁶ Not much else is known about Saint Sarkis throughout the interwar years, except that, as seen above, the two priests assisted other churches in the area alternately when their pulpits were empty. Both migrated to Anjar in 1939.

GENERAL OBSERVATIONS

The Apostolic Church in Musa Dagħ between the two World Wars suffered a good deal from the lack of clergymen and human imperfections. While Kabusiye and Kheder Beg had their resident shepherds for the entirety of the period under study, the remaining four churches did not. The Vakef pulpit remained vacant for a total of thirteen years (1919-24, 1927-34, 1936-37), that of Yoghun Oluk for ten years (1928-38), that of Bitias for seven years (1919-26), and that of Haji Habibli for two years (1919-1921). Visiting local priests filled those gaps to a certain extent. There was also an uneven distribution of priests: while Kabusiye and, for a while, Haji Habibli had two priests each, the remaining villages had one each when not devoid of them altogether. Speaking of the native and non-native clergy, with the exception of Fr. Varteresian, the natives withstood the hardships of local conditions and stayed put, whereas the outsiders, unaccustomed to a tough mountainous life and people, chose to leave after serving for certain intervals. As for ability and preparedness, only a few

¹⁷⁵ Shemmassian, *The Armenians of Musa Dagħ*, pp. 103-05, 331, 397-412.

¹⁷⁶ ACGHC Archives, File 22/1, President Fr. Madteos Giuzelian, Chairman Samson Bayramian, and Secretary Fr. Margos Keshishian of the Kabusiye parish council to Sahag II, August 6, 1926; idem, Chairman Sarkis Bayramian, Secretary Aleksan S. Tujerian, and members at large Dmiteos Keshishian, Serop Giuzelian, and Hagop Sarkisian of the Kabusiye parish council to Catholicos Papken, May 3, 1936.

fit the bill for priesthood. The recruits for spiritual service were mostly humble peasants. Three months of studying the liturgy, rituals and related activity under fellow priests, as well as forty days of sequestration, seemed to be the norm. Ordinary folks did not mind these practices. Themselves of limited educational background, they did not deem it necessary to have enlightened priests for spiritual nourishment; the bare minimum of satisfying religious needs would suffice. There certainly was the desire to attend the seminary of the Armenian Catholicosate of Cilicia on the part of some candidates, but evidence is lacking as to whether two of the prospects actually studied there.

The populace in general and the parish councils in particular, like in all comparable societies, did not always live harmoniously. Haji Habibli, in particular, was a prime example of a dysfunctional community. Factional bickering of a socioeconomic nature caused some voluntary conversions to Catholicism. Fierce rivalry between the two existing political parties, the SDHP and the ARF, likewise disturbed church life. Along with some introspection, those concerned with the welfare of the Apostolic church also blamed perceived Catholic and Protestant “man hunting” encroachments for their problems. In reality, American Protestant missionaries did not resume their pre-World War I activity in Musa Dagħ after 1919, nor did the local Protestants engage in proselytism.¹⁷⁷ As for the Capuchin monks, who regained their stronghold of Kheder Beg only five years after repatriation, they did not make a special effort to lure potential converts. On the contrary, their parish had dwindled to about half of its prewar size, and no new members were registered.¹⁷⁸ It is true that the Capuchins especially provided free education in their Kheder Beg school, thereby attracting Apostolic children for the most part. Still the Apostolic community shared some responsibility for not being able to subsidize and sustain their own schools at all times to fight alien inroads, a topic that needs to be explored. In the final analysis, despite the described individual and collective shortcomings, the deeply entrenched Apostolic Church of Musa Dagħ remained a bastion of faith and national identity preservation for the majority of the people.

SOCIOLOGICAL GIVENS

There are detailed records, albeit partial, pertaining to marriages, baptisms, and deaths in Bitias and Yoghun Oluk that shed light on some aspects of the social fabric of Musa Dagħ. During his five years of service at Bitias, from July 1934-August 1939 (including at Ras al-Basit), Fr. Vahan Kendirjian officiated at 30 weddings. Fr. Hagop Kelemian of Haji Habibli blessed another marriage in

¹⁷⁷ Vahram L. Shemmashian, “The Armenian Protestant Church in Musa Dagħ, 1919-1939,” *Haigazian Armenological Review*, 42/2:2022, pp. 73-95.

¹⁷⁸ Vahram L. Shemmashian, “The Saint Paul Capuchin Mission in Musa Dagħ, 1919-1939,” *Haigazian Armenological Review*, 43/1:2023, pp. 387-408.

Bitias, for a total of 31, because Fr. Kendirjian, as the father of the groom, in all likelihood must have preferred to be present just as a witness, although church canon did not necessarily prevent him from participating in the ceremony. Meticulous records kept include information regarding the name/surname of the couple, their father's name, place of birth and residence, age/birthdate, occupation, status (single/widow), and wedding date. The number of marriages taking place each year was as follows: 2 in 1934; 4 in 1935; 3 in 1936; 8 in 1937; 8 in 1938; 6 in 1939, for an average of 6 weddings per year. While most couples were native to Bitias, some were born elsewhere: 3 grooms were from Haji Habibli; 1 groom was from Yoghun Oluk; 1 couple was from Aleppo; 1 groom was from Sepastia/Sivas (living in Aleppo); 3 brides were from Yoghun Oluk; 2 brides were from Haji Habibli; 1 bride was from Fartisli (to the south of Iskenderun); and 1 bride was from the USA (her family hailed from Bitias). One wedding took place en route to exile to Ras al-Basit, and 3 weddings there. In all four cases, the birthplace is not mentioned. The statistics thus show that most marriages were endogamous, with Bitias being their place of residence. The exogamous unions pertained to suitors/brides from Haji Habibli, Yoghun Oluk, Aleppo, Iskenderun, Antioch, Zeytuniye (in the plane of Svedia), and Kirik Khan.¹⁷⁹

Of the total 31 marriages, the age/birthdate of 13 cases is not mentioned, without an explanation given. Similarly, while the age of one groom is included, his bride's is not. The average age of grooms was 30 and that of brides 22, for an eight-year difference between the two genders. The largest age gap between a married couple was 20 years, and 3 wives were older than their husbands (one by 11 years). The youngest bride was 13, whereas the husband of the oldest couple was 51 and his wife 53. Interestingly, a column in the statistical chart is headlined "virgin or widow." In this context, the term "virgin" is construed to mean not married before/single. In any case, 27 couples are listed as virgin, 2 men as widower, 1 woman as widow, and 1 woman as divorced/widow.¹⁸⁰

The occupation of the newlyweds is similarly specified, with the exception of a couple and two women, whose corresponding spaces in the pertinent column are left blank. A third woman's inscribed profession is illegible. In the case of females, 25, that is, the majority, were embroiderers, 1 was a school teacher, and 1 was a silkworm cultivator. Men were listed as follows: 7 spoon makers; 5 laborers; 3 cart drivers; 3 gardeners; 2 charcoal makers; 2 weavers; 1 municipality guard; 1 land cultivator; 1 herder; 1 stone cutter; 1 porter; 1 muleteer; 1 barber, 1 mason.¹⁸¹

¹⁷⁹ Archpriest Vahan Kendirjian, private papers, "Dedrag Amusnutian" (Notebook of Marriage).

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Ibid.

Naturally, baptisms also took place. In all, 167 baptisms are recorded, but 9 are either crossed out or underlined in the chart without attendant explanation and accordingly are not counted here for our purposes. Therefore, the following details are based on 158 cases. There were 10 baptisms in 1934; 42 in 1935; 39 in 1936; 15 in 1937; 28 in 1938; 21 in 1939, for an average of 31 per year. There were 3 sets of twins, each of which was obviously christened at the same time. The boys and girls numbered 81 and 77, respectively. The birthdate of 14 babies is not mentioned, but all baptismal dates and the godfathers' names are. While the majority was born in Bitias, 5 were born in Nor/New Zeytun, a League of Nations agricultural settlement for Armenian refugees situated near Bitias; 5 in Aleppo; 3 in Soghuk Oluk, a summer resort in the vicinity of Iskenderun; 2 in Qamishli, northeastern Syria; 1 in Antioch; 1 in Beirut; 1 in Ras al-Basit, Syria. All christenings were done by Fr. Kendirjian except for one, by a certain Fr. Khachig.¹⁸²

Fr. Kendirjian officiated at 43 funerals during his incumbency. Another interment of a Musa Dagħ woman who had died at Latakia while in exile was overseen by Fr. Mesrob Bakamjian, formerly of Vakef. There were 8 deaths in 1934; 10 in 1935; 2 in 1936; 6 in 1937; 10 in 1938; and 8 in 1939, for an average of 9 deaths per year. Therefore, deaths exceeded marriages by 3 per year. Bitias is mentioned as the native place of 41 cases. The rest hailed from Haji Habibli, Jarablus, and Urfa. As for gender, 20 were male, and 24 were female. Of the total 44 cases, the age/birthdate of 8 is not mentioned, and one's date of birth is registered as 1971, certainly an inadvertent error. Of the rest, 7 were newborn or several months old; 9 were children between 1 and 4; 2 were in their teens; 3 were in their 20s; 1 was 31; 2 were in their 40s; 2 were in their 50s; 3 were in their 60s; 2 were in their 70s; 3 were in their 80s; 2 were in their 90s. In short, about half were babies, children, and teenagers, and the other half included age groups distributed more or less evenly.¹⁸³

Not one illness or health condition constituted the main cause of death. Pleurisy (*sattlejan*) claimed 7 lives; old age, 5; high fever (*dent*), 4 (including one who is also described as "mute"); fever, 2; diarrhea, 2; type of cold, 2; childbirth, 2; stroke, 2; dysentery, 2; cripple (*hashmantam*), 2; drowning, 1; burning, 1; epilepsy, 1; a certain type of cough, 1; tuberculosis, 1; foot wound, 1; intestinal disease, 1; ear ache, 1; unknown, 1. The cause of death for 5 other cases is not mentioned. Interestingly, the chart also indicates the duration of the illnesses or health conditions that took those lives. As for their occupations, nothing is mentioned for 20 people, and 3 did not have work. Of the remaining 21 departed, 6 were housewives; 4 toddlers; 2 laborers; 2 land cultivators; 1

¹⁸² Ibid., "Dedrag Mgrdutian" (Notebook of Baptism).

¹⁸³ Ibid., "Dedrag Taghman" (Notebook of Burial).

carpenter; 1 embroiderer; 1 stone cutter; 1 baker; 1 shepherd; 1 student; 1 midwife.¹⁸⁴ In conclusion, marriages, baptisms, and deaths reflected the sociological aspect of the majority Bitias Apostolic community during its last quarter of existence between the two World Wars.

In Yoghun Oluk, Fr. Movses Shrikian kept similar records during his one year of service, from July 1938-August 1939. The number of marriages amounted to 10. The names/surnames of the bride and the groom, their respective parents, and godfathers are given. The average age of grooms was 26, the youngest being 22 and the oldest 29. One bride's age is not indicated. The remaining nine got married at the age of 21.5 on average, three of them being teenagers. Therefore, the age difference between husband and wife was four and a half years. One couple had the same age, 24. Only one bride was Catholic, the rest of the couples were Apostolic. All grooms were from Yoghun Oluk, whereas 6 out of 10 brides were from Kheder Beg. This indicates that intermarriage between Yoghun Oluk and Kheder Beg was quite common. The house number (address) of each bachelor and bachelorette is also recorded.¹⁸⁵

The records also show that Fr. Shrikian christened 16 children, 11 of them boys and 5 girls, all, presumably, in the presence of their parents and godfathers, whose names also appear. Of the total baptisms, 9 took place in 1938 and 7 in 1939. The house number of each child is similarly indicated. As far as deaths were concerned, 9 occurred, of which 4 in 1938 and 5 in 1939. In terms of gender, 4 were male and 5 were female. They all hailed from Yoghun Oluk, but 2 women were married in Kheder Beg.¹⁸⁶ Of the deceased, 3 were infants under one, 1 was one and a half, and the rest ranged from 20 to 85 years of age. In these cases house numbers are included as well.¹⁸⁷ Unfortunately, marriage, baptism, and death records of the remaining villages of Musa Dagħ, indeed the Bitias records for 1919-1934 and those of Yoghun Oluk for 1919-1938, are nowhere to be found. An inquiry at Vakef has yielded no results. Its church records, if extant, may have been kept at the Armenian Patriarchate of Istanbul.

THE CHURCHES IN ANJAR AND VAKEF POST-1939

When the Armenians exited Musa Dagħ before July 23, 1939, they sojourned at Ras al-Basit, on the Mediterranean coast between Kesab and Latakia, for about seven weeks, during which they continued to celebrate mass albeit in the open.

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Archpriest Movses Shrikian, private papers, "Y[oghun] Oluk (J[ebel] Musa) dedr[ag] mgrdutiants, amusnutiants yev maheru" (Notebook of Yoghun Oluk [Musa Dagħ] baptisms, marriages and deaths).

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Ibid.

In Anjar, in Lebanon's Bekaa Valley, where they finally settled, the first liturgical service took place on Sunday, September 24, 1939 by the water spring situated on the northern edge of the refugee encampment proper. It coincided with the Holy Cross Holiday and the 24th anniversary of the 1915 resistance. A *hokehankisd* or repose of the souls of the eighteen fighters who had fallen on the battlefield and the distribution of the blessed food of *harisa* constituted integral parts of the ceremonies. For about a year and a half thereafter, the village priests, who had accompanied their flocks, took turns in conducting the religious services in a large black tent. Starting with February 1941, the rituals continued at the Dikranian Hall of the newly-built national school.¹⁸⁸

A proper, single church building for the entire Apostolic community of Anjar—instead of the six sanctuaries that existed in Musa Dagħ—would be built more than two decades later, the long delay being caused by persistent poverty and the lack of funds. In 1959, a five-member building committee met in Beirut under the auspices of Primate Archbishop Khoren Paroyian of the Lebanon Diocese to come up with an architectural plan and raise funds. The deliberations dragged on for seven months, from March 23–October 29, without much progress.¹⁸⁹ Soon after, however, Fr. Nareg Shrikian (ordained in 1956) and architect Kevork Emmiyan laid the foundations of the church, which was completed in 1960 and consecrated on October 1. Named St. Paul, the church measured 32 meters by 15 meters; as such, it became the largest Armenian Apostolic church in Lebanon. Interior augmentations and decorations continued to take place in subsequent years. On July 3, 2016, after major renovations, St. Paul was re-consecrated.¹⁹⁰ Today, several structures and edifices stand on its premises: a resistance monument complex; the busts of Rev. Dikran Antreasian and Movses Der Kalusdian, both of whom had played significant roles in the 1915

¹⁸⁸ Vahram L. Shemmassian, "The Armenian Religious Communities in Anjar (1939–1944)," in Christine Babikian Assaf, et al., eds., *Les Arméniens du Liban. Cent ans de présence*, Presses de l'Université Saint-Joseph, Beirut, 2017, pp. 132–35; idem, "The Settlement of Musa Dagħ Armenians in Anjar, Lebanon (1939–1941)," in Antranik Dakessian, ed., *Armenians of Lebanon (II): Proceedings of the Conference (14–16 May 2014)*, Haigazian University Press, Beirut, 2017, p. 146.

¹⁸⁹ Archpriest Nareg Shrikian, private papers, minutes of the Anjar Church Building Committee. Four sessions took place in 1959: on March 23, April 3, June 2, and October 29. The committee members were: Fr. Shrikian, the only representative from Anjar; Misak Azirian, Chair; Piužant Tiutjunjian, Secretary; Khosrov Shamlian, Treasurer; Boghos Najarian, member at large.

¹⁹⁰ Fr. Miuron Avedisian and Yesayi Havatian, eds., *Huysi yev Luysi Dajar* (Cathedral of Hope and Light) (Beirut: Hamazkayin Vahe Setian Printing House, 2016), pp. 18–31. See also M. Kushakjian, "Musa Lertsik Aynjari mech" (The Musa Dagħians in Anjar), in Mardiros Kushakjian and Boghos Madurian, eds., *Hushamadian Musa Leran* (Memorial Book of Musa Dagħ), Atlas Press, 1970, Beirut, pp. 524–26.

fighths; a bust of Fr. Vahan Kendirjian; a cemetery for clergymen; a community hall; a *khachkar* (cross stone); and a memorial fountain.¹⁹¹

Meanwhile, some 68 families/384 persons had elected to stay in Musa Dagħ at the time of the exodus in 1939. They, mostly from Vakef, constituted about 6% of the total population. The Vakef parish council lost no time in pledging allegiance to the new Turkish regime. Fr. Kartunian continued to serve the church till his death in 1992. He was succeeded by Fr. Serovpe Gulian. For eleven years after the latter's passing in 2002, the village remained without a permanent clergyman because the Patriarchate of Istanbul did not have enough priests to even accommodate the many churches in that metropolis. In the interim, some priests visited Vakef on certain occasions. This situation ended when Fr. Avedis Tabashian in 2013 became the shepherd of Iskenderun and Vakef, commuting between the two communities on alternate Sundays but residing in the former place. In the larger picture, successive patriarchs have kept Vakef in their purview, paying annual pastoral visits, especially on Holy Mother of God Holiday in mid-August and Holy Cross Holiday in mid-September. Many Armenians from elsewhere in Turkey and abroad also gather in the village to participate in those traditional celebrations.¹⁹²

Besides priests, the other pressing issue was the physical condition of the church structure itself. Built in 1910, it had gradually deteriorated over time and faced imminent collapse. The Turkish government failed to grant permission for repairs for several years, although the Treaty of Lausanne, signed in 1923, obligated Turkey to respect minority rights in the country. The green light for restoration finally came as Turkey entered negotiations for integration with the European Union. The consecration of the reconstructed church took place on Sunday, August 9, 1997, with Patriarch Karekin Kazanjian officiating together with high-ranking clergymen and many priests. Some 600 pilgrims attended from various parts of Turkey, Armenia, Europe, the United States, and Australia.¹⁹³

Unfortunately, strong earthquakes in February 2023 across large swaths of Turkey, including the southern province of Hatay, where Musa Dagħ is located, damaged 75% of the houses in Vakef. As for the church, its "stone walls had fallen down and the baptismal font was broken. An altar cloth with embroidered

¹⁹¹ Fr. Avedisian and Havatian, *Huysi yev Luysi Dajar*, pp. 25-28. Refer also to the various postings on Mousaleranjar Facebook.

¹⁹² Vahram L. Shemmassian, "Vakef Köy of Musa Dagħ: The Sole Armenian Village Remaining in Turkey," in Richard G. Hovannisian, ed., *Armenian Communities of the Northeastern Mediterranean: Musa Dagħ—Dört-Yol—Kessab*, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2016, pp. 288-94.

¹⁹³ *Ibid.*, pp. 292-94.

pictures of Mary and Jesus was strewn with pieces of paint from the ceiling.” While intent on restoring the buildings, the community fears for its future.¹⁹⁴

The other churches in Musa Dagh met different fates after 1939. The Bitias Apostolic church was purchased by a Greek Orthodox Arab and, as private property, left intact. The Protestant church, however, was converted to a mosque with the addition of a minaret next to it. The Haji Habibli church was similarly transformed into a Muslim worship place. While the Yoghun Oluk Apostolic church interior was left untouched, a mosque was built on its roof. The Apostolic church of Kheder Beg was flattened to the ground. Lastly, the Kabusiye church was utilized as a mosque.¹⁹⁵

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՄԷՋ, 1919-1939

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՎԱՀՐԱՄ ՇԵՄՄԱՍԵԱՆ (vahram.shemmajian@csun.edu)

Մուսա Լեռան Հայ Առաքելական եկեղեցին, դժուար բարեկարգուեցաւ 1863էն՝ Օսմանեան կայսրութեան մէջ Ազգային սահմանադրութեան հաստատումէն, ետք: Եկեղեցիին ենթակայութեան իրաւասութիւնը անորոշ մնաց - Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ու Երուսաղէմի պատրիարքութեան միջեւ - մինչեւ 1932, երբ Մուսա Լեռը ի վերջոյ ունեցաւ իր թեմը, Անտիոք նստավայրով, եւ գործեց Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան իրաւասութեան ներքոյ: Մուսա Լեռան 6 գիւղերուն եկեղեցիները դժուարութիւններ ունեցան միջպատերազմեան՝ 1919-39 շրջանին, պարբերաբար կրօնաւորի բացակայութեան, թէ անոնց մարդկային տկարութեանց պատճառով: Մանաւանդ դուրսէն պաշտօնակոչուածները չկրցան տեղական պայմաններուն յարմարիլ, եւ կաթողիկոսութեան փոքրաթիւ յարումներ եղան: Բայց, քաղաքականութիւնը փոքր դեր մը խաղաց կրօնական կեանքը ընդհատելու, եւ - որոշ կանոնաւորութեամբ - թաղականութիւններ կազմուեցան: 2 գիւղերու պսակի, մկրտութեան եւ թաղման արձանագրութիւնները, որոշ լոյս կը սփռեն մուսալեցիներու այդ երեսակներուն վրայ: Դժբախտաբար, այդ տուեալները ընդհատումներ ունին, իսկ միւս չորս գիւղերուն արձանագրութիւնները ցարդ անգտանելի են:

Մուսալեցիներու մեծամասնութիւնը վերաբնակելով Այնճար, 1939ին, անմիջապէս վերականգնեց իր կրօնական կեանքը: Այդուհանդերձ, գաղթականներուն չքաւորութեան պատճառով, Ս. Պօղոս առաքելական եկեղեցին կառուցուեցաւ անոնց հաստատուելէն շուրջ երկուսասնամեակ ետք: Իսկ Մուսա Տաղ մնալ ընտրած փոքրաթիւ հայերը, շարունակեցին իրենց կրօնական աղօթքները Վաքըֆի Ս. Մարիամ Աստուածածին եկեղեցիին մէջ: Մուսա Տաղի միւս եկեղեցիները կա՛մ մզկիթներու վերածուեցան, իսկա՛մ նորաբնակներուն կողմէ, կա՛մ քանդուեցան, կա՛մ - մէկ եկեղեցիի պարագային - արաբ քրսիտոնեայ ընտանիք մը գնեց զայն ու անվնաս կը պահպանուի:

¹⁹⁴ Ece Toksabay, “Turkey’s Last Armenian Village Fears for Its Future after Quake,” online article, retrieved September 18, 2023.

¹⁹⁵ Telephone interview with Fr. Mesrob Karkazian, Granada Hills, California-Anjar, Lebanon.

**ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ԳՆԴԱՊԵՏ ՔԼՈՏ ՍԹՈՔՍԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ**

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ 1920ին¹

ՎԱՆԻԿ ՎԻՐԱԲԵԱՆ
vanik.virabyan@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

1918ի վերջերին Անդրկովկասի ռազմակալումից քիչ անց անգլիացիների ադրբեջանամետ եւ թուրքամետ դիրքորոշումը էթնիկական, տնտեսական, ռազմական այլ տեսանկյուններից հայկական կառավարության մօտ շատ դեպքերում տարակուսանք եւ հիասթափություն առաջացրեց: 1920ի սկզբներին ակնյայտ դարձավ, որ Խորհրդային ուժերը յաղթող էին դուրս եկել Դաշնակիցների կողմից ֆինանսատրուած եւ ռազմապէս աջակցուող սպիտակ ուժերի դէմ քաղաքացիական առճակատումով: 1920ի Յունուարից-Ապրիլ ամիսներին, բոլշեփկեան ուժերը սրընթաց տեղաշարժուեցին 'Կովկաս' այն վերանուաճելու յստակ մտադրութեամբ: ՀՀ արեւմտեան արեւելումը ճակատագրական եղաւ, քանզի ուշացումով պարզ դարձաւ, որ ՀՀ քաղաքական ղեկավարութիւնը նոյնիսկ չփորձեց անելի արագ գործել՝ Խորհրդային աջակցութիւնը շահելու կամ Խորհրդային գործօնը իրատեսօրէն հաշուառելու եւ օգտագործելու համար: ՀՀն չփորձեց հնարատրինս անելի ճկուն եւ դաշնակիցների թղթային խոստումներից ոգետրուած պակաս-նախայարձակ գտնուել թուրք ազգայնականների հանդէպ²: Պատմաբան Ռիչըրտ Յովհաննիսեանը գտնում է՝

«հակառակ իրենց հաստատ արեւմտեան արեւելումին, Դաշնակցութիւնը եւ հայկական կառավարութիւնը մնացին առանձին եւ լքուած Արեւմուտքի կողմէ³, [որը] Հայաստանը գծած էր թուղթի վրայ... Դաշնակցութեան արեւմտեան արեւելումը բաւարար չէր օժանդակութիւն ապահովելու համար: Միւս կողմէ՝ Խորհրդաթրքական գործակցութիւնը հետզհետէ կ'ընդլայնէր իւրաքանչիւր շաբթուան հետ: Խորհրդային ոսկի եւ զինամթերք հասան Մուսթաֆա Քեմալի ազգայնական ուժերուն ... Խորհրդային Ռուսաստանի եւ ազգայնական Թուրք-

¹ Հետազօտութիւնը տպագրում է ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարի 2021 Հոկտեմբերի 11ի N 1693-Ա/2 հրամանով հաստատուած Գիտութեան Պետական Կոմիտէի Պայմանագրային (Թեմատիկ) Հայտի (21T-6A102. «Հայաստանը Անդրկովկասում եւրոպական երկրների ռազմաքաղաքական ներկայացուցչութիւնների հետ փոխարաբերութիւնների համատեքստում (1917-20 թթ.)» շրջանակում:

² Ronald Grigor Suny, *Armenia in the Twentieth Century*, Chico, CA, Scholars Press, 1983, էջ 32-33:

³ Փրոֆ. Ռիչըրտ Յովհաննէսեան, «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան դերը», *Դրօշակ*, թիւ 19 (1402), 13 Յունուար, 1993, էջ 32:

իոյ շահերուն կը համապատասխանէր իրենց միջեւ կովկասեան անցքը բանալ (ասել է է այն Զանգեզուր-Սիւնիքի միջանցքը, որն այսօր նրանց համար ռազմավարական գերնպատակ է դարձել – Վ.Վ.): Այս հաշտարկներուն մէջ, Հայաստանն պէտք է չէզոքացուէր, կամ նոյնիսկ վերացուէր⁴:

Յիրաւի, ռազմավարական առումով թանկարժէք ժամանակը կորցունց չհիմնաւորուած խուսանաւումների ու սեւրեան սպասումների վրայ, եւ Յովհաննիսեանի եզրայանգմամբ՝ երկիրը ուժասպառ եղաւ, Արեւմուտքից օժանդակութիւն չեղաւ, եւ յաւելեալ ուշացումը անհրաժեշտութիւն դարձրեց ոչ միայն բոլշեւիկեան Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի գործակցութիւնը, այլեւ առիթ տուեց թուրքերին Հայաստանը բնաջնջելու եւ ճնշող պայմաններ պարտադրելու⁵: Թէկուզեւ ուշացումով, հենց այդ ժամանակ արդէն կար ոչ-շատ հաստատուն, սակայն աստիճանաբար որոշակիացող համոզմունք՝ բոլշեւիկմի հնարատր հաստատունութեան եւ համաշխարհային նոր ռէալ ուժ դառնալու տեսանկիւնից: Ինչպէս շատ դիպուկ նկատել է ամերիկահայ պատմաբան Ռոնըլտ Սիւնին, 1920 Փետրուարից Դեկտեմբեր բախտորոշ ամիսներին պարզ դարձան հայկական պետութեան հանդէպ արեւմտեան հաւատարմութեան սահմանները, եւ քեմալական թուրքերի ու Խորհրդային Ռուսաստանի մահաբեր դաշինքն⁶ իր շրջապատյոյտի մէջ առաւ հայկական հանրապետութեանը: Փետրուարին Լոնդոնի համաժողովից⁷ սկսած, ՀՀ-ն հետզհետէ կորցրեց դաշնակիցների «արդիւնաւէտ» եւ ցանկալի աջակցութիւնը, իսկ Ապրիլին Սան-Ռեմոյում Բրիտանիան, Ֆրանսան եւ Իտալիան յստակեցրին, որ չնայած հայ ժողովրդի կորուստների ու հաւատարմութեան հանդէպ իրենց կարեկցութեանը, իրենք հայկական հանրապետութեան գոյութիւնը երաշխատրելու նպատակով ամենեւին էլ ուժ չեն կիրառի: Սին յոյսեր կային, թէ Մ. Նահանգները կը վերցնի այդ բեռն իր վրայ, սակայն վերջինս էլ դեռ 1920ի գարնանը արդէն յստակ հրաժարուել էր ՀՀ-ի նկատմամբ խնամակալութեան բեռից: Դաշնակիցները արդէն չէին էլ մտածում խանգարել Քեմալին՝ ՀՀ-ի ոչնչացման նրա յարձակողապաշտ ծրագիրը, եւ ինչպէս յստակ նկատել է Ռուբէն Սաֆրաստեանը՝ սկսած 1920 ամռանից եւ մանաւանդ հայ-թուրքական պատերազմի սկզբնական փուլում քեմալականների ձեռք բերած յաջողութիւններից յետոյ Անկարայի եւ Լոնդոնի միջեւ ի յայտ եկան որոշ ընդհա-

⁴ Նոյն:

⁵ Նոյն, էջ 33:

⁶ Suny, էջ 32-33:

⁷ Լոնդոնի համաժողովը (1921 Փետրուար 21-Մարտի 14), որին մասնակցել են Անտանտի մի շարք տէրութիւններ՝ Բրիտանիան, Ֆրանսան, Իտալիան, Բելգիան, Ճապոնիան, Յունաստանը) եւ առաջին աշխարհամարտում պարտուած Գերմանիան ու Թուրքիան, այլեւ արդէն չգործող ՀՀ ներկայացուցչութիւնը՝ Աւետիս Ահարոնեանի գլխաւորութեամբ: Այնտեղ քննարկուել է իմիջիայլոց 1920 Սեւրի հաշտութեան պայմանագրի վերանայման հարցը:

նոր եզրեր, սկիզբ դրուեց գաղտնի շփումների դիանագիտությանը: Թուրքական աղբյուրները նշում են, թե Քեմալը կարողացավ ճիշտ գնահատել այդ նոր ձեւաւորուող իրադրութիւնը եւ ճարպկօրէն օգտուեց դրանից⁸: Արդիւնքում, Անդրկովկասում եւ ՀՀում Մեծ Բրիտանիայի ռազմաքաղաքական ներկայացուցիչ Քլոտ Պէյֆիլտ Սթոքսը եւ այլ երկրների ներկայացուցիչները ՀՀ կառավարութեանը խաբէութեամբ տրամադրելով ընդդէմ բոլշեւիկեան Ռուսաստանի, 1920 Սեպտեմբերին սկսուած թուրք-հայկական պատերազմում ծախողուելուց յետոյ, խորհուրդ տուեցին լեզու գտնել թուրքերի հետ, որն էլ պարտադրեց Ալեքսանդրապոլի ամօթալի եւ տարածքային անդամահատմամբ աւարտուած անձնատուութիւնը: Դրան էլ յաջորդեց Հայաստանի մասնատումը Թուրքիայի եւ բոլշեւիկեան Ռուսաստանի միջեւ:

Այս առումով, Անդրկովկասում եւ ՀՀում դաշնակիցների ռազմաքաղաքական ներկայացուցիչների գործունէութեան ամբողջական բացայայտման տեսանկիւնից կարելուում է բրիտանական բարձրագոյն յանձնակատար գնդապետ Սթոքսի գործունէութիւնը⁹, որին նուիրուած է այս ուսումնասիրութիւնը:

⁸ Ռ. Սաֆրաստեան, *Մուսթաֆա Քեմալ. պայքար Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ (1919-1921 թթ.)*, ՀՀ ԳԱԱ արեւելագիտութեան ինստիտուտ, «Տիր» հրատ., Երեւան, 2019, էջ 80-81:

⁹ Քլոտ Պէյֆիլտ Սթոքս (1875- 1948).- 1907-11՝ Թեհրանում զինուորական կցորդ, երկար տարիներ ծառայել է Ասիայում, առաջին աշխարհամարտի սկզբից ծառայել է բրիտանական հնդկական բանակի գլխաւոր սպայակոյտի հետախուզական բաժանմունքում: Ամուսնացել է Օլկա Պոստոլսկայի հետ Թուրքիայում 1920ականների սկզբին եւ ունեցել մէկ դուստր: 1919ին դարձել է Դաշնակիցների գերագոյն յանձնակատարութեան ներկայացուցիչը, 1920-21՝ ապրել է Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսում: Նա վերջին բրիտանացիներից էր, որ 1921 Մարտին միայն՝ արդէն Վրաստանի բռնի խորհրդայնացումից յետոյ Բաթումիից տարագիրների նաւով լքեց Անդրկովկասը (Георгий Мамулиа, Рамиз Абуталыбов, К вопросу принятия де-факто государственной независимости Азербайджана на Парижской мирной конференции [Գէորգի Մամուլիա, Ռամիզ Աբութալիբով, Փարիզի խաղաղութեան համաժողովում Ադրբեջանի փաստացի պետական անկախութիւնն ընդունելու հարցի շուրջ]՝ <https://tvesti.ru/fenomen-polkovnika-stoksalibo-kak-anglichanka-gadit-armenii.html>:

<https://Kafkassam.com/история-признания.html>՝ մատչում՝ 4.11.2023): Севиндж Алиева, Азербайджанская Демократическая Республика и государства Северного Кавказа в 1918-1920 гг.// Азербайджанская Республика-100. История, политика, культура: сборник статей / сост. Ш. Н. Камалова, Санкт-Петербург: Нестор-История (Սեւիջ Ալիեւա, Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետութիւնը եւ Հիւսիսային Կովկասի պետութիւնները 1918-1920 թթ./Ադրբեջանական Հանրապետութիւն-100, Պատմութիւն, քաղաքականութիւն, մշակույթ. յօդուածների ժողովածու (կազմ.՝ Շ. Ն. Քամալովա), 2018, էջ 3-4, 8-22:

ՔԼՈՏ ՊԷՅՖԻԼՏ ՍԹՈՔՍ

Քլոոտ Պէյֆիլտ Սթոքսը՝ բրիտանական զօրքերի անդրկովկասեան տարածաշրջանից դուրս բերման մասին 1919ի սկզբներին որոշում ընդունելուց յետոյ, դարձաւ Դաշնակիցների գերագոյն յանձնակատարութեան ներկայացուցիչը Բաքում: Պատմագիտութեան դոկտոր, վրաց միջազգայնագէտ, 1992-94՝ Վրաստանի նախագահի խորհրդական Գէորգի Մամուկիայի եւ խորհրդային եւ ադրբեջանական դիւանագէտ, հասարակական գործիչ ադրբեջանցի պատմաբան Ռամիզ Աբուֆալիբովի կարծիքով Սթոքսը, ինչպէս եւ «հնդկական ծառայութեան» շատ բրիտանական սպաներ, լաւ գիտէին Ռուսաստանը եւ նրա նպատակները Մերձատուր Արեւելքում: Նրանք չափազանց լաւ վերաբերմունք ունէին ադրբեջանցիների նկատմամբ, համոզուած կողմնակից էին Ադրբեջանի եւ Վրաստանի անկախութեան¹⁰: 1920 զարնանից Անդրկովկասում բրիտանական հրամանատարութիւնը - ինչպէս եւ այլ տեղերում, որոնցում նրա քաղաքականութիւնը իրագործողները գլխատրապէս «հնդկական դպրոցի» սպաներ էին - սկսեց իրականացնել մուսուլմանական տարրի նկատմամբ հնարատու բոլոր տեսակի զիջումների քաղաքականութիւն: Նա հետեւողականօրէն ձգտեց ապահովել բրիտանական հեղինակութեան ամրապնդումը մուսուլմանական աշխարհում: Այդ նոյն միտքն է շեշտում նաեւ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարութեան ընդհանուր քարտուղար Յովհաննէս Տէր Յակոբեանը 1919 Սեպտեմբերի 16ին Թիֆլիսում հայկական դիւանագիտական հաւատարմատարին ուղղած ուղերձում:

Փարիզի մեր պատուիրակութեան գրութիւններից պարզուած է, որ անգլիացիք Կովկասում իրենց ներկայութեան ամբողջ ընթացքում եղել են ոչ-անկեղծ դէպի մեզ եւ վարել սիստեմատիկաբար մուսուլմանական քաղաքականութիւն. թէ՛ Տոմսոնի եւ թէ՛ միա գեներալների (անգամ մեզ մօտ հայասէր համարուած Անդրկովկասում բրիտանական օկուպացիոն զօրքերի շտաբի քաղաքական բիւրոյի ղեկավար գեներալ Վ. Հ. Բիչի) զեկուցումները, մասնատրապէս Ղարաբաղի եւ առհասարակ մեզ վերաբերող խնդիրներում միշտ եղել են ի վնաս մեզ¹¹:

Արդիւնքում, Հայկական Հարցը փակուղի մտաւ, սահմանային-տարածքային հարցերում համաձայնութիւն չկայացաւ եւ փոխզիջումներ էլ չեղան հարեան հանրապետութիւնների հետ, առաւել եւս ռազմաքաղաքական գործակցութեան իրական եւ արդիւնաւէտ հնարատրութիւնները յօդս ցնդեցին, ՀՀ քաղաքական շրջանակների եւ զինուորական այրերի հաշուարկները խճճուեցին Արեւմտահայաստանի եւ Արեւելահայաստանի սահմանների հնարատու լաւագոյն տարբերակների որոնումների կառուցման մէջ, որոնց խնդրով մեծ ակնկալութիւններ կային ամենազօր դաշնա-

¹⁰ Мамулия-Абугалыбов, էջ 3-4, 8-22:

¹¹ Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 62, թ. 45; ֆ. 275, ց. 5, գ. 97, թ. 126:

կիցներից: Իսկ վերջիններս ՀՀ կառավարութեանը եւ ժողովրդին ոգետորել էին Սեւրի պայմանագրով մեծ Հայաստանի արբեցնող տեսլականով: Այստեղ աւելի տեղին է անգլիական բանակի հրամանատար, հայասիրութեամբ չփայլած Ալֆրէտ Ռոլինսընի կարծիքը: Նա հայ զինուորականների հետ զրոյցում յայտնել է հետեւեալը.

Ինչին են պէտք ձեզ վիւայէթները, եթէ դուք զօրք չունէք գրաւելու ձեր ներկայիս տարածքը: Մուսուլմանները ձեզ կամաւոր չեն թողնի, իսկ ուժեր դուք չունէք... Մենք ժանդարմներ չենք, որպէսզի ուրիշների համար կարգ ու կանոն հաստատենք... Տրապիզոնը ձեր վրայ կը նստի մեծ փողեր, որը դուք չունէք: Եթէ դուք ունէք օգտակար հանածոներ, մշակէք-արդիւնահանէք ինքներդ, իսկ մեզանից նիւթական օգնութիւն մի սպասէք¹²:

Այդ ընթացքում մասնատրապէս, Էնվէր փաշայի դրածոները եւ գործակալները միանգամայն ազատ շրջում էին եւ գործում անդրկովկասեան կարեւոր կենտրոններում՝ Թիֆլիսում, Բաքում, Բաթումիւմ, Ղարաբաղում, Նախիջեւանում եւն.: Բրիտանացիները նրանց գործունէութեանը հետեւում էին մատերի արանքով: Ինքը՝ Էնվէրը - որն իբր փնտռում էր բրիտանական հրամանատարութեան կողմից - ազատ շրջում էր Թիֆլիսում, եւ բրիտանական սպայակոյտը տեղեկացուած էր նրա տեղի եւ տեսակցութիւնների մասին, իսկ ժամանակատրապէս ձերբակալուած թուրք գործակալ Քեազիմ բէյին Դիրիկ հնարատրութիւն տրուեց փախչել¹³: Սա բրիտանական ռազմաքաղաքական առաքելութիւնների ակնյայտ մոռուլմանամէտ քաղաքականութեան փաստ էր: Բրիտանական կարեւորագոյն նպատակադրումներից դարձան.- ա) անդրկովկասեան հանրապետութիւնների անջրպետումը Ռուսաստանից, բ) հեռահար ռազմավարութեան առումով Կարմիր եւ Սպիտակ Ռուսաստանների բախման միջոցով Ռուսաստանի վերջնական թուլացումը, մասնատումը եւ վերածումը երկրորդական երկրի:

Սա անգլոսաքսոնական աշխարհաքաղաքականութեան վերջնականատակներից էր, որի համար թէ՛ Սթըքսը եւ թէ՛ ողջ բրիտանական ռազմաքաղաքական առաքելութիւնը Անդրկովկասում արեց հնարատր եւ անհնար ամէն ինչ, գործադրելով բոլոր լծակները: Դա Անդրկովկասում բրիտանական ռազմական առաքելութեան կողմից վերածուեց յստակ եւ չքողարկուած թուրքամուլ-քեմալամուլ ռազմավարութեան, ինչը դարձաւ բրի-

¹² ՀԱԱ, ֆ. 67, ց. 1, գ. 149, թ. 224. Նաեւ՝ Գ. Ք. Մարխուլիա, *Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах (с сокращениями)* (Գ. Ռ. Մարխուլիա, Հայկրացական փոխյարաբերութիւնները 1918-1920 թթ.) վրաց. թարգմանութիւնը Ի. Ճաւախիշվիլիի անուան պետական համալսարան, Թբիլիսի, 2007, էջ 60:

¹³ Հնարատրութիւն տրուեց փախչել նաեւ Նուրի փաշային (Միքայէլ Թումանեան, *Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական պատմութիւնը 1918-1920*], ՀԱԱ, Երեւան, 2012, էջ 399):

տանական քաղաքականության անկինաքարը 1920ին, որի զոհն էլ դարձաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

Նրա՝ 1918 Դեկտեմբերի կէսերից Կովկասում փաստացի ռազմակալող բրիտանական զինուած ուժերի գլխաւոր հրամանատար, Բաքուի զօրավար-նահանգապետ Ուիլիըմ Մոնթթեյմըրի Թոմսընի, հրամանով բրիտանական առաջին զօրաջոկատը 1918 Օգոստոսի 4ին ժամանել է Բաքու: Զօրացրուելուց յետոյ, Սթոքսը 1919ի աշնանը մնացել է Բաքում որպէս ոչ-պաշտօնական քաղաքական դիտորդ՝ նախքան Նոյեմբերին Օլիւրը Ուորտրոփի առաքելութեանը կցուելը: Զեմիլ Հասանլիի վկայութեամբ Սթոքսը կարելոր օղակ էր բրիտանական առաքելութեան եւ Ադրբեջանի կառավարութեան միջեւ կապերի ապահովման, նրա շահերի ներկայացման տեսանկիւնից¹⁴:

Երբ Սթոքսը 1920 Մարտին վերադառնում է Լոնդոն արձակուրդն անցկացնելու, նա իր առաջնահերթ գործերից համարում է միջնորդութիւնը՝ Վրաստանի եւ յատկապէս Ադրբեջանի անկախութեան ճանաչման հարցում: Մարտի 21ին ներկայացուած ընդարձակ զեկոյցում, նա դժգոհութիւն էր յայտնում ֆրանսացիների յարուցած խոչընդոտներից, եւ մասնատրապէս նրանից, որ Թիֆլիսում ֆրանսական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչութիւնը հայերին խորհուրդ էր տուել մերժել տարածաշրջանային համադաշնութեան գաղափարը, ինչպէս եւ բրիտանական միջնորդութիւնը հայ-ադրբեջանական վեճերի կարգաւորման հարցում: Սթոքսը բրիտանական կառավարութեան ահազանգում էր, որ միացեալ հայ-ֆրանսական

¹⁴ Ադրբեջանի արտգործնախարարի եւ Խան-Խոյսկու հետ քննարկելով Չիչերինի 1920 Յունուարի 2ի պաշտօնագիրը, որում առաջարկուել է դաշնակցել Գրիգորի ընդդէմ Դենիկինի, որին ի պատասխան Ֆաթալի Խան-Խոյսկին Յունուարի 14ին հաւաստիացրել է, որ Ադրբեջանը չի խառնում Ռուսաստանի ներքին գործերին (Jamil Hasanli, *Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan: The Difficult Road to Western Integration*, Routledge Taylor Francis Group, London and New-York, 2016, էջ 147, 331, 356): Իսկ արդէն 1920 Մարտին Չիչերինին ուղղուած ճեպագրում Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետութեան արտգործնախարար Խան-Խոյսկին յայտնել էր, որ Սպիտակ շարժմանը համատեղ հակազդումը հնարաւոր է միայն Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Լեհաստանի եւ Էստոնիայի նման ԱԴՀ ճանաչման պայմանի հիման վրայ (Михайлов Вадим Викторович, Правительство Азербайджанской Демократической Республики и лидеры белого движения в России: Военно-политические отношения в 1918–1919 годах (Վադիմ Վիկտորովիչ Միխայլով, Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետութեան կառավարութիւնը եւ Ռուսաստանում սպիտակ շարժման առաջնորդները: Ռազմա-քաղաքական յարաբերութիւնները 1918-1919 թթ.), *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. История и археология* (Հիւսիսային [Արկտիկական] դաշնակցային համալսարանի բանբեր. Սերիա: Հումանիտար եւ հասարակական գիտութիւններ: Պատմութիւն եւ հնագիտութիւն), 2:2016, էջ 50):

քարոզչությունը արուել է դաշնակիցներին համոզելու ամեն մեծ նախընտրելիությունը վերաբերել հայերին: Ըստ Սթոքսի, եթե Բրիտանիան ձգտում է անդրկովկասեան համադաշնութեան եւ կարճ, ուղիղ ճանապարհի դէպի Պարսկաստան, որպէսզի պատնէշ ստեղծի նաեւ բոլշեւիզմի դէմ, ապա իրենց պէտք է ինքնահաստատուել, վերջ դնելով իրենց դաշնակիցների մեքենայութիւններին եւ թշնամական գործողութիւններին Բրիտանիայի նկատմամբ: Այդ նպատակով Սթոքսը առաջարկում էր երեք պետութիւններին օգնել քաղաքացիական ծառայողներով, զինուորական հրահանգիչներով, զէնքով, ռազմամթերքով եւ հանդերձանքով, ինչպէս եւ խորհուրդներով այն հարցերում, որոնք կարող են իրենց վնասել կապուած բոլշեւիկների հետ գործակցութեան ձգտող ուժերի հետ: Սակայն Բրիտանիայի արտգործնախարար Ճորճ Նաթանիլը Քըրքընը Սթոքսի առաջարկները ընդունելի չի համարում, ասելով, թէ նա իր գտնուած երկիրը համարում է հենց տիեզերքի կենտրոնը: Տպաւորութիւն է առաջացել, թէ իրենք այլ բան չունեն մտածելու, բացի Վրաստանից եւ Ադրբեջանից, իսկ իրենք չունեն անսահմանափակ աղբիւրներ, որպէսզի վատնեն նրանց վրայ¹⁵: Սթոքսի յուշագրում յորդորում էր միջոցներ ձեռնարկել ապահովելու համար Անդրկովկասում ֆրանսական զինուորական առաքելութեան հրամանատար գնդապետ Փիէր-Օկիւսթ Շարտինյիի հեռացումը: Ըստ Սթոքսի Շարտինյին ոչ միայն ուժեղ հայամէտ էր, այլեւ խիստ հակամահմեդական, որի հետ համերաշխուել էր Բրիտանիայի արտգործնախարարութեան աշխատակից Ռոնըլտ ՄըքՏոնըլլը¹⁶:

1920 Ապրիլին Լոնդոնում եղած ժամանակ Սթոքսը հանդիպում է ԱԳ փոխնախարար Ջոն Էնթոնի Սեսիլ Թիլլիի հետ եւ շարունակում ճնշում գործադրել ԱԳՆի վրայ՝ Հայաստանին եւ Ադրբեջանին զէնք տալու հարցում, դէմ արտայտուելով միայն Հայաստանին զէնք մատակարարելուն: Սթոքսը յամառում է Ապրիլի 3ին ԱԳՆից ստացած առաջարկին՝ վերադառնալ Անդրկովկաս, որպէսզի փոխարինի հիւանդացած Ուորտոնփին, ասելով, որ իր համար այդ նշանակումն անօգուտ կը լինի, եթէ միայն հայերը զէնք պէտք է ստանան: Սթոքսին անհանգստացնում են Թիլլիի բացատրութիւնները, թէ ինչպիսին էլ որ լինեն Բրիտանիայի գործողութիւնները, արդէն ընդունուած է որոշում՝ հայերին ինքնապաշտպանութեան համար միջոցներ տրամադրուեն եւ թէ ռազմական մատակարարումի առումով Հայաստանի շահերը առաջնային պէտք է լինեն: Սթոքսը հակա-

¹⁵ Р. Ованнисян, *Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг.*, Пер. С англ. Г. Махмурына (Ռ. Յովհաննիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան միջազգային յարաբերութիւնները 1918-1920 թթ., անգլ. թարգմ.՝ Գ. Մախմուրեան, Տիգրան Մեծ, Երեւան, 2007, էջ 544. նաեւ՝ Ռ. Յովհաննիսեան, *Հայաստանի Հանրապետութիւն, Լոնդոնից Սեւր. Փերրուար-Օգոստոս, 1920. հղր. III*, Տիգրան Մեծ, Երեւան, 2015, էջ 405:

¹⁶ Յովհաննիսեան, *Հայաստանի, հղր. III*, էջ 405:

ճարում է, թէ նման քաղաքականութիւնը «Ադրբեջանը կը ներդի թուրքերի գիրկը» եւ քանի որ ադրբեջանցիները վախենում են, որ իրենք կը թողնուեն հայերի փխրուն ողորմածութեանը, դա կը յանգեցնի առճակատման եւ թուրք-ադրբեջանական համատեղ յարձակմանը: Այդպիսով, զէնքի մատակարարումները միայն հայերին իրականում կը լինի շատ վատ ծառայութիւն նրանց, հաշուի չառած ողջ բրիտանական ազդեցութեան վերացումը Բաքուի¹⁷: Սթոքսի այս տեսակէտը բաւարար եղաւ, որ Քըրզընի հետ զրոյցից յետոյ որոշուի զէնքի որոշ քանակութիւններ տեղաբաշխել թէ՛ Ադրբեջանում եւ թէ՛ Վրաստանում: Սթոքսը կարծում էր, որ Հայաստանը գոյատեւման շահերից ելնելով պէտք է բարեկամանայ Ադրբեջանի եւ Վրաստանի հետ, ինչպէս նաեւ հաասարապէս զինուի, ինչը իբր կարող էր նպաստել նրանց մերձեցմանը, որին Մերձատր Արեւելքում եւ Սեւ ծովի շրջանում անգլիական գլխատր հրամանատար Ճորճ Ֆրենսիս Միլնը կտրուկ դէմ էր¹⁸:

1920 Յունիսի 11ին բրիտանական դահլիճի որոշմամբ, որոշ դադարից յետոյ Սթոքսը վերադառնում է Կովկաս՝ Վրաստանի կառավարութեան հետ Բաթումի քաղաքը եւ շրջակայքը վրացիներին յանձնելու համար պայմանագիր կնքելու, պայմանով, որ Հայաստանը եւ Ադրբեջանը ազատ տարանցման իրաւունք ունենան անդրկովկասեան երկաթգծով եւ Բաթումի նաւահանգստից օգտուելու ազատ իրաւունք¹⁹:

1920 Յունիսի 14ին Բրիտանիայում Վրաստանի դեսպան Դաւիդ Գամբաշիճէի ընկերակցութեամբ մեկնելով Լոնդոնից եւ Յունիսի 24ին ժամանելով Բաթումի, եւ նորից Սեպտեմբերի կէսերին Անդրկովկասից վերադառնալով Լոնդոն, այդ ողջ ընթացքում Սթոքսը արդէն հասցնում է դառնալ Անդրկովկասում համախոհների ամենամեծաթիւ խումբ ունեցող եւ Դաշնակիցների ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչը, որը մեծ կապեր էր պահպանում Բրիտանիայի մայրաքաղաքում: Այնտեղ նրան համարում էին Կովկասի գծով ամենագիտակ սպան՝ «**ճշմարտութեան վերջին խօսքը**», որի գործունէութեան հիմքում բրիտանական շահերն էին, իսկ սովորական դարձած հակառակորդը Ռուսաստանն էր: Ըստ Սթոքսի, Կովկասում Ռուսաստանի առաջխաղացման դէմն առնելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել հակառուսական համադաշնութիւն՝ դրա մէջ ներառելով առաջին հերթին Ադրբեջանի, Հայաստանի եւ Վրաստանի հանրապետութիւնները, Դադաստանը: Հետագօտող Դմիտրի Սեմուշինը հետաքրքիր եզրայանգման է գալիս, որ 1920ի աշնանը ՀՀ շուրջ ռազմաքաղաքական ճգնաժամի գործընթացում Սթոքսի դիրքորոշման փոփոխութիւններով

¹⁷ Ованнисян, էջ 545:

¹⁸ Նոյն:

¹⁹ Նոյն, էջ 527. նաեւ՝ Յովհաննիսեան, Հայաստանի, հղր. III, էջ 129:

կարելի է դատել բրիտանական քաղաքականության շրջափոխումն ու փոխակերպումը՝ կովկասեան տարածաշրջանում:

Սթոքսը կարծում էր, որ Բաթումիի յանձնումը Վրաստանին եւ բրիտանական զորքերի դուրսբերումը Բաթումից դիտուելու է որպէս Հայաստանի եւ Վրաստանի վերջնական լքում: Նա կարծում էր որ այդ դէպքում այդ հանրապետութիւններին պէտք է ուղերձով դիմել, որ նրանք շարունակելու են ստանալ ամբողջ հնարաւոր բարոյական եւ քաղաքական աջակցութիւնը, պնդել նաեւ, որ նրանց շնորհիւ իրաւաբանական տեսակէտից ճանաչում կը ստանան եւ որ վրացիներին կը ցուցաբերուի օգնութիւն իրենց անկախութիւնը պաշտպանելու համար՝ մատակարարելով անհրաժեշտ քանակի զէնք ու զինամթերք: Սթոքսը գտնում էր, որ քաղաքական նկատառումներից միանգամայն զատ, այս նախաձեռնութիւնները պէտք է դիտարկուեն մարդասիրական տեսանկիւնից: Նա այս օգնութիւնը տեսնում էր իբրեւ Հայաստանն ու Վրաստանը պաշտպանելու միջոց՝ այն սարսափներից ու թշուառութիւնից, որոնք ուղեկցում են բոլշեւիզմի տարածմանը, եւ ինչը անկասկած, հենց կը դառնայ այդ երկրների ճակատագիրը, եթէ նրանք մնան առանց աջակցութեան²⁰:

Միւս կողմից, ֆրանսացիները Բաթումի կապակցութեամբ դժգոհ են մնում բրիտանացիներից, եւ չնայած Յուլիսի 25ին Ալեքսանդր Միլերանի կառավարութիւնը համաձայնուել էր Դաշնակից տէրութիւնների կայազօրը Բաթումից հանելու եւ նահանգը Վրաստանին յանձնելու առաջարկի հետ, սակայն պահանջել էր, որ Թիֆլիսի ֆրանսական յանձնակատարը եւս Սթոքսի հետ հաւասար տեղ ունենայ Վրաստանի կառավարութեան հետ բանակցութիւններում: Սակայն այդպէս չեղաւ. այդ մասին կոմս Տամիէն դը Մարթէլը չտեղեկացուեց, եւ միայն Յուլիսի 2ին է իրազեկում Սթոքսի քայլերի մասին, երբ արդէն բանակցութիւնները աւարտուած էին, իսկ Մարթէլի ցանկութիւնը՝ տեսնել համաձայնագրերի պատճենները, Սթոքսը մերժում է: Նա միայն Յուլիսի 6ին իր արտգործնախարարութիւնից իրահանգ ստանալով, համաձայնում է դաշնակից կառավարութեան ներկայացուցչին այդ փաստաթղթերը ցոյց տալ²¹:

Բրիտանական քաղաքականութեան հաշուարկուած վայրիվերումները եւ հենց շրջափոխումներն էլ որոշակի օրինակ դարձան բրիտանական արտաքին քաղաքականութեան երկակիութեան եւ՝ կեղծիքներով ուղեկցուող խորամանկ յօրինուածքներին:

ՍԹՈՔՍԻ ՀՈԿՏԵՄՈՐԵՐԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Եւ այսպէս, գնդապետ Սթոքսը, որը նշանակուել էր Անդրկովկասում անգլիական գերագոյն ռազմական յանձնակատար, Հայաստանի համար

²⁰ Յովհաննիսեան, *Հայաստանի, հյր. III*, էջ 439:

²¹ Նոյն, էջ 439-40:

ճակատագրական դարձած թուրք-հայկական պատերազմի ամենալարուած պահին՝ 1920 Հոկտեմբերի 15ին Թիֆլիսից ժամանում է Երեւան: Թուրքերը Սթոքսի Երեւանում յայտնուելու պահին արդէն գրաւել էին Սարիղամիշը: Հայերը յայտնուել էին ծանր պաշտպանական, քան յարձակողական դիրքերում: Ստեղծուել էր պահ թէ՛ ի՛նչ անել, ուր գնալ՝ շարունակել՝ պատերազմը թէ՛ հաշտուել, որոշակի փոխզիջումներով գնալ դէպի Թուրքիա՝, թէ՛ այս կամ այն պայմաններով բուլշեփկների հետ լեզու գտնել, կամ էլ փորձել ամէն գնով պահպանել սեփական իշխանութիւնը²²:

Այս պահին արդէն Եւրոպայի դաշնակից երկրներում, մասնատրապէս Բրիտանիայի քաղաքական շրջաններում աստիճանաբար ներքուստ հասունացան ապագայ հայ-թուրքական հաշտութեան պայմանագրի չափանիշերը, որոնք առիթ դարձան Սեւրի որոշումների վերանայման, եւ փոփոխուած կամ ակնկալուած իրադրութեան նոր պայմաններում իրագործելու այն, ինչ անելի շատ էր բխում նրանց աշխարհաքաղաքական շահերից՝ հաշտուել խորհրդային նոր իրողութեան հետ եւ Հայաստանը որպէս խաղաքարտ թողնել հնարատր ապագայի նոր խաղարկումների համար:

Այդ ժամանակ դա միայն Բրիտանիայի մօտ չէր նկատուում. Դաշնակիցների երկրների մի մասի մօտ նկատուեցին խոր տարակարծութիւններ՝ Արեւելեան Հարցում եւ առաջադրուեցին նոր մօտեցումներ Սեւրի պայմանագրի փոփոխման համար, Թուրքիային զիջումներ կատարել նրա հետ մերձենալու գնով՝ Հայաստանի հաշտին ձեռք բերելով առեւտրատնտեսական եւ քաղաքական շահաբաժիններ: Արդէն հասունանում էր մի գաղափար, որ դա ձեռնտու կը լինի նաեւ հայերին եւ յոյներին պատին դէմ արած քեմալական Թուրքիային: Վերջինիս ձեռնտու էր արգելափակել եւ տարածքային տեսանկիւնից սահմանափակել ՀՀ հնարատր ընդարձակումները եւ պատին դէմ անել: Թուրքիայի հետ անշահաւէտ ու անպատուաբեր պայմանագիրը իհարկէ անելի շահաւէտ էր համարում, քան բուլշեփկների, բայց վերջինս էլ արդէն չէր անտեսում որպէս գործօն:

Սթոքսը այս նոր իրականութիւնների դաշտում էր գործում: Բրիտանական դաշինքին համար արդէն անելի ձեռնտու էր համաձայնութեան գնալ մոլի ազգայնական թուրքերի հետ, քան խորհրդային կողմի: Յիրափ, խորհրդամէտ ընտրութիւնը ընդունելի եւ ձեռնտու չէր բրիտանացիներին: Դրանով, նրանք գիտակցաբար եւ հաշուարկուած հաւանութիւն էին տալիս ապագայ Ալեքսանդրապոլի հաշտութեանը, եւ Հայաստանին թողնում քեմալական Թուրքիայի ողորմածութեան եւ ազդեցութեան ոլորտում: Բրիտանիան համոզուած էր, որ Թուրքիայի հետ իրենց փոխպայմանա-

²² Дмитрий Семушин, «Феномен полковника Стокса», либо как «англичанка гадит» Армении (Դմիտրի Սեմուշին, «Գնդապետ Սթոքսի երեւոյթը», կամ ինչպէս «Անգլուիին թքում է» Հայաստանի վրայ)՝ [https:// vesti. ru/phenomen-polkovnika-stoksa-libo-kak-anglichanka-gadit-armenii.html](https://vesti.ru/phenomen-polkovnika-stoksa-libo-kak-anglichanka-gadit-armenii.html), մատչում՝ 10.11.2021:

տրուածութիւնը կայացած է, իսկ բոլշեւիկներին հետ խնդիրներ կան: Բրիտանիան կարծում էր որ Հայաստանի նկատմամբ թուրքական հովանաւորչութեան հաստատման գազաթնակէտին Խորհրդային Ռուսաստանին այլ բան չի մնայ, քան զաւթել մնացած Հայաստանը: Անդրկովկասում այս ողջ իրարանցման համայնապատկերի բնութագրականը դարձաւ հայկական դժուարութիւնների նկատմամբ գրգռուածութեան ուժեղացումը, իսկ հայերին կարծես թէ արդէն բրիտանական կողմը հենց այդ իմաստով էր ընդունում: Այն ուժեղացաւ յատկապէս 1920ին Սեպտեմբեր-Ղեկտեմբերի թուրք-հայկական պատերազմում ՀՀի կրած պարտութիւնից յետոյ:

1920ի երկրորդ կէսից սկսած Հայաստանը բոլոր կողմերից յայտնուել էր ռազմաքաղաքական շրջափակման ճիրաններում: ՀՀն ձգտում էր լուծել գրեթէ անիրագործելի դարձած բազմաթիւ հարցերը՝ տարածքային, պարէնային, վառելիքի, ինչպէս նաեւ ցանկալի վրաց-հայկական դաշինքի պարագայում կանխել թէ՛ բոլշեւիկեան յարձակումը եւ թէ՛ չեզոքացնել այլ սպառնալիքները:

ՀՀ ԱԳ նախարարին ուղղած 1920 Հոկտեմբերի 1ի (N 443) զեկուցագրում Վրաստանում ՀՀ դիւանագիտական ներկայացուցիչ Բեկզադեանը անդրադառնում է ՀՀի վրայ Թուրքիայի յարձակման նպատակների եւ Ռուսաստանի ու Արեւմուտքի երկրների դիրքորոշման: Նա նշելով Սեպտեմբերի 27ին Սարիղամիշի ուղղութեամբ թուրքերի ձեռնարկած յարձակման մասին, տեղեկացնում է նաեւ իր տեսակցութիւնների մասին Հայաստանի Հանրապետութիւնում ՌԽՖՍՀ դիւանագիտական ներկայացուցչութեան ղեկավար, Բորիս Վասիլի Լեգրանի, ինչպէս նաեւ 1920ին ֆրանսական զինուորական առաքելութեան ղեկավար գնդապետ Է. Դի Քորպէյի, ֆրանսական յանձնակատարի փոխանորդ Նեթեմանի, Սթոքսի եւ յունական ներկայացուցիչ Սկերերիսի հետ, նպատակ հետապնդելով ոչ միայն նրանց տեղեկացնել Կարսի ուղղութեամբ գործող Քարաբեքիրի զօրքերի յարձակման, Օլթիի եւ Սարիղամիշի գրաման, եւ դրանով իսկ ՀՀ համար ճգնաժամային դրութեան ստեղծման մասին, որ այն յանգեցրել է թուրք-բոլշեւիկեան կապի հաստատմանը եւ հայկական ճակատի լուծարմանը, ՀՀում ստեղծուած դրութեան եւ նրանց կողմից ձեռնարկուելիք միջոցների մասին: Բեկզադեանը իր դիմումնագրով ակնկալում էր Դաշնակից զօրքերի հնարաւոր ափիհանում եւ շտապ կերպով վառելիքի առաքում: Սակայն, դաշնակիցների ներկայացուցիչները ընդամէնը ուշադրութեամբ ունկնդրում են եւ խոստանում այդ մասին անյապաղ հաղորդել իրենց կառավարութիւններին եւ խնդրել ՀՀ համար այնքան անհրաժեշտ օգնութիւնը: Ընդ որում ... Բեկզադեանը ակնկալում էր յունական մինչեւ 200,000 ծովային զինուժի ափիհանում Տրապիզոնի շրջանում, կարծելով որ դա կը հարկադրի թուրքերին ետ քաշել իրենց զօրքերի մի մասը ՀՀի սահման-

ներից: Դա թե՛ բարոյական, եւ թե՛ գինտորական առումով մեծ օգնութիւն կը լինէր ՀՀին²³, ինչը սակայն անիրատեսական էր:

1920 Հոկտեմբերի 15ին Տեղեկատու բաժնի վարիչ Արզումանեանը տեղեկացնում է, որ Հոկտեմբերի 3ին Թիֆլիսից Երեւան է ժամանել Սթոքսը, հանդիպումներ ունենում վարչապետ Համօ Օհանջանեանի եւ ռազմական նախարար Ռուբէն Տէր Մինասեանի հետ եւ կասկած յայտնում, որ հայերն իսկապէս ու անկեղծօրէն որոշել են կռուել քեմալիստների դէմ, որ կասկածելի է հայերի որոշումը՝ քշել տաճիկներին Կարսի շրջանից: Ըստ Արզումանեանի Սթոքսը քննադատում է ՀՀի եւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջեւ կնքուած Օգոստոսի 10ի համաձայնութիւնը, բացէիբաց տեղեկացնում, որ Բրիտանիան անգոր է իրաւ օգնութիւն հասցնել ՀՀին, եւ թե՛ ռմբակոծել կամ վերցնել Տրապիզոնը միտք չունի, որովհետեւ Բրիտանիան չի կարող մեծ ուժ հանել տաճիկականի դէմ՝ երկրի խորքերը շարժուելու համար, իսկ միայն քաղաքը եւ նաահանգիստը գրաւելով Բրիտանիան մեծ օգնութիւն չի հասցնի: Սթոքսը մեծ սխալ էր համարում Օգոստոսի 10ին ստորագրած պայմանագիրը բոլշեւիկների հետ: Սթոքսը նշում է, որ վրացիք վախենում են կապուել հայերի հետ, կարծելով, որ դրանով տաճիկներին գրգռում են իրենց դէմ, իսկ տաճիկների հետ թշնամանալ չեն ցանկանում, անգամ ենթադրում, որ վրացիները թուրքերի հետ համաձայնութեան են եկել, այլ բացատրութիւն չտալով քեմալականների կողմից Արտահանի գրաման փաստին, այդուհանդերձ յորդորելով աւելի սերտ համագործակցել նրանց հետ: Սթոքսը նաեւ այն համոզմունքն է յայտնում, որ հայերը վարում են հակամուսուլմանական քաղաքականութիւն եւ միշտ կռուի մէջ են մուսուլմանների հետ: Նա անհրաժեշտ է գտնում վերջ տալ այդ քաղաքականութեանը, որով պէտք է Անդրկովկասում ստեղծել մի համադաշնութիւն, որը վերջ կը դնի նման քաղաքականութեանը, կ'որդեգրուի հաշտութեան ուղին, որով եւ կը լուծուեն հայ-ադրբեջանական վէճերը: Սթոքսը՝ բերելով Զանգեզուր-Ղարաբաղի եւ Նախիջեանի օրինակը՝ փորձելով զէնքի միջոցով լուծել հարցը, գտնում էր որ դա վատ հետեւանք կ'ունենայ ՀՀի համար, ինչն հնարատր կը լինի ժամանակի ընթացքում խաղաղ եղանակով՝ իբր թէ անդրկովկասեան համադաշնութեան ստեղծամբ, որով կը լուծուեն սահմանային վէճերը: Բեկզադեանը հակադարձելով, յայտնում է, թէ ՀՀ նախարարապետը պաշտպանում է իրենց կառավարութեան տեսակէտը, որ նախ պէտք է լուծուեն բազում սահմանավէճերը, այնուհետեւ միայն կարող է խօսք լինել համադաշնութեան մասին, որին Սթոքսը կտրուկ հակառակում է:

²³ Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920 թթ., քաղաքական պայմանութիւն. փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, պատ. խմբ. Գ. Գալոյեան, Վ. Ղազարխեցեան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2000, էջ 296-97:

Օհանջանեանն ի պատասխան պարզաբանում տալով, Խորհրդային Ռուսաստանի հետ ժամանակաւոր համաձայնութիւնը համարում է հանգամանքներից եկող ստիպողական քայլ, հասարակ գինադադարի միակտ, տեղեկացնելով այն հանգամանքների մասին, որոնք ստիպել են ՀՀ կառավարութեանը կնքել այն, իսկ Վրաստանի հետ ջանքերը եւ տարածքային հարցերի լուծման կարեւորութիւնը որպէս դաշնային որեւիցէ համակարգի նախապայման: Չնայած Սթոքսի հանդիպման ժամանակ արուած կոչին՝ հրաժարուել հակամահմեդական կեցուածքից, որից ՀՀ դեկլարները անհանգստացած էին, հանդիպումը աւարտում է Սթոքսի համար ցանկալի ելքով: Օհանջանեանի կառավարութիւնը կրկին ցուցաբերում է պատրաստակամութիւն դիմակայել եւ թուրքերին եւ բոլշեւիկներին, քանի որ ամբողջ հայ ժողովուրդը ոտքի է կանգնել եւ պիտի յաղթի թշնամուն, եթէ ինքը չի ուզում ոչնչանալ²⁴:

Իսկ իրական փաստերը հենց դա էլ հաստատում են: 1920 Հոկտեմբերի 5ին Բեկզադեանը ԱԳ նախարարին տեղեկացնում է Թիֆլիսից Երեւան ժամանած Սթոքսի հետ իր տեսակցութեան մասին, որին ներկայ էր նաեւ վարչապետ Օհանջանեանը: Բեկզադեանը տեղեկացնում է, որ փորձել են տեղեկանալ նրանցից ակնկալուող աջակցութեան մասին: Դրան Սթոքսը պատասխանել էր, որ ինքը շարունակ հեռագրում է օգնութեան մասին, եւ մինչեւ հիմա պատասխան չի ստացել, որը նրա կարծիքով նշանակում է, որ Եւրոպան կա՛մ անկարող է օգնել կա՛մ չի ցանկանում, երկու դէպքում էլ սակայն հետեւանքը պարզ է, որ դուք ազատ էք անելու այն ամէնը, ինչ-որ հարկաւոր կը գտնուի ժողովրդին փրկելու համար: Սթոքսը տեղեկացնում է նաեւ, որ նմանատիպ կարծիքներ են յայտնել նաեւ Տը Քորպէյը, Նեթեմանը: Բեկզադեանը արձագանգում է, թէ այդ բոլորից յետոյ եթէ ուժ ունենայինք, կը կռուէինք եւ կը յաղթէինք, եթէ ոչ՝ մնում է միջոցներ ձեռք առնել համաձայնութեան գալ Թուրքիայի հետ, ակնարկելով, որ Երեւանում էլ են արդէն այդպէս մտածում, որ այդ մասին հասկացրել է ՀՀ խորհրդարանի աւագ քարտուղար, հասարակական գործիչ, գրող, ՀՅԴ անդամ Յակոբ Տէր Յակոբեանը (Յ. Իրազեկ): Այդ մասին տեղեկանալով, Սթոքսը յայտնում է Թեկզադեանին, թէ իրենք չեն կարող միջնորդի դեր յանձն առնել հայերի եւ Քեմալի միջեւ, որովհետեւ չեն ճանաչում պաշտօնապէս!: Բեկզադեանը եզրայանգման է, որ իրենց մնում է համաձայնութեան գալ տաճիկների հետ, իհարկէ հնարաւոր տազնապնեւում²⁵:

Հոկտեմբերի ընթացքում իրապէս պարզում է նաեւ, որ Դաշնակից պետութիւնները ՀՀին որեւիցէ փաստացի ռազմական կամ քաղաքական

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 149-154: ց. 2, գ. 94, թ. 1-3. նաեւ՝ *Յանաջ*, 5 եւ 6 Հոկտեմբերի 1920, Երեւան:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 92, թ. 11-14:

օգնություն ցոյց տալու մտադրություն իրապէս չունեն: Ալեքսանդր Խատիսեանի եզրայանգմամբ.

Միակ իրական հետեւանքը այն բոլոր դիմումներուն, որոնք կատարուեցան դաշնակիցներու Թիֆլիսի ներկայացուցիչներուն, եղաւ այն, որ անգլիական բարձր յանձնակատար Սթոքսը անցաւ պտոյտի՝ Կարսի ճակատը եւ գտաւ այն ամուր (գոնէ այսպէս յայտարարեց հայկական իշխանութիւններուն): Ոչ մէկ ուրիշ օգնութիւն եւրոպական իշխանութիւնները Կովկասի մեջ ցոյց չտուին Հայաստանին²⁶:

Սթոքսը Անդրկովկասում եւ Հայաստանում Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցչութեան անդամ, կապիտան, հայերէնին լաւ տիրապետող Ջորջ Կրէյքիի հետ միասին Կարս կատարած ստուգիչ այցից յետոյ, որտեղ նրան հրամանատարներն ու զինուորները, Սիլիկեանը լաւ ընդունելութիւն են ցոյց տալիս, չմոռանալով ռուսատեաց երեւալ, Հոկտեմբերի 6ին Լոնդոն ուղարկած զեկոյցում յայտնում է, որ Հայաստանը չնայած Սարիղամիշի կորստին, շարունակում է ամուր դիրքեր գրաւել բոլշեւիզմի դէմ, սակայն վառելիքի պակասն ու Ադրբեջանի կողմից ճնշումը խանգարում են դրան: Այնուհետեւ կեղծելով իրողութիւնները, յայտնում, թէ Յուլիսին ստացուած բրիտանական ռազմամթերքի շնորհիւ (ինչն իրականում անորակ էր - Վ.Վ.), իբր թէ կանոնաւոր բանակը հաւանաբար մէկ շաբաթից յարձակման կ'անցնի²⁷, եզրայանգելով, որ եթէ թուրքերին ու ռուսներին յաջողով Հայաստանի վրայով ձեռքերն իրար միացնել, իր կարծիքով, բրիտանական կառավարութիւնը պէտք է բժախնդրօրէն նկատի առնի Հայաստանին օգնելու հնարաւոր ամէն ինչ²⁸, չնայած Սթոքսն այնքան էլ համոզուած չէր դրանում:

Իսկ արդէն 1920 Հոկտեմբերի 13ին ՀՀ ԱԳ նախարարը տեղեկացնում է դիւանագիտական հաւատարմատարին Լեգրանի կողմից ներկայացուած նոտայի բովանդակութեան մասին, ըստ որի ՀՀն պէտք է ապահովել բոլշեւիկեան զօրքերի եւ ռազմամթերքի տարանցման իրաւունք՝ Հայաստանի վրայով Տաճկաստան եւ հրաժարուել Սեւրի պայմանագրից²⁹, հրաժարուել դէպի Դաշնակիցներն ունեցած կողմնորոշումից, տար ա-

²⁶ Ալ. Խատիսեան, *Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը*, «Համազգային» հայ մշակութային ընկերակցութիւն, տպ. Համազգային, Պէրութ, 1968, էջ 230:

²⁷ Խօսքը մասնատրապէս վերաբերում է 1920ի թուրք-հայկական պատերազմի Կարսի ճակատում Հոկտեմբերի 14ին հայկական ուժերի կողմից ձեռնարկուած հակաշարժակման անցնելու ծախող փորձին, որը նախորդեց Կարսի Հոկտեմբերի 30ի անկմանը: Հայկական բանակը, չնայած յամառ մարտերին, կանգնեց մի շարք դժուարին խնդիրների առաջ, որոնցից առաջինը զօրքերի համալրումն էր:

²⁸ Ռ. Յովհաննիսեան, *Հայաստանի Հանրապետութիւն. սայի եւ մանգաղի միջեւ մասնաւորում եւ խորհրդայնացում. հղր. IV*, էջ 241:

²⁹ *Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920*, էջ 303:

զատ տարանցման հնարատրություն Ռուսաստանից Թուրքիա, որը յենք էր ստեղծում ընդդեմ Դաշնակիցների ռազմաքաղաքական դաշինքի ստեղծման:

1920ի աշնանը Հայաստանի շուրջ աշխարհաքաղաքական իրավիճակը կտրուկ փոխուել էր, որով առաջացել էին նոր խնդիրներ, ինչն էլ յայտնուեց Սթոքսի բրիտանական ծրագրերի կիզակէտում:

Այդուհանդերձ, փաստը մնում էր փաստը. դաշնակիցների հնարատր ռազմական միջամտութեան հարցով Եւրոպայում հայերի գործադրած ջանքերը ապարդիւն էին անցնում: Դաշնակից տէրութիւնները, որոնք Միացեալ Հայաստան էին ձեատորել թղթի վրայ, հետետողականօրէն մերժում էին զինուած ուժեր յատկացնել այդ որոշումն իրագործելու համար, ինչը ցայտուն դրսետրուեց նաեւ 1920ի աշնան աղէտալի պատերազմի ժամանակ: Նրանց վրայ ոչ մի ազդեցութիւն չէին թողնում Աւետիս Ահարոնեանի եւ միաների այն պնդումները, թէ՛ ՀՀի դէմ յարձակումը յարձակում է նաեւ Դաշնակից տէրութիւնների եւ Սեւրի դաշնագրի վրայ: Ամէն ինչ ամէն անգամ աարտում էր տարբեր երկրների այսպէս կոչուած հայասէր գործիչների ու կազմակերպութիւնների անուժ դիմումներով եւ կոչերով՝ իրենց կառավարութիւններին³⁰:

1920 Նոյեմբերի 23ին Թիֆլիսում Բեկզադեանը ԱԳ նախարարին ուղարկած գաղտնի գրութեան մէջ տեղկացնում է Սթոքսի հետ ունեցած Հոկտեմբերի 14ի տեսակցութեան եւ Արդահանի անցքերի շուրջը Սաբախտարիշվիլու հետ ունեցած խօսակցութեան մասին: Այնուհետեւ նա տեղեկացնում է Նեթեմանի եւ Քորպէյի հետ ունեցած հանդիպման մասին, որոնց իրազեկել էր ՀՀ դրութեան եւ խնդրել վրացական աջակցութիւն, որի ժամանակ Քորպէյը հաաստիացրել էր, որ ինքը խօսել է այդ առիթով Ռամիշվիլու հետ, որը խոստացել էր ամենայն աջակցութիւն ցոյց տալ³¹: Բեկզադեանը կառավարութեանը յայտնում է նաեւ Հոկտեմբերի 16ին գնդապետ Զինկեփի հետ ունեցած հանդիպման մասին, որը յայտնել էր իր բարեացակամ վերաբերմունքը Հայաստանի հանդէպ եւ խոստացել հնարատր աջակցութիւն ցոյց տալ Վրանգէլի կողմից: Բեկզադեանը նշում է նաեւ Հոկտեմբերի 17ին Սթոքսի հետ ՀՀ զինուորական նախարարի Թիֆլիս կատարած այցելութեան մասին, որը նոյն օրուայ երեկոյ-

³⁰ ...Ինչպէս դա կար եւ 1915ի աղէտի օրերին, այնպէս էլ 2020ի աշնան պատերազմի ժամանակ Ադրբեջան-Թուրքիայի դաշինքի հետ, երբ պետութիւնները, ՄԱԿը եւ գրեթէ բոլոր միջազգային կազմակերպութիւնները բաարարուեցին Արցախի հարցում հռչակակագրային բնոյթի յայտարարագրերով, կոչերով եւ որոշումներով, եւ անտեսելով ազգերի ինքնորոշման հիմնարար սկզբունքը, գործնական ոչ մի աջակցութիւն չցուցաբերեցին թէ՛ պատերազմի կանխման, եւ թէ՛ արցախեան հիմնախնդրի խաղաղ կարգաւորման ու լուծման գործում, եւ քեցին Հայաստանին, ինչպէս եւ 1920ի թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 47:

եան տեսակցութիւն է ունենում Ռամիշվիլու եւ Սթոքսի հետ, միա օրը՝ Սաբախտարիշվիլու հետ իր ներկայութեամբ³²։ Բեկզադեանը դժգոհում է Գէորգաձէին ՀՀում դիւանագիտական ներկայացուցիչ նշանակուելու կապակցութեամբ, ընդգծելով, որ հայ հանրութիւնը երբեք չի կարող մոռանալ, որ դա այն նոյն Գէորգաձէն է, որը 1918ի Հայաստանի վրայ արշաւող Խալիլ փաշային ամենայն յաջողութիւն էր ցանկանում։ Նա իր կասկածն է յայտնում, որ այդպիսի անձնաւորութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ նշանակելը հազիւ թէ կարողանայ նպաստել այն բարեկամական կապերին, որոնց ձգտում են։ Սաբախտարաշվիլին իր համաձայնութիւնն է արտայայտում եւ նշում որ իրենք իրօք սխալ են գործել, բացատրելով դա նրանով, թէ իբր այդ հանգամանքի վրայ բնաւ չեն մտածել եւ տեսակցութիւնը վերջանալուց կէս ժամ յետոյ հեռախօսով յայտնում, թէ Գէորգաձէի Երեւան գնալը յետաձգում է³³։ Բեկզադեանին սակայն առաւօտեան կրկին հեռախօսով զանգահարում է մտափոխուած Սաբախտարաշվիլին, խնդրելով նախապէս կառավարութեան կարծիքը իմանալուց յետոյ, Գէորգաձէին անցաթուղթ տալ Երեւան մեկնելու, անելացնելով, որ Գէորգաձէին փոխարինելու համար այժմ դեռ ոչ ոքի ի նկատի չունեն, ուստի խնդրում են թոյլ տալ նրան Երեւան գնալ ոչ իբրեւ դիւանագիտական ներկայացուցիչ, այլ իբրեւ կառավարութեան պատգամաւոր՝ յատուկ լիազօրութիւններով³⁴։

Բեկզադեանը նաեւ տեղեկացնում է Ներթեմանի հետ Հոկտեմբերի 20ի տեսակցութեան մասին, հարցնելով նրա կարծիքը թէ կարո՞ղ է արդեօք Ֆրանսսան ազդեցութիւն գործել Լեհաստանի վրայ, որպէսզի վերջինս իր եւ Սովետական Ռուսաստանի հետ կնքուելիք հաշտութեան պայմանագրի մէջ մի կէտ մտցնի Հայաստանի տարածքի անձեռնմխելիութեան մասին։ Ներթեմանը պատասխանել է, որ այդ խնդիրը նա այնքան է լուրջ համարում, որ երէկ ունեցել է յատուկ խորհրդակցութիւն եւ շուտափոյթ այդ մասին տեղեկացրել է իր կառավարութեանը³⁵։

Անուժ է լինում նաեւ Սթոքսի նոր միջամտութիւնը, որին Վրաստանի կառավարութիւնը չի արձագանգում։ Սթոքսի խորհրդատուութեամբ ՀՀ կառավարութիւնը Լեզրանի գլխաւորած պատուիրակութեանը անընդունելի պայմաններ է առաջադրում եւ խնդիրը առժամանակ փակուղի է մտնում։ Այնուհետեւ, ՀՀ կառավարութիւնը ուղղորդում է սնամէջ բանակցութիւններ վարելու Վրաստանի հետ՝ Խորհրդային Ռուսաստանի դէմ հայ-վրացական ռազմական դաշինք ձեւաւորելու համար, խոստանալով

³² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 47-48. նաեւ՝ Յովհաննիսեան, *Հայաստանի. հպր. IV*, էջ 240:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 47-48:

³⁴ Նոյն:

³⁵ Նոյն:

աջակցել նապօր եւ ռազմամթերքի հարցում, ինչպէս նաեւ Վրաստանին համոզել զինակցելու ՀՀ-ի հետ, որոնք սակայն արուել էին՝ առանց Վրաստանի իրական դիրքորոշումը պարզելու: Աւելին, ՀՀ կառավարութիւնը Օհանջանեանի անունից, առանց խորքային քննութեան, անմիջապէս այդ մասին յայտնել է Թիֆլիսի իր դիւանագիտական ներկայացուցիչ Բեկզադեանին, որ Հայաստանը հաւատարիմ կը մնայ Դաշնակիցներին եւ Լեզրանի հետ բանակցաընթացքը կը ծախողի: Վիճակն այնպէս է դասաւորում, որ Սթոքսը չվստահելով հայկական կողմին, անմիջապէս ժամանում է Երեւան՝ կրկին փորձելով ՀՀ կառավարութեան վրայ ճնշում գործադրել՝ Լեզրանի հետ բանակցութիւնները փակուողի մտցնելու անշեղ նպատակադրումով: Սթոքսը այդ խնդիրը իրագործելու համար Երեւանում մնում է մինչեւ Հոկտեմբերի 17ը եւ աչքի ընկնում հակալեզրանեան քարոզչութեամբ: Այս լարուած վիճակի մասին ուշագրաւ է Լեզրանի՝ Զիչերիին ուղարկած Հոկտեմբերի 24ի հեռագրից մի հատուած.

Մեր բանակցութիւնները գրաւել են Անտանտի լարուած ուշադրութիւնը: Եկաւ անգլիական կոմիսար Սթոքսը, որը վաղուց չէ, որ մեկնել էր Երեւանից: Մեզ հասած տեղեկութիւնների համաձայն Սթոքսը առաջադրել է անդրկովկասեան ֆեդերացիայի պլան, որի մէջ պէտք է մտնեն, Հայաստանից եւ Վրաստանից բացի, նաեւ Ադրբեջանը, որտեղ, Սթոքսի հաշտումներով, մուսաւաթականները շուտով կը գրաւեն իշխանութիւնը եւ կապ կը հաստատեն Դադստանի հետ: Երեւի այդ կապակցութեամբ է, որ Վրաստանի նախկին ռազմական նախարար Գեորգաձէն մի շարք զինուորականների հետ միասին եկել է Երեւան: Սպասում է, որ ֆրանսական ներկայացուցիչը եւս կը ժամանի: Սթոքսը Երեւանում թողել է իր մշտական ներկայացուցիչին, մի բան, որ առաջ չէր անում: Բացի դրանից, այստեղ կան իտալական եւ ամերիկեան ներկայացուցիչներ³⁶:

Երեւանում Սթոքսը զբաղում է Լեզրանի առաքելութեան ձախողմամբ, որը տարաւ թուրք-հայկական պատերազմի երկարաձգմանը եւ է՛լ աւելի խճճեց ՀՀ ապագայ վիճակը: Սթոքսը յատկապէս պնդեց, որ կառավարութիւնը ետ չկանգնի Սեւրի պայմանագրից: Պատահական չի, որ հայկական յուշագիրը կազմուել էր Սթոքսի մասնակցութեամբ, պահանջելով, որ հայերը պնդեն ՀՀ անկախութեան ճանաչման վրայ մինչեւ Տրապիզոն եւ Էրզրում եղած սահմանով, ներառեալ Սիւնիք-Զանգեզուրով եւ Նախիջեւանով: Սթոքսը առանց հիմքի պնդում էր, որ խորհրդային կողմը քաղաքական ճարպիկ հնարքի է դիմում եւ ուժ չունի խորհրդայնացնել Հայաստանը: Ըստ էութեան Սթոքսը աւելի շատ քեմալականների հետ փոխգործակցութեան կողմնակից էր, քանզի իրօք համոզուած էր, որ քեմալականները բոլշեւիկների հետ գործակցելով ներքուստ հակաբոլշեւիկեան են, այսինքն հակառուսական:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ֆ. 64, ց. 2, գ. 11. նաեւ՝ Էդիկ Զոհրաբեան, *1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը եւ տէրութիւնները*, «Ոսկան Երեւանցի» հրատ., Երեւան, 1997, էջ 227:

Ըստ Սեմուշինի, 1920 Նոյեմբերի 14ին ՀՀ նախարարների խորհուրդը որոշում է ԱԳՆի եւ Թիֆլիսի իր ներկայացուցչության միջոցով եւ այլ հնարատր ուղիներով, օգտուելով Սթոքսի առաջարկած միջնորդութիւնից, բրիտանական արդէն նորացուած եւ փոփոխուած ռազմավարութեան հիմքի վրայ թուրքերի հետ հասնել համաձայնութեան:

Սեմուշինը կարծում է, որ Հայաստանի ղեկավար վերնախաւի այդպիսի շրջադարձը այսպիսով իրականում պայմանաւորուած էր Թուրքիայի նկատմամբ Բրիտանիայի փոփոխուող դիրքորոշմամբ: Մի բան էլ պարզ էր, որ բրիտանացիները թուրքերի հետ սերտ դաշինքի դեռեա իրաւ հնարատրութիւններ չէին տեսնում: Դրա կարիքը Քեմալի մօտ առանձնապէս չկար, քանզի այդ պահին դեռ կար դրա գործուն հակաթոյնը՝ բոլշեւիզմը, միաժանակ համոզուած լինելով, որ հայերը թուրք-հայկական պատերազմում ջախջախուելուց յետոյ այլ ընտրութիւն չունեն, սակայն բրիտանացիների յորդորով եկել էին եզրայանգման, որ թուրքերի հետ աւելի ձեռնտու է, իսկ խորհրդային կողմի հետ՝ պարզապէս սարսափելի, ինչը մխրճուել էր ՀՀ կառավարութեան գործելակերպի եւ գիտակցութեան բոլոր ծալքերում: Այդպիսով բրիտանացիները հաւանութիւն են տալիս ապագայ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին, ցանկանալով, որ Հայաստանը անցնի քեմալական Թուրքիայի ազդեցութեան տակ:

Սակայն աշխարհաքաղաքական իրադարձութիւնները այլ կերպ դաստրուեցին³⁷: Դրանով իսկ բրիտանացիներին հաւանաբար աւելի շուտ հետաքրքրում էր հայերին դրդել ընդդէմ բոլշեւիզմի եւ Ռուսաստանի եւ դրանով իսկ նախապատրաստել Սեւրի գրոյացումը, կանխել բոլշեւիկեան ծաաւումը դէպի Արեւելք, հող ստեղծել Քեմալին իրենց կողմը գրաւելու համար, թէկուզեւ հայերին եւ Հայկական Հարցը զոհաբերելու գնով: Այդպէս էին կարծում նաեւ ֆրանսացիները Իզմիր-Չմիրսիսի վերադարձնելով թուրքերին, նպաստելով յոյների դէմ թուրքերի յաղթանակին, խոչընդոտելով յոյներին Մեծ Յունաստանի ստեղծման գործում, կարծելով, որ դրանով կը կարողանան հասնել Քեմալի հետ համաձայնութեան: Դրա տարբերակը պատահեց 1921-22ին Կիլիկիայի աղէտալի դէպքերի ժամանակ, երբ Ֆրանսան³⁸ առանց հայերին զգուշացնելու Կիլիկիան նուիրաբերեց Թուրքիային³⁹:

³⁷ Семушин, համացանցային հրապարակում:

³⁸ Ֆրանսական դիւանագէտ Անրի Ֆրանքլին-Պոյիոնը (1870-1937) Թուրքիայի ԱԳՆ Եուսուֆ Քեմալի հետ 1921 Հոկտեմբերի 20ին կնքեց Անկարայի պայմանագիրը, որով Ֆրանսան *տէ-ֆաքթօ* ճանաչեց Թուրքիայի նոր կառավարութիւնը, եւ 1920-21ի ընթացքում Կիլիկիան զիջուեց Թուրքիային:

³⁹ Այդ մասին վերջնագրային է Լէոյի եզրայանգումը. «Եւ այսպէսով Ֆրանքլէն Պոյիոնը ազատութիւն ունեցաւ մի շարք համաձայնութիւններ կայացնելու Անգորայի հետ, *համաձայնութիւններ, որոնցից մի քանիսը ոչ միայն հակառակ էին Ֆրանսիայի սպորագրած Սեւրի դաշնագրին, այլ եւ ուրնակոյն էին անում անգ-*

Բրիտանիայի արտաքին-քաղաքական շրջադարձը ձեռք բերուեց թուրքերի յաթախակով հայերի դէմ պատերազմում, սպիտակ բանակների ջախջախմամբ, Էլեֆտերիոս Վենեզիլոսի Յունաստանի չեզոքացմամբ եւ ջախջախմամբ:

Արդիւնքում, ճանապարհ բացուեց Սեւից Լոզան, Թուրքիայի վերստեղծման համար որպէս թափարգելի Թուրքիայի եւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջեւ ճեղքուածքի առաջացման հիմք, ինչի համար վերջինիս արուած «բարեհամբոյր զեղչերը» Բրիտանիային, Ֆրանսային եւ միաներին կը տային այն, ինչին նրանք ձգտում էին՝ դիրքերի պահպանում Միջագետքում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում՝ մուսուլմանական աշխարհի հաշտութեամբ: Այդ իրավիճակի որոշակի արտացոլանքը կայ Յաւաջի 1920 Նոյեմբերի 20ի առաջնորդում.

Հայաստանը մեծ պետութիւններից իրաւապէս ճանաչուած պետութիւն է: Եւ այդ ճանաչումն է մեր ժողովրդի գերագոյն միջազգային նաւաճումը:

Հայ ժողովուրդը, որ իր զաւակների միլիոնատր զոհերով է ձեռք բերել իր անկախութիւնը, կարող է հաշտուել իր պատմական տարածքի մեծամեծ կրճատումների հետ, կարող է հրաժարուել շատ եւ շատ բարիքներից, բայց մի բան կայ, որի հետ նա երբեք չպէտք է հաշտուի, որից երբեք նա չպէտք է հրաժարուի: Եւ այդ բանը Հայաստանի, իբրեւ անկախ պետութեան, ոչնչացումն է: Թող լինի Հայաստանը փոքր, նոյնիսկ շատ փոքր, բայց անկախ պետութիւն:

Փոքրութիւնը երբեք արգելք չէ ապագայ զարգացման: Փոքր էր Յունաստանը, երբ ստեղծուեց, եւ շատ թոյլ, բայց այժմ արդէն այնքան մեծ է, որ երկիւղ է ներշնչում նոյնիսկ Իտալիայի պէս մի զօրեղ պետութեան: Փոքր էր Սերբիան, բայց այժմ արդէն մի պատկառելի պետութիւն է: Փոքր էր Ռումինիան, բայց այժմ եռապատկել, քառապատկել է տարածքը եւ ուժը:

լիական շահերը: Մարտին եւ Հոկտեմբերին ստորագրուած էին պայմանագրերը Ֆրանսայի եւ Անգորայի միջեւ: Պատերազմական գործողութիւնները երկու կողմերի միջեւ, դադարեցում էին, Քեմալը յետ էր ստանում ոչ միայն Կիլիկիան, այլ եւ խոշոր հողամասեր Սիրիայից եւ փոխարէնը տալիս էին ֆրանսիացիներին երկաթուղային կոնցեսիաներ: Յայտնագործուեց որ, բացի այդ բոլորից, ֆրանսական կառավարութիւնը, հակառակ իր իսկ պատերազմական մինիստրի ընդդիմութեան, լոկ Ֆրանքլէն Պույիոնի ստիպողական պահանջների վրայ, տուեց Մուլթաֆա Քեմալին 200 միլիոնի արժողութեամբ ռազմանիւթեր, դրանց թում եւ 500 ձի ֆրանսական հեծելազօրքից, 8000 մաուզեր հրացան, գրաման բանակի ամբողջ սանիտարական սարքուկարգը եւ 10,000 ձեռք զինուորական զգեստ: *Քեմալականութիւնը կենդանացաւ, ուժեղացաւ, ֆրանսիական իմպերիալիզմը մի անգամ էլ փրկեց խորրակուող Թուրքիան, ուրքի կանգնեցրեց նրան եւ ուղարկեց յաղթելու յոյներին եւ այդ միջոցով ոչնչացնելու Սեւի դաշնագիրը»* (Լէօ, *Թուրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը. հատոր Բ*, տպ. Պահրի եղբարց, Փարիզ, 1935, էջ 231: Լէօն փաստական տուեալները բերելիս նշել է հետեւեալ հեղինակին՝ А. Сперанский, “Турецкий вопрос после мировой войны,” (Թուրքական հարցը համաշխարհային պատերազմից յետոյ), *Новый восток* (Նոր Արեւելք), 2:1922, Մոսկուա, էջ 137-43):

Ամենակարեւորը պետական անկախութեան պահպանումն է, որ ամենամեծ գրաւականն է ժողովրդի ապագայ զարգացման:

Մեր պետութեան գոյութիւնը, մեծ պետութիւնների տեսակետից, այնչափ իմաստ եւ արժէք ունի, որչափ նա բաժանում է Թուրքիան Ռուսաստանից: Այն օրը, երբ Հայաստանը կորցրեց իր անկախութիւնը եւ դարձաւ փաստօրէն խաղալիք Ռուսաստանի ձեռքին, կը վերանայ այլեւ այն միակ ուժեղ հիմքը, որ ստիպել էր եւ ստիպում է եւրոպական մեծ պետութիւններին ընդունել Հայաստանի գոյութիւնը իբրեւ պետութիւն:

Եթէ Հայաստանը կամենում է ապրել իբրեւ պետութիւն, ամէն կերպ **նա պիտի խուսափի լինել իր մեծ հիւսիսային հարեանի՝ Ռուսաստանի խաղալիքը:**

Միա կողմից, մեր դարաւոր թշնամին՝ Թուրքիան, կարող է իվերջոյ հաշտուել մեր պետական գոյութեան հետ միայն այն ժամանակ, երբ մենք մէկ անգամ ընդամիշտ կը հրաժարուենք ռուսական կողմնորոշումից:

Ճիշտ է, Մուստաֆա Քեմալի Թուրքիան, որ այսօր պատերազմում է մեզ հետ, հանդէս է գալիս իբրեւ բոլշեւիկեան Ռուսաստանի դաշնակիցը: Բայց քաղաքական մեծ իմաստութիւն պէտք չէ ըմբռնելու համար, որ թուրք-ռուսական բարեկամութիւնը մի ժամանակաւոր զինակցութիւն է օբեկտիւ, յարատեւ շահերով միանգամայն հակամարտ երկու ուժերի միջեւ:

Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ թուրքերի եւ ռուսների ներկայ բարեկամութիւնը մի արհեստական կապ է, որ կարող է կտրուել ամէն վայրկեան եւ անխուսափելիօրէն պիտի կտրուի, երբ մէկ կամ միա կողմը հասած կը լինի իր գլխաւոր նպատակին:

Ռուսաստանը Թուրքիայի պատմական թշնամին է, եւ այս թշնամութիւնը չի բխել երբեք իշխողների սուբեկտիւ ցանկութիւններից, այլ եղել է երկու պետութիւնների եւ ժողովուրդների գոյութեան եւ զարգացման օբեկտիւ պայմանների անխուսափելի արդիւնք:

Ահա թէ ինչու ոչ բոլշեւիկները, ոչ էլ քեմալականները կարող են փոխել իրենց պետութիւնների քաղաքականութեան հիմնական ուղղութիւնը: Ճիշտ այնպէս, ինչպէս Անգլիան վերջին եւրոպական պատերազմի ժամանակ եղաւ Ռուսաստանի զինակիցը, որովհետեւ այդ էր պահանջում Անգլիայի ժամանակաւոր շահը, բայց այդ գիտակցութիւնը բնաւ չխանգարեց, որ Անգլիան մնար Ռուսաստանի ամենամեծ եւ ամենավտանգաւոր թշնամին:

Ռուսների հետ լինելով չէ, որ հայ ժողովուրդը կարող է ապահովել իր եւ իր պերտութեան գոյութիւնը: Որովհետեւ ռուսների փրապերտութիւնը Անդրկովկասում, միջազգային ներկայ պայմաններում յարաբերւի չի կարող լինել, եւ նա վաղ թէ ուշ պիտի վերանայ անխուսափելիօրէն, հենց որ լուծուի ռուսական խնդիրը:

Ռուսաստանը ինքն էլ իր բոլշեւիկ իշխանների բերանով բազմիցս յայտնել է, որ պատրաստ է յարգել, ճանաչել Անգլիայի շահերը Անդրկովկասում:

Հայ ժողովուրդը եւ Հայաստանը չեն կարող կապել իրենց բախտը մի պետութեան հետ, որը, իր իսկ խոստովանութեամբ, պիտի հեռանայ Անդրկովկասի սահմաններից, եթէ Անգլիան եւ եւրոպական միա մեծ պետութիւնները կամենան հաշտուել նրա գոյութեան հետ:

Իր փրկութեան համար Հայաստանը ունի միայն մի ճանապարհ՝ գտնել անմիջական կերպով մի ընդհանուր լեզու իր հարեանի՝ թուրքի հետ:

Եթէ հայ ժողովուրդը կամենում է ապրել եւ ապահովել իր պետական եւ ֆիզիկական գոյութիւնը յարաբերօրէն, նա պէտք է ունենայ ոչ թէ ռուսական, այլ թուրքական կողմնորոշում:

Եւ եթէ հայ ժողովուրդը վերջին համաերոպական պարերազմի ժամանակ չունենար ռուսական կողմնորոշում, այլ լինէր թուրքերի հետ առանց վերապահութեան, ամենայն հաւանականութեամբ, նա խուսափած կը լինէր կոտորածներից եւ նրա վիճակը վրացիներից էլ լաւ կը լինէր:

Մէկ անգամ ընդմիջտ մենք պիտի ըմբռնենք, որ օտարի վրայ յենուելով չէ, որ մենք կարող ենք իրապէս խաղաղութիւն ձեռք բերել մեր ժողովրդի համար, **այլ միմիայն մեր սեփական ուժերին ապահիւնելով պիտի որոշենք մեր բախարը մեր ուժեղ հարեաւանների՝ թուրքերի հետ:**

Ամէն մի օտար միջամտութիւն, մանաւանդ ռուսների միջամտութիւնը, կարող է միայն վնասակար լինել հայ եւ թուրք ժողովուրդների յարատեւ խաղաղեցման համար:

Որովհետեւ օտարը, նախ պիտի խտացնի այն փոխադարձ անվստահութեան մթնոլորտը, որ գոյութիւն ունի երկու դարաւոր հարեաւանների միջեւ եւ անկարելի դարձնի մի հաստատուն համաձայնութիւն, եւ, երկրորդ, օտարը պիտի աշխատի մեզ գործիք դարձնել իր սեփական շահերի եւ նպատակների համար, որոնց տեսակէտով հայ-թուրքական յարատեւ ու անկեղծ հաշտութիւնը իրապէս ցանկալի չէ:

Մինչդեռ հայ ժողովուրդը, ինչպէս եւ թուրք ժողովուրդը, կարօտ է յարատեւ հաշտութեան:

Բաւական է, ինչքան խաբուեցինք օտարներից:

Դնենք մեր յոյսը միայն մեր ուժի վրայ եւ խօսենք մեր թշնամու հետ երես առ երես, առանց “բարերար” միջնորդների: Եւ այն, ինչ որ ձեռք կը բերենք այդ ճանապարհով, յամենայն դէպս, կը լինի անելի վստահելի, անելի հաստատուն եւ անելի յուսատու մի բան, քան այն, ինչ որ մենք կարող ենք ստանալ միջնորդների ջանքերով⁴⁰:

Բնականաբար, ոչ-պատահաբար, այս ամէնին նպաստեց նաեւ չափազանց ուշացած՝ վերջին պահին բրիտանական զէնքի - կիսատ-պռատ, շատ յաճախ անորակ, առանց պահեստամասերի - առաքումը Հայաստան, այն էլ պատերազմի դժուար օրերին, երբ վերակազմակերպուելու ոչ մի հնարաւորութիւն չէր մնացել: Այդ զէնքի մէկ երրորդը միայն ուշացումով հասաւ հայերին, մէկ երրորդը՝ վրացիներին եւ նոյնքան՝ քեմալականներին: Խոչընդոտներ յարուցուեցին հայկական բանակի ռազմական խորհրդատուութեան եւ հրահանգիչների, ինքնաթիռների առաքման եւ այլ բազմաթիւ հարցերում: Իվերջոյ անգլիացիների պլանները՝ Անդրկովկասում իրենց քաղաքական արբանեակների հետ, ոչ-լիարժէք իրագործուեցին, իսկ եթէ իրագործուեցին՝ ապա անդրկովկասեան ժողովուրդների զոհաբերման գնով: Բայց բրիտանական ձեռքն այդպէս էլ չհասաւ Բաքուի

⁴⁰ Խմբագրական, *Յանաջ*, ՀՅԴ Բիւրոյի պաշտօնաթերթ, Երեւան, Շաբաթ, 20 Նոյեմբեր 1920:

սեւ ոսկուն՝ նաւթին: Դրան իհարկէ նպաստեց Լենինի հակազաղութային յեղափոխութեան կոչը մոսուլմանական աշխարհին՝ որը արդիւնաւէտ ճնշման ձեւ եղաւ Բրիտանիայի վրայ: Վերջինս արագ հասկացաւ եւ անցաւ պաշտպանողական դիրքերի, փոխելով իր քաղաքական ընթացքը: Միջազգային այդ խաղի արդիւնքում ամէն մէկը ստացաւ իր բաժինը: Ռուսաստանը վերադարձրեց իր կայսերական հսկողութիւնը Անդրկովկասում եւ առեւտրական պայմանագիր ստորագրեց Բրիտանիայի հետ, Քեմալն էլ Լոզանի միջոցով իր թուրքական հանրապետութիւնը եւ դարձաւ «քաղաքակրթութեան հայրը»:

Դուրս եկաւ, որ թէ՛ Քեմալը, թէ՛ Լենինը բաականաչափ խելամիտ գտնուեցին, որ չանցնեն իրենց հակառակորդ Բրիտանիայի կողմից գծուած սահմանագիծը, այսինքն՝ պայքարի մէջ մտնել սահմանային տարածքների համար:

ՍԹՈՔՍԸ ԵՒ ԼԸԳՐԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Բրիտանական աշխարհաքաղաքականութեան նոր փոխակերպումների պայմաններում, բազմիմաց եւ ճարպիկ Սթոքսը շարունակեց իր մեքենայութիւնները՝ ձգտելով ապակողմնորոշել ՀՀ կառավարութեանը, վերջինիս հակախորհրդային տրամադրութեան դրդելով կեղծ, օդում կախուած անիրական խոստումներ տալով: Այս մասին տեղեկանում ենք Աբրահամ Գիւլիսանդանեանին ուղղած ֆինանսների նախարարութեան առեւտրական բաժնի աշխատակից Մարտին Շաթիրեանի մի շատ հետաքրքիր նամակից.

Սթոքսը մեզ հանգստացնում էր նրանով, որ սովետը զօրք շատ քիչ ունի, որ նրանք ամենաթոյլ եւ վատ զօրքերն են, որ 20000 մուսաաթիսներ պատրաստ են ապստամբելու, միայն վախենում են մեզանից, որ մենք կ'օգտուենք հանգամանքից եւ կը յարձակուենք նրանց վրայ, որ այդ պատճառով սովետական զօրքերը մեզ համար վտանգատուր չեն կարող լինել, իսկ մենք մեր ուժերով, որքան հասկացել է Սթոքսը, կարճ ժամանակամիջոցում կը յաղթենք Քեմալին: Նա աւելացրեց, որ Անգլիան խոստացել է մէկ միլիոն փութ նաւթ տալ մեզ երկար ժամանակի վարկով, կը տայ եւ զինամթերք եւ այլն, որ Տրապիզոնի բլրկադան արդէն յայտարարուած է, որ յոյների յաջողութիւնները մեզ մեծապէս օգնում են եւ վերջապէս ստիպուած պէտք է զինակցի մեզ⁴¹:

Սակայն ի զարմանս ամէնքի, Սթոքսի կանխագուշակութիւնը չի իրականանում: Ստանալով հայոց կառավարութեան պայմանները, Լեգրանը չի ընդհատում բանակցութիւնները եւ, թէեւ, ոչ բոլոր պահանջներն է ընդունում, բայց խիստ բարեացակամ է վերաբերում: Այդ մասին է խօսում հաւանաբար այդ դէպքերի ականատես եւ մասնակից Շաթիրեանը.

Նրա վերաբերմունքը մեզ համար անսպասելի բարեացակամ եղաւ:

1. Ընդունեց (խօսքը ՀՀ անկախութեան ճանաչելու մասին է - Վ.Վ.).

⁴¹ Զոհրաբեան, էջ 228:

2. Երկար վիճելուց յետոյ հարցրեց. «Եթէ այս րոպէիս մենք տանք ձեզ Նախիջեանն ու Զանգեզուրը, կը հրաժարուի՞ք Ղարաբաղից յօգուտ Ադրբեջանի»:

3. Դա անհնար է, բայց մինչեւ Քեմալի հետ համաձայնութեան գալը կարելի է մի չէզոք գօտի ստեղծել 14 թ.-ի սահմանից որոշ հեռաւորութեան վրայ, որը կը պահպանուի սովետական զօրքերով, որպէսզի Քեմալի կողմից ոչ մի վտանգ Հայաստանի չսպառնայ:

4. Տրանզիտը.

ա/ այդ անհնար է, սովետը այնքան զինամթերք չունի, որ ձեզ էլ տայ, Քեմալին էլ, եւ ի՞նչ հարկաւոր է ձեզ այդքան զէնք, չէ՞ որ ձեր զօրքերի թիւը այնքան էլ մեծ չէ: Մենք պատասխանեցինք, որ այժմ կոռուելու է ոչ թէ միայն զօրքը, այլեւ ամբողջ հայ ժողովուրդը, եւ մենք կարող ենք կռուի դաշտ դուրս բերել ոչ պակաս, քան հինգ հարիւր հազար մարդ: Նա, իհարկէ, ապշած մնաց եւ այդ յայտարարութիւնը նրան լրջացրեց, եւ նա անելացրեց. «Կէսի մասին ես չեմ կարող պատասխանել վերջնականապէս, իսկ կարող եմ համաձայնուել, որ մի որոշ տոկոս անցկացրած զէնք ձեզ թողնուի»:

Իսկական տպաւորութիւնն այնպէս էր, որ Լեզրանը կարող է եւ բոլոր պայմաններն ընդունել, գուցէ, բացի Քեմալի զօրքերը մինչեւ Տրապիզոն, Երզնկա ետ քաշելը⁴²:

Միաժամանակ Շաթիրեանը, որն ըստ երեւոյթին քաջատեղեակ էր Սթոքսի հետ վարչապետ Օհանջանեանի եւ Տէր Մինասեանի բանակցութիւններին, արդէն տեղեկացնում է հայերին Խորհրդային Ռուսաստանից շեղելու եւ ապակողմնորոշելու ուղղութեամբ հերթական ձեռնարկմանը, թէ հնարաւոր է Վրաստանի հետ միասին դուրս գալ ընդդէմ Խորհրդային վտանգի՝ կնքելով ռազմաքաղաքական դաշինք, ինչն անիրականի ոլորտից է, եւ Վրաստանը երբեք չէր համարձակուի եւ անխոհեմ կը լինի մէկ հիսիսում ունենալ թշնամի՝ ի դէմս Խորհրդային Ռուսաստանի, միա կողմից՝ հարաւից ընդդէմ քեմալական Թուրքիայի:

Հենց դաշնակիցների նկատմամբ սնահաատ նուիրածութիւնը դրսեւորուեց Կարսի անկման օրերին, երբ ՀՀ կառավարութիւնը խուճապային քայլեր արեց՝ համոզելու դաշնակիցներին՝ օգնութեան հասնելու կործանող Հայաստանին: Այդ օղակում իր դերակատարումն ունեցաւ նաեւ Սթոքսը, որը բազմիցս մոլորեցրեց հայկական կողմին, իսկ ՀՀ կառավարութիւնն էլ անհեռատեսօրէն բազմիցս ընկաւ նրա սարքած թակարդը: Կարսի աղէտն էլ կարծես չսթափեցրեց ՀՀ ղեկավարութեան: Այդ մասին է փաստում վարչապետ Օհանջանեանի 1920 Հոկտեմբերի 31ի հեռագիրը Սթոքսին, միամտօրէն կարծելով, թէ Կարսի անկման լուրը վերջապէս կը սթափեցնի Դաշնակիցներին եւ նրանք կտրուկ քայլեր կը ձեռնարկեն զսպելու թուրքերին:

Հասել է այն րոպէն, երբ դաշնակիցները դրականապէս եւ առանց յետաձգելու պէտք է օգնութեան գան Հայաստանին: Երկիրը պատրաստ է զոհելու եւ անելու զոհողութիւններ, միայն թէ մէնակ չմնայ: Հակառակ մեր բոլոր ջանքերին,

⁴² Նոյն, էջ 229:

վրացիք մերժեցին մեզ հետ զինակից լինել: Իմ կառավարության անունից խնդրում եմ ձեզ՝ բարի լինել հաղորդակցության մեջ մտնելու ձեր կառավարության հետ, որպեսզի անմիջապես օգնություն տրուի Հայաստանին եւ շեշտով դաշնակիցների կողմից Տրապիզոնում անմիջական դեսանտի անհրաժեշտությունը, որպեսզի յունական ֆրոնտում թուրքերի վրայ ճնշում գործադրուի, որ զենք, ռազմամթերք, թնդանօթ, մագուիթ եւ փոխադրության միջոցներ շտապ ուղարկուեն Հայաստանի համար: Իմ կառավարությունը սպասում է Ձեր կառավարության կողմից Հայաստանին տրուելիք օգնության չափին եւ ժամանակին: Որպեսզի դրույթները փրկուի, անհրաժեշտ է, որ այդ օգնությունը լինի անմիջական, այլապես դաշնակիցների ֆրոնտի այն մասը, որ Հայաստանի կողմից պաշտպանում է, անխուսափելիորեն կը ճեղքուի: Իմ կառավարությունը, ինչպես Ձեզ յայտնի է, յետաձգել է Ռուսաստանի հետ բանակցությունները, սպասելով անմիջական օգնության⁴³:

Ակնյայտ էր, որ Դաշնակիցները պատրաստ չէին հայկական պետության գոյությունը պահպանել իրենց օժանդակությամբ: Իսկ հայերի խնդրին քաջաճանօթ Քրդզընը, Հոկտեմբերի 25ին Լոնդոնում ՀՀ ոչ-պաշտոնական ներկայացուցիչ Յովհաննէս Բագրատունու հետ Օզպորնի եւ Թիլլիի հետ զրոյցից յետոյ գտաւ, որ խօսակցական լեզուով ասած հայերը «փտած ապրանք են»: Դրան յաջորդեց Բրիտանիայի ԱԳՆի հեռագիրը Հոկտեմբերի 29ին՝ Սթոքսին, որ Տրապիզոնում ռազմական տեղաշարժ չի լինի⁴⁴, ինչի մասին բազմիցս խնդրում էր հայկական կողմը: Կարծես՝ ակնյայտ էր, որ Բրիտանիան պատրաստ էր ցանկացած պահի լքել ՀՀ-ն ի շահ իր հնարատու կորուստների նուազեցման՝ թուրքերի հետ համաձայնության գնով եւ վերադառնալով Թուրքիան Ռուսաստանի դէմ իբրեւ արգելափակիչ պատուար օգտագործելու իր ասանդական ռազմավարութեանը: Ինչպէս պարզում է Բրիտանիայի ԱԳՆի եւ պատերազմական նախարարութեանը Հոկտեմբերի 26ի գրագրութիւնից, հենց Սթոքսը իրենց խորհուրդ էր տալիս զենք ու ապրանք ուղարկել Հայաստան ու Վրաստան, գնահատելով Հայաստանի վրայ խորհրդաթուրքական միացեալ յարձակման հնարատրութիւնները⁴⁵: Այսինքն, ակնյայտ է, որ Հայաստանը ստեղծուած ծանրագոյն իրավիճակում ակնկալիքների եւ բրիտանական աջակցութեան առումով շարունակում էր մնալ գրեթէ զրոյական կէտի վրայ: Բրիտանացիները փոփոխութեան էին ենթարկել իրենց անդրկովկասեան ռազմավարութիւնը՝ հայկական կառավարութեանը խորհուրդ տալով լեզու գտնել թուրքերի հետ, սակայն ամենեւին էլ հաշտարկներ չկապել բոլշեփիկների հետ եւ նրանց անվերապահօրէն մերժել: Նման ռազմավարութեան իրականացումը ի դէմս Սթոքսի դրուեց բրիտանական ռազմաքա-

⁴³ Մ. Արզումանեան, *Արհաւիրքից վերածնունդ*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1973, էջ 337-38:

⁴⁴ Յովհաննիսեան, *Հայաստանի, հյոր. IV*, էջ 248:

⁴⁵ Նոյն, էջ 248-9:

ղաքական առաքելության վրայ: Իսկ վերջինս այն լաազոյն յաջողութեամբ իրագործեց:

Սթոքսի կողմից որդեգրուած բրիտանական այս երկդիմութիւնը տրամաբանական պերճախօս արտոցում է գտել ամերիկեան բարձրաստիճան զինուորական, փոխծովակալ, թուրքամոլ Մարկ Լեմպլըթ Պրիսթոլի 1919 Ապրիլի 8ի խօսքերում: Նա դէմ էր ԱՄՆի կողմից հոգատարութիւն ստանձնելուն: Մասնատրապէս Հայաստանի պարագայում, բրիտանական կամ անգլոսաքսոնական քաղաքականութեան բնութագրական կարելի է համարել՝ *«համարեա ամայի մի տարածքի, զորկ բնական պաշարներից եւ գործնականում առանց երկաթուղային հաղորդակցութեան կամ որեւէ նաւահանգստի»*: Պրիսթոլը մտովի պատկերացնելով, թէ ինչ կը պատահի Օսմանեան կայսրութեան հնարաւոր մասնատման դէպքում, Բաթումի, Թիֆլիս եւ Բաքու Յունիսի կատարած շրջագայութիւնից յետոյ գրում է.

Փաստ է, որ Կովկասի այդ, այսպէս կոչուած հանրապետութիւնները (Ադրբեջանը, Վրաստանը եւ Հայաստանը) կատարեալ խեղկատակութիւն են: Կառավարութեան անդամները ոչ թէ ժողովրդին են ներկայացնում, այլ զաղտնի ընկերութիւնների դրածոներն են, որոնք տարիներ շարունակ վարժեցունել են խարդաւանքների եւ խաբէութիւնների: Շատ քիչ բացառութիւններով դրանք վստահելի չեն եւ ընդհանուր առմամբ, չարաշահում են իրենց պաշտօնները: Կովկասում տիրող այս դրութիւնը ակնառու օրինակն է այն բանի, թէ ինչ կը պատահի Թուրքիայի մնացած մասի հետ, եթէ այն կոտորակով մանր պետութիւններ⁴⁶:

Արդարեւ, Պրիսթոլի համար ելակէտ էր, որ *«թուրքն ունի բնատրութեան որոշակի առանձնայատկութիւններ, որոնք այնքան բարձր են միա ժողովուրդների յատկութիւններից, որ մնում է միայն համակրել թուրքին, չնայած երբեք չի կարելի մոռանալ նրա բնատրութեան վաւր գծերը, որոնք դրսեւորում են հպարտակ ազգութիւնների դէմ կատարած արարքներում»*⁴⁷:

Այդուհանդերձ, ինչպէս իրաւացիօրէն եզրայանգում է պատմաբան Զոհրաբեանը, չնայած Օհանջանեանի՝ Լեգրանի հետ բանակցաընթացքի իրողութիւնների կեղծմանը եւ խոստմանը՝ մնալ հակաբոլշեւիկեան ճամբարում, այդ ամէնը անտեղի էր եւ բոլորովին էլ չազդեց դաշնակիցների՝ յօգուտ Հայաստանի ձեռնարկուելիք յետագայ քայլերի վրայ⁴⁸: Այդպիսի մօտեցմանը նպաստեց նաեւ, որ Սթոքսը ապակողմնորոշելով ՀՀ կառավարութեանը իր ակնկալիքներում, անտեսելով իրողութիւնները, առանց բաարար հիմքերի ոգետրում էր ՀՀ կառավարութեանը դիմադրել թուր-

⁴⁶ Յովհաննիսեան, *Հայաստանի, հոր. I*, էջ 361:

⁴⁷ Նոյն, էջ 356-7:

⁴⁸ Զոհրաբեան, էջ 279:

քերին, ասելով, թէ հայկական բանակը կարող է կասեցնել թուրքական յարձակողականը:

Հոկտեմբերի 31ին ՀՀ կառավարութիւնը հեռագրել էր նաեւ Թիֆլիսում ՀՀ դիւանագիտական ներկայացուցչին, խնդրելով շտապ կրկին տեսակցել Սթոքսի հետ՝ օգնութեան ակնկալիքով: Նոյեմբերի 2ին կայանում է տեսակցութիւնը Սթոքսի հետ: Բեկզադեանը յայտնում է Կարսի անկման լուրը, դժգոհելով դաշնակիցների անտարբերութիւնից: Սակայն Սթոքսը սառնասրտօրէն պատասխանում է, որ ինքը հեռագրել է իր կառավարութեանը, բայց դեռ ոչ մի պատասխան չի ստացել, որ «*ըստ երեւոյթին Անտանտը կամ չի կարող, կամ էլ չի ցանկանում օգնել*»: Սթոքսը միաժամանակ խորհուրդ է տալիս «*համաձայնութեան գալ թշնամիների հետ*», անլացնելով, որ չնայած շատ է ափսոսում, «*բայց դա միակ ելքն է: Հետեւութիւնները ինքներդ արեք*»⁴⁹:

Անդրկովկասում Սթոքսը հայերի համար լաւագոյն ելքը համարում էր թուրքերի հետ հաշտութեան կնքումը եւ ետ կանգնելը, անելի ճիշտ՝ իրաժարութիւնը Միացեալ Հայաստանի ստեղծման սեփական ծրագրերից, այլ ոչ թէ գնալ ինքնուրոյնութեան կորստին եւ յարիւ բոլշեփկներին կամ նրանց իշխանութեան տակ անցնել: Այդպէս, Սթոքսը Հայաստանի համար ուղեգծում էր ճանապարհի դէպի Ալեքսանդրապոլ⁵⁰: Սթոքսը կարծում էր, որ թուրքական ներխուժումը Հայաստան արմատականօրէն փոխել է ողջ քաղաքական դրութիւնը տարածաշրջանում: Սթոքսի համար էական դարձաւ տարածաշրջանային տարակարծութիւնների վրայ խաղարկումը: Նա ամէն կերպ աշխատում էր Հայաստանին շեղել բոլշեփկներից, որի համար ջանքեր չէր խնայում: Այդ նպատակով էլ 1920 Նոյեմբերի 3ին տեսակցում է Օհանջանեանի հետ Երեւանում:

Սոյն ամսի 3ին Թիֆլիսից Երեւան ժամանեց Անդրկովկասում Բրիտանիայի գերագոյն կոմիսար գեղ. Սթոքսը, որը փոխարինում է կոմանդոր Լիւկին:

Գնդապետը երկար գրոյց ունեցաւ պ. Վարչապետի հետ: Առաջին հերթին նա հետաքրքրուեց Կարսի դէպքերով... Սթոքսը կասկած յայտնեց այն մասին, թէ հայերը իսկապէս եւ անկեղծօրէն որոշել են կոռուել քեմալականների դէմ: Նա ասաց, որ Անգլիան ներկայումս ի վիճակի չէ իրական օգնութիւն ցոյց տալու Հայաստանին: Ռմբակոծել, կամ թէ գրաւել Տրապիզոնը միտք չունի, քանի որ Անգլիան չի կարողանայ մեծ ուժեր ափ հանել՝ երկրում խորանալու համար, իսկ միայն քաղաքի եւ նաւահանգստի գրաւումը Հայաստանին մեծ օգնութիւն չի բերի⁵¹:

Այն՝ որ իրավիճակը Հայաստանի համար դարձել էր ծայրայեղօրէն լարուած, միանգամայն ակնյայտ երեւում է Վրաստանում ՀՀ դիւանագիտական ներկայացուցչի կողմից ՀՀ ԱԳ նախարարին ուղղած 1920 Նոյեմ-

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 72:

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 10-13:

⁵¹ Զոհրաբեան, էջ 280. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 8, ց. 8, գ. 617, թ. 129:

բերի Յի հեռագրից, որում յայտնում էր Կարսի անկման եւ Սթըքսի հետ տեսակցութեան մասին, որից տեղեկացել էր, որ Դաշնակիցների երկրները չեն կարող օգնութեան հասնել Հայաստանին, ասելով, որ Հայաստանը իրատունք ունի համաձայնութեան գնալ հակառակորդների հետ եւ անհրաժեշտ հետետութիւններ անել⁵²:

Սթըքսը իհարկէ խտացնում էր գոյները, եւ իրաացի է այս տեսանկիւնից, եզրայանգելով, թէ Տրապիզոնի գրաւումով կամ ռազմական գործողութեամբ Բրիտանիան կը նպաստի Հայաստանին, այլ բան է, որ դա նրա պլանների մէջ պարզապէս չկար, առաւել եւս վերջինիս կառավարութիւնը վարում էր թրքամէտ քաղաքականութիւն: Հենց այս պատճառով Բեկզադեանի ջանքերը՝ Թիֆլիսում համոզելու դաշնակից համարուող երկրների ռազմաքաղաքական ներկայացուցչութիւնների ղեկավարներին ձեռք մեկնելու աղէտի մէջ յայտնուած իրենց կրտսեր դաշնակցին, արդիւնք չունեցան: Օգնութեան խնդրանքին՝ Սթըքսի նման է արծագանգում Ֆրանսայի ներկայացուցիչ Տը Քորպէյը, իսկ ամերիկեան հիւպատոս Մոզլըրը բացէիբաց Նոյեմբերի 6ին յայտարարում է, որ «ԱՄՆը չի մասնակցել Սեւրի պայմանագրին եւ թէեւ ԱՄՆի կառավարութիւնը ճանաչել է Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ նրան ցոյց է տուել աջակցութիւն, ինչ-որ հնարատր է գրել, բայց երբեք իր վրայ պարտաւորութիւն չի վերցրել հայ ժողովրդին պաշտպանելու կամ ռազմական աջակցութիւն ցոյց տալու իմաստով: Դրա համար էլ նա չի կարող ներկայ ճգնաժամում իր վրայ պարտախանաւորութիւն վերցնել»⁵³:

Այդ ամէնը աւարտում է նրանով, որ ինչպէս արձանագրում է Թիֆլիսում Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցչի 1920 Նոյեմբերի 7ի եւ 12ի պաշտօնական հաղորդագրութիւններում, ելնելով Հայաստանի համար ստեղծուած ծայրայեղօրէն ծանր վիճակից, եւ մասնատրապէս թիկունքում՝ Կարսի մարզի Աղբաբայի շրջանում մահմեդական բնակչութեան խռովութեան փաստերից⁵⁴, զինուորական հրամանատարութիւնը գնաց Նոյեմբերի 8ին թուրքերի կողմից ներկայացուած վերջնագրի ընդունմանը⁵⁵: Բեկզադեանի ջանքերը գործնականում ակնկալուող արդիւնքները չունեցան:

Եւ այսպէս, կորցնելով Դաշնակիցների եւ առհասարակ եւրոպական տէրութիւններից օգնութիւն ստանալու բոլոր յոյսերը, ՀՀ կառավարութիւնը Նոյեմբերի 3ին որոշում է զինադադար խնդրել թուրքերից, ինչն աւարտում է անվերապահ անձնատուութեամբ: Այն, որ ՀՀ գործերը վատ

⁵² Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920, էջ 327:

⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 514. Թ. 17:

⁵⁴ Ինչը սկզբնական շրջանում հարկադրել էր Ալեքսանդրապոլի մատուցներում գտնուող հայկական զօրքի մի մասը տեղափոխել Կարսի մարզ՝ մահմեդական խռովութիւնը ճնշելու համար:

⁵⁵ Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920, էջ 333, 338:

էին, այդ մասին Նոյեմբերի 6ին Երեւանում բրիտանական ներկայացուցիչ Քորթը հեռագրում է Թիֆլիսում գտնուող Սթոքսին, ընդգծելով ՀՀ վատթարացող ռազմական դրութեան մասին⁵⁶։ Իսկ այդ նոյն ժամանակ Սթոքսը ձեռքերը ծալած չի նստում եւ Նոյեմբերի 6ին հեռագրում է Լոնտոն իր կառավարութեանը, որ քեմալական զորքերի ներխուժումը խախտել է հասարակշռութիւնը, եւ որ այժմ թուրքերը ձգտում են վերահսկողութեան տակ առնել Ադրբեջանը, այն ժամանակ, երբ բոլշեփիկներն էլ ձգտում էին ամէն գնով այն պահել, թում էր, թէ տարակարծութիւնները երկու մերժուած իշխանութիւնների միջեւ անխուսափելի են եւ այն հնարատու չի լինի յաղթահարել։

Սակայն կար մի խնդիր, որ Բրիտանիան երկուսի նկատմամբ էլ, իբր թէ թշնամաբար էր տրամադրուած (ինչը ակնյայտօրէն իրողութիւններից դուրս էր - Վ.Վ.), սակայն չէր ցանկանում դրանցից եւ ոչ մէկի հետ կռուել⁵⁷, եւ բոլշեփիկները դա ապացուցել էին ջախջախելով Դենիկինի, Վրանգելի, Կոչակի եւ միա Սպիտակ բանակները, իսկ թուրքերը Կալիփոլի գործողութիւնում ջարդել էին բրիտանացիներին, այնուհետեւ մեծ յաջողութեամբ՝ յոյներին եւ հայերին, որը նաեւ Դաշնակիցների, եւ գլխատրապէս Բրիտանիայի թողոտութեան արդիւնք էր։ Սթոքսը կարծում էր, որ բրիտանական քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում ըստ այդմ պետք է փոփոխութեան ենթարկուի եւ յարմարեցուի նոր իրավիճակին. *«Եկել է պահը ապահովել մեզ դրանցից մէկի հետ բարեկամութեամբ ընդդէմ միւսի։ Թուրքիայի հետ մեր բարեկամութիւնը մեզ վրայ կը նստի Թուրքիայում յունական առաջխաղացման աջակցութիւնից հրաժարումով։ Այն կը տանի ողջ իսլամի աշխարհի անցմանը մեր կողմը, իսկ Արեւելեան կայսրութեան շարունակութեան համար էական է, որպէսզի Իսլամը լինի մեր կողմում»*⁵⁸։ Ըստ այդմ, Սթոքսը բրիտանական դաշինքին առաջարկում էր իր ծառայութիւնները թիֆլիսեան գործակալների միջոցով Քեմալի հետ կապ հաստատելու համար։ Եւ դրանից ելնելով, նա Կոստանդնուպոլսում գտնուող բրիտանական գխատուր սպայակոյտին խորհուրդ տուեց կասեցնել ՀՀի համար նախատեսուող զէնք-զինամթերքի նաւերի վրայ բեռնման նախապատրաստութիւնները, քանի որ արդէն հայերը գնացել են թուրքերի հետ հաշտութեան շուրջ պայմանաւորութեան, առաջարկելով այդ զէնք-ռազմամթերքը յանձնել Վրաստանին, որը նրա կարծիքով, լիակատար տրամադրուած է մինչեւ վերջ կռուել ինչպէս բոլշեփիկների, այնպէս էլ թուրքերի դէմ։ Հենց դրանից ելնելով, Բրիտանիայի պատերազմական նախարարութիւնը արագ որոշում կայացրեց խոչընդոտելու լրացուցիչ զէնքի առաքումը Հայաստանին, իսկ Նոյեմբերի 13ին ծովակալութեան

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 514. թ. 105, 206:

⁵⁷ Ованнисян, էջ 787:

⁵⁸ Նոյն:

ծառայությունը հրաման արձակեց այլեւս վառելիք չմատակարարել Հա-
յաստանին⁵⁹:

Դաշնակիցների վերաբերմունքի փոփոխություններն ակնյայտ էին եւ
ոչ-հայամէտ ու՝ դաժան: 1920 Նոյեմբերի 12ին Բեկզադեանը դիմելով կա-
ռավարութեանը, յայտնում էր, որ օր առաջ տեսել է Սթոքսին, որը վերջա-
պէս «պատռեց իր վրայից դիմակը եւ յայտարարեց, որ եթէ ինքը լինէր
Անգլիայի ղեկավարը, ինքը կը համագործակցէր քեմալականների հետ,
քանի որ նրանք հակաբոլշեփեան շարժում են, եւ աջակցելով Քեմալին,
Անգլիան կը բարձրացնի իր ընկած վարկը մահմեդական աշխարհում
...Ակնյայտ է, որ բրիտանացիներից մեզ ոչինչ սպասել պէտք չի»⁶⁰: Նոյեմ-
բերի 14ին Օհանջանեանը հրահանգում է Բեկզադեանին պարզել, թէ քա-
նի որ Սթոքսը արտայայտում է Բրիտանիայի ընթացիկ քաղաքականու-
թիւնը եւ կապում է Քեմալի գործակալների հետ, ուստի նրան պէտք է
խնդրել, որ Բրիտանիայի նոր առաջարկի հիման վրայ համաձայնութեան
հիմքեր գտնի հայերի եւ թուրքերի միջեւ: Սթոքսին պէտք է հասկացնել,
որ «Հայաստանը կարող է պատրաստ լինել ընթացք տալու նրա յանձնա-
րարած գործողութիւններին եւ որ ցանկալի կը լինի մի հանդիպում ունե-
նալ քեմալական ներկայացուցչի հետ»⁶¹: Սթոքսը գիտէր 1920ին Թիֆլի-
սում Անկարայի կառավարութեան ռազմական ներկայացուցչութեան ղե-
կավար, գնդապետ Քեազիմ բէյ Դիրիկի գտնուելու վայրը: Վերջինս Նո-
յեմբերի կեսերին, մեծ ռազմական առաքելութեամբ⁶² Թիֆլիս էր եկել
Վրաստանի կառավարութեանը հաւաստիացնելու, որ թուրքերը իրենց
դէմ յարձակողական ծրագրեր չունեն եւ միջնորդատրուած ձեւով օգնում
էր Նոյեմբերի 15ին Բեկզադեանի հանդիպմանը վերջինիս հետ՝ պարզե-
լու, կարելի՞ է արդեօք առանց Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդու-
թեան խաղաղ պայմանագրի գալ⁶³: Բեկզադեանը արդէն համոզուած էր,

⁵⁹ Նոյն:

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 255, ֆ. 200, ց. 2, գ. 101, թ. 1-2. Նաեւ՝ Շ. Վ. Хармандарян, «К вопросу об установлении Советской власти в Армении» (Հա-
յաստանում Խորհրդային իշխանութեան հաստատման հարցի շուրջ),
Исторический архив (Պատմական արխիւ), 6:1958, էջ 96-97. Նաեւ՝ Է. Կ. Саркисян, Խ. Абе-
гян, А. Саркисян, «Миссия Лиграна. Дипломатическая миссия РСФСР в Армении» (Լեգրանի առաքելութիւնը. ՌԽՖՍՀ Դիւանագիտական ա-
ռաքելութիւնը Հայաստանում), *Բանբեր Հայաստանի արխիւների*, 3:1967, էջ 77:

⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 625, թ. 61: Զոհրաբեան, էջ 78: А. М. Элчибе-
кян, *Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в
Армении* (Հոկտեմբերեան սոցիալիստական Մեծ յեղափոխութիւնը եւ Խորհրդա-
յին իշխանութեան յաղթանակը Հայաստանում), Երեւան, 1963, էջ 179:

⁶² Туманян, էջ 372, 418:

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 101, թ. 1: ֆ. 200, ց. 1, գ. 625, թ. 16. Նաեւ՝ Զոհրաբեան, էջ
80. Նաեւ՝ Саркисян-Абе-
гян-Саркисян, էջ 81-82: Պայմանագիրը ձայնողութեց
ռազմական գործողութիւնների վերսկսմամբ, որի մասին Բեկզադեանը Նոյեմբե-

որ Արեւմուտքը օգնութեան չի գալու, եւ Հայաստանին մնում է բանակցել կա՛մ թուրքերի կա՛մ ռուսների հետ. այդ մասին նա հաղորդում է կառավարութեանը⁶⁴:

1920 Նոյեմբերի 19ին ծածուկ ժամանելով Թիֆլիս, Խատիսեանը հանդիպում է դաշնակիցների յանձնակատարների եւ Քեազիմ բէյի հետ: Վերջինս յայտնում է թուրքերի յարձակողականի յաջողութեան մասին՝ Սեփից Հայաստանի հրաժարականի պարտադրման պահանջով, եւ Հայաստանում մահմեդականների նկատմամբ պատշաճ վերաբերմունքի ապահովմամբ, որով եւս մի անգամ ակնյայտ է դառնում թուրքերի հետ առանձին բանակցելու փակուղային վիճակի մասին⁶⁵: Յետոյ Խատիսեանը տեսակցում է Սթըքսի հետ եւ նրան տեղեկացնում, որ կառավարութիւնը այլընտրանք չունի եւ պէտք է կա՛մ թուրքերի կա՛մ բոլշեփիկների հետ հաշտութիւն կնքի: Խատիսեանը յայտնում է, որ Հայաստանը պատրաստ է ընդունել կամ ունենալ անհամեմատ անելի փոքր տարածք, քան նրան ցանկանում են տալ Սեփով, որով ցանկանում էր Սթըքսից իմանալ, որ եթէ այդ տարբերակին համամիտ է՝ հաւանութիւն կը տա՛յ նման հաշտութեանը Բրիտանիայի կառավարութիւնը, եւ կը դառնա՛յ արդեօք բանակցային կողմ: Խատիսեանը կարծում էր, որ հայ ժողովուրդը մշուշի մէջ է, որ մի կողմից - ըստ տեղեկութիւնների - դաշնակիցները եւ յատկապէս բրիտանացիները աջակցում են քեմալականներին, որպէսզի թուրքերին ուղղեն ընդդէմ բոլշեփիկների, միա կողմից՝ բոլշեփիկները տուել են հաւաստիացումներ, որ իրենք կարող են հասնել Թուրքիայի հետ հարցերի բարենպաստ կարգաւորմանը, եթէ միայն Հայաստանը հրաժարուի Սեփի պայմանագրից եւ Արեւելեան քաղաքականութիւնում գործակցի բոլշեփիկների հետ, չհամաձայնուելով Հայաստանին խորհրդային կարգերի պարտադրմանը, կարծելով, որ դա ժամանակի ընթացքում տեղի կ'ունենայ: Խատիսեանը եզրակացութեան է գալիս, որ կառավարութիւնը ձգտում է խաղաղութեան, սակայն Հայաստանի համար առաւելագոյն նպաստատու պայմաններով⁶⁶: Սթըքսը որպէս պատասխան բերում է Արեւելքի գծով Բրիտանիայի ԱԳՆի մասնագէտ Օզպորնի տեսակէտը, թէ՛ Թուրքիայի հետ հաշտութիւնը անելի նախընտրելի էր դիտում եւ հիմնատու, սակայն իրենք չեն կարող բանակցային կողմ լինել: Ըստ Օզպորնի, եթէ ենթադրուող պայմանագիրը Հայաստանին տայ բաականաչափ հողեր, ապա իրենք յետագայում կ'աջակցեն դրան, որով կ'անտեսեն Ուիլսոնի վերջնական որոշումը: Ըստ

րի 16ին կրկին տեղեկացնում է, ասելով, որ Քեազիմ բէյը նորից յետաձգել է իրենց հանդիպումը, իսկ Սթըքսը եւ դաշնակիցների այլ ներկայացուցիչները այդ դժուար պահին պարզապէս փորձում էին խուսափել Բեկզադեանի հետ հանդիպումից:

⁶⁴ Զոհրաբեան, էջ 82:

⁶⁵ Խատիսեան, էջ 252-4:

⁶⁶ Ованнисян, էջ 789-90:

Սթոքսի բերանացի տեղեկութեան, այդ մրցակցութիւնը Հայաստանի հետ հաշտութիւն կնքելու համար եւ դրան վերաբերող քարոզչութիւնը ցոյց է տալիս, որ բոլշեփկեան-քեմալական դաշինքը կարող է ճեղքեր տալ Կովկասում երկու կողմերի միտման հակադիր ձգտումների պատճառով: Սթոքսի հետ Օզպորնի զրոյցի նպատակը պարզելն էր, թէ վերջիվերջոյ ինչ հաղորդել հայկական կողմին: Եւ իվերջոյ դա բրիտանացի այդ պաշտօնատարներին բերում է հետետութեան, որ թուրքերի կողմից մշակուած պայմանները կը համապատասխանեն հայկական պետութեան այդ պահի վիճակով առկայ սահմաններին, սակայն կարծում, որ Թուրքիայի հետ պայմանագիրը աւելի լաւն է, եւ որ հայերը այլ ընտրութեան հնարաւորութիւն չունեն, եւ՝ բոլշեփկների հետ կնքուող պայմանագրի հեռանկարը, անկասկած վատն է⁶⁷:

ՍԹՈՔՍԸ ԵՒ ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ

Բացի նրանից, որ Դաշնակից տէրութիւնները ի սկզբանէ այն համոզման չէին, որ Հայաստանը կը կարողանայ պաշտպանուել բոլշեփկների կամ խորհրդաթուրքական միացեալ յարձակումից, առաջին աշխարհամարտի ասարտից իսկ քիչ անց արդէն պատրաստ էին իբրեւ Ռուսաստանի-Թուրքիայի ազդեցութեան ոլորտներում գտնուող ՀՀին դուրս թողնել իրենց ռազմավարական հաշուարկներից, կենտրոնանալով Միջագետքի յարակից շրջանների վրայ: Դրան յաջորդեց խաղից դուրս գալու որոնումները, ինչը մասնաւորապէս ցայտուն դրսեւորուեց բրիտանական դաւիթի ջայլերում. բրիտանական վերջին զօրաջոկատը Անդրկովկասից դուրս էր բերուել դեռեւ 1920 Յուլիսին՝ Սեւրի եւ թուրք-հայկական պատերազմի նախօրէին: Դրան յաջորդեցին 'արդարացումները' եւ երկերեսանիւթիւնը, հայերին մեղադրելով անվստահելիութեան, կեղծ տագնապների եւ սեփական թերացումների մէջ, որպէսզի խուսափեն ռազմական միջամտութիւնից, անգամ բառախաղ կազմակերպելով, թէ հայերն իրենք են խնդիրը այնպէս ներկայացրել, թէ իրենք կը կարողանան ետ մղել թուրքական բանակները, սակայն չեն կարողացել, քանի որ դաշնակիցները լքել են իրենց: Ակնյայտ էր, որ Բրիտանիան եւ միւս երկրները պարզապէս չցանկացան վտանգել իրենց շահերը, նախընտրելով բարեկամանալ մուսուլմանական աշխարհի հետ, ինչպէս դա կար նախկինում եւս:

Իսկ Թուրքիան ըստ երեւոյթին նպատակ էր դրել հայերին ջախջախել, քանի դեռ Կարմիր բանակը զբաղուած էր այլ խնդիրներով, քանի որ հակառակ դէպքում հնարաւոր չէր լինի ետ բերել 1914ի սահմանները եւ դեռ աւելին: Մինչ Ռուսաստանը այլ վայրերում առկայ դժուարութիւնների պատճառով անորոշ ժամանակով յետաձգել էր Հայաստանի դէմ ռազմական արշաւը եւ փոխարէնը բանակցում էր Հայաստանի հետ:

⁶⁷ Նոյն, էջ 790-1:

Սթոքսը փորձեց ուղղորդել նաեւ հայ-վրացական պաշտպանական դաշինքի հարցը եւ այն օգտագործել որպէս յոյսի հնարաւորութիւն՝ սովետների դէմ պայքարը օրակարգային դարձնելու եւ անդրկովկասեան հանրապետութիւններին պատուար դարձնելու ընդդէմ Ռուսաստանի, թէկուզէ դրանց հնարաւոր զոհաբերման գնով:

Դեռեւս Հոկտեմբերի 18ին Սթոքսը իր զեկուցագրերից մէկում նշել էր, թէ վրացական իշխանութիւնները ձեռնարկել են բոլշեւիկների դէմ պաշտպանական գաղտնի պայմանագրի մասին ՀՀ կառավարութեան խնդրագրի քննարկումը, միաժամանակ նշելով, որ հապշտապ որոշում չի կայացուել՝ մինչեւ Եւրոպայից ԱԳ նախարար Եւգենի Գեգեչկորու վերադարձը: Այդուհանդերձ, ԱԳ նախարարի պաշտօնակատար Սաբախտարաշվիլին վստահեցրել էր Տէր Մինասեանին, որ կ'օգնեն Հայաստանին՝ թոյլ տալով կամաւորներ հաաքագրել Վրաստանում եւ խոչընդոտներ ջարդուցել ռազմական առաքումների պարագայում: Սաբախտարաշվիլին յայտարարել էր նաեւ, որ պատրաստ են պաշտպանուելու բոլշեւիկեան յարձակումից, սակայն չեն կարող պարզապէս Հայաստանին օգնելու համար պատերազմի դուրս գալ Ռուսաստանի դէմ⁶⁸: Բեկզադեանը այս կարեւոր գրութեան մէջ հաղորդում է նաեւ Հոկտեմբերի 22ի տեսակցութեան մասին Սթոքսի հետ, յայտնելով նաեւ թէ վրացիների հետ ընդհանուր գործակցութեան ուղղութեամբ առանձին յոյսեր չի տաճում, թէ վրացիները հայերի հետ կը գործակցեն միայն երբ իրերի դասաւորութեամբ ստիպուած լինեն, իսկ Լեհաստանի եւ Ադրբեջանի կողմից ՀՀն ոչ միայն ակնկալութիւններ չպիտի ունենայ, այլ նոյնիսկ կարող է հանդիպել թշնամական վերաբերմունքի Ադրբեջանի կողմից⁶⁹: Միաժամանակ ներկայացում են նոյն օրը ՀՀ պատուիրակներ Մամիկոնեանի եւ Խաչատրեանի՝ Ռամիշվիլու հետ ունեցած հանդիպման որոշ կարեւոր մանրամասներ: Այդ համնդիպման, առաջարկ էր եղել արագացրած թափով բանակցել հայկական պատուիրակութեան հետ (փոխադարձ համաձայնութեամբ որոշել էին առաջին նիստը նշանակել Հոկտեմբերի 24ին): Բեկզադեանը Ռամիշվիլուն յիշեցնում է, որ ՀՀ կառավարութիւնը ընդհանուր գործակցութեան հարցապնդումներ է արել վրացիներին, ակնկալով շոտափոյթ պատասխան: Յայտնուել էր սակայն, թէ հարցն արդէն որոշուած է եւ պատասխանը կը ստանան Ժորդանիայից, սակայն իբր թէ վերջինիս հիւանդութեան պատճառով տեսակցութիւնը խանգարուել է⁷⁰: Բեկզադեանը տեղեկացնում է նաեւ իրեն այցելած Քորպէյի հետ ունեցած հանդիպման մասին, որին եւս *"հետքքրքրել է"*, թէ վրացիները ի՞նչ են պատասխանել հնարաւոր հայ-վրացական զինակցութեան մասին: Բեկզադեանը սակայն Քորպէյին տե-

⁶⁸ Յովհաննիսեան, *Հայաստանի, հրդ. IV*, էջ 260:

⁶⁹ Նոյն:

⁷⁰ Նոյն:

ղեկացնում է, որ իրենք մեծամասնականների եւ տաճիկների դէմ կռում վրացիներից աւելին՝ քան բարեացական չէզոքութիւն, չեն կարող ակնկալել, չժխտելով այն հանգամանքը, որ վրացական կողմը, իհարկէ մասնատոր դէպքերում կարող է եւ աջակցել, որի մասին իրենք ունեն որոշ տեղեկութիւններ, որոնք թոյլ են տալիս պնդելու, որ հնարատոր է վրացիները բաց չթողնեն Բաթումիից զինուորական կարիքների համար անհրաժեշտ ապրանքները⁷¹: Բեկզադեանը նշելով, որ իբր թէ վշտացած այդ տեղեկութիւնից, Քորպէյը խոստացել է իսկոյնեւեթ տեսակցութիւն ունենալ վրաց ԱԳ նախարարի հետ եւ յայտնել, որ բռնած դիրքը վատ տպաւորութիւն կը թողնի Ֆրանսայի եւ Դաշնակիցների վրայ: "Լրջօրէն հաւատալով" այդ խոստմանը, ինչպէս ինքը՝ Բեկզադեանն է պնդում, կրկին խնդրում է Քորպէյին հաւաքական դիմումով ազդեցութիւն գործ դնել վրացիների վրայ, միաժամանակ տեղեկացնելով, թէ նոյն օրը Սաբախտարիշվիլին յայտնել է իրեն, որ պէտք է գրաւոր ներկայացնել առաջարկը, որպէսզի նրանք էլ գրաւոր պատասխանեն⁷², ինչն արւում է Հոկտեմբերի 25-26ին:

Վրաստանի կառավարութեան հետ յետագայ բանակցութիւնների պատասխանատուութիւնը դրոժած էր Բեկզադեանի վրայ, որը փորձում էր կառավարութեան հետ համատեղ այդ դժուարին խնդրին լուծումներ գտնել եւ վրաց-հայկական դաշինքի ձեւատրուով դիմագրաւել թշնամուն եւ Հայաստանին դարանակալած նոր փորձութիւններին⁷³: Այդ մասին է փաստում Բեկզադեանի 1920 Հոկտեմբերի 26ի զեկոյցը ԱԳՆին՝ Վրաստանի պատուիրակութեան անդամներ Ռամիշվիլու, Սաբախտարաշվիլու եւ Ս. Գ. Մդիանու հետ Հկտեմբերի 25ին վարած բանակցութիւնների մասին՝ ռազմաքաղաքական դաշինք ստեղծելու առնչութեամբ, որին մասնակցել են նաեւ Մամիկոնեանը, Խաչատրեանը: Ըստ Բեկզադեանի, տեղի ունեցած երկու նիստերում էլ վրացական կողմը սկսում է սահմանավէճերից, պահանջներ ներկայացնելով Օլթիի եւ Արդահանի գաւառների նկատմամբ՝ դրանով պայմանաւորելով փոխադարձ պաշտպանութեան հնարատրութեան խնդիրը: Օգտուելով ՀՀ համար ստեղծուած ծանր իրավիճակից, վրաց պատուիրակները առաջարկում են վերացնել Լօռու չէզոք գօտին, եւ առանց նախապայմանների Ախալքալաքն ու Ախալցխան ճանաչել իբրեւ Վրաստանի անբաժանելի մասեր: Հարցի քննարկմանը այս անգամ ներգրաւում է նաեւ Վրաստանի զօրքերի սպայակոյտի պետ Զախարիաձէն:

Ըստ Բեկզադեանի, Ռամիշվիլին արտայայտում է աւելի պարզ եւ յստակ, գտնելով որ վտանգն ընդհանուր է, որ իրենք պէտք է աջակցեն

⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 48:

⁷² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 48:

⁷³ Վ. Վիրաբեան, *Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական յարաբերութիւնները 1918-1921 թթ.*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2016, էջ 625-57:

Հայաստանին, որ նա կարողանայ դիմադրել իր թշնամիներին, եւ իրենք ցոյց կը տան թէ՛ բարոյական եւ թէ՛ նիւթական աջակցութիւն: Ռամիշվիլին գտնում էր, որ բարոյապէս դա կը լինի իրենց պատասխանը Չիչերինին: Հայաստանին օգնելու օգտին համակրանքով են արտայայտուել Լոմտատիձէն եւ ազգային զինուած աշխարհագորի պետ Վ. Ջուղելին, նշելով որ իրենք հնարաւորութիւն կը տան զինակոչի ենթարկել վրաստանահպատակ հայերին, ինչպէս նաեւ տալ նաւթ, թոյլ տալով արտահանել ռազմական պիտոյքներ՝ նոյնիսկ ի վնաս Վրաստանի շահերի՝ վտանգելով յարաբերութիւնները Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Ըստ Բեկզադեանի, Ռամիշվիլին խոստանում է «*բարեացական չեզոքութիւն*», գտնելով որ իրենք ամէլին չեն կարող անել եւ պէտք չէ իրենցից դրանից ամէլին խնդրել: Ռամիշվիլին յայտնել էր Բեկզադեանին, որ ստեղծուած իրավիճակում Ռուսաստանի դէմ իրենք չեն կարող կռուել, որովհետեւ պայմանագիր ունեն, որը չեն ցանկանում խախտել, իսկ Քեմալի դէմ կռիւ չեն կարող սկսել, որովհետեւ Աջարիայում եւ Ախալցխայում թուրք հպատակներ ունեն, սակայն միաժամանակ վերապահում անելով, որ եթէ թուրքերը պատերազմ սկսեն Վրաստանի դէմ, իրենք երեք օրում զորակոչ կը սկսեն եւ կը կռուեն⁷⁴: Ըստ Բեկզադեանի, վրացական կողմի մօտեցման մէջ ակնյայտ հակասութիւններ կային, որը ցայտուն արտայայտուեց Մդիանու ելոյթում: Վերջինս, Ռամիշվիլի խօսքից յետոյ կտրուկ ամեացրել է, որ ՀՀի հետ զինուորական զինակցութեան մասին խօսք լինել չի կարող, մինչեւ որ սահմանավէճերը չլուծուեն⁷⁵, ինչն ընդամենը անցանկալի զինակցութիւնից խուսափելու դիւանագիտական խուսանալու էր յիշեցնում: Ինչպէս փաստում է Բեկզադեանը, Ռամիշվիլին միջամտում է եւ փորձում մեղմել լարուածութիւնը, սակայն իզուր: Բեկզադեանը դա մեկնաբանում էր նրանով, որ վրացական կողմը ռուսական վտանգը Հայաստանի դէմ լուրջ չէր համարում, եւ չէր տագնապում, որ Հայաստանը շուտով կ'ընկնի ռուսական ազդեցութեան տակ եւ կը դառնայ «խորհրդային», իսկ Թուրքիայի կողմից էլ իրենք իրենց վտանգուած չէին համարում եւ չէին ցանկանում կռուել նրանց դէմ⁷⁶, ինչը վրացական շահերի մեկնակէտից հասկանալի պէտք է լինէր ՀՀ կառավարութեան համար: Բեկզադեանի վկայութեամբ, Ռամիշվիլին ելնելով իրենց այն պնդումից, որ արդէն ընդհանուր վտանգ չկայ, նոյնիսկ յայտարարել էր. «*Վրանգն ու թշնամիները միայն Հայաստանին են եւ Վրաստանին այլեւս վրանգ չի սպառնում: Իսկ դրանից ընդամենը երկու ամիս առաջ Վրաստանն ամէլի վրանգի զգացողութիւն ու-*

⁷⁴ Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920, էջ 312-3:

⁷⁵ Նոյն, էջ 313:

⁷⁶ Նոյն:

ներ եւ Օգոստոսին ինքն էր Հայաստանին առաջարկում "ընդհանուր գործողությունների համաձայնագիր կնքել"»⁷⁷:

Այս գրոյցից Բեկզադեանը եկել էր այն եզրայանգման, որ վրացիները իրենց հետ չեն զինակցելու եւ այլեւս պէտք չի նրանց վրայ յոյս դնել, այլ՝ բաարարուել, որ վրացիները չխանգարեն իրենց զօրակոչին եւ տարանցմանը՝ դիտացնելով ապրանքների արտահանումը Վրաստանից եւ մասնատրապէս Բաթումիից, գտնելով որ դա կը լինի այն առաւելագոյնը, որ վերջիններս տրամադիր են անելու, եւ դրանով իսկ խախտում են իրենց չէզոքութիւնը: Իսկ Զախարիաձէն, Բեկզադեանի վկայութեամբ, տեղեկացրել էր, որ հայերի դէմ կռոււմ են 18,000 զօրք (երեք զօրաբաժին), որից երեքական հազար Օլթիի (նոր 3րդ զօրաբաժինը), Մերդենէկի եւ Իգդիրի շրջանում, մնացածը Կարսի շրջանում, աւելացնելով, որ փաստը ճշտուել է Սթոքսի տուեալներով, որը նաեւ տեղեկացրել էր, որ վիճակը ծանր է, իր կառավարութեանը յղած հեռագրերից ոչ մէկի պատասխանը դեռ չի ստացել⁷⁸: Երկար, սակայն ապարդիւն բանակցութիւններից յետոյ միայն Բեկզադեանը հարկադրոած խոստովանում է, որ *«վրացիների դիրքը պարզ է եւ բնական իրենց շահերի տեսակէտից»*: Չնայած վրացիները դրա հետ մէկտեղ փորձում էին կեղծաւորաբար սիրաշահել: Այդ նոյն 1920 Հոկտեմբերի 26ին Թիֆլիսում ՀՀ դիւանագիտական ներկայացուցչութեանը կից ռազմական կցորդ, Դեր-զօրավար Յովսէփ Արտեմի Քիշմիշեանը զինուորական նախարարին ուղղած հեռագրում յայտնում էր, որ վրացական կառավարութիւնը համաձայնութիւն է տուել իրականացնել հայերի հարկադիր զօրակոչ, հաշուի չառնելով հպատակութիւնը: Քիշմիշեանը ենթադրում էր, որ կարելի է օգտագործել այդ թոյլտուութիւնը առաջին հերթին սպաների նկատմամբ, որոնց եռօրեայ ժամկէտում Վրաստանի ՆԳ նախարարութեան յատուկ ջոկատի միջոցով պէտք է պարտադրէին մեկնել Հայաստան, ինչն այնուհետեւ կարող էր վերաբերուել նաեւ նախկին զինուորներին, եւ վերջապէս մնացած քաղաքացիական բնակչութեանը աստիճանաբար, սկսելով աւելի վաղ տարիքից⁷⁹:

Ելնելով պահի թելադրանքից, Բեկզադեանը փորձում է ինչ-որ հակամիջոցներ գտնել եւ դիմելով Սթոքսին, խնդրում է, որ նրա միջոցով Դաշնակիցների ներկայացուցիչները ճնշում գործադրեն վրացիների վրայ, որպէսզի նրանք զան օգնելու հայերին: Սակայն Սթոքսը ասելով, որ Խատիսեանը իրեն դիմել է այդ խնդիրքով, հայկական կողմից պահանջելով գրաւոր դիմումնագիր, այդուհանդերձ մշուշապատ պատասխան⁸⁰ է տալիս: Սթոքսը աջակցելու անորոշ խոստումներ տալով, այնուամենայնիւ

⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 83, թ. 7-9:

⁷⁸ Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920, էջ 312-3:

⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 154, թ. 250:

⁸⁰ Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920. էջ 312-3:

Բեկզադեանին յայտնել էր իր համոզումը թե վրացիները իրենց հետ չեն կոռուելու եւ չեն էլ օգնելու, պատճառաբանելով, թե վրացիք պիտի նաւթ ստանան Ադրբեջանից, եւ իրենց եգիպտացորենի բերքը պէտք է հաւաքեն Արեւմտեան Վրաստանում:

Ելնելով Բեկզադեանի զեկոյցի վերլուծութիւնից, կարետոր է նշել, որ Սթոքսը ձգտելով Բեկզադեանին մոլորութեան մէջ գցել, գաղափար է հրամցրել վերջինիս, թե քանի որ անգլիական դահլիճում երկու հոսանք կայ, որոնցից մէկը կտրականապէս դէմ է բոլշեփկների հետ համաձայնութեանը, իսկ միւսը՝ կողմ եւ, որ նրանք մրցում են միմեանց դէմ եւ ոչ մի կողմը դեռ չի յաղթել, ինքը մնացել է առանց հրահանգների, եւ առանձնակի պէտք չէ յոյս դնել չտրուած խոստումների վրայ⁸¹: Բեկզադեանը կառավարութեանը ներկայացնում է վրացիների մտադրութեան մասին՝ իրենց վէճերը յանձնել իրաւարարութեան, որից ելնելով առաջարկում է իրաւարարութեան ներկայացնել երկու կողմերի պահանջների *maximum*ը եւ ոչ *minimum*ը, ինչպէս գտնում էին վրացիները⁸²:

Վրաստանի ԱԳ նախարար Սաբախտարաշվիլին Հոկտեմբերի վերջին յայտնում է Բեկզադեանին եւ Սթոքսին, որ երկաթուղու Սանահին-Սադախո հատումաճը անհրաժեշտ է պաշտպանել թուրքերից: Դրա դէմ Բեկզադեանը բողոքում է, հրահանգելով չէզոք գօտու յանձնակատար Վ. Վալադեանին բողոքել այդ ունեւորութեան դէմ: Նոյն ոգով արտայայտուել էր նաեւ զօրավար Մ. Արէշեանը, որ դեռ Նոյեմբերի 5ին Ղարաքիլիսայից հեռագրել էր, որ վրացիները հեծելագոր են ուղարկել Սանահին, իսկ Հայաստանում Վրաստանի ռազմական կցորդ զօրավար Կարալովը անգամ հրահանգել էր, որ թոյլ չտան, որ հայերն առանց անցագրի անցնեն: Դրա հետեւանքով Կարալովի եւ վարչապետ Օհանջանեանի միջեւ դիւանագիտական փոխհրաձգութիւն է սկսում⁸³: Ի վերջոյ, այս ամէնը ասարտում է նրանով, որ ՀՀ կառավարութիւնը համաձայնում է 1920 Նոյեմբերի 13ի *համաձայնագրով ժամանակատրապէս՝ երեք ամսով Չէզոք գօտին յանձնել Վրաստանի տնօրինութեանը*, եւ լիազօրում Բեկզադեանին այն ստորագրել, որից օգտուելով Վրաստանը նորանոր ունեւորութիւններ է կատարում Հայաստանի դէմ, չնայած խոստումներ էին տրուել չոտնահարել տեղական հայ բնակչութեան շահերը: Վրաստանը ունեւորելով տրուած խոստումները, արդէն Նոյեմբերի 15-16ին զօրքեր է մտցնում Զալալօղլի, Բզովդալ, Շահալի, որի դէմ Բեկզադեանը կտրուկ բողոքում է, սակայն հակամարտութիւնը դեռեւս երկար ժամանակ շարունակում է էլ անելի շիկացնելով վիճակը⁸⁴: Բեկզադեանը 1920 Նոյեմբերի 26ին եւս բողոքագիր

⁸¹ Նոյն, էջ 314:

⁸² Նոյն, էջ 314:

⁸³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 150, 153: գ. 602, թ. 84-85: ց. 2, գ. 281, թ. 2:

⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 422:., գ. 607, թ. 214-15: ֆ. 200, ց. 2, գ. 102, թ. 1-3:

է ուղարկում Վրաստանի հանրապետութեան ԱԳ նախարարին, նշելով, որ ի պատասխան չէզոք գոտու հարաային սահմանը վրացական զորքերի կողմից անցնելու վերաբերեալ իր նախորդ հայտագրի, դեռ Նոյեմբերի 22ին յայտնել էր, թէ վրացական կողմը համաձայնուել է ետ կանչել այնտեղ ուղարկուած իր հետախոյզներին: Այդուհանդերձ, Բեկզադեանը յայտնում էր, որ չնայած ձեռք բերուած համաձայնութեանը, վրացական զորքերը իրենց կառավարութեան հրահանգով Նոյեմբերի 23ին անցել են ՀՀ անվիճելի տարածքում գտնուող Շահալի եւ Փամբակ, գրաւել նաեւ այլ կէտեր: Բեկզադեանը միագամայն անբացատրելի համարելով Վրաստանի պաշտօնական հաաստիացումները, իր վճռական բողոքն էր յայտնում Նոյեմբերի 13ի համաձայնագրի այդպիսի կոպիտ խախտման, ինչպէս նաեւ ՀՀ գերիշխան իրաւունքների ոտնահարման դէմ, եւ պնդում վրացական զորքերն անյապաղ ետ կանչել գրաւած կէտերից, որպէսզի այն ՀՀ կողմից չդիտուի որպէս բացայայտօրէն անբարեացական մի ակտ, որը նպատակ ունի օգտագործել հարեան հանրապետութեան ժամանակաւոր ծանր դրութիւնը⁸⁵:

Դահլիճի կազմաւորումից յետոյ Վրացեանը Թիֆլիսում ՀՀ դիւանագիտական ներկայացուցչութեան միջոցով բանաւոր հարցում է անում դեռեւս Թիֆլիսում գտնուող գնդապետ Սթոքսին՝ Հայաստան ռուսական զորքեր մտցնելու յետագայ քայլերի կապակցութեամբ: Բրիտանական յանձնակատարը որոշակի պատասխան չի տալիս: Վրացեանի դահլիճը ընդունում է Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդութիւնը, սակայն համաձայնութիւն չի տալիս Հայաստան զորքեր մտցնելուն: 1920 Նոյեմբերի 23ին Սթոքսը Վրաստանում Հայաստանի խորհրդային դիւանագիտական առաքելութեան հետ զրոյցում զարմանք է արտայայտում, որ «*հայերը, հրաշալի տեսնելով, որ դաշնակիցները չեն օգնի իրենց, չնայած արդէն բաականաչափ ժամանակ է անցել թուրքերի յարձակման անցնելուց յետոյ, այդուհանդերձ անհրաժեշտ են գտնում պարզել, ցանկանո՞ւն են արդեօք դաշնակիցները իրենց օգնել*», որը պատասխան էր Վրացեանի հարցումին⁸⁶:

Դաշնակիցների զուսպ աջակցութիւնը եւ խօսքերով խրախուսելն աւարտուեց ՀՀի համար Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի անկմամբ, որը յանգեցրեց Դաշնակիցների խիստ անտարբեր, հայեցողական վերաբերմունքին, իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան ջախջախիչ պարտութիւնից յետոյ Սթոքսի եւ նրա կառավարութեան վերաբերմունքը արմատապէս կերպափոխուեց, Բրիտանիան իր վրայից զցեց հայերի եւ յոյների համար պատասխանատուութիւնը, ձգտելով վերականգնել իր կորսուած դիրքերը

⁸⁵ Հոկտեմբերեան սոցիալիստական մեծ ռեւոլյուցիան եւ սովետական իշխանութեան յաղթանակը Հայաստանում. փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1960, էջ 398-9:

⁸⁶ Туманян, էջ 375:

մուսուլմանական աշխարհում եւ կարգաւորել իր յարաբերութիւնները Քեմալի Թուրքիայի հետ:

Դեկտեմբերի 2ին Թիֆլիսում ռադիոյով ստացուեց Ուտարո Ուիլսընի հաղորդագրութիւնը, թէ վերջինս տեղեկացրել է Ազգերի Լիգայի նախագահին ի գիտութիւն, որ ինքը իր վրայ է վերցնում միջնորդութիւն՝ որոշելու հայ-թուրքական սահմանը եւ պատերազմի լուծարումը, թէ՛ ինքը կարող է Թուրքիայի վրայ գործադրել բարոյական ճնշում, իսկ միջնորդների դերը իրենց վրայ վերցնում էին Սպանիան եւ Պրագիլը: Իսկ արդէն Դեկտեմբերի 6ին չարաբաստիկ դերակատարում ունեցած Սթոքսը ԱԳՆից հեռագիր է ստանում, որ Ուիլսընը շոյումա՞ծ կը լինէր, եթէ իրազեկուէր քեմալականների հետ կապեր հաստատելու հնարաւոր ուղիների մասին: Սթոքսը, որը դեռ Դեկտեմբերի 4ին հեռագրել էր Հայաստանում տեղի ունեցող վերջին իրադարձութիւնների մասին, պատասխանում է, որ հանգամանքները փոխուել են, սակայն յայտնում է, որ ամէն դէպքում քեմալականների հետ կարելի է յարաբերուել Քեմալի միջոցով, եւ Դեկտեմբերի 13ին Ազգերի Լիգայի խորհրդի նախագահի միջոցով Ուիլսընի խնդրանքով իտալական կառավարութիւնը հարցում է անում իր ներկայացուցչին Թիֆլիսում, թէ ում միջոցով եւ ինչպէս կարելի է հաղորդագրութիւն ուղարկել քեմալականներին Թիֆլիսի կամ Կ. Պոլսի միջոցով⁸⁷: Սրանք, սակայն, ուշացած քայլեր էին:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Եւ այսպէս, Անդրկովկասում բրիտանական յանձնակատար Սթոքսը հայերի համար լաւագոյն ելքը համարեց թուրքերի հետ հաշտութեան կնքումը եւ հրաժարուելը ինչպէս Միացեալ Հայաստանի ստեղծման հսկայաճաւալ սեփական ծրագրերից, այնպէս էլ ըստ էութեան Սեւրի պայմանագրից, նախընտրելով թուրքերին բոլշեւիկների կամ նրանց իշխանութեան տակ անցնելուց: Այդպէս, Սթոքսը Հայաստանի համար ուրուագծեց ճանապարհ դէպի Ալեքսանդրապոլ, որը դարձաւ բրիտանական կառավարութեան քաղաքականութեան անկիւնաքարը Անդրկովկասում: Սթոքսի կարծիքով թուրքական ներխուժումը Հայաստան արմատական ձեւով փոխեց ողջ քաղաքական դրութիւնը տարածաշրջանում:

⁸⁷ Նոյն, էջ 379:

**THE ACTIVITIES OF THE BRITISH MILITARY-POLITICAL REPRESENTATIVE IN
THE TRANSCAUCASUS, COLONEL CLAUDE STOKES, IN
ARMENIA AND TRANSCAUCASUS IN 1920
(SUMMARY)**

VANIK VIRABYAN
vanik.virabyan@mail.ru

In the Transcaucasus, in view of the full disclosure of the activities of the Allied military-political representatives in Armenia, it is possible to cover the activities of the British High Commissioner Colonel Claude Bayfield Stokes. After making a decision at the beginning on the withdrawal of British troops from the Transcaucasian region in 1919, he became the representative of the Allied High Commissariat in Baku. C. Stokes was born in India and acted as a staff spy in different countries, in 1907-1911 he was a British military attaché in Tehran, and during the First World War he served in the intelligence department of the General Staff of the British Indian Army. Stokes, like many British officers in the «Indian Service», knew Russia well, its intentions in the Middle East, and its attitude toward Azeris, and was a staunch supporter of Azerbaijan's and Georgia's independence.

By his order, the first British detachment arrived in Baku on August 4, 1918. After demobilization in 1919 Stokes remained in Baku in the fall as an unofficial political observer, before joining O. Wardrop's mission, initially becoming a loyal friend of Azerbaijan's and the anti-Bolsheviks, through whom Azerbaijan gained a loyal ally. According to D. Hasanli, Stokes was a key link in the British mission for securing contacts with the «Azerbaijani government» and representing its interests, discussing Chicherin's note with Azerbaijani Foreign Minister Khan-Khoyski, establishing contacts with London, and so on.

The restrained support of the Entente allies ended for Armenia with the fall of Kars and Alexandropol, although until then the British High Commissioner, Colonel Stokes, had persuaded the government to actively support Armenia. Stokes once again asserted that Great Britain, with all its responsibility, was obliged to establish its own positions in the Muslim world and to uphold relations with M. Kemal. And so the British Commissar in the Caucasus, Stokes, considered the best way out for the Armenians was to make peace with the Turks – to back down, or rather to abandon their enormous plans to create a Greater Armenia, rather than lose their independence to the Bolsheviks or come under their rule. Thus, Stokes was on his way to Armenia from Alexandropol. Stokes believed that the Turkish invasion of Armenia had radically changed the whole political situation in the region. Drawing on regional differences became essential for him.

Stokes also tried to direct the issue of the Armenian-Georgian defense alliance, to use it as an opportunity to put the struggle against the Soviets on the agenda, thereby turning the Transcaucasian republics into a bulwark against Russia, albeit at the cost of their possible sacrifice.

ՍՊԱՆԻԱ ԵՒ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ (1915-1923)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

varny1@yahoo.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

1898ին, Սպանիա ջախջախիչ պարտություն մը կրած էր Միացեալ Նահանգներու հետ պատերազմին, կորսնցնելով իր կայսրութեան մնացորդացը Ամերիկայի (Քուպա եւ Փուերթո Ռիքօ) եւ Ասիոյ մէջ (Փիլիպպեան կղզիները): Երկրի ռազմական աննշան կարելորութիւնը եւ տնտեսական ու հաստատութեանական տկարութիւնը գլխաւոր պատճառ եղած են, որ Սպանիա չէզոք մնար առաջին աշխարհամարտին: 30 Յուլիս 1914ի պաշտօնական յայտարարութեան Ա. պարբերութիւնը կ'ըսէ.

Գոյացած ըլլալով, ցաւօք, Աստրիոյ եւ Սերպիոյ միջեւ պատերազմական վիճակը, ինչպէս հեռագրով հաղորդած է Վիեննայի մէջ Սպանիոյ դեսպանը, նորին վսեմութեան կառավարութիւնը պարտաւոր կը զգայ սպանացի հպատակներուն հաղորդել ամենախիստ չէզոքութիւնը, ըստ այժմու օրէնքներուն եւ միջազգային հանրային իրաւունքի սկզբունքներուն¹:

Չէզոքութիւնը վերահաստատուած է տարբեր առիթներով: Անոր պատճառներուն մաս կազմած են նաեւ Ալֆոնսօ ԺԳ. թագաւորի (1886-1931) ազգականական կապերը պատերազմող կողմերուն հետ: Մայրը՝ Մարիա Քրիստինա, որ խնամակալ թագուհի եղած է թագաւորին մանկութեան շրջանին (1886-1902), Աստրիոյ Ֆրանց-Եռզէֆ կայսեր երկրորդ զարմուհի էր (եղբայրը աստրիական զօրքերու ընդհանուր հրամանատարն էր), իսկ կինը՝ Վիկտորիա, Անգլիոյ Ճորճ Ե. թագաւորի առաջին զարմուհին: Յայտնի փաստ է, որ պատերազմի ընթացքին բոլորն պայքար մղուած է մտաւորականութեան ու քաղաքական դասին մէջ՝ գերմանականացի եւ դաշնակիցներու կողմնակից հոսանքներուն միջեւ²: Արքունիքին մէջ, մայր

¹ Fernando Soldevilla, *El año político 1914* (1914 քաղաքական տարին), año XX, Madrid, Imprenta de Ricardo F. Rojas, 1915, էջ 361. տե՛ս՝ «Աստրեւսերպ պատերազմը», *Ժամանակ*, 20 Յուլիս/2 Օգոստոս 1914:

² Լոնտոնաբնակ սպանացի յայտնի լրագրող Ռամիրօ տէ Մաէզթու (1875-1936) իր յօդուածներէն մէկուն մէջ խստիւ դատապարտած է հայկական եւ յունական ջարդերը, միաժամանակ անարգանքի սիւնին գամելով գերման զօրակցութիւնը թրքական քաղաքականութեան: Բնագրով եւ սպաներէն թարգմանութեամբ ընդարձակ մէջբերումներ ընելէ ետք գերմանացի հրապարակագիր Ֆրիտրիխ Նաւումանի հայաջինջ սարսափները վաւերացնող յայտարարութիւններէն, յօդուածագիրը եզրակացուցած է. «Բաւարար է արձանագրուածը, որպէսզի մեր գերմանաւերներէն անոնք, որ քրիստոնէական զգացումներ ունին, լուր ունենան, եթէ լուր ունենալու կարողութիւնը ունին, իրենց պաշտպանած դատին: Պեպական տրամաբանութիւնը տեղաւորել Աստուծոյ օրէնքներէն վեր կը նշանակէ վկայակոչել նոյն սկզբունքը, որ Քրիստոսը գամեց Խաչին» (Ramiro de Maeztu,

թագուհին յստակ գերմանամէտ զգացումներ ցոյց տուած է, իսկ թագուհին զօրավիգ կանգնած է իր անգլիացի զարմիկին:

Արխիւային ընդարձակ ատաղձով նորագոյն հետազօտութիւնները փաստած են նաեւ, որ ռազմադաշտէն բացակայ ըլլալով հանդերձ, Սպանիա ընդդիմամարտ կողմերու գաղտնի սպասարկութիւններուն ու լրտեսներուն անարգել գործունէութեան տարածք դարձած է: Անոր առեւտրական նաւերը բազմիցս թիրախ եղած են գերման սուզանաւերու՝ առանց անհրաժեշտ հակազդեցութեան: Միա կողմէ, երկիրը չէ դադրած ռազմական ճարտարարուեստի էական հանքանիւթեր վաճառելէ տարբեր կողմերուն³:

Չէզոքութիւնը Ալֆոնսօ ԺԳ.ին թոյլատրած է մարդասիրական բազմակողմանի գործունէութիւն ծաւալել, ինչ որ նպաստած է բոլոր դիմումներուն անխտիր ընդառաջումին, արժանանալով մարտնչող կողմերու մամուլի դրուատիքին⁴: Ան սեփական ծախսով կազմակերպած է յօգուտ ռազմագերիներու գործող գրասենեակ մը, որ կ'օժանդակէր ամէն ազգէ ընտանիքներու անհետացած հարազատները գտնելու: Անոր գլխավորած 40 հոգինոց անձնակազմը 1914-18ին ստացուած 200.000 նամակներուն հետեւելով յաջողած է փրկել 70.000 քաղաքացի ու 21.000 զինուոր եւ միջամտել 136.000 ռազմագերիներու ազատութեան ի նպաստ⁵: 1917ին, թագաւորը պաշտօնապէս Նոպէլեան խաղաղութեան մրցանակին առաջարկուած է, թէեւ մրցանակը ի վերջոյ Միջազգային Կարմիր Խաչը ստացած է:

Մայիս 1917ին, Սպանիոյ կառավարութիւնը Պերլինի, Պոլսոյ եւ Վիեննայի իր դիւանագիտական ներկայացուցիչներէն տեղեկութիւններ խնդրած է Պաղեստինի հրեայ բնակչութեան տեղահանութեան մասին, որուն ձեռնարկած էր Ճեմալ փաշայի գլխավորած օսմանեան իշխանութիւնը: Պերլինէն, դեսպան Լուիս Փոլօ տէ Պեռնապէ հաղորդած է անգլիական զօրքերու յառաջխաղացքին պատճառով 8000 հրեաներու տարիանումին մասին, մինչ անոր Պոլսոյ պաշտօնակիցը՝ Խուլիան Մարիա տէ Առոյօ, գրած է, թէ տարիանումը ոչ-մահմետական ամբողջ բնակչութիւնը

“Armenia y el Dr. Naumann”, *La Correspondencia de España*, 13 de diciembre de 1917. նաեւ՝ *Idem*, “La fuerza”, *La Correspondencia de España*, 16 de diciembre de 1917):

³ Stéu Fernando García Sanz, *España en la Gran Guerra. Espías, diplomáticos y traficantes* (Սպանիա Մեծ պատերազմին. լրտեսներ, դիւանագետներ եւ վաճառողներ), Barcelona, Galaxia Gutenberg, 2014:

⁴ Víctor Espinós y Moltó, *Alfonso XIII y la guerra: espejo de neutrales* (Ալֆոնսօ ԺԳ. եւ պատերազմը. չէզոքներու հայելի), Madrid, Rev. de Bibliotecas, Archivos y Museos, 1918, էջ 67-141:

⁵ Julián Cortés-Cavanillas, *Alfonso XIII y la guerra del 14* (Ալֆոնսօ ԺԳ. եւ 14ի պատերազմը), Madrid, Alce, 1976, էջ 59-87:

կ'ընդգրկել՝ գոյքերու բռնագրաւումով հանդերձ, յատկապէս յոյներու պարագային: Աւելցնելէ ետք, թէ վիճակը ասելի վատթար էր Լիբանանի մէջ, ուր մարոնի բնակչութեան 55 առ հարիւրը սովամահ եղած էր, սպանացի դիւանագէտը մատնանշած է.

Անոնց [մարոնիներուն - Վ.Մ.] հետ չեն գործածեր բրտութեան այն միջոցները, զորս գործածեցին ասելի քան մէկ միլիոն հայեր սպաննելու համար (տեսնել զեկոյցներս այս կոտորածին մասին), այլ զիրենք կ'արտաքսեն այնպիսի վայրեր, ուր անօթութենէ ու թշուառութենէ կը մեռնին⁶:

Մամուլը հաղորդած է, թէ Սպանիոյ դիւանագիտական միջամտութիւնը շատ դրական տպաւորութիւն ձգած էր հրէական համայնքներուն վրայ: Զինուորական պատճառներ տրուած էին Եաֆայի 8000 հրեաներու տարահանումին համար, եւ թուրքերու պնդումները՝ թէ կարելին ըրած էին անոնց անձերուն եւ գոյքերուն պաշտպանութեան համար, որեւէ ձեւով համոզիչ եղած չէին.

Իրօք, թրքական իշխանութիւնները ուզած են հրեաները յանձնել անոնց ծառայութեան մէջ գտնուող պետեւի անօթի հորդաներու աւազակութեան եւ քրտական զօրքերու կատաղութեան, որոնք դժգոհ եւ յուսահատ են՝ եգիպտական ռազմաճակատին վրայ թրքական պարտութիւններէն: Սակայն, այժմ թուրքերը, տեսնելով իրենց չարաքաստիկ որոշումներուն պատճառած բարկութիւնն ու զայրոյթը ամբողջ աշխարհի եւ նոյնիսկ կեդրոնական պետութիւններուն մէջ, պարտադրուած են իրենց մարտավարութիւնը փոխել եւ դէպքերը հերքել, այնպէս ինչպէս կ'ընէին երբ իրենց կատաղութեան թիրախ կը դարձնէին դժբախտ հայերը⁷:

Վերջապէս, Մատրիտի համալսարանի հրէական ամբիոնի դասախօս Աբրահամ Շալոմ Եահուտա Նոյեմբեր 1917ին յաջողած է թագաւորը համոզել, որ հեռագրէ Գերմանիոյ կայսր Վիլիելմ Բ.ին ու կանխէ հազարաւոր հրեաներու տեղահանումը դէպի Փոքր Ասիա, ուր հայոց բախտին պիտի արժանանային⁸:

Ա. աշխարհամարտի աւարտի հարիւրամեակին, «Նամակներ թագաւորին. Ալֆոնսո ԺԳ.ի մարդասիրական միջնորդութիւնը Մեծ պատերազմին» ցուցահանդէսը (Մատրիտ, Նոյեմբեր 2018-Սեպտեմբեր 2019) ընդարձակ արխիւային նիւթ ներկայացուցած է թագաւորի գործունէութեան

⁶ Մէջքերումը տե՛ս՝ Juan José Alonso, “La Gran Guerra en el Archivo de Palacio: la ayuda humanitaria de Alfonso XIII”, *Cartas al Rey: la mediación humanitaria de Alfonso XIII en la Gran Guerra* (Նամակներ թագաւորին. Ալֆոնսո ԺԳ.ի մարդասիրական միջնորդութիւնը Մեծ պատերազմին), Madrid, Patrimonio Nacional – Santander Fundación, 2018, էջ 172-73:

⁷ “La matanza de judíos en Palestina”, *El Liberal*, 3 de junio de 1917:

⁸ Isabelle Rohr, *The Spanish Right and the Jews, 1898-1945: Antisemitism and Opportunism*, Eastbourne and Portland (Or.), Sussex Academic Press, 2007, էջ 18:

մասին: Այս առթիւ լոյս տեսած համանուն հատորը⁹, սակայն, շատ սահմանափակ ուշադրութիւն ընծայած է Օսմանեան կայսրութեան, ուր Պաղեստինի հրեաներու պաշտպանութենէն անկախ, սպանական կառավարութիւնը նաեւ իր օժանդակութիւնը բերած է Լիբանանի ու Սուրիոյ սովամահ բազմութիւններուն: Հայերը միայն յիշուած են Առոյտի վերի մէջբերումին մէջ:

Յայտնի է, որ Ապրիլ 1916ին, Ազգային պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշա Սպանիոյ թագաւորին դիմում մը յղած է, զոր երկրի արտաքին գործոց նախարարութիւնը այլ յարակից նամակերով սպաներէնի թարգմանած է: Այդ թարգմանութիւնները լոյս տեսած են 1976ին¹⁰: 1983ին, պատմաբան Արթիւր Պէյլէրեան հրապարակած է ֆրանսերէն բնագիրերը, որոնք պահպանուած են ֆրանսական արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ¹¹: Այս փաստաթուղթերը, ինչպէս եւ կապակից նիւթեր, պահուած են նաեւ Ազգային պատուիրակութեան արխիւին մէջ¹²: Սպաներէն (1990) եւ հայերէն (1994) հակիրճ հաղորդումներով անդրադարձած ենք այս նիւթին¹³: Փասքուալ Օհանեան սպանական կարգ մը փաստաթուղթեր օգտագործած է իր *Հայկական Հարցը եւ միջազգային*

⁹ *Cartas al Rey: la mediación humanitaria de Alfonso XIII en la Gran Guerra* (Նամակներ թագաւորին. Ալֆոնսո ԺԳ.ի մարդասիրական միջնորդութիւնը Մեծ պատերազմին), Madrid, Patrimonio Nacional – Santander Fundación, 2018:

¹⁰ Cortés-Cavanillas, *Alfonso XIII*, էջ 108-9, որ Ապրիլ 1916ին փոխանակուած գրութիւնները թուագրած է 1918, թերեւս կապելով Պ. Նուպարի՝ Ապրիլ 1918ի այլ դիմումի մը հետ (տե՛ս՝ ստորեւ):

¹¹ Arthur Beylerian, *Les Grands Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918)*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1983, էջ 195-97: Սպաներէն թարգմանութիւնը տե՛ս՝ Pascual Ohanian, *Turquía, Estado genocida* (Թուրքիա՝ ցեղասպան պետութիւն), vol. I, Buenos Aires, Akian Gráfica Editora, 1986, էջ 457-59:

¹² Bibliothèque Nubar, Archives de la Délégation nationale arménienne, Liasse 1/3, Correspondance, avril-juin 1916 (BN DNA): Շնորհակալութիւն կը յայտնենք Նուպարեան մատենադարանի տնօրէն Պորիս Աճէմեանին (Փարիզ), որ այդ նիւթերուն լուսանկարները տրամադրեց մեզի:

¹³ Vartan Matiossian, “El rey Alfonso XIII y el Genocidio Armenio”, *Արմենիա*, 24 Օգոստոս 1990. նաեւ՝ Վարդան Մատթէսեան, «Սպանիոյ թագաւոր Ալֆոնսո ԺԳ. եւ Մեծ Եղեռնը», *Հորիզոն-գրական յաւելում*, Մայիս 1994, էջ 9-11: Մեզի անձանօթ աղբիւրէ, գրականագէտ Վազգէն Գաբրիէլեան Պօղոս Նուպարի դիմումին հակիրճ նկարագրութիւնը կատարած էր 1978ին (Վազգէն Գաբրիէլեան, *Դանիէլ Վարուժան. կեանքը եւ գործը*, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1978, էջ 409, ուր թագաւորին անունը վրիպակով գրուած է Ալֆոնսո XII):

յարաբերութիւնները սպաներէն վեցհատորեակի երրորդ հատորին մէջ¹⁴, իսկ Եասմին Թիւրքքան Թիննալի մասնակի անդրադարձներ կատարած է իր թրքերէն անտիպ դոկտորական աւարտաճառին մէջ՝ «Ա. աշխարհամարտը եւ Թուրքիոյ ազգային պայքարը ըստ սպանական դիւանագիտական աղբիւրներուն»¹⁵, որմէ մեկնելով յօդուած մըն ալ հրատարակած է¹⁶: Իւան Կասթանիակա արխիւներէ մէջբերումներ կատարած է օրաթերթային յօդուածի մը մէջ¹⁷ եւ Կոմիտաս վարդապետի վերաբերեալ փաստաթուղթեր հրապարակած Հայոց Յեղասպանութեան թանգարան-հիմնարկի կայքէջին մէջ¹⁸:

Բնականաբար, չէզոք Սպանիան պաշտօնական դիրքորոշում չայտնած չէ Հայոց Յեղասպանութեան հանդէպ: Սակայն, դեսպան Առոյո իր կառավարութեան յղած է զեկոյցներ ու տեղեկութիւններ հայերու դէմ հաւաքածանքներուն եւ ջարդերուն մասին, ու նաեւ մարդասիրական բնոյթի աշխատանք տարած է, հետեւելով իր ստացած հրահանգներուն¹⁹:

Սպանական արխիւներու ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս կը տեսնենք, կը գտնուի սաղմնային վիճակի մէջ, իսկ մամուլը ցարդ պեղուած չէր: Այս

¹⁴ Pascual Ohanian, *La Cuestión Armenia y las relaciones internacionales* (Հայկական հարցը եւ միջազգային յարաբերութիւնները), tomo 3, Buenos Aires, Ediciones Akian, 1989:

¹⁵ Yasmine Türkkan Tunalı, *İspanyol Diplomatiği Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türkiye*, doktora, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi, 2016: Ծանօթ չենք Արթուր Արիստակէսեանի սպաներէն աւարտաճառին՝ «Հայոց ցեղասպանութիւնը (1894-1922) եւ միջազգային հակազդեցութիւնը» (Artur Aristakesyan Gasparyan, *El genocidio armenio (1894-1922) y la reacción internacional*, tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid, 2009), ուր թերեւս սպանական արխիւներէ նիւթեր ըլլան:

¹⁶ Yasmine Türkkan Tunalı, “İspanyol Diplomatiği Raporlarında Ermeni Sorunu Algisi (1914-1922)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 57:2017, էջ 133-66: Անգլերէն թարգմանութիւնը՝ Yasmine Türkkan Tunalı, “The Perception of the Armenian Question in the Spanish Diplomatic Reports (1914-1922)”, *Review of Armenian Studies*, 37:2018, էջ 83-118:

¹⁷ Iván Gaztañaga, “Limpiando el polvo a la memoria armenia”, *El País*, 24 de abril de 2018:

¹⁸ Archivo Histórico Nacional de España, Ministerio de Cultura y Deporte de España, Legajo 1, H-3025/4 (www.genocide-museum.am/eng/pdf/Komitasfinal.pdf):

¹⁹ Երուանդ Տէր Անդրէասեան, որուն անունը դուրս մնացած էր 24 Ապրիլի ցանկերէն, սխալմամբ գրած է, որ դաշնակիցներուն 24 Մայիս 1915ի յայտարարութիւնը «Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի անունով Կ. Պոլսոյ սպանիական դեսպանը 1915ին, հայկական նախճիրներու յետօրեակին, թուրք կառավարութեան կը ներկայացներ» (Երուանդ Տէր Անդրէասեան, «Փոթորիկը...», *Ազատ խօսք*, 24 Ապրիլ 1936): Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսաստանի կողմէ խմբագրուած յայտարարութիւնը օսմանեան կառավարութեան ներկայացուցած էր ԱՄՆի դեսպան Հենրի Մորկընթո:

ուրուագիծը կը համադրէ ցարդ հրապարակուած փաստաթուղթերու եւ մամուլի թուայնացած հաւաքածոներու ընծեռած որոշ տեղեկութիւններ: Այստեղ պիտի քննենք Յեղասպանութեան տեղեկագրութիւնը Սպանիոյ մէջ եւ Պոլսոյ Հ.Յ. դաշնակցութեան Առժամեայ մարմնի կապերը օսմանեան մայրաքաղաքի սպանական դեսպանատան հետ, Սպանիոյ մարդասիրական միջնորդութեան փորձերը 1915ին, աքսորեալ մտաւորականութեան ճակատագիրը եւ զայն փրկելու սպանական փորձերը 1916ին, ինչպէս եւ Սպանիոյ եւ հայութեան յետագայ առնչութիւնները այս գծով մինչեւ 1922: Յոյս ունինք, որ ասիկա աւելի հանգամանալից հետազօտութիւններու ճանապարհ կրնայ բանալ²⁰:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պատերազմի պայթումէն առաջ իսկ, կուսակցական գործիչներու դէմ ճնշումները արդէն սկսած էին Պոլսոյ մէջ: 30 Յուլիս 1914ին, քանի մը թաղերու Ս.Դ. հնչակեան կուսակցութեան ակումբները խուզարկուած եւ 25-30 շարքայիներ ձերբակալուած էին²¹, թէեւ ազատ արձակուած էին յաջորդող օրերուն²²:

Օսմանեան կայսրութեան կողմէ պատերազմի յայտարարութենէն ետք (Նոյեմբեր 1914), տարուան վերջերուն թրքական բռնաճնշումներու մասին լուրեր սկսած են շրջիլ արտասահման, երբեմն՝ չափազանցուած կամ սխալ: Այսպէս, *Կոչնակ* կը հաղորդէր բազմաթիւ դաշնակցականներու բանտարկութեան, ինչպէս եւ հնչակեաններու նոր ձերբակալութիւններու մասին²³: Թիֆլիսի *Կաւկազ* թերթը (ռուսերէն) պնդած է, որ օսմանեան խորհրդարանի բոլոր հայ երեսփոխանները եւ Ազգային ժողովի երեսփոխանները կալանաւորուած էին²⁴: *Յուսաբեր* գրած է, թէ *Ազադամարտ* փակուած էր զինուորական իշխանութիւններուն կողմէ, իսկ ծանօթ դաշնակցականներ ձերբակալուած էին²⁵: Շաբաթ մը ետք, յայտնուած է, թէ

²⁰ Սկզբնական փորձի մը համար, տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, *Գրական-բանասիրական ուսումնասիրութիւններ*, տպ. Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս, 2009, էջ 28-41:

²¹ «Հնչակեաններու ձերբակալութիւն», *Ժամանակ*, 18/31 Յուլիս 1914:

²² «Ազատ արձակուած», *Ժամանակ*, 19 Յուլիս/1 Օգոստոս 1914. նաեւ՝ «Ճիհանկիլեան ազատ արձակուած», *Ժամանակ*, 20 Յուլիս/2 Օգոստոս 1914:

²³ «Ազգային կեանք», *Կոչնակ*, 5 Դեկտեմբեր 1914, էջ 1151: Պուրբէշէն հեռագիր մը գործը կը վերագրէր գերման նախաձեռնութեան, ենթականերուն ռուսահպատակ կամ ռուսասէր ըլլալու պատճառաբանութեամբ («Ազգային կեանք», *Կոչնակ*, 2 Յունուար 1915, էջ 19):

²⁴ «Ազգային կեանք», *Կոչնակ*, 12 Դեկտեմբեր 1914, էջ 1195: Լուրը տակաւին հերքուած չէր յաջորդ թիփն մէջ («Ազգային կեանք», *Կոչնակ*, 19 Դեկտեմբեր 1914, էջ 1217-1218):

²⁵ «Զանազան լուրեր», *Հայրենիք*, 15 Դեկտեմբեր 1914:

Գարեգին Խաժակ բանտարկուած էր Պոլսոյ մէջ, Ռուսաստանի հետ կապ ունենալու մեղադրանքով²⁶։ Ասիկա կը հակասէր յաջորդ լրատուութեան, թէ Խաժակ խօսք առած էր, այլոց շարքին, Հայ բժշկական միութեան այր եւ կին հիւանդապահներու պատրաստութեան դասընթացքի բացումին²⁷։

Բժ. Խաչիկ Պօղոսեան՝ Այաշի վերապրողներէն մէկը, թուարկելով հանդերձ քսան հնչակեաններու բանտարկութիւնը եւ քանի մը հոգիի արագ ազատ արձակումը, նկարագրած է երեւութապէս բնականոն վիճակ մը. «1915ի Ապրիլ 23ի չարաղէտ գիշերն էր։ Թուրքիոյ հայ հորիզոնին վրայ ո եւ է սեւ ամպ չէր նշմարուեր։ (...) Արտաքին երեւոյթով, կարծես ամէն ինչ խաղաղ կ'ընթանար... այդ երանելի երկրին մէջ»²⁸։ Բայց տարուան առաջին ամիսներուն մօտալուտ փոթորիկը արդէն յայտնի էր, թէ եւ ո'չ՝ տարողութիւնը։

24 Ապրիլին ձերբակալեալներու թիւը երեք հարիւրէն անցած էր, ըստ 27 Ապրիլին Հ.Յ. դաշնակցութեան պաքանեան Կեդրոնական կոմիտէին Պոլիսէն հաղորդուած տուեալներուն։ Մշտական հետապնդումի մէջ գտնուող եւ դեռ ազատ դաշնակցականներ կազմած էին Առժամեայ մարմին մը Պոլսոյ մէջ, Շաւարշ Միսաքեանի գլխաւորութեամբ²⁹, որու աշխատանքի առանցքներէն էր տեղեկութիւններու հայթայթումն ու ցրումը։ Միսաքեան եւ Սամուէլ Դարբինեան մշակած են արտասահման դրկուող գրութիւնները, գաւառներէն տեղեկութիւնները օգտագործելով³⁰։ 1935ին, առաջինը գրած է. «Կը բաւէ ըսել թէ եթէ արտասահմանը կրցաւ օրը օրին քիչ-շատ լրիւ տեղեկութիւններ ստանալ այդ շրջանի սարսափներուն մասին, պաշտօնական թէ մասնաւոր տեղեկագիրներով, ականաւորեսի վկայութիւններով եւ թղթակցութիւններով, մեծ մասամբ կը պարտի մեր կազմակերպած աշխատանքին»³¹։

Միւս զուգընթաց աշխատանքը չէզոք երկիրներու դեսպանատններուն աջակցութեան ապահովումն էր։ 11 Մայիսին, Առժամեայ մարմինը Սոփիա կը տեղեկագրէր, թէ «ձեր բարեկամը [պուլկար դեսպանը - Վ.Մ.] զարմանք յայտնեց, որ մինչեւ հիմա կապ չունինք իրենց մարդոց հետ (...)։ Ամերիկեանի մասին ալ այսօր մէկը պիտի ներկայացնենք եւ կապուինք. կը

²⁶ «Զանազան լուրեր», Հայրենիք, 22 Դեկտեմբեր 1914։

²⁷ «Զանազան լուրեր», Հայրենիք, 31 Դեկտեմբեր 1914։

²⁸ Տոքթ. [Խաչիկ] Պօղոսեան, «Իսրայէլ Ճանապօղաթի «Իտէալ»ը», Արեւ, 3 Օգոստոս 1926։

²⁹ Երուանդ Փամպուքեան (խմբ.), Նիւթեր Հ. Յ. դաշնակցութեան պատմութեան համար, ԺԲ. հատոր, Համագգայինի «Վահէ Սէթեան» հրատարակչատուն, Պէրթ, 2016, էջ 20։

³⁰ Արմէն Վահէ, «Ինչպէս ճանչցայ Շաւարշ Միսաքեանը», Հայրենիք ամսագիր, Սեպտեմբեր 1957, էջ 88։

³¹ Շաւարշ Միսաքեան, Տերներ դեղնած յուշարեւորէ մը, Éditions Parenthèses, Մարսէյլ, 2015, էջ 31-32։

մնայ իրաւականը, որմէ շարք բան կը սպասենք, բայց դժբախտաբար *entremise* [միջնորդ – Վ.Մ.] կը պակսի»³²: Ապրիլ 1915-Փետրուար 1916 շրջանի խօսուին պատկերը գծելով, Միսաքեան յիշած է, թէ «առաջին օրէն իսկ յարաբերութեան միտքը պուկարական դեսպանին հետ եւ զայն իրազեկ պահեցինք անցուղարձերուն», անելցնելով, որ «մեզի հասած նամակներէն եւ տեղեկագիրներէն, մեր ընկերներու միջոցաւ հաւաքուած լուրերէն յիշատակագիր կը կազմէինք ու իր [պուկար դեսպանին – Վ.Մ.] միջոցաւ ամերիկեան դեսպանին կ'ուղարկէինք կանոնաւորաբար»³³:

Պուկարիոյ դեսպան Փեթրով թելադրած է, որ զեկոյցները յանձնուին Սոֆիայի կոմիտէի անունով, «որպէսզի երբ [Բարձրագոյն] Դուռը հետաքրքրուի, ցուցնեն»: Զեկոյցները կրկնօրինակով դրկուած են «միւս չէզոք դեսպաններուն ալ յանձնուելու համար»³⁴: Մայիս-Հոկտեմբեր 1915ին, ԱՄՆի դեսպան Հենրի Մորկընթո «Committee of Dashnaktzoutune Balkan Section» ստորագրութեամբ եօթը յուշագիր ստացած է, զորս թարգմանել տուած ու ամերիկեան արտաքին գործոց նախարարութեան յղած է, առանց տեղեկ ըլլալու բուն հեղինակի ինքնութեան³⁵: 20 Յուլիսին, օրինակ, նախարար Ռոպըրթ Լանսինկին գրած է, թէ «այսու պատիւը ունիմ ձեզի հաղորդելու դեսպանապան ստացած չորս զեկոյցներ Սոֆիայի Դաշնակցութեան հայկական կոմիտէի [Armenian Committee of “Dashnakzoutioun” (sic) of Sofia] կողմէ»³⁶:

Նոյն օրը, Առժամեայ մարմինը գրած է Սոֆիա, թէ «Դանիոյ եւ Սպանիոյ դեսպանները փափաք յայտնել են տեղեկանալու հայերու վիճակին մասին. թերեւս մեր չորս տեղեկագիրներէն անոնց ալ մէյ մէկ պատրճէն տանք»³⁷: Միսաքեան յիշած է սպանական դեսպանատունը երկու տասնամեակ ետք. «Միւսնոյն ապրեն, ֆրանսերէն տեղեկագիրներ կը յանձնէ-

³² Փամպուքեան, էջ 31:

³³ Շաւարշ Միսաքեան, «Համառօտ պատկեր 1915 Ապրիլ 11/24 – 1916 Փետր. 28 շրջանի», *Յառաջ*, 26-27 Փետրուար 2002:

³⁴ Փամպուքեան, էջ 36: Հմմտ. նոյն, էջ 74:

³⁵ Ara Sarafian (comp.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, Princeton and London, Gomidas Institute, 2003, էջ 92-109, 258-60, 341-44: Տարբեր զեկոյցներէ մէջբերումներու համար, տե՛ս՝ Armen Hairapetian, “‘Race Problems’ and the Armenian Genocide: The State Department File”, *Armenian Review*, Spring 1984, էջ 43, 50, որ ենթադրած է թէ կուսակցութեան Սոֆիայի գրասենեակը կը հաւաքէր կայսրութեան մէջ իր գործակալներուն տեղեկութիւնները:

³⁶ Sarafian, էջ 91: Վեցերորդ գրութիւնը (22 Սեպտեմբեր/5 Հոկտեմբեր) «Պուքրէշ»էն դրկուած էր (նոյն, էջ 260):

³⁷ Փամպուքեան, էջ 99: Միսաքեանի այս տեղեկութեան արձագանգը պահած է. «Պահ մը սպանական եւ դանիական դեսպաններն ալ հետաքրքրուեցան եւ տեղեկագիրներ ուղեցին» (Միսաքեան, «Համառօտ պատկեր»):

ինք երեք չէզոք դեսպանատուներու,- պուլկարական, ամերիկեան եւ սպանական, նկարագրելով ամբողջ արհաւիրքը»³⁸:

9 Օգոստոսին, Առժամեայ մարմինը հաղորդած է. «Կ'իմանանք, թէ սպանիական եւ դանիական դեսպաններն ալ դիմեր են [Գերմանիոյ նոր դեսպան] իշխան Հոհենլոյին, որ յայտներ է թէ ոչինչ կրնայ ընել, պիտի շարունակէ նախորդին քաղաքականութիւնը»³⁹: 15 Օգոստոսին, նոյն մարմինը յիշած է ԱՄՆի, Պուլկարիոյ, Իտալիոյ, Սպանիոյ եւ Հոլանտայի դեսպաններուն համատեղ բողոքը Գերմանիոյ դեսպանին, որուն հետեւանքով, կը կարծուէր, հայերու դէմ հալածանքը յարաբերաբար մեղմացած էր⁴⁰: Հաւանական է, որ յաջորդ օր Առոյօ զեկուցած է իր կառավարութեան այս համատեղ բողոքին մասին: Խօսելով Գերմանիոյ եւ Աստորիա-Հունգարիոյ անշարժութեան մասին, ան կը յայտնէր, թէ «(...) այնքան առաք եւ խօսքերով որքան պակասաւոր գործերով, որովհետեւ՝ հեռուն չերթալու համար, չեն ուզած կասեցնել [օսմանեան] կառավարութեան հայերու հալածանքն ու ջարդը, հակառակ իրենց երկիրներուն մէջ ծայր առած բողոքի մեծ շարժումին»⁴¹:

31 Օգոստոսին, հայ կաթողիկէ պատուիրակութիւն մը, զոր կը գլխաւորէր Պօղոս Պետրոս ԺԳ. Թերզեան պատրիարք եւ որուն մաս կը կազմէին պատրիարքական փոխանորդ Յովսէփ եպս. Ռոքոսեան, պատրիարքական տեղապահ Օգոստինոս եպս. Սայեղեան եւ Տրապիզոնի առաջնորդ Յովհաննէս եպս. Նազլեան, հայցած է Հոհենլոյի միջամտութիւնը՝ Անգարայի հայ կաթողիկէներու տեղահանութիւնը կանխելու համար, առանց որեւէ արդիւնքի յանգելու: Պատուիրակութիւնը նաեւ այցելած ու տեղեակ պահած է Առոյօս գաւառներու իրադարձութիւններուն մասին⁴²:

Սպանական մամուլը արձագանգ եղած է Մեծ Եղեռնին, օգտուելով միջազգային գործակալութիւններու եւ մամուլի տեղեկատուութենէն: Օրինակ, Օգոստոս-Սեպտեմբերին, *Լա քռոեսփոնտրեսիա* տեղեկատվական օ-

³⁸ Միսաքեան, *Տերներ*, էջ 32: Միսաքեան գանգ ըրած է սկզբնական շրջանի չէզոք երկիրներէն Իտալիան, որուն դեսպան Քամիլօ Կառոնի ո'չ միայն պուլկար եւ ամերիկեան դեսպաններու կողքին դիմում ըրած էր օսմանեան կառավարութեան Ապրիլ 24ի ձերբակալութիւններէն ետք, ինչպէս նոյնինքն Միսաքեան տեղեկագրած էր օրին (Ռազմիկ Շաւարշ Միսաքեան), «Մեծ ճգնաժամը», *Հայաստան*, 13 (26) Մայիս 1915), այլեւ զեկույցներ ալ ստացած է: Այսպէս, 10 Յուլիսին Առժամեայ մարմինը գրած է Սոֆիա. «Այսօր մեր չորրորդ տեղեկագիրը յանձնեցինք. մինչեւ հիմա Պուլկարականին եւ Ամերիկեանին կը հաղորդէինք, 3 եւ 4րդը Իտալականին ալ տուինք, թէւ անօգուտ է» (Փամպուքեան, էջ 95):

³⁹ Փամպուքեան, էջ 104:

⁴⁰ Նոյն, էջ 116:

⁴¹ Ohanian, էջ 402:

⁴² *Les memoires de Mgr. Jean Naslian Eveque de Trébizonde, volume I*, Vienne, Imprimerie Méchithariste, 1955, էջ 505-6:

րաթերթը հանգամանօրէն գրած է Զէյթունի ինքնապաշտպանութեան ու տեղահանութեան⁴³, 20 հնչակեաններու մահապճիոյն⁴⁴, Վանի հերոսամարտին ու ջարդերուն⁴⁵, եւ տեղահանութեան ու կոտորածներուն մասին, վերջինը՝ «Հայաստան՝ հուրով ու սուրով» խորագրին տակ⁴⁶: Ուրիշ օրաթերթ մը՝ *էլ իմկարսիալ*, Փարիզէն իր թղթակից-խմբագրի տեղեկութեամբ, կը ներկայացնէր թրքական եղեռնագործութեան խիտ ու խօսուն պատկերը.

Անձնական ծագումով զեկոյցներ կ'ըսեն, թէ թուրքերը կը շարունակեն հայերու մեթոտական բնաջնջումը բոլոր գաւառներուն մէջ, եւ որ իշխանութիւնները անյողողող կը դիտեն այդ դժբախտներուն սպանութիւնը: Թրքական կատաղութենէն միայն կը փրկուին փոքր տարիքով եւ ամուր երեսոյթով երեխաները, զորս կը ծախեն իբրեւ ստրուկներ, եւ դեռատի կիները, որոնք կը բաշխուին սպաններուն եւ պաշտօնատարներուն միջեւ: Ահռելի տեսարաններ կը դիտուին կարգ մը վայրերու մէջ. զինուորութիւնը իր քմայքներուն յանձնուած է⁴⁷:

Օսմանեան կառավարութիւնը իր ոճրային քաղաքականութիւնը վարագործելու հերթական քայլը կատարած է 26 Սեպտեմբերին, հայերու «լքում» գոյքերու գրաւումն ու սեփականացումը պարտադրող ժամանակաւոր օրէնքի վաւերացումով: Յաջորդ օր, Առոյս ծածկագիր հեռագրով արտաքին գործոց նախարարութեան կը տեղեկացնէր օրէնքին մասին, «որ նոր հրապարակուած է եւ ուղղուած է հայերուն դէմ: Այդ օրէնքին քողարկած չարաշահումները՝ թուրք իշխանութիւններուն ձեռքը, կը դողացնեն խեղճ շահառուները»⁴⁸: Սպանական մամուլը լոյս ընծայած է Պալքանեան կեդրոնական կոմիտէին դաշնակից մամուլին ուղղած ընդարձակ յուշագիրը՝ «Փարիզ, 26 Սեպտեմբեր» թուակիր, որ ընթացող ցեղասպանութեան մանրամասն պատկերը գծելով, 835.500 զոհերու առաջին վիճակագրութիւնը կու տար⁴⁹: Սպանիոյ օսմանեան դեսպանատունը հեր-

⁴³ “Los turcos. Destrucción de una ciudad”, *La correspondencia de España*, 28 de julio de 1915:

⁴⁴ “El terror en Turquía”, *La correspondencia de España*, 8 de agosto de 1915. “Los turcos. Socialistas ahorcados”, *La correspondencia de España*, 13 de agosto de 1915:

⁴⁵ “La barbarie otomana”, *La correspondencia de España*, 3 de septiembre de 1915:

⁴⁶ “La Armenia a sangre y fuego”, *La correspondencia de España*, 12 de septiembre de 1915:

⁴⁷ Ciges Aparicio, “La guerra”, *El imparcial*, 16 de septiembre de 1915:

⁴⁸ Gaztañaga, “Limpiando el polvo”. Նաեւ՝ Ohanian, էջ 382, ուր մէջբերումը նուազ ամբողջական է:

⁴⁹ “El martirio de los armenios”, *La correspondencia de España*, 28 de septiembre de 1915 (կրճատուած տարբերակը տե՛ս՝ “El martirio de los armenios”, *El heraldo militar*, 30 de septiembre de 1915): Ֆրանսերէն բնագիրը եւ հայերէն թարգմանութիւնը տե՛ս՝ Փամպուքեան, էջ 153-57, ուր ենթադրուած է, որ յուշագիրը Առժամեայ մարմնի կողմէ դեսպանատուներուն յանձնուած փաստաթուղթերէն մէկն էր: Սպանական թերթին լրատուութիւնը կը հաստատէ ձեռագիր «Սեպտեմբեր

քած է Թայմզի լրատուութիւնը՝ ջարդերու մասին, որուն հետեւած էին ուրոշ սպանական թերթեր, պնդելով առանց այլեայլի, թէ «հայկական տարրին մէկ մասը ապստամբած էր կայսերական կառավարութեան դէմ, որ ապստամբութիւնը խեղդած է իր գերիշխան պարտականութեան գործադրութեամբ, որդեգրելով անհրաժեշտ միջոցները ապստամբներուն դէմ»⁵⁰։ Երբեմն հրատարակուած են ինքնագիր ու պատկերագրող, ընդարձակ յօդուածներ⁵¹։

29 Փետրուար 1916ին, Առոյո արտաքին գործոց նախարարութեան ղրկած է դեսպանատան ստացած եւ թուրք «պաշտօնական» տեսակէտը ամփոփող տխրահոջակ «Հայկական ձգտումները եւ յեղափոխական շարժումները» գիրքին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը (*Vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales*), կից նամակին մէջ պարզելով, թէ Երիտասարդ թուրքերը նպատակ դրած էին հանրային կարծիքը նախապատրաստել նոր հալածանքներու։ Թիւնալը վերաշարադրած է գիրքին բովանդակութիւնը, դիտել տալով, որ Առոյոյի կարծիքները ցոյց կու տան անոր անվստահութիւնը կառավարութեան եւ, հետեւաբար, գրքոյկի պնդումներուն հանդէպ, ինչպէս եւ այն համոզումը, որ «վերաբնակեցումը արդիւնք էր երիտթրքական մոլեռանդութեան, հակառակ ոչնչացման ամէն քաղաքականութեան բացորոշ մերժումին՝ օսմանեան կառավարութեան կողմէ»⁵²։ Մարտին, Առոյո գրած է, թէ «[հայերու] հալածանքը տակաւին կը շարունակուի, ի հեճուկս բոլոր երկիրներու միաձայն բողոքներուն։ Եւ բնաւ տարօրինակ պիտի չըլլայ որ, եթէ հարցերու զարգացումը լիովին չգոհացնէ Երիտասարդ թուրքերը, վերստին հրամանագրուի դեռ ողջ մնացած հայերու ջարդն ու բնաջնջումը։ Կառավարու-

1915?» թուականը փաստաթուղթի բնագրին մէջ։ Թերթը միայն զեղչած է յուշագրին վերջաւորութեան տրուած նահատակ եկեղեցականներու ցանկը։

⁵⁰ “Nota de la legación imperial de Turquía”, *El correo español*, 7 de octubre de 1915; “Nota’ de la legación turca”, *La época*, 7 de octubre de 1915; “Las matanzas de armenios”, *La mañana*, 8 de octubre de 1915: Յուլիսին, կարգ մը սպանական թերթեր կրկնած են գերման *Քէյօնիշէ ցայթունկ* օրաթերթի միտումնաւոր լուրը, թէ «յեղափոխութիւն պայթած է Հայաստանի մէջ, եւ թուրքերը զօրքեր քաշած են սահմանէն», առանց լուսաբանելու կարծեցեալ յեղափոխութեան բնոյթը կամ վայրը (“Revolución en Armenia”, *La correspondencia militar*, 22 de julio de 1915; “Revolución en Armenia”, *La Época*, 22 de julio de 1915; “Revolución en Armenia” *El siglo futuro*, 22 de julio de 1915; “Revolución en Armenia”, *El Imparcial*, 23 de julio de 1915; “Revolución en Armenia”, *El Heraldo militar*, 23 de julio de 1915; “Revolución en Armenia”, *La correspondencia de España*, 23 de julio de 1915): Խօսքը հաւանաբար Վանի ինքնապաշտպանութեան մասին էր։

⁵¹ A. Hernández Catá, “Los armenios”, *La esfera*, 27 de noviembre de 1915, էջ 4:

⁵² Tunali, “The Perception”, էջ 93:

թինը իր ծրագրին լիակատար արդիւնքը ստացաւ, որ էր՝ սպաննել Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող շուրջ երկուքուկէս միլիոնը»⁵³:

Գերմանասէր եւ ոչ-գերմանասէր հոսանքներու հակամարտութիւնը Սպանիոյ մէջ նաեւ արտայայտուած է հայերու առիթով: Գերմանացի կոմս Էռնստ Ռեւենտլովի (1869-1943) թրքապաշտպան հրապարակումը հակահարուածի ենթարկուած է Մարտ 1916ին: Յօդուածագիր մը, ջարդերը նկարագրելէ եւ Բենեդիկտոս ԺԵ. պապի յայտարարութիւնները յիշելէ ետք, վերջաւորութեան գրած է.

Հարիւր հազարաւոր անմեղներ կը գլխատուին, զաւակները կը նահատակուին իրենց մայրերուն գիրկին մէջ: Գետերու կարմիր ջուրերը անթիւ դիակներ կը տանին: Եւ Սպանիոյ կաթոլիկները, հազուադէպ բացառութիւններով, ցնծագին կը ծափահարեն...⁵⁴:

Յատուկ ուշադրութեան արժանի է Առոյոյի ընդարձակ գեկոյցը 13 Օգոստոս 1916ի օրէնսդրութեան մասին, որ Հայ եկեղեցւոյ նուիրապետական կարգը հիմնովին կը խախտէր՝ Ազգային սահմանադրութեան առկա-խումով. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը կը ջնջուէր եւ Կիլիկիոյ ու Աղթամարի կաթողիկոսութիւնները կը միացուէին Երուսաղէմի պատրիարքին: Զաւէն արք. Տէր Եղիայեան կ'աքսորուէր Մուսուլ, ապա՝ Պաղտատ, եւ միաժամանակ կ'արգիւիւէր որեւէ յարաբերութիւն Ս. Էջմիածնի հետ: Կանոնադրութեան գլխաւոր կէտերը մանրամասնօրէն բացատրելէ ետք, դեսպանը կը կատարէր հետեւեալ դիպուկ վերլուծումն ու հաստատումը.

Այս բոլոր նորութիւնները մեծագոյն զարմանքի աղբիւր եղած են Կ. Պոլսոյ հայերուն համար: Ոչ ոք կ'անգիտանայ, որ Թուրքիա բնակող հայերու մեծամասնութիւնը (կարելի էր ըսել՝ գրեթէ ամբողջութիւնը), բացառելով Սուրիա եւ Պաղեստին, ինչպէս եւ Կոստանդնուպոլիս եւ Զմիւռնիա երկու մեծ քաղաքները ապրողները, *տեղահանութեան* դաժան օրէնքին ենթարկուած են, ինչ որ կը նշանակէ, թէ սպաննուած են անգութ ջարդերու ընթացքին կամ աքսորուած՝ Արաբիոյ եւ Միջագետքի անապատները, հոն սովահար մեռնելու համար: Միաժամանակ, անոնց դպրոցներն ու եկեղեցիները, ինչպէս եւ շարժական ու անշարժ գոյքերը բռնագրաւուեցան եւ օրինաւոր կերպով ծախուեցան ըստ այդ նպատակով հրապարակուած օրէնքներու: Դեռեւս ողջ մնացած հազուագիւտ հայերը իրենց կարգին կ'ապրին տեղահանութիւններու օրէնքին ենթարկուելու մշտական անդոհանքին տակ: Այս պատճառով, մայրաքաղաքի հայ բնակչութիւնը զարմանքով տեսած է, որ կառավարութիւնը, փոխանակ պատրիարքարանը փակելու եւ պատրիարքն ու հոգեւորականութիւնը *տեղահանելու*, աւելի գործնական ու յարմար դատած է կաթողիկոս-պատրիարքի [պաշտօնի] մը ստեղծումը, որպէսզի վարէ թիւով շատ նուազած եկեղեցական նուիրապետութիւն մը եւ հաւատացեալներու համայնք մը, եւ տնօրինէ անգոյ դպրոցներ, եկեղեցիներ եւ բարեսիրական հաստատութիւններ: Իսկ անակնկալի մեծագոյն

⁵³ Մէջբերումը տե՛ս՝ Gaztañaga, “Limpiando el polvo” (ընդգծումը մերն է):

⁵⁴ Bernal Díaz, “Impresiones de la guerra. El horror armenio”, *El Radical*, 6 de marzo de 1916:

պատճառը այն է, որ կայսերական կառավարութիւնը փութացած է Եւրոպայի միա երկիրներուն տեղեկացնելու նման միջոցներու որդեգրումը օսմանեան պաշտօնական գործակալութեան միջոցով: Թերեւս այս պարագան նշան մը համարուի, որ կառավարութիւնը մտադիր է պահել Թուրքիա դեռ մնացած քանի մը հարիւր հազար հայերը իբրեւ խոցելի նորութիւն (*curiosidad vulnerable*)՝ միակ մնացորդացը ծաղկուն համայնքի մը, որ աւելի քան երկու միլիոն անդամ կը հաշուէր պատերազմը սկսելէ առաջ⁵⁵:

Թիւնալը առանց յղումի մէջբերած է թրքական մամուլի անհիմն մեկնաբանութիւնը, թէ կանոնագրութիւնը «կ'ընդգծէ պատրիարքարանի ազատութիւնը, որպէսզի քոմիթէի անդամներու խաղալիք չդառնայ», եւ անոր հակադրած է Առոյոյի հաստատումը, թէ տեղահանութեան օրէնքը կը նշանակէր, թէ հայերը «սպաննուած են անգութ ջարդերու ընթացքին կամ արքորուած՝ Արաբիոյ եւ Միջագետքի անապատները, իոն սովահար մեռնելու համար»: Շարունակութեան մէջ, Առոյոյէն քաղելով կառավարութեան վերագրուած մտադրութիւնը՝ դեռ ապրող հայերը պահել իբրեւ «յարգելի նորութիւն» (*respectable novelty / saygi deđer bir ilginçlik*)⁵⁶, Թիւնալը աւելցուցած է անոր կարծիքը, թէ կառավարութեան յետագայ քայլերէն մէկը պիտի ըլլար նմանօրինակ կանոնագրութեամբ միջամտել յունաց պատրիարքութեան ներքին գործերուն⁵⁷: Առոյոյի դիրքորոշումին պատճառով, թուրք պատմաբանը յանգած է հետեւեալ խոստովանութեան.

Այս զեկոյցի լոյսին տակ յստակ է, որ սպանական դիւանագիտութիւնը կը հաւատար, որ Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն կուսակցութեան կառավարութիւնը հայերը ուղղակի ոչնչացնելու եւ վիստեցնելու նպատակադրուած քաղաքականութիւն մը կը վարէր: Աւելի'ն. ինչպէս ընդգծուած է նախորդ զեկոյցներու մէջ, յստակ կը դառնայ, որ սպանական դիւանագիտութիւնը այն տեսակէտը ունէր, որ այս քաղաքականութիւնը սահմանափակուած չէր կաթողիկէ [*sic*] հայերուն եւ որ պիտի ձգտէր դէպի ուրիշ ազգութիւններ, որոնք քրիստոնէութեան այլ դասանանքներու անդամ էին⁵⁸:

1915Ի ՍՊԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

Յարդ յայտնի տուեալներով, սպանական դիւանագիտութիւնը 1915ին գոնէ երկու անգամ ջանացած է օժանդակել հայ մտաւորականներու: Առաջին փորձին մասին, առայժմ միայն անուղղակի վկայութիւններ գոյութիւն ունին:

⁵⁵ Մէջբերումը տե՛ս՝ Ohanian, էջ 372-73:

⁵⁶ Tunali, “The Perception”, էջ 95. Նաեւ նոյն՝ “İspanyol Diplomatiği”, էջ 145: Դատելով թարգմանութենէն, կը թուի, որ Թիւնալը Առոյոյի ձեռագիրը կարդացած է “*curiosidad respetable*” ձեւով: Իմաստային տեսանկիւնէն, Օհանեանի “*curiosidad vulnerable*” («խոցելի նորութիւն») ընթերցումը աւելի վստահելի կը թուի մեզի:

⁵⁷ Այս կարծիքը կը պակսի Օհանեանի վերի ընդարձակ մէջբերումին մէջ:

⁵⁸ Tunali, “The Perception”, էջ 96:

Միսաքեան Մայիսի վերջերուն գրած է, թէ «կառավարութեան խելագար իրարանցումը յանգեցաւ ծիծաղելի վիժուածքի մը» եւ «Իթթիհապը, չարաչար խաբուած իր ակնկալութիւններուն մէջ, ճերմակերես մնալու խեղկապակ փորձ մը փորձեց, առօրեան մէկը իր պաշտօնաթերթին մէջ հրատարակութեան տալով խոշոր դաւադրութեան մը պատմութիւնը, որ մէկուկէս տարուան հնութիւն է, ներկայ պատերազմներէն շատ առաջ»⁵⁹:

Կարծեցեալ դաւադրութեան ծիրին մէջ, տեղի ունեցած են ձերբակալութիւններ եւ բեմադրուած դատավարութիւններ: Յառաջ քաշուած մեղադրանքները, հիմնուած՝ անհեթեթ ապացոյցներու վրայ, բնականաբար յանգած են դատապարտութիւններու: Այսպէս, 21 Մայիս 1915ին, Առժամեայ մարմինը կը տեղեկացնէր, թէ օրեր առաջ կրթական մշակ Դաւիթ Քալանթար ձերբակալուած էր⁶⁰: Նախիջեանի Քալանթարեանց յայտնի ընտանիքէն սերած Դ. Քալանթար (1847-1918) դասախօսած է Ս. Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանին մէջ ու եղած է Տրապիզոնի ազգային վարժարանի տնօրէն: 1890-1910ին իր սեփական դպրոցը հիմնած ու վարած է Պրուսայի մէջ, կնոջ՝ Թագուիի Մանիսալեան-Քալանթարի հետ, իսկ 1910էն կը վարէր Պոլսոյ ազգային վարժարաններու կրթական ընդհանուր տեսուչի պաշտօնը: Ապրիլ 24ի ձերբակալութիւններուն նախընթաց օրերուն Պրուսայի մէջ սկսած էր հետաքննութիւն մը, որուն կծիկին թելը հասած է մինչեւ Դ. Քալանթար⁶¹: 10 Յունիսին, Առժամեայ մարմինը կ'աւելցնէ, թէ Քալանթար նախ Պրուսա տարուած եւ յետոյ Պոլիս բերուած է, ու պատերազմական ատեան բանտարկուած աղջկան՝ ապագայ գրագիտուի Վարդուիի Քալանթար-Նալբանդեանի (1895-1978) հետ, որուն քով նամակ մը գտնուած էր: Մայրն ալ բանտ մտած է՝ դուստրը առանձին չձգելու համար⁶²: Այր ու կին մեղադրուած էին «Օսմանեան կայսրութեան մէկ նահանգին թրքախօս համայնքին մէջ հայ լեզուն վերահաստատած եւ հայ ազգայնականութեան թունաւոր սերմեր ցանած ըլլալու», իբրեւ իրեղէն «ապացոյց» ներկայացնելով Քալանթարի երբեմնի աշակերտ Աւետիս Ահարոնեանի նամակները Թիֆլիսէն, Լոնտոնէն ու Փարիզէն⁶³, իսկ

⁵⁹ Ռազմիկ, «Մեծ ճգնաժամը»:

⁶⁰ Փամպուքեան, էջ 44: Հմմտ. անդ, էջ 64:

⁶¹ Լեոնա Էքմէքճիօղլու, «Վարդուիի Քալանթար Նալբանդեան (Զարեանդ) եւ «բանտարկեալ կիներու հետաքրքրական ամբոխը», տե՛ս Վարդուիի Քալանթար, Կեդրոնական բանտի կիներուն բաժինը, Արաս, Իստանպուլ, 2022, էջ 15:

⁶² Փամպուքեան, էջ 87: Հմմտ.՝ «Ձերբակալութիւններ», Հայաստան, 10 (23) Յունիս 1915:

⁶³ Վարդուիի Քալանթար-Նալբանդեան, «Քանի մը նամակ Ա. Ահարոնեանէ», Հայրենիք ամսագիր, Յունուար 1965, էջ 23: Անցողակի ակնարկութեան մը մէջ, մեղադրանքը նախապէս յիշուած է իբրեւ «մօտ քառորդ դար մը օսմանեան նահանգի մը մէջ այլազգի քաղաքացիները իր խոռվարարական գաղափարներով

դուստրը՝ «*հայ ազգայնական եւ անջատողական շարժման մասնակցած ըլլալու*» յանցանքով: Օգոստոսին տեղի ունեցած դատավարութեան, դատախազը պահանջած է մահավճիռ հօր ու աղջկան եւ քանի մը ամիս բանտարկութիւն՝ մօր համար⁶⁴:

Քալանթարի անգլիաբնակ եղբայրը՝ բժիշկ Յովհաննէս Քալանթար⁶⁵, որ լայն մասնակցութիւն բերած է հայանպաստ զանազան շարժումներու, փոխ-նախագահին էր Անգլեւիայական ընկերակցութեան (Anglo-Armenian Association) եւ ընդարձակ կապեր ունէր անգլիական բարձրաստիճան քաղաքագէտներու հետ, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ բարեկամներ՝ օտար դիւանագէտներու շրջանակին մէջ: Ըստ Վ. Քալանթար-Նալբանդեանի տուեալներէն բխող երկու տարբերակներուն, անոր հօրեղբայրը կա՛մ անձամբ գրած է Ալֆոնսօ ԺԳ.ին եւ կա՛մ դիմած է Լոնտոնի մէջ դեսպան եւ թագաւորի երբեմնի քարտուղար ու անգլերէնի ուսուցիչ Ալֆոնսօ Մեռի տէլ Վալ ի Զուլուեթայի միջնորդութեան: Այս քայլը յանգած է արքայի դիմումին օսմանեան կառավարութեան՝ Դաւիթ եւ Վարդուի Քալանթարներու ազատ արձակման ի խնդիր: Անոր միացած է Պուլկարիոյ թագաւոր Ֆերտինանտ Ա., շնորհիւ Լիպարիտ Նազարեանցի եւ Զապէլ Եսայեանի աշխատանքին Սոֆիայի մէջ⁶⁶: Իբրեւ արդիւնք, Թագուհի Մանիսալեան ազատ արձակուած է, իսկ հօր ու աղջկան սկզբնական դատավճիռը՝ ցկեանս բերդարգելութիւն Չորումի մէջ, վերածուած է հինգ տարուան

թունաւորած» ձեռով (Վ. Քալանթար-Նալբանդեան, «Ճշդում մը», *Հայրենիք ամսագիր*, Դեկտեմբեր 1927, էջ 125. ընդգծումը մերն է):

⁶⁴ Վարդուի Քալանթար, «Թուրք եւ հայ դիւլոգներ», *Հայրենիք ամսագիր*, Ապրիլ 1966, էջ 7-13. նաեւ՝ Էքմէքճիօղլու, էջ 16-22:

⁶⁵ Յովհաննէս Քալանթար (Johannes Avetician Calantarants, Ագուլիս, 1838–Լոնտոն, 1920).- կրթութիւնը ստացած էր Ուրմիոյ անգլիական միսիոնարական վարժարանին եւ Պեպլէքի ամերիկեան ճեմարանին մէջ (Պոլիս): Անցնելով Մեծն Բրիտանիա, ուսումը շարունակած է Պիրքընհէտի St. Aidan Theological College եւ ապա՝ University College (Լոնտոն) եւ Էտինպորայի համալսարանը (Սկոտլանդ): 1876ին բժիշկ վկայուած է եւ հաստատուած՝ Սքարպորո (Եորքշայր), գործելով իբրեւ վիրաբու: Գիտարար եղած է. առաջին անգամ զարգացուցած է շէնքերու հակաերկրաշարժային շինութեան սկզբունքը՝ այսօր լայնօրէն կիրառուող հիմքերու մեկուսացումով: Արտօնագիրը վաւերացուած է Օգոստոս 1909ին (Fausto Giovannardi, Adriana Guisasaola, “Base Isolation: dalle origini ai giorni nostri”, www.ingegneriastutturale.net/documenti/articoli/adepron04_0043.pdf): Կենսագրական ցանուցիր տուեալներու համար, տե՛ս նաեւ՝ «Տօթք. Յ. Քալանթար», *Հայ Կին*, 1 Հոկտեմբեր 1920, էջ 376. նաեւ՝ Վարդուի Քալանթար-Նալբանդեան, «Երկու նամակներ երիտասարդ Րաֆֆիէն», *Հայրենիք ամսագիր*, Սեպտեմբեր 1929, էջ 78:

⁶⁶ Քալանթար-Նալբանդեան, «Քանի մը նամակ», էջ 23, եւ «Վարդուի Քալանթար-Նալբանդեան (կեանք եւ գործունէութիւն)», *Հայրենիք*, 18 Յուլիս 1978:

բանտարկության Պոլսոյ կեդրոնական բանտին մէջ՝ «խռովարար գործունէութեամբ մանուկ սերունդը թունաւորած ըլլալուն համար»⁶⁷:

Երկու բանտարկեալները ազատ արձակուած են Մարտ 1918ին՝ Պրեստ-Լիթովսկիի դաշնագրի ստորագրութենէն ետք, բանտարկուած կամ աքսորուած այլ ռուս քաղաքացիներու պէս: Բայց «*ուրիշ դժբախտութիւններ արգիլեցին [Դ. Քալանթարը] պաշտօնէ ու հոսկ ուրեմն հոգին աւանդեց*» Օգոստոս 1918ին⁶⁸:

27 Նոյեմբեր 1915ին, թագաւորի անձնական բարեկամ եւ Փարիզի սպանական դեսպանատան կցորդ (1918-31ին՝ դեսպան) Խոսէ Մարիա Քինիոնէս տէ Լէոն կարճ նամակ մը յղած է արտաքին գործոց նախարար Սալվատոր Պերմուտէզ տէ Քասթրոյի: Հոն գրած է. «*Ձանազան անձեր, զորս բաւարարելու իսկական ցանկութիւն ունիմ, կը խնդրեն որ իմ ազդեցութիւնս բանեցնեմ ձեր վրայ, որպէսզի Կ. Պոլսոյ մեր դեսպանին յանձնարարեք ներկակ գրութիւնը Հայոյ Կոմիտասի մասին: Ես իրմով խորապէս հեղաքրքրուած եմ, եւ ինչ որ ընէք յօգուտ այդ հոգեւորականին զիս իսկապէս երախտապարտ պիտի դարձնէ*»⁶⁹: Նամակին կցուած ֆրանսերէն մեքենագիր եւ անստորագիր կարճ գրութիւնը Կոմիտասը ներկայացուցած է իբրեւ «Հայաստանի մեծագոյն երաժիշտը», որ «Ապրիլ-Մայիս 1915ին աքսորուած էր Գոնիա՝ Պոլսոյ բազմաթիւ մտաւորականներու հետ: Եւրոպայի իր բարեկամներուն անյայտ թուականի մը, վերստին ղրկուած է այս քաղաքը [Պոլիս - Վ.Մ.]»: Հոսկ կը նշէր, թէ «Փարիզի անոր բարեկամներն ու հիացողները կը հայցեն Նորին վսեմութիւն Ալֆոնսօ ԺԳ. թագաւորէն, որ այս մեծ արուեստագէտը դնէ Պոլսոյ իր դեսպանապան պաշտպանութեան տակ»: Արքունիքէն պատասխան գտնուած չէ:

Թէեւ Քասթրօ 8 Դեկտեմբերին պաշտօնէն պիտի հրաժարէր, նամակը անարձագանգ ձգած չէ: Դեկտեմբեր 1ին ծածկագիր հեռագրով հաղորդած է Վիեննայի դեսպանատան, որուն միջոցաւ ըստ երեւոյթին տեղի կ'ունենար հաղորդակցութիւնը. «Պոլիս յայտնեցէք. «Մեծ շահագրգռու-

⁶⁷ Ռաֆֆի, «Դաւիթ Քալանթարեանց (իր մահուան առաջին տարելիցին առիթով)», *Ժողովուրդ*, 21 Օգոստոս 1919. նաեւ՝ Վաղենակ [sic] Պէքեարեան, «Դաւիթ Քալանթարեանց», *Արեւ*, 10 Նոյեմբեր 1919: 5 Օգոստոս 1917ին, Միքայէլ Վարանդեան ժընեւէն գրած էր Ամերիկայի Հ.Յ.Դ. կեդրոնական կոմիտէին, թէ «*ծերունի մանկավարժ Քալանթարեան իր աղջկայ հետ բանտ ներսուած է հինգ տարով*» (Երուանդ Փամպուքեան (Խմբ.), *Նիւթեր Հ. Յ. դաշնակցութեան պայքարութեան համար, հայորդ ԺԳ.*, Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, Պէյրութ, 2019, էջ 34):

⁶⁸ [Անվերնագիր], *Ժամանակ*, 8/21 Օգոստոս 1918: Թաղման մասին, տե՛ս՝ «Յուղարկաւորութիւն», *Ժամանակ*, 10/23 Օգոստոս 1918:

⁶⁹ Տե՛ս՝ www.genocide-museum.am/eng/pdf/Komitasfinal.pdf (ընդգծումը բնագրային է): Մասնակի հրատարակութիւնը՝ Iván Gaztañaga, “Recuperar la voz de Komitas Vardapet”, *El País*, 24 de abril de 2021:

թեամբ կը խնդրեն, որ այդ պատուիրակությունը պաշտպանէ Հ. Կոմիտասը, որ կը բնակի Պոլիս, Բանկալթի թիւ 47 (83): Շնորհակալ կ'ըլլամ, որ ձերդ գերազանցութիւնը կարելին ընէ յօգուտ այդ եկեղեցականին առանց վնասելու Միացեալ Նահանգներու դեսպանատան գործունէութեան»: Յաջորդ օրը, Քինիոնէսին պատասխանելով, ամփոփած է հեռագրի բովանդակութիւնը:

4 Դեկտեմբերին Վիեննայէն ծածկագիր հեռագիրը ստանալէ ետք, Առոյս տեսակցած է Կոմիտասի հետ, եւ 16 Յունուար 1916ին այս մասին գրած է արտաքին գործոց նոր նախարարին՝ Միկէլ Վիլլանուէվա: Ան նշած է, որ վարդապետը Փոքր Ասիա աքսորուած էր *«հայերու հալածանքի ու ջարդի սկիզբին»*, *«բայց ամերիկեան դեսպանատան եւ այլ օտար ներկայացուցչութիւններու քայլերուն շնորհիւ, մայրաքաղաքս վերադարձաւ, ուր հանգիստ ապրած է այդ քայլերուն շնորհիւ»*:

Առոյտի հարցումին Կոմիտաս վարդապետ պատասխանած է, թէ *«միակ բաղձանքն էր Վիեննա կարենալ երթալ, երաժշտական իր գրութիւնները եւ ուսումնասիրութիւնները փանելով իր հետ»*⁷⁰: Առոյս այդ ցանկութիւնը յայտնած է Մորկընթոյին այցելութեան մը ընթացքին: Վերջինս ըսած է, թէ քանի որ ինք վարդապետին Պոլիս վերադարձը յաջողցուցած էր, այլ բան չէր կրնար խնդրել, ու թելադրած, որ սպանացի իր պաշտօնակիցը դիմում կատարէր Վիեննա մեկնումին առնչութեամբ:

Առոյս տեսակցած է օսմանեան արտաքին գործոց նախարար Խալիլ պէյի հետ, որ խոստացած է Թալէաթին հարցնել այդ մասին: Երեք շաբաթ ետք, ստացած է շնական պատասխան մը. *«Ըսաւ, թէ նորին գերազանցութիւն Թալէաթ պէյ ըսած էր (եւ ինք կրկնեց ժպտալով), թէ եթէ աւոր Վիեննա երթալը կը խնդրուէր երաժշտական աչքառու դէմք ըլլալուն համար, այդ նոյն պատճառով ալ իրենք կ'ուզեն զինք պահել ու պահպանել Թուրքիոյ մէջ»*: Իր նամակին մէջ, Առոյս անելցուցած է խօսուն մեկնաբանութիւն մը.

Շատ լաւ գիտէի, որ խնդրանքիս պիտի չընդառաջէին, թէ՛ վախնալով որ այդ գիտունը կարենար ճշմարտութիւնը պատմել հայերու դէմ գործուած սարսափներուն ու ոճիրներուն մասին, եւ թէ՛ որովհետեւ կ'ուզեն հայ պատանդներ ունենալ այստեղ, յատկապէս այդ մակարդակի, որոնց վրայ օր մը իրենց ունեցած ատելութիւնը կարենան յագեցնել⁷¹:

10 Փետրուարին, Վիլլանուէվա գրած է Քինիոնէսին, կցելով Առոյտի նամակին պատճէնը եւ ցաւ յայտնելով, որ բանակցութիւնները ձախողութեան մատնուած էին:

⁷⁰ Նոյն:

⁷¹ Նոյն:

ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Որոշ մտատրականներու նահատակութեան ժամանակագրութեան վերականգնումը կարելի է, քանի որ ան դեր պիտի խաղար սպանական միջամտութեան 1916ի փորձին մէջ:

Ըստ Չանդրըրի աքսորեալներէն Վահրամ Թորգոմեանի 1940ին գրած վկայութեան, Հայտարիաշայէն մեկնած շոգեկառքը Սինճանի մէջ կանգ առնելով, 95 հոգի դուրս հանուած է: Անոնց շարքին էին Կարապետ Փաշայեան, Նազարէթ Տաղաւարեան, Սիամանթօ, Ռուբէն Զարդարեան, Է. Ակնունի, Արիստակէս Գասպարեան, Միհրդատ Հայկազն, Գարեգին Խաժակ եւ Աւետիս Նազգաշեան, որոնք Այաշ տարուած են, իսկ մնացած 155 հոգիին մէկ մասը՝ Չանդրըր⁷²: Առժամեայ մարմնի ղեկըյցները նաեւ անդրադարձած են աքսորեալներու մէկ մասի ճակատագրին: 1 Մայիսին, Ռուբէն Զարդարեան թրքերէն բացիկով կնոջ լուր կու տար Այաշ գտնուելու մասին⁷³, իսկ 12 Մայիսին, Մարմինը Սոֆիա կը տեղեկացներ, թէ տասը օր առաջ գրեթէ բոլոր դաշնակցական աքսորեալներէն նմանօրինակ բացիկներ հասած էին Այաշէն, Չանդրըրէն ու Չորումէն⁷⁴: 10 Յունիսին, Զարդարեան գրած է կնոջ, թէ «այսօր կը մեկնինք վեց ընկերներով դէպի Էսկի-Շէհիր, առանց գիտնալու թէ անկէ ո՞ր պիտի տարուինք (...)»⁷⁵: Յաջորդ օր, Միսաքեան կը հաղորդէր Սոֆիա, թէ ըստ նոյն օրը հասած Խաժակի նամակին, «ինք, Ակնունին, Զարդարը եւ Ս. Մինասեանը կ'երթան Էնկիրի պատերազմական արեանի առաջ դարուելու (...)»⁷⁶: 30 Մայիս/12 Յունիսին, Սմբատ Բիւրատ իր ընտանիքին կը գրէր Այաշէն, թէ «անցեալ շաբթու մեր մէջէն Ակնունի, Խաժակ, Զարդարեան, [Յարութիւն] Ճանկիւեան, Տաղաւարեան եւ Սարգիս Մինասեան Էնքարէէն [Անգարայէն - Վ.Ս.] կանչուած ըլլալով մեկնեցան. չենք գիտեր ո՞ր են»⁷⁷: Նոյն օրը,

⁷² Բիւզանդ Եղիայեան, *Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972*, տպ. կաթողիկոսութեան հայոց մեծի տանն Կիլիկիոյ, Անթիփաս, 1975, էջ 521:

⁷³ «Մասունքներ Ռուբէն Զարդարեանէն», Կարօ Գէորգեան, *Ամէնուն տարեգիրքը*, տպ. Ֆօթօ փրէս, Պէյրութ, 1959, էջ 153:

⁷⁴ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հարոր ժԲ.*, էջ 30:

⁷⁵ «Մասունքներ Ռուբէն Զարդարեանէն», էջ 153-54: Բացիկը Վերոնիքա Զարդարեանին հասած է 9 Օգոստոսին (էջ 151):

⁷⁶ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հարոր ժԲ.*, էջ 76: Հմմտ.՝ նոյն, էջ 78, 82: Տե՛ս՝ Ռ. Լեոնեան [Լիպարիտ Նազարեանց], «Մեծ աղետի օրերուն», *Հայրենիք ամսագիր*, Մարտ 1928, էջ 119, որուն կողմէ Միսաքեանին վերագրուած մէջբերումը չկայ «Մեծ ճգնաժամը» յօդուածաշարքին կամ կուսակցական արխիւներու փաստաթուղթերուն մէջ:

⁷⁷ [Թէոդիկ], *Յուշարձան Ապրիլ տասնըմէկի*, տպ. Օ. Արզուման, 1919, Կ. Պոլիս, էջ 21: Հմմտ.՝ Հ. Սիմոն Երեմեան, «Սմբատ Բիւրատ», *Բազմավէպ*, Մարտ 1932, էջ 131:

վեց մահապարտները անցած էին էրեյլիէն⁷⁸, ուր հանդիպած էին հայու մը: Խաժակ անոր յանձնած էր կնոջ ուղղուած նամակ մը, որուն մէջ գրած էր. «Տանում են ինձ հեռո՛ւ, հեռո՛ւ քեզանից, դէպի Տիգրանակերպ: Ինձ հետ են Այաշի բանտարկեալներից հետեւեալները.- Ակնունի, Զարդար, Սարգիս Մինասեան, Տօթ. Տաղաւարեան, Ճիհանկիլ»⁷⁹:

Այս բոլոր տուեալներու համադրութեամբ, ամերիկեան դեսպանատան յանձնուած 2/15 Յունիս թուակիր տեղեկագիրը կը յայտնէր, թէ «դաշնակցական Ակնունի, Զարդարեան, Խաժակ եւ Սարգիս Մինասեան, Տաղաւարեան եւ հնչակեան Ճանկիլեան Անգարա դրկուած էին՝ Տիարպեքի փոխադրուելու համար»⁸⁰: 4/17 Յունիսին Խաժակ նամակ-կտակ մը գրած է Օսմանիէի մէջ: Գրութիւնը ձեռքով ուղարկած է կնոջ, որուն հասած է պատերազմէն ետք, յայտնելով, թէ «այսօր կարող եմ հաստատու գրել, որ մեզ փանում են Տիգրանակերպ զինուորական արեանի յանձնելու՝ կասկածելով, թէ երկրի մէջ ապստամբութիւն ենք ուզում հանել: Իսկ այս կը նշանակէ, թէ մեզ փանում են ուղղակի կախելու»⁸¹:

Սոֆիայի Հայաստանի խմբագիր Լիպարիտ Նազարեանց, որ Պերլի-նի Գերմանա-հայկական ընկերութեան հիմնադիրներէն մէկն էր, Պոլսոյ լուրերը 14 Յունիսին հեռագրած էր Փոցտամ՝ ընկերութեան նախագահ Եոհաննէս Լեփսիուսին. «Ներկայիս, Ակնունի, Խաժակ, Զարդարեան, Մինասեան ուղարկուած են Անգարա՝ պատերազմական արեանին: Հայաստանը կը պարպուի հայերէ: Երզնկայի, Մարաշի, Հաճընի, Այնթապի հայկական բնակչութիւնը քշուած է Միջագետքի ներսերը: Հայերու զանգուածային աքսոր ամբողջ Կիլիկիայէն: Նաեւ Պոլիսէն: Ընդհանուր յուսահատութիւն: Հաճեցէք տեղեկացնել որեւէ քայլի մասին»: 16 Յունիսին, աւելցուցած էր. «Քսան հնչակեաններ մահապարիժի ենթարկուեցան Պոլսոյ մէջ: Նոյն ճակատագիրը կը սպասէ Անգարա աքսորուած դաշնակցականներուն: Կը խնդրենք, որ ամէն կարելին ընէք այս աղէտը կանխելու»: 18 Յունիսին Լեփսիուս երկու հեռագիրներուն բովանդակութիւնը բառացիօրէն հաղորդած է Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարար Արթուր Յիմմերմանին⁸², որ անմիջապէս հեռագրած է Պոլսոյ մէջ դեսպան Հանս

⁷⁸ Հայկազ Ղազարեան, «Մեծ Եղեռնը (Ապրիլ 24-ի 17րդ տարեդարձին առթիւ)», *Հայրենիք*, 24 Ապրիլ 1932, ուր հաւանաբար 23 Մայիս թուականը տպագրական վրիպակ մըն էր:

⁷⁹ Թէոդիկ, *Յուշարձան*, էջ 6:

⁸⁰ Sarafian, էջ 100-1:

⁸¹ «Գ. Խաժակի նամակը», *Դրօշակ*, Օգոստոս-Հոկտեմբեր 1926, էջ 236: Վերապումը տե՛ս՝ Ս. Վրացեան (կազմող), *Վաթսունամեակ Հ.Յ. դաշնակցութեան (1890-1950)*, հրատ. Հ.Յ. դաշնակցութեան Ամերիկայի կեդր. կոմիտէի, «Հայրենիք»ի տպարան, Պոսթըն, 1950, էջ 211:

⁸² Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien, 1914-1918: Sammlung Diplomatischen Aktenstücke*, Potsdam, Tempverlag, 1919, էջ 85:

Վանկենհայմին: Յիշելով հնչակեան կախաղանները եւ «հայերու ականաւոր ղեկավարներէն Ակնունիի, Զարդարեանի եւ այլոց սպառնացող նոյն ճակատագիրը»՝ ըստ Գերմանա-հայկական ընկերութեան տեղեկատուութեան, Յիմներման յանձնարարած է «շուրափոյթ զգուշացնել [Բարձրագոյն] Դուռը հապճեպ քայլերէ ու աշխատիլ ջնջել տալ որեւէ մահաւճիո ղաշնակցական ղեկավարներուն դէմ»⁸³:

Միւս կողմէ, 25 Մայիսին, Գրիգոր Զօհրապ եւ Վարդգէս (Յարութիւն Սերենկիւեան) ձերբակալուած էին եւ ճամբայ հանուած դէպի Տիարպեքիր: Գոնիա հասած են 5 Յունիսին⁸⁴:

23 Յունիսին, Պալքանեան կեդր. կոմիտէն կը հեռագրէր Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին. «Հայկական ջարդերը սիստեմաթիւ կերպով կը տարուին. աքսորուած ընկերներու կեանքը մեծ վտանգի տակ է. Պօլսի ամերիկեան դեսպանը կը յայտարարէ թէ՛ հրաման չունի կորուսի միջամտութեան ձեռնարկելու. խնդրեցէք նախագահ Ուիլսոնի հրամայել դեսպանին պաշտօնապէս բողոքել Բ. Դուռի գործած անկողոր ռճիրներուն դէմ»: Գրութիւնը նոյնութեամբ հեռագրուած էր ամերիկեան նախագահ Վուորո Ուիլսոնին⁸⁵:

Չորս օր ետք, Պալքանեան կեդր. կոմիտէն կը հեռագրէր Լեփսիուսին. «Ակնունիի, Խաժակի, Շահրիկեանի, Սարգիս Մինասեանի, Զարդարեանի, Վարդգէսի, Սարգիս Բարսեղեանի, Զօհրապի, Ճանկիւեանի կեանքը անմիջական սպառնալիքի տակ. հաճեցէք փոյթով օգնել. այլապէս մեծ

⁸³ Նոյն: Հմմտ.՝ Լեոնեան, «Մեծ աղէտի օրերուն», էջ 119. նաեւ՝ Հ. Յակովբոս վրդ. Տաշեան, Հայ ազգի տարագրութիւնը գերմանական վաւերագիրներու համեմատ, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1921, էջ 55: Այս հեռագրին անմիջական պատասխան տրուած չէ: 9 Յուլիսին, Վանկենհայմ գրած է. «Տիարպեքիրի պատերազմական արեանը ներկայիս կը հեղաքնէ Դաշնակցութեան կարգ մը ղեկավարներ դաւաճանական գործունէութեան համար: Կը կարծուի, որ բոլոր մեղադրեալները, ներառեալ անոնք, որ անցեալին սերտ կապեր ունէին երիտասարդ թուրքերու «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կոմիտէին հետ, մահուան պիտի դատապարտուին» (Lepsius, էջ 98. հմմտ.՝ Տաշեան, էջ 54-55): Լեփսիուս յիշեալ հեռագրին վերագրած է 16 Յուլիսի Վանկենհայմի պատասխանը, ուր հաստատած է «պարոն Լեփսիուսի հաղորդած տուեալները» (Lepsius, էջ 103. հմմտ. Լեոնեան, «Մեծ աղէտի օրերուն», էջ 119), ինչ որ անհաւանական կը նկատենք:

⁸⁴ Ա. Ս. Շարուրեան, Գրիգոր Զօհրապի կեանքի եւ գործունէութեան տարեգրութիւն, Մայր Աթոռ, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 470: Ըստ անստորագիր վկայութեան մը, Զօհրապէն եւ Վարդգէսէն տասը օր ետք (այսինքն՝ 15 Յունիսին), Զարդարեան, Խաժակ, Ակնունի, Տաղաւարեան, Մինասեան, Ճանկիւեան «եւ եօթներորդ մը որուն անունը դժբաղդաբար չեմ կրնար յիշել այս պահուն» Այաշէն Գոնիա հասած էին (""), «Մեր մեծ աքսորականները երբ Գոնեայէն անցան...», Շանթ, 30 Նոյեմբեր 1918, էջ 34):

⁸⁵ «Սեփական հեռագիր», Հայրենիք, 26 Յունիս 1915:

խոռվք [Unruhe] անխուսափելի»⁸⁶: 28 Յունիսին, Առժամեայ մարմինը կը տեղեկացնէր Սոֆիա կարեւոր թուրք անհատի մը հաղորդումը, թէ որոշուած էր կախաղան հանել «ոչ միայն Վարդգէսն ու Զօհրապը, այլեւ Շահրիկը, Խաժակը, Զարդարը, Ակնունին, Շամիլը, Ս. Մինասեանը եւ Ճանկիւեանը (7 մեր ընկերներէն)»⁸⁷: Ամերիկեան դեսպանատան ներկայացուած 29 Յունիսի տեղեկագիրը կը յայտնէր, թէ «թրքական շրջանակներու մէջ կը շարունակեն խօսիլ մեր փարագրուած ընկերներու (Ակնունի, Շահրիկեան, Վարդգէս, Խաժակ, Երեսփոխան Զօհրապ, հնչակեան Ճանկիւեան, եւ այլն, ասոնք ըլլալով ամենէն ծանօթները) մօտալուր կախութուն մասին»⁸⁸:

Ըստ մամուլ տեղեկութեան, նոյն օրը Ակնունի, Խաժակ, Զարդարեան, Վարդգէս, Զօհրապ եւ Տաղաւարեան Այաշէն անցած էին Տարսոն ու դէպի Տիարպեքիր դրկուած⁸⁹: Անշուշտ, այս լուրը արդէն ժամանակավրէպ էր. 20 Յունիսին, Խաժակ, Ակնունի, Զարդարեան, Բարսեղեան, Մինասեան, Տաղաւարեան եւ Ճանկիւեան սպաննուած էին Սեւերէկի ճամբուն վրայ, Շէյթան Պողազ կոչուած վայրը⁹⁰: Իսկ Զօհրապ ու Վարդգէս 29 Յունիսին հանգրուանած էին Հալէպ⁹¹: Զօհրապ հեռագրած կ'ըլլար, թէ «ճամբայ ելած է Պոլիս դառնալու համար», ըստ Առժամեայ մարմնի 14 Յուլիսի տեղեկագրութեան⁹², որ լուրը յետս կոչած է ուր օր ետք, հիմնուելով Վարդգէսի մէկ հեռագրին վրայ⁹³:

⁸⁶ DE/PA-AA/R14086 ([www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/-1915-06-27-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/-1915-06-27-DE-001)):

⁸⁷ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հապոր ժԲ.*, էջ 90: Շամիլ՝ Սարգիս Բարսեղեանի կեղծանունն էր:

⁸⁸ Sarafian, էջ 104:

⁸⁹ «Հայկական հալածանքը», *Հայաստան*, 4 Յուլիս 1915: Վարդգէսի, Զօհրապի եւ Այաշէն եկած խումբին Մայիսին Տարսոնէն միաժամանակ անցած ըլլալու վկայութիւն մը լոյս տեսած է Թիֆլիսի *Ազադամարտ* օրաթերթին մէջ (Գ.Ս., «Հայ մտաւորականութիւնը քսոտրանքի ճամբուն (ականատեսի պատմած)», *Ազադամարտ*, 12 Նոյեմբեր 1917), որ յետագային վերստին հրատարակուած է Պոլսոյ մէջ (Շանթ, 26 Ապրիլ 1919, էջ 303):

⁹⁰ Փոքր Հայքեցի, «Հայ մատնիչներու գործերը», *Հայրենիք ամսագիր*, Մարտ 1933, էջ 119. նաեւ՝ Գրիգորիս Ծ. վարդ. Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան. դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն. Պերլինէն դէպի Զօր 1914-1920, Ա. հապոր*, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1922, էջ 135-38, ուր սակայն կը պակսի ժամանակագրութիւնը:

⁹¹ Հայկազն Գ. Ղազարեան, *Յեղասպան թուրքը*, տպարան Համազգային, Պէրրութ, 1968, էջ 382:

⁹² Փամպուքեան, *Նիւթեր, հապոր ժԲ.*, էջ 97: Հմմտ.՝ «Զօհրապը կը վերադառնայ», *Հայաստան*, 8 (21) Յուլիս 1915:

⁹³ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հապոր ժԲ.*, էջ 101: Հմմտ.՝ «Նոր բռնութիւններ», *Հայաստան*, 15 (28) Յուլիս 1915:

Արդէն ուշ էր. 16 Յուլիսին երկու աքսորականները ղրկուած էին Ուրֆա, եւ երեք օր ետք Տիարպէքիի ճանապարհին վայրենաբար սպաննուած՝ նոյն Շէյթան Պողազի (կամ Շէյթան Տերէսիի) մէջ⁹⁴: 27 Յուլիսին, Հալէպի գերման հիւպատոս Վալթեր Ռէօսլէր կը տեղեկագրէր գերմանական կառավարութեան, թէ «անոնք գիտէին, որ մահուան պիտի ենթարկուէին եթէ զիրենք Տիարպէքի աքսորելու կառավարութեան հրամանը գործադրուէր»: Ան աւելցուցած է, որ «ըստ անոնց ընկերացող ու այժմ այստեղ վերադարձած ժանտարմներու պատմածներուն, քանի որ աագակներու հանդիպած էին, որոնք խորհրդարանի երկու անդամները գնդակահարած են, կասկած չի կրնար ըլլալ, որ կառավարութիւնը կարգադրած էր անոնց սպանութիւնը ճանապարհին՝ Ուրֆայի եւ Տիարպէքիի միջեւ»⁹⁵:

3 Օգոստոսին, Առժամեայ մարմինը կը գրէր Սոֆիա. «Զօհրապը մեռեր է Տիգրանակերպի ճամբուն վրայ, Ուրֆայի մէջ: Հրէշային անպարկառոյթեամբ մը, ներքին գործոց խորհրդականը թէլէֆօնով հաղորդէր է Տիկին Զօհրային. «Զօհրապը մեռեր է Ուրֆայի մէջ»⁹⁶: 7 Օգոստոսին, բոլորը հեռագրուած է ժընեւէն, անորոշութեան իր բաժինով հանդերձ. «Կ. Պօլսէն եկած հեռագրալուր մը կը յայտարարէ Օսմանեան խորհրդարանի հայ երեսփոխան եւ նշանաւոր փաստաբան Գրիգոր Զօհրապի մահը: Երկու ամիս առաջ աքսորուած էր Տիարպէքի եւ բոլորովին հաւանական է,

⁹⁴ Ալբերտ Շարուրեան, *Գրիգոր Զօհրապի կեանքի եւ գրական ժառանգութեան էջերից*, Համազգային, Պէյրութ, [2000], էջ 61-111: Ըստ Հ. Ղազարեանի, վայրը կը կոչուէր Գարաքէօփիի՝ Ուրֆայէն 3 մղոն հեռաւորութեան վրայ (Ղազարեան, *Յեղասպան թուրքը*, էջ 382):

⁹⁵ Lepsius, էջ 109:

⁹⁶ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հալոր ժԲ.*, էջ 104: Հմմտ.՝ «Զօհրապը մեռած», *Հայաստան*, 29 Յուլիս (11 Օգոստոս) 1915: Տարի մը ետք, այդ շրջանին Պոլիս թաքնուած եւ ապա ձերբակալուած անձ մը վկայած է. «Զօհրապը մեռցուցած էին ամիս մը առաջ: Ասիկա պոլսեցիները իմացած էին Թալաթին փիկ. Զօհրապին գրած լակոնական յայտարարութենէն: Բայց կսկծային այն էր, որ այս անգամ յամառ շշուկ կը շրջէր, թէ Զարդարեանը, Ակնունին, Մուրադը, Տոքթ. Զիլինկիրեանը, Տոքթ. Տաղաւարեանը եւ իրենց հետ աքսորուած միւս բոլոր Դաշնակցականները սպանուած էին ճամբուն մէջ՝ Գոնիայէն անդին: Պոլիսի ժողովրդին մէջ ահ ու սարսափ սկսած էր արդէն: Կը խօսուէր թէ այսօր վաղը Պոլիսի հայերն ալ տեղահան պիտի ըլլային: Եւ տեղահան ընելով՝ թուրք պիտորքասին թէ մասսան կը հասկնայ ջարդել, փշրել, փճացնել...» (Ա. Կամսարական, «Հայկական խաչելութիւնը. թարմ յուշեր», *Հայրենիք*, 8 Հոկտեմբեր 1916): Տե՛ս՝ Առժամեայ մարմնի 15/28 Օգոստոս 1915ի նամակը Սոֆիա, ուր գրուած է, թէ Իթթիհատը ժողով գումարած էր եւ որոշած՝ Պոլսոյ տեղահանումը չիրագործել (Փամպուքեան, *Նիւթեր, հալոր ժԲ.*, էջ 125):

որ վերջերս մահապարհի ենթարկուած եօթը հայ երեւելիներէն մէկն էր»⁹⁷:

Սակայն, Վարդգէսի սպանութիւնը տեղեկագրուած չէ: 2 Սեպտեմբեր 1915ին, աստրիական դեսպանատունը հաղորդած է Արտաքին գործոց նախարարութեան, թէ «կ'ըսուի, թէ նախկին [sic] պարզամաւոր Զօհրապ մահապարհի ենթարկուած է», աւելցնելով այն ուշագրաւ դիտողութիւնը, թէ «յայտնի պարզամաւոր Վարդգէս աքսորուած էր, սակայն վերադարձած է եւ հիմա նորէն աքսորուած»⁹⁸: Ինչպէս պիտի տեսնենք, վերադարձի նման տարածայնութիւնները այսքանով պիտի չդադրէին:

Սեպտեմբերի վերջերուն, Լոնտոնի Թայմզի Գահիրէի թղթակիցը սպաննուողներուն կողքին յիշած էր նաեւ անգոյ տարագրեալներ, ինչպէս եւ Ակնունիի անունը՝ «գլխաւոր դաշնակցականներէն մէկը»⁹⁹: Անոնց արձագանգը եղած են Մատրիտի մէջ լոյս տեսած տեղեկութիւնները. «Վարդգէս էֆենտի եւ Զօհրապ էֆենտի՝ խորհրդարանի նշանաւոր անդամներ, Հալաճեան էֆենտի՝ Հանրային գործերու նախկին նախարար, Փաստրմաճեան էֆենտի՝ Երկրագործութեան նախկին նախարար, եւ քանի մը այլ կարեւոր քաղաքական գործիչներ ձերբակալուեցան [sic] Ուրֆայի մէջ եւ դրուեցան կառքերու մէջ՝ Տիարպէքի փարուելու համար: Ծամբուն վրայ սպաննուեցան, եւ ուղեկիցները պնդեցին, թէ առաջակներու յարձակման ենթարկուած էին»¹⁰⁰: Ինչպէս յայտնի է, ո՛չ Իթթիհատի երեսփոխան Պետրոս Հալաճեան եւ ո՛չ ալ Արմէն Գարօ (Փաստրմաճեան) տարագրուած էին. վերջինս ո՛չ Թուրքիա էր այլեւս եւ ոչ ալ նախարար եղած էր:

Միւս կողմէ, Հոկտեմբեր 1ին գերմանացի «լրագրող» ֆոն Թիշքա Յիմմերմանին յղած է երեք գաղտնի զեկոյցներ, որոնցմէ երկրորդին մէջ (29 Սեպտեմբեր) անդրադարձած է հայերու գործած «խժոժութիւններ»ուն՝ մահմետականներու դէմ: Վանի «ապստամբութեան» նկարագրութեան

⁹⁷ “Dépêches télégraphiques”, *Le Temps*, 8 août 1915. նաեւ՝ “La mort de Zohrab”, *Le Temps*, 9 août 1915: Երկու լուրերուն մէջ գործածուած ֆրանսերէն *exécuté* բառը սխալմամբ «գլխատուած» թարգմանուած է («Մահապարհ Գրիգոր Զօհրապի», *Արմէնիա*, 18 Օգոստոս 1915):

⁹⁸ *The Armenian Genocide*, vol. 2, München, Institut für Armenische Fragen, 1984, էջ 233: Հմմտ.՝ Արտեմ Օհանջանեան (կազմող), *Աւարո-Հունգարիայի դիւանագէտների հաղորդագրութիւնները հայոց ցեղասպանութեան մասին (1915-1918) (փաստաթղթերի ժողովածու)*, Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, Երեւան, 2004, էջ 57:

⁹⁹ “Wholesale Murder in Armenia: Exterminating a Race”, *The Times*, September 30, 1915: Հմմտ.՝ «Հայաստանի կացութիւնը. քաղուածքներ «Թայմզ»էն», *Արեւ*, 18 Հոկտեմբեր 1915:

¹⁰⁰ “De la semana”, *España*, 15 de octubre de 1915, էջ 10:

մէջ, նահատակ Ակնունի յարութիւն առած է քաղաքի ազատագրութենէն ետք իբրեւ նահանգապետ՝ Արամ Մանուկեանի փոխարէն.

Ակնունի փաշա՝ [Արմէն Գարօ] Փաստրմաճեանի բարեկամ մը: Վանի նահանգապետ նշանակուեցաւ եւ շրջագայութեան մէջ դրաւ յայտարարութիւն մը, ուր նահանգի բոլոր բնակիչներուն կ'ազդարարէր թուրքերուն հետ բարեկամ մնալ, կարելոյթեամբ յիշելով ռուս ցարը որպէս երկրի ազատարարը:

(...) Ակնունի փաշային որպէս նուէր յանձնուեցան Կովկասէն ու նաեւ Պոստոնէն յատկապէս պատրաստուած դրօշակներ, որոնք կը կրէին “Fédération révolutionnaire arménienne” արձանագրութիւնը եւ դաշոյն մը, փետուր մը ու սուր մը կարմիր գունդի մը վրայ՝ ոսկեայ կարերով¹⁰¹:

Աքսորներուն ու սպանութիւններուն մասին, բնականաբար, միայն մանրութիւններ հասած էին արտասահման: Դանիէլ Վարուժանի, Ռուբէն Սեւակի ու իրենց երեք բախտակիցներուն սպանութենէն (26 Օգոստոս) ա-միս մը ետք՝ 29 Սեպտեմբերին, Առժամեայ մարմինը կը տեղեկացնէր.

Վարուժանի սպանութեան մասին ալ շատ կը խօսուի, բայց չկրցինք ստուգել, ինչպէս բոլորովին մոլոր կը մնայ այաջցիներուն պարագան: (...) Տոքթ. Ռ. Սեւակ Չիլինկիրեանը ճիշդ է. պատմութեան մը համաձայն, 5 հոգի, որոնց թուին Վարուժանն ու Ռ. Սեւակն էին, Չանկըրիէն Այաշ կը փոխադրուէին, ճամբան հրոսախումբ մը կը յարձակի, Սեւակ կը սպաննուի, մէկը կը փախչի եւ երեքը Էնկիրի կը հասնին: Ոչինչ գիտենք այդ մէկին փախչելուն կամ սպաննուելուն, որ կ'ըսեն Դանիէլ Վարուժանն էր, եւ միւս երեքի մասին¹⁰²:

Այս հիմքով, 6 Հոկտեմբերին Հայաստան յայտնած է, առանց յիշելու Վարուժանը, թէ Ռ. Սեւակ «ճամբան հրոսախումբի մը կողմէ յարձակման ենթարկուելով՝ սպաննուած է»¹⁰³: 3 Նոյեմբերին, *Արեւ* կը հրատարակէր «շնորհիւ կարգ մը նախախնամական պայմաններու» արտասահման անցած «պոլսեբնակ ծանօթ հայ անձնաւորութեան» մը տեղեկութիւնները.

¹⁰¹ Wolfgang Gust (hg.), *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16. Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts*, Springe, Verlag zu Klampen, 2005, էջ 314 (անգլերէն թարգմանութիւն՝ *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, New York-Oxford, Berghahn Books, 2016, էջ 394): Թիշքա գերման դեսպանատան տեղեկաբեր մըն էր, ինչ որ կը բացատրէ գաղտնի զեկոյցներուն առկայութիւնը (Hilmar Kaiser, “From Empire to Republic: The Continuities of Turkish Denial”, *Armenian Review*, Fall-Winter 2003, էջ 13):

¹⁰² Փամպուքեան, *Նիւթեր, հապոր ժԲ.*, էջ 151-52: Կ'արժէ նշել, թէ Նոյեմբեր 1918ին բանաստեղծ Եղուարդ Գոլանճեան Վարուժանի սպանութիւնը տեղադրած է Քանլը-Տերէի ծորը՝ «հայ մտաւորականներուն մահաձորը. Այաշի եւ Գաղատիոյ միջեւ պեղուած անմոռանալի գերեզմանը ուր «ճառագայթն անգամ պիտի թաղուէր» ըստ Սատանին» (Ե. Գոլանճեան, «Չարչարապատում», *Նոր կեանք*, 7 Նոյեմբեր 1918):

¹⁰³ «Հայկական հալածանքը», *Հայաստան*, 23 Սեպտեմբեր (6 Հոկտեմբեր) 1915: Հմմտ.՝ «Հայաստանի շուրջ», *Հայրենիք*, 16 Նոյեմբեր 1915:

Զօհրապի սպաննությունը հաստատուած է. Քէլէկեան Չանդըը կը գտնուի. Տօքթ. Զիլինկիրեան (Ռ. Սեւակ) սպաննուած է, իսկ կինը՝ խենթեցած, Վարուժանի համար կը վախցուի թէ սպաննուած է, Զիլինկիրեանի հետ մէկ կառքի մէջ գտնուելուն պատճառաւ: Տօքթ. Տաղաւարեան, Ակնունի, Խաժակ, Զարդարեան եւ Սարգիս Մինասեան Տիգրանակերտ դրկուեցան, բայց լուր չկայ իրենցմէ¹⁰⁴:

Պատերազմէն ետք, Մերութան Պարսամեան գրած է, թէ *«գերման դեսպանապօստը պաշտօնապէս հաղորդած է Տիկին Զիլինկիրեանին որ ամուսինը՝ Վարուժանին հետ, Այաշի ճամբուն վրայ, չէթաներէն յարձակում կրած մեռած է»*¹⁰⁵: Զուիցերիացի Հելէն (Եանի) Աիլէ-Զիլինկիրեան Պոլիսէն յաջողած էր Սոֆիա անցնիլ մօր ու զաւակներուն հետ, եւ այնուհետեւ՝ Զուիցերիա: 4 Նոյեմբերին, տիկ. Սեւակ գերման դեսպանատան թարգման Հայկ Թայքեսէնեանին կը գրէր Լոզանէն.

Կը տառապիմ: Աստուծոյ սիրո՛ւն, ազնուութիւնը ունեցէ՛ք երթալ տեսնելու տիկին Վարուժանը եւ իրեն հարցնելու թէ ի՞նչ եղած է Մօնս. Տօլչիի¹⁰⁶ աշխատութեան արդիւնքը՝ ամուսինին վրայ: Ինծի համար ատիկա մեծ կարեւորութիւն ունի. որովհետեւ դեռ ծեռքս ապացոյց մը չունիմ Ռուբէնի մահուան մասին եւ կը յուսամ տակաւին¹⁰⁷:

ՍՊԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 1916ԻՆ

Թրքական ոստիկանութիւնը աչալուրջ կը հետեւէր պոլսահայութեան շարժումներուն, մինչ գրաքննութիւնը գաւառներէն ստոյգ լուրերու թափանցումը կ'արգիլէր: Դեսպան Առոյոյի մէկ նամակը խօսուն վկայութիւնն է օսմանեան ապատեղեկատուական ցանցին: 21 Ապրիլին, ան կը յայտնէր Սպանիոյ արտաքին գործոց նոր նախարար Ալվարօ տէ Ֆիկերոային, թէ չէր հեռագրած գերմանացի մարաջախտ Գոլմար ֆոն տէր Կոլցի մահուան լուրը (19 Ապրիլ), որ նախորդ օրը հասած էր Միջագետքէն, *«որովհետեւ վստահաբար դուք անելի շուր իմացաք, քան մենք այստեղ. նոյնը*

¹⁰⁴ «Հայոց կացութիւնը Պոլիս եւ այլուր», *Արեւ*, 3 Նոյեմբեր 1915: Սեւակի կնոջ խենթենալը միայն փոխաբերական իմաստով կարելի է ընկալել:

¹⁰⁵ Մերութան Պարսամեան, «Հայ բանթօնը. մեր ազգային վերջին մեծ մարտիրոսները», *Շանթ*, 23 Նոյեմբեր 1918, էջ 15: Տե՛ս դեսպանատան կցորդ Քոնսթանթին ֆոն Նոյրաթի 5 Հոկտեմբեր 1915 թուակիր զեկոյցը վարչապետին (Lepsius, էջ 163) ու անոր կցուած թարգման Եոհաննէս Մորթմանի մանրամասն տեղեկագրութիւնները Սեւակի ճակատագրին մասին (DE/PA-AA/BoKon97 (Nr. 18-22), տե՛ս www.armenocide.de):

¹⁰⁶ Գերապայծառ Անճելօ Տոլչի (1867-1939).- Կ. Պոլսոյ պապական նուիրակն էր 1914-22ին:

¹⁰⁷ Պարսամեան, էջ 15-16: Ռուբէն Սեւակի աքսորի ու սպանութեան եւ դէպքի հետաքննութեան մասին, տե՛ս նաեւ՝ Taner Akçam, “The Chilingirian Murder: A Case Study from the 1915 Roundup of Armenian Intellectuals”, *Holocaust and Genocide Studies*, 1, 2011, էջ 129-36:

կը պատահի քաղաքէն դուրս պատահած ամէն ինչի հետ, որովհետեւ մենք գաւառներուն մէջ պատահածին մասին կ'իմանանք այն հեռագիրերէն, որոնք այդ լուրերը կը հաղորդեն ու իմ պաշտօնակիցներէս ոմանք կը սրանան իրենց կառավարութիւններէն»¹⁰⁸:

Տեղեկութիւններու չզոյոթեան պատճառով, շատերը կը կարծէին, թէ արեւմտահայ մտաւորականութիւնը ամբողջովին կորսուած էր: Այսպէս, Երեւան ապաստանած վանեցի մտաւորական Յովհաննէս Մխիթարեան համատեղած է նահատակներն ու յետագայ վերապրողները, բայց նաեւ տեղահանութենէն առաջ՝ Պոլիսէն 1913ին եւ 1914ին յաջորդաբար մեկնած Հրանտ Նազարեանցն ու Կոստան Զարեանը:

Մեռաւ վարպետ Զօհրապը, ոգեշունչ Զարդարեանը չկայ, հանճար Վարուժանը ողջ ողջ թաղած են, խօլական Սիամանթօն ո՞ր է, չգիտես...

Նոր ծլարձակող Ահարոնը, գեղեցկատես Գեղամը, նրբիմաստ Վ. Թաթուլը, շնորհալի Միսաքեանը, մեհենական Կ. Զարեանը, տաղանդաւոր Ռ. Սեակը ու բոլորի հետ, բոլոր հիները՝ Գեղամ, Թլկատինցին, Հրանդ, Օտեան, Ալիխար, Կիրճեան, Չիֆթէ Սարաֆ, ու մանաւանդ նորերը՝ Չէօկիւրեան, Զրաքեան, Նազարեան, Սիրունի, Պարսամեան, Էսաճանեան, Գօլանճեան, Մ. Սալբի, Քիւֆէճեան, ու հայ գրագիտուին՝ վիուկ Սիպիլը, Թէոդիկ Արշակուհին ու երազային Մաննիկը...¹⁰⁹:

Տեղեկատուական անորոշ վիճակը եւ արտասահման հասնող շփոթ եւ հիմնագուրկ լուրերը պատճառ դարձած են, որ 1916ին տակաւին դիմումներ կատարուին տարագրեալ մտաւորականներուն անունով: 17 Փետրուարին, Համազասպ (հաւանաբար՝ Համազասպ Սրուանձտեանց) Թիֆլիսէն հաղորդած է Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին Պուքրէշէն եկած լուրը, թէ Վարդգէս ողջ է եւ ապահով վայր մը կը գտնուի, իսկ ըստ տարածայնութեան, Ակնունի, Խաժակ ու Զարդարեան Պոլիս բերուած են¹¹⁰: Այդ լուրին աղբիւրը թերեւս Լ. Նազարեանցն էր, որ Սոֆիայէն անցած էր Պուքրէշ՝ Պուկլարիոյ պատերազմի մուտքէն եւ Հայաստանի փակումէն ետք:

23 Մարտին, Նազարեանց աքսորեալներուն հարցը արծարծած է Լեփսիուսին ուղղուած հեռագրով. «Ըստ տեղեկութիւններու, Ակնունի եւ [դաշնակցական ղեկավարները] Պոլիս կը բերուին դատաւարութեան համար: Անհրաժեշտ [են] անմիջական քայլեր: Հաճեցէք պատասխանը հաստատել հեռագրով: Լեռն[եան]»: 24 Մարտին Լեփսիուսէն այս տեղեկութիւնը ստանալէ ետք, յաջորդ օր Յիմմերման հեռագրած է Պոլսոյ դեսպանատան, որպէսզի օսմանեան կառավարութիւնը հապճեպ քայլերէ հե-

¹⁰⁸ Մէջբերումը տե՛ս՝ Ohanian, էջ 119:

¹⁰⁹ Յովհ. Մխիթարեան, «Թուրքահայ գրականութիւն», *Աշխատանք*, 4 Մայիս 1916:

¹¹⁰ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հայրոր ժԲ.*, էջ 190:

ռու մնայ¹¹¹: Սակայն, 2 Ապրիլին, նոր դեսպանը՝ Ֆրանց Ֆոն Վոլֆ-Մեթեռնիխ, պատասխանած է, թե «*Հայոց պարտիարքարանը վստահեցուց, որ լուրեր չկան Ակնունիի եւ դաշնակցական այլ ղեկավարներու մասին՝ անցեալ տարուան ամռան Հալեպէն դէպի Տիարպեքիր մեկնելէ ետք: Ենթադրելի է, որ սպաննուած են ծամբու վրայ կամ Տիարպեքիր հասնելէ ետք. ամէն պարագայի, շատ անհաւանական կը նկատուի, որ անոնք այստեղ վերադառնան*»: Անհիմն նկատելով Լեփսիուսի տեղեկութիւնները, ան դիտել տուած է, թէ օսմանեան հայատեաց ընթացքը նման ձեռնարկումներ ապարդիւն կը դարձնէր.

Նկատի ունենալով [օսմանեան] պարագլուխներուն մոլեռանդ ատելութիւնը հայերուն դէմ առհասարակ եւ հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու ղեկավարութեան դէմ յատկապէս, կը կարծեմ որ նպաստաւոր արդիւնք մը պէտք չէ ակնկալել Ակնունիի եւ իր ընկերներուն մասին առնուելիք քայլերէ, նոյնիսկ եթէ պաշտօնական մտահոգութեան արտայայտութիւն մը ըլլայ¹¹²:

Տարագիրներու վերադարձին վերաբերեալ տարածայնութիւնը արդէն հասած էր անոնց ազատ արձակման մակարդակին: Նոյն օրը, Սիմոն Վրացեան Սոչիէն կը գրէր Հ. Յ. դաշնակցութեան Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին, թէ «*Բուքրէշից լուր եկաւ, թէ Ակնունիի եւ միւսների ազատման մասին տարածայնուած լուրը ճիշդ չէ*»¹¹³: Այս լուրին արձագանգները հասած էին հայ մամուլին: Մայիս 1916ին, *Կոչնակ* գրած է, թէ Պոլիսէն Թիֆլիս ժամանած պարսկահպատակ հայ մը յայտնած է, թէ «*Ռ. Զարդարեան, Խաժակ, Ակնունի եւ այլ քանի մը ծանօթ դէմքեր, իրենց աքսորավայրէն Պոլիս փոխադրուել են, պատերազմական արեանին առջեւ դատուելու համար*»¹¹⁴:

Միւս կողմէ, Վոլֆ-Մեթեռնիխի պատասխանը չէր հասած Լեփսիուսին, քանի որ ան Յիմմերմանին ուղղած է ուրիշ նամակ մը 17 Ապրիլին.

Զուիցերիոյ հայկական կեդրոնական մարմինէն երէկ ստացանք հեռագիր մը, ըստ որուն Դաշնակցութեան ղեկավարները եւ հայ մտաւորականները, որոնք անցեալ տարուան 25 Ապրիլին աքսորուած էին Թուրքիոյ ներսերը (Այաշ՝ Անգարայի մօտերը, Չանղըրի, Չորում, Հալեպ, եւ այլն), բերուած են Պոլիս պատերազմական ատեանէն դատուելու եւ կախաղան հանուելու համար: Ընդամէնը 190 ըլլալու են: Անոնց շարքին են Ակնունի, Խաժակ, Մալումեան [sic], Զարդարեան, Սիմանթօ եւ հայ մտաւորականութեան բոլոր կարկառուն դէմքերը: Դաշնակցական կեդրոնական մարմինը, մեր միջոցաւ, շտապ կը դիմէ կայսերական կառավարութեան հայ ազգի անունով, որպէսզի Պոլսոյ կայսերական դեսպանը կանխէ անոնց ղեկավարներուն եւ մտաւորականներուն

¹¹¹ DE/PA-AA/R14090 ([www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/-1916-03-24-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/-1916-03-24-DE-001)):

¹¹² DE/PA-AA/R14090 ([www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/-1916-04-02-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/-1916-04-02-DE-001)):

¹¹³ Փամպուքեան, *Նիւթեր, հայորր ԺԳ.*, էջ 109:

¹¹⁴ «Ազգային կեանք», *Կոչնակ*, 13 Մայիս 1916, էջ 526:

սպանությունը՝ ամենաճանր հարուածը, զոր կրնայ կրել ազգը ընդհանուր տեղահանութենէն ետք:

(...) Անոնց դէմ եղած ամբաստանութիւնները փաստացիօրէն անճիշդ են եւ միայն կրնան հիմնուած ըլլալ կաշառուած վկաներու եւ չարչարանքներով կորզուած ցուցմունքներու վրայ: «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կոմիտէի ծրագրած մահապատիժին նպատակն է, բացի յագուրդ տալէ Հայաստանի մէջ ռուսական յաջողութիւններուն վրէժխնդրութեան զգացումին, հանրային մահապատիժով երեւոյթը ստեղծել, թէ ընդհանուր դաւադրութիւն մը երեւան բերուած է, այսպէս արդարացնելով ցարդ [գործադրուած] բնաջնջման քաղաքականութիւնը, եւ հիմնաւորել յետագայ գործունէութեան անհրաժեշտութիւնը¹¹⁵:

22 Ապրիլին, Յիմմերման պատասխանած է, թէ նախորդ ամիսը Վոլֆ-Մեթեռնիխ այդ լուրերուն անհիմն ըլլալը ցոյց տուած է¹¹⁶: Այսուհանդերձ, 6 Յունիսին, Լեփսիուս նորէն խնդրած է միջամտել մահուան դատապարտուած ինը հայ ղեկավարներու ի նպաստ, վկայակոչելով 31 Մայիսին Պոլիսէն եկած հեռագիր մը: 23 Յունիսին, Յիմմերմանէն ստացած թելադրանքին հիմամբ, Վոլֆ-Մեթեռնիխ գրած է Ռէօսլէրին, որ 26 Յունիսին պատասխանած է, թէ նկատի ունենալով շրջանին մէջ տիրող իրավիճակը, «*դոյզն կասկած չկայ, որ յիշեալ անձերը սպաննուած են Հալէպի ու Տիարպեքիի միջեւ*»: 15 Յուլիսին, Գերմանիոյ դեսպանը այս լուրերը կը հաղորդէր Յիմմերմանին, աւելցնելով, որ վերջին շրջանին որեւէ դատաւճիռ գործադրուած չէ¹¹⁷:

Գերմանական միջնորդութեան զուգահեռ, միաժամանակ այլ ճամբով դիմում կատարուած էր Ալֆոնսօ ԺԳ.ին: Յունիս 1920ին, Ազգային պատուիրակութիւնը միջոցներ կը փնտռէր ելք մը գտնելու Կիլիկիոյ հայութեան դժխեմ իրավիճակին: 30 Յունիսի նիստին, Ռուբէն Որբերեան առաջարկած է դիմել Սպանիոյ, յիշելով, թէ «*պատերազմի միջոցին՝ գերիներու մասին այնքան կոչեր եւ դիմումներ եղան Սպանիոյ թագաւորին: Ն. Վեհափառութիւնը միշտ միջոցը գտաւ զանոնք պաշտպանելու*»: Արշակ Զօպանեան համաձայն գտնուած է, շեշտելով որ բոլոր չէզոք պետութիւններուն դիմում պէտք է ըլլար, ինչպէս եւ Պապին, այն վերապահութեամբ, որ «*չենք կրնար խոշոր ակնկալութիւններ դնել այդ դիմումներուն վրայ*»: Ան բերած է իբրեւ օրինակ Պօղոս Նուպար փաշայի դիմում մը, զայն թուագրելով պատերազմի սկիզբը:

Պատերազմին սկիզբը՝ երբ լուր առնուեցաւ, թէ թուրք կառավարութիւնը աքսորեր է հայ մտաւորականները, Պօղոս Փաշան իսկոյն դիմեց Սպանիոյ թագաւո-

¹¹⁵ Lepsius, էջ 252-53: Հմմտ.՝ Ռ. Լեոնեան [Լիպարիտ Նազարեանց], «Մեծ աղէտի օրերուն», *Հայրենիք ամսագիր*, Յուլիս 1928, էջ 110-11. նաեւ՝ Տաշեան, էջ 55-56:

¹¹⁶ DE/PA-AA/R14091 ([www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/-1916-04-22-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/-1916-04-22-DE-001)) :

¹¹⁷ DE/PA-AA/R14092; BoKon172 ([www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-06-06-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-06-06-DE-001)) :

րին, որպէսզի միջամտէ անոնց Պոլիս վերադառնալուն համար: Ն. Վեհափառութիւնը ապահովիչ պատասխան մը տուաւ, բայց արդիւնքը յայտնի է: Բացի մէկ քանիէն, բոլոր աքսորուած մտաւորականները սպանուեցան զարհուրելի պայմաններու մէջ¹¹⁸:

Հայ կաթողիկէ երեսփոխան Արամ Ինճիճեան, որ 1908-14ին, երիտասարդներու խմբակով մը, որուն մէջ նաեւ մտած էր Վարուժան 1912էն ետք, «*լծուած էր Կ. Պոլսոյ հայ կաթողիկէները հայացնելու հսկայ աշխատանքին*»¹¹⁹, աքսորեալ բանաստեղծէն նամակներ ու հեռագիրներ ստացած է Չանդըրըէն՝ Ապրիլ-Յունիս 1915ին, այդ առթիւ կապ պահելով անոր կնոջ հետ¹²⁰: 1931ին, Ինճիճեան վկայած է.

Չեմ գիտեր ո՞վ եւ ի՞նչպէս, կրցեր է, Ընդհ. պատերազմի շրջանին, Սպանիոյ վեհապետին ուշադրութիւնը հրաւիրելու Դ. Վարուժանի վրայ: Մեծասիրտ թագաւորը անձնական նամակ մը ուղղելով իր Պոլսոյ դեսպանին, կը յանձնարարէ անոր, խնդրել թուրք կառավարութենէն որ Վարուժանի կեանքը իրեն շնորհուի: Դեսպանը անմիջապէս, յատուկ գրութեամբ, կը դիմէ թուրք Արտաքին գործոց նախարար Խալիլ պէյի, որ ըստ սովորութեան կը խոստանայ հետեանք տալ խնդրոյն¹²¹:

¹¹⁸ Ա. Վիրաբեան, Գ. Աւագեան, Ռ. Գրիգորեան եւ Ա. Կիրիմեան (կազմողներ), *Համահայկական խորհրդակցութիւններ (1912-1920 թթ.). փաստաթղթերի եւ նիսիների ժողովածու*, Հայաստանի ազգային արխիւ, Երեւան, 2004, էջ 721:

¹¹⁹ Յ. Ամատունի, «Արամ Ինճիճեան», *Հայրենիք*, 26 Մարտ 1941:

¹²⁰ Ալբերտ Շարուրեան, *Դանիէլ Վարուժանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան պարզերգութիւն*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1984, էջ 239-44: Յայտնի չէ, թէ ի՞նչ կապ կայ Ա. Ինճիճեանի ու Չանդըրըէն վերադարձած եւ առաջին անունով անյայտ Ինճիճեանին միջեւ, զոր Թէոդիկ յիշած է «Դիմումներով՝ աքսորէ դարձող» խորագրին տակ («Ապրիլ Տասնըմէկ 1915», տե՛ս Թէոդիկ, *Ամէնուն պարեցոյցը, Ժ-ԺԴ. տարի, 1916-1920*, էջ 115): Ինճիճեան Վարուժանէն առաջին նամակը ստացած է 4 Մայիսէն առաջ. բանաստեղծին կողմէ անոր ուղղուած 30 Յուլիս 1915ի հեռագիրը տե՛ս՝ Դանիէլ Վարուժան, *Երկերի լիակատար ժողովածու, հրտ. 3*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1987, էջ 467, 644: Անցողակի նշենք, թէ կասկածելի է այն պնդումը, որ Վարուժան դիմած է Պոլսոյ Մխիթարեան վարժարանին՝ փրկութեան ակնկալիքով, եւ մերժումի արժանացած (Չենոբ Սուրէնեան, «Հայկական գայթակրութիւն մը Աստրիոյ մէջ», *Հայաստան*, 30 Նոյեմբեր 1922):

¹²¹ Արիւնճ [Արամ Ինճիճեան], «Ալֆոնս ԺԳ. եւ Դանիէլ Վարուժան», *Տեղեկատու Մուրափ-Ռափայէլեան նախկին աշակերտաց միութեան*, Մայիս-Յունիս 1931, էջ 72 (վերապտումը տե՛ս՝ նոյն, «Ալֆոնս [sic] ԺԳ. եւ Դանիէլ Վարուժան», *Յառաջ*, 6 Յուլիս 1948): Հմմտ.՝ Հ. Ա. Երեմեան, «Դանիէլ Վարուժան (ինքնակենսագիր)», *Բազմավէպ*, Նոյեմբեր 1931, էջ 499. նաեւ՝ Կարլեն Դալլաքեան, *Արշակ Չօպանեան*, «Սովետական գրող», Երեւան, 1987, էջ 330, ուր Ինճիճեանի յօդուածին թուականը 1939 դարձած է, գրաշարական վրիպակի մը պատճառով:

Ակնարկելով այս դեպքին, գրականագետ Հեկտոր Ռշտունի գրած է, որ «այս միջնորդության վաերական լինելու միակ հաւանականութիւնը այն է, որ ժամանակակիցների վկայութեամբ Պոլսում Ապրիլ 24ի ծերբակալութիւններից մի ժամանակ յետոյ յանկարծ լուր է տարածուած, թէ Վարուժանը արքորից ազատուել, փոխ է վերադառնում Չանկըրիից»¹²²: Հաւանաբար նկատի ունեցած է բանաստեղծին եւ անոր նահատակ ընկերներուն ազատ արձակումը հրահանգող հեռագիրը, որ Միքայէլ Շամտանճեանի վկայութեամբ Չանկըրը հասած է անոնց սպանութենէն մէկ օր ետք¹²³: Ինճիճեան, այս տեղեկութիւնը կրկնելով, աւելցուցած է, որ «Վարուժան դեռ նոր սպանուած էր այդ միջոցին»¹²⁴: Հրապարակաւ յայտնի չէր, որ այդ միջամտութիւնը հետեւանք էր Պօղոս Նուպարի դիմումին՝ Վարուժանի քստմնելի սպանութենէն ութ ամիս ետք, զուգահիշելով գերմանական հարցապնդումներուն:

Արդարեւ, 17 Ապրիլ 1916ին, Պօղոս Նուպար կը հեռագրէր թագաւորին. Քաջալերուած նորին վսեմութեան անշահախնդիր միջնորդութիւններէն, որոնք արդէն բազում զոհեր փրկած են ողջ մարդկութիւնը չարչարող այս պատերազմէն, թրքական հալածանքներու նահատակ հայերը յարգալից կերպով կ'աղաչեն նորին վսեմութենէն, որ յօժարի զիրենք իր բարձրագոյն հովանաւորութեան տակ առնել եւ սուլթանին մօտ միջամտել՝ փրկելու համար անարդարացիօրէն բանտարկուած հայ մտաւորականները, որոնք ռազմական ատենանի առջեւ պիտի ներկայանան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եւ որոնց միակ ոճիրը իրենց հայ ըլլալն է: Նորին կաթողիկէ վսեմութեան քրիստոնէական զգացումներուն դիմելով, կը խնդրեմ, որ յանուն բոլոր հայերուն, ընդունիք մեր յարգալից ու յաւերժական երախտագիտութեան մեծարանքը¹²⁵:

18 Ապրիլին, Ֆրանսայի մէջ Սպանիոյ դեսպան Ֆերնանտօ Լէոն ի Գասթիյօ (մարքիզ Տէլ Մունի) հեռագրած է թագաւորի քարտուղար Էմիլիօ Մարիա տէ Թոռէսին, թէ «քանի որ կ'ենթադրեմ թէ Նորին վսեմութեան հասած է Երոպայի մէջ Հայաստանի պատուիրակութեան նախագահին հեռագիրը, աւելորդ կը նկատեմ զայն վերարտադրել եւ նոյնիսկ նման այնքան շահեկան հարցի մը վրայ ուշադրութիւնը հրաւիրել: Ես ինձի կը թողալորեմ աւելցնել, սակայն, որ այսպէս սքանչելի տրակտորութիւն պիտի գործէր հոն խնդրուածին իրագործումը»¹²⁶:

¹²² Հեկտոր Ռշտունի, *Դանիէլ Վարուժան*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1961, էջ 58:

¹²³ Թէոդիկ, *Յուշարձան*, էջ 119: Ըստ Թալէաթի 28 Օգոստոս 1915ի հեռագրին Քասթեմունիի կուսակալին, «Չանկըրի մէջ փոքր. Ռուբէն Չիլինկիրեանը ազապ արձակելու հեռագիրը Քասթեմունիի գաւառական գրասենեակին ղրկուած էր 25 Օգոստոս 1915ին» (տե՛ս Akcam, էջ 132):

¹²⁴ Արինճ, «Ալֆոնսօ ԺԳ.», էջ 73:

¹²⁵ Beylerian, էջ 195. նաեւ՝ BN DNA:

¹²⁶ Cortés-Cavanillas, *Alfonso XIII*, էջ 238:

Նոյն օրը, Թոռէս հեռագրած է Նուպարին. «Նորին վսեմութեան հրամանով, կը խնդրեմ Կոստանդնուպոլիս բանտարկուած մտաւորականներու անունները դրկել, ինչպէս նաեւ, ըստ կարելոյն, մանրամասնութիւններ դատապարտութեան պարճառներուն մասին»¹²⁷: Նուպար, իր կարգին, անմիջապէս դիմած է Ժընեւ բնակող Երուանդ Աղաթօնին, խնդրելով գոհացնել թագաւորին պահանջները կարելի փոյթով¹²⁸: Յաջորդ օր, Աղաթօն հեռագրած է Նուպարին.

Ըստ ստոյգ լրատուութեան, ահա անունները հայ մտաւորականներուն, որոնք պիտի դատուին պատերազմական ատեանի առջեւ. Մալումեան, Մինասեան, Եարճանեան, Գալֆայեան, Սարգիս Նիկողոսեան, Շահրիկեան, Զարդարեան, Վարուժան, Շահպազ, Հայկ Թիրեաքեան, Պարթեւեան¹²⁹:

Վերոյիշեալ ցանկէն միայն Սուրէն Պարթեւեան ողջ էր: Սիւսմանթօ եւ Թիրեաքեան մաս կը կազմէին Այաշ Պէլի եւ Անգարայէն քանի մը ժամ հեռու սպաննուած 54 հոգիին, իսկ Բարսեղ Շահպազ տարուած էր Խարբերո՝ սպաննուելու համար¹³⁰: Սարգիս Նիկողոսեան անունը չկայ Թէոդիկի Յուշարճան Ապրիլ տասնըմէկիի ցուցակներուն մէջ, եւ կ'ենթադրենք, որ խօսքը Սարգիս Բարսեղեանի մասին էր: Միւս կողմէ, աւելի հնարաւոր կը թուի, որ «Գալֆայեան» ականարկէր հնչակեան Պետրոս Գալֆայեանին, որ սպաննուած էր Այաշի խումբի շարքին, քան՝ Չանդըրըի աքսորեալներէն դաշնակցական Յարութիւն Գալֆայեանին կամ համանուն հնչակեան գործիչին¹³¹:

Ամենայն հաւանականութեամբ, լուրը թրջական ծխածածկոյթ մըն էր, որ ուղղուած էր միջազգային ճնշումներուն հակադարձելու եւ, մանաւանդ, դէմ դնելու գերման դեսպանատան՝ արդէն իր երկրորդ փուլին մտած սպանողը կասեցնելու երկչոտ, ձեւական փորձերուն:

Նոյն օրը, Պօղոս Նուպար շնորհակալութիւն յայտնած է Թոռէսին՝ թագաւորի ցուցաբերած հետաքրքրութեան համար, աւելցնելով.

(...) Դժբախտաբար, ճշգրիտ տուեալներ կը պակսին մեզի, չկարենալով հեռագրել կամ հաղորդակցիլ Պոլսոյ հետ, պատերազմական ատեանին առջեւ բերուող բանտարկեալներու թիւին մասին: Գիտենք որ անոնց շարքին կը գտնուին ա) Մալումեան Ակնունի [sic], բարձրարժէք մտաւորական գրող մը, բ) Խաժակ, պատմութեան եւ քաղաքական գիտութեանց դասախօս: Հաւանաբար մեծատաղանդ բանաստեղծներ Դանիէլ Վարուժան եւ Ատոմ Եարճանեան եւս, ու թերեւս ուրիշներ ալ: Կ'անգիտանք, թէ ի՞նչ ոճի իր համար մեղադրուած են, որմէ յայտնապէս անմեղ են: Կ'ենթադրուի, որ կ'ամբաստանուին ապստամբութիւն մը խթանած ըլլալու մէջ: Ահա նոյն սուտ պատճառաբանութիւնն է, որ

¹²⁷ Beylerian, էջ 196: Ֆրանսերէն հեռագրին բնագիրը տե՛ս՝ BN DNA:

¹²⁸ Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս՝ BN DNA:

¹²⁹ Beylerian, էջ 196:

¹³⁰ Ղազարեան, «Մեծ Եղեռնը»:

¹³¹ Թէոդիկ, Յուշարճան, էջ 33-34, 46:

վկայակոչուած է սպաննել տալու համար 800.000 անմեղ զոհերը, մեծաւ մասամբ բաղկացած ծերունիներէ, կիներէ եւ երեխաներէ, ըստ հայ ցեղը բնաջնջելու կանխամտածուած ծրագրին: Այս մտաւորականները նոյնքան անմեղ են, որքան անոնք¹³²:

Նուպար հեռագիրը աւարտած է հետեւեալ խօսքերով.

Նորին վսեմութենէն խնդրեցէք միայն, որ եթէ բարեհաճի գործել այս արարքը, թող ընէ յանուն քրիստոնէական մարդասիրութեան իր վեհանձն զգացումներուն՝ առանց անունս յիշելու, որովհետեւ Հայ ազգային պատուիրակութեան նախագահի եւ մեր ազգային եկեղեցւոյ վեհապետ նորին սրբութիւն կաթողիկոսի ներկայացուցիչի իմ հանգամանքներով, միջնորդութիւնս միայն կրնայ մեղադրեալներուն վնաս պատճառել [Բարձրագոյն] Դռան առջեւ¹³³:

Նոյն օրը մարքիզ Տէլ Մունիին գրած իր նամակին մէջ, Նուպար կցած է յիշեալ պատասխանին պատճէնը, ընդգծելով, որ տեղեկութիւններու անբաւարարութիւնը հետեւանք էր հաղորդակցութիւններու աննպաստ վիճակին, ինչպէս եւ օսմանեան ջանքերուն՝ *«ընթացակարգը գաղտնի պահել մինչեւ կատարուած իրողութիւնը»*: Ան կրկնած է նաեւ իր անունը չյիշելու խնդրանքը, *«որովհետեւ որեւէ հայկական միջամտութիւն միայն կրնայ վնասել ամբաստանեալներուն Դռան մօտ եւ ի մասնաւորի իմս, որ յոռի ընդունելութիւն պիտի ունենար Երիտասարդ թուրքերու կառավարութեան կողմէ (...)*»¹³⁴: Արդարեւ, Նուպար օսմանեան կառավարութեան հանրային թշնամիներուն մաս կը կազմէր 12 Օգոստոս 1915էն, երբ Պոլսոյ պատերազմական ատեանի նախագահութիւնը շարք մը մեղադրանքներով ձերբակալութեան հրամանագիր արձակած էր անոր դէմ, ազդարարելով, թէ դատավարութիւնը տեղի պիտի ունենար ի բացակայութեան, եթէ տասը օրէն ամբաստանեալը նախագահութեան դատուելու դիմում չկատարէր¹³⁵: Հրամանագիրը անտեսուած էր, անշուշտ. 10 Մայիս 1916ին, Իթթիհատի *Թանիին* օրաթերթը կը հրատարակէ Նուպարը մահուան դատապարտող պատերազմական ատեանի վճիռը, սուլթանի վաւերացումէն ետք¹³⁶:

Աղաթոնի պատասխանին հետքը չկայ Ազգային պատուիրակութեան արխիւին մէջ, եւ անհաւանական չէ, որ Նուպարի ձեռքը անցած չըլլայ: Արդարեւ, վերջինս յիշած է Խաժակը, որ կը պակսի Աղաթոնի ցանկին

¹³² Beylerian, էջ 197 (ընդգծումը մերն է). նաեւ՝ BN DNA: Ասիկա կը սրբագրէ Վ. Գաբրիէլեանի հաստատումը, թէ *«Նուպարը հեռագրում է Պոլսի իր բարեկամներին, ճշդում ցուցակը»* (Գաբրիէլեան, *Դանիէլ Վարուժան*, էջ 409):

¹³³ Beylerian, էջ 197. նաեւ՝ BN DNA:

¹³⁴ Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս՝ BN DNA:

¹³⁵ «Ձերբակալման հրամանագիր», *Բիւզանդիոն*, 12 Օգոստոս 1915: Հմմտ.՝ *Արեւ*, 8 Սեպտեմբեր 1915:

¹³⁶ «La condamnation de Boghos Nubar pacha», *Le Temps*, 16 mai 1916. «Ազգային կեանք», *Կոչնակ*, 24 Յունիս 1916, էջ 682:

մէջ, եւ որոշ տատամսում կը ցուցաբերէ «մեղադրեալ»ներու անուններ տալու ատեն, ընդունելով վաւերական տեղեկութիւն չունենալը անոնց ճշգրիտ թիւին մասին¹³⁷:

21 Ապրիլին, Առոյո արտաքին գործոց նախարարութեան ուղարկած է կեղծիքներով հարուստ այլ թրքական հրատարակութիւն մը՝ «Հայկական յեղափոխական կոմիտէներու պահանջները եւ խռովութիւնները», այս անգամ՝ գերմաներէն թարգմանութեամբ (*Die Leidenschaft und Bewegung armenischer Revolutionäre*): Անոր կից նամակին մէջ շարադրուած դեսպանի կարծիքները պարտադրած են Թիւնալին եզրակացնելու, թէ «նկարի ունենալով անոր կասկածամիտ մօտեցումը *Բարձրագոյն Դռան նախորդ հրատարակութիւններուն նկարմամբ եւ ընդհանուր մօտեցումը Երիտասարդ թուրքերու փոքրամասնութիւններու քաղաքականութեան հանդէպ, կարելի է ըսել, թէ սպանացի դիւանագէտը կը բաժնէր հայկական փաստարկներն ու տեսակէտերը*»¹³⁸:

Բնական է, որ մտաւորականներու անորոշ ճակատագիրը ծնունդ տար անպտուղ դիմումի մը եւ: Սպանական կողմը իր խոստումին տէր կանգնած էր: 22 Ապրիլին, Առոյո գրած է Թոռէսին, թէ «պարիս ունեցած եմ ստանալու հայերու վերաբերեալ երկրորդ հեռագիրը եւ կը կարծեմ, որ աւելորդ է ձեզի յայտնել, թէ առանց ժամանակ կորսնցնելու ամբողջ ազդեցութիւնս, գործունէութիւնս ու շահագրգռութիւնս ի սպաս դրած եմ ինծի յանձնարարուածը գործադրելու համար: Սակայն, եթէ չեմ սխալիր, անոնցմէ ոմանք առաջին յանձնարարութեան հետ նոյնական են. տեսնենք»¹³⁹: Ըստ երեւոյթին, անունները կրկնուած էին հեռագիրերուն մէջ (առաջինին բովանդակութիւնը մեզի յայտնի չէ), բայց յստակ է, որ երկրորդը Ակնունիի, Խաժակի, Սիւսանթոյի եւ Վարուժանի անունները կը պարունակէր: Նոյն օրը, Առոյո թագաւորի քարտուղարին հաղորդած է Խալիլի հաւաստիացումը, թէ թուրքերը «կը փափաքին ընդառաջել նորին վսեմութեան ազնիւ նախաձեռնութեան՝ եթէ կարելիութիւնը ունենան, եւ ըստ այնմ, թոյլ տամ որ իր դահլիճի ընկերներուն հետ ամենէն յարմար ծրագիրը գծուի՝ առաքելութեան յաջողութեան համար: Ան ինծի վստահեցուցած է, թէ շուրտով պատրաստան մը պիտի տայ, որ ըստ տեղոյս կառա-

¹³⁷ Մտաւորականներու ճակատագրին մասին անորոշութիւնը շարունակուած է մինչեւ պատերազմի վերջը, ինչպէս ցոյց կու տան 1916-18ին գրուած դաշնակցական գործիչներու նորայայտ շարք մը նամակներ (Փամպուքեան, *Նիւթեր, հատոր ԺԲ*, էջ 209. նոյն, *Նիւթեր, հատոր ԺԳ*, էջ 22, 34, 46, 423), ինչպէս եւ Ա. Զօպանեանի պոլսահայ բարձրաստիճան հոգեւորականի մը (թերեւ՝ 1916-18ին պատրիարքական փոխանորդ Գաբրիէլ արք. Ճէվահիրճեանին) ուղղուած 20 Նոյեմբեր 1918ի նամակը («Անտիպ նամակ մը Արշակ Զօպանեանէն», *Նայիրի*, 27 Յունիս 1971, էջ 3):

¹³⁸ Tunali, "The Perception", էջ 94:

¹³⁹ Cortés-Cavanillas, *Alfonso XIII*, էջ 310.

վարության փափաքին գոհացուցիչ պիտի ըլլայ՝ որքան որ իրենց ձեռքը ըլլայ»¹⁴⁰:

Միաժամանակ, տեսակցելով Ռուսաստանի դեսպան կոմս Ալեքսանդր Իզվոլսկիի հետ, Նուպար զայն տեղեակ պահած է իր հեռագրին եւ պատասխանին մասին¹⁴¹: Ըստ երեսոյթին, Առոյո թագաւորի խնդրանքին անդրադարձած է 24 Ապրիլին, Խալիլ պէյին ուղղուած նամակով մը, որ կը գտնուի թրքական արխիւներուն մէջ¹⁴²: 25 Ապրիլին, սպանացի թագաւորը հեռագրած է Տէլ Մունիին. «Հեռագրած եմ Պերլինի եւ Պոլսոյ դեսպաններու՝ անոնց յանձնարարելով հայերը»¹⁴³: Յաջորդ օրը, Պօղոս Նուպար կը գրէր Թոռէսին, թէ Տէլ Մունի իրեն լուր տուած էր թագաւորի հեռագրին մասին. «Կը խնդրեմ որ նորին վսեմութիւնը ընդունի իմ անենալարգալից եւ խոր երախտագիտութեան արտայայտութիւնը իր օգոստափառ միջամտութեան համար. ինչ ալ ըլլայ արդիւնքը, հայերը երբեք պիտի չմոռնան Նորին կաթողիկէ վսեմութեան բարեսրտութեան ու մարդասիրութեան նոր արարքը»¹⁴⁴: Միաժամանակ, միեւնոյն բովանդակութեամբ նամակ մը կը գրէր Տէլ Մունիին¹⁴⁵:

Նոյն միջոցին, 26 Ապրիլին, Տոլչի այցելած է Պոլսոյ սպանական դեսպանատունը, ընկերակցութեամբ գերման կաթողիկէ հոգեւորականի մը, որ ականատես եղած էր Անգարայի հայ կաթողիկէներու դէմ հալածանքներուն եւ տեղահանութեան: Տոլչի եւ անանուն հոգեւորականը խնդրած են, որ Առոյո միջամտէ ու բողոքէ յանուն կաթողիկէ Սպանիոյ: Դանիոյ դեսպան Քարլ Էլիս Վանտէլ յաջորդ օրը տեղեկագրած է Արտաքին գործոց նախարար Էրիք Սքաւենիուսին, աւելցնելով, թէ ըստ անոնց, սպանական դեսպանատան դիմելու պատճառն այն էր, որ գերմանական եւ աստրիական դեսպանատուները՝ հակառակ 58 միլիոն կաթողիկէ ներկայացնելու իրենց հանգամանքին, իրենց մշակած յարաբերութեամբ կը ձգտէին որեւէ կերպով չվիրաւորել թրքական կառավարութիւնը, անկարելի դարձնելով, որ դիմէին հայոց անունով¹⁴⁶:

¹⁴⁰ Նոյն:

¹⁴¹ Վաչէ Ղազարեան (կազմող), *Ազգային պատմութեան գործունէութիւնը 1915-1916 (վաւերագրեր)*, հրատ. Հ.Բ.Ը. Միութեան Վահրամ Ապտալեան մշակութային հիմնադրամի, տպ. Շիրակ, Պէյրութ, 2017, էջ 309:

¹⁴² Յարութ Սասունեան, «Օսմանեան արխիւներուն մէջ գտնուող Յեղասպանութեան փաստաթուղթերուն բացայայտումը», *Ազդակ*, 14 Օգոստոս 2009:

¹⁴³ Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս՝ BN DNA: Մեքենագրական վրիպակի մը պատճառով, հեռագիրը կանխաւ թուագրուած էր 25 Ապրիլ 1915 (Ղազարեան, *Ազգային պատմութեան*, էջ 455):

¹⁴⁴ Cortés-Cavanillas, *Alfonso XIII*, էջ 310: Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս BN DNA:

¹⁴⁵ Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս՝ BN DNA:

¹⁴⁶ DK/RA-UM/Gruppeordnete sager 1909-1945. 139. N. 1, *Armenien” ([www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-04-27-DK-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-04-27-DK-001)) :

Ըստ Ինճիճեանի, օսմանեան կառավարութեան պատասխանը ուշացած ըլլալով, սպանացի դեսպանը գործին հետապնդումը յանձնած է պաշտօնատարի մը, որուն անունը յիշուած չէ: Առոյոյի պաշտօնագիրը թրքական դիւանական բաւոյններուն մէջ կորսուած է եւ «*պաշտօնատարը կը սփիւտուի անձնապէս դիւանները պարզելու եւ յաջողելով պաշտօնագիրը գտնել, կը յանձնէ զայն վերստին նախարարին*», որմէ ետք Խալիլ խոստացած է շուտափոյթ պատասխան: Ինճիճեան իր վերոյիշումին մէջ այդ դէպքը 1915 թուագրած է, աւելցնելով, որ «*շատ կը տարակուսիմ որ դեսպանատան պաշտօնագրին կորսուելու խաղը՝ տարաբախտ Վարուժանը մեղցնելու եւ Սպանիոյ թագաւորին կողմէ եղած խնդրանքին հետեւանք չտալու համար պատրուակ մըն էր*»¹⁴⁷:

18 Ապրիլ/1 Մայիսին, արտաքին գործոց նախարարութեան ենթաքարտուղար Իսմէթ գաղունի յուշագիր մը յղած է Թալէաթին, որ կը պարզէ Ինճիճեանի վերոյիշած ձգձգումը.

Սպանացի դեսպանը մեզի տեղեկացուցած է, որ Սպանիոյ փառաւորեալ թագաւորը հեռագրով հաղորդած է նորին վսեմութեան՝ վսեմաշուք գահակալն ու փառաւորեալ մեծ վեհապետը, որ կ'ապաւինի անոր մեծ բարեսրտութեան լոյսին, յանուն [հետեւեալ] անձերուն՝ Մալուկեան Ակմունի [sic]՝ գրագէտ, Դանիէլ Վարուժան՝ գրականութեան նուիրեալ, Խաժակ՝ պատմութեան ուսուցիչ, եւ Ատոմ Եարճանեան՝ նոյնպէս գրականութեան նուիրեալ, որոնք ներկայիս կը դատուին եւ մահապճոհ ենթարկուելու վտանգի տակ են: Եթէ, քննութենէ ետք, յիշեալ անձերուն մասին վճիռ մը կացուցանուի, մեծ վեզիրին գրասենեակը հակամէտ է անոր գործադրումը յետաձգելու եւ իրերու ներկայ վիճակը հաղորդելու առ որ անկ է, անոնց ի նպաստ ներումի հրամանագիր շնորհելով¹⁴⁸:

Գերմանիոյ մէջ Սպանիոյ դեսպանը՝ Պեռնապէ, 6 Մայիսին Թոռէսին տեղեկագրած է Պոլսոյ դեսպանատունէն հետեւեալ հեռագրի ստացումը. «*Նորին վսեմութեան անձնական քարտուղարին. «Արտաքին գործոց նախարարը ինծի կը վստահեցնէ, թէ ներքին գործոց նախարարը շահագրգռութեամբ կը պրպարէ չորս հայերուն ուր ըլլալը, կը փափաքին ընդառաջել Նորին վսեմութեան, կը խոստանան շուտափոյթ պատասխան*»¹⁴⁹:

10 Մայիսին, Առոյօ գրած է Խալիլին, նշելով 1 եւ 8 Մայիսի իրենց տեսակցութիւնները, ուր յիշուած էին քանի մը հայեր, որոնց ներումը խնդրած էր Սպանիոյ թագաւորը, եւ աւելցնելով, որ Դանիէլ Վարուժանն ու Դանիէլ Չաուքքեարեանը նոյն անձն էին: Ըստ իր տուեալներուն, բա-

¹⁴⁷ Արինճ, «Ալֆոնսօ ԺԳ.», էջ 73:

¹⁴⁸ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, DH. EUM.5.ŞB. 26/23 18N 1334: Շնորհակալ ենք պատմաբան Աքչամին, որ տրամադրած է մեր օգտագործած երկու օսմաներէն փաստաթուղթերուն բնագիրերն ու անգլերէն թարգմանութիւնները:

¹⁴⁹ Cortés-Cavanillas, *Alfonso XIII*, էջ 239: «Չորս հայերը» Պոլսոյ Նուպարի յիշած անուններն էին՝ Ակմունի, Խաժակ, Վարուժան եւ Սիւսմանթօ:

նաստեղծը Չանդլըրը մնացած էր գոնե մինչև 20 Օգոստոս, որմէ ետք «հաւանաբար ուղարկուած է Այաշ»: Յայտնած է, որ «կը փութամ հաղորդել նախընթաց տեղեկութիւնները՝ օսմանեան կառավարութեան հրահանգած պրպտումները դիւրացնելու ցանկութեամբ, եւ առիթէն կ'օգտուիմ ձերդ գերազանցութեան տեղեկացնելու, որ նոր հրահանգներ ստացած եմ, պահանջելով աշխուժացնել քայլերս վերոյիշեալ անձերու ճակատագրին առնչութեամբ»¹⁵⁰:

11 Մայիսին, Թոռէս տեղեկութիւններ տուած է Տէլ Մունիին վերջին զարգացումներուն մասին: Վերջինս զանոնք փոխանցած է Պօղոս Նուպարին, որ 14 Մայիսին հեռագրած է Թոռէսին:

Օսմանեան նախարարին պատասխանը ցոյց կու տայ, որ Նորին Վսեմութեան հրամանով առնուած քայլերը սպասուած ազդեցութիւնը ունեցած են եւ մեզի փրկութեան յոյս կը ներշնչեն այն զոհերուն համար, որոնցմով թագաւորը յօժարած է հետաքրքրուիլ իր բարութեան մէջ: Հաճեցէք մատուցել շատ քրիստոնեայ նորին վսեմութեան բոլոր հայերուն շատ յարգալից երախտագիտութեան նոր արտայայտութիւնը անոր յօժարակամ եւ վեհանձն միջամտութեան համար¹⁵¹:

Թրքական «պրպտումները» երկու ամիս եւս պիտի տեւէին: Առոյս արդէն վարժ էր անոնց ընթացքին. Փետրուար 1916ին գրած էր իր կառավարութեան, ակնարկելով գերեվարուած դաշնակից զինուորներու, թէ «*ոչ իսկ մէկ հոգիի մասին լուր տրուած է այս կառավարութիւնը. պատրասխանը միշտ նոյնն է՝ ժխտական, լուր չկայ այս անհատին մասին*»¹⁵²: Ըստ Ինճիճեանի, Խալիլ սպանական դեսպանատան հաղորդած է, թէ Վարուժան Չանդլըրէն զինուորագրուել ու կովկասեան ճակատ դրկուել էր, եւ հոն մարտի պահուն ընդհանուր շփոթութենէն օգտուելով ռուսական կողմը անցեր էր¹⁵³: 5/18 Յուլիսին, Խալիլին ուղղուած Թալէաթի գաղտնի յուշագիրը կը հաստատէ Ինճիճեանի վերոյիշումը Վարուժանի «դասալքութեան» մասին, իսկ մասամբ՝ մանրամասնութիւնները:

Անցեալ տարի, Մալումեան Աղունի [sic], Դանիէլ Վարուժան, պատմութեան ուսուցիչ Խաժակ եւ Ատոմ Եարճանեան անունով անձերը դատավարութեան ենթարկուած էին՝ ուղղակի մասնակցած ըլլալով հայկական կոմիտէներուն յե-

¹⁵⁰ BOA. HR. SYS. 2875/6: Ֆրանսերէն նամակին լուսանկարչական պատճենին համար, տե՛ս՝ «Նոր փաստաթուղթ. 1916 թ. Իսպանիայի թագաւորը շարունակում է ջանքեր գործադրել Դանիէլ Վարուժանին փրկելու ուղղութեամբ», Akunq.net, 31 Յունուար 1917 (<https://akunq.net/am/?p=54392>):

¹⁵¹ Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս՝ BN DNA:

¹⁵² Մէշքերումը տե՛ս՝ María del Mar Mairal Domínguez, “La Oficina de la Guerra Europea”, *Cartas al Rey: la mediación humanitaria de Alfonso XIII en la Gran Guerra* (Նամակներ թագաւորին. Ալֆոնսո ԺԳ.ի մարդասիրական միջնորդութիւնը Մեծ պատերազմին), Madrid, Patrimonio Nacional – Santander Fundación, 2018, էջ 247:

¹⁵³ Արինճ, «Ալֆոնսո ԺԳ.», էջ 73:

դափոխական ծրագրերուն, եւ դատավարութեան ընթացքին, հրահանգի մը հետեւելով, փոխադրուեցան Տիարպեքիի պատերազմական դատարանը: Ստոյգ տեղեկութիւններ կան, որ Տիարպեքիի ճամբուն վրայ, անոնք խաբած են պահակները եւ փախած՝ Ռուսաստան: Այստեղ կը հաստատուի, որ Իսթանպուլի ոստիկանական իշխանութիւնները ոչինչ ըրած են յիշեալ անձերուն կապակցութեամբ¹⁵⁴:

Սպանական դեսպանատունը, թրքական «ստոյգ տեղեկութիւններ»ուն հաւատք չընծայելով, դիմած է հայկական շրջանակներու, գրած է Ինճիճեան, որ «պատերազմի շրջանին Վարուժանի ընտանիքին հետ յարաբերութիւնը պահող միակ անձն էր»: Հարցը հետապնդող սպանացի պաշտօնեան դիմած է իրեն բարեկամ՝ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի նախկին աշակերտի մը: Վերջինս իր կարգին օգնութեան կանչած է Ինճիճեանը, որ ըստ երեսոյթին արդէն ծանօթ էր բանաստեղծի սպանութեան պարագաներուն¹⁵⁵:

Առոյտի ջանքերը «բաղխեր են ոճրագործ կառավարութեան սպութեամբ սքողեալ անդրդուելի չկամութեան», արձագանգած է Չօպանեան, իսկ Ալֆոնսօ ԺԳ. «ըրաւ անշուշտ ինչ որ կրնար (...), բայց չյաջողեցաւ իր փափաքած արդիւնքը ձեռք բերել, դիմացն ունենալով ոչ թէ մարդկային կառավարութիւն մը, այլ ճիւղներու ջոյի մը»¹⁵⁶:

Անդրադառնալով Ինճիճեանի վկայութեան, գրագէտը ամեցուցած է շահեկան վկայութիւն մը, որ կրնայ 1915ին կամ 1916ին վերաբերելի.

Մէկէ ամելի դիմումներ պէտք է եղած ըլլան. ես գոնէ ատոնցմէ մէկը որոշ գիտեմ. դեռ պահած ունիմ պատճէնը այն խնդրագրին զոր այդ օրերուն մեզի հասնող լուրերուն աղթած մղձաւանջային անձկութեան մէջ՝ ուղղեցի Ալֆոնսօ ԺԳ. թագաւորին. նամակէ ամելի յուշագիր մըն էր, ուր թուած էի քսոյրի դրկուած հայ մտաւորականներուն անունները, անոնց մեծագոյններուն բացառիկ արժէքը մատնանիշ ընելով եւ իրմէ խնդրելով միջամտել այդ քաղաքակրթական արժէքները կորուստէ ազատելու համար: Սիրալիր եւ խոստմնատու պատասխան մը ստացայ իր քարտուղարութենէն¹⁵⁷:

Այդ պատճէնին հետքը չէ յայտնուած Չօպանեանի ծովածաւալ արխիւին մէջ, բայց գտած ենք երկու փաստաթուղթեր, որոնք կ'առնչուին մեզ հետաքրքրող նիւթին: Առաջինը Ալֆոնսօ ԺԳ.ի քարտուղար Թոռէսի 12

¹⁵⁴ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, DH. EUM.5.ŞB. 26/23 18N 1334: Հմմտ.՝ Թալէաթի 6 Յուլիս 1916ի օսմաներէն յուշագիրը՝ նմանօրինակ բովանդակութեամբ («Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքում օսմանեան կառավարութեան ստայօր նամակը՝ Իսպանիայի թագաւորին», *Akunq.net*, 26 Յունուար 2017. <https://akunq.net/am/?p=54321>):

¹⁵⁵ Արինճ, «Ալֆոնսօ ԺԳ.», էջ 73:

¹⁵⁶ Արշակ Չօպանեան, «Քրոնիկ», *Անահիտ*, Բ. շրջան, Մայիս-Օգոստոս 1931, էջ 165:

¹⁵⁷ Նոյն:

Յունուար 1917ի մեքենագիր նամակն է, որ կը հաաստէր թագաւորին ուղղուած Չօպանեանի 25 Դեկտեմբեր 1916ի նամակին եւ անոր կցուած *Ֆիկառօ* օրաթերթի յօդուածի մը ստացումը: Սպանական արխիւներու ապագայ հետազոտութիւնը պիտի պարզէ անոնց բովանդակութիւնը, քանի որ Թոռէս ընդամենը հաաստած է. «Նորին վեմութիւնը ինծի կը յանձնարարէ ըսել ձեզի, թէ պիտի ջանայ հայոց ի նպաստ կարելին ընել իր կառավարութեան հետ համաձայնաբար»¹⁵⁸:

Թոռէսին թուագրումի սխալ մը վերագրելու պարագային, կարելի է ենթադրել, որ Չօպանեան ղրկած էր 26 Դեկտեմբեր 1916ի *Ֆիկառոյի* մէկ անդրադարձը, որ հետեւեալ նախաբանով լայնօրէն կը մէջբերէր Մեծ Եղեռնի ականատես եւ Հալէպի գերմանական վարժարանի ուսուցիչ Մարթին Նիեփակէի վկայութիւնները. «Ասիկա նուիրուած է նախագահ Ուիլսընին, որ կը ձեռացնէ, թէ չի գիտեր ի՞նչ էր Գերմանիոյ վարուելակերպը փոքր ազգութիւններուն հանդէպ»¹⁵⁹:

Երկրորդ փաստաթուղթը 21 Ապրիլ 1917 թուակիր եւ սպանացի թագաւորին ուղղուած Չօպանեանի ֆրանսերէն մէկ նամակին անընթեռնելի սեւագրութիւնն է, որմէ միայն յստակ է, թէ ստացուած նամակի մը պատասխանն է¹⁶⁰:

Չօպանեան վստահաբար տեղեակ չէր, որ Նոյեմբեր 1916ին սպանացի լրագրող ու գրագետ Մանուէլ Պուենսօ (1874-1936) հրատարակած էր հայերը բնաջնջելու թրքական քաղաքականութիւնը դատապարտող ուժգին յօդուած մը, որ առաջին պարբերութեան մէջ կ'ամփոփէր իր ուղղութիւնը. «Թուրքերը համակարգ մը որդեգրած են խեղդելու համար ապստամբութեան որեւէ փորձ, որ կարենայ պատահիլ իրենց ենթակայ ժողովուրդներուն մէջ. իրենց մեթոդիկ բնաջնջումը: (...) Թուրքիա իր ամբողջ կառավարութեան փորձառութիւնը կ'ամփոփէ արմատական եւ գործնական համակարգով մը՝ կախաղանը»: Ընդարձակօրէն մէջբերելէ ետք Հոկտեմբեր 1915ի Նիեփակէի եւ երեք պաշտօնակիցներու նամակը Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարին, Պուենսօ հարց տուած է, թէ «հանդուրժելի՞ է, որ էնվէր փաշային հետեւող վայրենիներու հորդան ընդունուի իբրեւ կազմակերպ ազգ»: Այստեղ կոչ ուղղած է, որ Սպանիա իր խօսքը ըսէ.

Կրնա՞նք անզգայօրէն դիտել բարբարոսութեան արձակումը, ինչպէս տեղի ունեցած է Թուրքիոյ մէջ: Ի՞նչ պիտի վտանգէր Սպանիան բարձրացնելով իր ծայրն՝ խիստ բողոքի հնչեղանգով, ի պաշտպանութիւն Սուրիոյ եւ Հայաստանի խեղճ էակներուն, որոնք չարչարուած են օսմանեան վայրենութեան կողմէ: Թերեւս մեր արքայի բարոյական մեծ հեղինակութիւնը, զոր ողջ Եւրոպան կը

¹⁵⁸ Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան (ԳԱԹ), Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, Յրդ բաժին, թիւ 3493:

¹⁵⁹ “L’Allemagne et l’Arménie”, *Le Figaro*, 26 décembre 1916:

¹⁶⁰ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, Յրդ բաժին, թիւ 15:

ճանչնայ, առանձնաշնորհումը ունենայ լսելի դառնալու այս պահերուն, երբ կարծես նոյնիսկ մարդկային իրատունքը չեղեալ համարուած է:

Պունեո յիշած է քրիստոնեաներու ներկայութիւնը Հայաստանի եւ Սուրիոյ մէջ, ինչպէս եւ Սպանիոյ երբեմնի գերիշխանութիւնը Սուրբ Տեղեաց մէջ, շեշտելով Ալֆոնսո ԺԳ.ի անձնագոհ յարատեւութիւնը՝ ռազմագերիներու ընտանիքներուն օժանդակելու, եւ անոր վայելած յարգանքը ամենուրեք, ու եզրակացուցած, որ թագաւորին խօսքը, *«ուրեմն, անխոհեմ չէ ենթադրել, որ այժմ պատրեհ կրնայ ըլլալ եւ շարք հաւանաբար՝ արդիւնաւէտ»*¹⁶¹:

Յունուար 1917ին, իրաւագէտ եւ համալսարանի դասախօս Քամիլօ Պարսիա (1888-1977), ամբողջութեամբ բերելով գերմանական ուրիշ վկայութիւն մը, կը գրէր, թէ գերմանա-թրքական դաշինքը արտայայտութիւնն էր Պերլին-Պոլիս առանցքի մը՝ ազգային կրօնքի վերածուած քրիստոնէութեան եւ իսլամի միացման, ինչ որ կը ստեղծէր բաժանարար գիծ մը Եւրոպայի մէջ: Հեղինակը եզրակացուցած է.

Գործի պահը հասած է. թող ծնի Սպանիոյ մէջ: Մեր երկրորդ Reconquista¹⁶² պիտի ըլլայ, առանց արեան եւ առանց մարտերու: Ո՛չ թէ Յորդանան գետի, այլ Եփրատի կանաչաւուն հունին մէջ պիտի կարողանանք լուալ մեր մեղքերը: Յիշենք մեր եղբայր հայերը, եւ եթէ, զանոնք սիրելու եւ պաշտպանելու համար, պէտք է մեր ոգիէն դուրս հանել անոնց դահիճներն ու մեղսակիցները՝ ընենք ատիկա: Թող խօսի Սպանիան: Թող այդքան անարգանքի դէմ բողոքող չպակսի մեր խորհրդարանին մէջ: Թող սպանական մամուլը գիտնայ կատարել իր պարտականութիւնը¹⁶³:

Անհաւանական կը թուի, սակայն, որ Սպանիա որեւէ պաշտօնական բողոք կատարած կամ հանրային թէ քաղաքական հայանպաստ շարժում մը ստեղծուած ըլլայ: Անհետեւանք մնացած է, ի հարկէ, վիպագիր եւ *էլ Իմփարսիալ* օրաթերթի խմբագիր Մանուէլ Սիխէս Ափարիսիոյի (1873-1936) առաջարկը Ապրիլ 1917ին, երբ լուր կը հասնէր, թէ Աստորիա-Հունգարիա, Պուլկարիա եւ Օսմանեան կայսրութիւնը պատերազմ պիտի յայտարարէին եւ յարաբերութիւններ պիտի խզէին Միացեալ Նահանգներու հետ: Մտովին ճամբորդելով Հայաստան, Փոքր Ասիա *«եւ այլ մեծ արեւելեան շրջաններ, ուր նահապտակ ժողովուրդի մը մնացորդացը իր թշուա-*

¹⁶¹ Manuel Bueno, “La crueldad inútil”, *Heraldo de Madrid*, 3 de noviembre de 1916: 1915ին, Իտալիոյ պատերազմ մուտքէն ետք, յօդուածագիր մը շեշտած էր Սուրբ Տեղեաց մէջ Սպանիոյ ասանդական դերը վերականգնելու անհրաժեշտութիւնը, հովանաւորելով տեղւոյն կաթոլիկները (լատին, յոյն, հայ, ասորի եւ մարոնի) (F. Cortines y Murube, “Palestina y la guerra”, *El siglo futuro*, 10. de julio de 1915):

¹⁶² Բառացիօրէն՝ «Վերանուաճում»: Այս անունը կը կրէ սպանական թագաւորութիւններու պայքարը արաբական տիրապետութեան դէմ (711-1492):

¹⁶³ Camilo Barcia Trelles, “Las matanzas de Armenia. El deber de los neutrales”, *El Liberal*, 11 de enero de 1917:

ռուֆինը կը պոռայ եւ կը մեռնի սովահար,- Ափարիսիօ հարց կու տար.- Ի՞նչ պիտի պատահի հայերուն, երբ ամերիկեան Պորտի [միսիոնարներու - Վ.Մ.] պաշտպանութեան վերջին հետքը անհետանայ»: Ընդարձակօրէն անդրադառնալէ ետք հայութեան տառապանքներուն, յօդաձագիրը վերջաւորութեան յիշած է, թէ «սպանական վերահսկողութիւնը մեղմացուցած է թրքական իշխանութիւններուն աներները» Սուրիոյ մէջ, իսկ Ալֆոնսօ ԺԳ. եւ Երուսաղէմի սպանացի հիւպատոսը եւրոպական մամուլի հետեւողական դրուատիքին արժանացած էին Պաղեստինի քրիստոնեաներուն պաշտպանութեան համար, որոնք սպանական նաւերուն կողմէ ուտելիք ու պաշար ստացած էին, եզրակացնելով՝ «Եթէ կառավարութիւնը մտածէ՞ր այն միւս հայ քրիստոնեաներուն մասին, որ արաբական անսպասելիքներէն կը քալեն իրենց թշուառութիւնն ու սովը պոռալով»....¹⁶⁴:

Յայտնի չէ, թէ մամուլի մէջ լոյս տեսած այս կոչերը որեւէ արձագանգ ունեցած ըլլան կառավարական մակարդակով:

ԱՅԼ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐ

1918ի սկիզբը, համայնավարական «Դէպի տուն» կոչին անսացող ռուսական զօրքերու մեկնումէն եւ անոր յաջորդած օսմանեան բանակի յառաջխաղացքէն ետք, Կովկասի հայութիւնը դժնդակ կացութեան մատնուած էր: Փետրուարի վերջերուն, Զովցերիոյ հայ համայնքը հեռագրած է Սպանիոյ թագաւորին եւ Պապին, խնդրելով «իրենց ազդեցութիւնը ծառայեցնել այս դժբախտներուն, որոնք թուրքերու վերադարձով ամբողջական անհետացման սպառնալիքի տակ կը գտնուին»¹⁶⁵: Թոռէս հետեւեալ պատասխանը յղած է համայնքի վարչութեան ատենապետ բժ. Զարեհ Շէրիճեանին. «Նորին վեհափառութիւնը պիտի զբաղի յօժարութեամբ հայ բնակչութիւններու բախտով եւ վերստին կը յանձնարարէ իր կառավարութեան, որ միջամտէ անոնց ի նպաստ»: Շէրիճեան համայնքին շնորհակալութեան խօսքը հաղորդած է սպանացի վեհապետին¹⁶⁶: Ժընեւի հայերու դիմումին հետեւած է Պօղոս Նուպարի 16 Ապրիլ 1918ի հեռագիրը.

Հայաստան իր պատմութեան ամենէն ողբերգական օրերէն կ'անցնի: Թուրքերը, որոնք արդէն շուրջ մէկ միլիոն թրքահայեր ջարդած են, կրկին կը գրաւեն ռուսերուն լքած հայկական նահանգները եւ նաեւ կը ներխուժեն Կովկաս, Ռուսաստանի երկու միլիոն հայերուն սպառնալով: Հայերուն դէմ իրենց անողոք ատելութիւնը կրկին ցոյց կու տան ո՛չ միայն նոր ոճիրներով, այլ նաեւ նենգամիտ միջոցներով. պժգալի սուտեր կը տարածեն անոնց դէմ չէզոք երկիրնե-

¹⁶⁴ M. Ciges Aparicio, “Los que claman en el desierto. Un protectorado español”, *El Imparcial*, 9 de abril de 1917:

¹⁶⁵ E. K., “La situation”, *La Tribune de Genève*, 21 février 1918.

¹⁶⁶ “Colonie étrangère: Arménie”, *La Tribune de Genève*, 5 mars 1918: Տե՛ս Վերածնունդ, 15 Մարտ-1 Ապրիլ 1918, էջ 167, ուր Լա Թրիպիւն տը Ժընեւի գրութիւնը թուագրուած է 6 Մարտ 1918:

րուն մէջ՝ զանոնք մեղադրելով հակամահմետական շարք մը խժոժութիւններու գործադրութեամբ: Ահա թէ ինչու, քրիստոնէական ազգ մը բնաջնջելու ուղղուած վերջին ճակատագրական հարուածը անյապաղ շեղեցնելու համար, Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը խորին յարգանքով Ձերդ վսեմութեան արդարութեան, մարդկայնութեան եւ գթասրտութեան ամենաարբազան զգացումներուն կոչ կ'ուղէ: Ազգային Պատուիրակութիւնը կը յուսայ, որ Ձերդ վսեմութիւնը պիտի բարեհաճի Իր բարձրագոյն միջամտութիւնը ընծայել՝ կանխելու համար ամբողջական բնաջնջումը ժողովուրդի մը, որ ի հնուց անտի շատ փառաւոր օրեր ունեցած է եւ որ իր աշխատանքով ու բնական ձիրքերով քաղաքակրթական առաջնակարգ ազդակ մը եղած է Արեւելքի մէջ¹⁶⁷:

Յունիս 1918ին, ըստ *Արծազանգ Փարիզի* տեղեկատուութեան, Պրագիլի, Արժանթինի եւ Ուրուկուայի հայերը խնդրագիրով դիմած են Ալֆոնսօ ԺԳ.ին, աղերսելով «որ յանուն մարդկութեան միջամտէ Թիւրքիոյ Սուլթանին մօտ, վերջ մը տալու համար Հայ ժողովուրդի մարտիրոսութեան, որ կատաղի կերպով կը շարունակուի թրքական տիրապետութեան տակ գտնուող բոլոր վայրերուն մէջ»¹⁶⁸: Քամիւ Պարսիա արծազանգած է խնդրագրին, զայն վերագրելով Պրագիլի հայութեան: Անիկա «*արժանիքը ունեցած է գայթակրութեան մատնելու մեր գերմանացած մամուլի մէկ մասը*», որուն համար «*Հայաստանի ջարդերը ուրիշ բան չեն, քան սեւ առասպել մը, որ սրեղծուած է Դաշնակիցներու արտաքին գործոց նախարարութիւններուն մէջ արտածումի համար*»: Պարսիա գծած է հայկական ջարդերու եւ Գերմանիոյ համակրանքի պատմութիւնը Ապտիւլ Համիտէն մինչեւ իր օրերը, վկայակոչելով տարբեր գերմանական աղբիւրներ: Վերջաւորութեան, ծաղկած է Սպանիոյ կաթոլիկ մամուլը, «որուն լռութիւնը ամօթալի է. ո՛չ մէկ գութի խօսք սպաննուած հայերուն համար», աւելցնելով, թէ «բնական է, այդ մարդիկը այլ կրօնք չունին, քան արեւելեան կրօնքը. խայրառակ լռութիւն մը պահած են Անգլիոյ արեւելեան սիրոյն եւ ո՛չ թէ Գերմանիան սիրելու համար (անծանօթ ժողովուրդ մը կարելի չէ սիրել)»¹⁶⁹:

¹⁶⁷ Cortés-Cavanillas, Alfonso XIII, էջ 108:

¹⁶⁸ «Արտասահմանեան լուրեր», *Ասպարէզ*, 16 Օգոստոս 1918: Նազլեան յիշած է 1918ի առաջին ամիսներուն իր հանդիպումը սպանացի ֆրանչիսկեան կրօնաւորի մը հետ, որ Աքքայէն (Պաղեստին) արտաքսուած ու Պոլիս հասած էր, եւ կարճաոտ քաղումաճք մը բերած է անոր պատմածներէն՝ տարագրուած կարաւաններու ողբերգական վիճակին ու դիակներու կոյտերուն մասին (*Les memoires de Mgr. Jean Naslian*, էջ 516):

¹⁶⁹ Camilo Barcia, «Armenia y la prensa troglodítica», *España*, 4 de julio de 1918, էջ 7-8: Կենթադրենք, որ խնդրագիրը նախաձեռնութիւնն էր Ռիօ տէ Ժանէյրոյի Հայկական կոմիտէին, զոր կը գլխաւորէր հայագգի մտաւորական Էթիէն Պրագիլ (1882-1955): Յետագային, Է. Պրագիլ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչը եղած է Հարաւային Ամերիկայի մէջ:

1918ի ճակատագրական օրերուն, Սպանիոյ ներկայացուցիչները իրենց կարելի օժանդակութիւնը բերած են Կովկասի եւ Պարսկաստանի մէջ: Այսպէս, Սէյմի կառավարութեան վարչապետ Ակակի Չիւենկելիի հրամանով Կարսի յանձնումէն ետք թրքական զօրքերուն (25 Ապրիլ 1918), խոճապալին տրամադրութիւն տիրած է Թիֆլիսի հայութեան մէջ: 1916ին, սպանական կառավարութիւնը փոխհիւպատոս նշանակած էր յայտնի գրագէտ եւ հանրային գործիչ Մինաս Բէրբէրեանը (1872-1919)¹⁷⁰, որ 1918ի վերջերուն յիշուած է իբրեւ հիւպատոս¹⁷¹: Հայ ազգային խորհուրդը անոր դիմած է, իբրեւ չէզոք պետութիւններու միակ ներկայացուցիչ, որպէսզի հայերը հովանաւորէ թրքական հնարաւոր գրաւման պարագային¹⁷²:

Յուլիս 1918ին, Ալի Էհսան փաշայի թրքական բանակը Ատրպատական ներխուժելով, Թաւրիզի հայ բնակչութիւնը ուզած է կոտորել: Տիգրան խան Գորոյեանի, պարսիկ իշխանութիւններու եւ օտար հիւպատոսներու միջնորդութեամբ, ջարդը յետաձգուած է 18 պատանդներու յանձնումով մինչեւ Էհսան փաշայի յանկարծակի նահանջը¹⁷³: Պարսկաստանի մէջ Սպանիոյ դեսպան Խոսէ Ռոմերօ Տումէթ ստանձնած էր դաշնակիցներու շահերու պաշտպանութիւնը, Թաւրիզի սպանական հիւպատոս նշանակելով հոլանտացի հոգեւորական Փիէռ Ֆրանսէնը (1881-1959): Ֆրանսէն մեծ ճիգ թափած է ի պաշտպանութիւն շրջանի հայ եւ ասորի բնակչութեան, մեծ դժուարութիւններու գնով ապաստան տալով բազմաթիւ հայերու, շնորհիւ իր դիւանագիտական անձեռնմխելիութեան: Տումէթ նաեւ նշանակած է հայ հոգեւորական մը՝ Ստեփաննոս քահանան, իբրեւ սպանական փոխհիւպատոս Սալմաստի եւ Խոյի մէջ¹⁷⁴:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Սպանիոյ չէզոքութիւնը մէկ կողմէ Ա. աշխարհամարտի սարսափները ամոքող մարդասիրական վիթխարի աշխատանքի մը հիմքը դարձած է, իսկ միւս կողմէ՝ զոհերու իր մասնաբաժինը խնայած է երկրին: Ալֆոնսօ ԺԳ. իր բարոյական ազդեցութիւնը փորձած է բանեցնել սպանական միջ-

¹⁷⁰ «Ներքին լուրեր», *Մշակ*, 2 Փետրուար 1916:

¹⁷¹ «Վրաստանի պարլամենտ», *Մշակ*, 4 Դեկտեմբեր 1918:

¹⁷² Հ. Պասկեան, «Հանդիպումներ եւ պատահարներ», *Հայրենիք ամսագիր*, Յունիս 1962, էջ 72, ուր հիւպատոսին անունը յիշուած չէ:

¹⁷³ *Յուշամատեն Տէր Ներսէս արքեպիսկոպոս Մելիք Թանգեանի*, կազմեց Ա. Մամեան, տպարան «Ալիք», Թեհրան, 1968, էջ 110:

¹⁷⁴ Այս մասին, տե՛ս՝ Fernando Camacho Padilla, “El éxodo de los cristianos de Persia tras la Primera Guerra Mundial. De la acción humanitaria española a su llegada a Latinoamérica”, Fernando Camacho Padilla, Fernando Escribano Martín, Nadereh Farzamia Hajardovom, José Luis Neila Hernández (coords.), *Miradas de Irán: historia y cultura* (Իրանի հայեացքներ. Պատմութիւն եւ մշակոյթ), Madrid, Los Libros de la Catarata, 2021, էջ 57-60:

նորոգութեան ի խնդիր, սակայն անոր ամենէն ծանրակշիռ նախաձեռնութիւնը՝ Աստրիա-Հունգարիոյ հետ անջատ խաղաղութիւն կնքելու համար գաղտնի միջնորդութիւնը, ասարտած է ձախողութեամբ¹⁷⁵:

Սպանիա հետապնդած է քաղաքական շահեր պատերազմի ասարտին, փորձելով, օրինակ, Մարոքի իր տիրոյթներուն աւելցնել Թանժիէի շրջանը, առանց գործնական հետեւանքներու: Քաղաքական ոլորտի մեծագոյն յաջողութիւնը եղած է անոր անդամակցութիւնը Ազգերու ընկերակցութեան խորհուրդի (ՄԱԿի ապահովութեան խորհուրդի նախատիպը), թէեւ ոչ-մնայուն հանգամանքով: Անոր ներկայացուցիչը եղած է Ֆրանսայի մէջ դեսպան Քինիոնէս տէ Լէոն¹⁷⁶:

Սպանիոյ անունը դարձեալ հնչած է 1920ի ճակատագրական օրերուն հայ իրականութեան մէջ: Սան Ռեմօ գումարուած Դաշնակիցներու գերագոյն խորհուրդը Հայաստանի հոգատարութիւնը ստանձնելու առաջարկ ներկայացուցած է Ազգերու ընկերակցութեան խորհուրդին Մարտի վերջերուն¹⁷⁷: 6 Ապրիլին, *Տէյլի թելեկրաֆի* քաղաքական բաժնի թղթակիցը կը գրէ, թէ Խորհուրդի անդամներ Անգլիայէն, Ֆրանսայէն եւ Յունաստանէն ետք, «Սպանիա եւս հաւանած է որ նոյն հոգատարութիւնը ընդունուի Ազգերու դաշնակցութեան կողմէ, տրուած ըլլալով կարգ մը տնտեսական եւ զինուորական երաշխատրութիւններ»¹⁷⁸: 10 Ապրիլին, Ընկերակցութիւնը, պաշտօնապէս ընդունելով առաջարկը, որոշած է, որ չէզոք պետութիւն մը ստանձնէ հոգատարութիւնը¹⁷⁹: Եւրոպական թեկնածուներու անուններու շարքին, յիշուած է Սպանիան: 22 Ապրիլին, *Լա քոռեսպոնդանտ*

¹⁷⁵ Javier Moreno Luzón, “Tomar partido. La vida pública española ante la Gran Guerra”, *Cartas al Rey: la mediación humanitaria de Alfonso XIII en la Gran Guerra* (Նամակներ թագաւորին. Ալֆոնսօ ԺԳ.ի մարդասիրական միջնորդութիւնը Մեծ պատերազմին), Madrid, Patrimonio Nacional – Santander Fundación, 2018, էջ 104-05:

¹⁷⁶ Hipólito de la Torre Gómez, “Neutralidades que no matan”, *Cartas al Rey: la mediación humanitaria de Alfonso XIII en la Gran Guerra* (Նամակներ թագաւորին. Ալֆոնսօ ԺԳ.ի մարդասիրական միջնորդութիւնը Մեծ պատերազմին), Madrid, Patrimonio Nacional – Santander Fundación, 2018, էջ 360: Տե՛ս նաեւ Luis V. Pérez Gil, “El primer decenio de España en la sociedad de naciones (1919-1929)”, *Anales de la Facultad de Derecho. Universidad de La Laguna*, 15, 1998, էջ 189-201:

¹⁷⁷ “Armenia ofrecida a la Sociedad de Naciones”, *El Figaro*, 10. de abril de 1920. նաեւ՝ «Գերագոյն Խորհուրդը Հայաստանի հոգատարութիւնը Ազգերու դաշնակցութեան կ'առաջարկէ», *Ճակատամարտ*, 10 Ապրիլ 1920:

¹⁷⁸ «Սպանիա եւս ի նպաստ Հայաստանի հոգատարութեան», *Ճակատամարտ*, 15 Ապրիլ 1920:

¹⁷⁹ «Ազգերու դաշնակցութիւնը իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէ Հայաստանը», *Ճակատամարտ*, 15 Ապրիլ 1920. նաեւ՝ «Ազգերու ընկերակցութեան խորհուրդը եւ Հայաստանի հոգատարութիւնը», *Վերածնունդ*, 24 Ապրիլ 1920:

սիւս Կոնստանտին իշխելէ ետք Միացեալ Նահանգներու կողմէ հոգատար պետութիւն դառնալու առաջարկի մերժումը, գրած է.

Եւ Ազգերու լիկան խորհուրդ կու տայ, որ այս հոգատարութիւնը չէզոք պետութեան մը յանձնուի: Ո՞ր մէկը պիտի ըլլայ այս պետութիւնը: Կը խօսուի Հոլանտայի եւ Նորվեգիոյ մասին: Պրն. Լոյս Ճորճ, այն պարագային, որ որեւէ եւրոպական երկիր չընդունի, Քանատայի թեկնածութիւնը ունի պահեստի մէջ: Հնչած է նաեւ, թէիւ շատ տարտամօրէն, Սպանիոյ անունը, բայց չենք կարծեր, սակայն, որ այս առաջարկը յստականայ: Եթէ այդպէս ըլլար, դժուար թէ Սպանիա ընդունի առաքելութիւն մը, որ ո՛չ քաղաքական եւ ո՛չ ալ տնտեսական արդարացում ունի անոր համար: Փոխարէնը, կը կարծենք, թէ Սպանիոյ անունը պէտք է գտնուի Նեղուցներու միջազգային յանձնախումբին մէջ, ինչպէս որ արդէն կայ Ազգերու լիկայի խորհուրդին մէջ¹⁸⁰:

Յաջորդ օր, *Էլ Սոլ* օրաթերթը հրատարակած է Վենետիկէն թղթակիցի մը հաղորդումը, որ կը գրէր ի միջի այլոց.

Իտալիոյ մէջ ճամբորդելով, գնացքին մէջ հանդիպած եմ կարետոր անհատի մը, որ զիս իրազեկ կը պահէ Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովին մէջ պատահածներէն, Թուրքիոյ հարցին առիթով յարուցում բանավէճին կապակցութեամբ: Առաջարկուած է Հայաստանի հոգատարութիւնը յանձնել չէզոք ազգի մը, եւ մտածուած է Սպանիոյ եւ Հոլանտայի մասին: Անհատը, որուն հետ խօսած եմ, չի գիտեր, եթէ առաջարկը պիտի կատարուի¹⁸¹:

«Ճշմարիտ նորութիւն մը Սպանիան է», գրած է *Ժամանակի* Փարիզի թղթակիցը 24 Ապրիլին, «եւ զարմանալի է որ այս օրեր Սպանիոյ մամուլը արտակարգ հետաքրքրութիւն մը ցոյց կուտայ Հայաստանի նկատմամբ, եւ Մարտիոյ թերթերը ահագին յօդուածներ կը հրատարակեն վերջին Հայկական ջարդերուն նկատմամբ [sic]»¹⁸²: Սակայն, 23 Ապրիլին Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովին մէջ որոշուած էր, որ Հայաստան անկախ դառնար, քանի որ որեւէ պետութիւն չէր ուզեր ստանձնել հոգատարութիւնը¹⁸³:

Թէեւ սպանական հոգատարութիւնը մնացած է սոսկ զաղափար, առիթ տուած է մամուլի անդրադարձներու: *Էլ Սոլ* խմբագիրներէն յայտնի հրապարակագիր Մարիանօ տէ Քալիա (1855-1920) ստորագրած է իր

¹⁸⁰ “El nuevo orden turco”, *La correspondencia de España*, 22 de abril de 1920:

¹⁸¹ Corpus Barga, “¿Ofrecerán a España el protectorado sobre Armenia?”, *El Sol*, 23 de abril de 1920:

¹⁸² «Սպանիա եւ Հայաստան», *Ժամանակ*, 11/24 Ապրիլ 1920: Տե՛ս, օրինակ՝ Luis Bello, “El triste destino de Armenia”, *España*, 26 de septiembre de 1918, էջ 7-8; Fabián Vidal, “La Turquía de Pierre Loti y la Turquía de Enver Bajá”, *España*, 21 de noviembre de 1918, էջ 6; Cristián Gynt, “El martirio de Armenia”, *El Figaro*, 22 de enero de 1920; “La tragedia de Armenia”, *El Figaro*, 19 de febrero de 1920; “La matanza de armenios. Los aliados enviarán un ejército en socorro de Armenia”, *El Figaro*, 5 de marzo de 1920:

¹⁸³ “Los aliados en San Remo”, *El Sol*, 24 de abril de 1920:

վերջին յօդուածներէն մէկը՝ «Սպանիա՝ ազգ-կնքամայր» խորագրով, կոչ ուղղելով, որ երկիրը համեստ յաակնութիւններ ունենայ: Յիշելով Կիլիկիոյ վերջին թագաւոր Լետոն Ե. թագաւորի Մատրիտի տիրակալութիւնը իբրեւ երբեմնի հայ-սպանական առնչութեան օրինակ, Քաւիա գրած է.

Աղքատ, բայց պարկեշտ այդ ազգերէն մէկը, որ Օսմանեան կայսրութեան աւերակներուն մէջէն կը վերածնի, մեր հին բարեկամ Հայաստանն է: Անոր կնքամայրութեան համար, Նորվելիայէն ու Քանատայէն զատ, Սպանիոյ անունը հնչած է:

(...) Ոչ: Ո՛չ մէկ կնքամայրութիւն: Հայաստանը հայերուն համար:

(...) Ամօթ է, որ Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովին մարդ չկայ, որ կարենայ խօսիլ այս արհամարհուած Սպանիոյ կողմէ, որուն անունը խառնուած է Նորվելիոյ եւ Քանատայի անուններուն հետ ասիական ցամաքամասին մէջ օփերէթի կնքամայրութիւններ վերագրելու համար:

Ամօթ է, որ Սպանիա ծայն ու քուէ չունենայ միջազգային այդ խաբէութիւններուն մէջ, առանց որ թոյլ տրուի վկայակոչել ունեցած իրաւունքներն ու տիտղոսները՝ աւելի լուրջ ու անհրաժեշտ գործողութիւններու համար, քան նորատիպ հեռաւոր ազգութիւններու կնքամայրութիւնը:

(...) Հայաստա՞ն: Ատիկա շատ պերճանք է: Այսօրուան վիճակով (որքա՞ն ինկած ենք), երբեմնի աշխարհի տիրուին միայն կը յաակնի ըլլալ Թանժիէի կնքամայրը¹⁸⁴:

Սպանիոյ ու Հայաստանի ճամբաները դարձեալ խաչաձեւուած են տարեվերջին, երբ հայկական անկախութիւնը իր հոգեվարքը կ'ապրէր հայթըքական պատերազմէն ետք եւ Ազգերու ընկերակցութիւնը դիմում կ'ընէր իր անդամներուն՝ երկիրը փրկելու¹⁸⁵: Դեկտեմբեր 1ին, դիմումին կ'ընդառաջէին Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուիլսըն (անձնական հանգամանքով), Սպանիա եւ Պրագիլ, մինչ Կարմիր բանակը արդէն մտած էր Հայաստան եւ յաջորդ օրը տեղի պիտի ունենար իշխանութեան փոխանցումը բոլշեւիկեան Ռազմա-լեղափոխական կոմիտէին (Յեղկոմ): Սպանիոյ եւ Պրագիլի շահագրգռութիւնը հաւանաբար մաս կազմած է Ազգերու ընկերակցութեան խորհուրդի մշտական անդամակցութիւն ձեռք բերելու հաշուարկներու, թէեւ առաջինի պարագային կարելի չէ անտեսել Ալֆոնսօ ԺԳ.ի մարդասիրական քաղաքականութեան արձագանգը¹⁸⁶: Արժանթինեան մամուլին մէջ լոյս տեսած հարցազրոյցի մը ընթացքին, Բրիտանիոյ նախկին վարչապետ լորտ Արթըր Պալֆուր յայտնած է լաատես շեշտով. «Եթէ հինգ տարի առաջ մէկը թելադրած ըլլար Միացեալ Նահանգներու,

¹⁸⁴ Mariano de Cavia, “España, nación-madrina”, *El Sol*, 27 de abril de 1920:

¹⁸⁵ Ս. Ս., «Ազգերու ընկերակցութեան ժողովը եւ Հայկական Հարցը», *Վերածնունդ*, 11 Դեկտեմբեր 1920, էջ 716-19: Դիմումին բնագիրը տե՛ս՝ «Հայաստան եւ Ազգերու ընկերակցութիւնը», *Վերածնունդ*, 11 Դեկտեմբեր 1920, էջ 729-30:

¹⁸⁶ «Նախագահ Ուիլսըն կ'ընդունի միջնորդի դերը», *Հայրենիք*, 3 Դեկտեմբեր 1920. նաեւ՝ «Ազգային կեանք», *Հայաստանի Կոչնակ*, 11 Դեկտեմբեր 1920, էջ 1511:

Պրագիյի եւ Սպանիոյ պէս երեք մեծ երկիրներու համագործակցութիւնը՝ երեք ցամաքամասերու անունով, ի նպաստը Սեւ ծովու եզերքի մուտք անկիւն մը գտնուող հայ ժողովուրդին, ան ո՛չ միայն երազալու պիտի յայտարարուէր, այլ երազալու մը եղած կ'ըլլար»¹⁸⁷։ Անշուշտ, այդ միջնորդութիւնը մնացած է թուղթի վրայ։

Սպանիոյ վերջին միջամտութիւնը կապուած է 1922ի փոքրասիական տագնապին։ Իզմիրի աղէտը բարձրակէտը եղած է քեմալական զօրքերու յաղթական երթին ու ջարդարարական ընթացքին այսպէս կոչուած «անկախութեան պատերազմ»ին¹⁸⁸։ Հազիւ տասը օր ետք, 26 Սեպտեմբերին, Թուրքիոյ հայ կաթողիկէ պատրիարքական փոխանորդ Նազեան արք. դիմում կատարած է Խուան Սերվերթի Վեսթին (Juan Servert y Vest), որ Առոյոյի յաջորդն էր իբրեւ Սպանիոյ դեսպան (1918-32), եւ հայցած՝ Ալֆոնսօ ԺԳ.ի միջամտութիւնը, որպէսզի Վենեզուելա, Քոլումպիա, Փերու եւ Պոլիվիա շուրջ 6000 վտանգուած հայեր ընդունէին։ Ծրագիրը կ'ընդգրկէր սպանական նաւերով անոնց փոխադրութիւնը Սպանիա, ուրկէ հիւրընկալ երկիրներու նաւերը (Պոլիվիա ծովու ելք չունի) զանոնք պիտի տեղափոխէին Հարաւային Ամերիկա¹⁸⁹։ 7 Հոկտեմբերին, արժանթինեան օրաթերթի մը կարճառօտ լուրը կը հաղորդէր, որ Սպանիոյ թագաւորը հարցուցած էր Պոլիվիոյ նախագահին, թէ երկիրը «արդեօք կը տրամադրէ՞ր հողեր 100.000 ընչազուրկ հայերու համար, զորս դաշնակիցները կը ջանան տեղաւորել տարածքներու մէջ, զորս կարելի ըլլայ գաղութացնել»¹⁹⁰։ Նոյն օրը, Սպանիոյ արտաքին գործոց նախարարութիւնը կը պատասխանէր Սերվերթի հեռագրին.

(...) Փերուական կառավարութիւնը իբրեւ վերաբնակիչ (colons) աշխատելու համար պիտի ընդունի մինչեւ հազար հայ գաղթականներ եւ կրնայ ընդունիլ հա-

¹⁸⁷ “Una entrevista con Mr. Balfour”, *La Prensa*, 3 de diciembre de 1920: Հմմտ.՝ George Scott, *The Rise and Fall of the League of Nations*, London, Macmillan, 1973, էջ 71:

¹⁸⁸ Ramiro de Maeztu, “A sangre y fuego”, *El Sol*, 20 de septiembre de 1922, ուր լրագրողը պախարակած է ֆրանսական մամուլին մէջ յայտնուած տեսակէտերը, թէ հրդեհը յոյներու պատասխանատուութիւնն է, եւ բերած է ցեղասպանութեան օրինակը. «Չեն ուզեր յստակօրէն տեսնել: Չեն ուզեր տեսնել: Պատերազմին մէջ, երբ թուրքերը բնաջնջած էին միլիոն մը հայեր (տե՛ս լուրը Պրայսի նախագահած յանձնախումբի զեկոյցը. հասարակարար մըն է, որ գիրքերու մէջ է), գերմանացի ազդեցիկ հրապարակագիր Ֆրիտրիխ Նոյման ջարդերը կ'որակէր «ասիական քաղաքականութեան մեծ ոճի արարք», առանց քննադատութեան»:

¹⁸⁹ Camacho Padilla, “El éxodo de los cristianos de Persia”, էջ 60:

¹⁹⁰ “Emigración armenia a Bolivia”, *El diario*, 7 de octubre de 1922 (վերատպումը տե՛ս՝ Nélida Boulgourdian-Toufeksian, *Los armenios en Buenos Aires: La reconstrucción de la identidad (1900-1950)* (Հայերը Պուենոս Այրեսի մէջ. ինքնութեան վերականգնումը [1920-1950]), Buenos Aires, Edición del Centro Armenio, 1996, էջ 182):

զար հոգի եւս եթէ կ'ուզեն երթալ իբրեւ պարզ աշխատատուներ: Անոնք պիտի կարենային ծրօթել ճամբորդել Փերուի “Eten” եւ “Paíta” շոգենաւերով, որոնք ներկայիս կը ճամբորդեն Եւրոպայի մէջ: Անհրաժեշտութեան պարագային, կարելի պիտի ըլլար ընդունիլ գաղթականներու աւելի մեծ թիւ մը: Պոլիվիական կառավարութիւնը սկզբունքով կ'ընդունի գաղթականութիւնը, փափաքելով իմանալ գաղթականներու թիւը, որպէսզի պոլիվիական կառավարութիւնը հողամասերու յատկացումը կատարէ: Գաղթականները յանձն կ'առնեն ճանապարհածախսը մինչեւ Պոլիվիա¹⁹¹:

Նազլեան ստացած է հեռագրին թարգմանութիւնը 12 Հոկտեմբերին, իսկ յաջորդ օր տեսակցելով Սերվերթի հետ, խնդրած է տեղեկութիւններ Վենեզուելա գաղթելու մասին: Սպանացի դեսպանը պատասխանած է, ըստ Նազլեանի, թէ Վենեզուելա չէր կրնար գաղթականներ ընդունիլ, քանի որ գաղթը դէպի հոն արգիւտած էր՝ ըստ երկրի օրէնսդրական հին տրամադրութիւններու¹⁹²: Դիւանագէտը աւելցուցած է, թէ Փերուի եւ Պոլիվիոյ ընծայած դիւրութիւնները նպաստաւոր կ'երեւէին իրեն, իսկ երկու երկիրներու կլիման լաւ էր, թէեւ Պոլիվիոյ բարձրութիւնը հարց մըն էր: Ան հարցուցած է ճամբորդներու թիւին մասին, որոնք պիտի կարենային ուղեւորուիլ իրենց ընտանիքներով, խոստանալով օրինական ամէն դիւրութիւն ճամբորդութեան համար¹⁹³:

Սակայն, նախաձեռնութիւնը լիակատար ձախողութեան մատնուած է: 15 Նոյեմբերին, սպանական դեսպանատան առաջին թարգմանը հաղորդած է, թէ կարելի չէր նկատի առնել երկու փերուական նաւերը, որոնց ու՛ր ըլլալը յայտնի չէր: Միւս կողմէ, Սպանիոյ կառավարութիւնը ի վիճակի չէր երկրի հարաւը դիմաւորել այն գաղթականները, որոնք պէտք է սպասէին յիշեալ նաւերուն, իսկ սպանական նաւային ընկերութիւնները գաղթականներու փոշխադրութեան տրամադրելի նաւեր չունէին¹⁹⁴:

¹⁹¹ *Les memoires de Mgr. Jean Naslian Eveque de Trébizonde, volume II, Vienne, Imp. Méchithariste, 1955, էջ 437-38, ուր տրուած է հեռագրին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը:*

¹⁹² Նազլեանին տրուած այս բացատրութիւնը տարօրինակ է: 1831-1918ին ներգաղթի վերաբերեալ 15 օրէնքներ վաւերացուած էին Վենեզուելայի մէջ, որոնցմէ որեւէ մէկը չէր արգիլած գաղթը ամբողջութեամբ: Ըստ 1918ի օրէնքին, մուտքի իրաւունք չունէին այն անձերը, որոնք եւրոպական ցեղի չէին պատկաներ կամ հիւսիսային երկրագունդի դեղին ցեղի կղզեբնակներ (իմա՝ ճափոնցիներ) չէին (Susan Berglund, “Las bases sociales y económicas de las leyes de inmigración venezolanas, 1831-1935”, *Boletín de la Academia Nacional de Historia*, Caracas, 260, octubre-diciembre de 1982, էջ 953):

¹⁹³ *Les memoires de Mgr. Jean Naslian, volume II, էջ 438:* Դեսպանին անունը սխալմամբ տպուած է Ivan Severt:

¹⁹⁴ Նոյն:

Թիւնալը լայնօրէն մէջբերած է Սերվերի թրքամէտ տեսակետերը, զորս արդէն յայտնած էր 1918-22ին¹⁹⁵: «Ինչպէս տեղեկագիրը յստակօրէն կը յայտնէ, դեսպան Սերվերը պնդեց, թէ փոքրամասնութիւններու խնդրի պատասխանարոտութիւնը ընդհանրապէս եւ Հայկական Հարցի մասնատրապէս կը պատկանէր այս ազգերուն (յոյներ, հայեր)», եզրակացուցած է թուրք հեղինակը, «եւ որ տեղահանութեան օրէնքի վաւերացումն ու բռնագաղթի ժամանակ տեղի ունեցած դէպքերը նաեւ արդիւնքն էին այս բաղադրիչներուն մտածումներուն եւ արարքներուն»¹⁹⁶: Ան զարմանքով նշած է, որ այդ տեսակետերը զուգահեռաբանուած են 1916ի թրքական գիրքի պատճառաբանութիւններուն, «որովհետեւ իր նախորդ գեղոյցներուն մէջ, դեսպանը օսմանեան կառավարութեան այս գրքոյկը եւ այլ նման հրատարակութիւններ արժեւորած էր իբրեւ այլ դաժանութիւններու նախընթաց եւ, այսպէս, ցոյց տուած էր իր անվստահութիւնը կառավարութեան հանդէպ, ինչպէս եւ իր համակրանքը հայ ժողովուրդին նկատմամբ»¹⁹⁷: Այս զարմանքը անհիմն է, քանի որ հեղինակը՝ ժխտողական շրջադարձը ընդգծելու իր ճիգին մէջ, բոլորովին անտեսած է, որ 1916ին այդ արժեւորումները կատարողը Սերվերի նախորդն էր՝ Խուլիան Մարիա տէլ Անոյօ:

Յունուար 1923ին, Ալֆոնսօ ԺԳ.ի հրամանագրած է 58.000 փետեթայի (120.000 ֆրանք) յաւելում մը Արտաքին գործոց նախարարութեան պիտոճէին վրայ՝ Իզմիրի աղէտէն հայ փախստականներուն օգնութեան հասնելու¹⁹⁸:

Ասիկա հաւանաբար եղած է վերջին էջը մարդասիրական աշխատանքի մը, որուն մասին Ապրիլ 1916ին Մատրիտի *Տիարիօ ունիվերսալ* օրաթերթը գրած է, թէ «առանց պատերազմելու, առանց դաժան զոհողութիւններու ենթարկելու մեր ժողովուրդը, մեր թագաւորը շահած է Սպանիոյ համար յաղթանակներուն մեծագոյնն ու ազնուագոյնը. համեստ սրտերու նուաճումը, որոնք գոյութիւն կ'աղաչեն եւ կը գտնեն Սուրբ Ֆերնանտոյի յաջորդէն»¹⁹⁹: Ապրիլ 1931ին, սպանական Բ. հանրապետութեան հռչակումին առընթեր, Ալֆոնսօ ԺԳ. հրաժարած է գահէն: Ինչպէս Չօպանեան գրած է, «ան ազնուասիրտ մարդ մըն էր, որ պատերազմի ընթացքին իրապէս ասպետական ոգի մը ցոյց տուաւ», իսկ հայութեան ի նպաստ մի-

¹⁹⁵ Tunalı, “The Perception”, էջ 98-105:

¹⁹⁶ Նոյն, էջ 106:

¹⁹⁷ Նոյն, էջ 107:

¹⁹⁸ “Firma regia”, *La correspondencia de España*, 30 de enero de 1923: Հմմտ.՝ «Ազգային կէտնք», *Հայաստանի Կոչնակ*, 24 Մարտ 1923, էջ 375:

¹⁹⁹ Մէջբերումը տե՛ս՝ “Un roi”, *Le Figaro*, 12 avril 1916: Սուրբ Ֆերնանտօ Կաստիլիոյ թագաւոր Ֆերտինանտ Գ.ն էր (1217-52):

ջամտած է «ոչ թէ հայ դատին կամ հայ ժողովուրդին բարեկամ ըլլալուն, այլ իբր մարդասիրական գործ մը»²⁰⁰:

«Միւս կողմէ, երբեք չմոռնանք որ Ոճիրը կը գործուի թունդ իսլամական աշխարհի մը մէջ, հեռո՛ւ պայծառ աչքերէ, օտար ըլլան թէ բնիկ, եւ այն-պիսի տարածութիւններու վրայ, ուր ոչ մէկ արծագանգ կրնայ դուրս թռիլ (...), կը գրէր Միսաքեան Օգոստոս 1915ին²⁰¹: Բայց արծագանգները դուրս թռած են եւ աշխարհը լուռ ու մունջ չէ հետեւած, նոյնիսկ եթէ հերթական անգամ ողբերգութիւնը դադրեցնելու անզօր գտնուած է կամ այդպէս ձեւացած:

Սպանիոյ պարագան տարբեր եղած չէ: Հայանպաստ գործունէութեան անկատար այս պատկերին մէջ, կարելի է եզրակացնել, թէ մարդասիրութեան սկզբունքը բնորոշած է երկրի ընդհանուր վերաբերմունքը հայութեան հանդէպ: Պէտք է յուսալ, որ սպանական արխիւներու եւ մամուլի մանրամասն ուսումնասիրութիւնը բազմաթիւ հարցականներու գոհացուցիչ պատասխան կու տայ:

²⁰⁰ Չօպանեան, «Քրոնիկ», էջ 165:

²⁰¹ Վարազ [Շաւարշ Միսաքեան], «Մեծ ճգնաժամը», Հայաստան, 3 (16) Օգոստոս 1915:

SPAIN AND THE ARMENIAN GENOCIDE

(SUMMARY)

VARTAN MATIOSSIAN
varny1@yahoo.com

The Spanish press reported on the Armenian Genocide as it happened, while the government was also kept informed through reports by Ambassador Julián María del Arroyo, stationed in Constantinople.

Spain's strict neutrality throughout World War I allowed King Alfonso XIII to pursue a policy of humanitarian assistance to all sides without distinction, which was met with unreserved praise by the press of both warring sides.

Armenians also addressed the Spanish king through various channels, and on several occasions the monarch directed his representatives to make efforts to assist Armenian intellectuals, even in cases when those efforts proved futile. Appeals to Alfonso XIII were made from 1915 to the end of the war, as revealed by documents in Spanish and Ottoman archives, as well as evidence in the Armenian press.

After the war, Spain became a non-permanent member of the Council of the Society of Nations. In April-May 1920 it was speculated that it could take over the mandate of Armenia. Along with U.S. President Woodrow Wilson and Brazil, Spain offered its mediation in late 1920, following the outcome of the Armenian-Turkish war. Arroyo's successor, Ambassador Juan Servet y Vest, was also approached to ask for Spanish help in an aborted plan to transport Armenian migrants to South America following the catastrophe of Smyrna in September 1922. Spain also made a financial contribution to help Armenian and Greek refugees reeling from the catastrophe.

This study provides an overview of Spanish actions in the period 1915-1923 through an investigation of published documents and information from the Armenian and Spanish press.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԹՈՒՐԻՔԻԱՅԻ ՄԻՋԵԻ ԱՌԵԻՏՐԱՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ.

ՌԻՍԿԵՐ/ՀՆԱՐԱԴՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՎԻԼԵՆ ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ

mnatsakanyanvilen@gmail.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) եւ Թուրքիայի Հանրապետության (ԹՀ) միջեւ վերջին երկու տարիների ընթացքում տեղի են ունենում զգալի տեղաշարժեր. 2021ի վերջում ՀՀի եւ ԹՀի միջեւ յարաբերությունների կարգավորման գործընթացի յատուկ ներկայացուցիչներ նշանակելուց յետոյ տեղի է ունեցել արդէն չորս հանդիպում¹: Բացի դա յատկանշական էր նաեւ 30 տարի փակ մնալուց յետոյ Մարգարայի կամրջով ՀՀից մարդասիրական օգնության տեղափոխումը ԹՀի երկրաշարժից տուժած շրջաններ²: Կարելի է ընդգծել նաեւ, որ ցամաքային սահմանի բացման ուղղութեամբ աշխատանքները չսահմանափակուեցին մարդասիրական օգնության տրամադրմամբ. ըստ պետական եկամուտների կոմիտէ (ՊԵԿ) նախագահ Ռուստամ Բադասեանի՝ այս պահին հայ-թուրքական սահմանի Մարգարայի անցակէտում աշխուժ աշխատանքներ են ընթանում՝ սահմանի հնարատր բացման դէպքում աշխատանքների արդիւնաւէտ կազմակերպման համար³:

Այսպիսով՝ հաշուի առնելով հայ-թուրքական յարաբերութիւնների զգալի աշխուժացումը եւ դրանց զարգացման հեռանկարը՝ նման հեռանկարի համակողմանի գնահատումը դառնում է ծայրայեղ արդիական: Յիրաւի, առաջացել է նման զարգացման ինչպէս հնարատրութիւնները, այնպէս էլ ռիսկերը պատկերացնելու, արժեւորելու եւ ըստ այդմ ծրագրելու եւ գործելու անհրաժեշտութիւն: Երկրների միջեւ տնտեսական գործակցութիւնն աւելի արդիւնաւէտ է, երբ նրանց տնտեսական զարգացման եւ շուկայի զարգացման մակարդակները նման են:

¹ ՀՀ ԱԳՆ պաշտօնական կայք, «Հայաստանի եւ Թուրքիայի յատուկ ներկայացուցիչների չորրորդ հանդիպումը», URL: https://www.mfa.am/hy/press-releases/2022/07/01/Armenia_Turkey_4th/11527 (մատչում՝ 10.03.2023):

² Ռոբերտ Զարգարեան, «Հայաստանը 100 տոննա մարդասիրական օգնութիւն է ուղարկել Թուրքիա», Ազատութիւն ռատիոկայան, Երեւան, Փետրուար 11, 2023, URL: <https://www.azatutyun.am/a/32266798.html> (մատչում՝ 15.03.2023):

³ «Հայ-թուրքական սահմանի Մարգարայի անցակէտում ակտիւ աշխատանքներ են ընթանում. Բադասեան», Ֆակտոր տեղեկատուական կենտրոն, Երեւան, 20.07.2023, <https://factor.am/669409.html> (մատչում՝ 21.07.2023):

Այս յօդուածում քննարկել ենք ՀՀ եւ ԹՀ տնտեսութիւնների, արտահանման եւ ներածման կառուցուածքները: Առանձին դիտարկման առարկայ են դարձել 2021ի փոխադարձ արտածման եւ ներածման ծաւալները:

Հետազօտութեան մէջ գնահատել ենք ՀՀ տնտեսութեան իրական հատուածի⁴ վրայ բաց սահմանների ազդեցութիւնը եւ առանձնացրել այն ոլորտները, որոնք կը տուժեն սահմանների բացումից՝ օգտագործելով բացայայտուած համեմատական առաւելութիւնների մոդէլը (Revealed comparative advantage, RCA)⁵: Մոդէլը կարող է բացայայտել այն ապրանքների տեսակները, որոնք ՀՀ կարող է արտահանել եւ ընդգծել այդ ապրանքների արտադրութեան մէջ նրա համեմատական առաւելութիւնը: Այնուամենայնիւ, մոդէլի արդիւնքների ճշգրտութեան վրայ կարող են ազդել շրջափակումը եւ ԹՀ համեմատ ՀՀ տնտեսութեան չափը: Բացի այդ, սահմանի բացումը կարող է չազդել ՀՀ տնտեսութեան բոլոր ոլորտների վրայ, յատկապէս այն ոլորտների որտեղ այն չունի համեմատական առաւելութիւն, քանի որ հայկական շուկան համեմատաբար փոքր է⁶:

ՀՀ եւ ԹՀ տնտեսութեան ճիւղերի համեմատական առաւելութիւնը (RCA) հաշուարկելու համար պէտք է օգտագործել հետեւեալ $RCA_i = (X_i - M_i) / (X_i + M_i)$ բանաձեւը⁷:

⁴ Ըստ Կենտրոնական բանկի յատկորոշման՝ տնտեսութեան իրական հատուածը բաղկացած է ձեռնարկութիւններից (ոչ-ֆինանսական կազմակերպութիւններ), տնային տնտեսութիւններից եւ տնային տնտեսութիւններին սպասարկող շահոյթ չհետապնդող կազմակերպութիւններից:

⁵ Համեմատական առաւելութիւնների մոդէլի համաձայն՝ իւրաքանչիւր երկիր պէտք է կենտրոնանայ այն ապրանքների եւ ծառայութիւնների արտադրութեան վրայ, որոնց համար ունի անելի ցածր այլընտրանքային արժէք: Այսինքն, ընտրուած ապրանքի արտադրութեան արժէքը՝ արտայայտուած այն ապրանքով կամ ծառայութեամբ, որի արտադրութիւնից երկիրը ստիպուած է եղել հրաժարուել: Այլ կերպ ասած, երկիրը պէտք է արտադրի ապրանքներ եւ ծառայութիւններ, որոնք կարող է արտադրել միւս ապրանքների ու ծառայութիւնների համեմատ անելի արդիւնաւէտ, եւ այնուհետեւ այդ ապրանքներն ու ծառայութիւնները փոխանակի այլ երկրների հետ այն ապրանքների եւ ծառայութիւնների դիմաց, որոնք այդ երկրները արտադրում են անելի արդիւնաւէտ:

⁶ Եթէ համեմատական առաւելութիւնների մոդէլով հաշուարկման արդիւնքում տուեալ ապրանքային խմբի անելացուած արժէքը հաւասար է մէկի, դա ցոյց է տալիս, որ երկիրը արտադրում է համապատասխան արտադրանքը ներքին սպառման համար եւ արտածում է անելցուկը՝ ընդգծելով դրա արդիւնաւէտութիւնը եւ արտադրութեան համեմատական առաւելութիւնը: Իսկ՝ մոդէլով հաշուարկուած անելացուած արժէքի -1 ցուցանիշը նշանակում է, որ երկիրը չի կարող արտածել արտադրանքը եւ ամբողջութեամբ կամ մասնակիօրէն ապափնում է ներմուծմանը իր պահանջարկը բաւարարելու համար:

⁷ Որտեղ՝ X_i արդիւնաբերութեան իր ճիւղի իւրաքանչիւր ապրանքախմբի արտահանման արժէքն է, M_i ՝ արդիւնաբերութեան իր ճիւղի իւրաքանչիւր ապրանքա-

Այսպիսով՝ այս հետազոտությունը կը ներկայացնի ՀՀի եւ ԹՀի տնտեսությունների, արտաքին տնտեսական յարաբերությունների, եւ վերջինիս վրայ հիմնուած համեմատական առաւելութիւնների վերլուծութիւն, ինչը թոյլ կը տայ գնահատել առկայ վիճակը եւ դիտարկել երկու երկրների տնտեսական յարաբերությունների հեռանկարը:

ՀՀի եւ ԹՀի ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆ

ՀՀն եւ ԹՀն հարեան երկրներ են, որոնց տնտեսութիւնները թէեւ ունեն զգալի նմանութիւններ, սակայն առանձնանում են նաեւ ակնառու տարբերություններով: Տնտեսութիւնների տարբերությունները կարելի է տեսնել վերջիններիս ՀՆԱի (Համախառն ներքին արդիւնք) կառուցուածքի դիտարկմամբ (գծ. 1), որտեղ երեւում է, որ ՀՀի տնտեսութեան մէջ գիտատնտեսութեան մասնաբաժինը երկու անգամ գերազանցում է համանման ցուցանիշը ԹՀի տնտեսութիւնում, իսկ արդիւնաբերութեան ծաւալը ՀՀում պակաս է արդիւնաբերութեան ծաւալից ԹՀի ՀՆԱում: Այս փաստերը ապացուցում են, որ տնտեսութեան կառուցուածքի տեսանկիւնից՝ ՀՀի տնտեսութիւնը զարգացածութեան մակարդակով զիջում է ԹՀի տնտեսութեանը:

ՀՆԱ ծաւալի առումով ԹՀի տնտեսութիւնը զգալիօրէն գերազանցում է ՀՀի տնտեսութեանը: 2021ին ԹՀի ՀՆԱն կազմել է մօտ 764 մլրդ դոլար, իսկ ՀՀի ՀՆԱն՝ մօտ 13 մլրդ դոլար: ԹՀն եւ ՀՀն Համաշխարհային բանկի (ՀԲ) կողմից դասակարգում են որպէս միջինից բարձր եկամուտ ունեցող երկրներ⁸: ԹՀն G20ի⁹ անդամ է, առաջատար տնտեսութիւն է Մերձատր Արեւելքի երկրների շարքում եւ ունի այլազանուած տնտեսութիւն՝ զարգացած արդիւնաբերական ուղղութիւններով, ինչպիսիք են հիսուածեղէնը, ինքնաշարժները եւ էլեկտրոնիկան: Միա կողմից, ՀՀի տնտեսութիւնը մեծապէս կախեալ է օգտակար հանածոների արտածումից եւ դրամական փոխանցումներից՝ ունենալով գործընկերների կենտրոնացուած արտածում: Ուսումնասիրելով երկու երկրների տնտեսական աճը (գծ. 2)՝ կարելի է երկու եզրակացութիւն անել.- ա) ԹՀի տնտեսութեան անկումները չեն ուղեկցում

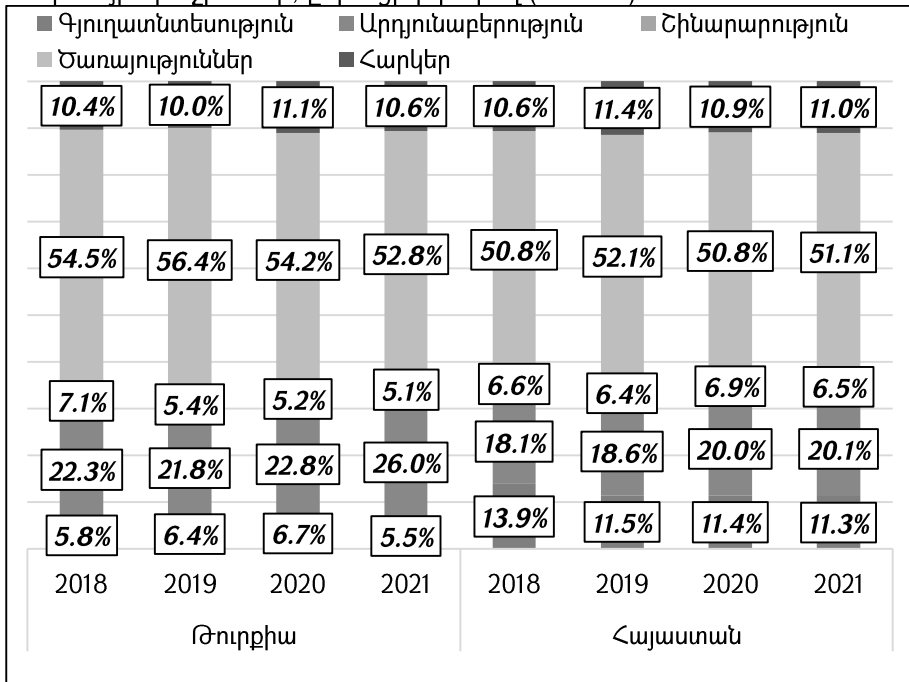
խմբի ներմուծման արժեքը, RCAն՝ արդիւնաբերութեան համապատասխան ճիւղի իրաքանչիւր ապրանքային խմբի համար բացայայտուած համեմատական առաւելութիւնը:

⁸ World Bank Country and Lending Groups, URL. <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519> (մատչում՝ 04.09.2023):

⁹ G20ն կամ Քսանի խումբը 20 տնտեսութիւն (19 ազգային տնտեսություն եւ ԵՄ) ներկայացնող ֆինանսների նախարարների եւ կենտրոնական բանկերի նախագահների միջազգային խորհրդաժողովի ձեւաչափ է: Ընդհանուր առմամբ, G20ն կազմում է համաշխարհային համախառն ներքին արդիւնքի 90%ը, համաշխարհային առևտրի 80%ը և Երկրագնդի բնակչութեան երկու երրորդը:

ՀՀ տնտեսության նմանատիպ անկումներով, հետեաբար՝ երկու երկրների տնտեսությունների միջև փոխկապակցվածությունը ցածր է, եւ ք) համաշխարհային ճգնաժամերի ժամանակ, որոնց ժամանակ երկու երկրներն անկում են ապրել, ԹՀ տնտեսությունը ՀՀ-ից ավելի քիչ է ընկել, եւ ավելի արագ է վերականգնուել, հետեաբար ԹՀ տնտեսությունն ավելի ճկուն է համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի հետեանքները յաղթահարելու համար:

Գծապատկեր 1.- ՀՀ եւ ԹՀ-ի ՀՆԱն ըստ տնտեսության ճիւղերի, տոկոսային բաշխմամբ, ընթացիկ գներով (2018-21)¹⁰¹¹

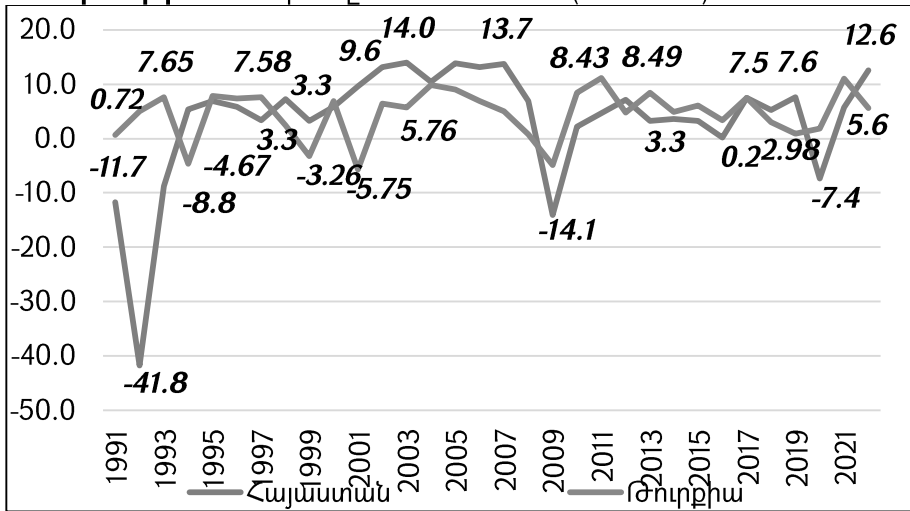

Թուրքիայի 2013-22ին արտաձման ծաւալով առաջին 20 երկրների մասնաբաժինը (%) (գծ. 3), եւ արտաձման ապրանքային կառուցուածքը (գծ. 4) հաստատում են, որ Թուրքիայի մօտ բացակայում է երկիր կամ ապրանքախումբ, որը ունի գերիշխող դեր արտաձման մէջ: ԹՀն ունի բաւականին այլազանուած արտաձման կառուցուածք, գործընկերների շրջանում կենտրոնացուածութիւն չկայ, իսկ ՀՀ-ի դէպքում հակառակ իրավիճակն է:

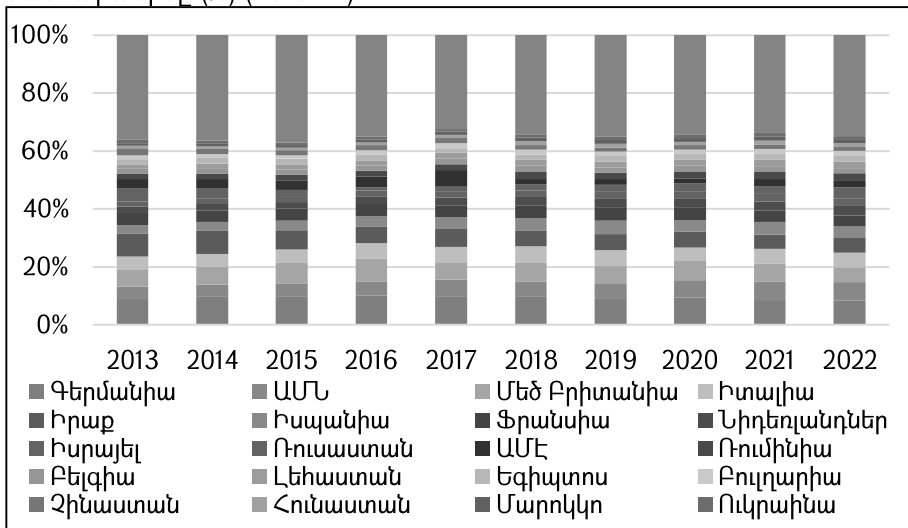
¹⁰ Հայաստանի Հանրապետութեան վիճակագրական կոմիտէ (ՀՀՎԿ), URL: <https://armstat.am/am/?nid=160> (մատչում՝ 28.08.2023):

¹¹ Թուրքիայի Հանրապետութեան վիճակագրական ինստիտուտ (ԹՀՎԻ), URL: <https://www.tuik.gov.tr/> (մատչում՝ 28.08.2023):

Գծապատկեր 2.- ՀՆԱի աճը ՀՀում եւ ԹՀում (1991-2022)¹²

Գծապատկեր 3.- Թուրքական արտաձման ծաալով առաջին 20 երկրների մասնաբաժինը (%) (2013-22)¹³

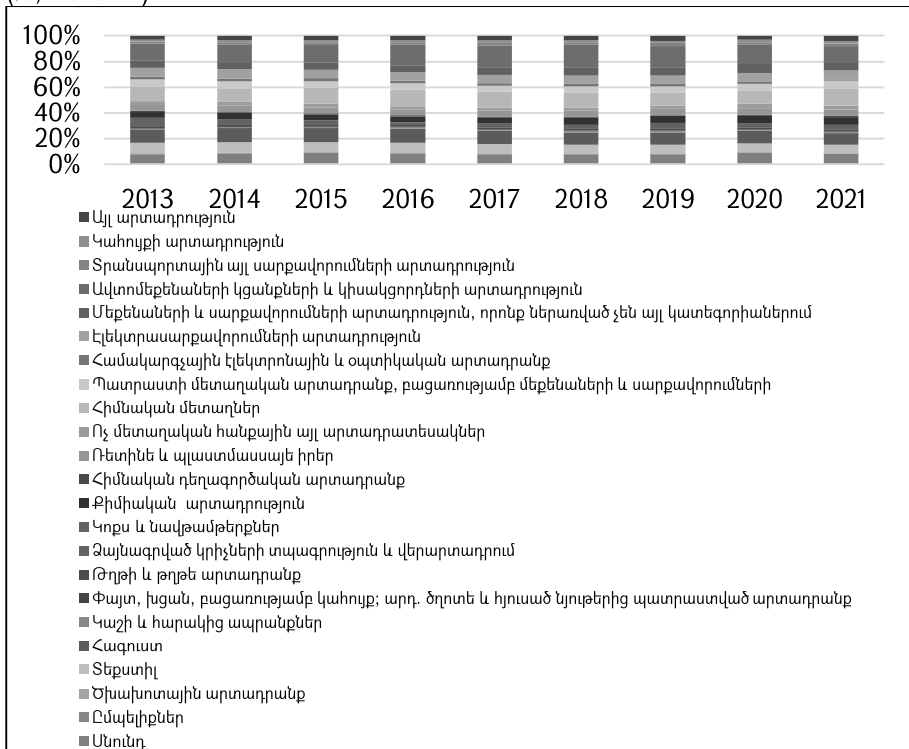
Փոքր տնտեսություն ունեցող երկրների համար, ինչպիսին ՀՀն է, կենսականորեն կարեւոր է ունենալ արտաձման առեւտրային քաղաքականություն: Անհրաժեշտ է նաեւ հասցնել արտաձման ծաալները ՀՆԱի 50 տոկոսի չափին՝ յատուկ ուշադրություն դարձնելով, որ արտաձման ապրանքա-

¹² Համաշխարհային բանկի վիճակագրական բազա, URL՝ <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG> (մատչում՝ 04.09.2023):

¹³ ԹՀՎԻ, URL՝ <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=2> (մատչում՝ 06.10.2023):

տեսակները մեծապես կազմում են լինեն անելացում արժեքի բարձր մասնաբաժին ունեցող ապրանքներից¹⁴: Այսպիսով, արտաձման եւ ՀՆԱ յարաբերակցության առումով 2021ին երկու երկրներն էլ ունեցել են նույն ցուցանիշը (զձ. 5), սակայն ՀՀի համար՝ որպես փոքր տնտեսությամբ երկրի, 37.9%¹⁵ ցուցանիշը 2022ին, ինչպես նշուեց վերելում, լաւագոյնը չէ: Անհրաժեշտ է նաեւ ընդգծել, որ զգալի տարբերութիւն կայ նաեւ երկու երկրների արտաձման ապրանքատեսակների բնոյթում. ԹՀն պատրաստի արտադրանքի արտաձման մեծ մասնաբաժին ունի, իսկ ՀՀն՝ հումքի:

Գծապատկեր 4.- Թուրքական արտաձումը ըստ ապրանքատեսակների (% , 2013-21)¹⁶

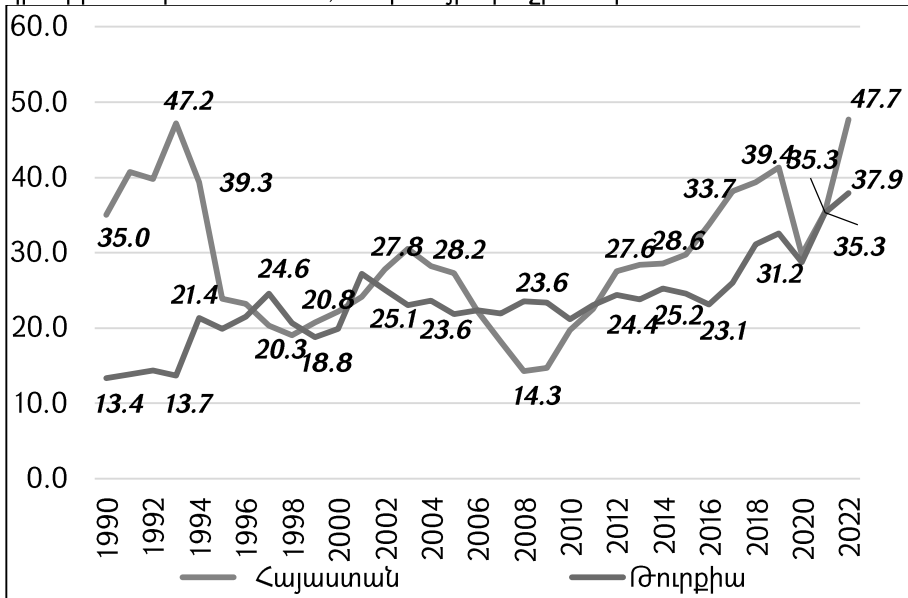

¹⁴ Ա.Ա.Թաադեան, «Անորոշության շերտերը եւ տնտեսական փոփոխականությունը. Ինչպես կանխատեսել եւ կարգավորել տնտեսական գործընթացները անորոշության պայմաններում», Ֆլինտա հրատ., 2019, էջ 57:

¹⁵ Համաշխարհային բանկի վիճակագրական բազա, URL՝ <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG> (մատչում՝ 04.09.2023):

¹⁶ ԹՀՎԻ, URL՝ <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=2> (մատչում՝ 06.10.2023):

Գծապատկեր 5.- ՀՀ եւ ԹՀի արտաձման յարաբերակցութիւնը երկու երկրների ՀՆԱին 1990-2022, տոկոսային բաշխմամբ¹⁷

Այսպիսով՝ կարելի է արձանագրել, որ ԹՀի տնտեսութիւնն աւելի մեծ է եւ այլազանուած, մինչդեռ ՀՀի տնտեսութիւնն աւելի շատ կախուած է միջանի հիմնական արդիւնաբերական ուղղութիւններից եւ արտաքին գործօններից, ինչպիսիք են հումքի արտածումը եւ դրամական փոխանցումները:

ՀՀ եւ ԹՀի ԱՌԵԻՏՐԱՇՈՋԱՆԱՌՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

Նախ արժէ դիտարկել ՀՀի եւ ԹՀի միջեւ տնտեսական փոխգործակցութեան իրաական հիմքերը: 2002ին ԹՀի կողմից Առեւտրի համաշխարհային կազմակերպութեանը (ԱՀԿ) ծանուցումը ՀՀի եւ ԹՀի միջեւ ԱՀԿ համաձայնագրերը չկիրառելու մասին էական խոչընդոտ դարձաւ երկու երկրների միջեւ առեւտրային յարաբերութիւնների զարգացման համար: ԱՀԿ համաձայնագրի 13րդ յօդուածի համաձայն՝ ցանկացած անդամ-պետութիւն սեփական ցանկութեամբ կարող է հրաժարուել իր եւ մէկ այլ անդամ-պետութեան միջեւ ԱՀԿ համաձայնագրերի դրոյթների կիրառումից: ԹՀի ծանուցմանը յաջորդել է ԱՄՆի նմանատիպ յայտարարութիւն, որը յետոս է կոչուել 2005ին: Հարկ է նշել, որ ՀՀի եւ ԹՀի միջեւ ԱՀԿ համաձայնագրերի չկիրառումը չի նշանակում, որ երկու երկրների միջեւ առեւտուրն ամբողջութեամբ արգելուած է: ԱՀԿ համաձայնագրերի չկիրառումը աւելի շուտ նշանակում է, որ երկու երկրների միջեւ առեւտուրի վրայ չեն տարածուելու ԱՀԿ

¹⁷ Համաշխարհային բանկի վիճակագրական բազա, URL՝ <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG> (մատչում՝ 04.09.2023):

համաձայնագրերով նախատեսուած պաշտպանութեան գործիքակազմը եւ առաւելութիւնները: ԹՀն ՀՀին նաեւ չի համարում Արտօնութիւնների ընդհանրացուած համակարգի (GSP) շահառու երկիր¹⁸, թէեւ ԹՀի եւ ԵՄի միջեւ մաքսային միութիւն ստեղծելու մասին թիւ 1/95 որոշման համաձայն, 2002ի Յունուարի 1ից ԹՀն պէտք է տրամադրի սակագնային արտօնութիւններ ԵՄ GSPի շահառու երկրներին:

Արժէ նաեւ դիտարկել ԵԱՏՄի եւ ԹՀի փոխգործակցութիւնը: Եւրասիական տնտեսական միութեան մասին 2015ի պայմանագրի համաձայն՝ ԹՀն, 153 պետութիւնների հետ միասին, ներառուել է ԵԱՏՄի սակագնային արտօնութիւնների ցանկում, որը նախատեսում է այդ երկրներից ապրանքների նկատմամբ կիրառել ԵԱՏՄ ներածման մաքսատուութերի դրոյքաչափերի 75 տոկոսի չափ մաքսատուութեր¹⁹: Սակայն ԹՀի, ինչպէս նաեւ ցուցակի 75 երկրների համար այս ռեժիմը չեղարկուել է ԵԱՏՄ տնտեսական յանձնաժողովի խորհրդի որոշմամբ 2021ին²⁰: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ այն արտօնութիւնների համակարգերը եւ կառուցակարգերը, որոնք մշակուել են երկրների եւ նրան հետ համագործակցող տնտեսական միութիւնների կողմից, չեն գործում փոխադարձ յարաբերութիւններում, ինչը նուազեցնում է տնտեսական յարաբերութիւնների բարելաման հեռանկարները:

Պետութիւնների տնտեսական յարաբերութիւնները ցոյց տուող ամենակենսաւակնառու ցուցանիշերից մէկը արտածում-ներածում յարաբերութիւններն են: Չնայած ՀՀի եւ ԹՀի միջեւ օրէնսդրական կարգաւորման մէջ յայտնաբերուած բացերին, երկու երկրների միջեւ առետրաշրջանառութիւնն աճել է. եթէ 1996ին ՀՀի ընդհանուր ապրանքաշրջանառութեան մէջ ՀՀի եւ ԹՀի միջեւ ապրանքաշրջանառութիւնը կազմում էր 1,1%, ապա 2019ին այն կազմում էր 3,3% (գծ. 6):

Դիտարկուած ժամանակահատուածում այս ցուցանիշի փոփոխութիւնը ցոյց է տալիս, որ ՀՀի արտաքին տնտեսական գործունէութեան մէջ ԹՀի դերը տարիների ընթացքում աճել է: Կարելի է ընդգծել, որ նման աճը արձանագրուել է ոչ թէ ՀՀից դէպի ԹՀ արտածման, այլ հակառակը՝ ԹՀից ՀՀ ներածման հաշուին, ինչի մասին աւելի մանրամասն կը ներկայացուի ստորեւ: Հետաքրքրական է դիտարկել նաեւ ապրանքաշրջանառութեան ծաւալի՝ ՀՆԱին յարաբերակցութիւնը (գծ. 7): Այս յարաբերակցութիւնը ա-

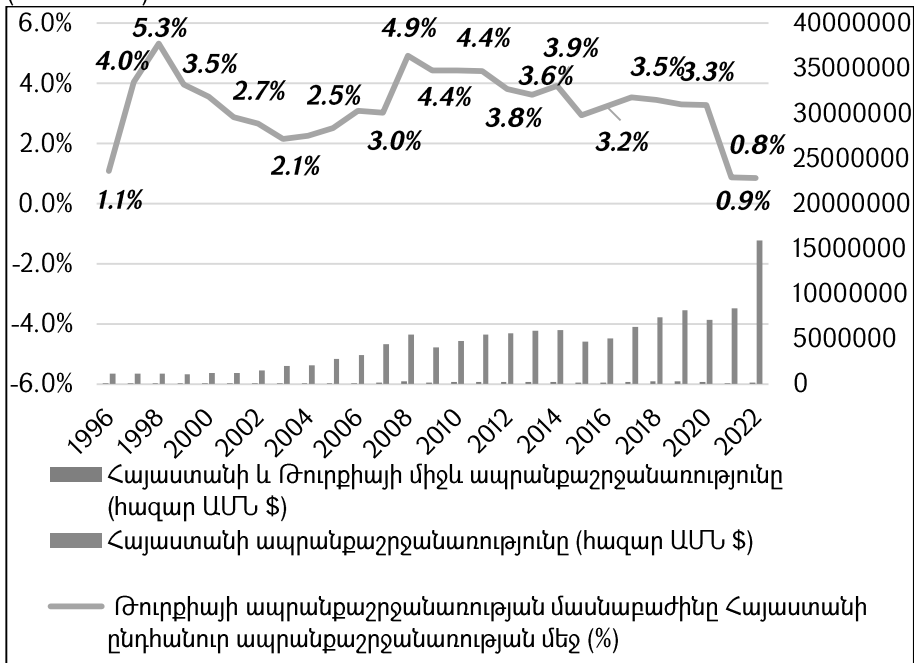
¹⁸ ԱՀԿ, Առետրային քաղաքականութեան վերանայում, Թուրքիա, Քարտուղարութեան զեկոյց, WT/TPR/S/331, 9 Փետրուարի 2016, էջ 36, https://www.wto.org/english/tratop_e/tptr_e/s331_e.pdf (մատչում՝ 08.09.2023):

¹⁹ Նախկինում այդ արտօնութիւնը կիրառուում էր մաքսային միութեան 2009 Նոյեմբերի 27ի N 130 հրամանով:

²⁰ ԵԱՏՄ տնտեսական յանձնաժողովի խորհրդի 2021 Մարտի 5ի N 17 որոշում “Մաքսային միութեան 2009թ. Նոյեմբերի 27ի N 130 հրամանի մէջ փոփոխութիւններ կատարելու մասին”, URL՝ https://docs.eaeunion.org/docs/ru-ru/01428897/err_12042021_17 (մատչում՝ 08.09.2023):

ճել է մինչև 2011ը՝ կազմելով 2%, որից յետոյ այն նուազել է՝ մինչև 2019ը, հասնելով 0,2%-ի:

Գծապատկեր 6.- ՀՀի ընդհանուր ապրանքաշրջանառությունը եւ ԹՀի հետ ապրանքաշրջանառությունը, բացարձակ մեծությամբ եւ տոկոսով (1996-2022)²¹

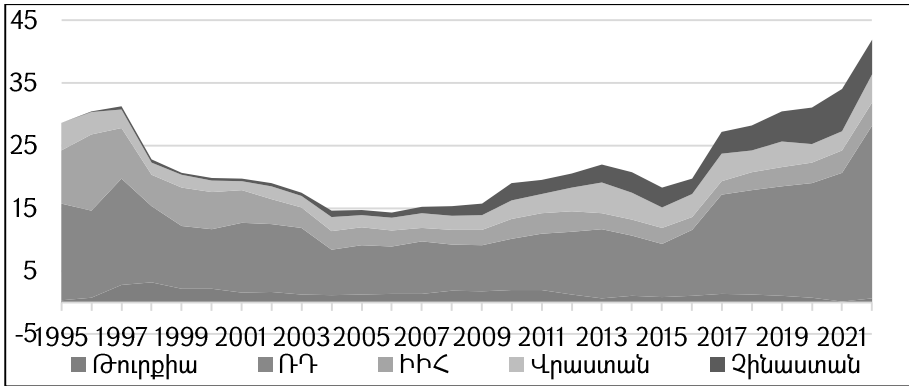
ԹՀի հետ ապրանքաշրջանառության ՀՆԱին յարաբերակցության անկման փաստը բացատրում է առաջին հերթին թուրքական արտադրության փոխարինիչների ներածման անելացմամբ՝ Չինաստանից եւ Պարսից ծոցի երկրներից, ինչպես նաեւ ՀՀի՝ ԵԱՏՄ անդամակցությամբ, ինչը զգալիորեն անելացրեց Ռուսաստանի մասնաբաժինը: Ինչպես երեւում է գծապատկերից, ՀՀ ՀՆԱում ԹՀի հետ ապրանքաշրջանառության տեսակարար կշիռը զգալիորեն զիջում է հարեան երկրների՝ Իրանի եւ Վրաստանի տեսակարար կշիռին²²:

Գծապատկեր 7.- ՀՀի եւ ԹՀի, Իրանի, Ռուսաստանի, Չինաստանի եւ Վրաստանի միջեւ ապրանքաշրջանառության յարաբերակցությունը ՀՀի ՀՆԱին, տոկոսային արտայայտությամբ (1995-2022)²³

²¹ ՀՀՎԿ, URL. <https://armstat.am/am/?nid=160> (մատչում՝ 10.09.2023):

²² Հարկ է նշել, որ Վրաստանի տարածքով միջանկեալ արտաքին առևտուրը բերում է Վրաստանի համար գերազնահատուած, իսկ ԹՀի համար՝ թերազնահատուած ցուցանիշի:

²³ ՀՀՎԿ, URL. <https://armstat.am/am/?nid=160> (մատչում՝ 10.09.2023):

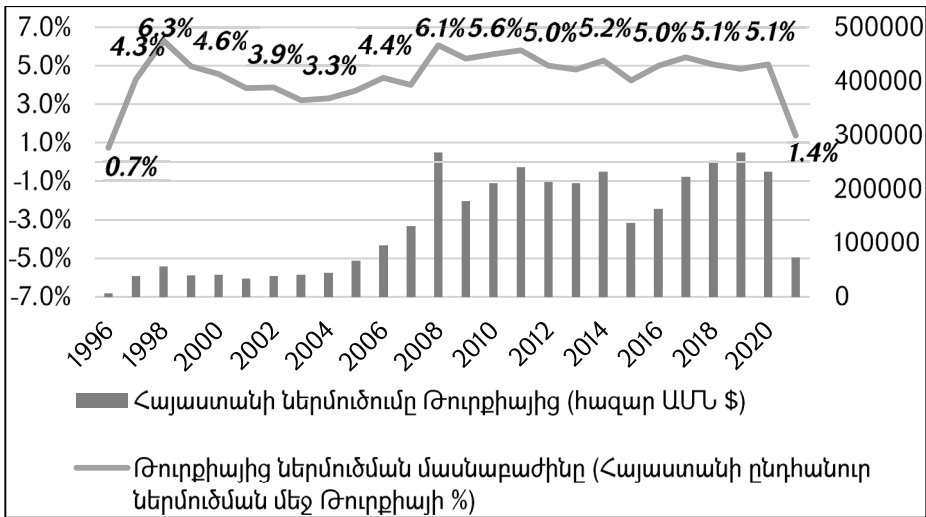

ՀՀի եւ ԹՀի միջեւ ապրանքաշրջանառութիւնը 2022ին կազմել է 135.180,7 հազար ԱՄՆ դոլար (եթէ հաշուենք ներածումն ըստ առեւտրային երկրների), կամ 324.934,4 հազար ԱՄՆ դոլար (եթէ հաշուենք ներածումն ըստ ծագման երկրների), ինչը կրկին ցոյց է տալիս վերը նշուած միջնորդատրուած առեւտրի ազդեցութիւնը: ԹՀի մասնաբաժինը ՀՀի ներածման մէջ 2019ի դրութեամբ կազմել է 4,8% (զծ. 8), եւ հաշուի առնելով թուրքական ապրանքների արգելքը՝ 2021ին այդ ցուցանիշը նուազել է մինչեւ 1,4%: Այստեղ հարկ է նշել, որ 2022ին հայկական ներածման կտրուկ տարբերութիւնն ըստ ծագման եւ առեւտրային երկրների վկայում է շրջանցիկ ուղիներով թուրքական ապրանքների ներածման առկայութեան մասին եւ, հետեաբար, 2021ին արհեստականօրէն ցածր ցուցանիշի մասին:

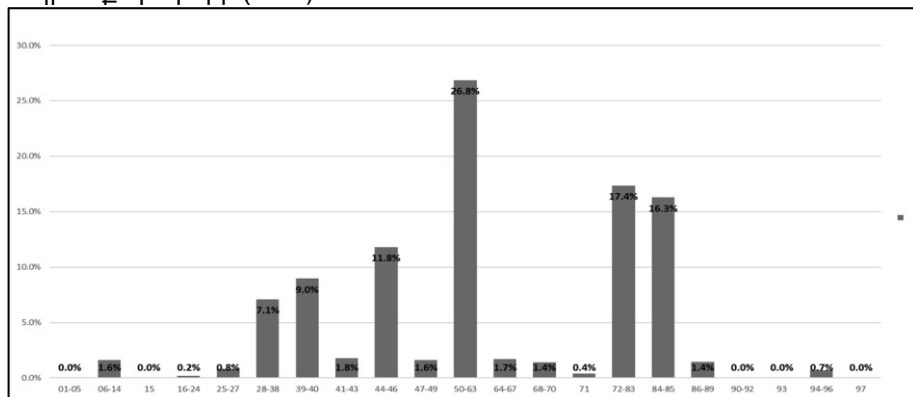
Հարկ է նշել նաեւ, որ եթէ 2001ին ԹՀից ներածուող 20 ապրանքների տեսակարար կշիռը կազմում էր 17,2%, ապա 2020ին այդ ցուցանիշը կազմում էր 42,5%: Կարելի է եզրակացնել, որ ապրանքատեսակների նուազումը բերել է ներածման զգալի կենտրոնացման: 2021ի տուեալներով՝ ԹՀից ներածուող ապրանքների 60,5%ը բաժին է ընկնում առաջատար 3 ապրանքների: Ըստ ապրանքախմբերի (զծ. 9) մանածագործական նիւթերը եւ արտադրանքը կազմել են 26,8%, ոչ-թանկարժէք մետաղները եւ դրանցից պատրաստուած արտադրանքները՝ 17,4%, մեքենաները, սարքատրումները եւ մեքենականութիւնները՝ 16,3%:

Գծապատկեր 8.- ՀՀի ներածումը ԹՀից եւ ԹՀի մասնաբաժինը ընդհանուր ներածման մէջ²⁴

²⁴ Հայաստանի Հանրապետութեան Պետական եկամուտների կոմիտէի (ՀՀՊԵԿ) տուեալների շտեմարան, URL՝ <https://www.petekamutner.am/Content.aspx?itn=csCIIImportStatistics> (մատչում՝ 10.09.2023):

Գծապատկեր 9.- ԹՀից դէպի ՀՀ ներածման կառուցուածքն ըստ երկնիշ ապրանքախմբերի (2021)²⁵

Մանածագործական նիւթերի եւ արտադրանքի տեսակարար կշիռը այս ապրանքախմբի ներածման ընդհանուր ծաւալում ՀՀ-ում կազմել է 6,51%, ոչ-թանկարժէք մետաղներինը եւ դրանցից պատրաստուած արտադրանքներինը՝ 3,24%, իսկ մեքենաներինը, սարքաւորումներինը եւ մեքենականութիւններինը՝ 1,32%, սակայն 2021ի տուեալների հաշուարկով ԹՀից դէպի ՀՀ ներածումը ՀՀի ընդհանուր ներածման մէջ ամենամեծ մասնաբաժինը

²⁵

ՀՀՊԵԿԻ տուեալների շտեմարան,
<https://www.petekamutner.am/Content.aspx?itn=csCIIImportStatistics>
 12.09.2023):

URL՝
 (մատչում՝

ունի (44-46) ապրանքային խմբի գծով (փայտանիփե եւ դրանից պատրաստուած իրեր)՝ 11,93 %²⁶:

Արժէ աւելի մանրամասն բացայայտել ԹՀից 2021ի ներածման կառուցուածքը: Այսպէս, ներածումը ապրանքախմբերի անուանացանկի քառանիշ ծածկագրերով դիտարկելու դէպքում պարզ է դառնում, որ 23 անուն ապրանքների տեսակարար կշիռը գերազանցում է նոյն ապրանքախմբի ընդհանուր ներածման 50%ը, իսկ 52 անուն ապրանքների դէպքում մասնաբաժինը գերազանցում է այդ ապրանքի ընդհանուր ներածման 20%ը (աղ. 1):

Աղիսակ 1.- ԹՀից ՀՀ ներածման կառուցուածքը երկնիշ անուանացանկի ապրանքախմբերով (2021)²⁷

Անուանում ապրանքախմբի	Ապրանքա խմբի կոդ	ԹՀից ՀՀի ներած. ընդհ. ծաւալու մ %ը	ԹՀից ներած. (հազար ԱՄՆ դոլար)	Ընդհ. ներած. (հազար ԱՄՆ դոլար)	Ապրանք ախմբի ընդհ. ներած. մէջ ԹՀի մասնաբ.
Կենդանի կենդանիներ, կենդանական	01-05	0.0%	0	167018	0.00%
Բուսական ծագման	06-14	1.6%	1173.2	290342	0.40%
Կենդանական/բուսական ծագման ճարպեր եւ իւղեր	15	0.0%	0	72432.8	0.00%
Պատրաստի սննդալիւծ ապրանքներ	16-24	0.2%	139.9	434180	0.03%
Հանքային ապրանքներ	25-27	0.8%	588 թ	935739	0.06%
Քիմիական եւ դրա հետ փոխկապակցուած արդիւնաբերութեան արտադրանք	28-38	7.1%	5190.4	456005	1.14%
Պլաստմասսա եւ դրանցից պատրաստուած արտադրանք	39-40	9.0%	6553,5	234881	2.79%
Չմշակուած կաշի, դաբա- ղած կաշի, բնական մորթի եւ դրանցից պատրաս- տուած արտադրանք	41-43	1.8%	1290.9	24225.7	5.33%
Փայտ եւ փայտանիփեր	44-46	11.8%	8625.4	72314.7	11.93%
Փայտից կամ այլ մանրաթե- լային փայտային բջջանիւթից ապրանքներ	47-49	1.6%	1190.6	89709.8	1.33%

²⁶ ՀՀՊԵԿի տուեալների շտեմարան, URL՝
<https://www.petekamutner.am/Content.aspx?itn=csCllImportStatistics>
 12.09.2023): (մատչում՝

²⁷ ՀՀՊԵԿի տուեալների շտեմարան, URL՝
<https://www.petekamutner.am/Content.aspx?itn=csCllImportStatistics>
 13.09.2023): (մատչում՝

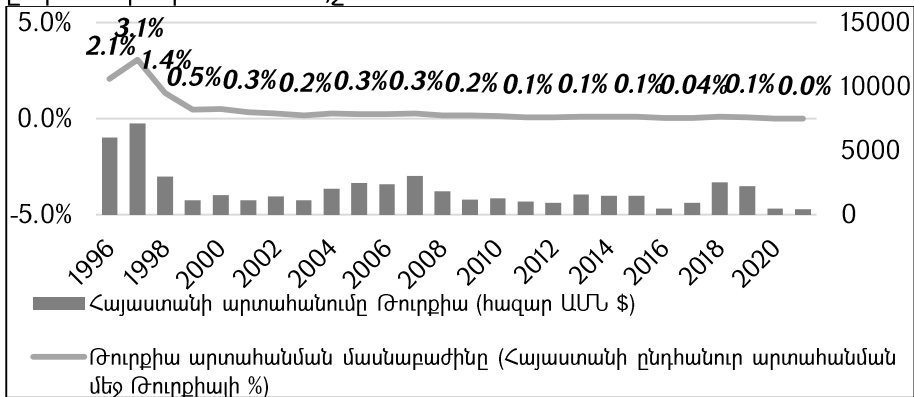
Կտորագործության նիւթեր եւ կտորագործության արտադրանք	50-63	26.8%	19613.3	301414	6.51%
Կօշկեղէն, գլխարկներ, հովանոցներ, արեւապաշտպան հովանոցներ, ծեռնափայտեր եւ դրանց մասերը, վերամշակուած փետուրներ եւ դրանցից պատրաստուած արտադրանք	64-67	1.7%	1236.8	59921.3	2.06%
Քարից, գիպսից, ցեմենտից, աքբեստից կամ համանման նիւթերից պատրաստուած իրեր, խեցեղէն արտադրանք: ապակի եւ ապակեայ արտադրանք	68-70	1.4%	1036,5	109399	0,95%
Բնական կամ մշակուած մարգարիտներ, թանկարժէք/կիսաթանկարժէք քարեր, թանկարժէք մետաղներ, թանկարժէք մետաղներով պատուած մետաղներ եւ դրանցից պատրաստուած իրեր	71	0.4%	289.8	247643	0.12%
Ոչ-թանկարժէք մետաղներ եւ դրանցից պատրաստուած արտադրանք	72-83	17.4%	12684.3	391383	3.24%
Մեքենաներ, սարքաւորումներ եւ մեխանիզմներ	84-85	16.3%	11896.3	902291	1.32%
Յամաքային տրանսպորտային միջոցներ, օդանաւեր, նաւեր եւ տրանսպորտին առնչուող սարքեր եւ սարքաւորումներ	86-89	1.4%	1048.4	288325	0.36%
Օպտիկական, լուսանկարչական, կինեմատոգրաֆիական, չափիչ, հսկիչ, բժշկական կամ վիրաբուժական գործիքներ եւ ապարատներ. բոլոր տեսակի ժամացոյցներ, երաժշտական գործիքներ	90-92	0.0%	11.1	129385	0.01%
Զէնք եւ զինամթերք	93	0.0%	0	3383.6	0.0%
Տարբեր արդիւնաբերական ապրանք	94-96	0.7%	492.2	142809	0.34%
Արուեստի գործեր, հաւաքածուներ, հնաոճ իրեր	97	0.0%	0	307.8	0.00%

Ինչպէս կարելի է տեսնել, հիմնական կենտրոնացումները դրսեւորուած է ոչ թէ պատրաստի արտադրանքի, այլ հումքերի մէջ, ինչը նշանակում

է, որ ՀՀն հումքային ապրանքների ներածմամբ նպատակ ունի յետագայ վերամշամամբ ստանալ անվաճուած արժեքի անելի բարձր մասնաբաժին ունեցող ապրանքներ, սակայն հաշուի առնելով փակ սահմանի հանգամանքն ու ԵԱՏՄ միասնական մաքսային սակագների համակարգը, նման ներածման բարձր արժեքը յետագայում նուազեցնում է հայկական պատրաստի արտադրանքի մրցունակութիւնը միջազգային շուկայում:

ՀՀից ԹՀ արտածման տեսակարար կշիռը ՀՀ ամբողջ արտածման մէջ չնչին է եւ 1996ից իվեր ցոյց է տուել բացասական թափ՝ 2021ին կազմելով հայկական ամբողջ արտածման 0,01%ը (զծ. 10):

Գծապատկեր 10.- ՀՀի արտածումը ԹՀ եւ ԹՀի մասնաբաժինը ընդհանուր արտածման մէջ²⁸

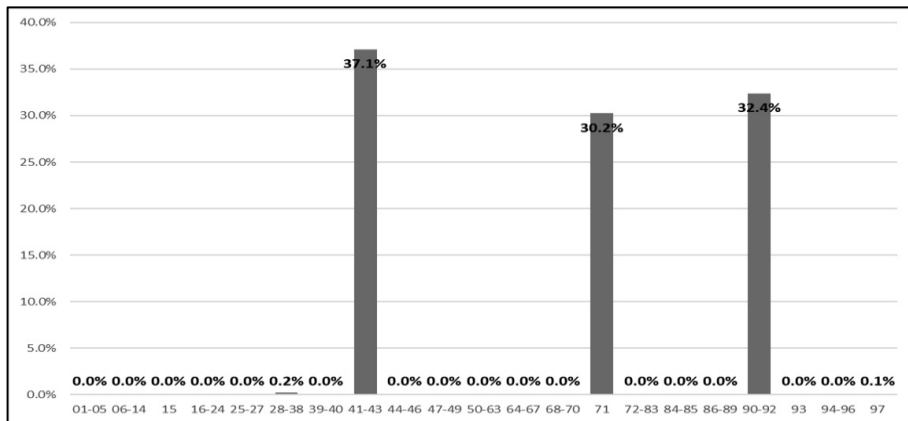

2021ի արտածման ապրանքային կառուցուածքում քառանիշ ծածկագրով 5 ապրանքին բաժին է ընկնում դէպի ԹՀ հայկական արտածման ամբողջ ծաւալի 99,7%ը: Այս ցանկը ներառում է թանկարժեք մետաղներից պատրաստուած զարդեր եւ դրանց մասեր, խոշոր եղջերատուր անասունների մորթուց մշակուած կաշի, խոշոր եղջերատուր անասունների հում կաշի, գրպանի եւ ձեռքի ժամացոյցներ եւ ժամացոյցների ժապաւէններ եւ մասեր: Այսպիսով, արտածման փոքր ծաւալներից բացի, կայ ապրանքների ուժեղ կենտրոնացում (զծ. 11):

Գծապատկեր 11.- ՀՀից դէպի ԹՀ արտածման կառուցուածքը՝ ըստ երկնիշ անուանացանկի ապրանքախմբերի (2021)²⁹

²⁸ ՀՀՎԿ, URL. <https://armstat.am/am/?nid=160> (մատչում՝ 12.09.2023):

²⁹ ՀՀՊԵԿԻ տուեալների շտեմարան, URL՝ <https://www.petekamutner.am/Content.aspx?itn=csCIIImportStatistics> (մատչում՝ 12.09.2023):

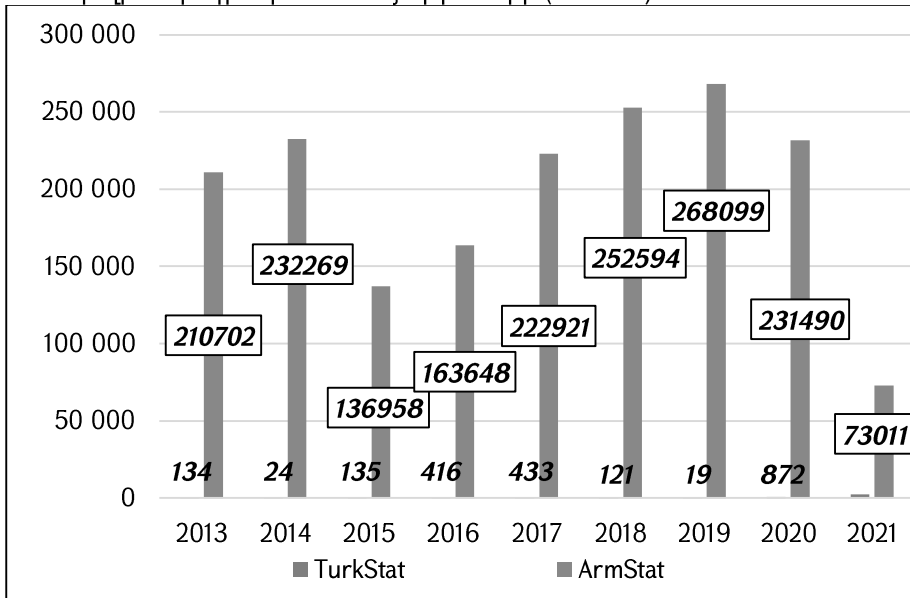
Թանկարժեք մետաղներից պատրաստուած ոսկերչական իրերի եւ դրանց մասերի մասով (7713) կայ 588% աճ. 2022ին ԹՀին բաժին է ընկել ՀՀից ոսկու արտածման 14%ը՝ հաշուի առնելով այն փաստը, որ 2021ին նմանատիպ մատակարարումներ չեն եղել³⁰: Կարելի է ընդգծել 2021ի ներածման եւ արտածման տուեալներում արձանագրուած հետեւեալ փոխկապակցուածութիւնը. ՀՀից ԹՀ ընդհանուր արտածման մէջ խոշոր եղջերատու անասունների չմշակուած մորթու արտածումը ունեցել է 22.2% մասնաբաժին՝ կազմելով 98.3 հազար դոլար: Միեւնոյն ժամանակ ԹՀից ՀՀ մշակուած մորթու ներածումը կազմել է 1050.6 հազար դոլար, իսկ ԹՀն հանդիսացել է միակ երկիրը, որտեղից ՀՀն ներածում է մշակուած մորթի: Այսպիսով՝ կարելի է ամրագրել, որ չմշակուած մորթին արտածում է ՀՀից եւ, անցնելով յաւելեալ արտադրական գործընթացներ, կրկին ներածում ՀՀ: Սա ցոյց է տալիս ՀՀում արդիւնաբերութեան զարգացման խնդիրների առկայութիւնը:

ՀՀ եւ ԹՀի միջեւ առեւտրային յարաբերութիւնների վերլուծութեան խնդիրներից մէկը՝ երկու երկրների պաշտօնական վիճակագրական տուեալների անհամապատասխանութիւնն է: ԹՀն մաքսային յայտարարագրով ՀՀ արտածում չի յայտարարագրում³¹. Եթէ վերցնենք թուրքական պաշտօնական վիճակագրութիւնը, ապա կը ստացուի, որ ՀՀից դէպի ԹՀ ներածումը գերազանցում է արտածմանը (գծ. 12 եւ 13):

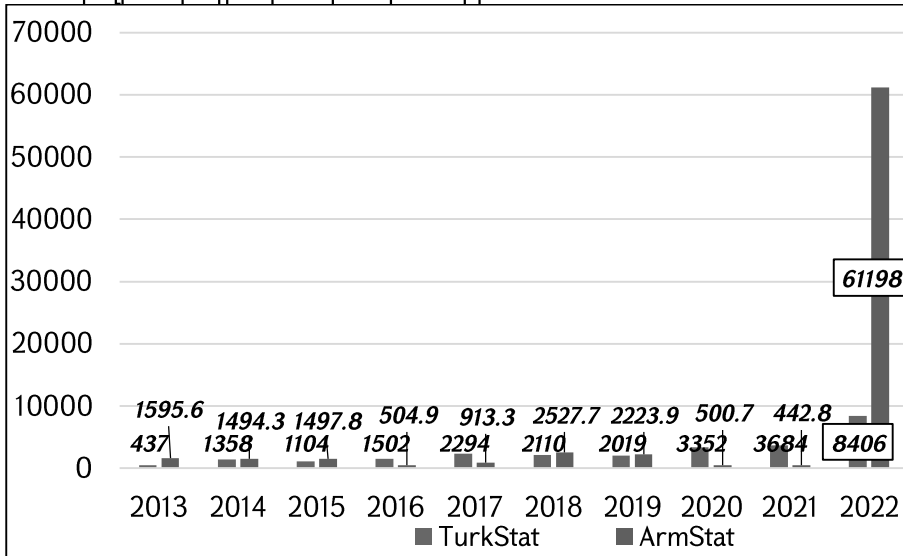
³⁰ Ս. Հերզնեան, «Հայաստանից ոսկու արտահանման ծաւալներն աճել են. ուղղութիւններ՝ Հնդկաստան եւ Թուրքիա», URL՝ <https://hetq.am/hy/article/148571> (մատչում՝ 12.09.2023):

³¹ Union of manufacturers and businessmen of Armenia, “Impediments to Direct Trade between Turkey and Armenia”, URL՝ http://umba.am/pics/direct_trade_report.pdf (մատչում՝ 13.09.2023):

Գծապատկեր 12.- ԹՀից ՀՀ արտածումներ (հազ. ԱՄՆ դոլար) ըստ ՀՀ եւ ԹՀ վիճակագրական ծառայությունների (2013-21)³²³³

Գծապատկեր 13.- ՀՀից ԹՀ արտածումներ (հազ. ԱՄՆ դոլար) ըստ ՀՀ եւ ԹՀ վիճակագրական կենտրոնների³⁴

³² ՀՀՎԿ, URL. <https://armstat.am/am/?nid=160> (մատչում՝ 13.09.2023):

³³ ԹՀՎԻ, URL. <https://www.tuik.gov.tr/> (մատչում՝ 13.09.2023):

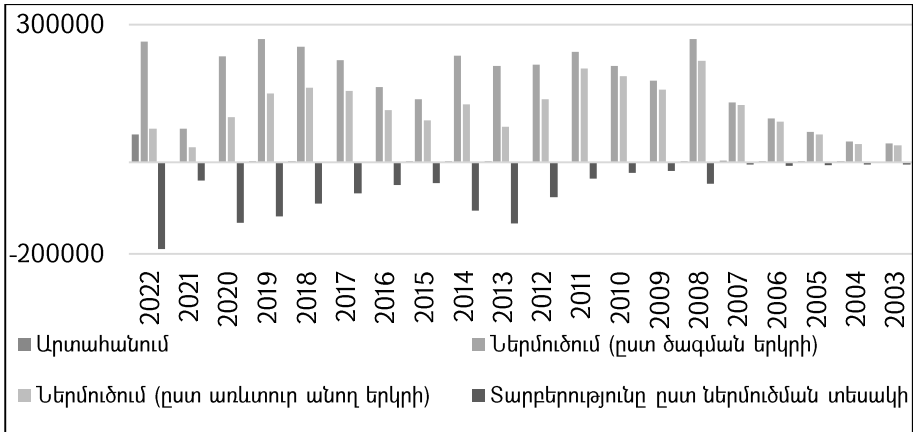
³⁴ ՀՀՎԿ, URL. <https://armstat.am/am/?nid=160> (մատչում՝ 13.09.2023). Նաեւ՝ ԹՀՎԻ, URL. <https://www.tuik.gov.tr/> (մատչում՝ 13.09.2023):

Հարկ է նշել, որ ՀՀ-ից ԹՀ արտածման մի մասը, վերջինիս վիճակագրական ծառայության կողմից ներկայացվում է որպես Վրաստանից արտածում դեպի ԹՀ: Այս հանգամանքը բացատրում է նրանով, որ հայկական ծագման ապրանքները կարող են դժուարությամբ ստեղծել ԹՀ ներածման հարցում: Հնարավոր է աննշան տարբերություն՝ հաշվի առնելով այն, որ մեթոդաբանորեն միմեանց հետ առետուր իրականացնող երկու երկրներում նույն ապրանքների արտածան եւ ներածման ցուցանիշները կարող են տարբերվել ապրանքների փոխադրման ծախսերի պատճառով, որոնք, իրենց հերթին, ներառում են միայն արտածման արժեքի մեջ: Հետեւաբար, հայկական եւ թուրքական աղբյուրների տուեալների միջեւ տարբերությունը դեպի ԹՀ հայկական արտածման գծի վերաբերեալ (թուրքական ներածում ՀՀ-ից) կը լինի FOB արտածման գների եւ CIF ներածման գների տարբերության չափը: Ակնյայտորեն, թուրքական արտածման վերաբերեալ թուրքական տուեալների առումով հակառակ իրավիճակը պետք է լինի: Այս իմաստով, տեղին կը լինի վերլուծել միջազգային կազմակերպությունների տուեալները. ԱՀԿ եւ ՄԱԿի տուեալների շտեմարանները համապատասխանում են իւրաքանչիւր երկրի յայտարարած ցուցանիշներին. Միջազգային առետրի կենտրոնի եւ ՀԲի տուեալները համադրելի են ՀՀ վիճակագրական ցուցանիշներին՝ չնչին շեղումներով: Վիճակագրական տուեալների տարբերությունը վկայում է միջնորդաւորած առետրի առկայութենէ:

Ներածման հաշուարկները կատարում են երկու սկզբունքով՝ ըստ ծագման, եւ՝ առետրային երկրների: ՀՀ վիճակագրական ծառայութիւնը ներածման տուեալներն ըստ ծագման երկրների տրամադրում է 2003ից: Եթէ ՀՀ եւ ԹՀ միջեւ առետրային յարաբերութիւնները դիտարկենք վերը նշուած պրիսմակով (գծ. 14), ապա ակնյայտ կը դառնայ, որ ԹՀ-ից ըստ ծագման երկրի եւ ըստ առետրային երկրի ներածման տուեալների միջեւ խզումը սկսում է 2008ից:

Գծապատկեր 14.- ՀՀ արտածումը ԹՀ, ՀՀ ներածումը ԹՀ-ից՝ ըստ առետրային երկրի եւ ծագման երկրի եւ դրանց տարբերութիւնը, (2003-22), հազար ԱՄՆ դոլարով³⁵

³⁵ ՀՀՎԿ, URL. <https://armstat.am/am/?nid=160> (մատչում՝ 13.09.2023):

Միջնորդաւորուած առեւտրի արժէքը որոշելու համար օգտագործում ենք սոյն առեւտրի ներածման գործակիցը: Այս գործակիցը հաւասար է առեւտրային երկրով եւ ծագման երկրով հաշուարուած ներածման տարբերութեան եւ ծագման երկրով հաշուարկած ներածման յարաբերակցութեանը՝ արտայայտուած տոկոսով: Այսպիսով, եթէ ծագման երկրով հաշուարկուած ներածման ցուցանիշը աւելի մեծ է, քան առեւտրային երկրով հաշուարկուածը, ապա երկու երկրների միջեւ առկայ է փոխադարձ առեւտրի չիրացուած ներուժ: Հակառակ իրավիճակը վկայում է այն մասին, որ արտածող երկիրն օգտագործում է իր բարենպաստ պայմանները ոչ միայն սեփական, այլեւ երրորդ երկրներից նմանատիպ ապրանքներ արտածելու համար:

Միջնորդաւորուած ներածման գործակիցը կարող է -100ից մինչեւ + անսահմանութիւն: Արժէ այս հատուածը բաժանել երկու մասի՝ -100ից մինչեւ 0 եւ 0ից մինչեւ + անսահմանութիւն: Առաջին միջակայքը ցոյց է տալիս, որ երկու երկրների միջեւ առեւտրային յարաբերութիւնները թոյլ են զարգացած, եւ ապրանքները ներածուծ են երրորդ երկրի միջոցով, այսինքն կայ միջնորդաւորուած առեւտուր: Այս ցուցանիշը ՀՀի համար 2022ին ԹՀի հետ -72% է, Հնդկաստանինը՝ -69%, Չինաստանինը՝ -50%, Ֆրանսայինը՝ -21%: Երկրորդ դէպքում, երբ գործակիցը մեծ է 0ից, միջնորդաւորուած ներածման գործակիցը ցոյց կը տայ, թէ որքանով է երկիրը զգալի միջնորդ նման առեւտրում. 2022ի համար Վրաստանի ցուցանիշը 399% է (աղ. 2 եւ 3):

Աղիւսակ 2.- Միջնորդաւորուած ներածման գործակից			
Երկիր	Գործակից	Երկիր	Գործակից
ԹՀ	-72%	Ֆիլիպիններ	-94%
Հնդկաստան	-69%	Ռումինիա	-45%
Չինաստան	-50%	Սինգապուր	-48%
Ֆրանսա	-21%	Շուեդիա	-59%

³⁶ ՀՀՎԿ, URL. <https://armstat.am/am/?nid=160> (մատչում՝ 15.09.2023):

Սառուբեան	-41%	Միացեալ Թագ.	-52%
Վիետնամ	-52%	Պերու	-87%
Օման	-41%	Մալայզիա	-75%
Պորտուգալիա	-34%		

Աղիւսակ 3.- Ներածման միջանկեալ գործակից (դրական ցուցանիշ, 2022)³⁷			
Երկիր	Գործակից	Երկիր	Գործակից
Աֆղանստան	506%	Լատվիա	407%
Պահրէյն	206%	Լիտվա	316%
Վիրջինեան կղզիներ	9086%	Մոնակո	282%
Կիպրոս	3421%	Նամիբիա	509%
Չեխիա	212%	Նորուեգիա	230%
Էստոնիա	351%	Պանամա	647%
Վրաստան	399%	ԱՄԷ	698%
Հոնկոնգ	6347%		

Այն դէպքը, երբ այս գործակիցը գրոյական է, կարելի է ասել, որ երկիրն արտածել է միայն տեղական արտադրութեան ապրանքներ: ՀՀի համար 2022ի այս ցուցանիշը Իրանի համար գրեթէ հաասար է գրոյի (0,29%)³⁸: Այսինքն, Իրան արտածուել են միայն Հայաստանում արտադրուած ապրանքներ, այլ երկրների ապրանքը ՀՀն միջնորդուած կերպով Իրան չի արտածել:

2003ից իվեր ԹՀի հետ միջնորդաւորուած ներածման գործակցի փոփոխութիւնների ժամանակագրութիւնը (աղ. 4) ցոյց է տալիս, որ միջնորդաւորուած առեւտրի աճ է նկատուում 2012ից, երբ ցուցանիշը 2011ին 14,7%ից իջել է մինչեւ -35,9% 2012ին:

Աղիւսակ 4.- ԹՀի հետ միջնորդաւորուած ներածման գործակիցը (2003-22)³⁹							
2022	-71,9%	2017	-30.3%	2012	-35,9%	2007	-4,0%
2021	-54,9%	2016	-30.2%	2011	-14,7%	2006	-7,3%
2020	-57,2%	2015	-33,5%	2010	-10.8%	2005	-8,5%
2019	-44,1%	2014	-45,4%	2009	-10,9%	2004	-11,2%
2018	-35,9%	2013	-63,4%	2008	-17,4%	2003	-10.2%

ԹՀի համար այս ցուցանիշը կարելի է բացատրել նրանով, որ նոյնիսկ փակ սահմանի դէպքում թուրքական ապրանքների ներածումը տնտեսապէս շահաւետ է եւ մրցունակ հայկական շուկայում: Առեւտրային յարաբերութիւնների փոփոխութիւնը (աղ. 5) ցոյց է տալիս, որ բացարձակ ծաւալով

³⁷ ՀՀՎԿ, URL. <https://armstat.am/am/?nid=160> (մատչում՝ 15.09.2023):

³⁸ Այս գործակիցը միջնորդաւորուած առեւտրի բացարձակ ցուցանիշ չէ, այլ կրում է յարաբերական բնոյթ:

³⁹ ՀՀՎԿ, URL. <https://armstat.am/am/?nid=160> (մատչում՝ 15.09.2023):

ներածման տարբերությունն ըստ առետրային երկրի եւ ըստ ծագման երկրի ԹՀից հասել է գագաթնակէտին 2020ին եւ կտրուկ նուազել 2021ին:

Աղիւսակ 5.- ԹՀից ՀՀ ներածման (ըստ առետրային երկրի) եւ ներածման (ըստ ծագման երկրի) տարբերությունը (2003-22)⁴⁰			
Տարի	Ներածում (ըստ առետրային երկրի) - Ներածում (ըստ ծագման երկրի) (հազար ԱՄՆ դոլար)	Տարի	Ներածում (ըստ առետրային երկրի) - Ներածում (ըստ ծագման երկրի) (հազար ԱՄՆ դոլար)
2022	-189312.7	2012	-76577.3
2021	-40118.9	2011	-35275.8
2020	-132375.6	2010	-22751.4
2019	-118165.4	2009	-19408.1
2018	-90600.3	2008	-46596.8
2017	-67653.2	2007	-5248.3
2016	-49452.5	2006	-6919.9
2015	-45833.9	2005	-5710.4
2014	-105456.2	2004	-4997.5
2013	-133562.8	2003	-4150.4

Այս հանգամանքը բացատրում է նրանով, որ 2021ի Յունուարից արգելք է դրուել թուրքական ապրանքների ներածման վրայ ՀՀ, ուստի մինչեւ օրէնքի ուժի մէջ մտնելը մինչեւ 2020ի վերջ թուրքական ապրանքները ներածուել են նաեւ որպէս յետագայ ժամանակաշրջանի համար պահուստ:

Վրաստանը յատուկ դեր է խաղում թուրքական ապրանքների միջնորդատրուած ներածման գործում, քանի որ ունի ընդհանուր սահման ե՛ւ ՀՀի, ե՛ւ ԹՀի հետ եւ ունի փոխադրութեան ենթակառուցածքներ: Այսպիսով, Վրաստանի հետ ներածման ժամանակագրութիւնը (աղ. 6) ցոյց է տալիս, որ միջնորդի դերը սկսում է աճել 2007ից՝ հասնելով գագաթնակէտին 2013ին (+599%), երբ առետրային երկրով հաշուարկուած ներածումը 7 անգամ գերազանցել է ծագման երկրով հաշուարկուած ներածմանը:

Աղիւսակ 6.- Վրաստանի հետ միջնորդատրուած ներածման գործակիցը, (2003-22)⁴¹					
Տարի	Գործակից	Տարի	Գործակից	Տարի	Գործակից
2022	399%	2015	233%	2008	267%
2021	190%	2014	483%	2007	188%
2020	342%	2013	599%	2006	113%
2019	509%	2012	565%	2005	164%
2018	427%	2011	310%	2004	270%

⁴⁰ ՀՀՎԿ, URL. <https://armstat.am/am/?nid=160> (մատչում՝ 15.09.2023):

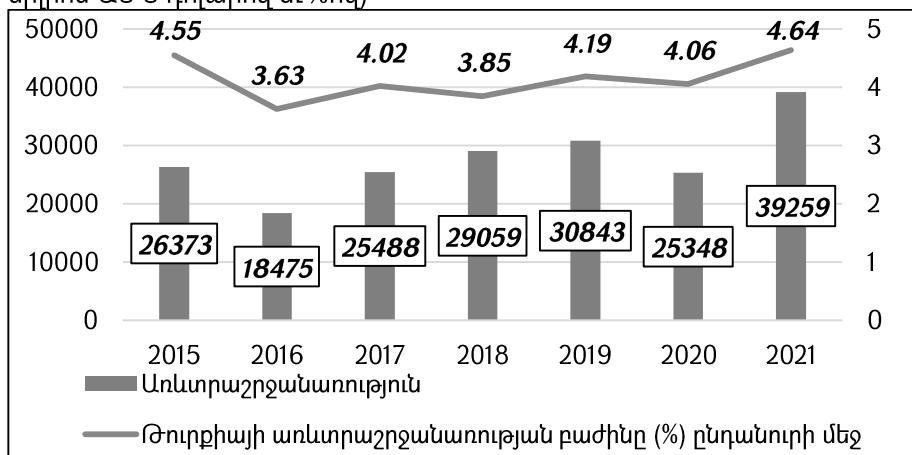
⁴¹ ՀՀՎԿ, URL. <https://armstat.am/am/?nid=160> (մատչում՝ 15.09.2023):

2017	304%	2010	317%	2003	212%
2016	140%	2009	269%		

Հարկ է նշել նաեւ, որ հենց 2013ին Վրաստանի հետ միջնորդաւորուած առեւտրի գործակցի աճն ուղեկցուեց ԹՀի հետ միջնորդաւորուած առեւտրի գործակցի համանման անկմամբ, ինչը արձանագրուել է նաեւ ԹՀից ներածման բացարձակ ցուցանիշի զգալի աճով (աղ. 5): Հարկ է նաեւ նշել, որ 2021ին Վրաստանի այս գործակցի կտրուկ անկումը 2020ի համեմատ եւս մէկ անգամ հաստատում է, որ Վրաստանը միջնորդի դեր է խաղում ՀՀի համար հիմնականում հենց ԹՀի հետ առեւտրի առումով:

Արժէ նաեւ դիտարկել ԹՀ եւ ԵԱՏՄ յարաբերութիւնները եւ ՀՀի դերը՝ որպէս ԹՀի հետ ընդհանուր ցամաքային սահման ունեցող երկրի: 2015ի համեմատ՝ 2021ին ԵԱՏՄ արտաքին ապրանքաշրջանառութեան մէջ ԹՀի հետ ապրանքաշրջանառութեան տեսակարար կշիռը 4,64 տոկոս է՝ 4,55 տոկոսի դիմաց (գծ. 15):

Գծապատկեր 15.- ԵԱՏՄի եւ ԹՀի ապրանքաշրջանառութիւնը (2015-21, միլիոն ԱՄՆ դոլարով եւ %ով)⁴²

Չնայած տոկոսային արտայայտութեամբ աննշան փոփոխութեանը, բացարձակ արտայայտութեամբ, 2021ին շրջանառութիւնն աճել է մինչեւ 39,2 միլիարդ ԱՄՆ դոլար՝ 2015ի 26,3 միլիարդ դոլարի դիմաց: Շրջանառութեան նուազում է նկատուել 2016ին, երբ Ռուսաստանը արգելք դրեց ԹՀից որոշակի ապրանքների ներածման վրայ: Այս գործոնը ցոյց է տալիս, որ Ռուսաստանը գերիշխող դեր է խաղում ԵԱՏՄի եւ ԹՀի յարաբերութիւններում: Այսպէս, 2021ի համար ԹՀից ԵԱՏՄ երկրներ ներածման մասով ՀՀի մասնաբաժինը կազմել է 0,8%, Բելառուսը՝ 8,2%, Ղազախստանը՝ 13%,

⁴² Եւրասիական տնտեսական յանձնաժողովի տուեալների բազա, URL՝ http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/union_stat/Pages/default.aspx (մատչում՝ 16.09.2023):

Ղրղզստանը՝ 3,7%, Ռուսաստանը՝ 74,3%: Այս գործոնը ցույց է տալիս, որ ԹՀ-ից ԵԱՏՄ ներածման առումով ՀՀն զբաղեցնում է վերջին տեղը:

Այսպիսով, ՀՀ-ի դերը ԵԱՏՄ-ԹՀ յարաբերությունների առումով աննշան է, եւ այդ յարաբերությունների հիմնական ուղղությունը Ռուսաստանի եւ ԹՀ-ի տնտեսական յարաբերություններն են: Հաշվի առնելով այս իրողությունները, ինչպէս նաեւ 2022 Փետրուարից սկսած ռուս-ուկրաինական հակամարտութեան սկզբից յետոյ Ռուսաստանի դէմ պատժամիջոցները եւ Ռուսաստան զուգահեռ ներածումների հարցում ԹՀ-ի վրայ ճնշումը, ՀՀն կարող է առանցքային տնտեսական դեր խաղալ Ռուսաստանի եւ ԹՀ-ի միջեւ առեւտրային յարաբերություններում՝ ԹՀ-ից Ռուսաստան զուգահեռ ներածման միջոցով:

Հարկ է նշել, որ որոշակի խնդիր կայ նաեւ Մերձատր Արեւելքի երկրների հետ ՀՀ-ի արտաքին առեւտրային քաղաքականութեան հետ կապում, մինչդեռ ԹՀ-ի համար այս տարածաշրջանը արտաքին առեւտրային քաղաքականութեան մէջ երկրորդ տեղն է զբաղեցնում ԵՄ-ից յետոյ: ՀՀ-ի կողմից դէպի Մ. Արեւելքի երկրներ արտածման զարգացման քաղաքականութեան բացակայութիւնը բացասական ազդեցութիւն է ունենում ԹՀ-ի տարածքով դէպի այդ երկրներ առեւտրափոխադրումների իրականացման համար:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԱՌԱԽԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս նկարագրուած էր ներածութեան բաժնում, վերլուծութեան այս հատուածը իրականացուել է բացայայտուած համեմատական առաւելութիւնների մոդէլի միջոցով՝ հաշուարկելով համեմատական առաւելութիւնների գործակիցը (RCA): Գործակիցը հաշուարկելու համար վերցուել են երկու երկրների վիճակագրական ծառայութիւններում ներկայացուած 2018-21ի տուեալները: 2021ի տուեալներով ՀՀն համեմատական առաւելութիւն ունի հետեւեալ ոլորտներում.-

- կենդանի կենդանիներ, բացառութեամբ 03 ենթադասի կենդանիների (01-05 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Խմիչքներ (11 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Ծխախոտ եւ ծխախոտային արտադրանք (12 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Հում կաշի եւ մորթի (21 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Փայտային բջջանիւթ եւ թափօնաթուղթ (25 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Մետաղական հանքաքարեր եւ մետաղի ջարդօն (28 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Ոսկի՝ ոչ-դրամային տարբերակով (բացի ոսկու հանքաքարերից եւ խտանիւթերից) (97 անուանացանկի ապրանքախմբեր):

Այս հանգամանքը վկայում է այն մասին, որ երբ սահմանը բացուի, այդ ապրանքների ենթադասերը կարող են արտածուել ԹՀ: Բայց հարկ է նշել,

որ 7 ապրանքներից միայն 2ն են վերջնական սպառման ապրանքներ (11 եւ 12 ենթադասեր), մնացածը ենթադասեր են, որոնք կարող են վերամշակուել եւ ետ ներածուել ՀՀի կողմից՝ ԹՀից ներածման տեսքով, ինչի արդիւնքում աւելացումը արժէքը կը ձեւատրուի ԹՀում:

Հայկական արտածման ներուժը դէպի ԹՀ դեռեա զուտ տեսական է, քանի որ դրա իրացման ուղղութեամբ գործնական քայլեր չեն ձեռնարկուել: Եթէ նոյնիսկ լինեն մրցունակ եւ արտածուող ապրանքներ, ապա միայն սահմանի բացումը բաարար չէ, եթէ ԹՀն հրաժարուի ՀՀի նկատմամբ կիրառել ԱՀԿ կանոններն ու սկզբունքները: Սա ներառում է «առաւել բարենպաստ պայմանների սկզբունքը», որը չի կարող կիրառուել ՀՀի նկատմամբ, որը թոյլ է տալիս ԹՀին կամայական մաքսատուութքեր կիրառել ՀՀից ապրանքների ներածման համար: Ուստի կարելի է յստակեցնել ԹՀի մաքսային եւ սակագնային քաղաքականութիւնը հայկական ապրանքների նկատմամբ, որից մեծապէս կախում կը լինի ՀՀից ԹՀ արտածման իրագործելիութիւնը:

ԹՀն համեմատական առաւելութիւն ունի հետեւեալ գծերով.

- Միս եւ մսամթերք (1 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Կաթնամթերք եւ թոչնի ձու (2 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Բանջարեղէն եւ մրգեր (5 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Շաքարներ, քաղցրացուցիչներ, մեղր (6 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Պլաստիկ (58 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Կաուչուկի արտադրութիւն՝ այլ տեղ չդասակարգուած (62 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Խցանափայտից եւ փայտից արտադրանք (բացի կահոյքից) (63 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Հիւսուածեղէն մանուածք, գործուածքներ, պատրաստի արտադրանք եւ յարակից ապրանքներ (65 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Ոչ-մետաղական օգտակար հանածոների արտադրութիւն, որոնք այլ տեղ դասակարգուած չեն (66 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Ալյուր չդասակարգուած մետաղների արտադրութիւն (69 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Ճանապարհային փոխադրական միջոցներ (78 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Հաաքովի շէնքեր, սանտեխնիկա, ջեռուցման եւ ոչ-շարժական լուսատրման սարքեր (81 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Հագուստի իրեր եւ հագուստի պարագաներ (84 անուանացանկի ապրանքախմբեր)
- Կօշիկ (85 անուանացանկի ապրանքախմբեր):

Բաց սահմանի դեպքում ԹՀն, ամենայն հաանականությամբ, կ'արտածի այդ ապրանքները ՀՀ, ինչը կարող է անբարենպաստ միջավայր ստեղծել տեղական արտադրողների համար:

Հարեան երկրի հետ տնտեսական կապեր հաստատելիս ՀՀի պարենային անվտանգության վրայ հնարատր ազդեցությունը մեծ մտահոգություն է, յատկապես՝ հաշուի առնելով մատչելի եւ բարձրորակ գիտատնտեսական եւ արդիւնաբերական ապրանքներ արտադրելու ԹՀի կարողությունը: Այս փաստը եւս մէկ անգամ ընդգծում է նման տնտեսական գործակցության հնարատր ազդեցությունը ՀՀ պարենային անվտանգության ունակությունը վրայ լիարժէքօրէն գնահատելու անհրաժեշտությունը:

Այս առումով, արժէ դիտարկել նաեւ ՄԱԿի Առեւտրի եւ զարգացման համաժողովի կողմից հաշտարկուած համանման ցուցանիշը: Այն հաշտարկ-

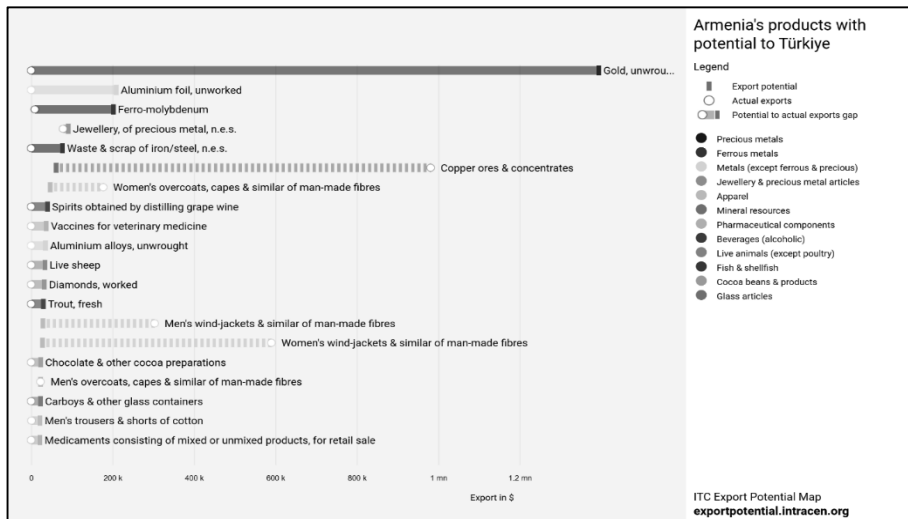
ում է հետեւեալ բանաձեւով.
$$RCA_{Ai} = \frac{\frac{X_{Ai}}{\sum_{j \in P} X_{Aj}}}{\frac{X_{Wi}}{\sum_{j \in P} X_{Wj}}} \geq 1^{43},$$

Այս ցուցանիշն ունի աննշան շեղումներ երկու երկրների ազգային վիճակագրական ծառայությունների համանման ցուցանիշի հաշտարկից: Այսպիսով, ՀՀի համար 2021ի տուեալներով այս ցուցանիշը բացի վերը նշուած ապրանքախմբերից բացայայտում է առաւելություններ (ըստ ապրանքների եռանիշ դասակարգման) նաեւ պանրի եւ կաթնաշոռի, շոկոլադի, կակաոյով պատրաստի սննդամթերքի, ալկոհոլային խմիչքների, արդիւնաբերական ադամանդների, ելեկտրոմի, ապակեայ իրերի, չուգունի եւ շաիգլայզէի, սպունգանման երկաթի, հիւսուածեղէնի գործուածքներից պատրաստուած տղամարդկանց եւ կանանց հագուստի ոլորտներում: ԹՀի համար կարեւորում են հետեւեալ ուղղությունները.- ցորենի ալիւր, քար, աազ եւ մանրախիճ, չցնդող բուսական ճարպեր եւ իւղեր, պլաստիկ մոնոթելեր, հիւսուածեղէնի մանուածք, տրիկոտաժէ գործուածքներ:

Գծապատկեր 16.- ՀՀից ԹՀ արտաձման ներուժի քարտէզ⁴⁴

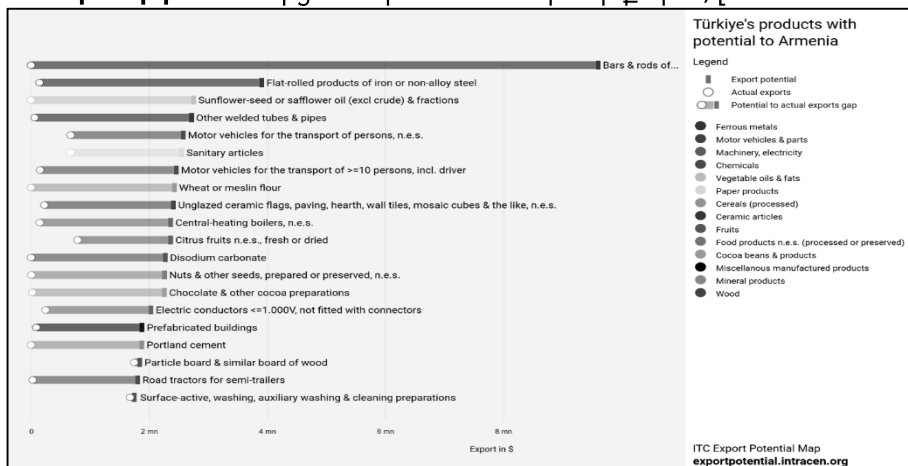
⁴³ Որտեղ Pն բոլոր ապրանքների բազմությունն է (i ∈ P), X_{Ai}ն՝ i արտադրանքի արտաձումը A երկրից, X_{Wi}ն՝ i արտադրանքի համաշխարհային արտաձումը, $\sum_{j \in P} X_{Aj}$ ն՝ A երկրի ընդհանուր արտաձումը, $\sum_{j \in P} X_{Wj}$ ն՝ ընդհանուր համաշխարհային արտաձումը:

⁴⁴ Export Potential Map SPOT EXPORT OPPORTUNITIES FOR TRADE DEVELOPMENT, URL: <https://exportpotential.intracen.org/en/products/gap-chart?toMarker=j&market=792&fromMarker=i&exporter=51&whatMarker=k> (մատչում՝ 16.09.2023):

Արտածման ներուժի քարտեզները եւս հաստատում են վերոնկարագրեալ առաւելութիւնները թէ՛ ՀՀ-ի եւ թէ՛ ԹՀ-ի համար (գծ. 16, 17):

Գծապատկեր 17.- ԹՀ-ից ՀՀ արտածման ներուժի քարտեզ⁴⁵

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐ

Ամփոփելով, կարելի է արձանագրել, որ չնայած այն հանգամանքին, որ ՀՀ-ն եւ ԹՀ-ն գտնւում են նոյն տարածաշրջանում եւ հարեան են, երկու երկրների տնտեսութիւնների աճն ու անկումը փոխկապակցուած չեն, ինչը

⁴⁵ Export Potential Map SPOT EXPORT OPPORTUNITIES FOR TRADE DEVELOPMENT, URL: <https://exportpotential.intracen.org/en/products/gap-chart?toMarker=j&market=51&fromMarker=i&exporter=792&whatMarker=k> (մատչում՝ 16.09.2023):

ցոյց է տալիս թոյլ տնտեսական փոխազդեցութիւնը: Չնայած այս հանգամանքին, ԹՀն 30 տարուայ ընթացքում դարձել է ներածման գծով ՀՀի ազդեցիկ գործընկերը: Դէպի ԹՀ հայկական արտածման տեսակարար կշիռը չնչին է, եւ արտածումն ինքնին հիմնականում հումքային է: Մինչդեռ ԹՀից ներածումը հիմնականում ներկայացուած է հենց աւելացուած արժէքի բարձր մասնաբաժին ունեցող ապրանքներով. որոշ դէպքերում արձանագրում է նաեւ ՀՀից հումքի արտածում եւ յետոյ պատրաստի ապրանքի ներածում ԹՀից:

Յարաբերութիւնների զարգացման յաւելեալ խոչընդոտ են նաեւ իրաւական դաշտի բացերը եւ վիճակագրական տուեալների հաւաքման եւ հաշուառման անհամապատասխանութիւնները, որոնք հիմք են տալիս ենթադրելու, թէ առկայ է երրորդ երկրների միջոցով իրականացուող միջնորդատրուած առեւտուր: Ներածման վերլուծութիւնը՝ ըստ ծագման եւ առեւտրային երկրների, ցոյց է տուել, որ 2022ի համար այս ցուցանիշը ԹՀի համար կազմում է -72%, իսկ Վրաստանի համար՝ 399%: Դիւանագիտական յարաբերութիւնների բացակայութիւնը բարդացնում է իրական առեւտրաշրջանառութեան հաշուառումը եւ դրա ամբողջական վերլուծութիւնը:

ԵԱՏՄ եւ ԹՀ փոխգործակցութեան ոլորտում ՀՀի դերը չնչին է՝ չնայած ընդհանուր սահմանի առկայութեանը: ԵԱՏՄ-ԹՀ առեւտրային յարաբերութիւնների հիմքը Ռուսաստան-ԹՀ առեւտրային յարաբերութիւններն են: Ռուսաստանի նկատմամբ 2022ի պատժամիջոցների նոր իրողութիւնները կարող են դրական դեր խաղալ ԹՀ-ՀՀ-Ռուսաստան առեւտրային շղթայի յարաբերութիւններում՝ ԵԱՏՄ-ԹՀ յարաբերութիւնների առումով:

Համեմատական առաւելութեան առումով ԹՀն, ի տարբերութիւն ՀՀի, առաւելութիւններ ունի աւելացուած արժէքով արտադրանքի առումով, մինչդեռ ՀՀն ունի առաւելութիւններ մեծմասամբ հումքային արտածման գծով (բացառութեամբ ծխախոտի եւ խմիչքների): Այս հանգամանքը վկայում է հայկական արդիւնաբերութեան թերզարգացածութեան եւ ՀՀի հումքի արտածման հիմքով հոլանդական հիւանդութեան⁴⁶ առաջացման դիսկերի մասին:

Վերոգրեալից ելնելով՝ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ հայ-թուրքական սահմանը բացելիս ՀՀն պէտք է յստակ արտաքին տնտեսական քաղաքականութիւն մշակի ԹՀի նկատմամբ: Առաջնային է ՀՀի արտածման այլազանացումը. ՀՀն պէտք է կենտրոնանայ դէպի ԹՀ իր արտածման մէջ բացի

⁴⁶ «Հոլանդական հիւանդութիւնը» (Գրոնինգէնի էֆեկտ) ակնյայտ պատճառահետեւանքային կապն է տնտեսութեան որոշակի հատուածի տնտեսական զարգացման խթանման (օրինակ՝ բնական աղբիւրներ) եւ միա հատուածների (ինչպէս գիւղատնտեսութիւնը կամ թէթեւ արդիւնաբերութիւնը) թուլացման միջեւ: Նման իրավիճակը տնտեսութիւնը կախուածութեան մէջ է դնում այդ մէկ զարգացող ճիւղից, ինչը զգալիօրէն պակասեցնում է տնտեսութեան՝ հնարաւոր ցնցումներին դիմակայելու ունակութիւնը:

աանդական գիտատնտեսական եւ հանքարդիւնաբերական արտադրանքներից այլ արտադրատեսակների ընդլայնման գործընթացի վրայ: Սա կարող է ներառել բարձր աւելացում արժէքով ապրանքների արտածում, ինչպիսիք են SS (Տեղեկատուական արհեստագիտամիջոցներ) ծառայութիւնները, ոսկերչական իրերը եւ վերամշակուած սննդամթերքը: Դրան զուգահեռ անհրաժեշտ է ապահովել արդար մրցակցութիւն հայկական շուկայում թուրքական ընկերութիւնների եւ տեղական ձեռնարկատէրերի համար՝ թոյլ չտալով թուրքական ընկերութիւններին դեմպինգային⁴⁷ գործընթացներով գրաւելու տեղական շուկան:

Դէպի արտածում ուղղուած քաղաքականութեան մշակման եւ ներքին շուկայում արդար խաղի կանոնների սահմանման պայմաններում ՀՀ-ն կարող է զարգացման յաւելեալ միջոցներ ստանալ հայ-թուրքական սահմանի բացման եւ տնտեսական յարաբերութիւնների վերականգնման դէպքում՝ բաարար լծակներ ունենալով նուազագոյնի իջեցնելու հնարաւոր ռիսկերը:

⁴⁷ Դեմպինգը գնագցման գործընթաց է, երբ ընկերութիւնը սահմանում է ինքնարժէքից ցածր գներ, որպէսզի դուրս մղի շուկայում գործող այլ ընկերութիւններին:

**ANALYZING TRADE RELATIONS BETWEEN ARMENIA AND TURKEY:
POTENTIAL RISKS AND OPPORTUNITIES
(SUMMARY)**

VILEN MNATSAKANYAN
mnatsakanyanvilen@gmail.com

Armenian-Turkish relations have recently entered a new round of development. However, it is important to emphasize that any process in the new geopolitical realities is full of not only new opportunities but also risks. In this article, the author assesses the current state of foreign trade relations between Armenia and Turkey, as well as the economies and export structures of the two countries. Accordingly, the paper affirms that, compared with the Armenian economy, the Turkish economy is significantly more diversified and more flexible in the context of external economic shocks. A similar picture can be seen in foreign economic relations: Armenia's exports (both commodity groups and major partners) are significantly more concentrated, which creates additional risks in facing future external economic shocks.

The study concludes that Armenia does not have mediation potential in the context of Turkey-EEU relations, because the main partners on this platform are Turkey and Russia. At the same time, the absence of a foreign economic policy developed by Armenia towards the Middle East makes it almost impossible to use Turkey as a mediator in these relations. The author's analysis of comparative advantages leads to the conclusion that Turkey has an advantage in bilateral relations in terms of product groups that are industrial products, while Armenia's advantages are mainly related to raw materials. In such a situation, the risks of external economic dependence on Turkey increase significantly.

The paper concludes that in opening the borders between Armenia and Turkey, Armenia has to cultivate a strategic economic policy with Turkey to avoid dumpings and the loss of its tiny and weak local industries.

THE PERSISTENCE OF MISLEADING WESTERN NARRATIVES IN 20TH CENTURY RUG SCHOLARSHIP

ARTO TAVUKCIYAN

arto@armenianrugs.com

INTRODUCTION

Western narratives in rug scholarship have been particularly influential in shaping broader understanding of the woven textile heritage of Western Asia. Despite their influence, however, these narratives have not always been sensitive to, or aware of, local understanding and knowledge of woven textile techniques and symbolism. To this end, this paper presents and discusses three prominent symbolic motifs appearing in Anatolian and Caucasian rugs a) the “crab” border, b) the “leaf and calyx” or “wineglass” border, and c) the Talish rosette. The paper examines these motifs and places their symbols within the context of an Armenian, and not just Western, visual language.

In the 19th century, the influence of Armenians on the art of rug weaving was well known. In his prominent book, *A History of Oriental Rugs before 1800* Fredrik Robert Martin (1868-1933), a Swedish rug scholar living in England in the late 19th century, wrote fully acknowledging the seminal contributions of the Armenians to the art of weaving, especially in the creation of the famous Dragon rugs from Artsakh (Nagorny-Karabagh). The New York Metropolitan Museum in their 1910 Exhibition entitled *Early Oriental Rugs* attributed many rugs, including several Dragon rugs, to Armenia.²

Other publications from that era confirmed the seminal importance of Armenians to the art and weaving of rugs. Noel Buxton (1869-1948) states:

As craftsmen the Armenians show considerable capacity. They have been long renowned for their skill and artistry in carpet making. Most of the carpets known as

¹ F. R. Martin, *A History of Oriental Carpets before 1800*, Vienna, 1908. In, its 159 pages the book has 393 monochromes and applied lithograph illustrations, 33 full plate illustrations at the end.

² Wilhelm R. Valentiner, *The Metropolitan Museum of Art, Catalogue of a Loan Exhibition of Early Oriental Rugs*, New York Nov. 1, 1910-January 15, 1911.

Turkish are manufactured by them and sold to the Western world by merchants and traders in Constantinople.³

Another account by Lewis George Griffin (1865-1946) confirms: [In Turkey] “Almost all weavers were Armenian.”⁴

Antony Wynn, biographer of the Oriental Carpet Manufacturers Company (OCM), the biggest rug company in the world at the end of the 19th Century and beginning of the 20th, states:

The OCM, as it expanded its weaving further and further into Anatolia, employed, almost without exception, Greek or Armenian weavers.⁵

But after the Armenian Genocide in 1915, as Armenians were ethnically cleansed from their homeland in Anatolia and east of it, the story changed. Churches were destroyed, names of villages were changed, art and culture were appropriated and the Turkish government began to deny the extermination of the Armenians. The Western powers in their desire to keep the new Turkish republic in their fold as a bulwark against the Soviets, closed their eyes to the atrocities and the cultural theft.

The Armenians, reeling from mass extermination and subsequent wars, were too shell-shocked and devastated to protest and counter-act as their cultural legacy was being stolen in front of their eyes. Their first priority, understandably, was survival. Also, in 1921 Armenia being pulled behind the Iron Curtain as a new Soviet Republic did not help.

Accordingly, after 1915, an army of rug scholars led by the influential Arthur Upham-Pope⁶ from the US and Kurt Erdmann⁷ from Germany promoted the theory of the Turkic nomadic weaver who migrated to Anatolia from Central Asia in the 12th century, conquered Anatolia and originated Anatolian and

³ Noel Buxton M.P. and the Rev. Harold Buxton, *Travel and politics in Armenia*, with an introduction by Viscount Bryce and a contribution on Armenian history and culture by Aram Raffi, 1914.

⁴ Lewis G. Griffin, *The Practical Book of Oriental Rugs*, J.B. Lippincott Company, Philadelphia & London, 1920.

⁵ Antony Wynn, *Three Camels to Smyrna: Times of War and Peace in Turkey, Persia, India, Afghanistan & Nepal 1907–1986. The Story of the Oriental Carpet Manufacturers Company*. Hali Publications 2008. ISBN 978-1-898113-67-6. <http://www.levantineheritage.com/testi70.htm>

⁶ Arthur Upham-Pope (1881-1969) was an American scholar, art historian, and architecture historian. He was an expert on historical Persian art.

⁷ Kurt Erdmann (1901-1964) was a German art historian who specialized in Sasanian and Islamic Art. He is best known for his scientific work on the history of the Oriental rug, which he established as a subspecialty within his discipline.

Caucasian rugs. Upham-Pope's first salvo was to challenge the accepted attribution that the 17th century Dragon rugs were woven by Armenians.

"In this respect, it is interesting to observe this in parallel with his critical study of the so-called Armenian dragon rugs, published in the same year as his Art Bulletin article, in which he challenges both the attributions given to the 'dragon rugs' and the dating methods applied to them. This article provoked prolonged debates between Pope and various scholars of Armenian origin, including Arménag Sakisian."⁸

Upham-Pope, travelling through Anatolia in 1925, even went as far as to write, "*There is no record nor even any local tradition that weaving was ever carried on in Armenia to any extent...that a slow elaborate and difficult art like rug weaving could have grown up in Armenia without showing relation to contemporary and allied arts is difficult to believe.*"⁹ Of course there was no record. Anatolia was ethnically cleansed of Armenians. Armenian homes and looms were now taken over by Kurds and Turks who were moved to the Armenian highland by the Turkish government to replace them.

Rug dealers also latched on to the Turkic nomadic storyline because it helped sell rugs. The tale of nomads roaming Anatolia and the Caucasus with their families and flocks with their women weaving on portable looms was a far more alluring vision than a sedentary Anatolian woman sitting down and weaving a rug after feeding her family and putting her children to bed.

There is ample documented proof of weaving in Anatolia and the Armenian Highland thousands of years before the appearance of Turkic tribes. The below-mentioned data are the tip of the iceberg.

The tenth-century Arab traveller Ibn Fadlan, who visited the Volga Bulgars as a member of an Abbasid embassy in 921–922 CE, offers the following account of the Volga Bulgars in his travelogue, the *Risala* (journal):

The king's yurt is enormous and can hold more than a thousand people. It is carpeted with Armenian rugs. In the middle the king has a throne bedecked with Byzantine silk...¹⁰

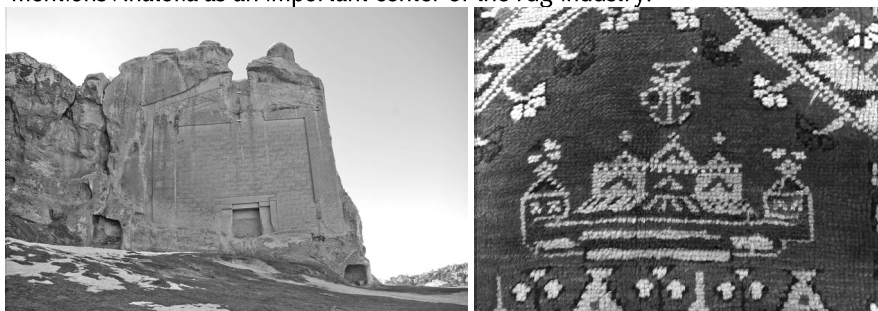
⁸ Yuka Kadoi, "Arthur Upham-Pope and his 'Research Methods in Muhammadan Art': Persian carpets", *Journal of Art Historiography*, 6:2012, p. 5 (<https://arthistoriography.files.wordpress.com/2012/05/kadoi.pdf>).

⁹ Arthur Upham-Pope, "The Myth of the Armenian Dragon Carpets," *Jahrbuch der asiatischen kunst*, 1925, pp. 147-138.

¹⁰ Aḥmad ibn Faḍlān ibn AlAbbās ibn Rāshid ibn Ḥammād, (commonly known as Ahmad ibn Fadlan), was a 10th-century Muslim traveler, famous for his account of his travels as a member of an embassy of the Abbasid caliph, AlMuqtadir of Baghdad, to the king of the Volga Bulgars; it was known as his *risāla* ("account" or "journal"). His account is most notable for providing a detailed description of the Volga Vikings, including

Most of the crafts of Turkish village life, with the exception of certain techniques of animal husbandry, must have been learnt by the newcomers from native inhabitants.¹¹

The Byzantine products of the silk industry, especially brocades, *mandils*,¹² and material for upholstering, were widely demanded in the Mediterranean. On carpet production in eastern Asia Minor-Armenia, it is of interest that *Hudud al-Alam* mentions Anatolia as an important center of the rug industry.¹³

The precursor of the Mihrab form, the Midas Monument of a Phrygian King, is at Yazilikaya, which is located in the ancient Phrygian Valley and is dedicated to the mother goddess Kybele, the only god of the Phrygian religion, and the so-called Mezarlik motif on Kirsehir rugs, thought to be cemeteries

It also became accepted that along with the weavers, the motifs on Antique Caucasian and Anatolian rugs were claimed to have been introduced from Central Asia! In reality the origin of the motifs was ancient Anatolian, starting from petroglyphs then used by the Anatolian sedentary cultures of the Hittites, Luwians, Lydians, Phrygians, Assyrians, Urartians, Sassanians, Byzantines and finally the Armenians, the successors of this artistic tradition of Anatolia that is reflected in the rugs. One can see many of these motifs on the remaining Byzantine and Armenian Medieval Churches, manuscripts and Armenian *khachkars* (cross stones). Western rug scholars after 1915 never bothered to

eyewitness accounts of life as part of a trade caravan and witnessing a ship burial (Ahmad ibn Fadlan - Wikipedia).

¹¹ W. V. Brice, "The Turkish Colonization of Anatolia" p. 27 (<https://www.escholar.manchester.ac.uk/api/datastream?publicationPid=uk-ac-man-scw:1m1904&datastreamId=POST-PEER-REVIEW-PUBLISHERS-DOCUMENT.PDF>).

¹² From Arabic مَنْدِيل, mandil, "sash; turban cloth; handkerchief".

¹³ Speros Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, University of California Press, 1971 ("The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century : Speros Vryonis, Jr.", Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive)

research Armenian medieval art or ancient Anatolian culture and blindly attributed everything to Turkic nomads.

In addition, many of the names of the rug motifs were coined by Europeans who misread them without understanding their true significance.

A good example is the so-called “Mezarlik” (cemetery in Turkish) rug motif common on Anatolian rugs from Kirsehir, in central Anatolia.

Even Turkish rug scholars today admit that this description was wrong and what was represented in reality was a landscape scene:

These are named as rugs with ‘cemetery or grave’ in foreign resources. Turkish researchers did not pay attention on rug art for many years, mostly western researchers had works on this subject. For this name might have been given by foreigners. On resources published abroad, these rugs are described as ‘cemetery rug or grave rug’. Most of the rugs belong to Kirsehir region but foreign resources mention Kula with landscape. Numerous rugs have been taken to Germany many years ago. They are known as ‘grave rugs’ or ‘friedhofteppiche’ in Germany. There is no explanation on the reason of this name on resources. The trees on landscape zones must have been likened to a cypress tree. Cypress trees are mostly found on cemeteries. In this sense, they must have established a connection between cypress trees and cemeteries. Foreigners misattributed these rugs as they did not know the characteristics of the era. These rugs are imaginary landscape descriptions with architectural motives.¹⁴

Unfortunately, even with better information and knowledge today these myths still persist in Western rug scholarship.

In addition to the continued support for Turkish attribution and the sellable storyline of the Nomad weaver, another western phenomenon supports these myths: Oikophobia. “An extreme aversion to the sacred, and the thwarting of the connection of the sacred to the culture of the West is described as the underlying motif of oikophobia; and not the substitution of Christianity by another coherent system of belief. The paradox of the oikophob seems to be that any opposition directed at the theological and cultural tradition of the West is to be encouraged even if it is “significantly more parochial, exclusivist, patriarchal, and ethnocentric.”¹⁵

Except in the most obvious cases, western rug scholars reject the notion that Christianity had much influence on rug design and instead point to Islam. They

¹⁴ Çiğdem Karaçay, “An Examination into the Rugs with a View of Kirsehir”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (RTEÜ Journal of Social Sciences), 2:2018, pp. 141-55 (https://www.academia.edu/98519683/An_Examination_into_the_Rugs_with_a_View_of_Kirsehir).

¹⁵ Wikipedia, “Oikophobia,” n. d.

insist cruciform designs on a rug are only graphic motifs, and not an expression of Christian spiritual devotion. They ignore ancient Anatolian motifs and the early Christian heritage of Anatolia that existed thousands of years before the appearance of Turkic tribes. For example, they attribute all rugs with Mihrabs to Islamic weavers when it is well known that Eastern Christians including Armenians wove and used prayer rugs.¹⁶

The funeral of Hovhannes/Ohannes Khazanjian, 1904. Kharpert/Harput with prayer rug covering the casket. Credit: Houshamadyan

To fully understand pre-19th century rugs, one must put oneself in the place of a Christian weaver of that era. Understandably it is hard for us to imagine in the secular world we live in today, but for a weaver in the 19th century their lives revolved around religion.

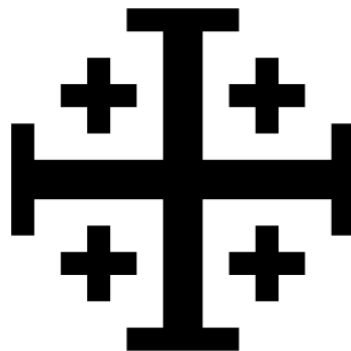
Let us look at the Armenian community: In the Ottoman Empire the Armenians lived within the Millet system. Through the Millet system, religious communities were taken under control, and order was established. Communities who belonged to different religions and sects were governed by their religious leaders (congregation heads). These religious leaders also had the status of civil servants and were responsible for their community.¹⁷ In other

¹⁶ <https://www.britannica.com/topic/prayer-rug>

¹⁷ "The Ottoman Millet System and Its Relationship with Nationalism," https://turkishstudies.net/economy?mod=makale_ing_ozet&makale_id=46455#:~:text=Through%20the%20millet%20system%2C%20religious,were%20responsible%20for%20their%20community.

words, religious leaders were involved in all aspects of life of the Armenian community.

To further elaborate the misleading approach of Western rug scholars, we will focus on three examples of motifs. These represent three common misunderstandings of the motifs on Anatolian and Caucasian rugs by western rug scholars based on their ignorance of ancient Anatolian motifs and the early Christian heritage of Anatolia.

So-called Crab border on an Armenian Karabagh rug and the Jerusalem Cross

1. The ‘Crab’ border

The first example is a ubiquitous border design on antique Caucasian rugs known as the “Crab” border.

Peter Stone describes the ‘Crab border as follows:

A border of repeated florets connected by radiating lines suggesting crab claws. This border is often found in rugs of Karabagh.¹⁸

The border has nothing to do with crabs. It is a representation of the Jerusalem cross – a heraldic cross and Christian cross variant consisting of a large cross surrounded by four smaller crosses, one in each quadrant. It was used as the emblem and coat of arms of the Kingdom of Jerusalem from the 1280s. It was an important symbol for Armenians, too, and therefore, naturally, it was used on their rugs as well.

“Arguably, the Jerusalem cross is the most recognizable symbol of Christianity. But nowhere in the world is this sign as significant or culture-rooted as it is in **Armenia**. Throughout Armenia, thousands of *khachkars* decorate the mountainous terrain of the first Christian nation. They are a unique example of the Armenian art of spiritual expression. Since the 4th century, the conversion of Armenians and establishment of Christianity as a

¹⁸ Peter F. Stone, *Oriental Rugs: An Illustrated Lexicon of Motifs, Materials, and Origins*, Tuttle Publishing, 2013, p. 77.

state religion in 301 gave a beginning to a new era of Armenian national consciousness with the cross in the centre of the Armenian symbolism.”¹⁹

But Western rug scholars deny the origin of the border as a Christian cross and do not understand the significance of the motif, thus avoiding its attribution to Armenians as it rightly deserves.

2. The ‘leaf and calyx’ or ‘wineglass’ border

The second example is another ubiquitous border called the “Wineglass” border or, its other name, “the leaf and calyx border.” Peter Stone describes it as

A border design used in Caucasian rugs, especially those of the Kazak region. Diagonal serrated leaves alternate with a geometrized calyx which suggests a goblet or wineglass.²⁰

12th century Nor Varagavank monastery
with Jerusalem cross carved on the walls

This comical description shows the complete lack of knowledge of Armenian history and art.

The border comprises half of a very important motif which dates back to the 5th century BC. Put two borders side-by-side, and one will see that the so-called “Wineglass” border is actually half of a motif that goes back all the way to the Pazyryk rug, the oldest known rug in the world, said to have been woven by the Urartians or proto-Armenians.²¹

The motif represents the pagan Sun that later became the Christian symbol for the cross. Armenians call it “Arevakhach” or suncross. One can see it all the way back on the helmet of Tigranes the Great.

3. The ‘Talish Rosette’

The so-called “Talish rosette” is also frequently seen on Anatolian and Caucasian rugs. Rug scholarship believes it was created by the Shaksavan tribe, a nomadic Turkic tribe that roamed in the Moghan Valley, south of Karabagh.

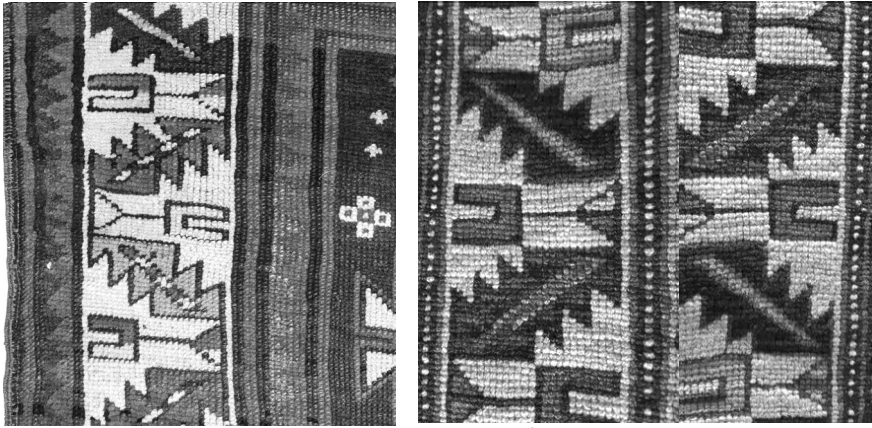
What is the Talish rosette? Basically, it is the interlocking of two eternity symbols that form a cross in their negative space.

¹⁹ “The Origins of the Jerusalem Cross”, <https://allinnet.info/interesting/the-origins-of-the-jerusalem-cross/> .

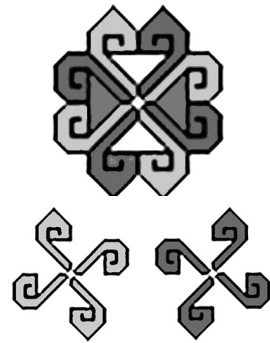
²⁰ Stone, p. 173.

²¹ Ulrich Schurmann, “The Pazyryk,” <https://www.attalus.org/armenian/paz1.htm> .

This rosette can be traced back to the Ancient Romans and was then used extensively in ancient Anatolia by the Byzantines and the Armenians, who modified it to accommodate a lobbed cross within it.

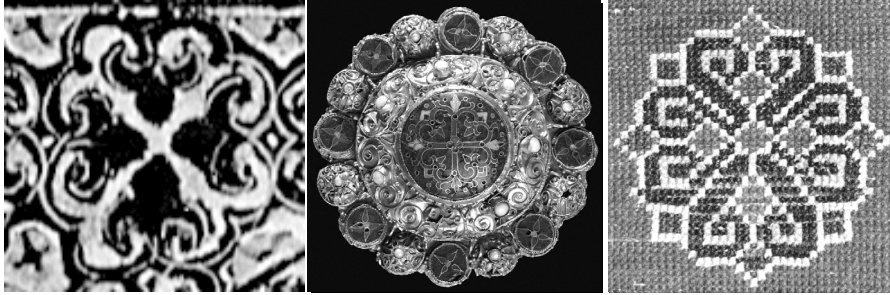
Leaf and calyx, or the wineglass borde

Close-up of Armenian Manuscript Dedicatory page, Erevan 1268; Pazyryk motif 5th century BC; two borders brought together create the Pazyryk motif

The Armenians then began using it on everything from medieval manuscripts and *khachkars* to Caucasian and Anatolian rugs. Therefore, as we can see, the design's evolution was from west to east, and its origin had nothing to do with either the Talish/Shahsavan Turkic tribe or with Central Asia.

These three examples are only a small sampling of how rug scholars of the 20th century either through ignorance or intention ignored ancient Anatolian and Armenian art as the source for the motifs of antique Anatolian and Caucasian rugs and instead attributed everything to Turkic or Islamic art.

The rosette on a Roman textile in the Textile Museum in Washington, DC; Gold and enamel, 975-1025 AD (circa), Byzantine Empire; Close-up of the motif with a lobbed cross on an Armenian rug dated 1822

CONCLUSION

This paper has discussed some prevalent assumptions by western scholars in the study of Anatolian and Caucasian rugs. It has sought to demonstrate that, by contextualizing three prominent rug motifs within an Armenian aesthetic context, a richer, more complete understanding of the aesthetics of Anatolian and Caucasian rugs of Armenian origin can be reached.

ՅԱՄԵՑՈՂ ՍԻԱԼԱՊԱՏՈՒՄՆԵՐ 20ՐԴ ԴԱՐՈՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԳՈՐԳԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ (ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ԱՐԹՕ ԹԱՒՈՒՔՉԵԱՆ
arto@armenianrugs.com

Յօդուածը կ'անդրադառնայ Հայոց Յեղասպանութենէն ետք արեւելեան գորգարուեստին մէջ հայկական ազդեցութեան շուրջ գիտական փաստագրութեան դիմափոխումին: Ան կը բացատրէ, թէ ԺԹ. դարուն, արեւելեան գորգարուեստին վրայ հայկական ազդեցութեան փաստը գիտական շրջանակներու կողմէ ընդունուած էր ամէնուրեք: Սակայն Ի. դարուն եւ Հայոց Յեղասպանութենէն անմիջապէս ետք, շրջադարձ մը կատարուեցաւ եւ նոր պատում մը յառաջացաւ, ուր լուսարձակի տակ առնուեցաւ ԺԲ. դարէն սկսեալ Կեդրոնական Ասիայէն Փոքր Ասիա ներխուժող ու հաստատուող թուրք թափառաշրջիկ ցեղախումբերու կողմէ իբր թէ գործուած գորգերու ազդեցութիւնը: Յիրաւի, հայկական նպաստը վերագրուեցաւ ասոնց, անտեսումի ու մոռացումի մատնելով հայութեան նպաստը գորգագործութեան:

Յօդուածը կը հակադարձէ այս պատումին եւ իբրեւ օրինակ կը բերէ արեւելեան գորգերու վրայ յաճախ գործուած երեք՝ խեչաբարի, 'տերեւ ու բաժակ'ի (կամ գինեբաժակի եզերքի) ու թալիշեան վարդակի զարդանախշերը: Հեղինակը կը քննէ ու կը վերլուծէ ասոնք եւ ասոնց աղբիւրները կը մատնանշէ ուրարտական ու վաղմիջ-նադարու հայկական մշակութային այլեայլ դրսեւորումներու մէջ:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԾԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆ ԸՍՏ ՎԵՐՋԻՆ ՀՆԱԾԻՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

ԱՐՄԷՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ԱՐԱՄ ՊԱԼԵԱՆ

alpehist@gmail.com

araratinfo@gmail.com

Վերջին տարիներին գիտության զարգացումը հնարատր դարձրեց հնագոյն մարդկանց կմախքի քունքոսկրի՝ ականջի ետեվի վիմային մասից (լատին. pars petrosa) առանձնացնել եւ ուսումնասիրել հազարամեակներ պահպանուած ծինային նիւթը, ինչը նոր լիցք տուեց հնածինական (paleogenetic, archaeogenetic) ուսումնասիրութիւններին: Եւ, ներկայումս հնդեւրոպաբանութեան մէջ, լեզուաբանութեանը եւ հնագիտութեանը հաւասար, սկսել են էական դեր կատարել նաեւ այդ ուսումնասիրութիւնները, որոնք, կարելի է ասել, նոր էջ են բացում հին ժողովուրդների, նրանց նախահայրենիքի, գաղթերի եւ տարաբնակութեան հարցերում: Այդ ուսումնասիրութիւնները էական նիւթ են տալիս նաեւ հնագոյն հայերի նոյնացման եւ այսպիսով՝ հայոց ազգաձագման առաւել դժուար խնդրի լուծման գործում ճշտում եւ լրացնում են որոշ տեսակէտեր եւ բացառում միւսները: Ստորեւ, առաւելապէս կենտրոնանալով խնդրի բանասիրական եւ պատմական տեսանկիւններին, համառօտակի կը ներկայացուեն արդիւնքներն ու եզրակացութիւնները¹:

ՎԱՂՆՁԱՀԱՅԵՐԷՆ ԵՒ ՎԱՂՆՁԱՀԱՅԵՐ

Գիտութեան մէջ կարելի է առանձնացնել հին ժողովուրդների ժառանգորդութեան երեք հայեցակէտ՝ կենսաբանական, մշակութային եւ լեզուական: Ակնյայտ է, որ հայ ժողովուրդը Հայկական Լեռնաշխարհի հնագոյն բնակիչների կենսաբանական եւ մշակութային ժառանգորդն է եւ ուրեմն վիճելի ու խնդրայարոյց է մնում հիմնականում հայերի լեզուական նախնիների նոյնացման հարցը²: Մենք չենք կարող, ասենք, Ֆրանսայի, Սպանիայի, Ռուսաստանի, Յունաստանի եւ շատ այլ տարածքների հին բնակիչներին կոչել ֆրանսացի, սպանացի, ռուս, յոյն եւ այլ նոր ցեղանուն-

¹ Խնդրի հնագիտական եւ հնածինական տեսանկիւնների վերաբերեալ առաւել մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Պետրոսեան, Ա. Պալեան, «Հայոց ազգաձագման խնդիրը վերջին հնագէտտիկական տուեալների լոյսի ներքոյ», *Միգրացիոն գործընթացները Հայկական Լեռնաշխարհում հնագոյն շրջանից մինչեւ 20-րդ դարասկիզբ (գիւրաժողովի նիւթեր)*, Ե. Գրեկեան (խմբ.), ՀԱԻ հրատ., Երեւան, 2023, էջ 7-24:

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս՝ Ի. Մ. Diakonoff, *The pre-history of the Armenian people*, Caravan books, Delmar, New York, 1984, էջ 1-4. նաեւ՝ Ա. Պետրոսեան, *Հայ ժողովրդի ծագման խնդիրը*, Անտարես, Երեւան, 2017, էջ 13-21:

ներով, քանի դեռ նրանք խօսել են այլ լեզուներով: Հնում հենց լեզուն է եղել ժողովուրդների տարբերակիչ առաջնային յատկանիշը, եւ խօսելով հայ ժողովրդի ծագման եւ ձեւատրման մասին, քննարկումը պետք է սկսել հայերէնի հնագոյն տարբերակներով խօսող մարդկանց նոյնացման խնդրից: Ստորեւ օգտագործում ենք Գեորգ Զահուկեանի առաջարկած *վաղնջահայերէն* (Proto-Armenian)³ եզրը, որով բնորոշում է հայերէնի՝ հնդեւրոպական հանրոյթից առանձնանալուն յաջորդած ինքնուրոյն գոյութեան սկզբնական շրջանը: Իսկ այդ լեզուով խօսող մարդիկ համապատասխանաբար կը կոչուեն *վաղնջահայեր* (Proto-Armenians):

ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԵՒ ԳԱՂԹԵՐԸ

Հայերէնը հնդեւրոպական լեզու է՝ ազգակից արդէն հնում Հնդկաստանից մինչեւ Արեւմտեան Եւրոպա տարածուած բազմաթիւ լեզուների (անատոլիական, թոխարական, հնդիրանական, իտալեան, կելտական, գերմանական, սլաւոնական, բալթեան, յունարէն, ալբաներէն եւն.): Այդ լեզուների նախնին՝ հնդեւրոպական մայր լեզուն կամ «նախալեզուն», պիտի խօսուելիս լինէր նախապատմական ժամանակներում, ինչ-որ մի տարածքում՝ «նախահայրենիք»ում: Այդ տարածքը տեղայնացնելու լուծումները փնտռուել են առասպելաբանական, լեզուաբանական, մարդաբանական, հնագիտական եւ ծինային տուեալների հիման վրայ: Արդէն վաղուց իվեր առաւել հաւանական է համարուել նախահայրենիքի տեղայնացումը Սեւ եւ Կասպից ծովերի միջեւ, վոլգեան եւ մերձսեւծովեան տափաստաններում, ժամանակակից Ռուսաստանի, Ուկրաինայի տարածքներում⁴:

Մեր նիւթի համար անհրաժեշտ է յիշել հնդեւրոպական նախահայրենիքի տեղայնացման եւս երկու վարկած (թէեւ դրանցով, իհարկէ, եղած վարկածների թիւը չի սահմանափակում): 1970ականների սկզբներին խորհրդային լեզուաբաններ Թամազ Գամկրելիձէն եւ Վիաչեսլաւ Իւանովը առաջ են քաշում հնդեւրոպացիների՝ Հայկական Լեռնաշխարհից եւ յարակից տարածքներից ծագելու գաղափարը⁵: Ըստ այդ վարկածի սկզբնապէս եղել է հնդեւրոպացիների նշանակալի գաղթ Հայկական Լեռնաշխարհից հարաւորսական տափաստաններ, որտեղից են միայն իրենց պատմական

³ Գ. Զահուկեան, *Հայոց լեզուի պատմութիւն. նախագրային ժամանակաշրջան*, ՀՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1987, էջ 25:

⁴ Այսպէս՝ Եոհան Տիշլերը բերում է 1851-1992ի տարբեր գիտնականների կողմից առաջ քաշուած յիսուն տեղայնացումներ, որոնցից ամենայաճախ հանդիպողը հարաւային Ռուսաստանն է (J. Tischler, *Bemerkungen zur Urheimatfrage*, *Novalis Indogermanica*, Festschrift für Günter Naumann zum 80. Geburtstag, Leykam, Graz, էջ 477-78):

⁵ T. Gamkrelidze, V. Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans*, de Gruyter, Berlin and New York, 1995.

հայրենիքները տեղաշարժուել հնդեվրոպական լեզուներ կրողների նշանակալի մասը⁶:

Հնդեվրոպական ժողովուրդների բաժանումը իրարից եղել է բարդ, եւ ակնյայտորեն՝ ոչ-համաժամանակեայ մի գործընթաց: Ըստ Է. Հ. Սթըրթեւանթի, խեթերէնն ու միա անատոլիական լեզուների (լուվիերէն, լիդիերէն, լիկիերէն, կարիերէն են.) նախնի լեզուն անջատուել են հնդեվրոպական վաղնջական՝ այսպէս կոչուած «հնդխեթական» (Indo-Hittite) կամ «հնդանատոլիական» (Indo-Anatolian) մայր լեզուից նշանակալիորէն անելի վաղ, քան միաները⁷: Այնպէս որ խեթերէնը կարելի է բնութագրել ոչ թէ որպէս հնդեվրոպական «քոյր լեզու», ինչպէս միաները, այլ՝ «մօրաքոյր լեզու»: Անատոլիական լեզուներից յետոյ մայր լեզուից անջատուել են թոխարական լեզուները, ապա միաները:

Վերջին տարիների հնածինական ուսումնասիրութիւնները վերջնականապէս ճշտեցին մեր պատկերացումներն այս հարցում: Արդէն վստահորէն կարելի է պնդել, որ աշխարհում ներկայումս խօսուող հնդեվրոպական լեզուները այդ տարածքներն են տեղաշարժուել Պոնտոս-կասպեան (անտառա)տափաստանային նախահայրենիքից⁸: Իսկ 2022ին հրատարակուած միքանի կարեւոր յօդուածներ նշանակալի լոյս են սփռում նաեւ հայոց ազգածագման եւ յարակից խնդիրների վրայ⁹: Ըստ այդ տուեալների, հնդխե-

⁶ Այստեղ արժէ նշել, որ չնայած Գամկրելիձէ-Իանովի վարկածի՝ մեզանում գտած զգացմունքային վերաբերմունքին, այն երբեք լայն ընդունելութիւն չի ունեցել հարցին իրազեկ քիչ թէ շատ նշանաւոր գիտնականների շրջանում, յատկապէս՝ Արեւմուտքում (Պետրոսեան, *Հայ ժողովրդի ծագման*, էջ 139-40):

⁷ E. H. Sturtevant, "On the Position of Hittite among the Indo-European languages," *Language*, 2:1926, էջ 25-34:

⁸ Հնածինական նիւթը ցոյց է տալիս այդ տարածքներին բնորոշ ծիներ ունեցող մարդկանց նշանակալի տեղաշարժ Ք.ա. երրորդ հազարամեակից դէպի իրենց ներկայ հայրենիքները (Հնդկաստան, Իրան, Հարաւային Կովկաս, Հայկական Լեռնաշխարհ, Բալկաններ, Եւրոպա), որը ժամանակագրորէն համապատասխանում է նաեւ այդ տարածքներում հնդեվրոպացիների բերած փոփոխութիւնների նկատմամբ գաղթերի հետ, ինչը միարժեքորէն հաստատում է այդ դրոյթը (M. E. Allentoft, et al., "Population Genomics of Bronze Age Eurasia," *Nature*, 522:2015, էջ 167-72. նաեւ՝ W. Haak, I. Lazaridis, N. Patterson, "Massive Migration from the Steppe was a Source for Indo-European Languages in Europe," *Nature*, 522:2015, էջ 207-11. նաեւ՝ E. Jones et al., "Upper Palaeolithic Genomes Reveal Deep Roots of Modern Eurasians," *Nature Communications*, 6:2015, քղ 8912. նաեւ՝ I. Lazaridis, D. Nadel, G. Rollefson, "Genomic Insights into the Origin of Farming in the Ancient Near East," *Nature*, 536:2016, էջ 419-24. նաեւ՝ D. W. Anthony, *Ten Constraints that Limit the Late PIE Homeland to the Steppes*, *Proceedings of the 33rd Annual UCLA Indo-European Conference*, Buske, Hamburg (in print), էջ 11-12:

⁹ I. Lazaridis, et al, "The Genetic History of the Southern Arc: A Bridge between West Asia and Europe," *Science* (www.science.org/doi/10.1126/science.abm4247). նաեւ՝ I.

թական նախալեզուի կրողները բնակուել են Հայկական Լեռնաշխարհում, Անդրկովկասում եւ մերձակայ շրջաններում: Այստեղից նրանց մի մասը Ք.ա. 5րդ հազարամեակի սկզբից Կովկասի վրայով անցել են Հարաւային Ռուսաստանի տափաստանային տարածքները, միւսը՝ արեւմուտք՝ Փոքր Ասիա: Տափաստան անցած հնդեւրոպական հատուածը որոշակի լեզուական զարգացում է ապրել եւ խառնուել տեղացիների հետ: Ձեւատրուել է ներկայիս բոլոր կենդանի հնդեւրոպական լեզուների մայր հնդեւրոպական նախալեզուն: Այստեղից են տարբեր ուղղութիւններով դէպի իրենց յետագայ հայրենիքները գաղթել այդ ժողովուրդների լեզուական նախնիները: Մի մասը նրանցից անցել է Եւրոպա, միւսը՝ Միջին Ասիա, այնտեղից՝ Իրան եւ Հնդկաստան, իսկ երրորդը, նորից Կովկասի վրայով՝ Անդրկովկաս: «Տափաստանային» ծիների կրողները Անդրկովկասում յայտնուում են Ք.ա. 3րդ հազարամեակների կէսերից, եւ նրանց ստեղծած միջինբրոնզէդարեան հնագիտական մշակոյթները տարածուում են լեռնաշխարհի հիւսիսարեւելեան տարածքներից մինչեւ Ուրմիա եւ Վան լճերի աագանը, Մուշի եւ Կարինի շրջանները:

Հայկական Լեռնաշխարհից Փոքր Ասիա անցած հնդանատոլիացիների ժառանգներն են հին անատոլիական ժողովուրդները: Այդտեղ, թէեւ արդէն Ք.ա. 2րդ հազարամեակի սկզբներից հանդէս են գալիս խեթերէն անուանաբանութեան հետքեր, ապա եւ խեթերէն ու լուվիերէն գրատուր աղբիւրներ, սակայն տափաստանային ծիների կրողներ չեն հանդիպում մինչեւ Ք.ա. 2րդ հազարամեակի վերջը, այսինքն՝ խեթերի եւ միւս հին անատոլիական ժողովուրդների լեզուական նախնիները չեն եկել տափաստանային նախահայրենիքի տարածքներից, այլ եղել են Հայկական Լեռնաշխարհի, Փոքր Ասիայի եւ յարակից տարածքների հին բնակիչները¹⁰:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ Ք.Ա. 4-2ՐԴ ՀԱՉԱՐԱՄԵԱԿՆԵՐՈՒՄ ԸՍՏ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ՀՆԱԾԻՆԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐԻ

Պղնձէ դարից յետոյ՝ Ք.ա. չորրորդ հազարամեակի կէսերից մինչեւ երրորդ հազարամեակի կէսերը, Հայկական Լեռնաշխարհում եւ յարակից շրջաններում ծաղկում է վաղբրոնզէդարեան կուր-արաքսեան մշակոյթը (ընդգրկել է Դաղստանը, Անդրկովկասը, Հայկական Լեռնաշխարհը եւ յետագայում տարածուել որոշ անլի հարաւային տարածքներ՝ Սիրիա, Ի-

Lazaridis et al, “A Genetic Probe into the Ancient and Medieval History of Southern Europe and West Asia,” *Science* (www.science.org/doi/10.1126/science.abq0755). նաեւ՝ I. Lazaridis et al, “Ancient DNA from Mesopotamia Suggests Distinct Pre-pottery and Pottery Neolithic Migrations into Anatolia,” *Science* (www.science.org/doi/10.1126/science.abq0762).

¹⁰ PdB Damgaard, R. Martiniano et al., “The first horse herders and the impact of early Bronze Age steppe expansions into Asia,” *Science*, 360:2018, էջ 6396. նաեւ՝ Lazaridis, et al, “The Genetic History of the Southern Arc,” էջ 11-12:

րան): Նրա բնորոշ յատկանիշերն են հասարակության վառ արտայայտումը՝ շերտատրոման բացակայութիւնը եւ խաղաղ, երկրագործական կացութեանը բնակավայրերում: Ք.ա. երրորդ հազարամեակի կեսերից՝ սկզբում Անդրկովկասի հիւսիսային տարածքներում, ապա եւ Հայաստանում, սկսում են ի յայտ գալ նոր իրողութիւններ՝ նոր, երբեմն ռազմաշունչ գաղափարախօսութեամբ մարդկանց ներհոսք, հասարակութեան վառ արտայայտումը՝ շերտատրոմ, առաջնորդների ճոխ թաղումներ (այսպէս կոչուած՝ վաղկուրգանային [ռուս. kurgan «դամբանաբլուր» բառից, որով կոչում են հարատուսական տափաստանների բնորոշ թաղումները] եւ վաղթողքեան մշակոյթներ, տարածուած Անդրկովկասում եւ Հայկական Լեռնաշխարհում, մինչեւ Կարին): Անհետանում է ողջ հին մշակոյթը, վերանում են բնակավայրերը, ի յայտ են գալիս նոր, նախորդից բացարձակապէս տարբեր միջինբրոնզէդարեան մշակոյթներ, եւ երկար դարեր լեռնաշխարհում տիրապետող է դառնում (կիսա)քոչուորական կենցաղը (այսպէս կոչուած Թոռեղք-վանածորեան, Սեւան-արցախեան, Կարմիրվանքեան եւ Կարմիրբերդեան մշակոյթներ, տարածուած Հայկական Լեռնաշխարհի մեծ մասում, մինչեւ Կարին, Վան եւ Ուրմիա լճերի աազաններ): Այս ներգաղթողները շատ առումներով համապատասխանում են հնդեւրոպացիների վերաբերեալ յայտնի պատկերացումներին: Ընդ որում՝ հնագիտական եւս ակնարկում է ներգաղթողների սկզբնական տարածքը՝ հնդեւրոպական տափաստանային նախահայրենիքը¹¹:

Ներգաղթեալները, իհարկէ, ժամանակի ընթացքում խառնուել են Հայկական Լեռնաշխարհի հին բնակչութեան հետ, թէեւ հայրագծային (patrilineal) ծիներով նշանակալիօրէն պահպանելով տափաստանային ժառանգութիւնը¹² (այսպէս, ՀՀ տարածքի բնակչութեան մէջ ուշբրոնզի դարից մինչեւ Ուրարտուի անկումը տափաստանային Y քրոմոսոմային R1b1 եւ I2 հապլոխմբերը¹³ կազմել են ընդհանուրի երեք քառորդը): Այս մարդիկ եւ

¹¹ Պ. Աւետիսեան, *Հայկական լեռնաշխարհը 24-9րդ դարերում (սոցիալ-մշակութային ձեափոխութիւնների դինամիկան ըստ հնագիտական տուեալների)*, ՀԱԻ հրատ., Երեւան, 2014, էջ 44. նաեւ՝ Ա. Պետրոսեան, «Հնդեւրոպական նախահայրենիքի խնդիրը եւ վաղնջահայերէնը», *Պարմաբանասիրական հանդէս*, 1:2014, էջ 196-207. նաեւ՝ Պետրոսեան, *Հայ ժողովրդի ծագման*, էջ 141-42:

¹² Ակնյայտ է, որ մարդկանց՝ նորանոր տարածքների նուաճման եւ իրացման ժամանակ էական դեր են կատարել տղամարդիկ: Մասնատրապէս, հնդեւրոպական գաղթերի դէպքում պատանեկան ռազմական եղբայրութիւններն են, որ առաջինն են նուաճել եւ բնակեցրել նոր տարածքները, ապա՝ խառնուելով տեղական կանանց հետ սերունդներ թողել եւ տարածել նրանց մէջ իրենց լեզուն (տե՛ս յատկապէս՝ B. Sergeant, "Les troupes de jeunes hommes et l'expansion indo-européenne," *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 29(2):2003, էջ 9-27):

¹³ Կը երկու սեռական քրոմոսոմներից մէկն է, որը պայմանաւորում է մարդու արական սեռը: Այն կարեւոր դեր է կատարում հնագենետիկայում, քանի որ, ի տարբե-

նրանց ժառանգներն են, որ ստեղծել են Հայկական Լեռնաշարի միջին եւ ուշերոնգէ, ապա եւ՝ վաղերկաթի դարերի հնագիտական մշակոյթները (Վաղկուրգանային, Թոեղքեան, Սեան-արցախեան, Կարմիրբերդեան, Կարմիրվանքեան եւ Լճաշէն-մեծամորեան): Այս մարդիկ են, որ պիտի լինէին վաղնջահայերէնի կրողները՝ ձեւատրոտող հայ ժողովրդի լեզուական նախնիները: Միջինբրոնզի առաջին շրջանից յետոյ տեղի է ունենում մշակոյթների որոշակի համահարթեցում: Նկատում են զգալի փոփոխութիւններ՝ բնակավայրերի քանակական ու որակական աճ եւ անցում նստակեաց կեանքին: Ձեւատրոտ է ուշբրոնզէդարեան եւ երկաթէդարեան միասնական Լճաշէն-մեծամորեան մշակոյթը:

ԼԵՌՆԱՇԱՐՀԻ ԽԵԹԱԼԵՁՈՒ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Ուրարտական դիցարանի երրորդ՝ արեւի աստծու անունն էր Տիւին, որն ըստ Իգոր Դիակոնովի եւ Իւանովի պիտի փոխառուած լինէր խեթերէնին մօտ մի լեզուից, հմմտ. խեթ.՝ *šiu-* (*šiu-*, *šiu-na-*)՝ «աստուած», հնում՝ «արեւի աստուած», *šiuatt-*՝ «ցերեկ» < **dyeu-* լուսատու երկնքի աստծու հնդեւրոպական անունից¹⁴: Շիւինի պաշտամունքի կենտրոնն էր երկրի մայրաքաղաք Վան-Տուշպան: Այս հիման վրայ Իւանովը կարծիք է յայտնել, որ Վանի շրջանը եղել է խեթական ցեղերի այն հին բնօրրանը, որտեղից նրանք յետագայում տեղաշարժուել են արեւմուտք:

Հայկական անուանաբանութեան մէջ Տիւին անուան հետ համադրելի են *սիւ-/սեւ-* հիմքով տեղանունները (ասորեստանեան եւ նրանից փոխառուած խեթական, խուդիական եւ ուրարտական սեպագրում ճով հաղորդուել է *s* հնչիւնը, իսկ հայերէնում **եւ** եւ **իւ** երկբարբառները հերթագայում են): Սրանցից առաջին հերթին նշենք Սեան անունով գետը եւ ամրոցը Վանից արեւելք: Դրանցից շատ անելի հանրայայտ է Սեան, հին անունով՝ Գեղամայ լիճը (սկզբնապէս Սեան է կոչուել լճի կղզին եւ նրա վրայի ամրոցը, եւ յետոյ է միայն այդ անուանումն անցել լճին): Գեղամայ/Սեանայ լիճը գտնւում էր Սիւնիք/Սեւնիք նահանգում, որի անունն անբաժանելի է թուում Սեանից (այս ձեւի համար հմմտ. խեթ. *šiuanni* «աստուածային» բառը): Սիւնիքը հայ.

րութիւն միաների, փոխանցում է միայն հօրից որդուն եւ այսպիսով ապահովում երկարատեւ հայրագիծ ժառանգորդութիւնը: Ըստ այդմ, հնդեւրոպական լեզուի առաջին կրողների Կ քրոմոսոմային ծիները պահպանուել են տղամարդկանց մօտ: Այդ քրոմոսոմի՝ մէկ ընդհանուր նախահօրից միասնաբար ժառանգուող ծիների բնորոշ խմբերը՝ հապլոխմբերը, նշանակում են լատինական տառերի եւ թուերի միացումներով եւ հանդէս են գալիս որպէս մարդկանց խմբերի կարեւոր ծինային ցուցիչներ:

¹⁴ I.M. Diakonoff, *Hurrisch und urartäisch*, München, 1971, էջ 81. նաեւ՝ Вяз. В. Иванов, «Анатолийские языки,» (Անատոլիական լեզուներ) *Древние языки Малой Азии (Фонет. Условий и их логика)*, խմբ. Դիակոնով եւ Իւանով, Պրոգրէս, Մոսկովա, 1980, էջ 131, 136:

արեւ/արեգ արմատով անուանումների առաւել խիտ կենտրոնացման շրջանն է, հմմտ. օրինակ Արեւիք, Արեւեաց տուն, Արեւիս, Արեգունի, Արեաբուլ, Արեւիկ տեղանունները (սրանցից առաջին երեքը ցեղանուան տեսք ունեն՝ «արեւեաններ»): Սինեաց տոհմում Արեւ անձնանունը յայտնի է հինգերորդ դարից. նոյնարմատ անձնանունների մեծ մասը (Արեւիկ, Արեւիատ են.) եւս Սինիքից է: Ըստ այդմ կարելի է կարծել, որ Սինիք < *Siw(i)niyā տեղանունը կապուած է խեթերէն «արեւ, արեւի աստուած» բառի հետ¹⁵:

Ուրարտական բնագրերում իրենց երկիրը կոչում է Biainili: Բիաինիլին ներկայացրել է երկրի մայրաքաղաքի՝ Վան-Տուշպայի շրջանը, որը հակադրում է թշնամական երկրներին: Ուրարտագիտութեան մէջ ընդունուած է, որ Բիաինիլի Biaina/ Biana հոլովածեւից է ծագում Տուշպայի յետագայ Վան, սեռ. Վանայ անուանումը (ուրարտ. սեպագիր **bi**ին հայերէնում երբեմն համապատասխանում է **վ/ւն**)¹⁶: Բիաինիլին կազմուած է *Biai* հիմքից, *-ni* ածանցից եւ *-li* յոգնակերտից («Biai-ական-ք»): Ըստ այդմ, *biai*ն կարող է դիտուել որպէս ցեղանուն (հաւանաբար՝ *væy*ինչմամբ): Ըստ Գրիգոր Ղափանցեանի, Բիաինիլի-Վանի հիմքի հետ է կապուած Սինիքի Վայոց ձոր գաւառանունը¹⁷: Այսպիսով, Սինիքում, ինչպէս եւ Վանայ լճի արեւելքում, *սիւ/սեւ* եւ *վայ* տարրերով կազմուած տեղանունները հանդէս են գալիս կողք-կողքի: Ընդ որում, պէտք է կարծել, որ Վայոց ձորի առաջին մասը ինչ-որ **վայ* ցեղանուան յոգնակի սեռական հոլովածեւն է, հմմտ.՝ Հայոց ձոր գաւառի, ինչպէս եւ Տայք (սեռ. Տայոց) նահանգի անուանումները: Այսինքն, հայերէնում օտարալեզու *væy* ցեղանունը, հնդեւրոպական *-*i(y)o*- ածանցի յաւելումով ստացել է **վայո* ձեւը, որը, վերջնականի անկումից յետոյ դարձել է *վայ*, իսկ վերջին **օն** պահպանուել է յոգնակի սեռականում: Վայոց ձորը սահմանակից էր Արցախի Վայկունիք գաւառին, որը եւս պէտք է կապուի նոյն ցեղանուան հետ: Հայերէնին բնորոշ է ցեղանուններին -իկ ածանցի յաւելումը, հմմտ. օրինակ՝ *հնդիկ*, *պարսիկ*, *խուժիկ*, *ռուզիկ* ձեւերը (կայ նաեւ միջնադարեան *խայիկ* «հայ» ձեւը): Վայիկը, *-ունի* ածանցով, **ի**ի կանոնաւոր սղմամբ եւ **-ք** յոգնակերտի յաւելմամբ դարձել է Վայկունիք: Այս եւ մի շարք այլ տուեալներ առաւել հաւանական են դարձնում, որ խեթերի հնագոյն հայրենիքը եղել է Հայկական Լեռնաշխարհում եւ մերձակայքում:

ՎԱՂՆՋԱՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՎԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

Հայագիտութեան համար կարեւոր է հայերէնի՝ հնդեւրոպական լեզուների շարքում ունեցած տեղի, մայր լեզուից նրա բաժանման եւ Հայկական

¹⁵ A. Y. Petrosyan, “The Eastern Hittites in the South and East of the Armenian Highland?” *Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies*, IV/1:2009, էջ 63-72:

¹⁶ Զահուկեան, *Հայոց լեզուի պարմութիւն*, էջ 430:

¹⁷ Г.А. Капанцян, *Историко-лингвистические работы* (Պարմալեզուարանական աշխարհութիւններ), *հղր.* 2, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1975, էջ 129-30:

Լեոնաշխարհում գտնուելու ժամանակագրության հարցը: Հայերէնը, որպէս հնդեւրոպական քոյր լեզու, առաւել մերձաւոր է յունարէնին, հնդիրանական, ապա՝ բալթիկ-սլաւոնական եւ միւս հնդեւրոպական լեզուներին, շատ հեռու՝ անատոլիական լեզուներից եւ այսպիսով կարող էր ձեւատրուել մ-այն հնդեւրոպացիների տափաստանային նախահայրենիքում: Դա հաստատում է նաեւ հնաժինական տուեալներով:

Այսպէս, Ք.ա. 3րդ հազարամեակի կէտերից, երբ Անդրկովկասում սկսում են ի յայտ գալ «տափաստանային» ծինների կրողները, Հայկական Լեոնաշխարհի յատկապէս արեւելեան, կենտրոնական եւ հիւսիսային շրջանները դառնում են նրանց կուտակման կենտրոն: «Տափաստանային» հապլոխմբերի հայրագիծ ծինաֆոնդը ներկայիս Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքից յայտնի նմուշներում միջինբրոնզէդարից մինչեւ Ուրարտուի անկման դարաշրջան (Ք.ա. ԻԵ.-Չ. դարեր) կազմում է 75%: Դրանից լետոյ է միայն այդ պատկերը սկսում փոխուել՝ Լեոնաշխարհի հիւսիսարեւելեան եւ հարաւարեւմտեան շրջանների բնակչութիւնը խառնվում է իրար եւ Լեոնաշխարհի տարբեր շրջանների ծինական պատկերը նշանակալիորէն համահարթում է, միջինում՝ տափաստանային հապլոխմբերի հայրագիծ 30% ժառանգութեամբ, որն ամենաբարձրն է մնացած խմբերի մէջ: **Մինչդեռ Փոքր Ասիայի հին բնակչութեան մէջ իսպառ բացակայում է «տափաստանային» ծիները, եւ այսպիսով, ծինական տուեալները եւս հաստատում են հայերէնի տափաստանային ծագման դրոյթը:**

Երկար ժամանակ գիտութեան մէջ վաղնջահայերին արեւմտեան՝ բալկանեան ծագում է վերագրուել, ըստ հին յունական որոշ աղբիւրների, որոնց համաձայն հայերը Հայաստան են անցել փոքրասիական Փոփոքիա երկրից (Մարկուարտ, Աճառեան, Մանանդեան, Դիակոնով եւ այլք)¹⁸: Ներկայումս այդ մօտեցումը անընդունելի է. նախ, պարզուել է, որ փոփոքերէնը շատ մօտ է յունարէնին եւ հեռու՝ հայերէնից¹⁹, իսկ հնաժինական տուեալներն ուղղակի բացառում են Բալկաններից եւ Փոքր Ասիայից Հայկական Լեոնաշխարհ մարդկանց ներգաղթի հնարատրութիւնը²⁰:

Այսպիսով, ակնյայտ է, որ վաղնջահայերը Հայկական Լեոնաշխարհ եւ մերձակայ երկրամասեր են անցել արեւելաեւրոպական (անտառա)տափաստանային շրջաններից: Նրանք հաստատուել են յատկապէս ներկայիս

¹⁸ Պետրոսեան, *Հայ ժողովրդի ծագման*, էջ 142-50:

¹⁹ C. Brixhe, "Phrygian," *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, էջ 780. նաեւ՝ Օ. Лигорию, А. Лубоцкий, "Фригийский язык," (Փոփոքերէն լեզու) *Языки мира: Реликтовые индоевропейские языки Передней и Центральной Азии* (Աշխարհի լեզուները. Առաջաւոր եւ Միջին Ասիայի մնացորդային հնդեւրոպական լեզուները), խմբ.՝ Եւրի Կորիակով եւ Ա.Կիրիկ, Academia, Մոսկուա, 2013, էջ 181:

²⁰ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս՝ Lazaridis, et al, "The Genetic History of the Southern Arc," *Suppl.*, էջ 280. նաեւ՝ Anthony, էջ 11-12:

Հայաստանի Հանրապետության եւ մերձակայ տարածքներում: Այս երկրամասը ուրարտական աղբիւրներում կոչուել է Էթիունի կամ Էթիուխի: Ըստ մեր վարկածի, Էթիունին է եղել հայոց օրրանը, նախնական Հայաստանը, եւ նրա անուանումը ուրարտական սեպագիր հաղորդումն է *հայ* ցեղանուան **հաթիռ*- նախատիպի (որը պէտք է ծագէր հնդեւրոպական **poti*-«տէր» արմատից)²¹: Էթիունիում եւ մերձակայ տարածքներում է կենտրոնացած ուրարտական աղբիւրների հայերէնով ստուգաբանուող անուանաբանութիւնը²²: Ուրարտուից յետոյ Էթիունի անուանումն այլեւ չի հանդիպում գրատր աղբիւրներում, իսկ նոյն երկրամասը հայկական դարաշրջանում կոչուել է Այրարատ: Ազգածին ասանդութեան մէջ Այրարատը հանդէս է գալիս որպէս «հայկական տիեզերքի» կենտրոն: Հայոց ազգածին նահապետերը, սկսած Հայկի անդրանիկ որդի Արամանեակից, ապրում եւ գործում են հիմնականում Արարատեան դաշտում: Այրարատ նահանգը եւ Արարատեան դաշտը դառնում եւ մնում են հայոց քաղաքական, պետական, կրօնական, տնտեսական կենտրոնը մինչեւ մեր օրերը: Այդտեղ է գտնուել հայոց հին մայրաքաղաքների մեծ մասը՝ Արմաւիր, Երուանդաշատ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դուին, Երեւան:

Տեսականօրէն կարելի էր պատկերացնել, որ հնագոյն հայերէնի կրողները ձեւատրուել են այլուր, Էթիունիից դուրս, լեռնաշխարհի մէկ այլ շրջանում: Առաջին թեկնածուն, ակնյայտօրէն, լեռնաշխարհի հիախարեմտեան շրջանն է, ուր Ք.ա. 14-13րդ դարերում խեթական աղբիւրները հաղորդում են Հայասա-Ացցի երկրի մասին: Հայ ցեղանուան հետ նմանութեան պատճառով մի շարք գիտնականների կողմից այդ երկիրը համարուել է հայոց օրրան (Ն. Մարտիրոսեան, Ղափանցեան, Բորիս Պիոտրովսկի, Գ. Մելիքիշվիլի, Սուրէն Երեմեան, Գամկրելիձէ, Իանով, Գ. Սարգսեան եւ այլք)²³: Այն, որ այնտեղ կարող էին հնագոյն հայերէնի կրողներ լինել՝ միանգամայն հնարաւոր է: Սակայն այդ երկրի յայտնի անուանաբանութեան մէջ հայերէնով ստուգաբանելի մասը փոքր է (մինչդեռ աւելի ակնառու երեւում են այլ լեզուների հետքեր)²⁴: Հայասային յաջորդ դարաշրջանում յաջորդել է ասորեստանեան աղբիւրներում Դայաենի, ուրարտականներում՝ Դիաուխի կոչուող երկիրը, որը Ք.ա. 8րդ դարում նուաճում է ուրարտական արքաներից եւ դուրս գալիս պատմութեան թատերաբեմից որպէս ինքնուրոյն միաւոր²⁵ (մինչդեռ Էթիունին մնում է եւ մասնակցում Ուրարտուի կոր-

²¹ Պետրոսեան, *Հայ ժողովրդի ծագման*, էջ 181-82:

²² Նոյն, էջ 189-93:

²³ Նոյն, էջ 165:

²⁴ Ա. Պետրոսեան, «Հայասայի դիցարանի էթնիկական հիմքերը», *Էջմիածին ամսագիր*, 11:2015, էջ 78-98:

²⁵ Պետրոսեան, *Հայ ժողովրդի ծագման*, էջ 77-82:

ծանձանը): Հայաստալի մասին հետաքրքիր նիւթ կարող էր տալ հնաժինա-գիտութիւնը, սակայն տուեալներ չկան²⁶:

Առկայ հնագիտական տուեալները յուշում են, որ տափաստանային հնդե-րոպացիները ամենայն հաւանականութեամբ Կասպից ծովի արեւ-մուտքով՝ Դաղստանով եւ Դերբենդով՝ «Կասպիական դարպասներ»ով են Անդրկովկաս ներթափանցել: Դաղստանի եւ Անդրկովկասի կապերը վաղ-բրոնզի դարում շատ սերտ են եղել: Նախ, Դաղստանը եղել է անդրկով-կասեան կուր-արաքսեան մշակոյթի տարածման կարեւոր շրջաններից մէ-կը: Դրանից յետոյ այնտեղ ձեւաւորում է տափաստանային հնագիտական մշակոյթի մի տեղական շրջան: Մինչդեռ, Հայկական Լեռնաշխարհի հիւ-սիս-արեւմուտքը, ինչպէս եւ Վրաստանի եւ Փոքր Ասիայի հարեան շրջան-ները հնում կազմել են առանձին, Անդրկովկասից տարբեր մի մշակութային մարգ: Այսինքն, վաղնջահայերն ամենայն հաւանականութեամբ Դաղստա-նից են անցել Անդրկովկաս եւ այսպիսով, տարածուել այնտեղ՝ արեւելքից արեւմուտք ուղղութեամբ: Մինչեւ հիմա էլ տափաստանային ծինաֆոնդի ա-մենաբարձր տոկոսները գրանցում են Արցախի, Արարատեան դաշտի եւ Սինիքի բնիկ հայերի մէջ, որը նուագում է հիւսիս-արեւելքից հարաւ-արեւ-մուտք, ամենացածր ցուցանիշին հասնելով Սասունի եւ Կարինի շրջաննե-րում, իսկ վերջինս Հայաստալի մաս է կազմել: Այսպիսով, հայոց հայասական ծագման վարկածը նաեւ այս տուեալներով չի հաստատում: Հայաստալից հնաժինական նիւթ չկայ, իսկ Հայաստալի ներկայ տարածքի (Էրզրում եւ մերձակայք) բնիկ հայերի (ասենք, ներկայիս Զաախքի բնակիչների) ժա-մանակակից ծինաֆոնդում տափաստանային ներդրումը նուազագոյն է:

ՏԱՓԱՍՏԱՆԱՅԻՆ ՀԱՊԼՈՒՄԲԵՐԸ ԲՐՈՆԶԷԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ժամանակակից հայերի մէջ, բացի տեղական ծագման Կ քրոմոսոմային հապլոխմբերից, առկայ են տափաստանային երկու հապլոխումբ՝ R1b եւ I2, համապատասխանաբար ~27% եւ ~3% մասնաբաժնով (որոնք, այսպիսով առաւել տարածուածներն են մեզանում): Յատկապէս կարեւոր է R1b-M269ից ծագած Z2103 ենթաճիւղը, որն անցեալում եւս պէտք է լինէր ամե-նատարածածը: Այդ երկու հապլոխմբերն ի յայտ են գալիս Միջին բրոնզի դարաշրջանում եւ մինչեւ Ուրարտուի անկումը պահպանում իրենց գերա-կայութիւնը Էթիունիում, կազմելով ընդհանուրի երեք քառորդը: Վանի թա-գաւորութեանը յաջորդած դարաշրջանում Էթիունցիները եւ լեռնաշխարհի հարաւի ու արեւմուտքի բնակչութիւնը լրիւ խառնուել են եւ առաջացել է հա-մասեռ մի ծինաֆոնդ, ինչպէս ասուեց, 30% տափաստանային հապլոխմբե-րով: Բայց եւ այնպէս, R1b հայրական հապլոխմբի ամենաբարձր մակար-դակը նկատում է Արցախում, Արարատեան դաշտում ու Սինիքում: Իսկ

²⁶ Դժբախտաբար այդ շրջաններից հնաժինական նիւթ չի տրամադրուել ուսումնա-սիրութեան համար:

տափաստանային հապլոխմբերի ամենացածր եւ հետեաբար՝ տեղական ծիների ամենաբարձր մակարդակը առկայ է Սասունի (Աղծնիք) եւ Կարինի հայերի մէջ:

ԵԶՐԱՅՈՒԹԻՒՆ

1. Վաղնջահայերէնը սկզբնաւորուել է հնդեւրոպական հայրենիքում՝ Պոնտոս-կասպեան տափաստանային եւ անտառատափաստանային գօտում: Այն չէր կարող ձեւաւորուած լինել այլուր, քանի որ հենց այդտեղ են ձեւաւորուել նաեւ հայերէնին առաւել մօտ հնդեւրոպական՝ յունարէն, հնդիրանական եւ բալթիկ-սլաւոնական լեզուները:

2. Վաղնջահայերէնի կրողները Ք.ա. 3րդ հազարամեակի կէսերից անցել են Անդրկովկաս եւ հաստատուել սկզբնապէս Հայկական Լեռնաշխարհի հիւսիսային եւ արեւելեան շրջաններում: Նրանք եւ նրանց ժառանգներն են, որ ստեղծել են լեռնաշխարհի միջին եւ ուշերոնգի, ապա եւ՝ երկաթի դարի հնագիտական մշակոյթները:

3. Սկսած գոնէ միջինբրոնզի վերջին շրջանից հնագոյն հայերի կենտրոնական տարածք՝ «Նախնական Հայաստան» է դառնում յետագայ ուրարտական աղբիւրներում Էթիունի կոչուող երկիրը (հիմնականում՝ Մեծ Հայքի կենտրոնական Այրարատ նահանգի տարածքը): Հայոց ազգաձագման միւս երկու՝ բալկանեան եւ հայասական վարկածները գենետիկական տուեալների հիման վրայ մերժուում են:

4. Տափաստանային հնդեւրոպացիները ժամանակի ընթացքում խառնուել են տեղի հին բնակիչների հետ, սակայն հայրագիծ ժառանգորդութեան մէջ երկար ժամանակ գերակայել է տափաստանային տարրը. մինչեւ Ուրարտուի անկումը Էթիունիի բնակչութեան մէջ տափաստանային ծագման Y քրոմոսոմային R1b եւ I2 հապլոխմբերը կազմել են ամբողջի 75%ը: Ժամանակի ընթացքում այդ թիւը նուազում է՝ թէեւ ներկայ հայերի մէջ դրանք նոյնպէս առաւել տարածուածն են՝ ընդհանուրում՝ շուրջ 30%, իսկ արեւելեան շրջաններում (Արցախ, Սիւնիք, Արարատեան դաշտ)՝ շուրջ 40%:

THE ORIGINS OF THE ARMENIAN NATION ACCORDING TO THE LATEST ARCHAEOGENETIC RESEARCH

(SUMMARY)

ARMEN PETROSSYAN, ARAM PALYAN

alpehist@gmail.com; araratinfo@gmail.com

Basing their work on the latest paleogenetic findings, the authors propose a new theory on the origins of the Armenian nation.

The authors argue that the proto-Armenian language originated in the birthplace of Indo-European languages, in the steppe and forest belt between the Pontus and the Caspian Sea. It could not have started anywhere else because that is the place where other Indo-European languages which come closest to the Armenian language, like the Greek, Indo-Iranian and Baltic-Slavonic languages, were formed.

During the middle of the 3rd millennium, the bearers of the proto-Armenian language crossed to the Caucasus and initially settled in the northern and eastern regions of the Armenian Highland. They and their descendants are the ones who created the Middle and Late Bronze Age and Iron Age cultures in the Armenian Highland.

As of the later part of the Middle Bronze Age, Etyuni became the primordial and central Armenia of the proto-Armenians. (Basically the central area of Mets Hayk, the Ayrarat District, was called Etyuni in Uartian inscriptions). The other two hypotheses on the origins of the Armenian nation, the Balkan and Hayasa theories, have been refuted lately through paleogenetic data.

In time, the steppe Indo Europeans (the proto-Armenians) were mixed with the local inhabitants, though the steppe element continued to dominate for a long time in the paternal hereditary mode. Until the fall of Urartu (6th century BC) the steppe-originated R1b and I2 haplogroups of the Y chromosome constituted 75% of the population of Etyuni. Gradually this percentage fell, though among current Armenians these haplogroups constitute some 30% of the total, while among the Armenians of the Eastern regions (Artsakh, Sunik and the plain of Ayrarat) they constitute about 40%.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԹԵՐՅԻՇԵԱԼ ԵՐԱԽՏԱԽՈՐԷ ՄԸ՝ ԲԺԻՇԿ ԳՐԻԳՈՐ ԴԱԽԻԹԵԱՆ

ՎԱՋԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ
vatcheg@gmail.com

Այստեղ ներկայացուող նամակները, որոնց ամբողջությամբ հատորի մը մէջ պիտի մէկտեղուի ի մօտոյ, մաս կը կազմեն Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան գորգուրանքին յանձնուած Պոլսոյ տեղեկատու դիւանին կողմէ հաւաքուած եւ պահպանուած վաւերագրերու: Անոնք կը պատկանին գրչին քիչ անգամ յիշուող երախտատորի մը՝ բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեանի: Թէեւ ասպարէզով բժիշկ, հանրային գործիչի ընդոծին մղումով եւ օտար լեզուներու տիրապետումով օժտուած՝ ազգային կարեւոր դերակատար մը եղած է ան 1914–22 տարիներուն:

Դաւիթեան (1866, Սեբաստիա – 1924, Քլամար, Ֆրանսա) իր նախնական հայեցի կրթութիւնն ստացած էր ծննդավայրին մէջ, անգլերէնին տիրապետած էր Ռուբերթ Գոլէճի աշակերտած երեք տարիներու ընթացքին՝ 1885–88, իսկ իր ուսումնառութիւնն այնտեղ թերի ձգելով Փարիզի մէջ համալսարանական ուսման հետեւելու շրջանին՝ մինչեւ 1894, ձեռք բերած էր տիրապետումը ֆրանսերէնի: 1895ին վերադարձած էր Պոլիս որպէս վկայեալ բժիշկ:

Իր մասնագիտացած մարզին մէջ ցոյց տուած հմտութեան եւ վարչական կարողութիւններուն շնորհիւ, 1908ին նշանակուած էր բժշկապետ Ս. Փրկիչ ազգային հիւանդանոցի ներքին հիւանդութիւններու բաժնին. պաշտօն՝ զոր պիտի վարէր մինչեւ 1921¹:

1912ին, խումբ մը գործակիցներու հետ հիմնադրած էր Պոլսոյ հայ բժըշկական միութիւնն ու առաջին երկու տարեշրջաններուն վարած անոր դիւանին ատենադպրութիւնը:

Հայ պատանիներու առողջ աճով մտահոգ եւ անոնց ազգային հիմնաւոր դաստիարակութեամբ շահագրգիռ՝ միացած էր Ազգային կեդրոնական վարժարանի խնամակալութեան ու վարած անոր ատենապետութիւնը 1908–14 տարիներուն:

Հանրային գործունէութեան տեսակէտով, իր ամենակարեւոր պաշտօններն եղած էին ազգային սահմանադրութեամբ նախատեսուած Քաղաքա-

¹ Թէեւ իր ազգային-քաղաքական գբաղումներուն պատճառով 1919ի Հոկտեմբերին Աբրահամ Տէր Յակոբեանի գրած նամակին մէջ նշած է. «Ես այլեւս հիւանդանոց գացած չունիմ, փոխանորդ մը դրած եմ փեղս» (Երուսաղէմ պահպանուող Պոլսոյ տեղեկատու դիւան (ՊՏԴ), տրցակ 6, Ձ105):

կան ժողովի ատենապետութիւնը երկու յաջորդական շրջաններ՝ 1914էն 1920² եւ Պոլսոյ տեղեկատու դիւանին հիմնադրումը իր ատենապետութեան օրով ու ղեկավարումն անոր³ մինչեւ հոգեւին լծուիլը Հաուըրտ Գարակէօգեան տան հաստատման եւ վարչական տնօրինման⁴:

Իբրեւ Քաղաքական ժողովի ատենապետ կամ՝ այլապէս՝ վարչապետ, Դաւիթեան 1918ի զինադադարէն ետք հսկայ աշխատանք կատարած է Թուրքիոյ մէջ վերապրող հայութեան ազգային կեանքի կազմակերպման մարզին մէջ, զբաղելով վերապրողներու տեղաւորման, որբերու եւ այրիներու հաւաքման եւ պատսպարման, Համաձայնական պետութիւններու ներկայացուցիչներուն հետ յարաբերութեան, Ազգային խնամատարութեան

² Կարգ մը աղբիւրներու մէջ գտնուող անճիշտ տեղեկութիւններու պատճառով հարկ է յստակացնել թէ Դաւիթեան առաջին անգամ Քաղաքական ժողովի ատենապետ ընտրուած էր Ազգային երեսփոխանական ժողովի (ԱԵԺ) 27 Մարտ 1914ի նիստին եւ առաջին աշխարհամարտի ընթացքին այդ հանգամանքը պահած՝ հակառակ օսմանեան կառավարութեան կողմէ ազգային սահմանադրութիւնը լուծարեալ հռչակուելուն: Իր կազմին հրաժարականը ներկայացուցած էր ԱԵԺի 15 Մարտ 1919ի նիստին: Յետ քննարկումներու, կրկին այդ դերն իրեն վստահուած էր 4 Յուլիս 1919ին, Զաւէն պատրիարքի կողմէ առաջադրուելով եւ ԱԵԺի 11 Յուլիս 1919ի նիստին իր ներկայացուցած ցանկը վաւերացուելով: 1920ի Ապրիլին հրաժարական ներկայացնելով հանդերձ, Դաւիթեանի վարչութիւնը շարունակած էր իր առօրեայ գործունէութիւնը մինչեւ յաջորդին առաջադրումը 29 Յունիս 1920ին եւ վաւերացումը 2 Յուլիս 1920ին (*Համահաւաք արեւնագրութիւններ Թուրքիոյ հայոց ազգային երեսփոխանական ժողովի, համագումար ազգային ժողովի եւ համազգային խորհուրդի (1919–1922), Գիրք Ա.*, խմբ. եւ ծանօթ.՝ Վաչէ Ղազարեան, տպ. Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 2021, 6–9, 34–40, 230–240):

³ Դիւանը կազմուած էր Դաւիթեանի գլխաւորած Քաղաքական ժողովին 17 Օգոստոս 1919ի նիստին որոշումով (*Համահաւաք, Գիրք Ա.*, xxi-xxx եւ *Համահաւաք, Գիրք Բ.*, էջ 1388–93):

⁴ 1918ին Նիւ Եորքի մէջ թղթաբորբէ մահացած Հաուըրտ Գարակէօգեանի գորգավաճառ հայրը՝ Միհրան, իր կողակցին՝ Զապէլի հետ համախորհուրդ, կ'որոշէր հիմնել Հաուըրտ Գարակէօգեան յիշատակի հաստատութիւնը, որուն պաշտօնական ձեակերպութիւններն ամբողջանալէ ետք, 1921ի Նոյեմբերին Պոլսոյ մէջ հաստատութեան տեղական մասնաճիւղի ատենապետ բժիշկ Դաւիթեանի տնօրինութեան ներքեւ որբերու առջեւ իր դուռները կը բանար Հաուըրտ Գարակէօգեան տունը: Տարին հազիւ բոլորած, սակայն, Զմիւռնիոյ անկման եւ քեմալական ուժերու յառաջխաղացքին առջեւ Պոլսէն համաձայնականներու հեռացման հետեւանքով անհրաժեշտ կը նկատուի Տունը փոխադրել այլուր: Երկար փնտռութներէ ետք, Դաւիթեան, Գարակէօգեաններու համաձայնութեամբ, կը ձեռնարկէ Տունը Ֆրանսայի մէջ հաստատելու աշխատանքին եւ միայն Դաւիթեանի մահէն ետք, անոր զակին՝ Նուպարի վարչական պատասխանատուութեամբ Լա Կոտինյէի մէջ կը վերաբացուի Տունը 1924 Հոկտեմբերին, Պոլսէն հոն փոխադրուած եօթանասունհինգ որբերով (*75 Years of Service, the Howard Karagheusian Commemorative Corporation, [Mayreni Publishing], Նիւ Եորք, 1996, էջ 23–28*):

գործունեության կարգաւորման եւ Հայրենիքի տուրքի դրութեան հաստատման եւ անապահովութեան խնդիրներով զբաղող խորհրդարանական յանձնաժողովի աշխատանքներով: Ան նաեւ մասնակցած է հայ երեք յարանուանութիւններու հոգեւոր պետերուն գլխաւորութեամբ եւ այդ յարանուանութիւններու աշխարհիկ վերին մարմիններու ներկայացուցիչներուն մասնակցութեամբ կազմուած Համագգային խորհուրդի նիստերուն, եւն.:

Նամակներուն մէջ կը պատկերուին զինադադարէն ետք Թուրքիոյ հայոց բաժին ինկած բազմազան մարտահրաւերներն ու անչափելի կարիքները: Անոնք ուղղուած են Պոլսոյ ամերիկեան Ռոպերթ Գոլէճէն շրջանաւարտ, ապա Էտինպուրկի եւ Օքսֆորտի համալսարաններուն մէջ բարձրագոյն ուսումը շարունակած եւ որպէս իմաստասիրութեան դոկտոր Պոլիս վերադառնալէ ետք նոյն գոլէճին մէջ հայերէն եւ իմաստասիրութիւն դասաւանդած փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեանի (1855–1938): Ան Փարիզ կը գտնուէր Թուրքիոյ հայոց ներկայացուցչի հանգամանքով՝ մասնակցելու 24 Փետրուար 1919ին Փարիզի մէջ Գաբրիէլ Նորատունկեանի նախագահութեամբ բացուած առաջին Հայ ազգային համագումարին, որուն եզրափակիչ 38րդ նիստը պիտի կայանար 8 Ապրիլ 1919ին: Տէր Յակոբեան այնուհետեւ շրջան մը պիտի զբաղեցնէր Հայ ազգային պատուիրակութեան փոխնախագահի դերը, իսկ Պոլիս վերադարձէն ետք պիտի ընտրուէր ԱԵԺի դիւանի ատենապետ:

Նամակներու աւարտական այն հատուածները, որոնք կը վերաբերին Տէր Յակոբեանի ընտանեկան կամ բարեկամական պարագաներուն, փոխարինած ենք բազմակէտերով եւ կատարած ենք նուազագոյն լեզուական միջամտութիւն:

Ա. Docteur Tavitian
17-rue Mekteb – 17
Péra

Բ2.
Կոստանդնուպոլիս, 17 Մարտ 1919

Յարգելի բարեկամ,

Ձեզի 11 մարտ երկար նամակ մը գրեցի եւ Աբիկեան անուն ֆրանսահայ ենթասպայի մը հետ խրկեցի: Յետոյ ստացայ Ձեր 26 Փետ. նամակը: Ստացայ նոյնպէս Հայ-Պատուիրակութեան ներկայացուցած *mémoire*ը⁵: Շատ շահեկան է եւ գոհ

⁵ Թէեւ Ամբողջական Հայաստանի պատուիրակութիւնը,– կազմուած՝ Հայ ազգային եւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւններու անդամներով,– իր պաշտօնական գործունեութեան պիտի ձեռնարկէր 1919ի Ապրիլին, Դաիթեան «Հայ-Պատուիրակութիւն» անուան տակ այստեղ նկատի ունեցած ըլլալու է զոյգ պատուիրակութիւնները, որոնց նախագահները՝ համապատասխանաբար Պօղոս Նուպար եւ Աւետիս Ահարոնեան, համատեղ ստորագրութեամբ Խաղաղութեան վեհաժողովին ներկայացուցած էին 12 Փետրուար 1919 թուակիր յուշագիր

մնացի, որովհետև հոս մեզմէ նոր կազմութիւնը Հայաստանի քարտէսը կը պահանջեն երբեմն. մենք ալ շատ կը զգուշանայինք, որպէսզի Բարիզի հետ անհամաձայն չգնուինք: Մենք հոս հատ մը շինել տուած ենք, որ վեր ի վերոյ նոյնն է, բայց քիչ մը անելի ընդարձակ. Սամսոն-Ամասիա գիծը մէջը առած ենք, նոյնպէս՝ Պարսկահայաստանը:

Պատուիրակութեան կազմակերպութիւնն ալ կ'երեւի իրեն յատուկ դժուարութիւնները ունի, բայց կը յուսամ համերաշխաբար կը գործէք սա փափուկ ժամանակներուն մէջ: Մենք ալ հոս կազմակերպութեան երկունքներու մէջ ենք: Մեր վարչութիւնը ըստ օրինի իր հրաժարականը տուաւ⁷: Նորին ընտրութեանը մասին դժուարութիւններ կային. վերջապէս անցեալ Ուրբաթ Ազգային Ժողով գումարուեցաւ եւ 52 երեսփոխաններու ներկայութեան շատ մը վիճաբանութիւններէ վերջ, Սրբազան Պատրիարքին առա-

մը, որ կը պահանջէր ճանաչումը հայկական անկախ պետութեան մը, որ բաղկանայ եօթ նահանգներու (ներառեալ՝ Տրապիզոնի նաւահանգիստը, նախկին Պոնտական թագաւորութեան տարածքին վրայ յոյներու թիւը գերակշիռ ըլլալով հանդերձ), Կիլիկիոյ (Ալեքսանտրէթով միասին) եւ Կովկասի Հայկական Հանրապետութեան հողամասերուն միացումով, ապա նաեւ Դաշնակիցներու եւ ԱՄՆի կամ Ազգերու ընկերութեան հաւաքական երաշխաւորութիւնը այդ միացեալ պետութեան համար, են. (Գաբրիէ Լազեան, *Հայաստան եւ Հայ Դատը (վաերագրեր)*, Տպ. «Նոր Աստղ», Գահիրէ, 1946, 218 եւ վեր):

⁶ Ակնարկութիւն Միացեալ Նահանգներու նախագահ Վուորո Ուիլսոնի եւ անոր Փարիզ գտնուելուն՝ մասնակցելու 18 Յունուար 1919ին սկսած եւ տարի մը ամբողջ Փարիզի մէջ գումարումներ ունեցած Խաղաղութեան վեհաժողովին, ուր առաջին աշխարհամարտէն յաղթական դուրս եկած տէրութիւններու ներկայացուցիչները կը զբաղէին՝ ի շարս այլ պարտեալ պետութիւններու՝ Թուրքիոյ հետ կնքուելիք հաշտութեան կամ խաղաղութեան դաշնագրերու մշակումով, սահմանագծումներով, տուժած կողմերու կատարուելիք հատուցումներով են.: Խորհրդաժողովը կը զբաղէր նաեւ հայ ժողովուրդի արեւելահայ եւ արեւմտահայ հատուածներուն իւրաքանչեւ խնդիրներով եւ ակնկալութիւններով:

⁷ Ա. աշխարհամարտի օրերուն թրքական իշխանութիւններու կողմէ Մուսուլ, Իրաք, աքսորուած Զաւէն պատրիարք Պոլիս կը վերադառնար 19 Փետրուար 1919ին եւ իր վերադարձը գետին յարդարած կ'ըլլար դա՛րձեալ թրքական իշխանութիւններու կողմէ աշխարհամարտի ընթացքին կազմալուծած Աեժի վերաբացման 15 Մարտ 1919ին: Թէեւ Դաւիթեան կ'ըսէ թէ պատրիարքն ինք առաջարկած էր միայն ատենապետի ընտրութեան եղանակով կազմել նոր վարչութիւնը (Քաղաքական եւ Կրօնական Ժողովները) եւ նիստին ատենագրութիւնն ալ ա՛յդ կը յուշէ (*Համահաւաք, Գիրք Ա.*, էջ 6-9), Զաւէն պատրիարք կը գրէ. «Ազգ. Ընդհ. Ժողովի 1919 Յուլիս 4ի նիստին մէջ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան առաջարկեց եւ պնդեց որ Քաղաքական Ժողովի ընտրութիւնը Պապրիարքին յանձնուի...: Նկատի ունենալով Տոքթ. Դաւիթեանի անձնուէր աշխատութիւնները ... վերստին վարչապետութիւնը իրեն վստահեցայ եւ կազմեցի նոր Քաղ. Ժողով մը» (Զաւէն Արքեպ. Պատրիարքական յուշերս. *վաերագիրներ եւ վկայութիւններ*, հրատ.՝ Թ. 7 Մտաւորական սպասարկութեանց գրասենեակի, տպ. Նոր Աստղ, Գահիրէ, 1947, էջ 278): Շփոթանք մը՝ Պատրիարքին կողմէ, ակներեաբար:

ջարկին համաձայն փոխանակ Քաղաքական] եւ Կրօնական] ժողովները ընտրելու, միայն ատենապետները նշանակուեցան, որոնք իրենց ընկերները պիտի որոշեն: Քաղ. ժողովի ատենապետութիւնը նորէն գլուխս փաթեցին: Շատ յոգնած էի եւ չէի ուզեր ընդունիլ, բայց ուրիշ անուան շուրջ կարելի չեղաւ համաձայնիլ, այնպէս որ ստիպուեցայ տեղի տալ: Մանկունի Սրբազանն ալ Կրօն. ժողովոյ ատենապետ նշանակուեցաւ: Ընկերներս դեռ որոշած չեմ. դժուար խնդիր մըն է: Պէտք է գոհացնել ամէնքն ալ⁸, ինչ որ դիւրին խնդիր չէ: Ձեր պակասը շատ կը զգամ: Բոլորովին մինակ մնացած եմ: Կը ճանչնաք միւս խորհրդականները: Ինչ որ է, ստիպեալ պիտի ջանամ մարմին մը ստեղծելու, թէեւ վստահ եմ որ շատերը գոհ չպիտի ձգեն: Արդէն ընտրութեան այս եղանակին դէմ սկսած են գրել:

Այս համառօտ նամակը կը գրեմ, որովհետեւ այսօր կը մեկնի Զարմայր Մէրկլերեան անուն երիտասարդը: Հիւանդանոցի⁹ մեր գլխաւոր համարակալ Գարեգին Էֆէնտիին որդին է: Ֆրանսա կու գայ երկրագործութիւն ուսանելու. շնորհքով տղայ մըն է եւ Ձեզի կը յանձնարարեմ որպէսզի իրեն օգտակար թելադրութիւններ ընէք եւ ի հարկին ուրիշի յանձնարարէք: Ես իրեն խորհուրդ տուի որ գաւառները երթայ. բարոյական աւելի լաւ պայմաններու մէջ կրնայ ուսանիլ եւ կեանքն ալ անշուշտ աւելի աժան է:

Վաղը ուրիշ ճամբորդ մը կայ. պիտի ջանամ անոր միջոցաւ ալ Ձեզի գրել եւ ուրիշ տեղեկութիւններ ուղարկել:

Դուրեան Սրբազանի¹⁰ նամակ մը գրած ու քանի մը documentsներ [=փաստաթուղթեր] խրկած եմ Պր. Մանթաշէֆին¹¹ հետ. կը յուսամ ստացած կ'ըլլաք:

.....

Տօքթ. Կէյթս¹² գաւառ գացած է. կու գայ ի մօտոյ:

Յարգանքօք

Տօք. Դաւիթեան

⁸ Այսինքն, հիմնականին մէջ, Աեժի աջ, ծախ եւ կեդրոն խմբակցութիւնները եւ իրենց անդամներով ու համակիրներով զանոնք բաղկացնող կուսակցութիւնները:

⁹ Ակնարկութիւն 1832ին հիմնուած Ս. Փրկիչ ազգային հիւանդանոցին:

¹⁰ Եղիշէ արքեպիսկոպոս Դուրեան եւս Թուրքիոյ հայերը կը ներկայացնէր Փարիզի նախապէս նշուած Առաջին Հայ ազգային համագումարին մէջ:

¹¹ Նշեալը կը թուի թէ Լեւոն անուն որդին էր նաթարդիւնաբերող եւ բարերար Աղեքսանդր Մանթաշեանցի (1842–1911), որ օտար շրջանակներու մէջ ծանօթ էր Մանթաշոֆ մականուամբ: Իր կենսագրին համաձայն, Աղեքսանդր ունեցած էր չորս արու զաւակ,– աւագութեան կարգով՝ Յովհաննէս, Լեւոն, Յովսէփ եւ Գէորգ,– որոնցմէ միայն մին՝ Լեւոնը, «*հեպեամ է հօրը շաւղին եւ լըջօրէն ու հմըրութեամբ զբաղած արդիւնաբերական-տնտեսական գործերով*» (Ա. Սարուխան, Աղեքսանդր Մանթաշեանց մեծ վաճառականն եւ բարեգործը. յիշողութիւններ իր մահուան 20ամեակի առթիւ, Ազգային Մատենադարան, հատոր ԺԼԱ, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1931, էջ 193, 206):

¹² Իրաւաբանութեան դոկտոր եւ անտարանիչ (միսիոնար) Կէյց ինն տարի Խարբերդի Եփրատ Գոլէճի տնօրէնութիւնը վարելէ ետք տնօրէնն եղած է ամերիկեան Ռոպերթ Գոլէճի 1903–32 տարիներուն:

Р. Docteur Tavitian
17-rue Mekteb – 17
Péra

Կոստանդնուպոլիս, 18 Մարտ 1919

Յարգելի Բարեկամ

Երէկ համառօտ նամակ մը գրեցի Ձեզի Պր. Զարմայր Մէրկէրեանի հետ որ Բարիզ կու գայ ուսանելու համար: Այսօր ալ կ'օգտուիմ դարձեալ Ձեզի գրելու, որովհետեւ Տեարք Պ. Մըսըրը եւ Գ. Սինապեան Բարիզ կու գան որպէս հայ պատուիրակ¹³:

Դուք հոս էիք եւ բոլոր մանրամասնութիւնովը գիտէք մեր պատուիրակներու ընտրութեան խնդիրը: Ձեր մեկնելէն վերջ լսեցինք որ մեր Հռովմէական եղբայրներն ալ կը փափաքին պատուիրակ դրկել: Որոշ չեմ գիտեր թէ ո՞վ ունեցած է առաջինը այդ գաղափարը, բայց հարցը հոն է որ ֆրանսական դեսպանատունն ալ հակառակը չէ պնդած եւ որոշուած է երկու պատուիրակ դրկել: Մեր բողոքական եղբայրներն ալ շատ գոհ մնացած չէին պատուիրակի ընտրութեան մասին, բայց խնդիր հանած չունին:

Կարծեմ Ձեզի գրած եմ թէ համագործակցութիւնը ապահովելու նպատակաւ երեք յարանուանութեանց պետերու նախագահութեամբ հոս Համազգային հորհուրդ անուան տակ ժողով մը ունինք՝ ընտրուած վարչութիւններէն¹⁴: Երէկ երկրորդ անգամ ըլլալով հաւաքուեցանք եւ ժողովին ներկայացան Մըսըրը եւ Սինապեան էֆէնտիները եւ պաշտօնապէս հաղորդեցին իրենց մեկնումը եւ կաթողիկէ հայոց պատրիարքարանէն առած mandatին [= յանձնարարագիրն] ալ կարդացին: Դիտողութիւն եղաւ որ իբր հայ կաթողիկէ պատուիրակ մեկնիլը անպատեհ է եւ անհամաձայն ազգին մէջ տիրող համերաշխութեան ոգւոյն, ուստի առաջարկուեցաւ որ այդ mandat[ը] անհետեանք թողլով, Համազգային հորհուրդէն տրուի mandat եւ իրենք ներկայացուին ոչ թէ իբր կաթողիկէ հայեր, այլ Պօլսէն ներկայացուցիչներ եւ իբր յաւելածական պատուիրակ արդէն մեկնածներուն վրայ¹⁵. Եւ այդպէս ալ գիր մը խմբագրուելով երեք կրօնապետներէն ստորագրուեցաւ որպէսզի իրենց յանձնըփ: Իրենց հաղորդուեցաւ նաեւ Ձեր ունեցած mandatին մէկ օրինակը, որ ընդունած

¹³ Պօղոս Մըսըրը (նաեւ յիշուած որպէս Մսրը, Մսըրը) եւ Գրիգոր Սինապեան Թուրքիոյ կաթողիկէ հայոց առաջարկով պատուիրակ կը նշանակուէին Փարիզի Առաջին Հայ ազգային համագումարին համար (*Համահաւաք, Գիրք Ա.*, էջ 10): Սինապեան յետագային անդամ պիտի դառնար Հայ ազգային պատուիրակութեան:

¹⁴ Համազգային խորհուրդն իր առաջին նիստը գումարած էր 10 Մարտ 1919ին: Մանրամասնութիւններու համար տեսնել նիստին ատենագրութիւնն ու ծանօթագրութիւնները (*Համահաւաք, Գիրք Ա.*, էջ 3–5):

¹⁵ Արդէն մեկնած եւ Փարիզ գտնուող պատուիրակներն էին Եղիշէ արք. Դուրեանն ու փրոֆ. Աբրահամ Տէր-Յակոբեանը իբրեւ լիիրաւ պատգամաւոր, ինչպէս նաեւ դոկտ. Արմենակ Բարսեղեանը որպէս «Պոլսոյ պատգամատրութեան խորհրդակցական անդամ»: Ազգային համագումարի նախապատրաստական նիստի ընթացքին որոշուած էր Բարսեղեանի եւս տալ լիիրաւ պատգամատրութիւնն հաւասար ծայնի եւ քուէի իրաւունք (*Համահայկական խորհրդակցութիւններ (1912–1920թթ.)*, պոսիւստ. խմբագիր Ամատունի Վիրաբեան, Հայաստանի ազգային արխիւ, Երեւան, 2004, էջ 333):

ու պաշտպանել յանձն առած են: Կը կարծեմ թէ լաագոյն կարգադրութիւնն էր որ եղաւ. այդպէսով կրնան ձեզի գործակցիլ եւ տարբեր անուամբ պատուիրակութեան մ'ալ գոյութիւնը մէկդի թողուած եղաւ: Թէեւ իրենք ալ արդէն տարբեր կերպ խորհած չունէին եւ ըստ իրենց ունեցած *mandat*ին ալ Հայկական Պատուիրակութեան¹⁶ պիտի գործակցէին. ուրիշ կերպ ալ ընել կարելի չէր:

Կարծեմ ձեզի գրեցի թէ մեր վարչութիւնը հրաժարական տուած ըլլալով, նոր վարչութիւն մը կազմելու *mandat* [= յանձնարարագիր] ինծի տրուեցաւ: Այս օրերս ատով զբաղելու վրայ եմ եւ ինծի բաւական տաղտուկ կը պատճառէ: Աշխատելու տրամադիր մարդ գտած չունիմ. բոլորն ալ խորհրդատու՝ գործող չկայ. արդիւնքը ձեզի կը հաղորդեմ:

Երէկ ցաւալի լուր մը առինք որուն մանրամասնութիւնները դեռ մեզի ծանօթ չեն: Հալէպի մէջ ջարդ տեղի ունեցած է. 50ի չափ մեռեալ, 800 անհետացած հայեր. չորս ժամ տեւած է. անգղիական զինուորական իշխանութիւնները վերջը միջամտած են¹⁷: Կ'ըսուի թէ տեղւոյն մէջ գտնուող իթթիհատականները¹⁸ կազմակերպած են այդ գործը: Խելք չի հասնիր թէ անգղիական գրաման տակ գտնուած տեղւոյ մը մէջ¹⁹ ինչպէս ջարդ կրնայ պատահիլ: Ուրեմն այլեւս ամէն բան կարելի է, եւ Համա-ձայնականներուն²⁰ յաղթանակն ու ներկայութիւնն ալ զմեզ ջարդէ չպիտի կրնայ փրկել: Յուսահատական է այս: Այս տողերը կը գրէի երբ Սրբազանը ինծի թէլէֆօնէ

¹⁶ Իմա՝ Պօղոս Նուպարի գլխաւորած Հայ ազգային պատուիրակութեան:

¹⁷ 28 Փետրուար 1919ին պատահած Հալէպի ջարդին մասին կան մէկէ անլի զիրար ամբողջացնող տեղեկատուութիւններ: Կասկածը՝ թէ իթթիհատականներն էին պատասխանատու այդ ջարդին, իր հիմնաւորումը կը գտնէր նոյն օրը Կիլիկիոյ զանազան շրջաններու մէջ հայ կամաւորներու կողմէ վիժեցուած նման փորձերով (*Համահաւաք, Գիրք Ա.*, էջ 11 եւ *Գիրք Բ.*, էջ 888–89): Հալէպի ջարդը արդէն նիւթ դարձած էր Փարիզ գումարուող Հայ ազգային համագումարի 9 Մարտ 1919ի 13րդ նիստին, ուր, սակայն, հաղորդուած լուրին համաձայն 50 հայերն սպաննուած էին անգլիացիները կամ ֆրանսացիները պաշտպանելու վէճի մը առթիւ տեղւոյն քրիստոնեայ եւ արաբ բնակչութեան միջեւ տեղի ունեցած կոիւի մը հետեւանքով: Համագումարի նախագահ Նորատունկեան անելցուցած էր թէ Էմիր Ֆայսալ իրազեկ դառնալով եղելութեան, հրամայած էր վերջ տալ վէճին եւ խստիւ պատժել յանցաւորները դատարանի միջոցով (*Համահայկական*, էջ 385–86):

¹⁸ Իթթիհատականները անդամ էին 1889ին Պոլսոյ մէջ խումբ մը երիտասարդ թուրք բժիշկներու կողմէ հիմնուած եւ առաջին աշխարհամարտի շրջանին հայոց դէմ ցեղասպանութիւնը գործադրած կառավարութիւնը իշխանութեան զլուխ բերած Իթթիհատ վէ թերաքքի (= Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն) կուսակցութեան:

¹⁹ Օսմանեան կայսրութեան անդամահատման առնչուած եւ 1916ին ստորագրուած Սայքս-Փիքօ անունով համաձայնագրին տրամադրութիւններուն համաձայն, Հալէպ մաս պիտի կազմէր ֆրանսական ազդեցութեան գօտիին, բայց քաղաքը գրաւած անգլիական ուժերը տակաւին չէին ամբողջացուցած անոր փոխանցումը ֆրանսացիներուն:

²⁰ Այս պարագային՝ Մեծն Բրիտանիան եւ Ֆրանսան, որովհետեւ Ռուսաստան պոլշեիկներու յեղափոխութենէն ետք այլեւս մաս չէր կազմէր Համաձայնական տէրութեանց, իսկ Իտալիա յաւակնութիւններ չունէր հայկական նահանգներու եւ Կիլիկիոյ նկատմամբ:

ըրաւ [= հեռաձայնեց] թէ Հալէպի մասին տեղեկութիւն ստացած է. ուստի պիտի ըս-պասեմ որ այդ տեղեկութիւնները ստանամ եւ նամակս շարունակեմ:

*

Ինչպէս գիտէք, երկրին ապահովութեան խնդիրը զմեզ մտահոգող գլխաւոր հարցերէն մին է: Ձեր մեկնելէն ի վեր կացութեան մէջ փոփոխութիւն մը չեղաւ, ընդ-հակառակը կառավարութեան վարանումները եւ յանցաւորները²¹ պատժելու մէջ տեսնուած չկամութիւնն ու խաղցուած կատակերգութիւնը տեսակ մը քաջալերա-կան եղան իթթիհատական մութ ուժերուն՝ աւելի համարձակ գործելու, եւ մանա-ւանդ գաւառներուն մէջ կը զինուին ու կը կազմակերպուին շարունակ: Մեր առած ստոյգ տեղեկութիւնները վրդովիչ են: Բոլոր չարագործները վախճալով որ կրնան պատժուիլ, - եւ տեղ տեղ ալ հարցաքննութիւնները, - զիրենք վրդոված են, որով շատ որոշ կերպով կը պատրաստուին յարմար առթիւ մը մնացած հայերն ալ ջարդելու, որով մէկ հարուածով անհետացուցած կ'ըլլան գոյութիւն ունեցող քանի մը վկաներն ու ամբաստանողները: Այս է մտայնութիւնը ամէն տեղ՝ Կեսարիա, Եօզկաթ, Սեբաս-տիա, Խարբերդ, Մալաթիա եւայլն: Ես շատ յուսահատ եմ այդ տեսակէտով եւ չպի-տի զարմանամ եթէ այդպիսի վարմունք մը պատահի:

Եւ արդարեւ ինչո՞ւ զարմանալ, երբ Համաձայնութեան ջախջախիչ յաղթութիւն-ներէն վերջ, դեռ այս երանելի երկրին մէջ, ոճիրի այս բոյնին մէջ, ամենայնտին ու-տիկան մը իսկ պատժուած չէ, դեռ կը թողուի որ Իթթիհատի պարագլուխներն ու գործիչները գաւառներու մէջ ինքնազլուխ գործեն, երբ զարհուրելի կոտորածներէն հազիւ ազատած քանի մը հայերու բեկորները գործնական պաշտպանութիւն մը վայելած չունին եւ խօսքերով ժամանակ կ'անցնի: Երբ շատ մը ménagementներ [= զգուշութիւններ] կը տրուին թուրք ժողովուրդին զգացումները չվիրաւորելու համար, ինչո՞ւ զարմանալ որ շատ աւելի մեծ աղէտներ պատահին²²: Շնորհք մը կրնանք նկատել որ նոյնիսկ Պոլսոյ մէջ ողջ առողջ կրնանք կոր ապրիլ: Կը յիշէք թէ որչափ դիմումներ ըրինք որպէսզի գաւառներու մէջ զինուորական միջամտութիւն մը ըլլայ: Նոյնիմաստ դիմումները շարունակեցինք ձեր մեկնելէն վերջն ալ, բայց ի զուր: Հա-զիւ հազ մօտակայ գաւառները եւ երկաթուղոյ երկայնքը սպաներ խրկուեցան, եւ ատոնցմէ ոմանք ալ տեղացի երուպացիներ, որոնցմէ մէկուն քիթին տակը, ասկէ 15 օրեր առաջ Եալովայի մօտերը 4 հայեր սպաննուեցան: Ինչպէս միշտ յանցաւորները դեռ չեն գտնուած:

Ահաւասիկ կացութիւնը, այս առաւօտ իսկ երկու սեբաստացիներ եկան քովս, դեռ նոր հասած Պօլիս, եւ կը կրկնեն նոյն բանը որ ամէն գաւառներէ կը խնդրուի՝ ապահովութիւն, ապահովութիւն: Կ'ըսեն թէ բոլոր ոճրագործները ազատ համար-ծակ կը պտտին եւ ազդեցութեան տէր են: Եթէ, կ'ըսեն, ատոնցմէ գոնէ 5-6 հատը բանտարկուին, նոյնիսկ առանց դատապարտուելու, քաղաքը կը հանդարտի եւ կեանքը կը վերստանայ իր սովորական ընթացքը: Մարդ կ'ընդվզի մտածելով որ այժմ Սեբաստիա հաւաքուած 8000 հայերը կրնան վտանգէ գերծ մնալ, եթէ 5-6 սը-րիկայ ոճրագործներ բանտարկուին, ու այդ իսկ կը զլացուի մեզի եւ գործադրող չը-կայ: Տնտեսական տեսակէտով ալ վտանգաւոր է այս կացութիւնը: Նոյն այդ սեբաս-

²¹ Ակնարկութիւն հայերու վրայ գործադրուած ցեղասպանութեան մէջ բաժին ունե-ցած թուրքերու, որոնց յանցապարտութիւնն ստուգուած էր եւ թղթածրարը փո-խանցուած յանցապարտները դատելու նպատակով ստեղծուած ատեաններուն:

²² Բնագրին մէջ՝ չպատահին:

տացի պարոնները կ'ըսեն թե՛ եթե՛ հոն գտնուողներս ապահով ըլլանք, մենք օգնութեան իսկ պէտք չենք ունենար, որովհետեւ գործերը լաւ են եղեր եւ կ'ըսեն որ թե՛ կ'ապրինք եւ թե՛ մեր որբերը ու այրիները կրնանք ոչ միայն ապրեցնել, այլ դրամագլուխ ալ հայթայթել: Ահաւասիկ շատ բանաւոր առաջարկ մը, բայց ինչ օգուտ որ գործադրութիւնը մեր ձեռքը չէ: Մեղք այս պատուական ժողովուրդին, որուն ճակատագիրը գազաններու ձեռք մնացած եւ ստիպուած է շարունակ պաշտպանութիւն ու ողորմութիւն հայցել անտարբեր պաշտպաններէ:

Հալէպի դէպքի մասին, ինչպէս վերը ըսի, հիմա բաւական տեղեկութիւններ քաղեցի: Խնդիրը բաւական լուրջ է եւ անելի ընդարձակ տեղեկագիր մը պատրաստել պիտի տամ, բայց հոս Ձեզի ըսեմ թե՛ ջարդը կը պատահի Փետր. 28, Ուրբաթ օր մը, Հալէպի Ճումա Բազարի ըսուած տեղը եւ 3 ժամ կը տեւէ, ուրկէ յետոյ քաղաքէն կէս ժամ հեռու գտնուող անգղիական] զինուորական իշխանութիւնները կու գան ու քաղաքը կը հանդարտի: Մեր կորուստներն են մինչեւ հիմա գիտցուածները՝ 47 մեռած, 53 անյայտ, 111 ծանր վիրաւոր եւ 150 թերթեւ վիրաւորներ: Քաղաքին մէջ 200ի մօտ ձերբակալութիւններ կ'ըլլան եւ 2 անգլ. եւ 1 ֆրանսացի, 2 հայ եւ 3 արապներէ բաղկացած հարցաքննիչ մարմին մը կը կազմուի: Նախագահը արապ է: Ձերբակալուածները ամէնքն ալ արապ ու անելի քաղաքին երեսելիներն են: Նոյնիսկ ֆրանսական ներկայացուցիչ Mr Pichon-ի տան վրայ ալ կը յարձակին: Խնդիրը շատ բարդ ու քաղաքական հանգամանք ունենալ կը կարծեմ. գէթ Անգլ[իոյ] եւ Ֆր[անսայի] միջեւ դժուարութիւններ կան, եւ կ'երեւի թէ օրեր առաջ տեղական թերթերու ու այլ միջոցներով պատրաստուած խնդիր մըն է: Մենք պիտի հետեւինք խնդրոյն. մանրամասնութիւնները հետզհետէ ձեզի կը տեղեկացնեմ:

Պիտի խնդրենք որ հող ձայներնիդ հասած տեղերը ըսէք որ ճար մը խորհին այս ջարդերու ու հալածանքներու առջեւ առնելու համար: Մենք հոս շարունակ կ'ըսենք, բայց դեռ արդիւնք մը չենք ունեցած: Թերեւս դուք անելի բարեբաղդ ըլլաք:

.....

Դուրեան սրբազանի աջը կը համբուրեմ, կը յուսամ լաւ է: Բարեւներ Sօք. Բարսեղեանի²³ եւ բարեկամներու:

Յարգանքօք

Sօք. Դաւիթեան

²³ Դուրեան. Արմենակ Բարսեղեան (1883–1949), շրջանաւարտ՝ Գէորգեան ճեմարանէն, 1911ին Պերլինէն Պոլիս վերադարձած էր իմաստասիրութեան դոկտորի վկայականով՝ մտնելու ուսուցչական ասպարէզ: Պաշտօնավարած ըլլալով ամերիկեան վարժարանին մէջ, դեսպան Մորկընթաւուի միջամտութեամբ ազատած էր Այաշի քաղաքավայրէն եւ յետ-զինադարարի շրջանին գլխաւորած էր ԱԵԺի դաշնակցական թելը: 1925ին ԱՄՆ գաղթելէ ետք հեղինակած է հայերէն լեզուի դասագիրքեր եւ *Արփի* ամսաթերթը (*Պատմութիւն Եւրոպիոյ հայոց. տեղագրական, պատմական եւ ազգագրական տեղեկութիւններով*, համադրուած Արշակ Ալպոյաճեանէ, հրատ.)՝ Նիւ-Եորքի Եւրոպիոյ կրթասիրաց միութեան, տպ. Նոր Աստղ, Գահիրէ, 1952, էջ 1727–29): Հեղինակն է *Յեղակոն շարժումը* գրքոյկին (հրատ.) Հ.Յ.Դ. Յեղակոն ուխտերու կեդր. վարչութեան, Պոստոն, 1935):

Գ. Docteur Tavitian
17-rue Mekteb – 17
Péra

Կոստանդնուպոլիս, 28 Մարտ 1919

Յարգելի բարեկամ,

Ձեր Փետրվար 26 թուական նամակը ստացած ըլլալս կարծեմ գրած եմ. Յետոյ ստացայ Մարտ 3ի նամակնիդ, իսկ Յունվար 25ի նամակնիդ ւաւելի վերջը ստացայ: Նոյնպէս ստացած եմ Դուրեան Սրբազանի 28 Յունվարի նամակը, եւ Ձեր գրածին համաձայն *Ազատամարտի* վարչութեան 3000 ֆրանքը վճարուեցաւ²⁴: Եթէ առիթ ունիք հոդ կրնաք դրամ առնել ու վրանիս չէք խրկել: Այդ մասին կը յուսամ որ յառաջիկային Ձեզմէ ւաւելի տեղեկութիւն կը ստանամ եւ դրամի պէտքերնիդ կը յայտնէք:

...

Չմոռնամ ըսելու թէ Դուրեան Սրբազանի 28 Յնվր. նամակին մէջ դուք գրած էիք թէ ֆր[անսական] դեսպանատան նամակ յանձնած էք. տակաւին չենք ստացած:

Անցեալ օր Մարտ 10-օրու Պէյի հետ ալ երկայն նամակ մը դրկեցի Ձեզի. ինքը իբր պատուիրակ կու գայ հոդ եւ որուն մասին երկարօրէն գրած եմ: Ապրիլի առաջին օրերը հոդ պիտի կրնայ հասնիլ, կը յուսամ թէ կը ստանաք:

Հոս կացութեան մէջ փոփոխութիւն մը չկայ: Ամբողջ երկիրը սպասողական դիրքի մը մէջ է եւ օրէ օր Բարիզէն լուրի կը սպասուի: Պօղոս Պէյի հետ դրկած նամակիս մէջ Հալէպի մէջ տեղի ունեցած հայոց ջարդի մասին գրած էի: Այդ մասին նոր տեղեկութիւն չստացանք դեռ, բայց ունեցածնիս ալ արդէն բաւական է եւ լիով կը ցցնէ թէ վտանգը դեռ հեռացած չէ մեր վրայէն: Գաւառներէն ստացած տեղեկագիրներնիս սարսափելի են. ամէն տեղ անապահովութիւն եւ ծայրայեղ թշուառութիւն: Շատ տեղեր ժողովուրդը (թուրք) կը զինուի եւ գիւղէ գիւղ երթալ անկարելի է: Մօտակայ գիւղերու մէջ, օրինակի համար Օվաճըքի ծովեզրը, անցեալ օր չորս հայեր սպաննած էին եւ ոճրագործները դեռ գտնուած չեն: Աւելի հեռուներէն ալ այդ կարգի սպանութեան լուրեր կը ստանաք: Իսկ անօթութիւնն ու թշուառութիւնը համատարած [են]: Ամէն տեղէ հարստահարութեան ու անօթութեան միեւնոյն աղաղակն է որ կը բարձրանայ: Դեռ երէկ Ակնէն նամակ կար թէ շատ մը այրիներ ու որբեր պարտէզներէն լորտու ու խոտ հաւաքելով կը սնանին:

Անապահովութիւնը այնքան սաստկացած է որ ներքին գաւառներուն մէջ որեւէ կազմակերպութիւն ընելու չենք յաջողիր: Մեծ դժուարութիւններով Սամսոն պիտի կրնանք առաջնորդ մը խրկել: Միայն մօտակայ գաւառները եւ Գոնիա կրցանք առաջնորդ դրկել: Աւելի հեռուները, ուր ւաւելի հարկաւոր է, կարելի չեղաւ դեռ: Ամերիկեան Նպաստամատոյց մարմինն ալ նոյն դժուարութիւններուն կը բաղխի. խոստացուած զինուորական ուժերը անոնց ալ դեռ տրամադրուած չեն. անոնք ալ Գոնիայէն առաջանալու կը վարանին: Սամսոն, Պրուսա, Ատաբազար, Գոնիա եւ Կով-

²⁴ Հ.Յ.Դ.ի պաշտօնական խօսափող *Ազատամարտը*, դադրած՝ Ա. աշխարհամարտի շրջանին, 1918ին, սկսած էր վերահրատարակուիլ «Ճակատամարտ» անունով: Տէր Յակոբեան եւ Դուրեան արք. դրամի պէտք ունենալով, գումարն առած էին *Ազատամարտին* (այլ խօսքով՝ Պոլսոյ Հ.Յ.Դ.ի պատասխանատու մարմնին) 3000 ֆրանք ուղարկել փափաքող կողմէ մը, այն հակացողութեամբ որ Դաւիթեանի վարչութիւնը համապատասխան վճարումը կատարէ Պոլսոյ մէջ (ՊՏԴ, տրցակ 1, 2688-89):

կաս մեկնած են, իսկ Կեսարիա, Եօզկաթ, Սեբաստիա, Մալաթիա, Խարբերդ եւայլն եւայլն ուր այնքան անհրաժեշտ է իրենց ներկայութիւնը, դեռ չեն գացած:

Ապահովութեան խնդիրը զմեզ շատ վրդոված է: Ծանր վտանգներէ կը վախնանք: Գաւառի հայութեան դժբաղդ մնացորդները այս պահուս բոլորովին անպաշտպան մնացած են, եւ Իթթիհատի ոճրագործները, իրենց արարքներուն վերջին վկաններն ալ մէջտեղէն վերցնելու միտումներ ունենալ կ'երեւին. շարունակ այդ ուղղութեամբ ձեռնարկներ ու խլրտումներ կը նշմարենք: Կառավարութիւնը այժմ ամբողջովին իթիլաֆական [է] եւ թերեւս փափաքներ մը ունի երկիրը հանդարտեցնելու, բայց դժբաղդաբար զօրաւոր չէ եւ զուրկ [է] որեւէ լուրջ կազմակերպութենէ²⁵: Մանաւանդ գաւառները, կառավարական ամբողջ կազմը նոյնն է՝ իթթիհատական, որով տրուած իրամանները գործադրուած չունին. Իսկ Համաձայնականներու մօտ մեր կատարած շարունակական դիմումները գործնական արդիւնք մը չըտուին դեռ: Ինչպէս գիտէք, իրենց հետեւած ուղղութիւնը սա է՝ լսել ու հաւաքել եղած բոլոր տեղեկութիւններն ու զանգատները եւ կառավարութեան մատնանշելով ճշնշում բանեցնել: Այս կերպով ես չեմ կարծեր թէ որեւէ արդիւնք կրնայ ստացուիլ: Մեր ամէնուս փափաքն էր զինուորական առժամեայ գրաւումը. ա՛յդ միայն կրնայ զմեզ փրկել, բայց դժբաղդաբար այդ ալ բնաւ ընելիք չունին:

Ապահովութեան այս կարեւոր հարցի մասին հոս ամէնուս ալ փափաքը այն է որ Բարիզի մէջ Հայ Պատուիրակութիւնը ձեռք առնէ խնդիրը եւ լսելի ընել տայ մեր գանգատները: Այս տեղի դիմումները բոլորովին անօգուտ են. թերեւս հող աւելի բարձր շրջանակներու մէջ համոզուին խնդրոյն ստիպողականութեանը վրայ ու ճար մը խորհին եւ որոշ հրահանգներ տան իրենց ներկայացուցիչներուն. ապա թէ ոչ, կը վախնանք որ նոր աղէտներու կ'ենթարկուինք եւ այս անգամ բոլորովին անդարմանելի է: Ուստի պիտի խնդրեմ որ ապահովութեան այս խնդրոյն ստիպողականութիւն տալով միջոց մը խորհիք հող:

*

Հոս Չէրքեսներէն մեզի դիմում մը եղաւ (Ռուսիոյ ապագաներէն) եւ խնդրուեցաւ որ միասին համաձայնութեան մը յանգինք շահերու փոխադարձ հասկացողութեան մը համաձայն²⁶: Դեռ երկար բանակցութիւններ կատարած չենք, որոշ ալ յայտնի չէ

²⁵ Թրքական միութիւն եւ յառաջդիմութիւն կուսակցութեան տիրապետութենէն դժգոհ տարրեր զայն հակակշռելու կամ իշխանութեան տիրանալու նպատակով 21 Նոյեմբեր 1911ին կազմած էին Ազատութեան եւ համաձայնութեան կուսակցութիւնը (Հուրիյէթ վէ իթիլաֆ ֆըրքասի): Երբ Տամատ Ֆերիտ վարչապետ նշանակուելով 3 Մարտ 1919ին կը կազմէր իր դահլիճը, նկատի ունենալով Տամատի նախկին յարումը կուսակցութեան, որուն նախագահութիւնը վարած էր ան պահ մը, տպաւորութիւն կը ստեղծուէր թէ կառավարութիւնը կը գտնուէր իթիլաֆականներու ձեռքը:

²⁶ Չերքէզներու եւ արխազներու հետ սերտ առնչութիւն ունեցող ապագաները հիախարեւմտեան Կովկասի իրենց բնակավայրէն հեռանալով տարածուած էին Թուրքիոյ զանազան շրջաններ եւ այլուր: Դիւանաթուղթերուն մէջ չենք հանդիպած ապագաներու հետ բանակցային նիւթերու, բայց կան վկայութիւններ անոնց Միլլի-ազգայնական շարժման դէմ տրամադրութիւններուն եւ կեղեքողոյ հայերու օգնութեան հասնելու մասին (*The Post-WWI Rise of Turkish Nationalism and Resumption of Genocidal Policies. A Collection of Prime Sources Documenting the*

թէ մեզի դիմողները ազդեցութիւն մը ունին թուրքաբնակ չէրքեսներու վրայ: Մեր բանակցութեանց արդիւնքը կը հաղորդեմ:

Մեզի ներշնչուեցաւ նաեւ որ քիւրտերու հետ բանակցելով համաձայնութիւն մը կ'ընենք²⁷: տեսակ մը գործակցութիւն երկրին մէջ. բայց հոս հեղինակաւոր ներկայացուցիչ մը չունին, իսկ գաւառ ալ մեր կողմանէ մարդ խրկելու առ այժմ հնարաւորութիւն չկայ: Պիտի ջանանք հոս փորձ մը ընել: Այս օրերս լսեցինք որ քիւրտերը հող իրենց ներկայացուցիչ ըրած են Շէրիֆ Փաշան²⁸. եթէ ստույգ է, թերեւս հող դիւրութիւն ունենաք մօտենալու ու հասկացողութեան մը գալու: Այս տողերը գրել ուզեցի որովհետեւ իթթիհատականները քրտական շարժում մը յառաջ բերելու վրայ են ներսերը: Մանաւանդ Տիարալէքիի կողմերը քիւլաներ [= ակումբներ] կազմեր եւ բրօքականտ [= քարոզչութիւն] մը ընելու վրայ են, անշուշտ մեր դատը վիժեցնելու նպատակաւ: Գլխաւոր թելադրիչն է հոս Սիւլէյման Նազիֆ²⁹ կոչուած խմբագիրը, բնիկ տիարալէքիի եւ երբեմն Պաղտատի ու Տրապիզոնի կուսակալ, ջերմ կուսակից մը համաթրքութեան³⁰:

*

Հոս Պոլսոյ մէջ մեր բռնելիք քաղաքական ուղղութեան մասին երբեմն վարանումներ կ'ունենանք. այսինքն՝ Համաձայնականներուն հետ ո՞ր աստիճանի յարաբերութիւն մշակելու ենք, եւ կամ որի՞ն հետ աւելի մօտենալ հարկ է: Այս մասին ընդհանրապէս Բարիզէն գալիք Ձեր հրահանգներուն ու directifներուն [= ուղղութիւններուն] անհամբեր կը սպասենք: Անշուշտ հող դուք աւելի մօտէն տեղեակ կրնաք ըլլալ

Treatment of Armenians and Greeks in Turkey, compiled and translated by Vatche Ghazarian, Mayreni Publishing, Portsmouth-Rhise Island, 2023, էջ 257, 379):

²⁷ Հայեցրտական աղմկայարոյց բանակցութիւններուն վերաբերեալ տեսնել Ամբողջական Հայաստանի պատուիրակութեան եւ Շէրիֆ Փաշայի համատեղ ստորագրութիւնը կրող համաձայնագիրն ու Պօղոս Նուպարի բացատրականը (*Համահաւաք, Գիրք Բ.*, էջ 942–43, 992–93):

²⁸ Մեհմէտ Շէրիֆ փաշա (1866–1951), գլխաւոր դեկավարներէն քիւրտ ազգայնական շարժման, թունդ հակաիթթիհատական մը ըլլալով՝ հարկադրուած էր փախուստ տալ Փարիզ եւ հոնկէ շարունակել իր պայքարը, որ զինք մերձեցուցած էր Պօղոս Նուպարի:

²⁹ Դալիթեան այստեղ կը ներկայացնէ բանաստեղծ, հրապարակագիր եւ շրջան մը կառավարական դիրքերու վրայ գտնուած թունդ իթթիհատական եւ ազգայնական Սիւլէյման Նազիֆի (1870–1927) գործունէութեան ա՛յն երեսը, որ ըստ էութեան կը սպառնար Հայկական Դատին եւ հայոց անվտանգութեան, թէւ ան այլապէս յիշատակուած է որպէս հայ տարագիրներու պաշտպան եւ քննադատ՝ օրինակ՝ Տիարալէքիի կառավարիչին հայոց դէմ կիրարկած քաղաքականութեան (https://en.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCleyman_Nazif, 18 Յուլիս 2023ի դրութեամբ):

³⁰ Թուրք ազգայնական շրջանակներու մէջ տասնիններորդ դարու վերջերուն ծեսաւորուած համաթրքութեան աշխարհակալական գաղափարը կը միտէր Օսմանեան Թուրքիոյ (աւելի ուշ՝ պարզապէս Թուրքիոյ) առաջնորդութեամբ կազմել թրքախօս կամ թրքալեզու ցեղերն ու ժողովուրդները համախմբող ընդարձակ պետութիւն մը: Գաղափարին իրագործումը կ'ենթադրէր ոչ-թրքախօսներու բռնի կրօնափոխում, ձուլում, տարագրութիւն եւ կոտորած՝ որպէս նպատակին հասնելու միջոց:

կացութեան, քանի որ բոլոր քաղաքական հարցերը հող են որ պիտի լուծուին: Համաձայնականներուն քանի մը հատ ըլլալը անշուշտ անելի կը դժուարացնէ գործը: Այսպէս՝ ֆրանսացիները ասկէ 1½ ամիս առաջ որոշ կերպով բարեացական էին մեզի հանդէպ, զմեզ իբր *protégé spécial* [= յատուկ պաշտպանեալ] կը նկատէին եւ ըստ այնմ ալ պատրիարքարանէն տրուած ինքնութեան վկայագիրները բաւական նկատելով, հայերուն անցագիր կը տրուէր: 15 օրերէ ի վեր կացութիւնը փոխուած է. այդ վկայագիրները այլեւս չեն ընդունիր եւ իբր օսմանցի թուրք կառավարութեան կը դրկեն անցագիր առնելու համար, թէ [ալ] Ֆրանսա մեկնելու համար բացառիկ դժուարութիւններ կ'ընեն հայերու: Կացութեան այս փոփոխութեան բացատրութիւնը թերեւս հող կրնաք տալ, քանի որ հոս մեր կողմանէ որեւէ պատճառ տրուած չէ բնաւ: Իսկ անգլիացիներու հետ մեր յարաբերութիւնները ձեր գիտցածին պէս են միշտ, շարունակ շփման մէջ ենք շատ մը խնդիրներու համար եւ անելի կամ նուազ գոհացում կը ստանանք³¹: Իտալացիներու հետ մեր յարաբերութիւնը բոլորովին պաշտօնական է: Սրբազան Պատրիարքը այցելութեան գացած էր, իրենք ալ փոխադարձեցին: Ամերիկացիներու եւ յոյներու հետ ալ յաճախ շփման մէջ կը գտնուինք: Ամէն պարագայի մէջ այս խնդրոյն մասին եթէ հոս հրահանգներ մը կրնաք տալ, շատ գոհ կը մնանք եւ անելի բանաւոր ու օգտակար ուղղութեան մը կը հետեւինք:

*

Գալով մեր ազգային ներքին խնդիրներուն, Ձեզի գրած եմ թէ հիմա Համազգային վարչութիւն մը ունինք որ գէշ է՝ երթար կոր: Անցեալ օր ալ երեսփոխանական ժողով գումարուեցաւ վարչութիւնը ընտրելու համար եւ Սրբազանին առաջարկին համաձայն միայն վարչութեան ատենապետը ընտրուեցաւ որ պիտի կազմէ իր քապիւնէն [= դահլիճը]: Դարձեալ ինծի յանձնեցին այդ պաշտօնը եւ արդէն ընկերներս ալ որոշած [եմ] ու գործի սկսած ենք³²:

Այս օրերս մեր աշխատութեան գլխաւոր առարկան է դրամ հաւաքելու գործը, որովհետեւ գաւառներէն շարունակական պահանջք կայ դրամի: Իպրանոսեան Մարութէ Էֆէնտին որ այս վերջերս դարձեալ իր քրիստոնեայ անունը վերստացած է,

³¹ 1919ի Փետրուարին Պոլսոյ Բրիտանական բարձր յանձնակատարը նախաձեռնարկ եղած էր հիմնադրութեանը Հայեկունական բաժնի մը՝ հայ եւ յոյն ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ քննելու երկու ազգերը շահագրգռող եւ մտահոգող հարցերը՝ թուրք յանցագործներու ինքնութեան որոշում եւ պատժում, նպաստաբաշխ աշխատանք, տարագիրներու վերադարձ, բռնի իսլամացած կամ թուրքերու եւ քիւրտերու մօտ վար դրուած քրիստոնեաներու վերադարձ իրենց կրօնքին եւ ազատագրում, վնասուց հատուցում, եւն.: Բաժնին առաջին պաշտօնական նիստը տեղի կ'ունենար 5 Մարտ 1919ին հայոց կողմէ Քաղաքական ժողովի ատենապետ բժիշկ Դաւիթեանի եւ խնամատարական, յատկապէս որբախնամ գործին լծուած քիմիագէտ փրոֆ. Առաքել Չաքըրեանի մասնակցութեամբ (Vartkes Yeghiayan, Compiler, *British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia, 1919–1922: The Armenian-Greek Section*, Glendale, CA, 2007):

³² Դաւիթեան իբրեւ գործակից ընտրած էր Հմայեակ Խոսրովեանը, Տիրան Կիւմիշկերտեանը, Հայկ Խոճասարեանը, Սարգիս Սրենցը, Եղուարդ Գարակէօզեանը, Տիգրան Չայեանը, Արամ Ֆնտրգլեանն ու Յովհաննէս Ամատունին («Վարչ. ժողովներու կազմը», *Ժամանակ*, Պոլիս, 8/21 Մարտ 1919, Թիւ 3475, Բ. էջ):

միանալով քանի մը պատուաւոր անձանց հետ ազգային ելեւմտական մարմին մը կազմեցին եւ Հայրենիքի Տուրք³³ անունով դրամ պիտի սկսին հաւաքել: Չեմ գիտեր թէ արդիւնքը ինչ պիտի ըլլայ, բայց կ'աշխատիմ որ գոհացուցիչ ըլլայ: Բայց Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ մէջ հաւաքուած դրամներով կարելի չէ որ կարողանանք գաւառի անսահման պէտքերուն գոհացում տալ. որբերու թիւը հետզհետէ շատնալու վրայ է, քիչ օրէն գարնան մեղմ օդերուն հետ գաղթականներու հոսանքն ալ պիտի սկսի: Չեմ գիտեր թէ ինչպէս պիտի կարենանք հոգալ բոլոր այս պէտքերը: Աւելի մեծ ձեռնարկներու պէտք կայ՝ խոշոր փոխառութիւն եւ կամ վնասուց հատուցման կարելոր գումարներ, որպէսզի հնարաւոր ըլլայ խնամել որբերը, տեղաւորել տարագիրները եւ սկսիլ վերաշինութեան մեծ գործին: Բայց բոլոր ասոնց հիմը անկախ Հայաստանի ճանաչումը³⁴ եւ զինուորական գրաւումն է. եւ մինչ այդ մենք պիտի ջանանք մերայինները փրկել ջարդի ու սովի վտանգներէն:

Գործելու անհրաժեշտ դիրութեան համար Սրբազան Պատրիարքը Բերա փոխադրեցինք, Պրուսա Փողոց թիւ 21 տունը: Կը յիշէք անշուշտ. մերիններուն նստած տունն է՝ Աղանի հանըմինը: Վարչական դիւանն ալ միասին փոխադրած է, իսկ փոխանորդարանը կը մնայ Գում-Գաբու:

Այս նամակը յոյն Commissariatի [= Յանձնակատարութեան] միջոցաւ կը դրկեն: Ներփակ...՝ Ռոստոֆէն Չալխուշեան անուն յայտնի փաստաբանի մը հեղինակած «Livre rouge» անուն մէկ գործին ֆրանսերէն եւ անգղիերէն օրինակները որ Բարիզ կը դրկենք նոյն միջոցաւ, հոդ հրատարակուելու համար³⁵: Օգտակար տեղեկութիւն-

³³ Հայրենիքի տուրք հաստատուելու այս նախափորձը պէտք չէ շփոթել 1919ի Սեպտեմբերին հիմնաւորուած եւ պաշտօնականացած Հայրենիքի տուրքին հետ (*Համահաւաք, Գիրք Ա.*, էջ xxiv–xxv):

³⁴ Ամբողջական Հայաստանի պատուիրակութիւնը իր 9 Ապրիլ 1919ի Ա. նիստի ընթացքին հայկական պետութեան ճանաչման տեսակէտով առաջին քայլ մը կը նկատէր Ամերիկեան նպաստամատոյցին հետ իր կնքած պայմանագիրը, որուն համաձայն ամէն ամիս հինգ հազար թոն ցորենի Հայաստան առաքումը նկատուած էր ամերիկեան կառավարութեան կողմէ փոխառութիւն մը՝ կատարուած հայկական կառավարութեան, յետագային հատուցուելու պայմանով: Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտօնական ճանաչումը, սակայն, Ազգերու լիկայի գերագոյն խորհուրդին կողմէ, պիտի կատարուէր 1920ի առաջին ամիսը, 27 Յունուար թուականի զեկոյցով մը, ուր կը նշուէր թէ «Հայկական Պետութեան կառավարութիւնը գոյապէս ճանչցուած է եւ թէ ճանաչումը չի կանխորոշէր պետութեան ապագայ սահմաններու խնդիրը»: Սահմաններու խնդրին որոշումը պիտի կատարուէր ամէլի ուշ, Սեւրի դաշնագրին կնքումով 10 Օգոստոս 1920ին:

³⁵ Իրաւաբան Գրիգոր Չալխուշեանի (1861–1931) աշխատութեան անգլերէնով հրատարակուած օրինակի մը չենք հանդիպած: Ֆրանսերէնով «Կարմիր Գիրքը» խորագրեալ աշխատութիւնը լոյս տեսած է որպէս «Վերածնունդ»ի հրատարակութիւն (Gr. Tchalkhouchian, *Le Livre Rouge*, Imprimerie Veradenount, Paris, 1919): Հեղինակը 112 էջերու մէջ ներկայացուցած է առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին հայեթաթեան բանակցութիւնները, կովկասեան զանազան ցեղերու կողմէ հայերու նկատմամբ բարեկամական զգացումներու բացակայութիւնը, հայոց ռուսամէտ կեցումները, հայ կամաւորներու մասնակցութիւնը Ա. աշխարհամարտին, թուրքերու կողմէ գործադրուած ջարդերը Գերմանիոյ ներողամիտ հայեաց-

ներ կը պարունակէ գործը: Տպագրութեան ծախքը յանձնուած է Պր. Ռաֆաէլ Քայա-լօֆի, որ անձամբ Բարիզ բերելու պաշտօն ունէր, բայց ճամբորդութեան դժուարութեանց պատճառով խորհեցանք հեղինակութիւնը խրկել, իսկ իր մեկնելուն համար ալ պիտի աշխատինք:

.....

Ձերդ յարգանք
Տօք. Գ. Դալիթեան

LETTERS FROM SELDOMLY RECALLED DR. KRIKOR TAVITIAN
(SUMMARY)

VATCHE GHAZARIAN
vatcheg@gmail.com

In three letters published for the first time, Dr. Tavitian, Chairman of the Political Council of the Armenians in Turkey during the aftermath of the armistice in 1918, touches upon matters related to the Armenian Question, the reorganization of Armenian leading authorities, the chaotic and insecure atmosphere in post-WWI Ottoman Tukey, the inaction of the Allied Powers to mitigate the threats to surviving Armenians, news of the massacre of Armenians in Aleppo, the initiation of Armenian-Kurdish negotiations, and so on.

քին ներքեւ, հայ գաղթականներն ու որբերը, հայոց բողոքը ընդդէմ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրին, Պաքուի մէջ մուսաւաթականներու ընթացքն ու հայկական կոտորածը, եւն.: Հեղինակը կ'եզրակացնէ թէ հայերն իրենց տառապանքով ձեռք բերած են ինքնորոշման իրաւունք եւ կը սպասեն մեծ տէրութիւններու արձակելիք վճռին:

**ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՊՈՐՏԻ ՄԻՍԻՈՆԱՐՆԵՐՈՒ
ՆԱՄԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԵՐԸ
ԱՅՆԹԱՊԻ ԵՒ ՄԱՐԱՇԻ ՄԷՋ 1922Ի
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՈՎ
ՍՏԵՂՇՈՒԱԾ ԻՐԱԴՐՈՒԹԵԱՆ,
ԵՒ ՄԻՍԻՈՆԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱՂՈՒԱՆ ՄԱՍԻՆ՝**

ՅԱԿՈԲ ՉՈԼԱՔԵԱՆ

hagopcholakian@hotmail.com

Ա. ՇԱՐՔ. ՄԻՍԻՈՆԱՐՈՒՀԻ ELIZABETHԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Առաջին շարքը կը ներկայացնէ Այնթապի մէջ ամերիկեան պորտի պատասխանատու միսիոնարուհի Elizabethի² երեք նամակներու պատճենները, որոնք հաւանաբար արխիւային նպատակներով մեքենագրուած են Հալէպ՝ Պորտի Սթասիոնին կողմէ: Պատճենումը կատարուած է յաջորդական էջերու վրայ, դուրս դրուած են նամակի յղումը, որ հաւանաբար Հալէպի Սթասիոնն է կամ անոր պատասխանատու միսիոնարներէն մէկը: Պահպանուած են գրութեան թուականն ու վայրը, նամակագիրի անունը դրուած է վերջին նամակի վերջաւորութեան: Նամակները կը կրեն 3, 5 եւ 13 Դեկտեմբեր 1922 թուականները: 5րդ էջին ետին մելանով ձեռագիր գրուած է «Mr. Nowbridge, Dec. 1922», հաւանաբար ան, որուն կը յղուի պատճենումը:

Նամակագիրը կը ներկայացնէ Այնթապի գոյամարտի յաջորդող շրջանին Այնթապի մէջ տիրող վիճակը ընդհանրապէս ու մասնաւորաբար Ամե-

¹ Այստեղ հրապարակման տրուած բոլոր նիւթերը ձեռք անցուցած են Հալէպի նախկին Քոլէճի (Ալեքսիոս քոլէճ) շէնքերէն մէկուն նկուղէն, ուր անոնք լքուած մնացած էին տարիներէ ի վեր: Ինծի հետ էր տոքթ. Ռ. Ճեպէճեանը: Վերջերս այս նիւթերը յանձնեցի Երեւանի Ամերիկայի հայ անտարանչական միութեան կեդրոնի նորաբաց արխիւատան:

² Հայ կեանքի մէջ աշխատած Ամերիկեան առաքելութեան, եւ ոչ միայն, միսիոնար-միսիոնարուհիներէն շատերու մասին հնարաւոր եղած չէ յղումներ կատարել: Հայ անտարանչականութեան նուիրուած ուսումնասիրողիւններ ոչ բոլորին մասին անհրաժեշտ տեղեկութիւններ կը փոխանցեն: Ո՞վ է Elizabethը: Կրնա՞յ իզգալէլ Մերիլլը ըլլալ, Dr. John Merillի կինը, Թրոպիք միսիոնարական ընտանիքի դուստրը, որ Այնթապի եւ Հալէպի մէջ կրթական ասպարէզէն ներս մեծ աշխատանք տարած է (Տիգրան Ճ. Խրլոբեան, *Ոսկեմայրեան Հայ Աւետարանականութեան, Բ. հպր.*, տպ. Ա. Տէր-Սահակեան, Պէյրութ, 1951, էջ 129-30): Այստեղ պար-բերաբար յիշատակուող Johnը նո՞յնն է: Ճոն Մերիլ եղաւ 1924ին հիմնուած Հալէպի Մանչերու բարձրագոյն վարժարանի, յետագային Aleppo collegeի տնօրէնը (Յակոբ Չոլաքեան, *Սուրիահայ դպրոցի պատմութիւն, Ա. հպր.*, Էդիթ պրինտ, Երեւան, 2021, էջ 543):

րիկեան պորտի հիմնական կեդրոնին մէջ պատասպարուաող գաղթականներու եւ «մեր ժողովուրդի» գաւակներուն վիճակը: Այնթապի գոյամարտը տեւած էր 314 օր, 1 Ապրիլ 1920-8 Փետրուար 1921: Ֆրանսացիները լքած էին Այնթապը ու քաշուած հարաւ: Հայերը ոչ մէկ ապահովութիւն ունէին: Սկսած էր զանգուածային գաղթը դէպի Հալէպ: Թուրքերը ամէն խժոժութիւն կը կատարէին, որ հայերը հեռանան, իսկ հեռացողները Հալէպի ճամբուն վրայ կողոպտուի կ'ենթարկուէին: Նամակագիրը կը յայտնէ այն միտքը, որ իշխանութիւնները դիտումնաւոր կերպով կ'ընեն ամէն ինչ, որպէսզի հայերը հեռանան: Մինչեւ Դեկտեմբերի սկիզբը հայկական թաղերը ամբողջապէս պարպուած էին, թուրքեր հաստատուած էին կիսակործան թաղերուն մէջ: Տակափն կային որոշ թիով հայեր, որոնք յատուկ արտօնութեամբ ապաստանած էին Ամերիկեան միսիոնարութեան կեդրոնը, կաթոլիկ հայեր ապաստանած էին նաեւ լատինաց վանքին մէջ: Նամակագիրը անուններով կը յիշատակէ իրենց կեդրոնին մէջ ապաստարան գտած «մեր ժողովուրդէն» շարք մը անձեր, որոնք մեծ դժուարութեամբ կամաց-կամաց կը յաջողցնեն ուղարկել Հալէպ: Նամակագիրը լուրջ մտահոգութիւններ կը յայտնէ Սուրիա հասած հայ գաղթականներու վիճակին մասին, միջնորդութիւններ կ'ընէ ոմանց գործ ու տեղ հայթայթելու կապակցութեամբ:

Նամակագիրը կը յայտնէ, որ Այնթապ նաեւ կայարան մը կը դառնայ Մարաշէն եւ Խարբերդէն ելած նոր գաղթականական խումբերու, որոնց իրենք տեղ կը տրամադրեն կառավարութեան արտօնութեամբ ու կ'օգնեն անոնց Հալէպ տեղափոխուելուն: Հալէպէն շատեր կ'անցնէին Լիբանան ու Պաղեստին: Կը խօսի յոյն գաղթականներու մեծ խումբի մը մասին: Այնթապի հրեայ ընտանիքներէն ոմանք եւս կը գաղթեն: Կ'ըսուի, որ քիւրտերն ալ պիտի տեղափոխուին Քիւրտիստան: Այնթապ իսլամ քաղաքի մը կը վերածուի:

Այդուհանդերձ, Այնթապ գտնուող միսիոնարներէն ոմանք կը ծրագրեն հայերու ամբողջական աքսորէն ետք ամերիկեան պորտի աշխատանքները շարունակել նոյն կեդրոնին մէջ, այս անգամ՝ ամբողջապէս թուրքերու հետ աշխատելով. նամակագիրը կը յայտնէ. «I know Dr. Barton is eager for missionary work to be done for the Turks. I want it too, and I want to have a small share in such work myself, if I may. But I do not think that the leading men among them want it, except as purely philanthropic work may be permitted»: Գիտենք, որ Կեդրոնական Թուրքիոյ միսիոնարութիւնը բժշկական, բարեսիրական եւ կրթական բոլոր գործունէութիւն կը ծառայէ Այնթապի մէջ գէթ մինչեւ Բ. աշխարհամարտի տարիները: Դժբախտաբար հայ պատմագիտութիւնը քիչ զբաղած է արեւմտեան միսիոնարութիւններու գործունէութիւնը ըստ էութեան վերլուծելէ՝ առաւելաբար «հայասէր» նուիրեալներու մասին խօսելով: Մինչ, կը նկատեմ, որ արեւմտեան եւ թրքական պատմագրութեան մէջ պորտի գործունէութեան մէջ քաղաքական գունաւորում մը տեսնելու միտում կայ: Օրինակ, խօսելով Այնթապի մէջ պորտին

մասին, David Mattox գրեթե կ'անգիտանայ, որ մինչեւ Ա. համաշխարհային պատերազմի աւարտը՝ անոնց գործունէութեան գլխաւոր դաշտը եղած էր հայութիւնը եւ հայեր եղած են անոնց գլխաւոր գործակիցները, ու փայլուն կերպով կը ներկայացնէ առաքելութեան գործունէութիւնը մինչեւ համաշխարհային Բ. պատերազմը: Ան կը գրէ. «*They have set an example which has encouraged both the general population and the Turkish Government to be friendly to the United States. I believe that it is in no small part due to these heroic and selfless people that Turkey is both a free nation and an ally of the United States of America We can be thankful that Turkey itself continues to be a stable balancing influence in the Near (Middle) East*»³: Նման մօտեցում կը ցուցաբերեն նաեւ թուրք ուսումնասիրողները⁴:

Նիւթին առնչութեամբ՝ Գէորգ Սարաֆեանի *Պատմութիւն Անթապի հայոցի* համապատասխան գլուխին մէջ, մանաւանդ Կիլիկիոյ Բ. պարպումէն ետք անդ ստեղծուած իրավիճակին եւ հայոց խլեակներուն մասին նիւթ չենք գտած: Միսիոնարութիւնի Elizabethի վկայութիւնները կարելի է:

Ա1⁵

Aintab, Turkey,
December 3, 1922

Ever since returning from Kilis I have wanted to write you, but so far have not done so, partly because I have been very busy and tired seeing people, trying to find things to give them for the journey, and help them in other ways, and partly because I did

³ David Mattox, American Missionaries In Turkey, http://www.isely.info/WH/Merrill/Turkey/American_Missionaries_in_Turkey.htm :

⁴ Çağla Kiliç, *American Missionaries in Marash on the Eve of the Great War*, Department of International Relations İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara, 2017, PDF.

⁵ Այստեղ Հալէպէն Այնթապ իր ուղեւորութեան մէջ Elizabeth նախ կը նկարագրէ Քիլիսի վիճակը, ապա՝ Պէյրութէն Dr. Kristensenի հետ իր ճամբորդութիւնը դէպի Այնթապ. Գազուզլու կը հանգրուանեն գիշեր մը, այնտեղ խանի մը մէջ կը տեսնէ հայ գաղթականներու աղէկտուր վիճակը, կը ցաւի, որ ոչ մէկ բանով կրնայ օգտակար ըլլալ: Մարաշէն եւ Խարբերդէն գաղթականներ կը հասնին Այնթապ: Կը թուէ Հալէպ մեկնողները: Ճամբան կը կողոպտուին: Ճամբան անոնցմէ գումար կը պահանջեն: Ստահոգ է, թէ գաղթականները ինչպէ՞ս պիտի տեղաւորուին Հալէպի մէջ: Պորտի հայ աշխատակիցները յատուկ արտօնութեամբ կը պատասպարուին կեդրոնին մէջ: Միսիոնարները երեք հոգի են՝ ինք, Lorrin եւ John: Անունով կը յիշատակէ իրենց միջոցներով Հալէպ դրկուած ու տակաւին իրենց քով մնացած հայ անտարանական համայնքի դէմքեր. Դետոնդ Խոճան (Hospital chaplain) իր կնոջ եւ երեք մանուկներուն հետ, տղաք. Լետոնեանի այրին եւ զաւակները, Ս. գիրքի սերտողութեան կիներէն՝ Նուրիցան եւ ուրիշներ, Սեդրակ Խոճան, Եփրուի, Մովսէս Էֆենտին (our dispenser) եւ իր կինը, իրենց հետ է փրոֆ. Ալեքսան Պեզճեանի ծերունի կինը եւ աղջիկը՝ Ֆլորա, Թագուիի՝ իր աղջկան, Եսթեր՝ իր աղջիկներուն հետ, Մարգարեան ընտանիքը, Ճիպինէն Սիմոն Խոճային այրին՝ Արմէնուի Մարգարեան: Մնացողներուն հոգ կը տանին:

not know what or how much to write. I could not bear that you and mother should hear news that I knew would give you great sorrow, and yet it seemed as if I could hardly know how to write and not say anything about the troubles all about us. Lorrin says he has written to John and has told of this new exile.

My letters from Kilis were written under considerable difficulty. Conditions there rapidly became very bad and the people were in great fear. Lawless acts were committed, the refugees and the Armenians of the town were jeered at and threatened; it seemed as if an effort was made to force the people to leave, in this way. There was almost no one left who could plan or speak for them, but our good deacon, who for some months has been the unpaid preacher, was quiet and sensible and trustful. So were the Bible women and some other women but nearly all were in great confusion and distress. I was glad I could be with them. Heavy rains came on. Dr. Kristensen, returning from a hurried trip to Beirut, came in Friday night, and said he could take me on with him. Our attempts to get a car or wagon and our experiences in coming, from Sunday morning till Monday noon, would make a long story. We finally got a car, which was bagged in deep mud some distance out. We met Aintab friends, some in a big car, also stuck. After waiting some time in the mud, we transferred to a small ramshackle wagon, and set out once more after a hurried lunch and some small delays, got to Kazuklu and spent the night in a village agha's house, where Dr. K. saw many patients and I translated and talked with the people. It was hard to sleep, but we were very thankful for food and warmth and shelter. We started in a cold, driving rain and through the deep mud. I can hardly describe the wretched condition of the party of poor Armenians trying to get started in the yard of the khan. I was so helpless to do anything for them that I broke down and cried like a child. We had a long, cold ride, but as we neared Aintab the road was better and we had no accident. My clothes were wet and my feet soaked. I had lost my rubbers. But a borrowed blanket helped much to keep out the wind, and no lasting harm came, though I have not been well in some ways, since coming back. But our discomforts are nothing compared with the great trials of the poor people. Dr. K. was able to start on the same day with a car for Marash. Many Marash people are now coming out, also people from the Harpout region. both Armenians and Greeks. The people have been going steadily from here for the past two weeks, as they could get ready, sell their possessions, and get conveyances. A large party left this morning, among them Ghevont Hodja (Hospital chaplain) and his little wife and three little children, and Dr. Levonian's widow and children. It has been hard to part with Nuritza, our dear Bible women and other personal friends. We have heard that Setrak Hodja, Ebrouhi (Bible women) and others were robbed on the way in French territory as well as Turkish. Guards have been put on some parts of the road. Large sums are demanded from the men before they leave here, and sometimes by the guards. Ebrouhi had three liras with her for her mother's expenses, from the money Mother set me, and a month's salary. She needed every bit of it. The poor, helpless old mother died on the way, or just after reaching Aleppo. The drivers and muleteers ask a great deal for their fares, and it has been a great problem where to get money to send all the poor and helpless ones. People have sold food supplies, furniture, etc., though at a great loss usually. Of course, many will now be without homes or work in Aleppo. We hope our Christian workers or most of them can get work in

time. They and others, too, showed calmness and trust in God, and we praise Him for that, and for their readiness to take up work elsewhere. We have special permission to keep our necessary helpers and hospital workers and their families. All these are now living in our compounds, also the bookseller and his wife, as it was not safe for them to be outside. Movses Effendi (our dispenser) and his wife have a room in the Seminary, and now the old mother (wife of Professor Alexan Bezjian) has come to live with them, as her daughter Flora and the family left early this morning. A few very poor old and helpless ones will stay on for the present near the hospital, and we shall have to care for them. It is pitiful to see how the old people dread going away. After much hesitation, Takouhi and her daughter and Yester and her girls decided to go, and it was a great job to get them ready and send them off, and also their loads. But at last they went with the Makanians and another family. Poor Armenouhi Bekiarian (wife of Simon Hodja of Jibin) died before I returned, a blessed release from her suffering.

I suppose after this I must write briefly by post. We do not know what order will come to us, but are waiting for God to guide. In the mean while we have plenty to do. I think we must prepare ourselves and what we would take in case of a sudden journey, but we may stay on for a time. Many pray for you and send selams⁶. We think the common people (Turks) are sorry for this change. We had a good meeting and Thanksgiving dinner at Virginia Shepard's. We could truly praise God for special blessings.

Ա2⁷.

Aintab, December 5

I wrote you a letter, I think, on Sunday about conditions here, my stay in Kilis, my journey up here, and told of friends who have left us. I think everyone is so tired after the strain of the past weeks that it is hard to think and write connectedly. And

⁶ Բարեւներ:

⁷ Բ. Նամակին մէջ կը յիշուին միսիոնարներ Lucile (Miss Foreman), John, Dr. Chambers, որ ծեռնամուխ է Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ հայերը վերակազմակերպելու գործին: Dr. Bartonի մասին կը գրէ. «is eager for missionary work to be done for the Turks. I want it too», կը յիշուի Miss Clarkը՝ հիւանդանոցէն: Նամակագիրը կը յայտնէ, որ «Lorrinը եւ ուրիշներ կը խորհին որ մենք պէտք է մնանք հոս, նաեւ օգնենք հիւանդանոցին»: Հալէպ հասածներով մտահոգ է: Dr. Chambersը տրամադիր է օգնելու ու վերականգնելու գաղթականներու վիճակը: Կը յայտնէ, որ Dr. Hamilton եւ ինք տակաւին բարեկամներ ունին քաղաքին մէջ:

Հալէպ հասած են Սեդրակ Էֆենտին, Ղեւոնդ Խոճան, Յովհաննէս Շնորհոքեանը, Պայալլի կիներէն երեք հոգի: Այնթապի հայոց եկեղեցին գրաւուած է: Պորտի եկեղեցին տակաւին կը մնայ, բայց հաւաքները կը կազմակերպեն Սեմինարիի ճաշասրահին մէջ, հոգեւոր հաւաքներ կը կազմակերպուին: Քաղաքին մէջ տակաւին քանի մը հայեր կը գտնուին: Հայկական շէն թաղերուն մէջ միայն թուրքեր եւ քիւրտեր կ'երեւին: Հոն թուրքեր կը տեղաւորուին: Քաղաքը կիսաւեր վիճակ մը ունի:

Կը յիշատակուի Նուֆուս անունով քրիստոնէայ կին մը, որ տակաւին Ս. Գիորը կը քարոզէ: Կ'ըսուի, որ քիւրտերը այստեղէն Քիւրտիստան պիտի տեղափոխուին:

there is so much that should like to tell you. As Lucile (Miss Foreman)⁸ sees the people who reach Aleppo, she will get information and I am sure will try to write to you. Setrak Effendi and Ghevont Hodja have John's address, and I hope they can soon write fully to him. They and Hovhannes Shnorhokian will be recommended to our own missionaries in Syria for religious work, and three Bible women we hope can soon get to work in Aleppo and Beirut. All these workers are showing God's grace in their spirit and lives, trusting Him for themselves, their work, and their people, and eager to serve elsewhere as God guides.

We had a long station meeting yesterday to talk over various problems. I think Lorrin and the others feel that we must all stay here for the present and go with work that we have to do. Of course, we can all keep busy working in the hospital, studying, and helping the people in our compounds and a few poor neighbors, and getting a good many things ready in case we ourselves are pushed out. But I keep thinking of the thousands gathered in Aleppo. If it is the duty of most of us to stay here, it seems as if others who are free must soon come to carry on missionary reconstruction work for our poor people who have been driven from their homes, their schools and their churches. As Dr. Chambers⁹ said, when we talked with him in Beirut: If they are not cared for now, they will go down. They are going into an environment that will have a hurtful moral and spiritual influence, and the old ties and helps are going. I know Dr. Barton is eager for missionary work to be done for the Turks. I want it too, and I want to have a small share in such work myself, if I may. But I do not think that the leading men among them want it, except as purely philanthropic work may be permitted. We mean to go on as God leads and opens doors. I expect to visit ward and clinic patients and I hope to get to some homes again, and to get at studying regularly. Only the great need of our own people outside is very much on my heart, and I know that you all will be constantly thinking of and praying for them.

I must not forget to say that I unpacked Isabel's large trunk last week, taking out things I thought she would not want to keep at such a time and that she would like me to give to special friends. We ransacked our own supplies as in war times for things that would keep women and children warm on the cold journey and were very thankful for everything that had been kept till now, that we could spare and that was suitable to give. Miss Clark gave me some warm dark blankets not needed at the hospital and these were a great help, only we were afraid that villagers or soldiers might steal them. Jesse Hodja's old mother and brother sent almost all their goods by camel before they left, and then had word that all had been robbed. The poor old woman was almost out of her mind with distress, for she had foolishly sent all her clothes except the very poor ones which she wore. I was able to give her some money, a blanket, a blanket-robe, and a pair of warm outside socks.

⁸ Լիսիլ Ֆորմըն եղած է տնօրէնուհի Այնթապի Աղջկանց վարժարանին՝ 1894-1904, 1917-21: 1922ին Հալէպի մէջ կը վերաբանայ Աղջկանց վարժարանը (Խրլորեան, էջ 128-29):

⁹ Տր. Ուիլիլմ Նեսպիր Չեմպլըր, Ամերիկեան առաքելութեան միսիոնարներէն մին, որ գործած է Էրզրում, Ատանա եւ Պէլլուս, ուր մահացած է 1934ին (Խրլորեան, էջ 130-31):

I hope after a day or two to be able to give time to get my things into such shape that if we had to make a sudden journey it would not be very hard to pack quickly. Could you write directions as to the things you would especially like to have sent out, in case we all have to go. Our old hospital cook still holds on for the hospital marketing, and now has many others in the compound to buy for, as it is not safe for a single Armenian family to live among the Moslems. He and his wife have half of a large room in the old orphanage building and the bookseller and his wife are in the other half. Some nurses and their families live in the two buildings and Samuel, the college janitor, and his wife are also in the new orphanage building, in the sheltered back room.

The Gregorian church has been taken by the government. We understand that we could keep our church, but no one would dare to have meetings there. We have the Seminary dining room for our gatherings as in war times. We had a nice company Sunday afternoon, and we hope to have something for the children. I think the women can still keep on with their weekly meeting, and visit and help some feeble ones. There are still some people left in the city, but they must go soon, and then there will be our groups on the compounds, the patients and soldiers in the hospital, a few poor, helpless old people living nearby, we and the city Moslems. It is very strange after so much going about to Armenian houses this last year to go through the empty streets or see only Turks and Kurds, and to look at the deserted, dismantled houses where our friends used to welcome us. Turks are taking possession of some. In our little markets there are only the Turkish faces. How we enter on a quite new experience. Dr. Hamilton and I have still some real friends in the city, and I hope to get to some homes by degrees among the Turks, if the boys will let me alone! We have plenty of house supplies of food and fuel, good warm clothing and bedding, and are far better off in these ways than in war time. But some things have to come from the market, and we do not know how long our men will venture to go into the city streets and markets. In this dreary winter weather, the half-ruined city and surroundings look very desolate. Noufous (a Christian Turkish woman) has come to see us. She still "keeps believing", studies her Bible, and bears with her trying noeker (sister wife). But she longs to have more fellowship. I think this may be the last time I can write freely for a while. A Kurd said to an Armenian that they (the Kurds) are expected to be sent to Kurdistan.

Aintab, December 13

One more last chance to send letters to Aleppo. I wrote several times while away on our trip in Palestine. I hope those letters will reach you. How little we knew at that time what suffering was in store for our poor people. Sometimes it seems as though it must be all a dreadful dream. An "Agence" printed here says that the Powers have agreed to the new deportations. Is there to be no place where the poor and helpless ones can be given shelter. They are not wanted in Syria. Before these new troubles, there were said to be 40.000 in Aleppo, and with all those who are streaming in the number must be very greatly increased. For about four weeks there have been rains, often very steady and heavy, so that the roads are in a very bad state and the condition of the poor refugees is most pitiable. The four thousand Greeks for whose relief and release Dr. Kristensen made his hurried trip to Beirut are now being allowed to come cut in parties and are coming to Aintab. A company came yesterday and today, the children in wagons and with clothing given in Marash, the rest walking with a few on donkeys. Most of the children were taken in here at the seminary, with permission from the government. Miss Norton did all she could to make them comfortable. They had fire, food, some coverings and were SAFE. The trip from here to Aleppo, hard as it is, seems a small thing compared to the long journeys from the north. One of the boys from Alboustans said there was deep snow on the road in some places. But I must not write only of these sad things. Yesterday was a happy day, for we three at the seminary had the privilege of giving some happiness to a little company of poor old women. This was my birthday party and it was a delightful one. We arranged the dining room with cushions and mattresses to sit on, and had two sinis (large, low trays) for the meal. The rain held up all day, except for one or two little showers and some of the time the sun came out, and with a good fire the room was very cheerful. We had pilaf and squash stew and then kadaif¹¹ and coffee, and how they did enjoy it all. One of them was lame, another a nice, cheery, deaf old lady, Blind Yester was a third, partly deaf and feeble, and there was old Hatoun, who is also very feeble. One old lady, paralyzed from the waist down, was carried in from the room where she lives and settled in a corner. We three and our cook ate with the old women and made up quite a company. After our dinner was

¹⁰ Կը յիշուի Miss Nortonը, որ կը հոգայ Մարաշի ճամբով Այնթապ հասած 4000 յոյն գաղթականները: Անոնցմէ մէկը կ'ըսէր, թէ թանձր ծիւն էր Ալաիսթանի կողմերը: Dr. Kristensen անոնց հարցով Պէրյոպ կը մեկնի: Պետական արտօնութեամբ անոնք առժամապէս կը դրուին Այնթապի Սեմինարիին եւ յարակից շէնքերու մէջ: Իր տարեդարձին առթիւ կը կազմակերպէ հաւաք ու հիւրասիրութիւն: Կը նկարագրէ գաղթականները Հալէպ տեղափոխելու համար վարձուած կառապանին խժոժութիւնները եւ ծերերուն վիճակը:

Տեղեակ է, որ քանի մը կաթոլիկ ընտանիքներ պատասպարուած են լատինաց վանքին մէջ: Հրեայ ընտանիքներէն ոմանք գաղթած են: Այնթապը ամբողջապէս իսլամ քաղաքի մը կը վերածուի: Առաքելեան մականունով վաճառականը հիւանդանոց է: կը բուժուի:

¹¹ Քաղցրաւենիք մը:

over, we talked, the old heads coming together as they talked about the old days and told old stories. We had some music on the Shepard's Victoria, and the two deaf ones came in turn to sit in front of it. I brought some photographs of old friends to show them and told them a little about Jerusalem, and then we had some singing of old hymns. The singing was rather quavering. Then there were a few words of comfort. The day before had been a full one. Most of the morning went in a struggle to start three old women off for Aleppo. They had clothes and bread, and two had bedding and a little zahireh (provisions). One, an old Greek refugee, was carried down from the hospital to the main road by a porter. We gathered them and their belongings together, and waited for the wagon. When the wagon came, and the driver found that he had to take these three with four other refugees women already there, and that of the new ones one could see very little, one was so weak she looked as if she would soon die, and that the other two had very few wits, he was so angry that it seemed as if he would burst. He shouted out oaths and vile words and turn around like a crazy man. A crowd gathered and officers and soldiers hung over the balcony of the hotel to watch the "drama". we talked and persuaded, but to no purpose. We had shoved and dragged the old Greek into the wagon and propped her up and helped the others in, but we finally had to have the Greek woman lifted out and carried back to the hospital and send the two on the money paid for three. By mistake the bedding and food supplies of one who went were pulled off and left behind, but we did them up and sent them on later. These and some other helpless ones should have been sent before with someone to care for them, but at first we thought that such people could stay. Now there are only eight or nine of these helpless ones left. I hear that there are some Catholic families living in the monastery, and that only part of the Jewish families have gone. The rest of the city people must be all Moslems. Arakelyan, the merchant, is in the hospital. He was shot in the head in the street, and will lose an eye, but we hope will recover.

Virginia and the children are well and are all comforts. Fred is a rosy darling.

I have begun visiting the clinic patients. The women are nearly all of them very friendly. We began our little Sunday school last Sunday morning.

Much love to you all.

(Signed.) ELIZABETH

Բ. ՇԱՐՔ.- ՀԻՆԳ ՏԵՂԵԿԱԳՐԵՐ

1915ին Մարաշի բնակչության 40,000ը հայեր էին: Մարաշի հայերը տարագրության մեծ կորուստներ ունեցան: 30 Հոկտեմբեր 1918ին թուրքերը հեռացան Կիլիկիայէն: Ֆրանսական զօրքերը մտան Կիլիկիա: Մարաշցի վերապրողները վերադարձան: Մարաշ հաստատուեցան 25,000 վերապրող հայ:

21 Յունուար 1920ին քեմալական զօրքերը յանկարծակի յարձակումով զգալի կորուստներ կը պատճառեն Մարաշի ֆրանսական կայազօրին: Հայկական թաղամասերը կ'ենթարկուին ռմբակոծութիւններու: Հայ բնակչութիւնը կը դիմէ ինքնապաշտպանութեան: Շուրջ քսան օր կը տեւէ գոյամարտը: 10 Փետրուարի երեկոյեան ֆրանսական հրամանատարութիւնը

կ'որոշէ լքել Մարաշը: Կ'ըսուի, որ ֆրանսացիներու հեռանալէն ետք Մարաշ մնացած էին 11,000 հայեր: Բազմաթիւ հայեր կ'առեանագութիւն ու կը սպաննուին, նոր սպանդ կազմակերպելու սպառնալիքներ կը հնչեն: Ասոնք եւ օրինաւոր միջոցներով Սուրիա անցնիլ կ'որոշեն: Շատեր ճամբու վրայ նոր եղեռնագործութիւններու կը հանդիպին: Մարաշ մնացողներուն ապաստանարան տալու ու շատերը Սուրիա տեղափոխելու գործին մէջ մեծապէս օգտակար կ'ըլլան Ամերիկեան նպաստամատոյցի (Near East Relief) ներկայացուցիչները եւ ամերիկացի միսիոնարութեան կեդրոնին մէջ տակաւին գործող քանի մը միսիոնարներն ու միսիոնարուհիները: Վերջիններէն կը յիշուին Rev. J. K. Lyman, Miss Blakely, Miss Ainslee, Miss Hardy: 1922ի վերջատուրութեան հատուկենտ հայեր կը յիշատակուին այս տեղեկագիրներուն մէջ¹²:

Բ1¹³.

¹² Գր. Հ. Գալուստեան {Կիլիկեցի}, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Ձէյթուն*, տպ. Կոչնակ, Նիւ Եորք, 1934, 827-30:

¹³ Մարաշի կալուածոց տեղեկագիրը Կեդրոնական Թուրքիոյ առաքելութեան տարե-կան ժողովին: Ստորագրած է Sage Woolworth, Marash Station Treasurer: Կը յայտնուի, որ միսիոնարութեան չորս համալիրներ արձանագրուած են կայսերական արտօնութեամբ՝ Ռեզիտընսը, Սեմինարին, Քոլէճի գլխաւոր շէնքը եւ Միւզիք պիլտինկը: Պուլա եւ Էպենեզէր որբանոցներու մասին փաստեր չկան, որ Ամերիկեան Պորտի միսիոնարութեան կը պատկանին: Էպենեզէր կամ Աքքենեզէր մանչերու որբանոցի շէնքն է, իսկ աղջիկները կը մնան առանձին տուներու մէջ, ինչպէս՝ Պուլայի մէջ տիկին Զիա Սալիպեանի տան մէջ (Գալուստեան, էջ 485-90): Ռոզա Սալիպեան անուն մէկը իբրեւ բաժնեկից՝ կ'ուզէ բնակարան ունենալ Պուլայի մէջ եւ վարձքերէն՝ բաժին: Դատարան ալ կը դիմէ, բայց կը մեկնի: Զինուոր մը կը ներկայանայ՝ պահանջելով Պուլան իբրեւ «բռնագրաւեալ կալուած»: Կը յայտնուի, որ կալուածները կրնան ձերբագատիլ ամէն տեսակ բռնի տիրացումներէ՝ ամէն տարի տուրք վճարած ըլլալու փաստով եւ Մուսթաֆա Քեմալէն եկած հեռագիրով մը, որով կը հրահանգուի, որ ոչ ոք միսիոնարական հաստատութիւններուն միջամտութիւն չունէ:

Մարաշի Ամերիկեան առաքելութեան ներկայացուցիչ Լեմանի եւ գերմանական Հիլֆսպուլստ ընկերութեան ներկայացուցիչ Herr von Dohblerի (?) կողմէ ստորագրուած պայմանագրութեամբ մը Մարաշի գերմանական կալուածները 1919ին դրուած էին Ամերիկեան Պորտի խնամակալութեան տակ: Կառավարութիւնը 1920ին կը մերժէ միսիոնարութեան լիազօրութիւնը գերմանական կալուածներուն վրայ. կը բռնագրաւուին Հարունիի որբանոցը, Փազարճըքի ագարակը, Պէյթ Շալումի որբանոցը, Տելիչի թաղի գերման ագարակը եւ Տուրնալի այգին: Հիւանդանոցը եւ Բեթէլ որբանոցը կը մնան Պորտի տնօրէնութեան տակ: Պետական Emvalı Metruce Departmentը կրկին կը փորձէ տիրանալ Բեթէլ որբանոցին եւ հիւանդանոցին: Առաքելութեան կողմէ Լեմանը եւ Նիր Իսթի կողմէ տորք. Պէլլը կը հեռագրեն Անգարա: Անկէ պատասխան կու գայ չմիջամտել Պորտի գործերուն: Քոլէճի շէնքը կը գործածուի իր նպատակին: Ռեզիտընսի մէջ Միս Timmon է իր որբերով: Գլխաւոր շէնքի սրահը կը գործածուի եկեղեցական արարողութիւններու

MARASH REPORT ON PROPERTY FOR THE ANNUAL MEETING OF THE CENTRAL TURKEY MISSION

Four compounds belong to the Mission, and at no time has our right to these compounds been questioned: namely, the Residence, Seminary, Main College, and Music Building Compounds. These are recorded in the name of the Mission by Imperial Irade.

Our Orphanage properties, known as Beulah and Ebenezer, are constantly subject to question. In the deed there is no reference whatsoever to the fact that he is a missionary of the American Board.

About a year ago one Rosa Salibian came to us claiming a share in the property and producing an "ilam" of the court later than ours and contrary to it. She wanted a place to live in Beulah and a share of the back rent. We declined, and said that the one basis on which we would settle would be to pay down a sum of money to be agreed upon, and have her surrender her papers. She was not willing to do this. Although apparently on the point of going to court, she finally brought no action, and now left Marash.

About the first of February a soldier brought a paper ordering the evacuation of Beulah on the basis that it was "emvalu metrice" (Abandoned Property) and was to be occupied by a military officer who had rented from the government. The paper ordering evacuation was not addressed to the Mission, but to the persons who might be occupying the premises. Reply was sent to the officer concerned that the property was ours with the deed in our possession, that we paid taxes every year, and that we were in possession of a telegram from Mustafa Kemal Pasha to the effect that none of our institutions are to be in any way interfered with. The officer investigated, found the facts, and was so angry with the official who had told him that he could have the house, that he had him put out of office. I presume that this was the last straw in an action long pending, but at least it was a straw and since then we have had no attempts to take "English" property.

By a contract signed in Marash by Lyman for the American Mission, and by Herr vonDohbler (?) for the Deutscher Hilfsbund Mission, all German properties in and

համար, պահակի եւ պատսպարեալներու բնակութեան համար: Մէկ տունը կը գործածուի Mr. Woolworthի կողմէ իբրեւ բնակարան եւ աշխատանոց: Պուլայի մէջ Miss Heroldի հսկողութեամբ կ'ապրին տարեց կիներ: Էպենեզէր պարապ է: Քաղաքի կառավարիչը կը յայտնէ, որ մութասարիֆը եւ կալուածոց քննիչը «կը փափաքին մեր կալուածներուն մէջ ապրիլ: Կրնա՞նք նման բան արտօնել»:

Միս Հարոլտն ու Միս Թիմմը Հիլֆսպունտ առաքելութեան աշխատակիցներ են: Ե՛րբ հնարատր պիտի ըլլայ գերման կալուածները դնել անոնց ուղղակի հսկողութեան տակ: Բերթէլ որբանոցը Միս Հարոլտի հսկողութեան տակ է, իսկ հիւանդանոցը՝ Պորտի, միա կալուածները հիմա կը գտնուին թուրքերու ձեռքը:

around Marash have been considered as in our care since 1919. The contract was made when the English were in Marash, and consequently was written in English, was not stamped, and was not recorded at the government, although the latter had information of what was done, and said that that was sufficient. Neither are there signatures of witnesses. As a consequence of these irregularities, the Turkish government has consistently refused to recognize our right to hold these properties. The orphanage in Harunye, the farm in Pazarjuk, and the like, have not been in American hands since the fall of 1920, to say the least. Beitshallum orphanage was taken over by the civil government in April, 1921, and by them given to the military as a hospital. The German farm at Delicli Tash (Within Marash) was taken over at about the same time by the army. Last year the vineyard at Durnali (on the mountain above Marash) was taken as Abandoned Property. We now hold, however, the Hospital and Beitel Orphanage.

About the first of March of this year, the Emvalu Metrice Department was very active and certain people were determined to get German property, either Beitel or the Hospital, or both. Finally I took to the mutesaruf the telegram above mentioned by which Mustapha Kemal Pasha had said that our institutions were not to be interfered with. If I remember correctly, it was in 1919 that the same Emvalu Metrice Department had tried to take over the hospital. Mr. Lyman, signing for the Mission, and Dr. Bell, for the Near East, telegraphed to Angora, and got a strong reply with reference to non-interference in our work. So with this in my hand, I asked the mutesaruf. "Are these properties ours, or are they not?". "I don't know". "Well, on the basis of this telegram are they not ours?". - for this is in answer to a question about German property." "Well", he said, "this states that orders have been sent to the mutesaruf. I will look up the said orders, and let you know what we find, in order that you may take what steps you deem necessary". Since then we have received no information, but neither have our right been questioned.

As to the use of the buildings; the college is using its own buildings. The residence of the Seminary is being used by Miss Timm and her orphans. The main building has its large room used for church services, and the other rooms are used for storage and living quarters for some of our workers. In the residence compound, one house is being used by Mr. Woolworth for residence and work; the other house is temporarily vacant. Beulah is used by the old ladies in charge of Miss Herold: Ebenezer is empty so far as work is concerned, but has its Turkish bekji, and presumably in the last few days the family of the residence compound watchman has moved in.

There are now two questions facing us:

1: A few minutes before the Marash delegation left Marash, the mayor of town came up and said that the mutesaruf and the Milkie Mufetish wished a place to live on our grounds. We are convinced that, while there may be a sincere desire as expressed, there is a game coupled with it, which we hope to understand when we get home. The question we wonder about is this: Can we afford to have such officials on our grounds?

2: Miss Herold and Miss Timm are workers of the Hulfbund Mission; at what time and under what conditions would it be advisable to try to turn over German property into their direct charge? The properties involved are Beitel, which Miss Herold is

now occupying; the hospital, which we are using ourselves and presumably wish to keep; and the many properties now in Turkish hands;

April, 1923.

Report respectfully submitted,

.....Sage Woolworth (ստորագրութիւն)

Marash Station Treasurer.

Բ2¹⁴.

REPORT FOR MARASH COLLEGE
FOR THE ANNUAL MEETING
OF THE CENTRAL TURKEY MISSION
TERM OF 1922 - 1923.

The school was opened the middle of September by Miss Ainslie (and Miss Cold¹⁵ with two full time and three part time native teachers associated with them. By October Miss Rehder¹⁶ had returned from her summer vacation and a little later Miss Balkely¹⁷ came back from her furlough. Miss Ainslie then left for a vacation in America.

Only a few Armenian girls were left to enter the college department. There were two Seniors, four Juniors, and three Freshmen. The preparatory classes were large. In

¹⁴ Մարաշի քոլէճի 1922-23 կրթաշրջանի տեղեկագիրը Կեդրոնական Թուրքիոյ առաքելութեան տարեկան ժողովին: Ստորագրած է Edith Cold, President: Սա հաւանաբար նոյն միս Քոլտն է, որ կը գտնենք Հալէպի մէջ Աղջկանց վարժարան հիմնած Միս Լիսիլ Ֆորմընի աշխատակիցներուն շարքին (Չոլաքեան, էջ 540): Մարաշի Կեդրոնական Թուրքիոյ Աղջկանց քոլէճը նախ իբրեւ աղջկանց տարրական դպրոց հիմնուած է 1856ին: 1861ին Կ'անցնի Պորտի միսիոնարութիւններուն հսկողութեան տակ: 1865ին կը վերածուի Աղջկանց քոլէճի: Սեփական վերջին շէնքը կը կառուցուի 1905ին: Ունէր գիշերօթիկ բաժին: Աղջկանց քոլէճը կը գործէ մինչեւ 1924, բացի Ա. պատերազմի չորս տարիներէն (Գալուստեան, էջ 468-76): Տեղեկագիրը կը յայտնէ, որ դպրոցի տեսչութիւնը կը վարեն Miss Ainslie and Miss Cold, Miss Rehder, Miss Balkely: Երկու մնայուն եւ երեք ժամական ուսուցիչ ունի: Առաջին կիսամեակին բնիկ հայ ընտանիքները կը մեկնին եւ հայ աշակերտուհիներէն՝ շատերը: Կը մնան միայն հինգ հայ աշակերտուհիներ: Թրքուհիներ կը մտնեն նախակրթարան: Միակ մնայուն ուսուցիչը, ամերիկացիներէն բացի, Ֆեւզի Հանուն անունով թուրք մըն է: Կրթութեան տնօրէնը բարեացակամութիւն կը ցուցաբերէ:

¹⁵ Miss Edith Cold, օրոտն տնօրէնուհին:

¹⁶ Miss Pauline Rehder, հաւանաբար նոյն Ռէյտլըն է, որ կը գտնենք Հալէպի մէջ Աղջկանց վարժարան հիմնած Լիսիլ Ֆորմընի աշխատակիցներուն շարքին (Չոլաքեան, էջ 540):

¹⁷ Պէտք է ըլլայ Miss Ellen Blakely, որ իբրեւ տնօրէնուհի եւ ուսուցչուհի հոն կը պաշտօնավարէ 1885-1924 եւ կը մնայ մինչեւ 1929:

addition two little Turkish girls came for primary work. Two others were in the preparatory department. Altogether there were forty two in attendance.

Before the first semester's work was completed, the Armenian families had to leave Marash and the school lost two of its native teachers and nearly all of its pupils. Five Armenian girls, children of those associated with us whom the government allowed to remain, and five Turkish girls are now in the school. Fevzie Hanun is the only full time Turkish teacher in addition to the American. There will be one senior to graduate.

Considerable friendliness is being manifested toward the school. Hardly a week passes that inquiry is not made by parents intending at some time to send their daughters. Although none of all that numerous company has as yet paid the price and entered, yet we believe that they are sincere in their intentions. In the interests of the school many calls are made, especially by Miss Blakely. Usually they are all returned. A new muarifi mudeeri¹⁸ has come, and has shown himself sympathetic and friendly.

Report respectfully submitted,
Edith Cold
President
April, 1923.

Բ3¹⁹.

RELIGIOUS WORK IN MARASH:
A REPORT FOR THE ANNUAL MEETING OF THE CENTRAL TURKEY MISSION
April 6, 1923: Aleppo

In the fall of 1923²⁰ there were three church organizations, Protestant, in Marash, but meeting as one body in two congregations; one of these meeting in

¹⁸ Պետական կրթական տնօրէն կամ կրթական քննիչ:

¹⁹ Մարաշի կրօնական գործի տեղեկագիրը Կեդրոնական Թուրքիոյ առաքելութեան տարեկան ժողովին: Ստորագրած է Sage Woolworth, Marash delegation. Տեղեկագիրը հակիրճ կը ներկայացնէ բողոքական համայնքի երկու եկեղեցիները՝ երեք եկեղեցական կառոյցներով: 1921ին պատ. Աբրահամ Յարութիւնեանի օրով միտում կար այս եկեղեցիները միացնելու: Մինչեւ անցեալ Նոյեմբեր կը գործէին երկու կիրակնօրեայ դպրոցներ: Կը յայտնուի, որ Առաքելութեան համալիրին մէջ պատասպարուած են 85 հայեր՝ որբեր եւ տարեց կիներ, իսկ անկէ դուրս հաւանաբար կան հինգ-վեց ընտանիք: Կիրակնօրեայ դպրոցը եւ աղօթքի ժամը կը կատարուին Առաքելութեան կողմէ: Աղօթքի ժամ մըն ալ ժողովուրդը կը կազմակերպէ. պաշտամունքները կը վարէ Յարութիւն Ճարխտտեանը: Տեղեկագիրը կը յայտնէ, թէ Սուրիոյ ատետարանական գործին մէջ Մարաշի բաժինը պէտք է նկատուի առնուի:

²⁰ Հաւանաբար վրիպակ է. պէտք է ըլլայ 1922ի աշնան:

American Buildings, either the College²¹ or the Seminary²², and the other at first in Beitshallum orphanage²³, and later when that was taken, in a near-by house which had one large room suitable for large groups.

Early in 1921, under the leadership of Badvelli Abraham Harutunian²⁴, the three organizations were merged into one. A long time was taken in going over the list of church members; such people as were still in Marash were interviewed by members of Church Mejlis, some of them several times, to determine fitness and desire to remain in church membership.

Until the general exodus beginning November of last year, most of the time there were two Sunday Schools, corresponding to the congregations. The other was at one time under private native auspices, and later under the Mission.

Church and Sunday Schools collections have been used to pay the debts of the "milat" especially to the government; for church expenses outside of salaries, which have almost entirely been paid from Mission funds, and for relief.

At the present time there are perhaps eighty-five Armenians in our compounds. This includes a handful of orphans, and a group of thirty old ladies. Outside of the compounds there cannot be more than five or six families, if there are that. With these conditions there is no church organization. On Sunday there are three services, Sunday school and a preaching service, the latter being conducted by one Harutune Charhudian who took a five months course in the Seminary; these two services are under the direction of Mission, and the people themselves hold a prayer meeting.

The share which Marash can take in evangelistic and other work in Syria will have to be decided after a thorough understanding of Marash finances.

Report respectfully submitted.

....Sage Woolworth(6)

Marash delegation.

²¹ Աղջկանց քոլէճ:

²² Սեմինարին կամ Մարաշի Աստուածաբանական ճեմարանը հիմնուած է Այնթապի մէջ 1854ին, Մր. Շնայտլըրի եւ տոքթ. Փրաթի կողմէ ու յաջորդ տարին փոխադրուած է Մարաշ: Մինչեւ 1888 գործած է իբրեւ Բարձրագոյն վարժարան: Աստուածաբանական ճեմարան մտնելու համար Կեդր. Թուրքիոյ քոլէճի վկայականը պայման կը դառնայ: Ճեմարանի վարիչ մարմնի անդամները կը կազմուին Պորտի միսիոնարներէն եւ անտարանական եկեղեցիներու միութեան հայ վերապատուելիներէն: Ունի եռամեայ ծրագիր, գիշերօթիկ բաժին եւ գրադարան: Կը գործէր Աղջկանց քոլէճին կից: Վերջին հունձքը կը տրուի 1914ին: Ունեցած է 151 կանոնաւոր ընթացաւարտներ եւ 77 մասնակի դասընթացքի հետետողներ (Գալուստեան, 476-82):

²³ Պէյթ Շալոմ եւ Պէյթէլ (Բեթէլ) Մարաշի մէջ 1898ին հիմնուած գերմանական որբանոցներն են, որոնց շէնքերը պատերազմէն ետք կը գտնուէին Ամերիկեան Պորտի հսկողութեան տակ (Գալուստեան, էջ 490-91):

²⁴ Պատ. Աբրահամ Յարութիւնեան, սեւերէկցի, աւարտած է Մարաշի Աստուածաբանական ճեմարանը, 1922ին: Երկար տարիներ ծառայած է Մարաշի մէջ:

PROPOSED WORK FOR MUSLEM CHILDREN IN MARASH

The following be submitted as a Marash report to the Annual Meeting of the
Central Turkey Mission
Aleppo, April, 1923.

With the general exodus of Armenians from Marash and the subsequent practical emptying of the orphanages, the question came up, "Can we not take in Turkish orphans? In conversation with ~~some men of influence, including~~ various Turkish friends, including some men of influence, we found that there was quite a desire that we take in Turkish children. The conversational stage reached its climax one day when we put the question to the mutasaruf and the belledie reisi, who were calling at the hospital: "Would our taking in of Turkish children be acceptable? They both seemed to think that it would, and, in fact, the mutesaruf (governor) said that there could be no governmental opposition. We had the permission for orphanages, and we could accept whatever children might wish to come.

Shortly before starting for Marash we wrote officially to the Mutesaruf asking by whom the Turkish children should be given to us, at the same time starting that we were planning to present his reply to the Annual meeting, and would give our final reply to his proposition after our return. Just before we left Marash we received a not from the mutesaruf, personal in tone but officially signed: the matter had been referred to the city government: guardians of children had been talked with, and they were in no way willing to turn their children over to a foreign institution; furthermore, should Turkish children be given to a foreign institution, it would be the equivalent of saying that Marash Turkish institutions did not have sufficient capital to look out for their own needs. Very much regretting to make such a report....."

²⁵ Մարաշի մէջ իսլամ մանուկներու համար գործի առաջարկ, ստորագրած է Sage Woolworth, Marash delegation: Մարաշի Առաքելութեան Մարաշի պատուիրակութիւնը հայոց գաղթէն ետք պարպուած որբանոցները կը ծրագրէ յատկացնել թուրք որբերուն: Ասիկա սկզբնապէս լաւ առաջարկ նկատելով հանդերձ, մութասարիֆի վերջին պատասխանը կ'ըլլայ, թէ որբերուն խնամակալները չեն ուզեր իրենց որբերը դնել օտար հաստատութեան մը մէջ:

Պատուիրակութիւնը կը մտածէ երկրորդ ծրագրի մը մասին՝ հիմնել արհեստի դպրոց մը՝ թրքական որբանոցի հետ գործակցաբար կամ իբրեւ առանձին հաստատութիւն: Կը խօսուի ասեղնագործութեան մասին: Պատուիրակութիւնը կը խորհի, որ կան նաեւ այլ արհեստներ եւս տղոց ու աղջկանց համար: Առժամաբար կ'ուզեն աշխատիլ տղոց հետ: Այս գործին համար կը տրամադրուի Mr. Gentle-Cackettի 300 տոլարի գումարը "Muslim Work"ի համար եւ յաւելեալ 100 տոլարը, որ հայթայթուած է Մարաշի կեդրոնի անդամներուն կողմէ: Կ'ակնկալուի ժողովին համաձայնութիւնը՝ այս ծրագրին:

The Marash delegation on route to Marash thought of another plan that might work. Either as a part of the orphanage already recognized by the government, or as a new institution, we would like to start a trade school. The Turks have lately been eager to learn weaving, which has been a standard trade in Marash. Although many of those who recently bought looms, have already tired of it and are trying to sell, there is a real need for weavers, and should children learn in a school, we feel sure that they would stick to it, and that their coming to a day school would be approved. The delegation feels that there are other trades which might be included, for girls as well as boys; and with it all, we think to insist on the learning of reading and writing. Our idea is to start with boys, say ten or fifteen, and then take girls. We have as capital over three hundred dollars sent by Mr. Gentle-Cackett for "Muslim Work" and over one hundred dollars has been made available by members of the station.

If on our return to Marash the Station approves and finds ways and means deemed suitable and feasible, does the Mission approve the opening of a trade school for Muslim boys and girls?

Report respectfully submitted.

... Sage Woolworth

Marash delegation.

Բ5²⁶.

MARASH REPORT CONCERNING FINANCIAL ITEMS WHICH NEED ACTION AT
THE ANNUAL MEETING OF THE CENTRAL TURKEY MISSION,
ALEPPO, APRIL 1923

Academy²⁷ (1): On hand, \$162.77; 1923 income, interest of \$ 2,226.00, or about \$120. from the American Fund, plus income from Scotland Fund: to be used at discretion of Mission in accordance with instructions from Boston.

Academy Boarding: On hand, \$85.24; to be used at discretion of Mission; Marash Station recommends that it be given to Tarsus.

²⁶ Կեդրոնական Թուրքիոյ առաքելութեան տարեկան ժողովին ներկայացուող Մարաշի տեղեկագիրը՝ իր դրամական տուեալներուն մասին: Ստորագրած է Sage Woolworth, Marash delegation: Տեղեկագիրին մէջ կը մտնեն Ակադեմիայի, Ակադեմիայի գիշերօթիկնոցի, Աղջկանց դպրոցի եւ Պայալլ կանանց, Իսլամական գործի, Աստուածաբանական Սեմիներիի, Սեմիների գրադարանին դրամական հաշուեկշիռները եւ առաջարկներ՝ գումարները ի՞նչ նպատակներու ծառայեցնելու կամ ի՞նչ հաստատութիւններու փոխանցելու մասին՝ տրուած ըլլալով, որ Մարաշի գործերէն ոմանք արդէն չեն գործեր:

²⁷ Մարաշի Ակադեմիան Մարաշի Բարձր. վարժարանի ակադեմիայի բաժինն է, զոր հիմնեց միսիոնար Թոմըս Տէյվիտսըն Քրիսթի՝ նպատակ ունենալով Այնթապի Կեդր. Թուրքիոյ քոլէճին ֆրեշմէն կարգին ուսանող պատրաստել: Գործած է 1891-1914 (Գալուստեան, 465-68):

Girls' Schools and Bible Women: on hand \$49.62; 1923 Appropriation, (Outstation account) \$300. Total available in 1923, \$349.62: Use to be appointed by Miss Cold in consultation with the other ladies.

Muslim Work: Available \$312.50 (Ltq. 500.00 banknotes) from Mrs. Gentle-Cackett; and over \$100 has been pledged for the "Orphanage" proposition if that or some similar scheme be approved.

Theological Seminary: Աստուածաբանական ճեմարանը On Station books a credit of \$741.65: invested in Boston, \$1,414.00; 1923 Appropriation, \$595. plus approximately \$90. endowment: Marash Station requests that the \$741.65 be retained for upkeep, etc., but that the balance be removed from our books, with the idea that such funds as are to be used for theological work might be placed on the books of the School of Religion in Constantinople, and the balance be returned to Boston as lapsed appropriations.

Seminary Library: Աստուածաբանական ճեմարանի գրադարանը has a credit of \$349.20, of which \$212.00 is invested in Boston. There is no immediate prospect of expense in Marash: Shall the whole be invested in Boston, together with the annual income from endowment, about \$80 per year; or can some more immediate use be found for it?

Cemeteries: a proper wall about the cemetery in the Seminary Yard would cost from seven to ten gold liras. Three Americans are in the plot, besides a theological student, and a number of Armenians buried there by reason of war conditions. Marash proposes that such a wall be built, the expense to be divided equally between the ABCFM General Work funds, and the College. We would like to do something about the American Cemetery in the First Church Yard, but doubt that anything can be done now to advantage except possibly attempting to recover one certain grave stone from a Muslim house into which it has been built.

College Building: this account is made up of an appropriation from College funds: of income from the Higher Educational Fund and the D. Willis James Foundation; and from the so called Music Building Fund. The educational funds were put into such an account with the idea that a new building was soon to be needed. In view of the present situation Marash recommends that this account be split into its constituent parts and disposed of accordingly. The total account is now \$2,579.05, of which the greater part had its source in the Higher Educational Fund and the D. Willis James Foundation.

ABCFM²⁸ General Work: On the books we have a credit of \$202.90: 1923 Appropriations give us \$2,812.42: this gives a total 1923 credit, \$3,015.00: for native workers, Watchman, and Postage we reckon the year's expense to be covered by \$700, giving a balance credit at the end of the year, of \$2,300.00. As possible charges against this amount we have Hospital expenses, and the payment of the Hilfsbund dept. A non-official letter would seem to indicate that Hospital debts are to be paid out of the Rehabilitation Fund: but the debts of what Period are not indicated. If last year's "debts" are to be paid, and we count these as the funds used out of General Work appropriations, (Whence necessary funds were taken as a loan

²⁸ American Board of Commissioners for Foreign Missions.

or for definite use according to final word from Boston of from the Mission), then \$1,470 in addition to what has been listed above is available for General Work, and we may expect no additional liability for the present year of 1923: of past debts are not to be cancelled then we may expect charges in accord with Dr. Kristensen's report for 1923 and later, the \$1.470 just mentioned not being available for other use.

American Board of Commissioners for Foreign Missions

The debt incurred by payment of Hulfbund workers by the Mission, and the later refusal of the Hulfbund to recognize this as a debt, and a similar attitude on the part of the Marash and Beirut offices of the Near East Relief, for whom the persons in question were actually working, amounts to \$3,408.60; this amount being reckoned at the present cost to us of Turkish gold lira: There is available a sum of \$1,600 available to meet this in part, leaving as a total to be collected approximately \$1,800.00. The amount mentioned as being available come into being by our making a charge of the actual value of the money paid out, whereas the debit has stood on our books for several years in banknotes, which have had a constantly decreasing value. I must add that the sum available is the gain on the whole of our so-called 'Provisional Account' and part of it may be called on to meet damage from debts to us which are non-collectable. Letters from Boston indicate that the New York Near East Relief may reimburse us for these expenditures, but no definite promise has been received.

Schneider Fund Income: We have on our books a balance of \$233.60 from this fund, which is sent to us as a money for Training Preachers; according to the information which we can get, this money is always credited to Marash, to be turned over by us to Aintab. If the fund has any vital connection with Marash we do not know.

YMCA²⁹ Building: Our books show a credit of \$61.67 under the heading given. The native church at one time seemed to consider this as being in their charge, but I have been unable to find out just the source and terms connected with the money. What disposition should be made of the same?

Report respectfully submitted.

...Sage Woolworth

Marash Treasurer and Secretary

²⁹ Young Men's Christian Association

**LETTERS AND REPORTS FROM THE ALEPPO BOARD MISSIONARIES ON THE
SITUATION OF THE REFUGEES OF AINTAB AND MARASH IN 1922, AND ON THE
FUTURE WORK OF THE MISSIONARIES
(SUMMARY)**

HAGOP CHOLAKIAN
hagopcholakian@hotmail.com

A set of 3 letters (dated 3, 5 and 13 December 1922) and 5 reports written in the Board's Aleppo Station are brought to light in this paper.

The letters describe the aftermath of the Aintab self-defense (which lasted 314 days, between April 15, 1920 and February 8, 1921) and particularly focus on the condition of the Armenians sheltered in the main American center in Aintab. The Board Missionaries underline the intention of the Turkish authorities, who do everything to force the Armenians to leave the city and head towards Aleppo. On their way, however, these refugees were looted and their goods ransacked. The letters speak about the role the Aintab Missionary center plays in giving refuge to Armenian refugees from Marash and Kharpert and in helping with their relocation in Lebanon and Palestine. Besides, the letters discuss the missionaries' role after the exile of the Armenians and the eagerness of the missionaries to work with the Turks in the fields of philanthropy, health and education.

The 5 reports included in this paper speak about the return of the Marash Armenians to their homeland after the armistice and the occupation of the area by the French forces, as well as the attack of Turkish militants and the deportation of the Armenians. The reports highlight the role played by Near East Relief officials in supporting the Armenians in their exile to Syria and Lebanon.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՍԻՆՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ՆՈՐԱԿԱՌՈՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ (2001–2022)

ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԵԱՆ

armanmaloyan1976@gmail.com

ՀՀ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ՆՈՐԱԿԱՌՈՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ (2001 – 2022 ԹԹ.)

1. Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցի
2. Դավիթ Բեկի Ս. Գայանե եկեղեցի
3. Քաշունիի Ս. Սարգիս եկեղեցի
4. Շինուհայրի Ս. Գրիգոր Տաթևացի եկեղեցի
5. Շաքիի Ս. Աստվածածին եկեղեցի
6. Տոլորսի Ս. Հովսեփսե եկեղեցի
7. Դարբասի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի
8. Ճակատենի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ մատուռ
9. Տոլորսի Ս. Մարտիրոս մատուռ

ՆԱԽԱԲԱՆ

ՀՀ Սինիքի մարզը կազմաորուել է 1995ին: Մարզն իր անունը ստացել է Մեծ Հայքի Սինիք նահանգի (աշխարհ) անունից: Ըստ *Աշխարհացոյցի*¹ Սինիքը Մեծ Հայքի իններորդ նահանգն էր, որն ուներ տասներկու գաւառ: Սինիքը արեւմուտքում եւ հիւսիս-արեւմուտքում սահմանակից էր Այրարատին, հիւսիս-արեւելքում եւ արեւելքում՝ Արցախին, հարաւում եւ հարաւ-արեւելքում՝ Վասպուրականին: Սինեաց աշխարհն ընդգրկում էր Սեանայ լճի աագանը, Արփա գետի աագանի մեծ մասը, Որոտան եւ Հակարի գետերի աագանները, Նախճաան եւ Երնջակ գետերի վերին հոսանքների շրջանները: Սինիքը Մեծ Հայքի այն նահանգն է, որի մեծագոյն մասն ընդգրկուած է ներկայիս ՀՀի կազմում: Սինիքի մարզը ներառում է Գորիսի (Սինիքի Հաբանդ գաւառը, Ծղուկ գաւառի մի մասը), Կապանի (Սինիքի Ձորք գաւառը, Բաղք գաւառի մի մասը), Մեղրիի (Սինիքի Արեւիք գաւառը), Սիսիանի (Սինիքի Ծղուկ գաւառի մեծ մասը) նախկին վարչական շրջանները: Ըստ ցամաքային տարածքի՝ Սինիքը ՀՀի ամենախոշոր մարզն է: Տարածքը շուրջ 4506 քառ. կմ է եւ կազմում է ՀՀի տարածքի շուրջ 15%ը: Մարզկենտրոնն է Կապան քաղաքը: Մարզն ունի

եօթ քաղաքային (Ագարակ, Գորիս, Դաստակերտ, Կապան, Մեղրի, Սիսիան, Քաջարան) եւ 102 գիղական բնակավայր (ընդամենը՝ 135 բնակավայր)։ Այն ՀՀի ամենալեռնային մարզն է։ Նրա ամենաբարձր գագաթը՝ Կապուտջուղը (3906 մ) ՀՀի՝ բարձութեամբ երկրորդ լեռնագագաթն է։

Սիւնիքի մարզը հիսիսից սահմանակից է Վայոց Ձորի մարզին, արեւելքից՝ Արցախին, հարաւից՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետութեանը, արեւմուտքից՝ Նախիջեւանին։

Մարզի ամենամեծ քաղաքը ՀՀ հարաարեւելեան տարածաշրջանի ամենախոշոր քաղաք Կապանն է։

Սիւնիքի մարզի տարածքը կազմում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու Սիւնեաց թեմը¹, որը ստեղծուել է 1988ին ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա. Պաճեանի կոնդակով եւ վերակազմաւորուել 1996 Մայիսի 30ին։ Թեմի առաջնորդանիստը Գորիս քաղաքի Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ եկեղեցին է։

Սիւնիքի մարզը հարուստ է բնութեան եւ պատմամշակութային յուշարձաններով²։

Դեռեա վաղ միջնադարում ձեւաւորուած հայկական եկեղեցական ճարտարապետութիւնը հայոց բազմադարեայ մշակոյթի ինքնատիպ եւ կարեւոր բնագաւառներից է։ Հայկական եկեղեցական ճարտարապետութեան բազմաթիւ կառոյցներ աչքի են ընկնում իրենց իւրօրինակութեամբ, գեղարուեստական հարուստ աւանդների կիրառմամբ ու զարգացմամբ, ներքին ու արտաքին յարդարանքի ինքնատիպ լուծումներով, կառուցողական արուեստի բարձր մակարդակով։

Դեռեա վաղ միջնադարից Սիւնեաց աշխարհը եղել է Հայոց Աշխարհի՝ իւրօրինակ ու զարգացած ճարտարապետութիւն ունեցող նահանգներից մէկը³։ Հայ միջնադարեան եկեղեցական ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ, յիշատի, պատուաւոր տեղ ունի Սիւնեաց ճարտարապետական դպրոցը՝ իր քանքարաշատ ճարտարապետերով, շինարար ու խաչքարագործ վարպետներով։ Այս ճարտարապետական դպրոցի ներկայացուցիչները⁴ հայ միջնադարեան եկեղեցական ճարտարապետութեան անդաս-

¹ ՀՀում Հայ Առաքելական Եկեղեցու միւս թեմերն են.- Արարատեան Հայրապետական թեմ, Շիրակի, Գուգարաց, Արմաւիրի, Արագածոտնի, Կոտայքի, Գեղարքունեաց, Վայոց ձորի, Տաւուշի, Արթիկի եւ Մասեացոտնի թեմեր։

² Ա. Մալոյեան, Մ. Մակարեան, Օ. Դուդումեան, *Հայաստանի նշանաւոր վանքեր եւ եկեղեցիներ*, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., 2020, էջ 138։

³ Մ. Մ. Հասրաթեան, *Սիւնիքի XVII-XVIII դդ. ճարտարապետական համալիրները*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1973, էջ 7։

⁴ Սիւնեաց ճարտարապետական դպրոցի ներկայացուցիչների եւ ճարտարապետական կոթողների մասին տե՛ս՝ Ս Բարխուդարեան, *Միջնադարեան հայ ճարտարա-*

տանում թողել են ուրոյն յետագիծ եւ հայ եկեղեցական ճարտարապետութիւնը հարստացրել գեղակերտ կոթողներով: Սիւնեաց ճարտարապետական դպրոցի եկեղեցական ճարտարապետութեան կառոյցներն ուշագրաւ եւ արժէքատուր են, իրենց ինքնատիպութեամբ լրացնում եւ ամբողջացնում են հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան համապատկերը: Իր իւրօրինակ ու ինքնամփոփ հասարակական-պատմական միջավայրով ու դրան բնորոշ կառոյցներով առանձնանում է նաեւ Սիւնիքի ժողովրդական ճարտարապետութիւնը⁵:

Յօդուածում կը ներկայացնենք ՀՀ Սիւնիքի մարզի նորակառոյց եկեղեցիները, անդրադառնալով նրանց ճարտարապետական ձեւերին, կառուցման պատմութեանը եւ յարակից այլ հարցերի:

1991ից յետոյ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութիւնում հայկական եկեղեցական ճարտարապետութիւնը վերածնունդ, ապա նաեւ վերելքի նոր շրջան ապրեց: ՀՀ մարզերում եւ քաղաքամայր Երեւանում կառուցուեցին նոր եկեղեցիներ: Անմասն չմնաց նաեւ Սիւնիքի մարզը:

ԿԱՊԱՆԻ Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հայաստանի Հանրապետութեան հոյակերտ եկեղեցական կառոյցներից է Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին:

Սիւնիքի մարզկենտրոն Կապան (մինչեւ 14.11.1990՝ Ղափան) քաղաքը գտնւում է Ողջի գետի հովտում, Խուստուսի լեռան հիւսիսային ստորոտին՝ հարաւից եւ հիւսիսից շրջապատուած Մեղրու եւ Բարգուշատի լեռներով, ծովի մակարդակից մօտ 910–1050մ⁶ բարձրութեան վրայ, Երեւանից դէպի հարաւ-արեւելք՝ մօտ 300 կմ հեռավորութեան վրայ:

Մարզկենտրոն Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու հիմնարկէքի արարողութիւնը կատարուել է դեռեւս 1996 Նոյեմբերի 25ին Երջանկայիշատակ Գարեգին Ա. Սարգիսեան ամենայն հայոց կաթողիկոսի (1995–

պետներ եւ քարգործ վարպետներ, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1963. նաեւ՝ Հ. Իսաբէկեան, *Հայկական ռենեսանսի ճարտարապետութիւնը*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1980. նաեւ՝ Ս. Մնացականեան, *Վարպետաց վարպետներ*, Մանուէլ, Տրդատ, Մոմիկ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1982. նաեւ՝ Վ. Յարութիւնեան, *Հայկական ճարտարապետութեան պարմութիւն*, բուհական ձեռնարկ, «Լոյս» պետ. հրատ., Երեւան, 1992. նաեւ՝ *Հայկական ճարտարապետութեան պարմութիւն*, *հրդ. 2* (2002), *հրդ. 3* (2004), «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան:

⁵ Ն. Ծ. Պապուխեան, *Սիւնիքի ժողովրդական ճարտարապետութիւնը*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1972, էջ 9:

⁶ *Հայաստանի Հանրապետութեան բնակավայրերի բառարան*, ՀՀ կառավարութեանն առընթեր անշարժ գոյքի կադաստրի պետական կոմիտէի «Գէոդէզիայի եւ քարտէզագրութեան կենտրոն» ՊՈԱԿի հրատ., Երեւան, 2008, էջ 107, http://syunik.mtad.am/u_files/file/syunik/1Kapan_qaghaq.pdf մատչում՝ 16. 10. 2022:

99) հանդիսապետութեամբ: Եկեղեցու կառուցման հովանաւորութիւնը ստանձնել էր Սիւնիքի մարզպետարանը, որի ներդրումն ամբողջացել է ժողովրդի կատարած հանգանակութեամբ ու միքանի բարեպաշտ հայորդիների նուիրատուութիւններով:

Այն ՀՀ անկախութիւնից յետոյ Սիւնիքի մարզում կառուցուած առաջին եկեղեցին է: Եկեղեցին կառուցուել է ճարտարապետ Արտիոմ Գրիգորեանի նախագծով⁷: Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին արտաքուստ՝ քառանկին, ներքուստ՝ խաչաձեւ կենտրոնագմբէթ յօրինուածքով, աւագ խորանի հիւսիսային եւ հարաւային կողմերին մէկական ասանդատներով կառույց է: Ունի երեք մուտք՝ արեւմտեան, հիւսիսային ու հարաւային կողմերից: Հարաւային պատը, որը մշակուած է մէկ զոյգ «հայկական խորշերով», արեւմտեան եւ արեւելեան անկիւններին ունի եկեղեցու ընդհանուր ծաւալից փոքր-ինչ դուրս եկած գեղակերտ զանգաշտարակներ: Եկեղեցին լուսավորուած է բազմանիստ թմբուկին եւ պատերին թողնուած լուսամուտներից: Եկեղեցին երեսպատուած է բաց մանուշակագոյն ու կաթնաթոյր երանգի կրացուած մարմարի սրբատաշ սալաքարերով: Եկեղեցու աւագ խորանը գեղազարդել է պատկերել գեղանկարիչ Տիգրան Յակոբեանը: Նա խորանի աջ եւ ձախ կողմերին է Ս. Մեսրոպ Մաշտոցին ու Ս. Սահակ Պարթեւին, իսկ աւելի խորքում՝ մէջտեղում՝ Յիսուս Քրիստոսին, իսկ Նրա աջ եւ ձախ կողմերին՝ վեցական առաքեալներ:

Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու նաակատիքի արարողութիւնը տեղի է ունեցել 2001 Դեկտեմբերի 1ին՝ Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարդուղիմէոս առաքեալների տօնի օրը, երբ Գարեգին Բ. ամենայն հայոց կաթողիկոսի ձեռքով օծուեց ու սրբազործուեց եկեղեցին⁸, սուրբ սեղանը եւ սուրբ խորանը, ապա թեմակալ առաջնորդ Աբրահամ եպս.ն օծեց մկրտութեան սուրբ աւազանը: Եկեղեցու օծման եւ սրբազործման հանդիսութիւնն աւարտուեց մատաղի օրհնութեամբ եւ ժողովրդական տօնախմբութեամբ:

2016 Սեպտեմբերի 26ին եկեղեցու բակում բացուեց խաչքար-յուշադրփիր⁹:

⁷ Մեր երախտագիտութիւնն ենք յայտնում Կապանի տարածաշրջանի հոգեւոր հովիւ, արժ. Խաչատուր քնյ. Հայրապետեանին՝ եկեղեցու վերաբերեալ լրացուցիչ տեղեկատուութիւն սիրայօժար մեզ տրամադրելու համար:

⁸ Արթուր սրկ. Կարապետեան, «Օծուեց Կապանի սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին», *Էջմիածին*, ԺԲ:2001, էջ 120:

⁹ Ա. Յարութիւնեան, «Խաչքար-յուշադրփիր՝ Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու բակում», <https://syuniacyerkir.am/khachgar-hushakhbyur-surb-mesrop-mashtots-ekekhetsy-bakum>. Նաեւ՝ «ՀՀ Սիւնիքի մարզպետ Սուրիկ Խաչատրեանը մասնակցել է Կապանի Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու բակում կանգնեցուած խաչքար-

ԴԱԽԻԹ ԲԷԿԻ Ս. ԳԱՅԻԱՆԷ ԵԿԵՂԵՑԻ

Միանիքի մարզի նորակառոյց եկեղեցիներից է Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան հիմնադիր, ականատար ազգային ու պետական գործիչ Արամ Մանուկեանի հայրենի Դափթ Բէկ գիւղի Ս. Գայիանէ եկեղեցին:

Դափթ Բէկ գիւղը գտնւում է մարզկենտրոն Կապանից մօտ 25 կմ (հիւսիս-արեւելք) հեռավորութեամբ, ծովի մակերեսոյթից շուրջ 1150 մ բարձրութեան վրայ¹⁰:

Ս. Գայիանէ եկեղեցին կառուցուել է 2008ին¹¹, յայտնի գործարար Միրիկ Մնացականեանի բարերարութեամբ: Եկեղեցին խաչաձեւ կենտրոնագմբէթ կառոյց է՝ նուրբ ու գրաւիչ համաչափութիւններով: Կառուցուած է սրբատաշ քարերով: Գմբէթին կան երկարատուն պատուհաններ, մուտքը արեւմտեան կողմից է: Տարածքը շրջափակուած է ոչ-շատ բարձր ցանկապատով, բարեկարգ է ու խնամուած:

ՔԱՇՈՒՆԻԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Քաշունի գիւղը գտնւում է Գորիս քաղաքից մօտ 55 կմ դէպի հարաւ-արեւմուտք, իսկ մարզկենտրոն Կապանից մօտ 52 կմ հիւսիս-արեւմուտք

յուշադրւիւրի բացման արարողութեանը», http://syunik.mtad.am/news/item/2016/09/26/xachqari_bacum/ մատչում 15.10.2022:

¹⁰ Հայաստանի Հանրապետութեան բնակավայրերի բառարան, էջ 66:

¹¹ Տէր Արարատի հրապարակած ցուցակում Ս. Գայիանէ եկեղեցու կառուցման թուական է նշուած 2007ը (Արարատ քին. Պօղոսեան, «Նախանձախնդիր Հայրապետը», Էջմիածին, ԺԱ:2011, էջ 88 ([https://tert.nla.am/archive/HGG%20AMSAGIR/echmiadzin-vagharshapat/2011/2011\(11\).pdf](https://tert.nla.am/archive/HGG%20AMSAGIR/echmiadzin-vagharshapat/2011/2011(11).pdf) մատչում՝ 23.10.2022):

հեռաւորութեամբ, ծովի մակերեսէն շուրջ 1850 մ բարձրութեան վրայ: 2015ից Քաշունի Տաթել խոշորացուած համայնքի բնակավայրերից է: Յաւրթ, Քաշունի գիւղը ՀՀ-ի այն բնակավայրերից է, որտեղ վաղուց նորածիններ լոյս աշխարհի չեն գալիս, իսկ բնակիչների թիւն էլ միայն փոքրանում է: 2015ի տուեալներով՝ գիւղում ապրում էր 4 ընտանիք, որոնց անդամների թիւը միասին հասնում էր 10ի¹²:

Նրբակերտ եկեղեցու կառուցումը հովանաւորել են ծնունդով Տաթել գիւղից Քաջիկ Կարապետեանը (1939–2004)¹³, ինչպէս նաեւ Արարատ ու Արմէն Սարգսեան եղբայրները¹⁴: Սուրբ Սարգիս աղօթատուն-եկեղեցին ուղղանկյուն յատակագծով դահլիճ է, ունի համեստ չափսեր (5 x 4 մ), կառուցուել է 2002ին: Միակ մուտքը արեւմտեան կողմից է: Եկեղեցու տանիքը, դռան եւ պատուհանների շրջանակները սրբատաշ բազալտից են, իսկ ամբողջ շարուածքը՝ տեղական մշակուած քարերով: Ներսի պատերին կան աստուածաշնչեան թեմաներով որմնանկարներ:

ՇԻՆՈՒՀԱՅՐԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԼԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Մարգի՝ առայժմ վերջին նորակառոյց եկեղեցին Շինուիայրի Սուրբ Գրիգոր Տաթեացի եկեղեցին է:

¹² Յասմիկ Համբարձումեան, «Քաշունի. գիւղ, որտեղ մահանում են, բայց չեն ծնւում», <https://www.panorama.am/am/news/2015/03/12/qashuni/95091> մատչում՝ 05.11.2022:

¹³ Քաջիկ Մնացականեանի մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ս. Մ. Պօղոսեան, *Տաթելի համառօտ պատմութիւն*, Զանգակ-97 հրատ., Երեւան, 2007, էջ 131-34:

¹⁴ Սամուէլ Ալեքսանեան, «Մալդաշ, որ հիմա Քաշունի է կոչւում. մերձիմահ գիւղի դեռեւս բաբախող սիրտը՝ Սուրբ Սարգիս մատուղը», <https://syuniacyerkir.am/maldash-or-hima-qashuni-e-kochvum-merdzimah-gyukhi-dere%D6%82s-babakhokh-sirty-surb-sargis-matury> մատչում՝ 15.10.2022:

Շինուհայր գիտը գտնում է Գորիս քաղաքից մօտ 20 կմ հարաւ-արեւմուտք, իսկ մարզկենտրոն Կապանից մօտ 90 կմ դէպի հիւսիս հեռաւորութեամբ, ծովի մակերեւոյթից շուրջ 1500 մ բարձրութեան վրայ:

Շինուհայրի եկեղեցու կառուցման նախաձեռնողը Տաթևի վանքի վանահայր Միքայէլ վարդապետ Գէորգեանն է: Ըստ Միքայէլ վարդապետի պնդման՝ եկեղեցու կառուցման տեղում նախկինում սրբավայր է եղել, որի մասին վկայող խաչքարը պահպանուել է:

Ճարտարապետական նախագիծը կազմել է Աշոտ դպիր Յակոբեանը: Եկեղեցու հիմնօրինէքը 2018 Մայիսի 17ին հանդիսատրութեամբ կատարել է Ս. Էջմիածնի լուսարարապետ Յովնան եպիսկոպոս Յակոբեանը¹⁵: Նորակերտ աղօթատունը մէկտեղել է հայ ասանդական եկեղեցական ճարտարապետութեան լաագոյն եւ Սիւնիքի ժողովրդական ճարտարապետութեան շինարարական ասանդոյթները: Միանաւ բազիլիկ եկեղեցին ունի 17 մ երկարութիւն, 10 մ լայնութիւն եւ 11 մ բարձրութիւն (խաչի հետ միասին՝ 13 մ): Եկեղեցին կառուցուել է բարեպաշտ հայորդիների հանգանակութեամբ եւ նուիրատուութիւններով: Տեղական շինաքարերով կառուցուած եկեղեցին հիացնում է սրբատաշ ու «գորիսեան» շարուածքների արհեստավարժ համադրութեամբ: Եկեղեցին կառուցուել է մշակոյթի կենտրոնի եւ մանկապարտէզի մերձակայ հրապարակում:

¹⁵ Ս. Ալեքսանեան, «Անյիշելի հին, բայց եւ յաւերժող Շինուհայրի պաշտամունքային վայրերը», <https://syuniacyerkir.am/anhisheli-hin-bayts-e%D6%82-haverzhokh-shinuhayri-pashtamunqayin-vayrery-1> մատչում՝ 22.10.2022:

2022 Հոկտեմբերի 8ին¹⁶, Սինիքի մարզպետի, Տաթևի համայնքապետի, Գորիսի համայնքապետի, հոգևոր այրերի, մեծաթիւ ուխտատուների եւ հիւրերի ներկայութեամբ, նորակառոյց եկեղեցու օծման հանդիսատարարողութիւնը կատարեցին Ս. Էջմիածնի լուսարարապետ, Մուշեղ եպս. Բաբայեանն ու Ս. Էջմիածնի վանորէից տեսուչ Արտակ եպս. Տիգրանեանը:

ՇԱՔԻԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Սինիքի մարզի նորակառոյց քրիստոնէկան սրբավայրերից է Շաքիի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին:

Շաքի գիւղը գտնուում է Սիսիան քաղաքից մօտ 8 կմ հիւսիս-արեւելք, իսկ մարզկենտրոն Կապանից մօտ 110 կմ հիւսիս-արեւմուտք հեռաւորութեամբ, ծովի մակերեւոյթից շուրջ 1710 մ բարձրութեան վրայ¹⁷:

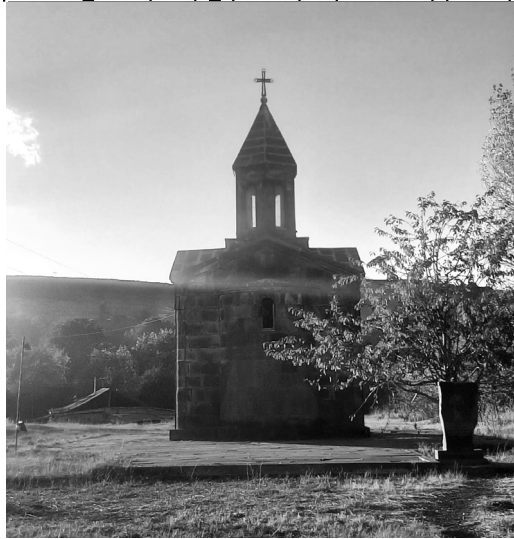
Եկեղեցին կառուցուել է 2004ին¹⁸: Եկեղեցու կառուցումը հովանաւորել է ծնունդով մեղրեցի, որոշ ժամանակ Շաքիում բնակուած, այնուհետեւ Մոսկուա հաստատուած Նուէր Օհանեանը: Եկեղեցու կառուցման գործում իրենց մասնակցութիւնն են ունեցել նաեւ համայնքի բնակիչները: Եկեղեցին ունի հայկական վաղմիջնադարեան եկեղեցական ճարտարապետութեան յայտնի տիպերից խաչաձեւ կենտրոնազմբէթ փոքր եկեղեցիներին

¹⁶ «Օծուել է Շինուհայր գիւղի Սբ Գրիգոր Տաթեացի եկեղեցին», <https://news.am/arm/news/724243.html>, <https://www.1in.am/3175357.html> մատչում՝ 22.10.2022. նաեւ՝ Ս. Ալեքսանեան, «Շինուհայրի գեղաշէն եկեղեցին՝ Սուրբ Գրիգոր Տաթեացու անունով, օծուեց սրբալոյս միտոնով», <https://syuniacyerkir.am/shinuhayri-gekhhashen-ekekhetsin-surb-grigorate%D6%82atsu-anunov-otsvets-srbaluy-s-myuronov> մատչում՝ 22.10.2022:

¹⁷ Հայաստանի Հանրապետութեան բնակավայրերի բառարան, էջ 157:

¹⁸ Տէր Արարատ քին. Պօղոսեան, «Նախանձախնդիր Հայրապետը», *Էջմիածին*, ԺԱ:2011, էջ 86, [https://tert.nla.am/archive/HGG%20AMSAGIR/echmiadzin-vagharshapat/2011/2011\(11\).pdf](https://tert.nla.am/archive/HGG%20AMSAGIR/echmiadzin-vagharshapat/2011/2011(11).pdf) մատչում՝ 16.10.2022:

բնորոշ կառուցումը ու համաչափություններ: Եկեղեցին կառուցում է սրբատաշ ու կիսամշակ քարերով: Տարածքը բարեկարգ է ու խնամում: Առայժմ չունի մշտական խորհրդակատար քահանայ: Համայնքի անդամների հոգեւոր պահանջմունքները բաարարում է երթեւեկ քահանան:

ՏՈԼՈՐՍԻ Ս. ՀՈՒՓՍԻՄԷ ԵԿԵՂԵՑԻ

Սինիքի մարզի յաջորդ նորակերտ եկեղեցական կառույցը Տոլորսի Ս. Հոփսիմէ եկեղեցին է:

Տոլորս գիւղը գտնուում է Սիսիան քաղաքից մօտ 8 կմ հարաւ, իսկ մարզկենտրոն Կապանից մօտ 120 կմ հիւսիս-արեւմուտք հեռաւորութեամբ, ծովի մակերէնոյթից շուրջ 1660 մ բարձրութեան վրայ¹⁹:

Հին Տոլորս գիւղն ուներ Ս. Հոփսիմէ անունով բազիլիկ եկեղեցի (կառուցում՝ 1861ին), որը խորհրդային տարիներին օգտագործուել է ոչ-հոգեւոր նպատակներով: 1970ականներին, երբ կառուցուեց Տոլորսի ջրամբարը, Ս. Հոփսիմէ եկեղեցին չտեղափոխուեց ու չվերաշարուեց, այլ յանձնուեց բախտի եւ ջրային տարերքի քմահաճոյքին: Տարուայ մէջ ընդամէնը մէկ-երկու ամիս, երբ ջրամբարում ջրի մակարդակն իջնում է, եկեղեցին հասանելի է դառնում այցելուներին, իսկ մնացած ամիսներին եկեղեցին մինչեւ տանիքը ծածկում է ջրով, ուստի եկեղեցուն մօտենալ հնա-րատր է լինում միայն նաակով:

Տարիներ անց տոլորսեցիները որոշեցին նոր եկեղեցի կառուցել հենց ջրամբարի հարեան բարձունքին՝ ջրասոյգ Ս. Հոփսիմէից ոչ-հեռու²⁰:

¹⁹ Հայաստանի Հանրապետութեան բնակավայրերի բառարան, էջ 197:

²⁰ Մարիաննա Փայտեան, «Խորտակուած եկեղեցու առեղծօածը. ինչու Սինիքում վանքը ջրի տակ յայտնուեց,

Նոր եկեղեցու կառուցման գաղափարը մտայղացել էր երեանաբնակ տոլորսեցի Ալեքսանդր Սուքիասեանը. նա որոշել էր գիտի մասին գիրք տպագրել ու վաճառքից գոյացած հասոյթով իրականացնել իր փափաքը: Սկզբնական տարբերակով պէտք է կառուցուէր մի փոքրաչափ աղօթատուն՝ 25 քառ. մ ընդհանուր տարածքով ու 10 մ բարձրութեամբ, սակայն յետագայում որոշուեց կառուցել միքանի անգամ ամէլի մեծ մակերեսով եկեղեցի, ինչպէս նաեւ զանգակատուն ու մատաղատուն:

Եկեղեցու հիմնարկէքը կատարուել է 2012 Յունիսին՝ ձեռամբ Ս. Էջմիածնի լուսարարապետ, Յովնան եպիսկոպոս Յակոբեանի²¹, իսկ խաչօրհնէքի արարողութիւնը՝ նոյն տարուայ Դեկտեմբերին, երբ ներքին յարդարման ու տարածքի բարեկարգման աշխատանքները դեռ չէին ասարտուել: Եկեղեցու կառուցումն ասարտուել է նոյն տարուայ վերջին: 2014 Հոկտեմբերի 11ին կատարուել է եկեղեցու զանգի տեղադրման արարողութիւնը²²: Նորակերտ եկեղեցու կառուցումն իրականացել է հիմնականում Ալեքսանդր Սուքիասեանի որդիներ Տիգրան ու Վարդան Սուքիասեանների բարերարութեամբ: Շինարարական աշխատանքների իրականացմանն ու ֆինանսատրմանն իրենց նպաստն են բերել նաեւ համայնքի բնակիչներն ու նախկին տոլորսեցիները:

Եկեղեցին ուղղանկյուն յատակագծով դահլիճ է, նրան կից է խաչաձեւ կենտրոնագմբէթ փոքր եկեղեցիներին բնորոշ կառուցուածք ու համաչափութիւններ ունեցող զանգակատունը: Եկեղեցին կառուցուած է սրբատաշ քարերով²³:

<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:99PGV7I4Kosj:https://armeniasputnik.am/20200815/xortakvac-ekexecu-arexcvacy-inchu-syuniqum-vanqy-jri-tak-haytnvec-24112195.html&cd=16&hl=hy&ct=clnk&gl=am>, մատչում՝ 24.09.2022:

²¹ Ա. Յովակիմեան, «Նոր եկեղեցին կը կրի հնի անունը՝ Սուրբ Հռիփսիմէ», <https://a1plus.am/hy/article/60882> մատչում՝ 16.10.2022. նաեւ՝ «Տոլորսցիները ջրամբարի տակ մնացած եկեղեցու փոխարէն նորն են կառուցում», <https://armenpress.am/arm/print/686548/> մատչում՝ 16.10.2022. նաեւ՝ Հ. Գէորգեան, «Տոլորս գիւղում կառուցում է նոր եկեղեցի», <http://www.irates.am/ru/1341565268> մատչում՝ 16.10.2022:

²² «ՀՀ Սիւնիքի մարզպետի տեղակալ Վ. Գրիգորեանը մասնակցել է Տոլորսի եկեղեցու զանգի տեղադրման հանդիսաւոր արարողութեանը», <http://syunik.mtad.am/news/item/2014/10/15/tolors/avto> մատչում՝ 16.10.2022:

²³ 2019ին Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցու յարակից բարձունքում դէպի երկինք խոյացաւ երկաթակերտ խաչը՝ տոլորսեցի Բաղամ Յովսէփեանի դուստրերի ու ժառանգների անունից եւ հովանաւորութեամբ: Խաչի օծման արարողութիւնը կատարուեց 2019 Օգոստոսի 25ին Սիսիանի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու հոգեւոր հովիւ, Պարգեւ քահանայ Զէյնալեանի ձեռամբ («Խաչի օծում՝ Սիսիան համայնքի Տոլորս գիւ-

Տոլորսի Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցին առայժմ չունի մշտական խորհրդակատար քահանայ: Համայնքի անդամների հոգեւոր պահանջմունքները բաարարում է երթեւեկ քահանան (Սիսիանից):

ԴԱՐԲԱՍԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Մարզի յաջորդ նորակառոյց քրիստոնէական սրբավայրը Սիսիանի տարածաշրջանի Դարբասի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին է:

Գիւղը գտնուում է մարզկենտրոն Կապանից մօտ 115 կմ հիախս-արեւմուտք, Սիսիան քաղաքից՝ մօտ 25 կմ հարաւ-արեւելք, ծովի մակերեւոյթից շուրջ 1500 մ բարձրութեան վրայ²⁴, Որոտանի աջակողմեան վտակ Լոր գետի ձախ ափին:

Ըստ գիւղի հնարնակների տեղեկութիւնների՝ Դարբասն ունեցել է եօթ սրբավայր-եկեղեցի, ընդ որում՝ առաջին եկեղեցին 1272ին կառուցել են Օրբէլեան Տարսայիճ իշխանն ու իր կին Մինա Խաթունը: Երկրորդ եկեղեցին, որը թուագրում է 1288, եւ կառուցել են Օրբէլեանները²⁵: Սակայն 1931ի Զանգեզուրի անբիշ երկրաշարժի հետեանքով վերջնականապէս խոնարհուել է նաեւ գիւղի կիսաւեր մնացած միակ՝ Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին:

Գործող եկեղեցի ունենալու անհրաժեշտութիւնը զգում էր ոչ միայն Դարբասը, այլեւ Ձորերի (Շամբ-Դարբաս-Լոր տարածաշրջան) ամբողջ

ղում», <https://syuniacyerkir.am/khachi-otso%D6%82m-sisiani-hamaynqi-tolors-gyo%D6%82kho%D6%82m> մատչում 15.10.2022):

²⁴ Հայաստանի Հանրապետութեան բնակավայրերի բառարան, էջ 66:

²⁵ Գուրգէն Դարբասցի-Ալավերդեան (Դագուր, Գ. Ալավերդեան), Ըղովերձ-Դարբաս, Զանգակ-97, Երեւան, 2010, էջ 53:

ժողովուրդը: Ի կատարումն իրենց փափաքի ու ժողովրդի ցանկության՝ մոսկուաբնակ դարբասցի գործարար Արամ եւ Արմէն Ստեփանեան եղբայրները ձեռնամուխ եղան հայրենի Դարբաս գիւղում նոր՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցու կառուցմանը: 2010ին գործարար եղբայրները Շամբում հիմնում են պահածոների եւ «Տաւնի» հանքային ջրերի գործարանները: Նրանց բարերարութեամբ գիւղում բացուել եւ գործում են նաեւ թանգարան եւ արուեստի դպրոց:

Եկեղեցու հիմնարկէքի արարողութիւնը կատարուել է 2007ին: Կառոյցը նախագծել են ճարտարապետեր Նունէ Պետրոսեանը, Մարտին Զորոյեանը եւ Մանուէլ Համբարձումեանը: Եկեղեցին հայ աւանդական ու արդի եկեղեցական ճարտարապետութեան լաւագոյն աւանդոյթների առինքնող ներդաշնակութիւն է: Ունի խաչաձեւ կենտրոնագմբէթ յօրինուածք ու համաչափութիւններ, կից՝ զանգակատուն: Այն կառուցուած է երկգոյն սրբատաշ քարերի՝ վարպետօրէն կատարուած գունային համադրութեամբ: Եկեղեցու կառուցման գործում իրենց գնահատելի ներդրումն են ունեցել համայնքի նախկին ու ներկայ բնակիչներ, բարեգործներ, զինուորականներ, յատկապէս՝ տեղացի շնորհալի վարպետեր ու բանուորներ:

Ս. Ստեփանոս եկեղեցու նաակատեաց հանդէսը կատարուել է 2010 Մայիսի 5ին²⁶: Այդուհետ ամէն տարուայ այդ օրը դարբասցիները որոշել են նշել որպէս իրենց բնօրրանի օր: Տօնակատարութիւններն սկսում են օրհնութեան կարգով, մատաղի հիւրասիրութեամբ, ապա հանդիսաւոր տրամադրութեամբ շարունակում ելոյթներով (Սիսիանի «Համօ Սահեանի անուան մշակութային կենտրոն» ՀՈԱԿի (Համայնքային ոչ-առեւտրային կազմակերպութիւն) ժողովրդական գործիքների համոյթ, Դարբասի արուեստի դպրոցի մանկական հոգեւոր երգչախումբ, մանկապարտէզի սաներ եւն.), արուեստի դպրոցի սաների ելոյթներով ու ձեռքի աշխատանքների ցուցահանդէս-վաճառքով, զուարճանքներով:

Նորաշէն եկեղեցին ոչ միայն Դարբասի, այլեւ մերձակայ գիւղերի բնակչութեան համախմբման եւ հոգեւոր կեանքի վերածննդի սկիզբ է դրել: Եկեղեցու շրջակայքը բարեշէն է ու խնամուած: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին գործող եկեղեցի է, որտեղ քահանայագործում է Դարբասի եւ մերձակայ գիւղերի հոգեւոր հովիւ Ընծայ քահանայ Միրզոյեանը:

²⁶ Վ. Օրբելեան, «Դարբասում համաժողովրդական տօնախմբութիւն էր՝ գիւղի հոգեւոր վերածննդի օրուայ կապակցութեամբ», <https://syuniacyerkir.am/darbasum-hamazhokhovrdakan-tonakhmbutyun-er-gyukhi-hoge%D6%82or-veratsnndi-orva-kapaksutyamb> մատչում 15.10.2022:

ԱՅԼ ՍՐԲԱԿԱՌՈՅՑՆԵՐ

Բացի վերոյիշեալ եկեղեցիներից՝ 1991ից իվեր Սիւնիքի մարզում կառուցուել են նաեւ ւաւի համեստ չափսերով փոքրածաաւ աղօթատուն-սրբավայրեր, որոնք յայտնի են որպէս մատուռներ: Հարկ ենք համարում նշել, որ անկախացումից յետոյ ՀՀում կառուցուած բազմաթիւ փոքրածաաւ եկեղեցական կառոյցներ կոչուել են մատուռներ ընդհանուր անուամբ: Այդ կառոյցների համեստ չափերն ի նկատի ունենալով՝ դրանց համարում են մատուռներ, ոչ թէ եկեղեցիներ: Սակայն մատուռները (վկայարաններ) քրիստոնէական պաշտամունքային իւրօրինակ կառոյցներ են, որոնք կառուցում են վկայի՝ մարտիրոսի կամ նահատակի գերեզմանի կամ մասունքների վրայ: Մատուռները, ըստ էութեան, պարզ յօրինուածքով փոքրաչափ եկեղեցիներ են՝ ուղղանկիւն յատակագծով, թաղածածկ, երկթեք կտուրով, որոնք յաճախ կառուցուել են բնակավայրերում, ճանապարհների, աղբիւրների ակունքների մօտ, գերեզմանատներում, վանական համալիրներում: Յետագայում մատուռ են անուանել ընդհանրապէս փոքրածաաւ եկեղեցիները, սակայն իրականում մատուռի եւ եկեղեցու տարբերութիւնը ոչ թէ մեծութիւնն է, չափսերը, այլ մատուռի հիմքերը օրինուած եւ օծուած քարերով նուիրագործուած չլինելը: Մատուռներ են կոչում նաեւ

եկեղեցիների օծումը ամենապատշաճ կերպով ան-
շարժ սեղան ունեն²⁷:

ՀՀ անկախացումից յետոյ Սիմիքի մարզում կառուցուել են հետեւեւեալ
փոքրաչափ եկեղեցական կառույցները.-

- 1.- Ս. Վարդան (Տեղ, 1997),
- 2.- Ս. Աստուածածին (Արծուանիկ, 2007),
- 3.- Ս. Տրդատ (Գորիս, 2007),
- 4.- Ս. Խաչ (Աշոտաւան, 2008),
- 5.- Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ (Ճակատէն, 2009),
- 6.- Ս. Նարեկ (Ախլարթեան)²⁸:

Այս ցանկում յիշատակուած Ճակատէնի նորակառոյց Ս. Յովհաննէս
Մկրտիչ աղօթատունը գտնուում է գիւղից մօտ 3 կմ հարաւ՝ Ծաւ տանող
ճանապարհի աջ կողմում՝ բարձունքի վրայ: Մատուռի կառուցումը սկսուել
է 2009ին բարերար Արշալիր Սարգսեանի հովանաւորութեամբ: Նոյն
թուականին էլ մատուռն օծուել է Աբրահամ եպիսկոպոս Մկրտչեանի
ծեռամբ²⁹: Օծումից անմիջապէս յետոյ մատուռն ուխտատեղի է դարձել ոչ
միայն ճակատէնցիների, այլեւ տարածաշրջանի բազմաթիւ հաւատացեալ
հայորդիների եւ ուխտատրաբար Սիմիք այցելողների համար:

Բացի վերը թուարկուած կառույցներից՝ Արարատ քահանայ Պօղոսեա-
նի հրապարակած ցուցակում (Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. ամենայն հայոց
կաթողիկոսի գահակալութեան շրջանում նոր կառուցուած, վերականգ-
նուած եւ մասնակիօրէն վերանորոգուած եկեղեցիների ու վանքերի
ցանկ), Սիմիքի մարզում նշուած են նաեւ հետեւեւեալ եկեղեցական կառույց-
ները.- Ս. Աստուածածին (Եղվարդ, 2008), Ս. Աստուածածին (Քաջարան,
2010), Ս. Գրիգոր Նարեկացի (Տոլորս, 2005), Ս. Մարտիրոս (Տոլորս,
2010), Ս. Պօղոս-Պետրոս (Ոյծ, 2007)³⁰:

²⁷ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *Ծիսական բառարան*, հրատ. կաթողիկոսութիւն
հայոց մեծի տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1979, էջ 157-58. նաեւ՝
Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան, զլխ. խմբ.՝ Յովհ. Այվազեան,
Հայկական հանրագիտարանի հրատ., Երեւան, 2002, էջ 696:

²⁸ Մ. Մարտիրոսեան, Վ. Սարուխանեան, «Սիմիքի նոր եկեղեցիները կամ Սուրիկ
Խաչատրեանի «աստուածահաճոյ» գործը. նա որդու անունով մատուռ է
կառուցել», <https://hetq.am/hy/article/64990> մատչում՝ 15.10.2022:

²⁹ Ս. Ալեքսանեան, «"Դաւիթ բէկ" հասարակական կազմակերպութիւնը՝ Սիմիքի
սրբավայրերի եւ հնավայրերի պատշաճ պահպանութեան ջատագով»,
<https://syuniacyerkir.am/davit-bek-hasarakakan-kazmakerputyuny-syuniqi-srbavayreri-e%D6%82-hnavayreri-patshach-pahpanutyan-jatagov> մատչում՝ 23.10.2022:

³⁰ Տէր Արարատ քնն. Պօղոսեան, «Նախանձախնդիր հայրապետը», ԺԱ:2011,
Էջմիածին, էջ 85-92. նաեւ՝ [https://tert.nla.am/archive/HGG%20AMSAGIR/echmiadzin-vagharshapat/2011/2011\(11\).pdf](https://tert.nla.am/archive/HGG%20AMSAGIR/echmiadzin-vagharshapat/2011/2011(11).pdf) մատչում՝ 23.10.2022:

Տոլորս գիւղի Սուրբ Մարտիրոս մատուռը կառուցուել է Սուրէն Գրիգորեանի երազի հիման վրայ³¹:

Հրաշակերտ Սուրբ Մարտիրոս մատուռն օծել է Սիւնեաց թեմի առաջնորդական տեղապահ Զաւէն արեղայ Եագիչեանը: Նորակառոյց մատուռում են մկրտուել տարիներ առաջ արկածից փրկուած Սուրէն Գրիգորեանի կինն ու երկու երեխաները:

Այսպիսով՝ ի տարբերություն հայ առաքելական եկեղեցու միւս թեմերի, Սիւնեաց թեմում նորակառոյց եկեղեցիների փոքր մասն ունի մշտամնայ ծխական քահանայ, ուստի այդ համայնքների բնակչութեան հոգեւոր պէտքերը հոգում է երթեւել քահանան: Տարուայ ընթացքում միջանի անգամ երթեւել քահանան պատարագ է մատուցում այդ եկեղեցիներում, ինչպէս նաեւ պարբերաբար ու ըստ պահանջի իրականացնում է այցելութիւններ այդ համայնքներ:

Մշտական քահանայ ունեցող եկեղեցիներ յաճախակի են այցելում համայնքի բնակիչները՝ մոմ վառելու եւ աղօթելու, ժամերգութիւններին մասնակցելու, հոգեւորականի հետ զրոյցելու, ինչպէս նաեւ զանազան խընդ-

³¹ 2009 Դեկտեմբերի 31ին Սիսիան-Գորիս մայրուղում տեղի ունեցած ինքնաշարժի արկածը ճակատագրական եղաւ 29ամեայ Սուրէնի համար: Տուժածին բժիշկներն ախտորոշել էին ողնուղեղի վնասուածք: Մօտ 3 ամիս անգիտակից վիճակում գտնուելուց յետոյ երիտասարդը բոլորի համար անսպասելի ոտքի է կանգնել ու պատմել հետեւեալը. «Յիշում եմ՝ մի դուռ կար՝ ուզում էի բացել, ներս մտնել, չէի կարողանում: Տարիքով մի մարդ եկաւ ու ասաց. մի՛ մտիր, կօշիկներդ հագիր, գնա այստեղից, դեռ քո ժամանակը չէ: Փորձում էի հագնել, մի կօշիկս չէր մտնում, էդ մարդը թէ՛ տար, տանը կը հագնեմ»Ա. Յովակիմեան, «Հոգու եւ մարմնի փրկութեան տաճար», <https://www.lragir.am/2011/02/22/44445/> մատչում՝ 23.10.2022:

րանքներով: Այսպիսով ամելի է ամրապնդում հօտի ու եկեղեցու միջեւ հոգեւոր կապը: Քահանաների զգալի մասը իրենց կատարած աշխատանքները գոհացուցիչ կամ նոյնիսկ բաւարար չեն համարում, ձգտում են ամէն կերպ ամելին անել, ամելի օգտաւէտ ու արդիւնատու դարձնել եկեղեցու ներհասարակական գործունէութիւնը, հասարակական կեանքում ամելի պահանջուած դարձնել եկեղեցու ներկայութիւնը:

2023 սեպտեմբերեան արհաւիրքի օրերին, երբ Արցախի հայութիւնը հարկադրուած լքեց իր պապենական օջախն ու ապաստանեց ՀՀի տարբեր բնակավայրերում, Գարեգին Երկրորդ կաթողիկոսի տնօրինութեամբ եւ օրինութեամբ Սուրբ Էջմիածնի ընկերային ծառայութեան գրասենեակը եւ հայ առաքելական եկեղեցու հայաստանեան թեմերը լծուեցին Արցախից բռնի տեղահանուած մեր ազգակից-հայրենակիցների զանազան կարիքների հոգաժողութեան ու սփոփման մարդասիրական աշխատանքներին: Յատկապէս Սիւնեաց թեմերում իրականացում են տեղահանուած արցախահայութեանը կացարաններով ու սննդով ապահովման աշխատանքներ: Ինչպէս միա թեմերի, այնպէս էլ Սիւնեաց թեմի հոգեւորականներն իրականացնում են այցելութիւններ իրենց համայնքներում հաստատուած տեղահանուած ընտանիքներին: Հոգեւոր խնամքին եւ կարիքի գնահատմանը զուգահեռ հայաստանեան բոլոր թեմերում ցուցաբերում է ընկերային աջակցութիւն՝ սնունդով, հագուատով եւ առաջին անհրաժեշտութեան պարագաներով ապահովելով տարբեր տեղերում հաստատուած արցախահայութեանը³²: Սիւնեաց թեմը համակարգուած կերպով ամէն օր սնունդով ու ժամանակատու օթեանով է ապահովել կամ յետագայ օրերին այլ մարզեր մեկնողներին է տրամադրել սնունդ, դեղորայք եւ առաջին անհրաժեշտութեան պարագաներ:

Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում, ամենայն հայոց հայրապետի հանդիսապետութեամբ, սուրբ եւ անմահ պատարագ մատուցուեց սուրբ Տրդատի բաց խորանում՝ ժամը 10:30ին: Այս առիթով դուրս էր բերուել Աստուածամովս Սուրբ Գեղարդը: Պատարագի սրբազան արարողութիւնից յետոյ կատարուեց աղօթքի յատուկ կարգ՝ ի զօրակցութիւն Արցախի եւ արցա-

³² «Կաթողիկոսի տնօրինութեամբ հոգեւորականներն այցելում են իրենց համայնքներում հաստատուած արցախցի ընտանիքներին», <https://azg.am/news/%D5%AF%D5%A1%D5%A9%D5%B8%D5%B2%D5%AB%D5%AF%D5%B8%D5%BD%D5%AB-%D5%BF%D5%B6%D6%85%D6%80%D5%AB%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B4%D5%A2-%D5%B0%D5%B8%D5%A3%D6%87%D5%B8%D6%80%D5%A1%D5%AF%D5%A1/> . նաեւ՝ «Մայր աթոռն իր աջակցութիւնն է ցուցաբերում բռնի տեղահանուած արցախահայութեանը», <https://news.am/arm/news/784166.html> մատչում՝ 08.10.2023:

խահայութեան: Արարողութեան ընթացքում հայրապետը Սուրբ Գեղարդով օրհնեց Հայաստան ու Արցախ աշխարհները եւ ներկայ հաւատացեալ ժողովրդին:

Համազգային աղօթքի կապակցութեամբ Սուրբ Էջմիածնից հայաստանեան տարբեր թեմեր էին տարուել ՀԱԵԻ սրբազան մասունքներ՝ հայ ժողովրդի հոգետը մխիթարութեան եւ օրհնութեան համար: 1 Հոկտեմբեր 2023ին Արցախի համար համազգային աղօթքի օրուան կապակցութեամբ, Գորիսի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ եկեղեցի էր բերուել սուրբ Թադէոս առաքեալի մասունքը, Սիսիանի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի էր բերուել սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի մասունքը, իսկ Կապանի Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց եւ Քաջարանի Վերին Հանդ գիւղի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցիներ էին բերուել Սուրբ Մատթէոս անտարանչի եւ Սուրբ Անդրէաս առաքեալի մասունքները³³: Նմանօրինակ միջոցառումները նպաստում են հայ հասարակութեան ու եկեղեցու միջեւ հոգետը կապերի աշխուժացմանն ու սերտացմանը: Եւ, ինչպէս իր տուած հարցազրոյցներից մէկում նշում է Սիւնեաց թեմի առաջնորդական տեղապահ Տէր Մակար վարդապետ Յակոբեանը, եթէ ունենանք այնպիսի հաւատք, որը դառնալ են մեր հայրերը, ապա մենք վստահաբար կ'ունենանք Աստծոյ օրհնութիւնը, սէրը մեր ընտանիքներից ներս: Այդ ժամանակ մեր սրտերին եւ հոգիներին կ'իշխեն խաղաղութիւնը, հանդուրժողականութիւնը, հայրենասիրութիւնը...³⁴:

Այսպիսով՝ Սիւնեաց թեմը, որպէս ՀՀ բարգաւաճմանը, զօրացմանն ու հայ ժողովրդի լուսաւորութեան գործին լծուած համազգային հոգետը կառոյցի մաս, իր գործուն մասնակցութիւնն է ունենում համազգային նշանակութեան գրեթէ բոլոր ձեռնարկումներին եւ իր ունեցած ամէն մի փոքրիկ հնարաւորութիւն ծառայեցնում է այն նպատակին, որ կարողանայ իր զաւակներին բերել դէպի սուրբ եկեղեցու ճշմարիտ հաւատքը՝ դրանով նաեւ Մայր հայրենիքի զօրացման ու զարգացման ազգանուէր գործին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Սիւնեաց թեմի հոգետրականութիւնն իր գնահատելի գործունէութեամբ մասնակցում է Սուրբ Էջմիածնի եւ Սիւնեաց թեմի իրականացրած բարե-

³³ «Հոկտեմբերի 1ի համազգային աղօթքին եկեղեցիներ կը տարուեն սրբութիւններ ու սրբազան մասունքներ», <https://mediamax.am/am/news/society/52694/>. Նաեւ՝ «Արցախի համար համազգային աղօթքի օրուայ առիթով դուրս կը բերուեն տարբեր սրբութիւններ եւ սրբազան մասունքներ», <https://news.am/arm/news/783845.html> մատչում՝ 08.10.2023:

³⁴ «Սիւնեաց թեմը՝ հոգետը օրրան...», <https://syuniacyerkir.am/syunyats-temy-hoge%D6%82or-orrان> մատչում՝ 08.10.2023:

գործական, մարդասիրական միջոցառումներին: Թեմի նորակառոյց եկեղեցիներում քահանայագործող Հայ Առաքելական Եկեղեցու հոգեւորականները ներգրաւուած են ու իրենց գործուն մասնակցութիւնն են ունենում մարզի հասարակական ու ներհամայնքային կեանքի տարբեր ոլորտներում իրականացուող աշխատանքներին:

Այսպիսով՝ 1991ից յետոյ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութիւնում հայկական եկեղեցական ճարտարապետութիւնը վերածնունդ, ապա նաեւ վերելքի նոր շրջան ապրեց: Ժամանակակից հայ ճարտարապետներն ու վարպետ-շինարարները, կիրառելով նոր արհեստագիտամիջոցներ, լուծումներ ու մտայղացումներ, նորակառոյց եկեղեցիները, այդ թւում նաեւ Սիւնիքի մարզի եկեղեցիները, բացառապէս նախագծում եւ կառուցում են՝ պահպանելով ու զարգացնելով հայ միջնադարեան եկեղեցական ճարտարապետութեան եւ Սիւնիքի ժողովրդական ճարտարապետութեան ու շինարարական արուեստի լաւագոյն աւանդները:

Հայ առաքելական եկեղեցին կարիք չունի իր հաւատքն էժան միջոցներով ապացուցելու. նա իր գործը խոնարհությամբ եւ սրբօրէն կատարում է: Մնում է, որ իր զաւակները լսեն Աստծո ձայնն իրենց հոգում եւ երախտիքով փառաբանեն նրան:

NEWLY BUILT CHURCHES OF THE SYUNIK REGION (2001-2022)

(SUMMARY)

ARMAN MANUK MALOYAN

armanmaloyan1976@gmail.com

In the history of medieval Armenian Church architecture, the architectural school of Syunik has a truly honorable place with its talented architects, master builders and khachkar masters. Representatives of this architectural school left an immortal memory in the monastery of medieval Armenian Church architecture and raised the Armenian Church architecture to a new level.

In 1991, later in the newly independent Republic of Armenia, the Armenian Church architecture experienced a Revival, and a new period of growth. Modern Armenian architects and master builders now continue the best traditions of the medieval Armenian Church architecture applying new technologies, solutions and ideas in the building of new churches, including the churches of the Syunik region.

In this article we present the newly built churches and chapels of the Syunik region of Armenia (St. Mesrop Mashtots Church in Kapan, St. Gayane Church in Davit Bek, St. Sargis Church in Kashuni, St. Grigor Tatevatsi Church in Shinuhayr, St. Astvatsatsin Church in Shaki, St. Hripsime Church in Tolors, St. Stepanos Church in Darbas, St. Hovhannes Mkrtich Chapel in Chakaten, St. Martiros Chapel in Tolors). In the article, we present the architectural forms of the above-mentioned churches and chapels, the history of construction and other related issues.

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Վարդուհի Քալանթար, Կեդրոնական բանրի կիներուն բաժինը, Ստանպուլ, «Արաս» հրատարակչություն, 2022, 103 էջ:

Յակոբ Օշական գրեց «101 տարուան» ընդհանուր խորագրով վէպերու եռագրութիւնը (*Հաճի Ապրալլահ, Հաճի Մուրադ, Հաճի Սիւլէյման*), բայց վաստակաւոր գրագէտը թրքական բանտէն անցած չէր: Համեմատաբար քիչ են այդ փորձառութիւնը ունեցողները հայ գրականութեան մէջ: «Արաս» հրատարակչատունէն վերջերս լոյս տեսած հատորիկը՝ Վարդուհի Քալանթար-Նալբանդեանի *Կեդրոնական բանրի կիներու բաժինը*, ո՛չ միայն մամուլի էջերէն (այս անգամ՝ Պոլսոյ երբեմնի *Հայ կին* ամսաթերթէն) կը փրկէ վկայութիւն մը այդ բանտին մասին, այլ մանաւանդ՝ կանացի վկայութիւն մը:

Ինչպէս պատմաբան Լեոնա Էքմէքճիօլու կը շեշտէ իր ընդարձակ ու մանրամասն յառաջաբանին մէջ (էջ 7-30), այս վկայութիւնը եզակի է, քանի որ համիտեան թրքական բանտին մասին գրող կիներ չեն եղած Միջին Արեւելքի մէջ: Եւ մանաւանդ՝ կիներու բաժնին մասին, որ ի հարկէ գրեթէ փակ աշխարհ մըն էր տղամարդոց համար, եթէ բացառենք իոն մտնող պահակները, բժիշկները, են.: Ուրեմն՝ այս վկայութիւնը բացառիկ արժէք մը կը ստանայ:

Վարդուհի Քալանթար-Նալբանդեանի նկարագրականը, որ հաւանաբար նոթագրութիւններու հիմամբ կատարուած է, կ'ուրուագծէ բանտային աշխարհ մը, ուր բաւական իրապաշտ գոյներով կը ծանօթանանք տարբեր ազգերու պատկանող կիներու գոյակցութեան, իշխանութեան ներքին պայքարներուն, արտաքին իշխանութեան հետ փոխարաբերութիւններու բնոյթին եւ էական կարեւորութեան, բանտարկեալներու ընկերային հիւսուածքին: Նկարագրութիւնը գրուած է անպաճոյճ, սակայն գրական ծիրք մատնող լեզուով, ուր չեն պակսիր յատուկ համ ու հոտ ընծայող թրքերէն բառերն ու նախադասութիւնները, որոնց համար յատուկ բառարան մը աւելցուած է վերջաւորութեան (էջ 97-102): Քալանթար-Նալբանդեան պարզ նկարագրող մը չէ, այլ նաեւ առիթը ունեցած է իր ճանչցած կարգ մը կերպարներու հոգեբանական գիծերը ուրուագրելու: Այս համադրութիւնն է, որ առաւել կշիռ ու արժէք կ'ընծայէ վկայութեան:

Պէտք է դիտել տալ, որ Քալանթար-Նալբանդեան աւելի զբաղած է պատմելով իր տեսածն ու լսածը, քան ընթերցողին առջեւ փռելով իր ներքին աշխարհը: Անձնակեդրոն պատում մը չէ, ինչպէս սովորաբար կ'ըլլան յուշերը: Թերեւս ամենէն անձնական պահերը գրի առնուած են «Այցելութեան օրը» գլուխին մէջ, ուր ընդամէնը երկու էջով կը նկարագրէ այրերու բաժնին մէջ արգելափակուած հօր տուած այցելութիւնները «սպասումի ու տարակոյսի, զրկանքի ու տառապանքի այդ տարիներուն» (էջ 84):

Իր ներաճական ուսումնասիրության մեջ, Էքմէքճիօղլու վերականգնած է Քալանթար-Նալբանդեանի (1895-1978)՝ ամերիկահայ գաղութի կէս մոռցուած դէմքի մը կենսագրութիւնը: Լոզանի համալսարանը իր ուսումը ստացած այս հայուհին դուստրն էր ագուլեցի կրթական մշակ Դաւիթ Քալանթարեանցին (1847-1918), որ 1888էն ետք մանկավարժական գործունէութիւն տարած էր Օսմանեան կայսրութեան մէջ, 1890-1910ին սեփական վարժարան ունենալով Գոնիոյ մէջ, իսկ 1910-15՝ իբրեւ Պոլսոյ հայկական դպրոցներու ընդհանուր քննիչ: Հօր ու մօր՝ Թագուհի Մանիսալեանի հետ (նոյնպէս դաստիարակ), 1915ին ձերբակալուած է օսմանեան իշխանութիւններուն կողմէ, որպէս թէ նամակներու մէջ ինչ-ինչ հակաթրքական արտայայտութիւններ ունեցած ըլլալուն համար, մինչ հայրը ամբաստանուած է Գոնիոյ մէջ հակապետական գործունէութեամբ՝ իր դպրոցական օրերէն: Քալանթարեանի պատմածներուն եւ իր իսկ արխիւային պրպտումներուն շնորհիւ, Էքմէքճիօղլու վերակազմած է անոնց դատաւարութեան ամփոփ պատմութիւնը: Մինչ մայրը անպարտ արձակուած է (ու յետոյ կամովին բանտ վերադարձած՝ դուստրը առանձին չձգելու համար), հայր ու աղջիկ նախ ցմահ բերդարգելութեան դատապարտուած են Չորլուի մէջ, որ յետոյ վերածուած է հինգ տարուան բանտարկութեան Պոլսոյ կեդրոնական բանտին մէջ, շնորհիւ, ըստ Քալանթար-Նալբանդեանի, Պուլկարիոյ թագուհիին եւ Սպանիոյ թագաւորին միջամտութեան: Այդ երկիրներու արխիւներուն մէջ կը մնայ փնտռել այս միջամտութիւնը վկայագրող փաստաթուղթերը:

Դաւիթ Քալանթարեան եւ իր աղջիկը ազատ արձակուած են 1918ին, Պրետտ-Լիթովսկի դաշնագրի մէկ տրամադրութեան շնորհիւ, որուն համար պարտական էին իրենց ռուսական հպատակութեան: Բանտէն դուրս ելլելէ քանի մը ամիս ետք, Դ. Քալանթարեան մահացած է: Վարդուհի Քալանթար աշխուժ գործունէութիւն ունեցած է զինադադարին, Պոլսոյ մէջ, ուր նաեւ աշխատակցած է *Հայ կիւն*ին եւ 1920-21ին հրատարակած իր բանտային յուշագրութիւնը:

Այնուհետեւ մեկնած է Միացեալ Նահանգներ, ուր ապրած է մինչեւ կեանքին վերջը: Ամուսնացած է քիմիագէտ եւ հանրային գործիչ Զաւէն Նալբանդեանի հետ (1890-1973): Որդեգրած են Զարեանդ գրչանունը եւ միասնաբար հրատարակած երկու թրքագիտական աշխատութիւններ 1926ին. *Միացեալ եւ անկախ Թուրանիա կամ ի՞նչ կը ծրագրեն թուրքերը* եւ *Կրնա՞նք հաշտուիլ թուրքերուն հետ*: Հետաքրքրական է, որ այս աշխատութիւններէն առաջինը, կը գրէ Էքմէքճիօղլու, յաճախ վերագրուած է միայն Զաւէն Նալբանդեանին, ստուերի տակ ձգելով անոր կնոջ հաւասարազօր մասնակցութիւնը: Գիրքը գրեթէ անմիջապէս թարգմանուած է ռուսերէնի (1930, Անտրէ Մանտելշթամի յառաջաբանով), իսկ 1970ականներէն սկսեալ՝ անգլերէնի (1971, Վահագն Տատրեանի կողմէ), ֆրանսերէնի (1989), արաբերէնի եւ պարսկերէնի: Հատորը մինչեւ այսօր արժէքաւոր

սկզբնաղբիւր մըն է համաթուրանականութեան երեւոյթի ուսումնասիրութեան համար:

Վարդուիի Քալանթար-Նալբանդեան լայնօրէն աշխատակցած է հայ մամուլին, յատկապէս՝ Պոստոնի *Հայրենիք* օրաթերթին եւ ամսագրին, ինչպէս եւ անգլերէն շաբաթաթերթին, մինչեւ 1970ականները, այլազան նիւթերու նուիրուած յօդուածներով: 1965-66ին է, որ վերստին անդրադարձած է 1915ի դատավարութեան ու բանտարկութեան պարագաներուն, ինչպէս եւ 1979ին՝ յետմահու լոյս տեսած (ինքնա)կենսագրական ակնարկի մը մէջ:

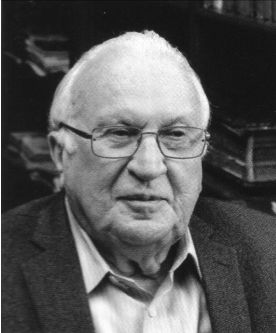
Լեռնա Էքմէքճիօղլու յիշած է հայ բանտային գրականութեան քանի մը գործեր ու անուններ (Վահան Թէքէեան, Թէոդիկ, Արտաշէս Սոլախեան, նաեւ Միսաք Գօջունեանի եւ Սմբատ Բիւրատի վէպերը): Հոս կ'արժէ անել-ցնել Շաարշ Միսաքեանի անունը, որուն յուշերը լոյս տեսած են թերթօնով *Յառաջ* օրաթերթին մէջ (1934), ապա գիրքով (1957) եւ, Արփիկ Միսաքեանի աշխատանքին շնորհիւ, լոյս տեսած են վերստին բնագրով եւ ֆրանսերէն թարգմանութեամբ (2015):

Արեւելահայ ճակատին վրայ, Էքմէքճիօղլու յիշած է երկրորդ կնոջական պատում մը՝ Էլլէն Բիւզանդի *Հայուհիները Երեւանի Չէկայի բանտում* յուշագրութիւնը (1965), որ նկարագրած է դաշնակցական կին գործիչներու բանտարկութիւնը Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք մինչեւ փետրուարեան ապստամբութիւնը: Պէտք է յիշել նաեւ նոր լոյս տեսած Մարօ Ալազանի յուշագրութիւնը խորհրդային համակերպողնացման ճամբարներուն մասին եւ թերեւս նաեւ ուրիշներ, որոնք մեր ուշադրութենէն վրիպած են:

Ըստ ամենայնի ուշագրաւ հատոր մըն է, որ ընթերցողին առջեւ առանձնայատուկ պատուհան մը կը բանայ քիչ ծանօթ երեւոյթի մը: Նաեւ կը յիշեցնէ մեզի 1915ի Մեծ Եղեռնի ոչ այնքան շօշափուած երես մը՝ դատավարութեան ենթարկուած եւ ինչ-ինչ հնարովի պատճառաբանութիւններով բանտ նետուած հայ մտաւորականներու պարագան, որոնց մէկ մասով յաջողած են վերապրիլ կէս գիշերէն մինչեւ արշալոյս:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԱՂԱՏԵԱՆ
(1935--2023)

Սփիւռքահայ խմբագիր, հասարակական գործիչ Երուանդ Ագատեան (բուն անունով՝ Էտմոն Կոտալազեան) ծնած է Ռայաք, Լիբանան, 1935ին։ Ուսումը ստացած է Յիսուսեան հայրերու Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ճեմարանին եւ ՀԲԸՄ Յովակիմեան-Մանուկեան վարժարանին մէջ։ Յաճախած է

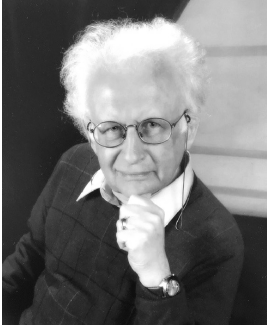
Պէյրութի ամերիկեան համալսարանը եւ վկայուած առեւտրական վարչագիտութեան ճիւղէն։ Պոսթոնի եւ Տիթթոյթի մէջ հետեւած է անգլիական եւ ամերիկեան գրականութեան ու միջինարեւելեան ուսմանց համալսարանական ԵՊՀէն եւ ԽԱՀՊՄՀէն։

Գործուն մասնակցութիւն ունեցած է ռամկավար-ազատական մամուլին մէջ՝ Լիբանան, Եգիպտոս, Մ. Նահանգներ եւ Քանադա։ Զանազան պաշտօններ վարած է ՀԲԸՄ, ԹՄՄ, ՌԱԿ եւ Ամերիկայի հայկական համագումարի ղեկավար մարմիններէն ներս։

Ան անդամ էր Հայաստանի գրողներու եւ Հայաստանի լրագրողներու միութեանց, ինչպէս նաեւ Արտասահմանեան անդամ ՀՀ ԳԱՄի։ Իբրեւ անդամ գրական եւ լրագրական մրցանակներու, մանաւանդ իբրեւ առենապետ ՀԲԸՄ Ալեք Մանուկեան մշակութային հիմնադրամի, մեծ ծառայութիւն մատուցած է հայրենի եւ սփիւռքահայ գրական գործին։ Արժանացած է եկեղեցական, միութենական եւ պետական շքանշաններու։

Անոր գրական-գրաքննադատական եւ հրապարակագրական գործերը կ'ամփոփուին հետեւեալ հատորներուն մէջ. *Կեանք եւ երազ* (1964), *Գրական գեղարուեստական սեւեռումներ* (1988), *Դիպումներ եւ դապումներ* (2006) եւ *Ազգային-քաղաքական յորձանուրի մէջ՝ 2* հատոր (2021)։ Անգլերէնով լոյս ընծայած է *Portraits and Profiles* (1995) եւ *History on the Move* (1999) (անգլերէնները խմբագրած են Յակոբ Խաչիկեան եւ Էտուըրտ Ֆրանչուք)։ Ագատեանի *Գրական գեղարուեստական սեւեռումները* կ'ամփոփէ հեղինակին 1960-80ականներուն ստորագրած գրականագիտական եւ արուեստագիտական էջերը, առաւելաբար արեւմտահայ եւ սփիւռքահայ գրողներու, արուեստագէտներու մասին խոհեր, գրախօսականներ, կենդանագրեր։ *Portraits and Profiles* հատորը եւս ունի նման ուղղութիւն. ան անգլերէնով գրուած կամ անգլերէնի թարգմանուած գրախօսականներու, հարցազրոյցներու, կենդանագրերու եւ յօդուածներու ընտրանի մըն է։

Երուանդ Ագատեան մահացաւ 25 Մարտ 2023ին, Ֆլորիտա, ԱՄՆ։

ՊԵՏՐՈՍ ՅՈՎԱԷՓ ԱԼԱՀԱՅՏՈՅԵԱՆ
(1934-2022)

Սսփիռքահայ արուեստաբան, ազգագրագետ, բանահաւաք, երաժշտագետ, երգահաւաք¹, Պետրոս Ալահայտոյեան, մասնագիտութեամբ դեղագործ, սկսնական շրջանին ջութակահար:

Ծնած է Պէյրութ, 29 Նոյեմբեր 1934ին, Հայոց Յեղասպանութենէն վերապրած, ուրֆացի դեղագործ Յովսէփ եւ Բերկրուի Ալահայտոյեաններու յարկին տակ: Երաժշտական ուսումը ստացած է Պէյրութի Ազգային երաժշտանոցին մէջ: Փոքր տարիքէն, ընտանեկան յարկէն ներս մեծ յափշտակութեամբ կ'ունկնդրէ Կոմիտասի ընկերակցութեամբ Արմենակ Շահմուրատեանի երգած կոմի-տասեան երգերը եւ կը թրծուի հայ երաժշտութեան ոգիով: Յետագային մաս կը կազմէ Կոմիտասի սան՝ Բարսեղ Կանաչեանի «Գուսան» երգչա-խումբին, եւ կ'օգնէ Կանաչեանին իր ձեռագիրերու դասատրումին եւ սրբագրութիւններուն:

Ալահայտոյեան համալսարանական ուսումը կը ստանայ Պելճիքայի մէջ: Նախ կ'ուսանի դեղագործութիւն Լուվէի համալսարանին մէջ եւ Պէյրութ վերադառնալով կը ստանձնէ դեղարանը: Հինգ տարի ետք ան կրկին կը մեկնի Պելճիքա, այս անգամ հետեւելու երաժշտագիտութեան հնգամեայ դասընթացքներուն: Պէյրութ վերադարձին, վերստանձնելով հանդերձ իր հօր դեղարանը, ան կը ծառայէ երաժշտական գործունէութիւն, կ'ուսումնասիրէ Կանաչեանի ստեղծագործութիւնները, կը գրէ գրախօսականներ, քննական յօդուածներ՝ *Ահեկանի*, *Քազինի*, *Ջանասէրի* եւ *Ազդակի* մէջ, գրախօսականով աշխատակցած է *Հայկազեան հայագիտական հանդէսին* (Դ. եւ Զ. հատորներ):

Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին բնակութիւն կը հաստատէ Պելճիքա: 1977-94՝ կը պաշտօնավարէ Պրիքսէլի պետական ծայնասփիռ-դի-հեռատեսիլի կայանին մէջ: Իր նախաձեռնութեամբ ելրոպացի երաժիշտներ կը նուագեն եւ կ'երգեն Կոմիտասի երկերէն: 1995ին կը հաստատուի Կլենտէյլ-Քալիֆորնիա, ուր կը զբաղի իր ազգագրական հաւաքածոյին ուսումնասիրութեամբ, միաժամանակ պարբերաբար կը ստորագրէ երաժշտական քննարկումներ եւ քննադատական յօդուածներ՝ տեղւոյն հայատառ մամուլին մէջ:

Իր հիմնական եւ մնայուն գործը կը հանդիսանայ տասը տարիներու վրայ երկարող իր երգահաւաքի եւ վկայաքաղի հետազօտական գործունէութիւնը: 1985ին, Յեղասպանութեան 70 եւ Կոմիտասի մահուան 50ամեակ-

¹ Ըստ իրեն՝ «երաժշտաբան՝ երաժշտութեան տուեալ բնագաւառ մը կամ հեղինակ մը ուսումնասիրող եւ գիտաշխատող երաժշտագիր»:

ներուն առիթով, իր միջոցներով, կը շրջագայի Սփիուքի հայահոծ քաղաքներ, ի մասնաւորի Փարիզի, Սէն Ռաֆայէլի, Հալէպի, Քեսապի, Քամիշլիի, Աթենքի, Տիբրոյթի, Լոս Անճելըսի հայկական ծերանոցները եւ կը ծայնագրէ Հայոց Յեղասպանութենէն վերապրած մամիկներն ու պապիկները: Այսպէսով, ան կը յաջողի հաւաքել ցարդ անծանօթ, մոռցուած եւ ազգագրական/բանահիւսական արժէք ներկայացնող մեղեդիներ, տոհմիկ երգեր:

Ալահայտոյեան լոյս ընծայած է *Բալուի (եւ փարաժաշրջանի) երաժշտական-ազգագրական հաւաքածոյ* հատորը երկու խտասալիկներով միատեղ, (2009), *Վան-Վասպուրականի ազգագրական բնորոշ երգային նմուշները* երկու խտասալիկով (2015): 2017էն իվեր, իր ծայնագրած երգային նմուշները աշխարհագրական բաժանումներով մաս առ մաս լոյս կը տեսնեն *Յուշամատեն* կայքէջին վրայ: Իր վերջին կոթողական աշխատութիւնը - գործակցութեամբ երաժշտական խմբագիր եւ համակարգչային նոթագրող դոկտ. Ծովիկ Մկրեան-Մարգարեանի - *Բարսեղ Կանաչեանի երաժշտական երկերու ժողովածուն* է (2019), որ կը պարունակէ Կանաչեանի երաժշտական ամբողջական վաստակը կազմող մեներգերն ու խմբերգերը վերանայուած, սրբագրուած:

Ան կարեւոր ներդրում ունեցած է Համազգայինի նախաձեռնած 12 խտասալիկներու հրատարակման, գրելով անոնցմէ շատերուն յառաջաբանները: Այս խտասալիկները կ'ընդգրկեն ընդհանրապէս սփիւքահայ հեղինակներու երկեր: Համազգայինի հետ իր վերջին գործը եղաւ Կանաչեանի ամբողջական երկերուն թուայնացումը (դոկտ. Ծովիկ Մկրեան-Մարգարեանին հետ):

Ան 2021ին իր երգահաւաք-երաժշտաբանի աշխատանքին արգասիքը կազմող ծայնագրութիւնները, շուրջ 550 ծայներիգ, նուիրեց ՀՀ ԳԱԱ Ժողովրդական երաժշտութեան բաժնի Արամ Քոչարեանի անուան ծայնադարանին:

Պետրոս Ալահայտոյեան մահացաւ 11 Սեպտեմբեր 2022ին: Թաղման պաշտամունքը կատարուեցաւ 3 Հոկտեմբերին Կլենտէյլի Հայ աւետ. եկեղեցիին մէջ:

ՌՈՒՊԻՆԱ ԱԼԱՀԱՅՏՈՅԵԱՆ-ԱՐԹԻՆԵԱՆ
roubina.artinian@haigazian.edu.lb

ՍԵՐԳԷՅ ԳԱԼՍՏԵԱՆ
(1940–2022)

Շարժանկարի մասնագէտ, արձակագիր, լրագրող, բեմագրող, Հայաստանի Հանրապետութեան մշակոյթի վաստակաւոր գործիչ Սերգէյ Սարգսի Գալստեանը ծնունդ է 1940ի Յունուարի 5ին, Վրաստանի Ծալկայի շրջանի Քարագլուխ գիւղում: 1967ին աւարտել է ԵՊՀ բանասիրական բաժնի

լրագրության ճիւղը: 1967-68՝ աշխատել է Երեւանի վաւերագրական շարժանկարների կինոստուդիայում որպէս խմբագիր, 1968-74՝ *էկրան* ամսագրի խմբագրութիւնում որպէս պատասխանատու քարտուղար, 1974-75՝ ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի հեռուստատեսութեան եւ ռադիոհաղորդումների պետական յանձնախմբում որպէս խմբագիր: 1975ից աշխատել է Հայաստանի Գրողների միութիւնում, նախ՝ որպէս գրական խորհրդական, 1978ից՝ գեղարուեստական գրականութեան քարոզչութեան կենտրոնի տնօրէն: Գալստեանի բեմագրերով նկարահանուել են վաւերագրական եօթ շարժանկարներ՝ «Ասես երէկ էր», «Երկու բերք նոյն հողամասից», «Ար-տաշէս Հայ-Արտեան», «Վարպետը» եւն.:

Նրա առաջին գրքովները հայ շարժանկարի գործիչների դիմանկարներ էին՝ *Սօս Սարգսեան* (1980), *Արմէն Զիգարիսանեան* (1981) եւ *Գուրգէն Թոնունց* (1982): Յետագայում Գալստեանը շարունակել է ստեղծել այլեւայլ գործիչների ստեղծագործական դիմանկարներ՝ *Գուժ Մանուկեան [դերասանի մասին]* (1987), *Ֆրունզէ Դովլաթեան* (1997), *Կանխարեսութիւն ըստ Սահակեանցի. սրեղծագործական ուղին* (2011), *Կեանքը ափի մէջ. կինոռեժիսոր Ռուբէն Գէորգեանց. սրեղծագործական ուղին* (2011, հայերէն եւ ռուսերէն), *Կարակերգութիւն՝ ըստ Ներսէս Յովհաննիսեանի [սրեղծագործական ուղին]* (2013), *Եւրի Բաբախանեան* (2016), *Արմէն Խաչատրեան. դիմանկարի էքզիզ, Գագիկ Սրեփանեան. դիմանկարի էքզիզ եւ Աշոտ Մովսէսեան. դիմանկարի էքզիզ* (վերջին չորսը՝ 2017): Հայ խաղարկային եւ փաստագրական շարժանկարի տարբեր գործիչների դիմանկարներ են ամփոփում Գալստեանի *Անուններ էկրանի վրայ* (1984) եւ *Հայելի. օրն սկսում է քեզանով* (2000) ժողովածուները:

Գալստեանն առաջին մասնագէտն էր, որ գրեց առաջին հայերէն գրքերը բազմանկարային արուեստի եւ մասնաւորապէս՝ հայկական բազմանկարի մասին՝ *Հրաշքներ, որ կատարւում են ամէն օր [գրոյցներ]* (1989), *Երբ շնչաւորւում է հեքիաթը. գրոյցներ մուլտիպլիկացիայի մասին* (2003) եւ *Կախարդական գորգ. հայկական անիմացիոն կինօ* (2008): Յատկանշական է վերջինը, որը հայ բազմանկարչութեան համապարփակ պատմութիւն է: Գրքի առաջին մասում հեղինակը հնարաւորինս օգտագործել է մամուլի նիւթերը՝ իր պատմական խօսքն ամրագրելով ժամանակակիցների վկայութիւններով, հայ կինոգէտների եւ մտաւորականների՝ բազմանկարչութեան վերաբերեալ գրուած հատուկենտ յօդուածներից կատարած մէջբերումներով: Նա իրաւացիօրէն հայ բազմանկարի առաջացումն ու զարգացումը դիտարկում է խորհրդային անիմացիոն շարժանկարի ընդհանուր համաբնագրում՝ կենտրոնանալով նրա լաւագոյն նմուշների փոքրիշատէ մանրա-

մասն քննության վրայ: Փաստեր, իրողություններ եւ կարծիքներ շարադրելով՝ Գալստեանը կատարում է ուշագրաւ ընդհանրացումներ եւ եզրայանգումներ: Այսպէս, ըստ նրա, 1970ականները բնորոշում են «*հայ մուկտիպիկատորների տեխնիկական, մասնագիտական ձեռքբերումների, վարպետացման, 'փոքր' կինոյի 'հմայքներին' անմնացորդ նուիրումի ձգտումներով*», իսկ 1980ականներից սկսում են հայկական կինոյի զարգացման միտումները: Պատմական այս ակնարկից յետոյ գալիս է գրքի հիմնական՝ «*Զրոյցներ մեկնաբանություններով*» ընդարձակ բաժինը, որտեղ հեղինակը խօսքը տուել է տասներեք բազմակարիչների:

Մինչեւ Գալստեանը՝ հայ վաւերագրական շարժանկարը չէր դարձել առանձին համակողմանի ուսումնասիրութեան առարկայ: Նրա *Ժամանակը եւ փաստը. ակնարկներ հայ կինովաւերագրողների ու նրանց ֆիլմերի մասին* երկմասանի գիրքը (2013-14) լրացնում է հայ մշակոյթի պատմութեան այդ գրեթէ չուսումնասիրուած բնագաւառը: Հեղինակը իր ներկայացրած առարկայի ժամանակագրողն է, գնահատողը, յաճախ նաեւ՝ վկան եւ անմիջական մասնակիցը (շուրջ 14 տարի վարել է *Վաւերագրական կինոյի ժամ* հեղինակային հեռուստահաղորդաշարը): Գալստեանին յաջողուել է իր քննելիք լայնածաւալ նիւթը (հայ փաստագրական կինօն ընդգրկում է աւելի քան 2000 շարժանկար) ներկայացնել պատմողական-վերլուծական կերպով, ըստ ժամանակաշրջանների եւ ըստ կինոգործիչների կեանքի եւ ստեղծագործութեան: Գիրք առաջինում հայ փաստագրական շարժանկարի անցեալն իր ընդհանուր կողմերով շարադրուած է արխիւային նիւթերի, ժամանակի մամուլի, ժամանակակիցների վկայութիւնների հիման վրայ՝ տալով թեմատիկ, ոճային բնորոշումներ, կատարելով ուշագրաւ ընդհանրացումներ: Եւ եթէ գրքի առաջին մասում նա հանդէս է եկել որպէս բարեխիղճ կինոպատմաբան, ապա երկրորդում՝ որպէս հմուտ կինոքննադատ, որը մե'րթ ակնարկային, մե'րթ լրագրական ոճով իր խօսքն է ասել հայ փաստագրական կինոյում իրենց որոշակի խօսքն ասած տարբեր սերունդների վաւերագրողների եւ առանձին շարժանկարների վերաբերեալ: Հիմնականում հակիրճ, սակայն խիստ բնութագրական են հայ վաւերագրողներից շատերի ստեղծագործական դիմանկարները եւ նրանց լաւագոյն ստեղծագործութիւնների վերլուծութիւնները: Աշխատութեան ճանաչողական արժէքը բարձրացնում են նաեւ հիմնական նիւթը լրացնող առանձին կինոգործիչների կենսագրութիւնները:

Գալստեանի վերջին կինոգիտական աշխատութիւնները վերաբերում են հայ շարժանկարի երկու բացարձակ մեծութիւններին՝ *Փարաջանով. հանդիպումներ եւ ոչ միայն* (2020) եւ *Փելէշեան. մեր ժամանակների լեզունդը* (2021, հայերէն եւ ռուսերէն):

Գալստեանը կազմել եւ խմբագրել է *Լոյս զուարթ. քերթուածներ* (2014, ընդգրկում են Լեւոն-Զաւէն Սիւրմելեանի բանաստեղծութիւնները) եւ *Սիւր-*

Միլոմելեանը եւ Հայաստանը (2016) ժողովածուները: Հրատարակել է նաեւ երկու վէպ՝ *Ովսաննա-օրինություն առ Աստուած* (2003) եւ *Մատարո* (2019):
Սերգէյ Գալստեանը մահացաւ 2022ի Օգոստոսի 26ին, Երեւանում:

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ
artsvi@yahoo.com

ԱՐԱՄ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
(1930-2022)

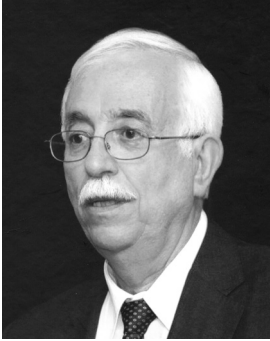
Գրականագէտ պրոֆեսոր Արամ Գրիգորեանը ծնունդ է 28 Սեպտեմբեր 1930ին, Թիֆլիս:

1953ին աւարտել է ԵՊՀ: 1958-63՝ Մանուկ Աբեղեանի անուան գրականության ինստիտուտի (ՄԱԳԻ) գիտաշխատող, 1964-71՝ աւագ գիտաշխատող, 1989-94՝ փոխտնօրէն, 1994ից ՄԱԳԻ խմբի ղեկավար: 1979-88՝ եղել է Հայաստանի Գրողների միության քարտուղար, բանասիրական գիտությունների դոկտոր՝ 1970ին, 1996ին ընտրուել է ակադեմիկոս, 2000-4՝ ՀՀ ԳԱԱ նախագահության անդամ: 1967ից անդամ՝ Հայաստանի եւ ԽՍՀՄ Գրողների միությանց: Դասաւանդել է Հայ-Ռուսական համալսարանում. այնտեղ 2003ից գիտական ղեկավարն էր Ռուսական բանասիրության ինստիտուտին եւ անդամ՝ ՌՀՀ *բանքերի* խմբագրական-հրատարակչական խորհրդին:

Գրիգորեանի հիմնական աշխատությունները վերաբերում են գրականության տեսությանը, հայ գրականության պատմությանը եւ ազգային առանձնայատկություններին: Նրա ամէլի քան հարիւր յօդուածները լոյս են տեսել գիտական եւ գրական տարբեր պարբերականներում, նաեւ՝ մոսկովեան *Վոպրոսի լիտերատուրի*, *Դրուժբա նարոդով*, *Լիտերատուրնայա գազետա*, *Սովետսկայա կուլտուրա* եւն.: Ունի բազմաթիւ ուսումնասիրություններ ակադեմիական տարբեր հատորեակներում, ինչպէս՝ *Խորհրդային բազմազգ գրականության պատմություն*, *Հայ գրականության պատմություն* եւ այլ հատորաշարքերում: Խմբագրել է բազում գրքեր, համահեղինակ է մի շարք ռուսերէն եւ հայերէն գրքերի, ինչպէս՝ *Գեղարուեստական ոճի եւ պարկերի կառուցուածքը* (ռուսերէն, 1974), *Աւանդոյթները եւ գեղարուեստական զարգացումը* (1976), *Սովետահայ գրականության պոեզիական*. գրական-տեսական ուսումնասիրություններ (1980), *Եղիշէ Չարենցը եւ 1920ական թուականների սովետահայ պոեզիան* (1983), *Հայ գրականության ազգային առանձնայատկությունները* (2003), *Հայոց նորագոյն գրականություն*. պատմության ուրուագիծ (2004): Հեղինակ է *Քննադատությունը եւ գրական պրոցէսը*. օգնություն դասախօսին (1979), *Գրական երկի կառուցուածքի վերլուծությունը* (ռուսերէն, 1984), *Ոճային որոնումները եւ*

գրական զարգացումը (ռուսերէն, 1987), Գրական երկի ամբողջականութիւնը (ռուսերէն, 2004) հատորներին:

Արամ Գրիգորեանը մահացաւ 5 Մարտ 2022ին, Երեւան:

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ
(1941–2022)

Լիբանանահայ հայագէտ-բանասէր, մշակութային գործիչ, գրադարանագէտ, խմբագիր եւ հրատարակիչ, լրագրութեան պատմաբան, մատենագէտ, մանկավարժ, ՀՀԳԱԱ պատուաւոր դոկտոր Ժիրայր Դանիէլեան ծնած է 1941ին, Ճիւնի, Լիբանան:

Յաճախած է Պէյրութի Վիեննական միսիթարեան, եւ ՀԲԸՄ Յովակիմեան-Մանուկեան վարժարանները: Հայկազեան քոլէճին մէջ (այժմ՝ համալսարան) հետեւած է պատմութեան եւ մանկավարժութեան: Ան քսաներեք տարի պաշտօնավարեց Հայկազեան համալսարանին մէջ՝ իբրեւ հայագիտական գրադարանի վարիչ, ապա՝ իբրեւ գրադարանապետ: Այնուհետեւ Դանիէլեան ստանձնեց տնօրէնի պաշտօն՝ ՀԲԸՄ Յովակիմեան-Մանուկեան եւ Դարուի Յակոբեան երկրորդական վարժարաններուն մէջ:

1992-99՝ Դանիէլեան անդամ էր Հայկազեան հայագիտական հանդէսի խմբագրակազմին, իսկ 2000-22՝ անոր խորհրդատուներու մարմնին: Ան անդամ էր նաեւ Հիւսիսեան հայագիտական եւ Հասկ հայագիտական տարեգիրքերուն, Երիտասարդ հային, ՀԲԸՄի Խօսնակ պաշտօնաթերթին եւ Ճիրակ ամսագրին:

Ստորագրած է բազմաթիւ յօդուածներ՝ *Զարթօնք*, *Արարալ*, *Ազդակ* օրաթերթերուն, *Սփիւռք* եւ *Նայիրի* շաբաթաթերթերուն մէջ: 2005ին կը հիմնադրէ Կամար գրական պարբերաթերթը, որուն պատասխանատու խմբագրի պաշտօնը կը ստանձնէ մինչեւ իր մահը: 2015-21՝ կը վարէ մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հայագիտական հիմնարկը:

Հեղինակ է շարք մը բանասիրական գիրքերու եւ ուսումնասիրութիւններու.- *Հայ մամուլի հաաքածոյ* (1974, վերահրատ.՝ 1981), *Ռամկավար ազգայական մամուլը* (1982), *Նահանջը առանց երգի՞ն իբրեւ վկայութիւն* (1983), *Հայ նոր պարբերական մամուլը, 1967-1981* (1984), *Լիբանանահայ տպագրութիւնը պատերազմի տարիներուն. 1975-1984* (1986), *Բանասիրական որոնումներ* (1997), *Լիբանանահայ դպրոցը. թիւեր եւ մտորումներ* (2002), *Գրական որոնումներ* (2007), *Բանասիրութեան բախողներուն մէջ* (2011), *Մատենագիտութիւնը ընդդէմ ցանկագրումի. 'Լիբանանահայ գիրքը...' յաւելումներ, մատենանշումներ, սրբագրութիւններ եւ անհրաժեշտ ցանկեր*

(2018): Յետմահու լոյս տեսաւ անոր վաստակը ամփոփող *Անկրկնելի Ժիրայր Դանիէլեան* հատորը (2023):

Իր խմբագրութեամբ վերահրատարակուեցան Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ հայկական բնօրաններու շարք մը յուշամատեններ, մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան նախաձեռնութեամբ:

Դանիէլեան եզակի հետազօտող մըն էր, բանասիրական բնագաւառին մէջ անխոնջ պեղումներով նորութիւններ յայտնաբերող, սխալներ մատնանշող:

2011ին, իր ծննդեան 70 եւ գրական գործունէութեան 50ամեակներուն առիթով Դանիէլեան պարգեւատրուեցաւ զանազան շքանշաններով, ոսկեմետալներով, պատուոգրերով, ստացաւ նաեւ մեծի տանն Կիլիկիոյ Արամ Ա. կաթողիկոսին շնորհատրական կոնդակը եւ «Մեսրոպ Մաշտոց» շքանշանը: Ան ստացած է նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան «Մովսէս Խորենացի» եւ Հայաստանի Գրողներու միութեան շքանշանները:

4 Օգոստոս 2020ին Պէյրութի նաւահանգիստին պատահած ահաւոր պայթումին պատճառով իր աչքերէն վիրատրուեցաւ, աչքերէն մին գրեթէ կորսնցուց, իսկ միւսը՝ ծանրօրէն վնասուեցաւ:

Ժիրայր Դանիէլեան մահացաւ 24 Նոյեմբեր 2022ին, Մ. Նահանգներ:

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՐԻԻԿԵԱՆ (1964–2023)

ՀՀ բանակի հարիւրապետ (1994), բանասիրական գիտութիւններու դոկտոր (2014), լրագրող, գրականագէտ Վարդան Գէորգի Դերիկեանը ծնած է 18 Մայիս 1964ին, Կիրովական (ներկայիս Վանաձոր):

1986ին աւարտած է ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտէտը: 1988-94՝ պարբերաբար եղած է *Հայ զինուոր* եւ *Երկիր* թերթերու Արցախի յատուկ թղթակից, Փետրուար-Յուլիս 1994ին՝ Մարտակերտի ռազմաճակատի 5րդ մոտոհրաձգային կամաւորական ջոկատի օպերատիւ բաժնի աւագ սպայ: 1989-93՝ «Գթութիւն» բարեգործական կազմակերպութեան *Հուսատրիչ* թերթի խմբագրի տեղակալ, խմբագիր՝ 1990էն, միաժամանակ՝ Մատենադարանի գիտաշխատող, 1993էն՝ նաեւ *Էջմիածին* ամսագրի խմբագրի տեղակալ, 2000էն՝ գլխավոր խմբագիր: 2015-23՝ ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի անուան գրականութեան ինստիտուտի տնօրէն:

Պարգեւատրուած է Հայաստանի Հանրապետութեան «Մարտական խաչ» 2րդ աստիճանի շքանշանով:

Մասնակցած է Հայկազեան համալսարանի Հայկական Սփիւռքի ուսումնասիրութեան կեդրոնի կազմակերպած Իրաքի եւ Եգիպտոս-Սուտան-Ե-

թովպիոյ հայօճախներուն (2017 եւ 2018) նուիրում գիտաժողովներուն, ներկայացնելով մանրամասնեալ եւ համապարփակ պատմութիւնը այդ հայօճախներու եկեղեցական թեմերուն:

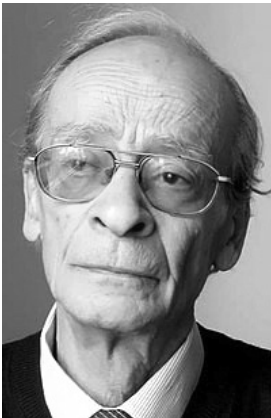
Բեղուն եւ նուիրեալ գրիչ, գիտական խորունկ մտքի եւ լայն տեսադաշտի տէր Դերիկեան կը յատկանշուէր ազնուութեամբ, համեստութեամբ եւ շինիչ գործնականութեամբ: Դժբախտաբար, ան կեանքէն հեռացաւ իր գիտական բերքի հազիւ առաջին մեծ շրջանը բոլորած: Հրատարակած է *Երուսաղէմի հայ ուխտաւորը* (1999), *Պայծառակերպութիւնը եւ Վարդավառի տօնը* (2006), *Հայ գիրքը, մասն Ա.* (2012), *Հայ գիրքը աշխարհի խաչմերուկներում* (2012), *Վասպուրականի արծիւը հայ գրականութեան անդաստափնում* (2021) աշխատութիւնները:

Դոկտոր Վարդան Դերիկեան մահացաւ 13 Ապրիլ 2023ին, Երեւան:

ՀՀՀ

ՍՈՒՐԷՆ ՅԱՍՄԻԿԵԱՆ

(1935–2022)

Շարժանկարի պատմաբան, քննադատ, տեսաբան, բեմագրող, արուեստագիտութեան թեկնածու, ՀՀ արուեստի վաստակաւոր գործիչ (1987), ուսուցչապետ (1996) Սուրէն Գուրգէնի Յասմիկեանը (Յակոբեան) ծնուել է 1935 Մարտի 19ին, Երեւանում: Հայ թատրոնի եւ շարժանկարի ականաւոր դերասանուհի, առաջին ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստուհի Յասմիկի (Թագուհի Յակոբեան, 1879-47) թոռն է:

Սուրէն Յասմիկեանը մի առիթով գրել է, որ հայ շարժանկարն իր համար թերեւս սկսուել է 1943ի այն օրը, երբ յայտնուել է Երեւանի գլխաւոր հրապարակում եւ տեսել «Դաւիթ-Քէկ» շարժանկարի համար կառուցուած բեմագարդերը: Սակայն շարժանկարին նուիրուելը հաւանաբար նախա-սահմանուեց դեռ նրա ծննդեան տարում, երբ Ստեփան Կէորկովի նկարա-հանող խումբը վաւերագրել է սիրուած դերասանուհուն՝ վերջինիս բեմա-կան գործունէութեան երեսնամեակին նուիրուած վաւերագրութեան մէջ, որտեղ Յասմիկը խաղացնում է մի քանի ամսական Սուրիկին եւ ապա յանձնելով մօրը՝ գնում թատրոն...: Դեռ մանկուց որոշել է արուեստով զբաղուելու դէպքում, ի պատիւ մեծ մօր, ընտրելու է «Յասմիկեան» կեղ-ծանունը, որը յետագայում դարձել է նրա «պաշտօնական» ազգանունը:

1957ին աւարտել է ԵՊՀ բանասիրական բաժանմունքի ռուս գրականութեան բաժինը: Նոյն թուականին Երեւանում լոյս է տեսել նրա կազմած *К показу спектаклей Даргинской драматической студии* (Դարգինեան

դրամատիկական ստուդիայի ներկայացումների ցուցադրության առթիվ) գրքով: 1960ականներին աշխատել է «Հայֆիլմ»-ում որպես խմբագիր: Եղել է առաջիններից, որոնք գիտական ուսումնասիրության առարկայ են դարձրել հայ շարժանկարը: 1970ին Մոսկուայում ստացել է արուեստագիտության թեկնածուի կոչում: 1971-82՝ եղել է Հայաստանի Պետկինոյի գլխավոր խմբագիր, 1989ից՝ Հայաստանի Շարժանկարիչների միության կինոքննադատների խմբի նախագահ: 1968-78՝ հեռուստատեսությունում վարել է հայ կինոյին նուիրումա՞ծ հաղորդաշար: 1972ից դասաւանդել է Երեւանի Խաչատուր Աբովեանի անուան պետական մանկավարժական համալսարանի մշակույթի բաժնում, 1983ից՝ Երեւանի Թատրոնի եւ կինոյի պետական ինստիտուտում, որտեղ 1994-2006՝ եղել է շարժանկարի տեսութեան եւ պատմութեան ամբիոնի վարիչը: 1991ին դրուագային դերով նկարահանուել է Վիգէն Չալոբանեանի «Ձայն բարբառոյ...» շարժանկարում:

1957ից հեղինակել է շուրջ 1000 կինոքննադատական յօդուած, բազմաթիւ բեմագրեր: Ռուսերէն լոյս են տեսել նրա *Армянская кинематография* (Հայկական շարժանկարը, 1977) եւ *Кино Армении* (Հայաստանի շարժանկարը, 1981) գրքովները:

1992ին լոյս տեսաւ Յասմիկեանի առաջին ծաւալուն *Тесный кадр* (Սեղմ դրուագ) աշխատութիւնը: Չլինելով հայ կինոյի պատմութիւն՝ այն ժամանակագրօրէն ներկայացնում է հայ շարժանկարի գեղարուեստական արտայայտչականութեան հոլովոյթը՝ հիմնականում նրա ուղենշային եւ կարեւոր դերակատարութիւն ունեցած նմուշների արուեստաբանական վերլուծութեան միջոցով: Ըստ հեղինակի՝ 1960ականներին հայ շարժանկարը ձեռք է բերել իր իսկական ծայնը եւ հնարատրութիւն տուել խօսել հայ կինոյի՝ որպէս գեղարուեստական երեւոյթի մասին: Յասմիկեանի խօսքը մեծ մասամբ մնում է արուեստաբանական վերլուծութեան, կինոստեղծագործութեան արժեւորման սահմաններում՝ զուգահեռներ կատարելով համաշխարհային շարժանկարի, թատրոնի, գրականութեան տարբեր երեւոյթների հետ: Գրքում չկան յղումներ, աղբիւրների վկայակոչումներ. այն հեղինակի՝ բուն շարժանկարային գործընթացի բովով անցած եւ այդ ամէնը ժամանակի հետ «մարսած» մասնագէտի երկարամեայ դիտարկումների, վերլուծումների եւ բիրեղացումների հանրագումարն է, փորձ՝ ի յայտ բերելու հայ կինոյի զարգացման տրամաբանութիւնը: Ըստ նրա, 1920ականների հայկական կինոպաստառին տիրապետողը ժողովրդի կենցաղն է՝ արտայայտուած ինչպէս մանրամասների, այնպէս էլ դիպաշարային կապերում եւ անգամ փոխաբերութեան մէջ: Յաջորդ գլխում կինոգէտը տալիս է պաստառին փողոցի՝ որպէս գործող անձի, հաւաքական կերպարի ի յայտ գալը՝ չվարանելով յայտարարել, որ «Փողոցը, որ բացայայտել եւ երգել է իդրական նէոռէալիզմը, ճանաչուել է հայկական ‘Պեպօ’ ֆիլմում» (էջ 18): 1950–60ականներին ոչ պատահականօրէն աշխարհի գրեթէ բոլոր լայնութիւններում տեղի է ունեցել, Յասմիկեանի բնորոշմամբ, ինքնաճանաչման

բուն բռնկում, որն իր վառ հետքն է թողել արուեստի մէջ, նոյնը եւ՝ հայ շարժանկարի ասպարէզում: Առաջին ակնառու երեւոյթը հայ կինոմշակոյթում համարում է Ֆրունզէ Դովլաթեանի «Բարեւ, ես եմ»ը՝ բնորոշելով այն որպէս զուտ հեղինակային շարժանկար: Յասմիկեանի համոզմամբ՝ այդ աշխատանքը չծնեց յետնորդներ, «սակայն առաջացրեց աննախադէպ վերելք հայ շարժանկարում, գրեթէ իւրաքանչիւր կինոարուեստագէտի մէջ ցանկութիւն առաջացրեց անմիջապէս, անյապաղ արտայայտուելու եւ գիտակցաբար, միտումնաւոր գնալու մէկ այլ ճանապարհով, քան 'Բարեւ, ես եմ'ի հեղինակները: Այդպեղ է, թերեւս, հայ կինոյում ֆիլմի գլխաւոր, վճռորոշ նշանակութիւնը՝ դառնալ մի տեսակ գեղարուեստական սկզբի սադրող ժամանակակից հայ կինոմարտգրաֆում» (էջ 74): Կարեւորութեան առումով Յասմիկեանն առանձնացնում է ժամանակաշրջանի մէկ այլ շարժապատկեր՝ Հենրիկ Մալեանի «Եռանկիւնի»ն, քանի որ այս գործը յստակօրէն բանաձեւել է այն գաղափարը, որ առկայ էր 60ականների մթնոլորտում եւ որը նա անուանում է «հայ կինոյի ամէնից ներդաշնակ սրեղծագործութիւնը... ժամանակակից ազգային ինքնագիտակցութեան ամենաբարձր արտայայտութիւնը հայ կինոյում» (էջ 145): 1960ականների մասին խօսելիս Յասմիկեանը շատ քիչ է խօսում հայ կինոյի երկու մեծութիւնների՝ Փարաջանովի եւ Փելէշեանի մասին, ոչ թէ որ ըստ արժանւոյն չի գնահատում երկուսի ստեղծագործութիւնը, այլ թերեւս այն պատճառով, որ «տարբեր աստիճանների երկրպագող» այս երկու կինոհանճարներն իրենց յայտնագործած կինոլեզուով ասես դուրս են հեղինակի գծած «սեղմ դրուագի» սահմաններից:

Յասմիկեանը հեղինակել է նաեւ *Остров спасения: Эстетические параметры киноискусства* (Փրկութեան կղզի. շարժանկարի գեղագիտական յարաչափերը, 2003) *Книга (без) конца: Опыт расследования* (Գիրք (ան)վերջի. Երեւան. հետաքննութեան փորձ, 2014) ռուսերէն եւ համահեղինակել՝ *Հոլութեան գեղագիտութիւնը XX դարի դրամատուրգիայում: (Էսսէ-ուսումնասիրութիւն)*, (2013) հայերէն աշխատութիւնները:

Սուրէն Յասմիկեանը մշահացաւ է 2022ի Հոկտեմբերի 13ին, Երեւանում:

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

artsvi@yahoo.com

ՌԻԶԸՐՏ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

(1932-2023)

Ամերիկահայ վաստակաւոր պատմաբան Ռիչըրտ Յովհաննէսեանի մահով, արդի հայոց պատմութեան ուսումնասիրութիւնը ծանր հարուած կրեց:

Ռիչըրտ Յովհաննէսեան ծնած է 9 Նոյեմբեր 1932ին, Թուլարէ (Քալիֆորնիա): Ցեղասպանութեան վերապրողներու զաւակ ըլլալը կարեւոր դեր խաղացած է իր ուսումնական կեանքին մէջ: 1954ին շրջանաւարտ եղած է Քալիֆորնիոյ համալսարանէն (Պըրքլի), իսկ 1958ին ու 1966ին ստացած է

ստացած է պատմության մագիստրոսի եւ դոկտորի տիտղոսները Քալիֆորնիոյ համալսարանէն (Լոս Անճելըս):

Յովհաննէսեան Քալիֆորնիոյ համալսարանին մէջ (Լոս Անճելըս) սկսած է պատմութիւն դասաւանդել 1962ին, իսկ միաժամանակ՝ 1966-69ին, Լոս Անճելըսի Մաունթ Սէյնթ-Մերի քոլէճի օգնական դասախօս եղած է: Ան կարելոյ մասնակցութիւն բերած է Լոս Անճելըսի Քալիֆորնիոյ համալսարանին մէջ հայոց պատմութեան ամպիոնի հաստատումին մէջ: Հայ կրթական հիմնարկութեան անունով արդի հայոց պատմութեան ամպիոնի առաջին վարիչը եղած է 1986-2011ին: Աւելի ետք, ամպիոնը ի պատիւ իրեն իր անունով վերամկրտուած է:

1967ին, Յովհաննէսեան իր աւարտաճառը հրատարակած է “Armenia on the Road to Independence” խորագրով: Աւարտաճառը ներածութիւնը հանդիսացած է քառահատոր կոթողական գործի մը՝ *The Republic of Armenia* (1971-96), որ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան ուսումնասիրութեան հիմնարար աշխատութիւն մը կը հանդիսանայ մինչեւ օրս:

Այնուհետեւ, Յովհաննէսեան նուիրուած է Օսմանեան կայսրութեան հայկական քաղաքներու եւ գաւառներու պատմութեան յարութիւն տալու: 1997ին սկսած է կազմակերպել լայն ժողովրդականութիւն վայելած գիտա-ժողովներու շարք մը, 2000-22ին խմբագրելով ու հրատարակելով 14 հատորներ, որոնք կը պարունակեն անոնց զեկուցումները: Հատորները նուիրուած են Վասպուրականի, Խարբերդի, Կիլիկիոյ (Սիմոն Փայասլեանի հետ), Սեբաստիոյ, Տրապիզոնի, Պիթլիսի, Կարսի ու Անիի, Տարօնի, Իզմիրի, Պոլսոյ, Կեսարիոյ եւ այլ վայրերու: Ան նաեւ խմբագրած է անգլերէն հայոց պատմութեան հաւաքական հեղինակութեամբ երկհատորեակ մը՝ *The Armenian People from Ancient to Modern Times* (1997-98):

Հանգուցեալ պատմաբանը արեւմտեան կիսագունդին մէջ ամուր հիմքերու վրայ դրած է արդի հայոց պատմութեան բնագաւառի հետազօտութիւնն ու դասաւանդութիւնը:

Ստացած է բազմաթիւ մրցանակներ ու ծառայած բազմաթիւ կրթական հաստատութիւններու հոգաբարձութիւններուն մէջ: 1990ին ընտրուած է ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանեան անդամ: 1970ականներու վերջերէն, նուիրուած է նաեւ Հայոց Յեղասպանութեան ժխտողականութեան դէմ պայքարին: Լոյս ընծայած է *The Armenian Holocaust* մատենագիտութիւնը 1980ին: Կազմակերպած է բազմաթիւ գիտաժողովներ ու հրատարակած անոնց զեկուցումներու հատորները՝ նպաստելով հարցի լուսաբանութեան իր տարբեր կողմերով: Ան նաեւ կոթողական ծրագիր մը գլխաւորած է՝ վերապրողներու ականատեսի վկայութիւնները պահպանելու, որուն ընթացքին ինք ու իր ու-

սանողները աւելի քան 1000 քալիֆորնիաքնակ վերապրողներու վկայութիւնները արձանագրած են:

Փրոֆեսոր Յովհաննէսեան երկար ժամանակ պայքարած է նաեւ հայագիտութեան կարգավիճակը բարձրացնելու գիտական աշխարհին մէջ, ինչպէս նաեւ հայագիտութեան մակարդակը զարգացնելու: 1974ին, Հայագիտական ուսմանց ընկերակցութեան (Society for Armenian Studies) հիմնադիր հինգ անդամներէն մէկը եղած է՝ Տիգրան Գոյումճեանի, Նինա Կարտոյեանի, Աւետիս Սանճեանի եւ Ռուպըրթ Թոմսընի հետ, եւ անոր նախագահութիւնը վարած է երեք անգամ (1977, 1991-92, 2006-09):

1982ին, համբաւաւոր պատմաբանը «Մեսրոպ Մաշտոց» մետալը ստացած է ձեռամբ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Գարեգին Բ.ի: Աւելի ուշ, ՆՍՕՏՏ Արամ Ա. կաթողիկոսի կողմէ մեծարուած է Կիլիկիոյ Ասպետի (2001) եւ Կիլիկիոյ Իշխանի (2018) շքանշաններով:

Վաստակաշատ պատմաբան, Ռիչըրտ Յովհաննէսեան մահացաւ 10 Յուլիս 2023ին:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՐՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՎՐԴ. ՊՁՏԻԿԵԱՆ
(1937–2021)

Աստուածաբան, փիլիսոփայութեան եւ արուեստի պատմութեան դոկտոր, գեղանկարիչ Յարութիւն Վրդ. Պզտիկեան ծնած է 1937 Յուլիս 27ին, Պէյրութ, մուսալեռցի ընտանիքի մէջ: 13 տարեկանին մեկնած է Վենետիկի Մխիթարեան մայրավանք, ապա դրկուած Հռոմ՝ համալսարանական ուսումը շարունակելու, ուր ստացած է դոկտորականը: Տարի մը հետեւած է Վատիկանի կողմէ հաստատուած «Musica Sacra»՝ հոգեւոր երաժշտութեան դասընթացքներուն: 1962ին կարտինալ Աղաճանեանի ձեռամբ վարդապետ օծուած եւ մաս կազմելով Մխիթարեան ուխտին, ծայրագոյն վարդապետ աստիճանով վերադարձած Վենետիկ, ուր յաճախած է տեղոյն գեղարուեստից ակադեմիան:

Ծառայած է Եւրոպայի, Միջին Արեւելքի եւ Ամերիկայի հայօճախներուն մէջ: Ան հոգեւոր եւ ստեղծագործական կեանքին զուգահեռ վարած է նաեւ խմբագրական եւ վարչական գործեր, եղած է տնօրէնը Հալէպի Մխիթարեան վարժարանին: Իր առաջին արուեստի ցուցահանդէսը կայացած է 1962ին Վենետիկի մէջ: Պզտիկեան հեղինակ է շարք մը գիրքերու հայերէն եւ օտար լեզուներով, ինչպէս՝ *Մխիթարի եւ Մխիթարեաններու նպաստը հայ մշակոյթին* (2003), *Մխիթար վրդ. Սեբաստացիի եւ Մխիթարեաններու նպաստը հայ մշակոյթին* (2003), *Հայ ժողովուրդի ազատագրութեան պայ-*

քարը (ԺԹ.Ի. դր.) (2004), Պատմական հողերու վրայ (2004), Խոհեր կեանքի մասին (2004), Հայկական ցուլքեր (Թիւ 1-11 գիրքերը՝ 2004-11), Հայաստանեան պարկերներ. Եւսերբոս Քրոնիկագիր (2003), Հայաստանեան պարկերներ. հայ ժողովուրդի պատմութիւն (2004), Հայաստանեան պարկերներ. հայ գրականութիւն (2007):

Յարութիւն վրդ. Պզտիկեան մահացաւ 11 Ապրիլ 2021 Փարիզի արուարձան Սեւր քաղաքին մէջ գտնուող Սամուէլ Մուրատեան վարժարանին մէջ:
 <<<

ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆԵԱՆ (1955-2022)

Յայտնի պատմաբան Արամ Հրաչիկի Սիմոնեանը ծնուել է 1955ին Գորիս քաղաքում: 1972-77՝ ուսանել է ԵՊՀ պատմութեան ֆակուլտետում, 1977-81՝ ԽՍՀՄ ԳԱ ԽՍՀՄ պատմութեան ինստիտուտի թեկնածուականում, ուր մասնագիտացել է Անդրկովկասի նոր դարի պատմութեան ասպարէզում: 1981-85՝ աշխատել է Հայաստանի ԽՍՀ ԳԱ պատմութեան ինստիտուտում որպէս կրտսեր գիտաշխատող, այնուհետեւ՝ գիտաշխատող, 1983ին պաշտպանել թեկնածուական: 1986-2000՝ եղել է ԵՊՀ ԽՍՀՄ պատմութեան ամբիոնի օգնական, ապա՝ հայոց պատմութեան ամբիոնի դոցենտ, 2000ին պաշտպանել դոկտորական, իսկ 2005ին ստացել է պրոֆեսորի կոչում:

Սիմոնեանը 1993-95՝ ստանձնել է ԵՊՀ գիտական քարտուղարի, իսկ 1995-2000՝ ԵՊՀ ուսումնական վարչութեան պետի պաշտօնները, 2000ին նշանակուել է ԵՊՀ ուսումնական աշխատանքների գծով պրոռեկտոր, Մայիս 2006ին ընտրուել ռեկտոր եւ այդ պաշտօնն զբաղեցրել է մինչեւ 2019ի Մայիսի 23ը: 2006ին ընտրուել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ, 2008ին նշանակուել ԵՊՀ ՀՀԻ տնօրէն:

Գիտական գործունէութեան ընթացքում Սիմոնեանը հեղինակել է 100ից անելի պատմագիտական աշխատանքներ, որոնց թում՝ չորս մենագրութիւն.- *Рабочие Закавказья в общероссийском рынке наемного труда в конце XIX-начале XX вв. (Историко-статистический анализ)* (Անդրկովկասի բանուորները համառուսաստանեան վարձու աշխատաշուկայում ԺԹ. դարավերջ-Ի. դարասկզբին. պատմա-վիճակագրական վերլուծութիւն) (1995), *Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 ԹԹ.* (2000), *Զանգեզուրի գոյապայքարը 1917-1920 ԹԹ.* (2017):

Հայ ժողովրդի Ի. դարասկզբի պատմութեան հիմնահարցերին նուիրուած Սիմոնեանի գիտական մենագրութիւններն առնչում են գլխաւորապէս պատմական վիճակագրութեանը, արդիւնաբերական դրամագլխին,

ինչպես նաև Արցախի ու Ջանգեզուրի 1917-21ի պատմության հիմնախնդիրներին: Նա երախտաշատ հետք թողեց մասնատրապետ իր հայրենի երկրամասի՝ Սիւնեաց աշխարհի ազգային-ազատագրական պայքարի ուսումնասիրության ասպարեզում: Նրա գիտական հետաքրքրությունների առանցքում էին նաև Հայկական Հարցի, Հայոց Ցեղասպանության եւ հայոց պետականության խնդիրներին առնչուող հիմնահարցերը: Սիմոնեանի ուշադրության կենտրոնում էին նաև ժամանակակից արցախեան հիմնահարցը եւ արցախահայությունը: Այդ մասին են վկայում նրա բազմաթիւ այցելություններն Արցախ, տեղի համալսարանի հետ սերտ գործակցությունը: 2006 Յունիսին նա նախաձեռնեց *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցեալը, ներկան եւ ապագան* միջազգային գիտաժողովի կազմակերպումն ու անցկացումը Ստեփանակերտում: Նա նաև իր գործընկերներ Ալիկ Ղարիբեանի եւ հանգուցեալ Էմմա Բաբայեանի հետ հրատարակության պատրաստեց *Արցախ. Կարաբախ: Ծննդագրությունը ռուսական լեզվով. 1988-2012 թթ. (Արցախ. Ղարաբաղ, մարտնչագիտություն ռուսերեն լեզվով. 1988-2012)* (2011) փաստաթղթերի ժողովածուն:

Սիմոնեանի նախաձեռնությամբ ԵՊՀ հրատարակչությունը ծաւալել է բեղուն տպագրական գործունեություն: 2014ին նա հիմնադրել է *Հայագիտության հարցեր* հանդեսը, որի գլխավոր խմբագիրն էր: Նրա ղեկավարությամբ պաշտպանուել են 12 թեկնածուականներ:

Սիմոնեանի շնորհիւ ԵՊՀ-ն աշխուժորէն գործակցել է արտերկրի կրթական, գիտական տարբեր հաստատությունների հետ: Նա մասնակցել է բազմաթիւ միջազգային եւ հանրապետական գիտաժողովների: Մեծ էին ԵՊՀ-ն ժամանակակից հետազոտական համալսարան դարձնելու ուղղությամբ նրա կատարած աշխատանքները: Նրա ղեկավարման տարիներին ԵՊՀ-ում գիտակրթական զարգացմանը զուգահեռ բացուեցին մի շարք նոր ստորաբաժանումներ՝ Չինագիտության կենտրոնը, Հայ-հնդկական կենտրոն ամբիոնը, ԵՊՀ Ռուսական կենտրոնը:

Մեծ Եղեռնի հարիւրամեայ տարելիցին ընդառաջ ԵՊՀ գրադարանի մուտքի մօտ Սիմոնեանի ջանքերով հիմնուեց երախտիքի ծառուղին, որտեղ տեղադրուեցին Անատոլ Ֆրանսի, Պիէր Քիյարի, Եոհաննէս Լեփսիուսի, Արմին Վեգների, Հենրի Մորգընթաուի, Ջէյմս Բրայսի, Ֆրանց Վերֆելի, Եակոբ Քիւնցլերի, Կարէն Եպպէի, Ֆրիտիոֆ Նանսէնի, Ալմա Եոհանսոնի, Ռաֆայէլ Լեմկինի կիսանդրիները:

Սիմոնեանը նաև պատուարժան քաղաքացի էր: Ունենալով հայ մարդուն բնորոշ առաքինությունները՝ նա իր ամբողջ կեանքի ընթացքում շրջապատի նկատմամբ դրսեւորել է նրբանկատ ու հոգատար վերաբերմունք: Նրա բնատրուականն առանցքային էին հասարակութեանը պիտանի լինելու, կենսագործունեութեան ներդաշնակություն ձեւաւորելու իւրայատկութիւնները: Միաժամանակ առանձնանում էր նաև իւրաքանչիւր անհատի նկատմամբ նրա ներողամիտ ու սրտցաւ վերաբերմունքը:

Սիմոնեանն արժանացել է Հայաստանի Հանրապետության գիտության վաստակավոր գործչի տիտղոսի (2014), Սանկտ-Պետերբուրգի Պետական համալսարանի պատուավոր դոկտորի (2012), Ղազախստանի Ղազախստանի անկախության 20ամեակ (2011) եւ Թուրքմենստանի Մահթումկուլի Ֆրագի (2014) պետական պարգևների, Մովսէս Խորենացի (2009) ու Վաչագան Բարեպաշտ (2016) մեդալների:

Արամ Սիմոնեանը կեանքին վաղաժամ հրաժեշտ տուեց 8 Յունիս 2022ին, Երեւանում:

ԱԼԻԿ ՂԱՐԻԲԵԱՆ (algharibyan@yahoo.com)
ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ (varuzhan.poghosyan@bk.ru)

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ (1951–2023)

Կեանքի 72րդ տարում իր մահկանացուն կնքեց հայ ձեռագրագիտության երախտավոր, պատմագիտության դոկտոր Գեորգ Տէր Վարդանեանը: Միջնադարեան Հայաստանի գրաւոր-մշակութային ժառանգութեան անխոնջ ուսումնասիրողը Մաշտոցեան Մատենադարանում իր նախորդներ Լեւոն Խաչիկեանի, Ասատուր Մնացականեանի, Օննիկ Եգանեանի, Արտաշէս Մաթեոսեանի եւ միա արժանաւոր մատենադարանցիների գործի լիիրաւ շարունակողն էր:

Գեորգ Տէր Վարդանեանը ծնուել է 1951 Յունուարի 9ին ՀՀ Տաւուշի մարզի Բերդ համայնքի Ներքին Կարմիրաղբիւր գիւղում: 1973ին աւարտել է ԵՊՀ պատմութեան ֆակուլտէտի հնագիտութեան, աղբիւրագիտութեան եւ ազգագրութեան բաժինը:

1974ից մինչեւ կեանքի վերջը նա աշխատել է Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ-Մատենադարանում, 1978ից՝ աւագ գիտաշխատող եւ գլխավոր ասանդապահ (մատենապահ), 1992ից՝ նաեւ ձեռագրագիտութեան խմբի/բաժնի ղեկավար/վարիչ: 1984ին պաշտպանել է «Ներսէս Պալիանենցի պատմագրական ժառանգութիւնը (ԺԴ դ.)» թեկնածուականը: 1995-98՝ զբաղեցրել է Հայաստանի Ազգային գրադարանի տնօրէնի պաշտօնը: 2016ին պաշտպանել է դոկտորական՝ «Հայոց պատմագրքերի գիտական բնագրերի կազմութեան խնդիրներ եւ ձեռագրական ասանդոյթներ» թեմայով:

Տէր Վարդանեանին էր վիճակուած շարունակելու Մատենադարանի հայերէն ձեռագրերի մայր ցուցակի բազմահատորեակի հրատարակութիւնը, որը, ցաւօք, չհասցրեց ամբողջական տեսնել: Նրա ստեղծած երիտասարդ ձեռագրագէտների խումբը, որը յետագայում դարձաւ Մատենադարանի առանցքային բաժիններից մէկը՝ սկզբում կոչուելով ձեռագրագիտու-

թեան եւ մայր ցուցակի, իսկ 2019ից՝ պարզապէս ձեռագրագիտութեան, Տէր Վարդանեանի խմբագրութեամբ 2012-19՝ յաջողութեամբ հրատարակեց յիշեալ մատենաշարի թուով հինգ՝ 2-Ժ. հատորները: Իբրեւ կանոն, իւրաքանչիւր հատորի համառօտ առաջաբանում Տէր Վարդանեանը ներկայացնում է տուեալ հատորին առնչուող հանգամանքներ. նշում առաջին եւ երկրորդ նկարագրողների անուններն իրենց նկարագրած ձեռագրերի կարգային համարներին զուգահեռ, նկարագրման-խմբագրման որոշ սկզբունքներ, հատորի բովանդակային առանձնայատկութիւններ, իսկ որ հետաքրքիր է՝ ճորդ հատորի առաջաբանում այն համարում է «դարձակետային», քանի որ «Ե. հալորով ամարտուեց մեր գիտաշխատողների անցած սերնդի արած նկարագրութիւնների հրապարակումը եւ ներկայովս, բնականաբար, սկսում է յաջորդ սերնդի աշխատանքի արգասիքի ներկայացումը»²: Նոր սերունդը գիտնականի գլխաւորած սաներն էին՝ մեծ մասամբ նախկին ուսանողները, որոնց խմբային աշխատանքի արդիւնքում, կարելի է ասել ամէնօրեայ քննարկումների՝ իրար հետ խորհրդակցելու, դեկավար-խմբագրի հետ համաձայնեցնելու արդիւնքում միայն վերջնական տեսք էին ստանում նկարագրութիւններն ու կեանքի կոչում մատենաշարի արժէքաւոր հատորները: Իր կենդանութեան օրօք հրատարակուած վերջին՝ Ժ. հատորի առաջաբանում Տէր Վարդանեանը հերթական պարզաբանումն է անում առ այն, որ խմբային աշխատանքների դէպքում որեւէ անհատ պէտք է անպայման հոգայ գրքի ընդհանուր խնամքը. «ինչպէս մեր համառօտ ցուցակի Ա-Բ. հալորները (1965, 1970) եւ Մայր ցուցակի Ա. հալորը (1984) տպագրուել են Օննիկ Եգանեանի հիմնական կամ ամբողջական պատասխանատւութեամբ, ճիշտ նոյնպէս՝ մեզ բաժին է ընկել Մայր ցուցակիս վերջին հինգ (2-Ժ.) հալորների խնամքի հոգսը»³: Գիտութեան նուիրեալի «հոգս» ասուածն իր դէպքում սահմանափակում էր միայն բառիս օգտագործմամբ, քանի որ ձեռագրաց մայր ցուցակի պատշաճ կազմումն ու հրատարակումն առանց չափազանցութեան Գէորգ Տէր Վարդանեանի ապրելակերպն էր դարձել:

Թերեւս վերն ասուածով էր պայմանաւորուած իր սիրելի ուսուցչի եւ Մատենադարանի երկարամեայ գլխաւոր աւանդապահ (1958-73)՝ Օննիկ Եգանեանի աշխատութիւններն ամփոփող հատորի կազմում-հրատարակումը (2014)՝ իբրեւ յարգանքի տուրք վաստակաշատ ձեռագրագէտ-աւանդապահի յիշատակին: Եգանեանի առիթով Տէր Վարդանեանը Մատենադարանի գլխաւոր աւանդապահի առաքելութիւնը համարում էր իբրեւ «ձեռագ-

² Գ. Տէր Վարդանեան, «Մուտք», Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 2. (Հ^ր 1801-2100), խմբ.՝ Գ. Տէր Վարդանեան, Երեւան, 2012, սիւն. 5:

³ Նոյնի՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի Մայր ցուցակի տասներորդ հատորը - Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ժ. (Հ^ր 3001-3400), խմբ.՝ Գ. Տէր Վարդանեան, Երեւան, 2019, սիւն. 8:

րերի ամէնօրեայ խնամքը, շարժը եւ գործածութիւնն ապահովելու շարժապատշաճ անհատական աշխատանք»⁴։ Յիրաւի, նա եւս առաջնորդուեց նոյն գործելաճանձով՝ ձեռագրերի մայր ցուցակը կազմելիս հետեւելով նախ Վիեննայի Մխիթարեան միաբան Յակոբոս վրդ. Տաշեանի, ապա՝ Եգանեանի մշակած եւ ընդունելի դարձած սկզբունքներին, այն է՝ նկարագրութիւններն անել յատուկ հարցակարգով՝ կցելով բազմապիսի ցանկ-ցուցիչներ ու աղիւսակներ՝ պատշաճ ընդարձակ ձեռագրացուցակներին։

Տէր Վարդանեանի գիտական հետազոտութիւնների շրջանակն ընդգրկուն, միաժամանակ որոշակի ուղղութիւն ունէր։ Առանցքում հայ աղբիւրագիտութիւնն է՝ նիւթի գիտական նշանակութիւնն ու ուսումնասիրման հրատարակման մեթոդաբանութիւնը. մատենագրութիւն-բնագրագիտութիւն, ձեռագրագիտութիւն, հնագրութիւն, վիմագրութիւն, գրատպութեան պատմութիւն, այսինքն՝ հայ պատմաբանասիրական մտքի ողջ ընտրանին։ Տէր Վարդանեանի հետաքրքրութիւնների ուղեծրում էր։ Բաական է յիշատակել նրա արժէքաւոր յօդաւածներից միքանիսի խորագրերը՝ հասկանալու համար գիտնականի ուսումնասիրութիւնների յենքն ու ասելիքը։ Այս շարքում յատկանշելի են «Փաւստոս Բուզանդի հրատարակութիւններն ու ձեռագրերը» (*Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԺԹ։1999, էջ 9-63), «Սուրբակի հայկական խաչքարի արձանագրութեան նոր վերծանութիւն» (*Պատմաբանասիրական հանդէս*, 3։1998, էջ 149-54), «Վենետիկի հայոց Ս. Իսաչ եկեղեցու ընծայամատեանը» (*Էջմիածին*, ԺԱ։2013, էջ 60-83), «Ներսէս վարդապետ Ակինեանը եւ իր գիտական վաստակը» (*Հայ-վրացական յարաբերութիւններ*, գ. Ե., խմբ.՝ Հ. Բայրամեան, Երեւան, 2019, էջ 7-25), «Լվովի հայերէն ձեռագրերը եւ Հ. Յովհաննէս վարդապետ Զօհրապեանի ցուցակը» (*Բազմավէպ*, 1-2։2022, էջ 184-210) եւ անլի քան երկու հարիւր գիտական հրապարակումներ, հաղորդումներ ու խմբագրականներ։

Գէորգ Տէր Վարդանեանը մեծ աւանդ ունի նաեւ հայ մատենագիտական աշխատութիւնների կազմման գործում։ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան հրաւիրով տարիներ շարունակ նա զբաղուել է Ս. Ղազարի (անլի ետք նաեւ Զմմառու վանքի) մատենադարանի ձեռագրերի ուսումնասիրութեամբ ու ցուցակագրմամբ։ Այս ոլորտում նշանակալի է նաեւ Ս. Էջմիածնի բազմաշխատ միաբան, մատենադարանապետ Մեսրոպ մագիստրոս արք. Տէր Մովսիսեանի կենսագործունէութեանը նուիրուած մատենագիտութեան կազմումը (1999), որի շարունակութիւնը եղաւ Մեսրոպ մագիստրոսի՝ Մայր Աթոռի *Արարապ* պարբերականից արտաձուած յօդաւածների ժողովածոյի հրատարակումն իբրեւ «Արարատի ժառանգութիւնը» վերտառութեամբ շարքի Է. հատոր (2010)։ Համանման էր յիշեալ շարքի Ժ. հատորի՝ երկու գրքով հրատարակուած *Եկեղեցական մատենագրութիւնը*, որտեղ իր

⁴ Գ. Տէր Վարդանեան, «Օննիկ Եգանեանի վաստակը», Օ. Եգանեան, *Աշխատութիւններ*, հրատ. պատ.՝ Գ. Տէր Վարդանեան, Երեւան, 2014, էջ 7։

բարեպաշտ տիկնոջ՝ Սուսաննա Նահապետեանի հետ Տէր Վարդանեանը մէկտեղել, ըստ բովանդակութեան խմբաւորել-դասակարգել է *Արարալը* պարբերականի հրատարակման յիսուներկու տարիների (1868-1919) բնագրական ժառանգութիւնը՝ պատմագրական երկերից մինչեւ վարք-վկայաբանութիւններ ու ձեռագրաց յիշատակարաններ (հտր. Ա.Բ., 2017):

Տէր Վարդանեանը նաեւ հմուտ խմբագիր ու գիտական գործի կազմակերպիչ էր: Մեծ է նրա ներդրումը տարբեր երկրներում հայ ձեռագիր գրքին նուիրուած ցուցահանդէսների կազմակերպման գործում: Դրա առիաւատ-չեան 2007ին Ֆրանսայում Հայաստանի տարուայ աղթիւ անցկացուած ցուցահանդէսն էր, որի համար 2008ին Ֆրանսայի կառավարութեան հրամանագրով Տէր Վարդանեանը պարգեւատրուել է «Գրականութեան եւ արուեստների» շքանշանով: Յետագայ տարիներին եւս շարունակուեցին այդօրինակ ցուցահանդէսներն ինչպէս Միացեալ թագաւորութիւնում (*Օքսֆորդի համալսարանի Բողլէյեան գրադարան, 23 Օգոստոս 2015-28 Փետրուար, 2016*), Ռուսաստանի դաշնութիւնում (*Մոսկուա, Ռուսաստանի պալատութեան պետական թանգարան, 11 Մարտ-13 Յունիս 2016*), այնպէս էլ՝ ԱՄՆում (*Նիւ Եորքի Մետրոպոլիտան թանգարան, 22 Սեպտեմբեր 2018-13 Յունուար 2019*): Տէր Վարդանեանին արժանին մատուցուեց նաեւ 2022ին, երբ թանգարանների միջազգային օրուայ առիթով մշակոյթի ոլորտում ունեցած նշանակալի աւանդի, ինչպէս նաեւ երկարամեայ աշխատանքային գործունէութեան համար պարգեւատրուեց ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարութեան ոսկէ մեդալով:

Իւրաքանչիւր գիտնականի գործունէութեան անբաժանելի մասն է նաեւ գիտելիքները գալիք սերունդներին փոխանցելու առաքելութիւնը: Տէր Վարդանեանն այդ գործում եւս արժանատի էր: Ձեռագրագիտութիւն, բնագրագիտութիւն, հայ գրի մշակոյթ, հայ տպագիր գրքի պատմութիւն եւ նման այլ առարկաների շրջանակներում կարդացած նրա դասախօսութիւնները ԵՊՀ պատմութեան ֆակուլտետի տարբեր ամբիոններում, ինչպէս նաեւ՝ Գէորգեան հոգետոր ճեմարանում, դարձել էին ուսանողների սպասուած թոպէները: Երանի թէ դրանք տեւական լինէին եւ շնորհն ունենայինք անվերջ լսելու, սերտելու մեր սիրելի ուսուցչի ու աւագ ընկերոջ խրատական ու բովանդակալից խօսքը:

Յիշատակն արդարոյն օրհնութեամբ եղիցի:

Գէորգ Տէր Վարդանեանը շիջեց 29 Մարտ 2023ին:

ԱՐՍԷՆ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ

ars.vimagraget@gmail.com

ՏԵՆԻՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ
(1931–2023)

Ամերիկահայ պատմաբան, դոկտոր Տենիս Փափազեան ծնած էր 15 Դեկտեմբեր 1931ին, Օկիլաթա (Ճորճիա նահանգ), պոլսահայ ընտանիքի մը մէջ: 1940ականներուն ընտանիքով փոխադրուած է Տիթթորթ (Միշիկըն նահանգ): Աւարտած է Ուէյն նահանգային համալսարանը (Տիթթորթ) եւ մագիստրական ու դոկտորական աստիճանները (1966) ստացած Միշիկըն համալսարանէն (էնն Արպըր), մասնագիտանալով ռուսական պատմութեան մէջ: Աւարտաճառը նուիրուած էր ԺԹ. դարու ռուս պատմաբան Նիկոլայ Կոստոմարովին: Պաղ պատերազմի տարիներուն Խորհրդային Միութեան մէջ ուսանած ԱՄՆի առաջին գիտնականներէն եղած է ան: Նկատուած է ռուսական եւ նախկին Խորհրդային Միութեան հեղինակաւոր փորձագէտներէն:

1962ին Միշիկըն վերադառնալով, Ուզպեկիստանի մէջ օդանաւային անկումէ մը հազիւ ազատելէ ետք, մաս կազմած է Միշիկընի համալսարանի (Տիրպորն) ուսուցչական կազմին, դասաւանդելով մինչեւ 2006: 1971ին ստացած է պատմութեան փրոֆեսորի աստիճան: Դասախօսած է ռուսական եւ հայոց պատմութեան, պատմագիտութեան, համաշխարհային պատմութեան, եւրոպական պատմութեան եւ ԱՄՆի դիւանագիտական պատմութեան մասին: Համալսարանի ընկերային գիտութիւններու բաժանմունքի (1966-69) ու արուեստի, գիտութիւններու եւ գրականութեան դպրոցի (1969-73) վարիչ եղած է: Վարչական այլ պաշտօններու կարգին, շրջանաւարտներու ուսմանց տնօրէն եղած է (1979-85): Ունեցած է ամերիկեան կառավարութենէն բազմաթիւ պարգեւատրումներ՝ իր գիտական-վարչական գործունէութեան համար: Մաս կազմած է ամերիկեան գիտական ու հասարակական տարբեր կազմակերպութիւններու վարիչ մարմիններուն:

Տենիս Փափազեան նաեւ աշխուժ գործունէութիւն ունեցած է ամերիկահայ համայնքին մէջ: «Վարդանանց ասպետներ» կազմակերպութեան երկարամեայ անդամ եղած է, որուն «Նարեկ» օթեակի հրամանատարը եղած է 1988-89ին, իսկ կազմակերպութեան ընդհանուր սպարապետը՝ 2010-12ին: «Վարդանանց ասպետներ»ու աջակցութեամբ, հիմնած է Միշիկընի համալսարանի (Տիրպորն) Հայկական հետազօտութեան կեդրոնը, որուն վարիչը եղած է 1985էն մինչեւ հանգստեան կոչուիլը 2006ին: Զուգահեռաբար, նախագահած է Հայագիտական ուսմանց ընկերակցութիւնը (1988-91, 1997-2001) եւ խմբագրած անոր հանդէսը՝ *Journal of the Society for Armenian Studies* (1995-2001):

Փափազեան Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ երիտասարդական կազմակերպութեան գործօն անդամներէն եղած է, իսկ անլի ուշ՝ Հայց. եկեղեցւոյ արեւելեան թեմի (էջմիածնական) թեմական խորհուրդի

անդամ: 1995ին եւ 1999ին մասնակցած է Ս. Էջմիածնի մէջ գումարուած ազգային եկեղեցական ժողովներուն: 1975-79ին Ամերիկայի հայկական համագումարի գործադիր տնօրէնի պաշտօնը վարած է: 1969-77ին «Ալեք Մանուկեան» մշակութային հիմնադրամի հոգաբարձութեան ատենապետ եղած է, Հայագիտական ուսմանց եւ Հետազօտութեանց ազգային ընկերակցութեան հոգաբարձութեան անդամ (1973-90) եւ Ս. Ներսէս ճեմարանի հոգաբարձութեան անդամ (1985-77):

Հրատարակած է բազմաթիւ ռուսագիտական եւ հայագիտական ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ, ինչպէս եւ յուշերը՝ *From My Life and Thought: Reflections on an Armenian-American Journey* (2022):

Տենիս Փափազեան իր մահկանացուն կնքեց 16 Մարտ 2023ին:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

varny1@yahoo.com

ՄԵՐԻ ՔԻԼՊԻՐՆ-ՄԱԹՈՍԵԱՆ

(1930-2023)

Մերի Ալլերթըն Քիլպուրն ծնած է 9 Յուլիս 1930ին, Լոս Անճելըսի մէջ: Անոր նախնիներէն մէկն էր բժիշկ ու միսիոնար Ֆանի Էնտրիզ Շեփըրտը (1856-1920), որ 1882-1919ին ծառայած էր Այնթապի մէջ:

Ապագայ պատմաբանը 1951ին վկայուած է Սթենֆըրտ համալսարանէն, իսկ յաջորդ տարին յաճախած է Պէյրոյթի Ամերիկեան համալսարանը, ուր ստացած է Մերձա-ուր Արեւելքի պատմութեան մագիստրոսի տիտղոսը: Այնուհետեւ, վերա-դարձած է Սթենֆըրտ, ուր պաշտպանած է դոկտորականը 1955ին:

1954ին, ամուսնացած է բժիշկ Կարօ Մաթոսեանի հետ (1921-2004), զոր ճանչցած էր Պէյրոյթի մէջ: Ունեցած են չորս զաւակներ: 1956ին տեղափոխուած են Պոստոն: Հարվըրտ համալսարանի Ռուսական հետազօտութեան կեդրոնին մէջ, Մերի Քիլպուրն-Մաթոսեան հրատարակութեան պատրաստած է Խորհրդային Հայաստանին նուիրուած իր դոկտորականը, որ լոյս տեսած է 1962ին, Լէյտէնի մէջ *The Impact of Soviet Policies in Armenia* խորագրով: Աւելի քան երկու տասնամեակ, այս հատորը անգլերէն միակ աղբիւրն էր 1920-50ականներու խորհրդահայ ներքին քաղաքականութեան մասին: 1982ին համահեղինակած է *Armenian Village Life Before 1914* մենագրութիւնը Սիւզի Ղուկասեան-Վիլլայի հետ, որ թրքերէնի թարգմանուած է վերջերս (Իսթանպուլ, «Արաս», 2006): 1960-80ականներուն, հրատարակած է նաեւ հայագիտական բնոյթի քանի մը յօդուածներ ու գրախօսականներ տարբեր պարբերականներու մէջ:

1972-2003՝ պատմություն դասաւանդած է Մերիլէնտի համալսարանին մէջ: Միջգիտակարգային ուսումնասիրութիւններու բնագաւառին մէջ, 1982ին իրայատուկ մեկնաբանութիւն մը տուած է ամերիկեան պատմութեան հռչակաւոր դէպքի մը՝ Սալէմի վիուկներու դատաւարութիւններուն: Պատմական կլիմայական տուեալներու օգտագործումով, ան պաշտպան կանգնած է այն տեսութեան, որ սնկային հիւանդութեամբ վարակուած հաճարի հացը յառաջացուցած է բորբոսի թունաւորման ախտանիշեր, որոնք անգլիացի գաղութարարները վերագրած են վիուկային գործունէութեան: 1989ին, Մերի Մաթոսեան Սալէմի պարագան ընդգրկած է *Poisons of the Past: Molds, Epidemics, and History* խորագրով մենագրութեան մէջ, որ միջազգային ուշադրութեան արժանացած է՝ հանրային առողջապահութեան ու ընկերային պատմութեան իր համադրութեամբ: Աւելի ուշ, հրատարակած է երկու ուրիշ հատորներ՝ *Shaping World History: Breakthroughs in Ecology, Technology, Science, and Politics* (1997) եւ *Plants, Stars, and the Origins of Religion: With a Decipherment of the Phaistos Disk* (2014):

Մերի Քիլպուրն-Մաթոսեան մահացած է 93րդ տարեդարձի օրը, 9 Յուլիս 2023ին, Փորթօլա Վելիի մէջ (Քալիֆորնիա):

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի 2022 տարուան զոյգ գիրքերուն (42/1 եւ 42/2) շնորհանդէսը Պէյրուֆի...

Հինգշաբթի, 19 Յունուար 2022ի երեկոյեան, Հայկազեան համալսարանի հանդիսասրահին մէջ տեղի ունեցաւ Հայկազեան հայագիտական հանդէսի (<<<) 2022 տարուան (42րդ հատոր) զոյգ գիրքերուն (42/1 եւ 42/2) շնորհանդէսը, ներկայութեամբ Հայկազեան համալսարանի նախագահ վեր. դոկտ. Փոլ Հայտոսթեանի, Հանդէսի հնագոյն աշխատակից, Հայաստանի Հանրապետութեան գիտութիւններու ազգային ակադեմիայի արտասահմանեան անդամ պատմաբան, պատուակալ դոկտ. Զաւէն Մսրըլեանի, Մխիթարեան միաբանութեան փունջ մը սաներու, հիւրերու, բարեկամներու եւ Հանդէսի խմբագրակազմի անդամներուն:

Բացման խօսքին մէջ, Հանդէսի խմբագիր դոկտ. Արմէն Իրնէշլեան հրաւիրեց ներկաները յոտնկայս լռութեամբ յարգելու Հանդէսի խմբագրակազմի ապա եւ խորհրդատու մարմնի անդամ հանգուցեալ Ժիրայր Դանիլեանի յիշատակը, որմէ ետք ան նշեց թէ 42րդ հատորէն սկսեալ Հանդէսը լոյս պիտի տեսնէ մէկ հատոր-երկու գիրք դրութեամբ: Դոկտ. Իրնէշլեան արձանագրեց ընթացիկ հատորով սկսող նորութիւնները՝ «<<<ի նոր մշակուած առաքելութիւնն ու տեսլականը», «մասնագիտական հարցազրոյց»ի բաժինը, «ազգագրական, բանահիւսական» հում նիւթի ներկայացումը, հատորները եզրափակող «Յիշատակարան»ը: Ան միաժամանակ նշեց, թէ Հանդէսը «բեմ կը հանդիսանայ նաեւ երիտասարդ գիտնականներու, այն հասարակ համոզումով, կամ գէթ ակնկալիքով, որ անոնք այս հանգամանաւոր հանդէսին մէջ հրապարակուելով, կը դառնան աւելի՛ խստապահանջ, աւելի՛ բժախնդիր եւ յօդուած առ յօդուած կը բարելաւեն իրենց աշխատանքը»:

Վաստակաշատ բանասէր դոկտ. Յակոբ Չոլաքեանի խօսքը ընթերցեց Հանդէսի խմբագիր Սիլվա Փափազեան: Դոկտ. Չոլաքեան <<<ն նկատեց «Ներկայիս՝ Սփիւռքի մէջ աւանդական ուղղագրութեամբ լոյս տեսնող փաստօրէն միակը... բոլոր գրութիւնները, արեւմտահայերէն թէ արեւելահայերէն, լոյս կը տեսնեն աւանդական ուղղագրութեամբ: Մեր ուղղագրութեան բազմաձեւութիւններու բովին մէջ խմբագրութիւնը միօրինականացման յարակ մօտեցում կը ցուցաբերէ: Ասիկա յուժ կարեւոր փաստ մըն է հայագիտութեան արեւմտահայ աւանդութիւնները պահպանելու տեսակէտէն»: Ապա ան ընդգծեց, թէ «Հայագիտութեան նուաճումները պէտք է հասնին օտար ընթերցողին, ասիկա անհրաժեշտութիւն մըն է... մեր ցանկութիւնն է, որ մեր ուսումնասիրողները նախ կիրարկեն արեւմտահայերէնը եւ հուսկ, հանրայնացնելու համար արժանի նիւթերը՝ շարադրեն անգլերէնով կամ այլ լեզուով մը: Հայագիտութիւնը մեր հոգեւոր եւ նիւթական մշա-

կոյթի արժեքները արժեւորելու ու հանրայնացնելու դերը ունեցած է եւ ունի ներկայիս,- ու թելադրեց,- պէտք է կարողանալ օտար եւ օտարագիր հայագէտներուն ալ ցանկալի բեմ դարձնել Հանդէսը... Կ'սկնկալուի նաեւ, որ Հանդէսը կարողանայ սերտ կապեր հաստատել ամբողջ Սփիւռքի տարածքին սփռուած հայագիտական հիմնարկներու եւ ամբիոններու հետ ու ապահովել անոնց մերձեցումն ու նոյնիսկ համատեղ ծրագիրներ մշակել»։ Դոկտ. Չոլաքեան անդրադարձաւ նաեւ ընդգրկուած նիւթերուն խմբաւորումներուն, մատնանշեց «մօտիկ անցեալի մեր խնդիրները լուսարձակի տակ» առնող նիւթեր, ու շեշտեց՝ «Մեզի համար յուժ կարեւոր են արեւմտահայութեան ու մասնաւոր սփիւռքահայութեան վերաբերող ուսումնասիրութիւնները, որոնք լուսարձակի տակ կ'առնեն որոշ տեղավայրեր, դէպքեր ու դէմքեր, կամ կու տան համայնքային-յարանուանական ու գաղութային պատմութեան պատկերը», «ցանկալի» նկատեց որ «սփիւռքահայ գրականագէտներ, արուեստաբաններ եւ երաժշտագէտներ տեղ գրաւեն Հանդէսին մէջ»։ Ան նկատեց որոշ հետաքրքրութեան մը ներկայութիւնը «Սփիւռքի մէջ հայ ժողովուրդի նիւթական մշակոյթի ցրուած արժեքները հաւաքողներուն եւ հանրայնացնող ուսումնասիրողներու նկատմամբ», կարեւորեց Հանդէսի հրատարակումներու բաժինը, Հանդէսին «իւրայատկութիւններէն» համարեց աշխատակիցներու կենսագրութեան ու «մահագրականներ» բաժինները։ Հուսկ, ան գնահատելով Հանդէսի լեզուագիտութեան բաժինը, «ցանկալի» գտաւ որ «Սփիւռքի համար լրջագոյն խնդիր ներկայացնող արեւմտահայերէնի ուսուցման հետ կապուած հարցերը՝ մեթոդաբանութիւն, դասագիրքեր, ուսուցիչներու որակաւորում, առկայ եւ առցանց, ամէնօրեայ եւ միօրեայ ուսուցման հարցերը... քննարկումի ենթարկուին» Հանդէսին մէջ։ Դոկտ. Չոլաքեան շնորհակալութիւն յայտնեց Հանդէսի հրատարակութեան զօրավիգ կանգնած մարմիններուն եւ խմբագրակազմին «բժախնդիր ու հետեւողական աշխատանքներուն»։

Շնորհանդէսի գեղարուեստական բաժինով, 42րդ հատորի առաջին գիրքին մէջ լոյս տեսած հանգուցեալ Վահան Ա. քնյ. Քենտիրճեանի ինքնագիր յօրինումներէն երգեց իր թողը՝ տիար Սեւակ Քենտիրճեան։

Անդրադառնալով դարերու ընթացքին բառերու, հասկացութիւններու եւ հաստատութիւններու հանդէպ մարդ արարածին ընկալման փոփոխութիւններուն, Հանդէսի պատասխանատու խմբագիր դոկտ. Անդրանիկ Տազեւեան հաւաստեց, որ ՀՀԻ «պատկան մարմինները, խմբագրակազմն ու անոր շուրջ հաւաքուածներս ... կը դաւանինք հայագիտութիւն հասկացութեան նոր սահմանումին, զայն աւելի լայն կը տեսնենք քան դասական հայագիտութիւնը...: ...Մեր դաւանած հայագիտութեան նոր սահմանումը կը կիրարկենք ... Հանդէսին մէջ...քանի որ կը հաւատանք որ այդպէսով հայագիտութիւնը կ'այժմէականանայ, ... կը թարմանայ, կ'երիտասարդանայ, այդպէսով ան առաւել՝ օգտապաշտական, ստարտողական կը դառնայ։ Ասիկա գործընթաց մըն է, որուն իրագործումը հետեւողականօրէն կը հետա-

պնդենք»: Դոկտ. Տազեսեան եզրափակեց իր խօսքը, ընդգծելով, որ «Ժամանակն է, որ ազգային գերագոյն ճգնաժամի այս օրերուն, մենք մեր բաժինը կատարած ըլլալու ինքնասխաբէութեան **քամֆրթ զոներէն դուրս գանք եւ արտակարգ ուսումով մը վերաիմաստաւորենք մեր ազգային հասկացութիւնները եւ վերաիմաստաւորուած կիրարկենք զանոնք**»:

Փակման իր խօսքին մէջ, Հայկազեան համալսարանի նախագահ վեր. Հայտնութեան գոհունակութիւն յայտնեց Հանդէսին արձանագրած յաջողութիւններուն, անոր հետեւողական հրատարակման, մակարդակին պահպանման: Ան Հանդէսի 2022 տարուան զոյգ գիրքերու հրատարակումը նկատեց «վստահաբար զարգացման քայլ», անելցնելով որ «գոհունակութիւն անպայման չի նշանակեր բաւարարութիւն: Սակայն, երբ կայ պատճառ գոհունակութեան՝ մենք կարելորութեամբ պէտք է զայն ընդգրկենք»: Ան անելցուց, որ հայկական «նահանջի օրինակները կրնան բազմաթիւ ըլլալ մեր չորսոյին: Բայց կարիքը ունինք յիշելու թէ կան նաեւ կարելոր յառաջ-խաղացքներ մեր հայկական կեանքին մէջ»:

Վեր. Հայտնութեան կարելորեց հայ դպրոցին մէջ տարուելիք աշխատանքը՝ «կարդա՛լ, մտածե՛լ եւ գրե՛լ քաջալերել, որպէսզի նորահաս սերունդները չթուլնան իրենց զարգացման եւ աճման ջանքին մէջ»: Ան անդրադարձաւ գիտական եւ տեղեկատուական աշխարհին մէջ տարուող մրցակցական պայքարին, հաւաստելով որ էական է «բոլոր լեզուներով առատ հայագիտական նիւթ հայթայթելը աշխարհին»:

Հուսկ, ան ողջունեց «Արցախի մէջ պայքարող մեր աշխատակիցները, Հայաստանի եւ Սփիւռքի հայագէտները որոնք կը գործեն առանձինն իրենց անկիւններուն մէջ կամ հաստատութիւններու մէջ, մեզմէ բաժնուած ու սիրելի Ժիրայր Դանէլեանի թարմ յիշատակը, անոր հայագիտական վաստակը Հայկազեան համալսարանէն ներս երկար տարիներ եւ շատ անդին, ներառեալ Հանդէսի պատմութեան մէջ»: Վեր. Հայտնութեան իր խօսքը փակեց գնահատանքի խօսք ուղղելով խմբագրակազմին եւ՝ «2023ի հատորով նորանոր հանդիպումներու յոյսով եւ նորոգեալ տեսիլքով» բաժնուիլ առաջարկեց շնորհանդէսի այս «սոնական» պահէն:

Եւ Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանին մէջ

Ուրբաթ, 3 Մարտ 2023ին, Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի Պատուոյ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ Հայկազեան հայագիտական հանդէսի 42րդ հատորի զոյգ գիրքերուն շնորհանդէսը ներկայութեամբ Թանգարանի տնօրէն դոկտ. Դաւիթ Պօղոսեանի, Հայկազեան Համալսարանի նախագահ վեր. դոկտ. Փոլ Հայտնութեանի, հայրենի հայագիտական զանազան կեդրոններու ներկայացուցիչներու, հայագիտութեան անելի քան 50 մշակներու, Հանդէսի հին ու նոր աշխատակիցներու, բարեկամներու եւ գրքասէրներու:

Թանգարանի փոխտնօրէն դոկտ. Նժդեհ Երանեան, բարիգալուստի խօսքին մէջ իր ուրախութիւնը յայտնեց որ առաջին անգամ է որ Թանգարանը նման ձեռնարկ մը կը կայացնէ: Ան իր գոհունակութիւնը յայտնեց ընդգծելով որ նորատեսակ այս գործակցութիւնը՝ Պատմութեան Թանգարանին եւ Հայկազեան համալսարանին միջեւ իր առաջին իսկ քայլերէն շատ արդիւնաւէտ եղաւ եւ թէ կողմերը շատ արագ գտան հասարակ յայտարարներ եւ նպատակներ: Դոկտ. Երանեան յոյս յայտնեց որ այս գործակցութիւնը առաւել կը ծաղկի ու կը ծառայէ հայագիտութեան:

Յայտնի արուեստաբան, արուեստագէտ, հայկական ձեռարուեստի ու ասեղնագործութեան վաստակաւոր Հրազդան Թորքմաճեան խօսեցաւ Հայկազեան համալսարանի իր փորձառութենէն: Ան ոգետրութեամբ արտայայտուեցաւ Լիբանանի ու Սփիւքի մէջ Հայկազեան համալսարանին դերին ու տեղին մասին եւ ընդգծեց որ հակառակ Լիբանանի խորապէս դժուար պայմաններուն, Համալսարանը իր առաւելագոյնը կ'ընէ ծառայելու միջավայրին, հաւաքականութեան եւ տարածելու իր ակադեմական, մշակութային ու մանկավարժական լիցքն ու բերքը Լիբանանի հայ եւ ոչ-հայ շրջանակներուն: Թորքմաճեան բացատրեց որ Համալսարանը իմաստութեամբ եւ ճարտարօրէն կը գործէ Լիբանանի ընձեռած անհնարինութեան եւ նուազագոյն հնարաւորութեան միջեւ եղած լուսանցքին վրայ: Ան հաւաստեց որ այս քաղաքականութիւնը յաջող է եւ կու տայ իր բարերար արդիւնքները, որմէ կ'օգտուի հայութիւնը: Այս առումով ան իբրեւ օրինակ բերաւ *Հայկազեան հայագիտական հանդէսը* եւ նշեց որ Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանին մէջ տեղի ունեցող այս շնորհանդէսը ապացոյց է որ Համալսարանը իր յաջողութիւնները կը բաժնեկցի իր միջավայրին հետ:

Հանդէսի պատասխանատու խմբագիր դոկտ. Անդրանիկ Տազէսեան հակիրճ ներկայացուց զոյգ գիրքերուն բովանդակութիւնը, նորութիւնները, եւ արտայայտեց իր մտորումները՝ հայագիտութեան ոչ-աւանդական սահմանումի ծիրին մասին: Ան ըսաւ թէ հայագիտութիւնը պարտի ռազմավարական անցում կատարել այն հունէն ուրկէ կ'ընթանար մինչեւ 1991ի Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան հռչակումը: Դոկտ. Տազէսեան խթանող մտահոգութիւններ արտայայտեց հայագիտութեան ներկայ ուղղութիւններուն խնդրով, ընդգծելով որ այսօր հայագիտական կենսական բնագաւառներ կան որոնք պէտք ունին աւելի խորունկ ուսումնասիրութեանց եւ առաջարկեց աւելի շատ օգտագործել միջուսմունքային եւ բաղդատական մօտեցումներ, նշելով նաեւ որ հետազօտութիւնները աւելի հիմնուին մարդասիրական բնագաւառներու տեսութիւններու վրայ, այնտեղ գերակշռեն վերլուծական, դրդապատճառային, պատճառահետեւանքային մօտեցումները քան թէ նկարագրական-պատմողական կողմը: Ան շեշտեց ժամանանակից հայկական ընկերաբանութեան, հոգեբանութեան, քաղաքական գիտութիւններու, ժողովրդագրութեան, երկրագործութեան, տնտեսագիտու-

թեան, պետականութեան եւ նման բնագաւառներու նիւթերու ուսումնասիրման կարիքը:

Իր խօսքին մէջ, դոկտ. Պօղոսեան ուրախութիւն յայտնեց նման ձեռնարկ մը հիւրընկալելուն համար, եւ գոհունակութիւն՝ Հայկազեան համալսարանի հետ գործակցութեան յուշագիր ստորագրելու խնդրով: Ապա ան հրաւիրեց վեր. դոկտ. Հայտօսթեանը, որ մատնանշեց թէ *Հայկազեան հայագիտական հանդէս* շնորհանդէսը տեղի կ'ունենար նման պատկառելի թանգարանի եւ կեդրոնական վայրի մը մէջ: Վեր. դոկտ. Հայտօսթեան ընդգծեց որ *Հանդէս* ու նման հրատարակութիւնները ունին պարտականութիւնը ամէն հայկական բան ուսումնասիրելու, հանրայնացնելու, մատչելի դարձնելու եւ նպաստելու յաւելեալ գիտելիքի ձեռքբերման: Ան ըսաւ. «Ճիշդ է որ հրատարակութիւններ եւ թանգարան անցեալի վրայ հիմնուած են բայց կ'ուղղուին ու կը մարնանշեն ժողովուրդի ապագան»:

Շնորհանդէսը փակուեցաւ Հայաստանի Պատմութեան թանգարանի եւ Հայկազեան համալսարանի միջեւ կնքուած գործակցութեան յուշագիրով:

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Յասմիկ Աբրահամյան

hasmikabrahamyanihasc@gmail.com

Ծնած է 1982ին, Երեւան: 2014ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Վարդավառը հայոց մէջ (պատմաազգագրական ուսումնասիրութիւն)» նիւթով: 2012էն գիտաշխատող է ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ Էթնոսոցիոլոգիայի բաժինը: Մասնակցած է ազգագրական դաշտային աշխատանքներու՝ Սիւնիքի բնակավայրերու մէջ: Գիտական հետազոտութիւններու ծիրը կ'ընդգրկէ ազգային-եկեղեցական տօնածիսական մշակոյթը, պահքի մշակոյթը: Ունի գիտական յօդուածներ:

Գրիգոր Արշակեան

garshakyan@mail.ru

Ծնած է 1982ին, Երեւան: 2008ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Հարաւային Կովկասում Թուրքիայի վարած քաղաքականութիւնը (1991-2001)» նիւթով: 2009-12՝ դասաւանդած է ԵՊՀ միջազգային յարաբերութիւններու եւ դիւանագիտութեան ամբիոնը, իսկ 2010էն ԵՊՀ UNESCOի մարդու իրաւունքներու, ժողովրդավարութեան եւ եւրոպագիտութեան ամբիոնի դասախօս է: 2009 Յունուար-2013 Հոկտեմբեր վարած է ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան հայրենադարձութեան եւ հետազոտութիւններու բաժինը: 2015ին ստացած է դոցենտի կոչում: 2020ին վարած է ՀՀ Ազգային արխիւի տնօրէնութիւնը:

Հեղինակ է շուրջ երեք տասնեակ գիտական յօդուածներու: Գիտական հետաքրքրութիւններու ծիրը կ'ընդգրկէ Կովկասի եւ շրջանի երկիրներու փոխյարաբերութիւնները: 2015էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Կարապետ Աւետեան

maestro434@yahoo.com

Ծնած է 1979ին, Պէյրութ: 2006ին ասարտած է Կոմիտասի անուան պետական երաժշտանոցի ստեղծագործական բաժինի մագիստրականը, իսկ՝ 2007ին արուեստից սիմֆոնիք եւ օփերային նուագավարութեան բաժինը: 2017էն լծուած է թեկնածուականի աշխատանքներուն: 2008էն Լիբանանի Ֆիլիպինոնիք նուագախումբի ղեկավար է, միաժամանակ դասախօս՝ Լիբանանի Պետական համալսարանին, իսկ 2010էն՝ Պէյրութի Արաբական համալսարանին: 2022ին «Պատուոյ վահան»ով պարգեւատրուած է Լիբանանի մշակոյթի նախարարին կողմէ: 2018ին արժանացած է Հունգարիոյ Դանուբի խմբավարական միջազգային 14րդ մրցոյթի եւ վարպետաց դասընթացքի առաջին եւ գլխաւոր մրցանակին:

Ունի յօրինողական ստեղծագործութիւններ: Գիտական հետաքրքրութիւններու ծիրը կ'ընդգրկէ լիբանահայ երաժշտահան Պօղոս Ճելալեանի ստեղծագործութիւնը:

Նազանի Գասպարեան

gasparyannazani@gmail.com

Ծնած է 1995ին, Շիրակի մարզի Գեղանիստ գիւղը: 2019ին պաշտպանած է «Վան քաղաքի ժողովրդագրական բնութագիրը եւ ազգագրական պատկերը ցեղասպանութեան նախօրէին» թեմայով մագիստրականը: 2019էն կը պաշտօնավարէ Հայաստանի Ազգային արխիւին մէջ որպէս գլխաւոր արխիւագէտ:

Սուրէն Դանիէլեան

spyurksd1948@gmail.com

Ծնած է 1948ին, Երեւան: 1970ին ասարտած է ԽԱՀՊՄ համալսարանի բանասիրականը: 1982ին պաշտպանած է թեկնածուական, 1993ին՝ դոկտորական՝ «Սփիւռքահայ Վէպը» նիւթով: 1974էն ԽԱՀՊՄՀի դասախօս է: 1993–2001 դասախօսած է Ս.

Էջմիածնի Գեորգեան հոգեւոր ճեմարանը: 1995էն ՀՊՄՀի «Սփիւռք» գիտատառմանական կեդրոնի տնօրէնն է. 2000-8 եւ 2017-9 ղեկավարած է ՀՀ կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան պատուէրով կազմակերպուած սփիւռքահայ ուսուցիչներու վերապատրաստման դասընթացքները: 2013էն վարիչն է ՀՊՄՀ Վաչէ Պարտիզունիի անուան հայ նոր եւ նորագոյն գրականութեան եւ անոր դասաւանդման մեթոտիկայի ամբիոնին: Հայաստանի Գրողներու միութեան անդամ է 1993էն, խմբագրակազմերու անդամ՝ *Վէմ համահայկական հանդէսի*, *Հայագիտական հանդէսի*, *Գարունի*: Պարգևատրուած է ՀՀ ԱԺ նախագահի պատուոգիւրով (2015): Հեղինակ է բազմաթիւ մենագրութիւններու, որոնց վերջինը՝ *Սփիւռքահայ գրականութեան նուաճումները եւ զարգացման միտումները (1920-1960ական թթ.)* (2015): Գիտահետազոտական հետաքրքրութիւններու ծիրը կ'ընդգրկէ արեւմտահայ դասական եւ սփիւռքահայ գրականութեան պատմութիւնը, տեսաբանական հարցադրումները, արեւմտահայ գրամշակութային խնդիրները, արեւմտահայ կրթական ոլորտը: 2012էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Լիլիթ Զաքարեան

lilitzakaryan66@gmail.com

Ծնած է 1966ին, Երեւան: 1993ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Սոցիալ-տնտեսական փոփոխութիւնները խորհրդահայ գիւղում 1980ականներին» նիւթով: 2008ին ստացած է դոցենտի կոչում: Աագ գիտաշխատող է ՀԱԱ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի նորագոյն պատմութեան բաժինին մէջ, միաժամանակ տնօրէնն է Հայաստանի Ազգային ագրարային համալսարանի որակի գնահատման եւ ապահովման կեդրոնին: Հեղինակ է մենագրութիւններու, վերջինը՝ *Տարածքային կառավարման եւ տեղական ինքնակառավարման համակարգերի ձեւաորումն ու զարգացումը Հայաստանի Հանրապետութիւնում* (2018): Գիտական հետաքրքրութիւններուն ծիրը կ'ընդգրկէ խորհրդահայ գիւղը, տեղական ինքնակառավարման համակարգը, ՀՀ խորհրդարանի գործունէութիւնը:

Ճան Էրզուրումլուօղլու

canerzurumluoglu@hotmail.com

Ծնած է 1980ին, Պոլիս: 2017ին պաշտպանած է մագիստրոսականը՝ «Une Comparaison Critique de la Conception de L'espace Chez Leibniz et Chez Kant» նիւթով: 2001-10՝ իբրեւ ուսուցիչ պաշտօնավարած է պոլսահայ վարժարաններու մէջ, իսկ 2015էն՝ ուսողութեան դասախօս է Նիշանթաշը համալսարանին մէջ: 2020էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Արթօ Թաւութեան

arto@designshiva.com

Ծնած է 1958ին, Մոնթրէալ: 1982ին աւարտած է Քոնքորտիա համալսարանի Communication Studiesի պսակաւոր արուեստից բաժինը: Թաւութեան ինքզինք կը նկարագրէ իբրեւ «որսորդ մը արուեստի արժէքաւոր գործերու, որոնք լրուեցան, երբ հայեր ստիպուեցան փախչիլ Օսմանեան կայսրութենէն՝ 1915ին»: Հաստատած է հայ արուեստին նուիրումը www.hyeantiques.com կայքը: Հետաքրքրութիւններուն ծիրը կ'ընդգրկէ հայ արուեստն ու հայոց պատմութիւնը: 2022էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Մանէ Խառատեան

art.phil.maneh@gmail.com

Ծնած է 1985ին, Ալավերդի: Աւարտած է ԵՊՀ փիլիսոփայութեան եւ հոգեբանութեան ֆակուլտէտի մագիստրականը՝ «Ժամանակակից արուեստը՝ որպէս տեխնածին քաղաքակրթութեան երեւոյթ» նիւթով: 2010-18՝ պաշտօնավարած է Կամերային

երաժշտական թատրոնին մէջ, 2020-21՝ Ճարտարապետութեան եւ շինարարութեան Հայաստանի ազգային համալսարանին մէջ: Յունուար 2021էն Հայաստանի պատմութեան թանգարանի տնօրէնի օգնական է:

Գիտական հետաքրքրութիւններու ծիրը կ'ընդգրկէ փիլիսոփայութիւնը, արուեստը, հոգեբանութիւնը, հոգեվերլուծութիւնը, բժշկագիտութիւնը, կենսաբանութիւնը, էթնոհոգեբանութիւնը:

Զաւէն Կենազեան

zavenkniasian@yahoo.com.ar

Ծնած է 1959ին, Պուենոս Այրէս: Հետեւած է Պուենոս Այրէսի Պետական համալսարանի ճարտարագիտութեան դասընթացքներուն: 1992էն հայ մշակոյթ կը դասաւանդէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կրթական հաստատութեան մէջ: Անդամ է Արժանթինի Երաժշտագիտութեան ընկերակցութեան: Հրատարակած է գիտական ու հանրամատչելի յօդուածներ հայերէն ու սպաներէն: Վերջին մենագրութիւնը *La Historia Armenia a Través de un Traje*ն է (Հայոց պատմութիւնը տարագի մը ընդմէջէն, 2018): Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայկական երաժշտական գործիքները, դրօշակներն ու զինանշանները, պարագիտութիւնն ու ազգագրութիւնը, պատմաբանասիրական խնդիրները: 2018էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Վաչէ Ղազարեան

vatcheg@gmail.com

Ծնած է 1954ին, Հալէպ: 1983ին պաշտպանած է թեկնածուականը՝ «Վահան Թէքէեանի կեանքը եւ ստեղծագործութիւնը» նիւթով: 2002-19՝ պաշտօնավարած է իբրեւ ակադեմական մասնագէտ, փրոֆեսորի աստիճանով, Մոնթրէլ, Քալիֆորնիա, օտար լեզուներու հիմնարկի մէջ: Խմբագրած է հրատարակութեան պատրաստած է բազմաթիւ անտիպ ուսումնասիրութիւններ, յուշեր, կատարած է թարգմանութիւններ: Հեղինակ է բազմաթիւ գիտական յօդուածներու եւ մենագրութիւններու, որոնց վերջիններն են *Ազգային պատմութեան գործունէութիւնը 1915-1916* (2017) եւ *Համահաւաք արեւնագրութիւններ Թուրքիոյ հայոց ազգային երեսփոխանական ժողովի, համագումար ազգային ժողովի եւ համազգային խորհուրդի (1919-1922)* հատորը (առցանց հրատ.- <https://mayreni.net/>):

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ազգային պատմութիւնը եւ գրականութիւնը, ի մասնաւորի Վահան Թէքէեանը, Արմենական կուսակցութիւնը, Պօղոս Նուպարի գործունէութիւնը, արեւմտահայութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ: 1981էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Արման Մալոյեան

armanmaloyan1976@gmail.com

Ծնած է 1976ին, Երեւան: 1996ին աւարտած է ԽԱՀՊՄՀի պատմութիւն եւ մանկավարժութիւն բաժինը: 2011ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Արեւմտեան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրութիւնը ԺԸ. դարի երկրորդ կէտին» նիւթով: 2007-19՝ ՀՀ կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան մէջ հայագիտական եւ ընկերամշակութային դասանիւթերու բաժնի գլխաւոր մասնագէտ, 2014-19՝ պատասխանատու քարտուղար *Հայագիտութիւնը դպրոցում* ամսագրին, 2021էն՝ ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարութեան «Կրթութեան զարգացման եւ նորարարութիւնների ազգային կենտրոն» հիմնադրամին վերապատրաստման ծրագրերու մշակման եւ վերապատրաստումներու արդիւնաւէտութեան գնահատման բաժնի պետ է: Հեղինակ է գիտական յօդուածներու, նուիրում՝ ԺԸ.-ԺԺ. դարերու Արեւմտեան Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումին, առեւտուրին, քաղաքական իրավիճակին, ԺԸ. դարու Պոլիսին, Ուրֆային, Էրզրումին, Կարսին, Տրապիզոնին, Մարտինին:

Գիտական հետաքրքրությունները կ'ընդգրկեն Հայաստանի ԺԸ.-ԺԹ. դարերու պատմության աղբիւրագիտութիւնը, պատմագրութիւնը, պատմության դասաւանդման խնդիրները, հայ մշակոյթի եւ դպրոցի պատմութիւնը, հայ գաղթավայրերու պատմութիւնը, Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւնը եւ տեղագրութիւնը: 2016էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Կարէն Մաթեոսեան

karenmatevosian@gmail.com

Ծնած է Երեւան, 1958ին: 1979ին աւարտած է ԽՍՀՄՍՀ պատմութեան ֆակուլտետը: 1989ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտին մէջ՝ «Անի քաղաքի գրչութեան կեդրոնը» նիւթով, 2008ին՝ դոկտորականը՝ «Սամուէլ Անեցու *Ժամանակագրութեան* ձեռագրիրերու աղբիւրագիտական քննութիւն» նիւթով: 2015ին՝ ստացած է պատմութեան պրոֆեսորի կոչում: 1980-2004՝ գիտաշխատող, 1995էն՝ գիտքարտուղար Հայաստանի Ազգային պատկերասրահին: 2005էն իվեր կը պաշտօնավարէ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանը, եղած է գիտաշխատող, բաժնի վարիչ, գիտական գծով փոխտնօրէն (2018-23): Այժմ Մատենադարանի «Արուեստի պատմութեան եւ գրչութեան կեդրոնների ուսումնասիրութեան բաժն»ի վարիչն է: 2019ին պարգեատրուած է Հայ Առաքելական եկեղեցիի «Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ» շքանշանով: Հեղինակ է շուրջ հարիւր գիտական յօդուածներու, քսանեակ մը գրքերու, որոնց վերջինը՝ *Անին եւ անեցիները* (2021): Գիտական հետաքրքրությունները կ'ընդգրկեն միջնադարեան Հայաստանի պատմութիւնը, մատենագիտութիւնը, մշակոյթն ու արուեստը, Անիի պատմութիւնն ու մշակոյթն ու շարք մը վանքերու պատմութիւնը, ձեռագրերու գրչութեան արուեստը, յիշատակարանները, մանրանկարչութիւնը: 2004էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Վարդան Մատթէոսեան

varny1@yahoo.com

Ծնած է 1964ին, Մոնթէվիտօ: 2005ին պաշտպանած է թեկնածուականը՝ «Հայերը Արժանթինի մէջ՝ սկիզբէն մինչեւ 1950» նիւթով, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտին մէջ: 2019էն կը վարէ Նիւ Եորքի հայց. առաքելական եկեղեցւոյ արեւելեան թեմի (կիլիկեան աթոռ) դիւանապետի պաշտօնը: Հեղինակ է հայերէն, սպաներէն ու անգլերէն հատորներու, բազմաթիւ գիտական յօդուածներու, խմբագրած ու թարգմանած է բազմաթիւ հատորներ՝ հայերէն, սպաներէն ու անգլերէն, որոնց վերջինն են *The Politics of Naming the Armenian Genocide: Language, History, and "Medz Yeghern,"* 2022ին, եւ *A Woman of the World: Armen Ohanian, the "Dancer of Shamakha,"* 2022ին (Արծուի Բախշինեանի հետ): 2023ին արժանացաւ Կիլիկիոյ հայոց կաթողիկոս Արամ Ա. վեհափառի «Մեսրոպ Մաշտոց» շքանշանին: Գիտական հետաքրքրությունները կ'ընդգրկեն Սփիւռքը, հայոց հնագոյն եւ նոր պատմութիւնը, հայ նոր եւ նորագոյն գրականութիւնը, պատմաբանասիրական խնդիրներ: 1996էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Աշոտ Մելքոնեան

ashamelk@yahoo.com

Ծնած է 1961ին, Ախալքալաք, Վրաստան: 1989ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Արեւմտեան Հայաստանի Էրզրումի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը 19րդ դարի առաջին երեսնամեակին» նիւթով, 2002ին՝ դոկտորականը, «Ջաւախքը 19րդ դարում եւ 20րդ դարի առաջին քառորդին» նիւթով: 1989-95՝ եղած է ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի գիտական քարտուղար եւ փոխտնօրէն, 2002էն՝ տնօրէն: 2003ին պարգեատրուած է Մովսէս Խորենացի, Զօրավար Անդրանիկ, ԵՊՀ, 2011ին՝ ԽՍՀՄՍՀի ոսկէ, 2018ին՝ Արցախի նախագահի Վաչագան

Բարեպաշտ եւ այլ մետալներով: Հեղինակ է շուրջ 475 աշխատություններու: Ունի 19 մենագրություն եւ դասագիրք: Վերջին մենագրությունն է *Պարմագիտական հետազոտությունները* (2021):

Գիտական հետաքրքրություններու ծիրը կ'ընդգրկէ Հայաստանի պատմական ժողովրդագրությունը, Հայոց Ցեղասպանութեան պատմությունը, հայ-թրքական յարաբերությունները, Հայաստանի պետականութեան պատմությունը

Վիլեն Մնացականեան

mnatsakanyanvilen@gmail.com

Ծնած է 1998ին, Ռուսաստան: 2023ին մագիստրականը ստացած է Հայ-Ռուսական համալսարանի «Տնտեսութեան պետական կարգաւորում» բաժինէն: Հեղինակ է երկու գիրքի, վերջինը՝ *Ինտեգրացիոն գործընթացների ազդեցությունը միգրացիոն հոսքերի վրայ* (2020):

Աստղիկ Յակոբեան

astghikhakobyann@gmail.com

Ծնած է 1986ին, Շիրակի մարզի Ախուրեան գիւղը: 2010ին աւարտած է ԵՊՀ պատմութեան ֆակուլտետի մագիստրականը, 2019ին թեկնածուականը՝ «Իրանահայ համայնքը 1921-1945թթ.» նիւթով: 2011էն կը պաշտօնավարէ Հայաստանի Ազգային արխիւին մէջ, 2021էն դասախօս է ԵՊՀ Իրանագիտութեան ամբիոնին: Հեղինակ է *Իրանի հայ համայնքը 1921-1945 թթ.* մենագրութեան (2022):

Գիտական հետաքրքրություններու ծիրը կ'ընդգրկէ հայ-իրանական յարաբերությունները եւ հայրենադարձությունը, 1894-95ի հայկական կոտորածները, Հայաստանի օգնութեան կոմիտէն, ֆրանսահայ դիմադրական շարժումը:

Վահրամ Շեմմասեան

vahram.shemmajian@csun.edu

Ծնած է 1951ին, Թրիփոլի, Լիբանան: 1996ին պաշտպանած է դոկտորականը՝ «The Armenian Villagers of Musa Dag: A Historical-Ethnographic Study, 1840-1915» նիւթով: 2006էն տնօրէնն է California State University, Northridgeի ժամանակակից եւ դասական լեզուներու եւ գրականութեան բաժանմունքի հայագիտութեան բաժին: Ունի բազմաթիւ յօդուածներ եւ Մուսա Լեռան բնակչութեան նուիրուած մենագրություններ, վերջինը՝ *The Armenians of Musa Dag: From Obscurity to Genocide Resistance and Fame (1840-1915)* (2020): Պարգևատրուած է ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան Ուիլիլմ Սարոյեան շքանշանով (2010): Արժանացած է Ծիծեռնակաբերդի Հայոց Ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտի Ֆրանց Վերֆէլ պատուանշանին՝ առ ի գնահատանք Մուսա Լեռան մասին իր գիտաշխատություններուն (2015): 1996էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Յակոբ Զոլաքեան

hagopcholakian@hotmail.com

Ծնած է Գարատուրան, Սուրիա: 2016ին պաշտպանած է դոկտորականը՝ «Քեսապ (պատմա-ազգագրական ուսումնա-սիրություն)» նիւթով: 2014էն ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻի գլխաւոր գիտաշխատող է: 54 տարի աշխատած է իբրեւ հայերէնի ուսուցիչ եւ դասախօս: Հեղինակ է հայերէնի դասագիրքերու, գիտական յօդուածներու եւ ազգագրական, բանագիտական, պատմագիտական եւ լեզուաբանական հատորներու, որոնց վերջինը՝ *Պարմական Անտիոքի եւ շրջակայից բնիկ հայերն ու միւս հաւաքականությունները* (2023):

Գիտական հետաքրքրությունները կ'ընդգրկեն Անտիոքի շրջանի հայոց պատմությունը, ազգագրությունը, բանահիւսությունը, բարբառը, արեւմտահայերէնը, Սփիւռքի կրթական վիճակը: 1982էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Արամ Պալեան**araratinfo@gmail.com**

Ծնած է 1977ին, Գիւմրի: 1999ին ստացած է մագիստրականը Թունուզի էլՄանար համալսարանի տնտեսագիտութեան եւ կառավարման ֆակուլտետէն: 2015էն *էթնո-գենեզիկա* դիմատետրային խումբի ղեկավարն է, իսկ 2020էն՝ նաեւ Ethnogenesis of Armenians/Этногенез армян դիմատետրային խումբին կառավարիչը: Հրատարակած է *Խաղաղապահներ. տեղեկագրական փաթեթ* հատորը (2007): 2004-7՝ եղած է խմբագիր Genocide.ru կայքին:

Գիտական հետաքրքրութիւններու ծիրը կ'ընդգրկէ հնածինագիտութիւնը, հնագիտութիւնը, հայագիտութիւնը, հասարակագիտութիւնն ու տնտեսագիտութիւնը:

Արմէն Պետրոսեան**alpehit@gmail.com**

Ծնած է 1948ին, Երեւան: 1977ին աւարտած է ԵՊՀ կենսաբանութեան ֆակուլտէը: 1996ին պաշտպանած է թեկնածուականը՝ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտին մէջ՝ «Արամի առասպելը հայ աւանդութեան մէջ» նիւթով: 2000ին պաշտպանած է դոկտորականը: Ներկայիս գլխաւոր գիտաշխատող է ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻԻ բանահիւսութեան տեսութեան եւ պատմութեան բաժինին մէջ: Աշխատակցած է *Հայ սովետական* եւ *Ինչ է, ո՞վ է. մանկական* հանրագիտարաններուն: 1984էն կը զբաղի հայոց ազգածագման հարցերով ու կը պաշտպանէ հայ ազգածագման էթնունեան վարկածը: Հեղինակ է մենագրութիւններու, որոնց վերջինը՝ *Հայկական էպոսի հնագոյն ակունքները 2* (2020):

Գիտական հետաքրքրութիւններուն ծիրը կ'ընդգրկէ հայ եւ հնդեւրոպական առասպելաբանութիւնը, հայ-հնդկական, հայ-լուսնական, հայ-հռոմէական եւ հայ-կովկասեան առասպելաբանական առնչութիւնները, հայ հեթանոսական եւ ուրատական դիցարանը, հայ ժողովուրդի նախապատմութիւնն ու նախալեզուն, վիշապ քարակոյտները: 2011էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Արամ Սաֆարեան**aramsafaryan@yahoo.com**

Ծնած է 1962ին, Երեւան: 2005ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ ԵՊՀ պատմութեան ֆակուլտետին մէջ, «Հայ գրահրատարակչական գործը Ռուսաստանում ԺԹ.դ. 2րդ կէսին» նիւթով: 2019ին ստացած է քաղաքագիտութեան դոցենտի աստիճան: Այժմ ԵՊՀ Ռուսաստանեան հետազոտութիւնների կեդրոնի տնօրէնն է: 1993-95՝ եղած է ՀՀ ԱԳՆ առաջին մամուլի խօսնակ, 1996-97՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան մօտ ՀՀ դեսպանի խորհրդական, 1999-2006՝ Հայկական երկրորդ հեռուստալիքի փոխտնօրէն, հասարակական քաղաքական հաղորդումներու գլխաւոր խմբագիր, 2007-12՝ խորհրդարանի «Բարգաւաճ Հայաստան» խմբակցութեան անդամ, 2012էն՝ «Ինտելեկտուալ եւ զարգացում» հետազոտական վերլուծութեան ՀԿի նախագահն է: Հեղինակն է *Հայ գրահրատարակչական գործը Ռուսաստանում 19րդ դ. երկրորդ կէսին* մենագրութեան (2017): 2012ին պարգևատրուած է ՀՀ խորհրդարանի պատուոյ մետալով, 2014ին՝ ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինի հրամանագրով «Բարեկամութիւն» շքանշանով, 2019ին՝ «ԵԱՏՄ զարգացման գործում ներդրած աւանդի համար» միջպետական մետալով:

Գիտական հետաքրքրութիւններու ծիրը կ'ընդգրկէ եւրասիական տնտեսական միութիւնը եւ Հայաստանի տնտեսական համարկումը ԵԱՏՄին, նաեւ՝ Հարաւային Կովկասի եւ յարակից շրջաններու քաղաքական գործընթացները:

Արփի Վարդումեան**avardumyan8@gmail.com**

Ծնած է 1948ին, Երեւան: 1972ին աւարտած է Կոմիտասի անուան Երեւանի պետական կոնսերվատորիայի երաժշտութեան պատմութեան եւ տեսութեան բաժինը: Այժմ գիտաշխատող է Մատենադարանի արուեստի պատմութեան եւ գրչութեան կեդրոններու ուսումնասիրութեան բաժինին մէջ: 1998էն անդամ է Հայաստանի կոմպոզիտորների եւ երաժշտագէտների միութեան: Հրատարակութեան պատրաստած է հայր Ղեւոնդ Տայեանի բազմահատոր *Շարակնոցի*, Ա. հատորը, նաեւ՝ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարանի «Մատենա երաժշտականութեան» ծաւալուն ձեռագրի բնագիրը:

Գիտաուսումնական հետաքրքրութիւններու ծիրը կ'ընդգրկէ հայ միջնադարեան շարականները: 2013էն կ'աշխատակցի Հայկազեան հայագիտական հանդէսին:

Վանիկ Վիրաբեան

vanik.virabyan@mail.ru

Ծնած է 1959ին, Չարդախլու-Խաչիսար: 2008ին պաշտպանած է դոկտորական՝ «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան պետական անվտանգութեան համակարգի ստեղծումը եւ գործունէութիւնը 1918-1920թթ.» նիւթով: 2012ին ստացած է փրոֆեսորի կոչում: 2014էն կը դասաւանդէ ԽԱՀՊՄՀի հայոց պատմութեան ամբիոնը: Պարգեատրուած է շարք մը պատուոգրերով: Հեղինակ է ուսումնասիրական յօդուածներու, գիրքերու, վերջինը՝ *Տիգրան Դեոյեանցի հեղախուզական գործունէութիւնը* (2018):

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ՀՀ պետական անվտանգութեան համակարգի պատմութիւնը եւ անոր պատմաքաղաքական զարգացումները, հայկական հետախուզութիւնը եւ բանակը, հայ-վրացական յարաբերութիւնները, հայոց պատմութեան նորագոյն շրջանի հիմնախնդիրները, պատմաքաղաքական կարեւորագոյն իրադարձութիւններու եւ տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքական զարգացումներու գործընթացներու պատմութեան պատմաքննութիւնը, Հայաստանը Ի. դարուն եւն.: 2021էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Մուշեղ Տոնոյեան

mushotonoyan0440@gmail.com

Ծնած է 2003ին, Երեւան: 2021էն կը յաճախէ ԵՊՀ ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետը. որուն 3րդ դասարանի ուսանող է: Մանկութենէն առնչուած է ռէփին. առաջին ռէփ երգերը հրապարակած է 2020ին, կը գրէ նաեւ բանաստեղծութիւններ:

Զաքար Քէշիշեան

kamilazakar@yahoo.com

Ծնած է 1968ին, Այնճար: Ուսանած է Երեւանի Կոմիտասի անուան պետական երաժշտանոցը, խորանալով ժողովրդական նուագարաններու եւ խմբավարական բաժիններուն մէջ: 1999ին պաշտպանած է թեկնածուական: Դասաւանդած է Լիբանանի Պետական բարձրագոյն երաժշտանոցի, Հայկազեան համալսարանի, Համազգայինի Բարսեղ Կանաչեան երաժշտական քոլէճին մէջ: Վարած է խմբավարութիւնը *Պէյրուօ չենց - Էսիսթենա*, Արցախի Վարանդա մանկական, պատանեկան եւ երիտասարդական պետական երգախումբերուն: 2022էն ատենապետն է Համազգային հայ կրթական եւ մշակութային միութեան կեդրոնական վարչութեան, 2022էն Լիբանանի հայոց թեմի ազգային երեսփոխան է: Պարգեատրուած է «Վաչագան Բարեպաշտ» նախագահական շքանշանով (2002), Շուշիի պատուաւոր քաղաքացի է (2004), արժանացած է «Եղիշէ» համահայկական մշակութային մրցանակին (2005), 2016ին ստացած է «Արցախի Հանրապետութեան մշակութային վաստակաւոր գործիչ»ի յուշամետալը: 2011էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Աշխատակիցներու Ուշադրութեան

Հայկազեան հայագիտական հանդէս (ՀՀՀ) տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970էն ի վեր, Հայկազեան համալսարանի հայագիտական ամբիոնին կողմէ: 2022էն սկսեալ ան լոյս կ'ընծայուի վեցամսեայ դրութեամբ:

ՀՀՀն կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ հայութեան ազգագրական, աշխարհագրական, բանասիրական, գրական, իմաստասիրական, իրաւագիտական, լեզուագիտական, կրօնական, հնագիտական, մշակութային (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւն.), պատմական, տնտեսագիտական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի անցեալի եւ ժամանակակից նիւթեր:

ՀՀՀն կը հրատարակէ հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն անտիպ գիտական յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, քննարկումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, վիճակագրական-մատենագիտական ցանկեր, մահագրականներ, հրատարակուած նիւթերու տարակարծիք ուսումնասիրութիւններ: Բացառիկ պարագաներու ՀՀՀի խմբագրութիւնը իր հայեցողութեամբ նկատի կ'առնէ այլ բնոյթի նիւթեր եւ:

Ներկայացուած յօդուած-ուսումնասիրութիւնները եւ հրապարակումները պարտին ըլլալ նախընտրաբար՝ առաւելագոյնը շուրջ 10,000 բառ (ծանօթագրութիւններուն հետ), քննարկումները՝ առաւելագոյնը շուրջ 5000 բառ (ծանօթագրութիւններուն հետ), հաղորդումները՝ առաւելագոյնը 4000 բառ, գրախօսականները՝ 2000 բառ, մահագրականները՝ մինչեւ 1000 բառ, բոլորը՝ համակարգիչի ARMENIAN UNICODE ծրագրի շարուածքով:

Աշխատակցութիւնները պարտին ունենալ հետեւեալ կառոյցը.- մուտք/ներածական, բուն նիւթը (ենթավերնագրերով շաղկապուած), եզրակացութիւն:

Ծանօթագրութիւնները պարտին ըլլալ հետեւեալ կերպ.-

Մամուլի պարագային՝ հեղինակ, «յօդուածի անուն», *մամուլի անուն* եւ տպագրութեան վայր, յօդուածի տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Յօդուածներու ժողովածուի պարագային՝ հեղինակ, «յօդուածի անուն»՝ *գիրքի անուն եւ հատոր*, խմբագիր/կազմող, հրատարակիչ/մատենաշար, տպագրութեան վայր եւ տպարան, տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Գիրքի պարագային՝ հեղինակ, *գիրքի անուն եւ հատոր*, խմբագիր/կազմող, հրատարակիչ/մատենաշար, տպագրութեան վայր եւ տպարան, տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Արխիւային փաստաթուղթերու պարագային՝ փաստաթուղթի հեղինակը, խորագիրը, գտնուած վայրը, թիւը:

Հարցազրույցներու պարագային՝ մասնակիցներուն անունները, հարցազրույցին վայրն ու թուականը:

Կայքէջի պարագային՝ լրի հասցէն եւ մատչումի թուականը:

Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ նաեւ անգլերէն կամ հայերէն ամփոփում մը, շուրջ 250 բառ: Նիւթին պէտք է կցուած ըլլան նաեւ հեղինակային համառօտ ինքնակենսագրականը (ծննդեան թուական, ծննդավայր, բարձրագոյն ուսում, պաշտպանած գիտական բարձրագոյն աստիճանը եւ թեզին նիւթը, հրատարակած գիրքերու եւ նիւթերու ծիրը, վերջին երկու գիրքերուն անունները (թուական-հրատարակչատուն, վայր), ներկայ պաշտօնը, նկար մը եւ ելեկտրոնային հասցէն առ ի հրատարակութիւն:

Հրատարակելի աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին լեզուական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններ կը համաձայնեցուին հեղինակին հետ: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին դասական ուղղագրութեամբ: Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ լատրակ պատկերներ, փաստաթուղթեր եւ քարտէշներ, որոնց աղբիւրը եւ հրատարակման արտօնութիւնը ապահովելու է հեղինակը:

Աշխատակցութիւնները կը ներկայացնեն հեղինակներուն տեսակէտը:

Աշխատակցութեան, թղթակցութեան, բաժանորդագրութեան, հատորներու ստացումի, հրատարակութիւններու փոխանակման եւ այլ հարցերով հաղորդակցիլ հետեւեալ կերպ.-

Dr. Antranik Dakessian

Haigazian Armenological Review

P.O.Box 111748 Beirut Lebanon

Fax: 01349230/1, 03712058

Email: adakessian@Haigazian.edu.lb

Իրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երեք ամիս ետք:

Հատորի մը գրախօսութիւն փափաքողներ, խմբագրութեան սկզբունքային համաձայնութենէն ետք պարտին ՀՀՀի խմբագրութեան յղել հատորէն 2 օրինակ:

ՀՀՀի մէջ հրատարակուած նիւթերէն կարելի է մէջբերել: Հրատարակուած նիւթին հեղինակը կը ստանայ ՀՀՀի տուեալ հատորէն 1 օրինակ:

ՀՀՀի հատորները մատչելի են հետեւեալ կայքերուն վրայ.-

<http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx> .

<http://tert.nla.am/mamul/HAIGAZIAN/Table.html> .

<https://www.flib.sci.am/> .

Notes to Contributors

Haigazian Armenological Review (HAR) has been published annually since 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University. Since 2022 it is being published twice a year.

The *Review* is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with archaeology, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, ethnography, geography, history, linguistics, literature, philology, philosophy, politics, religion, legal, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, investigative articles, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French. Other sorts of materials might be published at the discretion of the Editorial Board.

Articles submitted to *HAR* should preferably be not more than 10,000 words (including the footnotes), for investigative articles and briefings not more than 4000 words, for book reviews not more than 2000 words and for obituaries not more than 1000 words. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published in any language. It is preferred that manuscripts submitted for consideration are on CD with a hard copy.

Manuscripts should have an introduction, the body (with subtitles) and a conclusion. Footnotes should have the following details.-

In case of newspapers/periodicals: author, "title of the article", *name of the newspaper*, place of publication, date and page number.

In case of an article from a book: author, "title of the article", *name of the book and volume*, editor, publisher/series, place of publication, date and page number.

In case of books: author, *name of the book and volume*, editor, publisher/series, place of publication, date and page number.

In case of archival materials: author of the document, "title of the document", name of the document file, place reserved, number, date.

In case of interviews: names of the interviewer and interviewee, date and place.

In case of websites: the title, the address and date accessed.

Submitted manuscripts must include a 250 word summary in Armenian or English and a short biography of the author (birthplace and birth date, higher education, degree, title of the thesis defended, the scope of the books published, the titles of the last two books published – with date and

publisher – current position, and a passport size photo).

The editors reserve the right to edit manuscripts to conform to the *HAR*'s style and format. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *HAR* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review
P.O.Box111748, Beirut Lebanon.
Fax: (01)341230/31 or (03)712058
Email: adakessian@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication will be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Derian Armenological Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *HAR*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to one copy of the volume in which their contribution is published.

The *Haigazian Armenological Review* volumes are accessible on the following websites:

<http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx> .

<http://tert.nla.am/mamul/HAIGAZIAN/Table.html> .

<https://www.flib.sci.am/> .

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ/TABLE OF CONTENTS

Վարդան		5
Մատթեոսեան		
Կարէն	Հարց-պատասխան՝	6
Մաթեոսեան	«Հայագիտութիւնը ԻԱ. դարուն»	
Աշոտ		8
Մելքոնեան		

ՅՕԴՈՒԱԾ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ RESEARCH PAPERS

Ազգագրութիւն եւ Բանահիւսութիւն Ethnography and Folklore

Յասմիկ	Ընկուզենու ծիսապաշտամունքային	11
Աբրահամեան	գործառոյթների եւ հաւատալիքների շուրջ (ըստ Սիւնիքից գրառած նիւթերի)	
Hasmik	Ritual Functions and Beliefs About the Walnut Tree	
Abrahamyan	(Based on Materials Recorded in Syunik)	
	<i>Արուեստ եւ Արհեստ Arts and Crafts</i>	
Մուշեղ	Հայկական ռէփ	37
Տոնոյեան		
Mushegh Tonoyan	Armenian Rap	
Մանէ	Street Artը՝ որպէս պատմութեան կրող.	53
Խառատեան	Հայաստանի օրինակը	
Mané Kharatyan	Street Art as a Carrier of History: The Example of Armenia	
Կարօ	Լիբանանահայ երաժշտահան Պօղոս	75
Աւեսեան	Ճելալեանի մանկավարժական մեթոտի առանձնայատկութիւնները	
Garo Avessian	The Characteristics of the Pedagogical Method of the Lebanese Armenian Composer Boghos Gelalian	
Զաքար	Գեղունի Զթչեանի մանկապատանեկան	89
Քէշիշեան	խմբերգային երաժշտութեան ժառանգութիւնը	
Zakar Keshishian	The Legacy Of Keghuni TChetchian's Children's Choir Songs	
Զաւէն	Նորայայտ հնագոյն կրօնաձիսական	97
Կնեսազեան	ինքնահունչ «ձեռաց զանգ»ը	
Zaven Kniasian	The newly discovered ancient idiophone for ritual- religious use: the "dzerats zang"	

Նազանի Գասպարեան Nazani Gasparyan	Վան քաղաքի արհեստները (ԺԹ.-Ի. դարասկիզբ) The Crafts of the City of Van (19 th Century-Early-20 th Century)	109
Արփի Վարդումեան Arpi Vardumyan	Սուրբ Ներսէս Շնորհալու երաժշտական ժառանգութիւնը (մահուան 850ամեակի առթիւ) The Musical Heritage of St. Nerses Shnorhali	131
Գրականութիւն Literature		
Սուրէն Դանիէլեան Suren Tanielian	Հեքիաթի ժանրակազմութեան հետազիծը Օշականի մօտ եւ Օշականից դուրս (Ժանրային խորհուրդն ու գայթակղութիւնը) The path of Fairy Tale Genre Formation for Hagop Oshagan and for Others	149
Եկեղեցի, Կրօնք եւ Փիլիսոփայութիւն Church, Religion and Philosophy		
Ճան Էրզրումլուօղլու Can Erzurumluoglu	Անտոն Մատաթիա Գարագաշեանի փիլիսոփայութեան դասագիրքերը եւ գիտապաշտութիւնը The Philosophy Textbooks of Andon Madatya Karakashian and his Pro-Science Approach	187
Ընկերաբանութիւն Sociology		
Knarik Voskanyan Քնարիկ Ոսկանեան	A Model of Social Entrepreneurship for Armenia Ընկերային Ձեռնարկատիրութեան մոդէլ մը Հայաստանի համար	201
Պատմութիւն-Հնագիտութիւն History-Archeology		
Grigor Arshakyan Aram Safaryan Գրիգոր Արշակեան Արամ Սաֆարեան	The Dynamics of Interstate Relations in the Caucasus. A.- Russian-Turkish Relations in the Post-Soviet Period Ռուս-Թուրքական յարաբերութիւնների զարգացման բնոյթը եւ դինամիկան յետխորհրդային շրջանում	221
Լիլիթ Զաքարեան Lilit Zakaryan	Անկախութեան օրակարգի ձեւաւորումը Անկախութեան հրապարակում եւ գերագոյն խորհրդում How the Agenda of Independence WAS formed at Independence Square and in the Supreme Council (the parliament)	235

Աստղիկ Յակոբեան Astghik Hakobyan	Իրանահայերի հայրենադարձությունը (1946-1980ականներ) The Repatriation of Iranian Armenians Between 1946 and the 1980s	259
Vahram L. Shemmassian Վահրամ Շեմմասեան	The Armenian Apostolic Church in Musa Dagħ, 1919-1939 Հայ Առաքելական Եկեղեցին Մուսա Լեռան մէջ, 1919-1939	277
Վանիկ Վիրաբեան Vanik Virabyan	Բրիտանական ռազմաքաղաքական ներկայացուցիչ գնդապետ Քլոու Սթոքսի գործունեությունը Հայաստանում եւ Անդրկովկասում 1920ին The Activities of the British Military-Political Representative in the Transcaucasus, Colonel Claude Stokes in Armenia and Transcaucasus in 1920	321
Վարդան Մատթէոսեան Vartan Matiossian	Սպանիա եւ Մեծ Եղեռնը (1915-23) Spain and the Armenian Genocide	361
<i>Տնտեսություն Economy</i>		
Վիլեն Մնացական- եան Vilen Mnatsakanyan	Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ առետրաշրջանառութեան վերլուծություն. ռիսկեր ու հնարաւորութիւններ Analyzing Trade Relations Between Armen ia and Turkey: Potential Risks and Opportunities	411
ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ INVESTIGATIVE ARTICLE		
Arto Tavukciyan Արթո Թաւուքեան	The Persistence of Misleading Western Narratives in 20 th Century Rug scholarship Յամեցող սխալապատումներ 20րդ դարու արեւմտեան գորգագիտութեան մէջ	439
Արմէն Պետրոսեան, Արամ Պալեան Armen Petrosyan, Aram Palyan	Հայոց ազգաձագման խնդիրն ըստ վերջին հնաժինական ուսումնասիրությունների The Origins of the Armenian Nation According to the Latest archaeogenetic Research	449

ՀԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ UNPUBLISHED ARTICLES

Վաչէ Ղազարեան Vatche Ghazarian	Նամակներ թերյիշեալ երախտաւորէ մը՝ բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեան (1866-1924) Letters from Seldomly Recalled Dr. Krikor Tavitian	461
Յակոբ Չոլաքեան Hagop Cholakian	Ամերիկեան Պորտի միսիոնարներու նամակներն ու տեղեկագիրերը Այնթապի եւ Մարաշի մէջ 1922ի գաղթականութեան հետեանքով ստեղծուած իրադրութեան, եւ միսիոնարութեան վաղուան մասին Letters and Reports from the ALEPPO Board Missionaries on the situation OF the Refugees of Aintab and Marash in 1922, and on the future work of the Missionaries	477

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ BRIEFING

Արման Մալոյեան Arman Maloyan	Սինիքի մարզի նորակառոյց եկեղեցիները (2001-22) Newly Built Churches of the Syunik Region (2001- 2022)	497
------------------------------------	---	-----

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ BOOK REVIEW

Վարդան Մատթէոսեան Vartan Matiossian	Վարդուի Քալանթար, <i>Կեդրոնական բանտի կիներուն բաժինը</i> Vartouhi Kalantar, <i>The Women's court of the Central Prison</i>	515
---	--	-----

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ OBITUARIES

Երուանդ Ազատեան (1935-2023), Պետրոս Ալահայտոյեան (1934- 2022), Սերգէյ Գալստեան (19405-2022), Արամ Գրիգորեան (1930-2022), Ժիրայր Դանիէլեան (1941-2022), Վարդան Դեւրիկ- եան (1964-2023), Սուրէն Յասմիկեան (1935-2023), Ռիչըրտ Յով- հաննէսեան (1932-2023), Յարութիւն վրդ. Պզտիկեան (1937- 2021), Արամ Սիմոնեան (1955-2022), Գէորգ Տէր Վարդանեան (1951-2023), Տենիս Փափազեան (1931-2023), Մերի Մաթոսեան- Քիլպուրն (19305-2023)	519
Հայկազեան <i>հայագիտական հանդէսի</i> 42րդ հատորի զոյգ գիրքերուն շնորհանդէսը Երեւանի եւ Պէյրութի մէջ The Launching of <i>Haigazian Armenological Review</i> Books 42/1 & 42/2 in Beirut and in Yerevan	541
Համառոտ կենսագրութիւն հատորին աշխատակիցներուն Brief Biography of the Contributors	546

Աշխատակիցների ուշադրությանը Note to Contributors	553
Բովանդակություն Table of Contents	557
Յիշատակարան Colophon	562

Յեշաթաւարան

Հայկապետան Հայագիտության Հանդեսի 2023 թվաթիվի Երկր- գիտություն- իմաստ- ասան է- Հրապարակման միամետաղ աշխատանքներում- ընթացիկն ակադեմիկոս է- ակադեմի- ց- ու- ր- Եղանի Համաշխարհային է- Հայկական Բանասիրական իրադարձո- թի- ններում, աննախընթաց ժողովներ-: Ընդարձ-

Լիբանանի ընկերա-գնդեակական, խաղախանան անորոշութիւնը Է նաեւանցը շարունակութեան, Սորոյի կայութիւնը մնաց վարդար ու մանա-անդ չալէայի Լայօճախը ցնդութեան երկրաշարժին, որ Լարո-աշէլի նաւ Թորոյի միակ Լայաքեան Վարդար Գիւղը:

[illegible]

Երացախի խնդրով ահա՛նապես էլ ա՛նձ
անոր աննախընթաց աղէկային՝ Հայրենի աջ
գործածի՛ն Հորի-բժնան Հոս ար ցիւղ աբնիկ ցիւղ
ա՛նձ ցնէլու- ցիւղ ախն Ժժժուոյ ԿԺԺԺ:

Համաշխարհային առօրեական կը շարունակեն զրուարկել մարդկային արժեհամեկարգերուն նախնախնորդ, իրաւանց բռնաբարոմներով, խօսիչ եւ գործիչ անհաւասարի հակառօշիններով, մարդկային զեւեմ իրէհալներո խորդակոմով:

Սակայն, ի Հեճոն-Կո վերջին շաբաթը ե- ալլ ցրագնասպալ իրադարձո- լի-նն էրո-ն, արձանագրո-ն էրո-ն նա- Հարադարձո-ն աննախորդալ ցեղ վեր-

Տիեզերքի արջակոտ-էլյա- Հայկական արքայադուր-ձեւան առաջին արքանեակը, Հայ մարդիկներ Համաշխարհային Բարձրագույն ցիպրոսներու- արքանացան, Հանդէսի աշխարհակիցներէն Սոթեն Դանիէլեանի է- Յակոբ Զուպէանի 75ամեակի Հանդիսութիւնները նշու-էլյան, Վարդան Մարգիւտեան արքանացան- Սիւնիկիոյ Հայոց Երան Է. ի Էւստիանի Մարտոյ Մայրոց շէնշանին:

Լիբանանի Հայօճախը շարունակեց ծառայել մշակութային վառ գործունեության: Լիբանանի ե- Սոսրիոյ Հայօճախները նշելին իրենց շարժվելու պատգամները Լիբանանի հայությանը:

Հայկազեան Համալսարանը անցա- իր 69րդ կրթաշրջանին 717 ուսանողներով, 91 դասախոսներով, 52 պաշտօնե-րելաճի: Ան շարունակեց մարդակերպո՞ւմի, լոսաո-րո՞ւմի, Գրքահարսարանի շակա՞ն է- մշակոթալի իր առա՞վէ ոթիւնը:

ԿՆՆԻ խմբագրականը մեզ շնորհակալություն է արտահայտում 2023 թվականի ԿՆՆԻ Գերիշխող աշխատակիցներին, ովքեր մնալով ուր Լայպզիգի Գերիշխող աշխատակիցներին շնորհակալ են իրենց ստատուսով Լայպզիգի Գերիշխող աշխատակիցներին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ

Անդրանիկ Տազևետան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Արշալոյս Թոփալեան, Արմէն Իւրնէշլեան, Սիլվա Փափագեան

ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Սիլվիա Աճեմեան, Նանօր Գարակեօգեան, Երուանդ Երկանեան, Արտա Էքմեքճի
Հրանուշ Խառատեան, Մուրատ Հասարաթեան, Հրաչ Զիլինկիրեան, Մկրտիչ
Պուկտուբեան, Սեդա Տատոյեան, Սուգրն Փեթի

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ՀՀՀ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ

Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան Գրասենեակ

Հայկազեան հայագիտական հանդես, հրր. 43/2. տպաքանակ՝ 125
Գին՝ Լիբանան 100,000L. ոսկի, արտասահման 30 տոլար
Տպագրութիւն՝ Rouhana Chemaly, Daroun s.a.l.
Haigazian Armenological Review, Vol. 43/2
P.O.Box 11-1748 Beirut Lebanon
Fax: 01349230/1, 03712058
Email: adakessian@haigazian.edu.lb